

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

i.e.d., professor Zahid Fərrux Məmməd

BANK FƏALİYYƏTİNİN ƏSASLARI

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
07.02. 2014 il tarixli 127 sayılı əmri ilə dərs
vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

BAKİ - 2015

Rəyçilər:

i.e.d., prof. **Ş.Qafarov**

i.e.d., prof. **M.Bağirov**

dos. **Fuad Qəmbərov**

Zahid Fərrux Məmməd. Bank fəaliyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti.
Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı - 2015. - 500 səh.

«Bank işi» fənninin tədrisində əsas məqsəd Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının, bank sisteminin sabit və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə Mərkəzi Bankın rolunu və əhəmiyyətini, iqtisadiyyatda bank xidməti və məhsullarının rolunu, bankların təşkili, daxili idarə edilməsi, fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydalarını öyrətmək və izah etməkdir.

«Bank işi» fənninin tədrisində əsas vəzifələr:

1. Bank sisteminin fəaliyyətinin tənzimlənməsini əks etdirən normativ-hüquqi sənədlərlə yaxından tanış etmək;
2. Bank fəaliyyəti haqqında kompleks nəzəri və praktiki biliklər vermək;
3. Bank xidmət və məhsulları, bank marketinqi, bank menecmenti, bank fəaliyyətində maliyyə nəticələrinin təhlili qaydalarının praktik olaraq istifadəsini öyrətmək;
4. Müasir bank sisteminin vəziyyəti, inkişafı, problemləri haqqında məlumatlandırmaq və bank sistemində istifadə olunan əsas anlayışların izahını verməkdir.

© Məmmədov Z.F. - 2015

© İqtisad Universiteti - 2015

GİRİŞ

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. 1992-ci il avqustun 7-də «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə yanaşı «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında» Qanun da qəbul olunmuşdur. Həmin ayın 15-də Azərbaycan Respublikasının milli valyutası – manat tədavülə buraxılmışdır (rublla bərabər). 1994-cü il yanvarın 1-dən manat ölkənin yeganə ödəniş vasitəsi elan edilmişdir.

1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən referendumda qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II bəndində isə pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququnun yalnız Milli Banka mənsub olması bir daha təsdiqini tapmışdır.

1996-cı il iyunun 10-da «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında», iyunun 14-də isə «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunlar yeni redaksiyada qəbul edildi. Yeni bank qanunları respublikanın bank sisteminin qabaqcıl dünya bank təcrübəsinə yaxınlaşmasına, kredit təşkilatlarının yaradılmasına imkan yaratdı.

Lakin yeniləşən elmi-nəzəri metodlara və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq məqsədilə, 2004-cü il dekabrın 10-da «Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında» Qanun qəbul edilmiş, Həmçinin «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu da 30 mart 2004-cü ildə qüvvəyə minmişdir.

«Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında» 18 mart 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktının qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar olaraq «Azərbaycan Respublikası Milli Bankı» «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı» adlandırılmışdır.

Azərbaycanda əmanətlərin sığortalanması mexanizmlərinin yaradılması üçün görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq dekabrın 29-da 2006-cı il «Əmanətlərin sığortalanması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi.

Azərbaycanda cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində də mühüm işlər həyata keçirilir. Bununla bağlı olaraq, «Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 25 fevral 2009-cu ildə qüvvəyə minmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanda maliyyə-bank sektorunun inkişafının əsas məqsədi – qanunvericilik mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, beynəlxalq standartlara uyğun müasir və rəqabətqabiliyyətli maliyyə-bank xidmətləri bazarının inkişafı üçün münbit hüquqi bazanın yaradılmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklar və bank olmayan kredit təşkilatları bank fəaliyyətini Mərkəzi Bankın verdiyi xüsusi razılıq əsasında,

depozit əməliyyatları isə yalnız banklar və poçt rabitəsinin milli operatoru tərəfindən həyata keçirilir.

Mərkəzi Bank - pul və valyuta siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi, ödəniş sisteminin tənzimlənməsi və inkişafı, bank nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlətin beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi kimi mühüm strateji dövlət əhəmiyyətli funksiyaları həyata keçirir.

Mərkəzi banklar pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üzrə maliyyə alətlərindən istifadə edərək bankların fəaliyyətinə təsir göstərir. Mərkəzi Bank açıq bazar əməliyyatı vasitəsilə bankların likvidliyinə və bazarda pul miqdarındakı dəyişikliyə yol açar. Bankların likvidliyində meydana gələn dəyişmələr isə öz növbəsində kredit və fond həcminə təsir edir.

Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini müəyyənləşdirərkən ölkədəki mövcud makroiqtisadi durumu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır.

Mərkəzi Bank öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən maliyyələşdirilmə və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir.

Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verə bilər.

Mərkəzi Bank pul siyasətinin məqsədləri kontekstində kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Bu zaman verilən kreditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qarantıları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunur. Belə kreditlər 6 aydan çox olmayan müddətə verilir və həmin müddətə uzadıla bilər.

Mərkəzi Bank özünün müəyyən etdiyi şərtlərlə və qarşılıqlı razılaşma əsasında kredit təşkilatlarından depozitlər cəlb edə və kredit təşkilatları tərəfindən aparılan ayrı-ayrı əməliyyatları müvəqqəti məhdudlaşdırar, o cümlədən onların əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin aşağı və yuxarı hədlərini müəyyənləşdirə bilər.

Öz növbəsində də, banklar tərəfindən bəzi sektorlara kredit açılması, bəzilərinə isə kredit verilməsində rədd siyasəti I halda sektorun inkişafına yol açar, II halda isə sektorun daralması ilə nəticələnə bilər. Bankların kredit siyasəti şirkətlərin istehsal siyasətinə və mənfəət həcminə birbaşa təsir edir. Hətta banklar şirkətlərin iflasından qurtarmaq imkanlarına malikdirlər.

Ümumiyyətlə, bank kapitalının adekvatlıq əmsalı, bankların fəaliyyəti real sektorun tərkibinə daxil olan müəssisələrin fəaliyyətindən çox fərqlidir:

1) Banklar fəaliyyətləri üçün lisenziyanı Mərkəzi Bankdan alır;

2) Bankın təsisçilərinin şəxsi keyfiyyətləri, vicdan və xarakterləri özəl bir araşdırma mövzudur. Məsələn, Azərbaycanda bank inzibatchılarının məənəvi

keyfiyyətləri ilə bağlı tələblər «Banklar haqqında» Qanunda nəzərdə tutulur. Bu da inzibatçıların «məqbul və lazımi keyfiyyətlərə malik şəxs» və «vətəndaş qüursuzluğu» göstəricilərinə malik olmasını və bank sistemi üçün daha layiqli namizədlərin seçilməsini şərtləndirir;

3) Lakin bu çoxluq hüduzsuz deyil, qanunla tənzimlənilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya bankları və xarici bankların yerli filialları üçün kapitalın tərkib hissələrini (komponentlərini), habelə bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə müvafiq surətdə kapitalın adekvatlıq əmsallarını və onların hesablanması qaydalarını «Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması qaydaları» müəyyən edir;

4) Banklar mal deyil, satınalma gücü istehsal edir. Bankçılıq pul ticarəti deməkdir, yəni ucuz faizə aldığı pulları, daha yüksək faizə sataraq mənfəət əldə edir;

5) Banklar rentabellik, likvidlik və riskin bölüşdürülməsi prinsiplərinə çox bağlıdır. Banklar əlindəki pulu mümkün olduğu qədər çox fiziki və hüquqi şəxslərə paylamaqla yanaşı kassadakı aktivlərin müəyyən bir hissəsini likvid formada saxlamaq məcburiyyətindədir. Məsələn, Azərbaycan Mərkəzi Bankın bankların likvidliyinin idarə olunması haqqında Qaydalar respublikada fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının və xarici bankların yerli filiallarının likvidlik riski və likvidliyin idarə olunması üzrə bankların daxili siyasət, qayda və prosedurlarına dair minimum tələbləri müəyyən edir;

6) Banklar dövlət orqanları tərəfindən çox ciddi nəzarət altındadır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının «Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında» Qanunu - cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı hüquq pozuntularının aşkar edilməsi və qarşısının alınması üçün hüquqi mexanizmin yaradılmasına, belə pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi məqsədilə maliyyə sistemindən istifadə olunması imkanlarını istisna edən şəraitin yaradılmasına, bu sahədə dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının qorunmasına yönəlmişdir;

7) Qanun, banklara kassalarında borclarına qarşı hər an likvid aktivlərinin nisbətini təsbit etdiyi halda, digər müəssisələrdə belə bir məcburiyyət yoxdur;

8) Banklar pul yaratmaqla tədaviüldə pulun miqdarına təsir edərək qiymət mexanizminə təsir edə bilər, lakin digər müəssisələrin belə bir təsiretmə imkanları mümkün deyildir;

9) Nizamnamə kapitalının həcmi digər şirkətlərə nisbətən çox yüksəkdir. Hazırda Azərbaycanda yeni bank təsis etmək üçün 50 milyon manat tələb edilir;

10) MB bankların sağlamlaşdırılması və iflası zamanı lazımi tədbirlər və proqramlar hazırlayır. Ona görə də böhran dövründə Mərkəzi Bank öz siyasətini makroiqtisadi sabitliyin, bankların və sistem əhəmiyyətli müəssisələrin maliyyə sabitliyinin qorunmasına, habelə iqtisadi artımın dəstəklənməsinə yönəltir.

mişdir. Makroiqtisadi tənzimləmə potensialını və siyasətin çevikliyini artırmaq üçün Mərkəzi Bank haqqında Qanuna dəyişikliklər edildi. Bunun əsasında Mərkəzi Bank sistem əhəmiyyətli müəssisələr və bankların maliyyə vəziyyətini stabilləşdirmək məqsədilə 2009-cu ildə Ümumi Daxili Məhsulun təxminən 5%-i səviyyəsində likvidlik inyeksiyası həyata keçirdi. Bu yardım onların xarici borclarının restrukturizasiyasına və maliyyə vəziyyətinin stabilləşməsinə imkan verdi.

Azərbaycanın monetar orqanı – Mərkəzi Bank maliyyə sisteminin inkişafına, o cümlədən bank sektorunda beynəlxalq standartların və maliyyə əməliyyatlarının innovativ xidmət və məhsulların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirir və bu istiqamətdə məqsədyönlü, sistemli və ardıcıl layihələr həyata keçirir. Bu kitabda Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın fəaliyyəti geniş tədqiq edilmişdir.

Bank rəqabətinin güclənməsi, bank xidmətlərinin çeşidinin artırılması, investisiyaların genişlənməsi və bank xidmətləri bazarında bu kimi digər meyillərin artması bankları müxtəlif mənbələrdən vəsait cəlb etməkdə maraqlıdır. Belə bir şəraitdə əmanətçilərdən cəlb edilmiş vəsaitlərinin etibarlı qorunması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu məqsədlə əmanətlərin sığortalanması mexanizmlərinin yaradılması üçün görülmə tədbirlərin nəticəsi olaraq 29 dekabr 2006-cı ildə “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasında əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir.

Təsədüfi deyildir ki, global maliyyə böhranının ən aktiv fazasında belə Azərbaycanın bank sisteminə xarici kapitalın axını dayanmamışdır. Azərbaycanın yerli bankları da aktiv surətdə xarici bazarlara çıxmaqdadır.

Bu gün Azərbaycan banklarının xarici ölkələrdə 2 törəmə bankı - 1 filialı, 6 nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Bankların xarici maliyyə bazarlarında fəaliyyətinin aktivləşməsi və nüfuzunun artması onların beynəlxalq reytingin alınmasına marağını artırmışdır. Belə ki, təkcə ötən il bank beynəlxalq reytingə malik olmuş və global böhran şəraitində reyting səviyyəsini qoruyub saxlamışdır.

Kitabında beynəlxalq standartlara uyğun müasir və rəqabətə dözümlü Azərbaycan maliyyə-bank industriyasının müasir vəziyyəti və perspektivləri haqqında elmi cəhətdən əsaslandırılmış məlumatlar yer alır.

Bank fəaliyyətinə aid mövzuların tədqiqi, özəlliklə global maliyyə böhranından sonra Mərkəzi Bankın məqsəd və vəzifələri; elektron ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin təhlükəsizliyi; bank fəaliyyətinin təşkili, idarə edilməsi, təşkilati strukturu və rəqlamenti; bank öhdəliklərinin formalaşması və onların strukturunun optimallaşdırılması, öhdəliklərin mənbələrinin keyfiyyətə səmərəli idarə olunması və bank kapitalının ölçülməsi qaydası; bank aktivlərin

təhlükəsizliyi; bankların kassa əməliyyatları və nağdsız hesablaşmaların həyata keçirilməsi şərtləri; banklarda kreditlərin verilməsi proseduru; bank sistemində risklərin idarə edilməsi prosesi; bank tərəfindən kredit sifarişlərinin qiymətləndirilməsi meyarları; bankların qiymətli kağızlar bazarında investisiya fəaliyyəti; beynəlxalq bank işi və bankların valyuta əməliyyatları; banklarda marketing planı və maliyyə internet xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, bank sistemində gəlirlərin formalaşması və onlardan istifadənin qiymətləndirilməsi kimi mövzular bankçılıq elmində tədqiqat obyekti kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu cəhətdən yuxarıda qaldırılan bütün sualların cavabı kitabda ətraflı şəkildə açıqlanmışdır.

Kitabın metodoloji və nəzəri əsası iqtisadi nəzəriyyənin, maliyyə və kredit nəzəriyyəsinin müddəaları, maliyyə hüququ, Azərbaycan Respublikasının maliyyə-bank institutlarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının bankların fəaliyyətinə dair hazırladığı Normativ xarakterli sənəd və təlimatlar təşkil edir. Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının elmi-tədqiqat nəşrlərindən istifadə olunmuşdur.

Əldə edilmiş nəticələr Azərbaycan maliyyə və bankçılıq iqtisad elmində ilk icmal məlumat əsəridir. Kitabdakı mövzuların işlənməsi prosesində xarici təcrübədən istifadə olunmuş və anlayışların izahlı şərh müasir Azərbaycanın bank sistemi təcrübəsinə əsaslanaraq verilir.

Azərbaycan ali məktəblərində «Maliyyə və bankçılıq» ixtisası üzrə tədris planına daxil edilmiş «Bank işi» kurslarının tədrisində istifadəsi məqsədəuyğundur.

Ümumilikdə, kitab geniş oxucu auditoriyası, xüsusən də maliyyə və bankçılıq məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislər, «maliyyə», «dünya iqtisadiyyatı», «mühasibat uçotu və audit» ixtisasları üzrə tədris edən müəllimlər, təhsil alan bakalavr, magistr və doktorantlar üçün nəzərdə tutulan elmi nəzəri və praktiki nəşrdir.

Mövzuların öyrənilməsi prosesində tələbələr dünyə təcrübəsi kontekstində Azərbaycanda bank sisteminin stabil və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi və tənzimlənməsi prinsipləri, qaydaları və normaları əks etdirən normativ sənədləri ilə tanış edəcək və bütövlükdə onlara bank işi haqqında kompleks bilik və informasiya veriləcəkdir.

«Bank işi» fənninin tədrisində əsas məqsəd - Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının, iqtisadiyyatda bank xidmətlərinin rolunu, bank sisteminin stabil və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi Mərkəzi Bankın rolunu və əhəmiyyətini, bankların təşkili, daxili idarə edilməsi, fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ləğvi prinsiplərini, qaydalarını və normalarını öyrətmək və izah etməkdir.

I HİSSƏ. AZƏRBAYCANDA BANKÇILIQ

I FƏSİL. MALİYYƏ SİSTEMİ

Hər hansı bir ölkədə iqtisadi vahidlər (ev idarələri, şirkətlər və dövlət) gəlirlərinin hamısını istehlak xərclərinə yönəltmirlər. Onlar gəlirin bir hissəsini yığma və ya investisiyaya ayırırlar. İqtisadi vahidlərin ən vacib məqsədlərindən biri də gündəlik istehlak ehtiyaclarını artırmaqdır. Ancaq iqtisadi vahidlərin bugünkü istehlaklarını artırma bilmələri üçün gələcəkdəki istehlak imkanlarından daha çox fədakarlıq etməyə hazır olmaları lazımdır və ya eyni ifadəni tərsinə söyləsək, şəxslərin bu gün müəyyən bir istehlak miqdarından əl çəkmələri onlara gələcəkdə, bu gün əl çəkdiklərindən daha çox həcmdə istehlak imkanı vəd edir. Bu çoxluğu isə faiz həddi müəyyənləşdirir. Məsələn, bir şəxsin bugünkü 100 manatlıq istehlakından əl çəkməsi ona bir il sonra 120 manatlıq istehlak imkanı təmin edərsə, deməli, faiz nisbəti 20%-dir (inflasiyanı nəzərə almadan).

Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkənin iqtisadi artımı o ölkədə yaradılan xalis real aktiv investisiyaların cəminə bağlıdır. Bu aktiv investisiyanın maliyyə qaynağını isə ölkə daxilində cəlb edilmiş yığımlar ilə ölkə xaricindən gətirilən sərmayə fondları təşkil edir. Yığım ilə investisiya arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Yığım olmadan investisiyanın gerçəkləşdirilməsi mümkün deyildir, eyni zamanda investisiya imkanları və şəraiti olmadığı halda, iqtisadi anlamda yığımın da toplanması qeyri-mümkündür. Modern iqtisadi sistemlərdə, yığım sahibləri ilə investisiya qoymaq istəyənlər, adətən, müxtəlif şəxs və ya qruplardır. Bu səbəblə də müəyyən kəsirləri və gerçəkləşdirdikləri yığımların toplamı ilə başqa kəsirləri planlaşdırır investisiyaların toplamının bərabər olması, gerçəkləşməsi ideal sayıla biləcək bir haldır.

Ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadi artımı yığım (investisiya) miqdarına bağlıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr yoxsul olduqlarından, onların yığımları da azdır. Sadəcə bu yığımlara əsaslanıb investisiya qoymaq ölkənin iqtisadi inkişafını təmin edə bilməz və ya yetərli olmaz. Bu səbəbdən də inkişaf etməkdə olan ölkələr ölkənin iqtisadi inkişafını sürətləndirmək məqsədilə xarici sərmayədən (xarici yığımlardan) yararlanmaq istərlər. Ümumiyyətlə, xarici sərmayə bir ölkəyə: özəl xarici sərmayə investisiyası və xarici kredit olmaqla iki formada gəlir.

Yığım fərdin pul gəlirinin istehlak üçün sərf edilməmiş hissəsidir. Şəxslərin məlum bir dövərdə əldə etdiyi cari gəlir (Ce) iki bölümdən ibarətdir: yığım (T) və cari xərclər (He). Bunu riyazi şəkildə belə göstərmək olar: $Ce = T + He$.

Cari gəliri sabit olaraq qəbul etsək, o zaman şəxslərin yığımı cari xərclərin böyüklüyünə bağlı olacaqdır. Cari xərclərin toplamının cari gəlirə bərabər olduğu və ya bu gəlirdən yüksək olduğu bir halda şəxsi yığım sıfır və ya mənfi olur. Hər hansı bir ölkədə toplanan yığımın qaynağı şəxs və qurumların gəlirləridir. Yığım qabiliyyəti şəxsin gəlir səviyyəsinə bağlıdır.

Yığılma arzusu haqqında isə müxtəlif amillərdən söz açıla bilər:

1. gözlənilməyən bir hadisəyə qarşı xərclərə hazırlıq (xəstəlik, ani fəlakət və s.);

2. gələcəkdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan iri xərclər üçün bu gündən pul yığmaq (səyahətə çıxma, ev və ya avtomobil alma, uşaqlarının məktəb xərclərini maliyyələşdirmək və s.);

3. iş qurma məqsədini gerçəkləşdirmək üçün hazırlıq görmə;

4. maliyyə varlığı əldə etmə arzusu;

5. yüksək bir gəlirə sahib olma arzusu.

Klassik və neoklassik iqtisadçılara görə yığım faizin bir funksiyasıdır. Yüksələn faiz qiyməti, yığım meylini artıraraq məcmu yığım həcmi artırır. Faiz nisbətində azalma isə yığım həcmində azalmaya yol açır.

İnvestisiya definisiyası və investisiyanın stimullaşdırılmasına təsir edən amillər. Hər hansı bir dövərdə iqtisadiyyatda istehsal edilən məhsulun (output) yeni quruluşlar, yeni dayanıqlı təchizat və inventardakı dəyişmələr şəklindəki qisminin dəyərində investisiya deyilir və ya investisiya gələcəkdəki istehlakı artırma bilmək məqsədilə bugünkü istehlakı qısmağı lüzumlu qılmaqdadır. Qeyd edək ki, daxili və xarici kapital investisiyaları praktikaya keçiriliş şəklində görə iki cür ola bilər. Belə ki, investisiyanın yatırıldığı daşınar qiymət və ya maddi dəyər ya ilk dəfə yaradılır, ya da əvvəldən mövcuddur. Daxili və xarici investorun bir ölkədə fabrik inşa etdirməsi və ya yeni çıxardılan hissə sənədinin (səhmi) satın alınması birinci, daha öncə inşa edilmiş bir fabrikin satın alınması və ya kapital bazarında alım-satım predmeti olmuş bir daşınar qiymətin mülkiyyətinin əldə edilməsi isə ikinci qrupa misaldır. Daha öncə qurulmuş olan bir fabrikin xarici sərmayədar tərəfindən alınması, yeniləşmə və ya genişləndirmə məqsədli ola bilər. Bununla bərabər, mövcud bir fabrik, bina və ya təsisin satın alınması, fərdi şəkildə investisiya olmaqla birlikdə, makroiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən investisiya sayılmaz. Çünki bu əməliyyat, əgər yeniləşmə və genişlənmə məqsədli investisiya deyilsə, yəni istehsal tutumunu artırmırsa, sadəcə olaraq mövcud təsisin dəyişdirməsini təmin etməkdədir. Eyni şəkildə, səhm, maliyyə bonusu, xəzinə bonusu, dövlət istiqrazı kimi maliyyə varlıqlarının satın alımı da, iqtisadi mənada, investisiya sayılmaz; bu investisiyalar maliyyə investisiyalarıdır. Burada əlavə bir dəyər yaradılmadığı kimi, fərd sadəcə olaraq əlindəki varlığın şəklini dəyişdirməkdədir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), investisiyaları 1953, 1968 və 1993-cü illərdə Milli Hesablar Sistemi (System of National Accounts – SNA) içində təsnif etmişdir. 1993-cü ildəki SNA, BM, OECD, IMF, IBRD və Avropa Top-

luluqları Komissiyası tərəfindən müştərək hazırlanmışdır. Bununla rəsmi olaraq dünya miqyasında statistikaların müqayisə edilə biləcək duruma gəlməsi təmin edilmişdir. 1993-cü ildəki SNA iqtisadi varlıqları maliyyə iqtisadi varlıqlar və qeyri-maliyyə iqtisadi varlıqlar olaraq ikiye ayırmışdır.

Maliyyə iqtisadi varlıqlar aşağıdakı komponentlərdən təşkil olmaqdadır: Bono; istiqraz; səhm; qızıl; kassa-bank; avanslar; debet hesabları.

Ümumi olaraq investisiyaları aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür: etüd-layihə investisiyaları; yeni investisiyalar; fəaliyyəti davam etdirmə və yeniləmə investisiyaları; ekspansiya investisiyaları; tamamlama və çətin situasiyaları açmaq üçün ekstremal investisiyalar; modernləşdirmə və təkmilləşdirmə investisiyaları; araşdırma-inkişaf etdirmək (research and development R&D) investisiyaları.

İqtisadiyyatda gəlir və məşğulluğu artıran təməl ünsür olan investisiya anlayışına, bəzi hallarda yanlış tərif verilir. Məsələn, mövcud bir fabrikin, bir ərazi və ya tarlanın satın alınması xalq arasında investisiya adlandırılır. O isə iqtisadiyyatda yeni bir istehsal gücü təşkil etmir, sadəcə mövcud mal və xidmətlər bir əldən başqa ələ keçir. Mövzuya mikrosəviyyədə baxsaq, bu hadisə mövcud bir fabrikə satın alan şirkət baxımından bir investisiyadır. Ancaq mikrosəviyyədə düşünsək bunun bəsit bir əldən-ələ dəyişmə olduğunu görürük. Bunun kimi, qiymətli kağızların satın alınması halı da investisiya çərçivəsi xaricindədir. Səhm, istiqraz satın alan şəxsin etdiyi xərcləmə də bir investisiya xərcləməsi deyildir. Buna iqtisad dilində playsmant (ingiliscə placement) deyilir, yəni playsmant sadəcə mövcud yatırımların əldən-ələ keçməsidir, yeni bir investisiya deyildir. Investisiya isə sadəcə sərmayə həcminə qoyulan əlavə kapitaldır.

Plasman pulun, gəlir gətirən daşınar və daşınmaz mallara və ya digər sərvət ünsürlərinə qoyularaq dəyərləndirilməsidir. Plasman mövcud investisiyaların əl dəyişdirməsidir, yəni bir investisiya deyildir. Adətən, sənayeləşmiş ölkələrdə plasman aksiyalara qoyulmaqdır.

Bunların alqı-satqısı iqtisadiyyatda mövcud istehsal gücləri üzərindəki mülkiyyət haqqının bir əldən başqa ələ keçməsi prosesidir.

İqtisadi anlamda investisiya fondların sərmayə mallarına (real varlıqlara) yönəlməsidir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkədə yığımın həcmi real investisiyalar təşkil edir, real investisiyaların həcmi isə bu investisiyaların gerçəkləşdirilməsi üçün yetərli fondların olmasına, digər bir ifadə ilə desək, yığım fondlarının axtarılmasına bağlıdır. Real varlıq investisiyaları yenidənqurmaya və istehsal gücünün artımına yönəldilmiş investisiyalardır.

Ümumiyyətlə, iqtisadçıların sərmayenin marjinal təsiri adlandırdıqları və maliyyə nəzəriyyəsində daxili səmərəvermə nisbəti (internal rate) olaraq tanınan investisiyanın səmərəlilik nisbəti, şübhəsiz investisiyaya yönəlik planların qərara alınmasında önəmli amildir.

İnvestisiyanın stimullaşdırılmasına təsir edən 2 önəmli amil vardır: investisiyanın gəlirlilik nisbəti və investisiyanın maliyyə mənbələrinin ortalama xərcləri.

Maliyyə bazarında fondların xərclərinin aşağı və ya yuxarı səviyyədə olmasına təsir edən başlıca amillər: Mərkəzi Bankın apardığı pul siyasəti, ölkə iqtisadiyyatının yığım potensialı və onun kapital bazarındakı fəaliyyətinin əhatə dairəsi təşkil edir.

Beləliklə, iqtisadi sistemlərdə bəzi şəxslər məlum zaman kəsiyində əldə etdikləri gəlirlərinin bir hissəsini daimi yığma ayırır və yığımlarının qarşılığında müəyyən bir gəlir əldə etmək istəyirlər. Bəzi şəxslər isə əldə etdikləri gəlirlərdən daha çox xərcləməyə meyillidirlər.

Yığım və investisiyanın müxtəlif şəxslər tərəfindən həyata keçirildiyi bir toplumda yığımların investisiyaya transformasiyası maliyyə sisteminin varlığını meydana çıxarır. Maliyyə sistemi şirkət və fərdlərdən əmanətləri (depozitlər) cəlb edir və toplanmış vəsaitləri sonradan dövlət, şirkət və fərdlər arasında yenidən bölüşdürür. Beləliklə, öz vəsaitlərini təklif edən əmanətçilər (kreditorlar) və bu vəsaitlərə ehtiyacı olanlar (borclular) kimi iki qrup yaranır.

Maliyyə sisteminin ən vacib çalışma mexanizmi borc alan və borc verənlər arasında əməliyyatları asanlaşdırmaq və nizamlı bir şəkildə işləməsini təmin etməkdir.

Risk paylaşımı - əgər bir yığım sahibi əlindəki bütün fondları digər bir şəxsə borc olaraq verib və borcunu geri ala bilməzsə, böyük bir zərəmə uğrayar. Amma eyni şəxs tək bir şəxsə borc verərsə, yükləndiyi riskə qarşı çox böyük gəlir əldə edərək borclanmanın qiymətini çox yüksəldə bilər. Amma eyni şəxs minlərcə şəxsə borc verərsə və bunlardan sadəcə bir neçəsi geri dönməzsə, qurumun fəaliyyətinə çox da ciddi təsir göstərməz. Buna görə də maliyyə vasitəçi qurumları riski düşürmək məqsədi ilə toplanan maliyyə mənbələrini diversifikasiya edir və riski düşürməklə sistemin az xərclərlə daha məhsuldar çalışmasına səbəb olurlar.

Fondların bölüşdürülmə prosesi - yığımlar nə qədər gəlirli sahələrə qoyularsa, ölkənin iqtisadi artım səviyyəsi də o qədər yüksəlir. İqtisadiyyatın inkişafı güclü maliyyə sisteminin varlığına bağlıdır. Kredit sisteminin inkişafı ilə iqtisadi artım bir-birlərini tamamlayır və bir-birlərinin inkişafına kömək edirlər.

Beləliklə, maliyyə sisteminin strukturuna təsir edən başlıca amillər: qurumların sayı və ölçüləri; təklif edilən xidmətlərin xüsusiyyəti; sektora giriş və çıxış şərtləri (mobilitə); istehsal, marketinq və istehlak proseslərinin xüsusiyyətləri (şəffaflıq); texnoloji dəyişikliklər; qanun dəyişiklikləri; müştəri seçimləri; faiz nisbəti, qloballaşma və qiymətli kağızların geniş istifadəsi.

1.1. Maliyyə institutları

Maliyyə vasitəçiliyi - Biznes və dövlət təşkilatları kimi kapital istifadəçilərini və pensiya fondları və şəxsi investorlar kimi kapital tədarükçülərini əlaqələndirən vasitəçilik fəaliyyəti. Bu termin, adətən, kommersiya və investisiya banklarının fəaliyyətlərini təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Maliyyə vasitəçiliyinin ən çoxsaylı növləri inkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etmişdir. Maliyyə vasitəçilərinin hər növünün öz fəaliyyət dairəsi və xidmət sferası olsa da onlar arasında kəskin rəqabət şəraiti hökm sürür.

Maliyyə vasitəçilərinin ölkə iqtisadiyyatında və fond axınında rolu həm mütləq, həm də nisbi mənada xeyli dəyişməkdədir. Artıq tarixən qədim maliyyə vasitəçiliyi olan banklar öz yerlərini digər maliyyə qurumlarına verməkdədir. Maliyyə aktivləri içərisində pensiya fondlarının xüsusi çəkisi artmaqdadır. Bu proses əsasən dezintermediasiya prosesi ilə bağlıdır. Banklar getdikcə kapital bazarından investisiya institutları tərəfindən sıxışdırılmaqdadır.

Sistem riskləri maliyyə sisteminin fəaliyyətinin pisləşməsi nəticəsində maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının məhdudlaşdırılması və real sektora neqativ təsir kimi qiymətləndirilir. Sistem risklərinin qiymətləndirilməsi zamanı sistem əhəmiyyətli maliyyə institutları mühüm rol oynayır.

Maliyyə institutlarının sistem əhəmiyyətliliyinin müəyyən edilməsində üç meyar seçilir. Meyarlar birbaşa və dolaylı təsir kanallarını özündə əks etdirirlər. Ölçü və əvəzetmə dərəcəsində birbaşa təsir, dolaylı təsir qarşılıqlı əlaqədə özünü göstərir. Bu meyarlar aşağıdakılardır:

1. Ölçü. Maliyyə institutlarının göstərdikləri xidmətlərin maliyyə sistemində xüsusi çəkisi sistem əhəmiyyətini əks etdirən amillərdən biridir. Maliyyə institutlarının apardıqları əməliyyatların xüsusi çəkisinin yüksək olması onun bazarda sistem əhəmiyyətli olmasının göstəricisidir.

2. Əvəzetmə. Bəzi maliyyə institutları iqtisadiyyatda vacib rol oynayırlar. Onlar böyük həcmə və ya digər institutlarla əlaqədə olduqları üçün deyil, bu institutlar xüsusi xidmətlər göstərdikləri üçün sistem əhəmiyyəti daşıyırlar. Belə institutlara ödəniş və kliring sistemləri, kastodial xidmətlər və s. aid etmək olar.

3. Qarşılıqlı əlaqə. Maliyyə sisteminin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində fərdi maliyyə institutunda yaranan problemlərin maliyyə sistemində yayılmasıdır.

Bank sistemi ikipilləli təşkil olunur. Ölkənin bank sisteminin mərkəzində duran Mərkəzi Bank "Banklar Bankı" kimi çıxış edir və ona iqtisadi baxımdan bir çox vəzifə və funksiyalar verilmişdir. Hər şeydən əvvəl, Mərkəzi Bank son kredit instansiyasıdır. Qanunvericiliklə ona verilmiş hüquqdan istifadə edərək bank sistemini tənzimləyir, onların iqtisadiyyata təqdim etdiyi kreditləri və depozit qəbulunu dolaylı yolla müəyyən edir. Mərkəzi banklar dövrriyədəki nağd pulun emitentidir və iqtisadiyyata pul təklifinin əsasını təşkil edən pul

bazasını əlində olan pul siyasəti alətləri ilə müəyyən edir. Milli pulun daxili və xarici dəyərini qoruyur. Hökumətə maliyyə və iqtisadi məsələlərdə müşavirlik edir. Göründüyü kimi, bir dövlət orqanı kimi, onun bir çox vəzifələri vardır.

Kredit- maliyyə qurumlarının ən ilkin və geniş yayılmış forması bankların da daxil olduğu depozit institutlarıdır. Depozit institutu olan kommersiya bankları, demək olar ki, bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın əsası üçün başlıca mənbədir.

Maliyyə bazarlarında əmanət toplayan qurumlar aşağıdakılardır: Kommersiya bankları, Əmanət bankları, Əmanət və Kredit birlikləri, Kredit ittifaqları və Poçt-bank qurumları olmaqla beş qrup altında toplaya bilərik.

Bank - fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir. İqtisadi subyektlərin pul vəsaitlərini müvəqqəti cəlb edən, sərəncamında olan pul vəsaitlərini (xüsusi və cəlb etdiyi pul vəsaitlərini) müddətililik, qaytarılmaqlıq, ödəncililik və təminatlılıq şərti ilə öz hesabına və öz adından yerləşdirən, fiziki və hüquqi şəxslər üçün hesablar açan, bu hesablarla bağlı əməliyyatlar aparan, iqtisadi subyektlərə müxtəlif maliyyə xidmətləri göstərən müstəsna hüquqa malik maliyyə-kredit institutu.

Əmanət bankı - əhalinin müvəqqəti pul vəsaitlərini toplayan kredit təşkilatıdır. Əmanət bankları region, yaxud şəhər səviyyəsində fəaliyyət göstərən kiçik kredit institutu kimi meydana gəlmişdir. Onlar ABŞ, Britaniya, Avstraliya və bir sıra Skandinaviya ölkələrində inkişaf etmişdir. Hazırda əmanət banklarının fəaliyyətinə dövlət nəzarət edir, bu onların əməliyyatlarına qərant durmaq üçün lazımdır. Əhali öz pullarını cari, investisiya və digər hesablara yatırır. Vəsaitlərin yerləşdirilməsi, bank, ipoteka və istehlak kreditlərinin verilməsi, aksiya və sənaye istiqrazların alınması, müxtəlif kredit kartlarının buraxılması yolu ilə həyata keçirilir. Bəzi ölkələrdə (Avstraliya, Britaniya) əmanət bankları toplanmış vəsaitlərin mühüm bir hissəsini dövlət qiymətli kağızlarının alınmasına sərf edir. Öz portfellerinin diversifikasiyası və kredit qabiliyyətini artırmaq üçün onlar kommersiya banklarının fəaliyyət sferasına nüfuz edərək passiv və aktiv əməliyyatları rəngarəngləşdirməyə çalışırlar.

Əmanət və kredit birlikləri (ƏKB) ev, avtomobil kimi istehlak kreditləri sahəsində ixtisaslaşırlar. Əmanət və kredit birlikləri, əhalidən topladıqları əmanətləri inşaat-mənzil sahəsinə yönəldən quruluşlardır. ƏKB mənzil tikintisi sahəsinin maliyyəsi mövzusunda ixtisaslaşır və bunların xidmətindən başlıca olaraq orta gəlirə sahib olan fərdlər istifadə edir.

Kredit ittifaqları - mənafe ümumiliyi əsasında könüllü birləşən fiziki şəxslərin və (və ya) kiçik sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəmləşdirmək yolu ilə özlərinin qarşılıqlı kreditləşdirilməsi üçün yaratdıqları bank olmayan kredit təşkilatıdır. Qarşılıqlı kreditləşmə Kredit

ittifaqında toplanan pul vəsaiti hesabına üzvlərin təsərrüfat və sosial ehtiyaclarının ödənilməsi üçün verilən qısa və uzunmüddətli kreditdir. Kredit ittifaqı öz əmlakına malikdir, öz adından əmlak və qeyri-əmlak hüquqları əldə edə bilər, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında "Kredit ittifaqları haqqında" Qanun 2 may 2000-ci ildə qəbul edilmişdir (2001-ci il 23 noyabr və 30 sentyabr 2010-cu il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə) və kredit ittifaqları könüllü, mənafe əsasında birləşən fiziki şəxslərin, kiçik sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəmləşdirmək yolu ilə özlərinin qarşılıqlı kreditləşdirilməsi üçün yaratdıqları bank olmayan kredit təşkilatıdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklar və bank olmayan kredit təşkilatları bank fəaliyyətini Mərkəzi Bankın verdiyi xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilə bilər və Depozit əməliyyatlarını yalnız banklar və poçt rabitəsinin milli operatoru tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün poçt rabitəsinin milli operatoruna xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi və fəaliyyətinə dair prudensial tənzimləmə qaydaları "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında" və "Poçt haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və digər normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq hazırlanmış və poçt rabitəsinin milli operatoruna maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün xüsusi razılıq (lisenziya), onun filial və şöbələrinə isə icazələrin verilməsi qaydalarını, habelə maliyyə xidmətləri sahəsində Milli operatorun fəaliyyətinə dair prudensial normativləri və tələbləri müəyyən edir. Milli operator, onun filial və şöbələri maliyyə xidmətləri sahəsində yalnız Mərkəzi Bankın verdiyi lisenziyada və icazədə nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər. Milli operatorun şöbəsinə maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsi üçün icazə yalnız nəzdində fəaliyyət göstərirdi filialın maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinə icazəsi olduğu halda verilə bilər. Maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilməsi üçün lisenziya və icazələr müddətsiz verilir. Lisenziya və icazə verildiyi gündən qüvvəyə minir. Milli operatorun fəaliyyətinə dair prudensial normativlərin və tələblərin müəyyən edilməsi maliyyə xidmətləri sahəsində onun təhlükəsiz və etibarlı fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Avropa ölkələrində poçt sistemi müəssisələrində əhaliyə direkt geniş spektrli və keyfiyyətli bank-maliyyə xidmətləri təklif edilməkdədir.

Milli operator maliyyə xidmətləri sahəsində aşağıdakı fəaliyyət növlərini həyata keçirə bilər:

1. poçt hesablarının açılması və aparılması;
2. pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi;
3. maliyyə təsisatlarında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında müxbir hesablarının açılması;
4. poçt əmanətlərinin qəbul edilməsi;

5. ödəniş vasitələrinin, o cümlədən debet və kredit kartlarının, poçt çeklərinin buraxılması;

6. müştərilərin sifarişi və vəsaiti hesabına xarici valyutanın alqı-satqısı;

7. nağd pulun və digər qiymətlilərin inkassasiyası.

Maliyyə xidmətlərinə bilavasitə rəhbərlik edən Milli operatorun vəzifəli şəxsləri ali iqtisadi və ya hüquqi təhsilə və bank-maliyyə sahəsində azı 4 illik iş stajına və etibarlı işgüzar nüfuza malik olmalıdır. Maliyyə xidmətlərinə rəhbərlik edən filialın vəzifəli şəxsi(ləri) ali və ya orta ixtisas təhsilinə, azı 3 illik iş stajına, bank işinə dair peşə hazırlıq kursunun sertifikatına və etibarlı işgüzar nüfuza malik olmalıdır. Maliyyə xidmətlərini həyata keçirən şöbənin rəhbəri etibarlı işgüzar nüfuza malik olmalıdır.

İnvestisiya bankları - Uzunmüddətli borc kapitalını səfərbərliyə alan və onu qiymətli kağızlara qoyuluş formasında borc alanlara (dövlətə və şirkətlərə) verən, onların emissiyasını və yerləşməsinə, eləcə də, birjada və birjadan kənarda qiymətli kağızların alqı-satqısını təşkil edən bank. Başqa sözlə, investisiya bankı, əsasən yeni əsas fondların yaradılması sferasında uzunmüddətli kapital qoyuluşları ilə əməliyyatlarda ixtisaslaşan maliyyə idarəsidir.

İnvestisiya banklarının funksiyaları aşağıdakılardır: aksiya və istiqrazların yenidən bölgüsünü həyata keçirir; avrovalyuta bazarında avroistiqraz və avroaksiya yerləşdirilməsinə vasitəçilik edir və korporativ şirkətlərə investisiya mövzusunda müşavirlik xidməti verir.

İnkişaf bankları - daha çox sərmayə bazarının inkişaf etmədiyi və ya sərmayənin qıt olduğu ölkələrdə ortaya çıxmışdır. İnkişaf banklarının vəzifələri aşağıdakılardır: İnvestisiya layihələri hazırlamaq və investisiyanı stimullaşdırmaq məqsədi ilə uzunmüddətli kredit xətti açmada yardımlar; Şirkətlərin səhmlərini alaraq investisiya prosesində iştirak edirlər; Xarici sərmayənin investisiya sahələrinə yönəlməsinə vasitəçilik edirlər.

İpoteka bankı - Daşınmaz əmlakın girovu kimi uzunmüddətli ssudalar verən ixtisaslaşmış bank. Əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir: ssudalara görə dərəcələr borc alanın maliyyə vəziyyətindən asılıdır; borcun vaxtında qaytarılmaması əmlakın itirilməsinə səbəb olur; ipoteka krediti, ipotekaların yenidən satışı, müxtəlif texniki xidmətlərə ixtisaslaşan qeyri-depozit institutudur; investor tərəfindən yenidən satış üçün ipoteka mənbəyidir; daşınmaz əmlakın girovu ilə təmin olunan girov kağızı buraxır.

İnstitusional investor - Müştərilərinin adından maliyyə bazarı alətlərinə böyük həcmdə investisiya edən maliyyə institutları.

İnvestisiya institutları - investisiya münasibətləri, xüsusilə qiymətli kağızlarla bağlı vasitəçilik xidməti göstərən konsaltinq fəaliyyəti üzrə ixtisaslaşan maliyyə qurumu. Göstərdiyi xidmət növlərindən asılı olaraq investisiya şirkətləri, investisiya fondları, investisiya vasitəçiləri, investisiya məsləhətçiləri kimi investisiya institutları mövcuddur.

İnvestisiya şirkəti - Ölkə daxilində, yaxud beynəlxalq səviyyədə investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə ixtisaslaşan maliyyə-kredit institutu. Bu şirkət özünəməxsus qiymətli kağızları investorların arasında yerləşdirərək fərdi investorların sərbəst pul vəsaitlərini cəlb edir və həmin vəsaitlərlə həm birbaşa investisiya şəklində, həm də müxtəlif müəssisələrin səhmlərinin əldə edilməsi yolu ilə kapital qoyuluşunu həyata keçirir. Bunlar açıq və qapalı tipli olurlar.

İnvestisiya fondu - Qiymətli kağızlarını investorlar arasında yerləşdirərək cəlb etdiyi sərbəst vəsaitləri dövlət və korporativ qiymətli kağızlara investisiya edən, banklara depozit kimi yatan, eləcə də digər investisiya istiqamətlərinə yönəldən investisiya institutu.

Hüquqi təşkilati formasına görə investisiya fondu səhmdar cəmiyyət kimi fəaliyyət göstərir ki, bunlar da açıq tipli investisiya fondu və qapalı tipli investisiya fondlarına bölünür. Birincisi özünün qiymətli kağızlarını yeni investorlar arasında yerləşdirdiyi halda, ikincisi qiymətli kağız buraxılışını (emissiyasını) bir dəfə və təsbit olunmuş həcmdə həyata keçirir. Səhmin yeni alıcısı, yəni investorlar bu qiymətli kağızları yalnız bazar qiymətləri ilə ilkin sahibindən əldə edə bilər.

İnvestisiya fondları açıq və qapalı üçlü investisiya fondları olaraq ikiye ayrılır. Açıq investisiya fondları - səhmdarların istəyi ilə onların səhmlərini satın ala bilən maliyyə qurumlarıdır. Qapalı investisiya fondları fondun təşkilində müəyyən sayda səhmlər ixrac edilir və səhmdarlar özlərinə aid səhmləri sadəcə digər yatırımcılara sata bilərlər.

Pul bazarında investisiya fondları xəzinə bonusu kimi likvidliyi çox olan yüksək pul bazarı alətlərinə yatırım edirlər. İnvestisiya fondları iqtisadi vahidlərdən fond qəbul etməklə, bu fondlar şirkətin investisiya fəlsəfəsinə uyğun olaraq idarə edilir. İdarə və digər xərclər çıxarılaraq, investisiyadan əldə edilən qazanclar şirkətin səhmdarlarına verilir. Əsas etibarilə investisiya fondları investorların sərbəst pul vəsaitlərini pul və kapital bazarında və xüsusi maliyyə aktivlərinin alqı-satqısında dəyərləndirir.

İnvestisiya məsləhətçisi - İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı, xüsusilə qiymətli kağızlar bazarında məsləhət (konsultasiya) xidmətləri üzrə ixtisaslaşan investisiya institutu. İnvestisiya bazarı, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarının tədqiqi ilə bağlı məhsulların satılması investisiya məsləhətçisinin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturunu bazarda bir neçə funksiyanın həyata keçirilməsində rol oynayan peşəkar iştirakçılardan ibarətdir. Həmin iştirakçılara bazarda əqdlərin bağlanması iştirak edən brokerlər və dilerləri (underrayeter və market meykerlər daxil olmaqla), ticarət platformasını və qarşılıqlı öhdəliklərin və hesablaşmaların aparılmasını təmin edən Bakı Fond Birjasını, qiymətli kağızların mərkəzləşdirilmiş saxlancının və reyestrinin aparılmasını təmin edən Milli Depozit Mərkəzini aid

etmək olar. Bundan əlavə, səhmdarlarının sayı 20-dən az olan səhmdar cəmiyyətlər reyestrinin aparılmasını müvafiq ixtisas şəhadətnamələri almaqla özlərinin daxili resurları hesabına təmin edə bilər.

Ümumilikdə qiymətli kağızlar bazarında dövlət siyasətinin və nəzarətinin həyata keçirilməsi Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən təmin edilir.

Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişafında peşəkar iştirakçılarının fəaliyyət növləri AR Mülki Məcəlləsində (§15) öz əksini tapmışdır: broker fəaliyyəti; diler fəaliyyəti; aktivlərin idarə edilməsi üzrə fəaliyyət; klirinq fəaliyyəti; depozitar fəaliyyəti; qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət; fond birjası.

Broker fəaliyyəti. Broker fəaliyyəti müştərinin hesabına tapşırıq və ya komissiyon müqaviləsi əsasında müvəkkil və ya komissiyonçu kimi fəaliyyət göstərən, həmin müştərinin mənafeyi üçün qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanması üzrə qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətdir. (Mülki Məcəllə 992-1.7.)

Tapşırıq və ya komissiyon müqaviləsi əsasında müvəkkil və ya komissiyonçu kimi fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxsin onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki hüquqi əqdlər bağlanması broker fəaliyyəti hesab edilir. Qiymətli kağızlar bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı broker adlanır. Broker kimi həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər. Fond bazarında peşəkar broker fəaliyyəti müəyyən lisenziya əsasında həyata keçirilir.

Broker bu lisenziyanı yerli maliyyə orqanlarından alır. Qanun broker fəaliyyəti ilə başqa fəaliyyət növlərini bir araya gətirməyə icazə verir.

Qiymətli kağızlar bazarında broker və ya broker təşkilatı kimi fəaliyyət göstərmək üçün aşağıdakı tələblərə cavab vermək lazımdır:

- müəyyən edilən minimal kapitalla sahib olmalıdır ki, investor qarşısında maddi məsuliyyət hiss etsin;
- qiymətli kağızlarla əməliyyatları tam və dəqiq ifadə edən, işlənilən hazırlanmış haqq-hesab sistemində malik olmalıdır.

Broker və müştəri öz əlaqələrini müqavilələr əsasında qururlar. Broker müştərinin adından və hesabından çıxış edir. Broker müştərinin tapşırığı əsasında hərəkət edir. Brokerin əsas gəliri sazişlərin məbləğindən asılı olaraq tutulan komissiyonlardır.

Çox zaman brokerlər öz fəaliyyətinə qiymətli kağızlar bazarında müştərilərlə konsultasiya etməyi də daxil edirlər.

Hal-hazırda Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarında broker lisenziyasına malik 15 şirkət fəaliyyət göstərir.

Diler fəaliyyəti. Diler fəaliyyəti öz adından və öz hesabına əvvəlcədən kütləvi elan olunmuş alqı və (və ya) satqı qiymətləri ilə qiymətli kağızlar üzrə alqı -satqı əqdlərinin bağlanması üzrə qiymətli kağızlar bazarında peşəkar

fəaliyyətdir. Kütləvi elan açıq elan formasında edilmiş təklifdir. (Mülki Məcəllə 992-1.8.)

Anderrayter - emitentlə bağlanmış müqavilə əsasında qiymətli kağızların yerləşdirilməsini həyata keçirən dilerdir. (2.1. Diler qaydaları)

Market meyer - ticarətin təşkilatçıları və fond birjalarında ticarətə buraxılmış qiymətli kağızların likvidliyinin artırılması öhdəliklərini üzərinə götürmüş dilerdir. (2.4. Diler qaydaları).

Hüquqi şəxsin müəyyən qiymətli kağızlarının alışı və satışı qiymətlərini elan edib, bu qiymətli kağızların elan edilmiş qiymətlər üzrə alınması və ya satılmasını öhdəsinə götürməklə öz adından və öz hesabından qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanması diler fəaliyyəti hesab edilir.

Qiymətli kağızlar bazarında diler fəaliyyətini həyata keçirən peşəkar iştirakçı diler adlanır. Brokerdən fərqli olaraq diler qiymətli kağızlar bazarında hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən investisiya şirkətlərini təmsil edir. Əqdlərin bağlanılmasını da müştərilərin hesabına deyil, öz hesabına yerinə yetirir. Dilerin gəliri alqı-satqı qiymətləri arasındakı fərqdə olur. Bazarda operator rolunda çıxış edən diler alqı-satqı qiymətlərini, alınan və satılan qiymətli kağızların minimal və maksimal saylarını, həmçinin də elan edilən qiymətlərin nə vaxta qədər qüvvədə qalacağını müəyyən edir.

Hal-hazırda Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarında diler lisenziyasına malik 14 şirkət fəaliyyət göstərir.

Aktivlərin idarə edilməsi üzrə fəaliyyət. Aktivlərin idarə olunması müştəriyə məxsus olub, peşəkar iştirakçının idarəçiliyinə verilmiş qiymətli kağızlar və ya pul vəsaitləri ilə müştərinin mənafeyi üçün və ya onun göstərdiyi üçüncü şəxsin mənafeyi üçün qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatların aparılması üzrə peşəkar fəaliyyətdir (Mülki Məcəllə 992-1.9.)

Hal-hazırda Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarında aktivlərin idarə edilməsi üzrə fəaliyyəti üzrə - "Invest Az Asset Management" MMC və AzFinance Asset Management" MMC şirkətləri lisenziyalara malikdirlər.

Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində investisiya şirkətləri və investisiya fondları yatırımcıların milyonlarla vəsaitini yığırlar. Onlar nisbətən rahat investisiyalaşdırma, kapital artırılması hesab edilir. Şəxs pulunu bank hesablarından çıxarır və onu fond aksiyalarına qoyur.

Klirinq fəaliyyəti. Klirinq fəaliyyəti qiymətli kağızlarla əqdlər üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (məlumatların toplanması, yoxlanılması, üzləşdirilməsi, mühasibat sənədlərinin hazırlanması), hesablaşmaların aparılması və öhdəliklərin qarşılıqlı icrasının təmin edilməsi üzrə peşəkar fəaliyyətdir. (Mülki Məcəllə 992-1.10).

Qiymətli kağızların göndərilməsi üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlarla əqdlər üzrə məlumatın toplanması, yoxlanılması, təshih edilməsi və onlar üzrə mühasibat sənədlərinin hazırlanması), bu öh-

dəlirlərin hesaba alınması və qiymətli kağızlar üzrə hesablanma aparılması klirinq fəaliyyəti hesab edilir.

Praktikada klirinq təşkilatları aşağıdakı kimi adlandırılır: hesabat palatası, klirinq mərkəzi, hesabat mərkəzi və s. Ümumi planda hesablaşma-klirinq təşkilatları ixtisaslaşdırılmış bank tipli təşkilatlardır ki, qiymətli kağızlar bazasının iştirakçılara hesablaşma ilə bağlı xidmətlər göstərir. Onun aşağıdakı əsas məqsədləri vardır:

- bazar iştirakçılara hesablaşma xidmətləri xərclərinin minimuma endirilməsi;
- haqq-hesab vaxtının qısaldılması;
- hesablaşma zamanı yaranan bütün risklərin minimum səviyyəyə endirilməsi.

Hesablaşma-klirinq təşkilatları, çox zaman kommersiya banklarının olduğu hüquqi formada olur. Amma çox vaxt qapalı səhmdar cəmiyyət formasında olur ki, bu təşkilatlar da ölkənin Mərkəzi Bankının verdiyi lisenziya əsasında fəaliyyət göstərir.

Hesablaşma-klirinq təşkilatları, kommersiya şirkətləri olub, gəlirlə işləməlidir. Onun nizamnamə kapitalı üzvlərinin ödəmələri hesabına yaradılır. Bu təşkilatın əsas gəlir mənbəyi aşağıdakı kimidir:

- sazişləri qeydiyyatdan keçirmə haqqı;
- məlumatların satılmasından əldə edilən gəlir;
- tədaviyədəki pul vəsaitlərindən əldə edilən gəlir;
- öz hesablaşma texnologiyasının satışından daxilolmalar;
- digər gəlirlər.

Hesablaşma-klirinq təşkilatları törəmə qiymətli kağızlar olan fyuçers müqavilələri və birja opsiyonlarının alqı-satqısında mərkəzi yer tutur.

Hesablaşma-klirinq təşkilatları ilə onun üzvləri, birjalar və digər təşkilatlar arasında qarşılıqlı münasibətlər müvafiq müqavilələr əsasında qurulur. Hesablaşma-klirinq təşkilatlarının üzvləri əsasən iri banklar, iri maliyyə şirkətləri, həmçinin də fond və fyuçers birjalrı olur.

Hesablaşma-klirinq təşkilatlarının kredit və ya digər aktiv əməliyyatları həyata keçirmək hüququ yoxdur. Hesablaşma-klirinq təşkilatları depozitari xarakterli xidmətləri də həyata keçirir.

Depozitari fəaliyyəti. Depozitar fəaliyyəti qiymətli kağızların saxlanması və onlara hüquqların, habelə öhdəliklərlə yüklənməsi faktlarının uçotu və təsdiq edilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsi üzrə peşəkar fəaliyyətdir (Mülki Məcəllə 992-1.11).

Azərbaycanda qüvvədə olan depozitar lisenziyasına 3 şirkət fəaliyyət göstərir ("Bakı Fond Birjası" QSC; Korporeyt Trast Eycensi" MMC; "Milli Depozit Mərkəzi" QSC).

Qiymətli kağızların və ya onların sertifikatlarının saxlanması, yaxud uçotu və qiymətli kağızlara olan hüquqların keçməsi üzrə xidmətlər göstə-

rilməsi depozitari fəaliyyəti hesab olunur. Qiymətli kağızlar bazarının depozitari fəaliyyətini həyata keçirən peşəkar iştirakçısı depozitari adlanır. Qiymətli kağızların uçuotu üçün təyin edilmiş hesabat «depo hesabı» adlandırılır. Yalnız hüquqi şəxs depozitari ola bilər. İlk depozitari sistemi fond birjalarına xidmət etmək üçün yaradılmışdır. Depozitari fəaliyyəti ilə bağlı olan əməliyyatların hamısı depozitari və deponent arasında bağlanan müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Depozitor müqaviləsi yazılı şəkildə bağlanır və bu müqavilənin bağlanması deponentin qiymətli kağızlara olan hüququnun depozitariyə keçməsinə bildirir. Depozitar deponentin onda saxladığı qiymətli kağızlar sertifikatlarının qorunmasına mülki hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Depozitari müqaviləsinə aşağıdakı mühüm şərtlər daxil edilməlidir:

1. müqavilənin predmetinin birmənalı müəyyən edilməsi, qiymətli kağızların sertifikatlarının saxlanılma və ya qiymətli kağızlara olan hüquqların uçuotu üzrə xidmətlərin göstərilməsi;

2. deponentin depozitaridə saxlanan qiymətli kağızları üzrə sərəncam verilməsi haqqında deponentin depozitariyə məlumatvermə qaydası;

3. müqavilənin qüvvədə olduğu müddət;

4. müqavilədə nəzərdə tutulmuş depozitari xidmətlərinin ödənilməsinin həcmi və qaydası;

5. depozitarinin deponent qarşısında hesabat verməsinin forması və dövriliyi;

6. depozitarinin vəzifələri.

Öz aralarında danışan brokerlər onlarda saxlanılan bütün qiymətli kağızların sertifikatlarını yığır və birja depozitarisində deponent edirlər. Bu zaman bütün reyestrlərdə bu qiymətli kağızları broker hesabından nominal sahib kimi çıxış edən birja depozitarisinin hesabına köçürürlər. Birja depozitarisində hər bir brokerə «depo hesabı» açılır ki, burada da ona məxsus olan bütün qiymətli kağızların hesabatı gedir. Beləliklə, brokerlər arasında bağlanan sazişlərin nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi üçün reyestr xidmətlərinə müraciət etmək lazım deyil. Mülkiyyətçinin dəyişdirilməsi birja depozitarisinin depo hesablarında öz əksini tapır. Beləliklə də, qiymətli kağızların hesabatının aparılması nağdsız olur və depo hesablarında dəyişikliklər edilir.

Qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət.

Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması qiymətli kağızlar, onların emitenti, sahibləri, nominal saxlayıcıları barədə məlumatların toplanması, qeydə alınması, işlənməsi, saxlanması və təqdim edilməsi xidmətlərinin göstərilməsi üzrə peşəkar fəaliyyətdir. (Mülki Məcəllə 992-1.13.)

Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması sistemini təşkil edən göstəricilərin toplanması, qeydə alınması, işlənməsi, saxlanması və verilməsi qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət hesab edilir. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyətlə yalnız hüquqi şəxslər məşğul ola bilərlər. Reyestrin aparılması üzrə

fəaliyyət emitent və ya onun tapşırığı ilə qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyəti həyata keçirən şəxslər reyestr saxlayıcıları və ya qeydiyyatçılar adlandırılır. Reyestrin aparılması üçün yalnız bir qeydiyyatçı ilə müqavilə bağlanılır. Qeydiyyatçı qeyri-məhdud saylı emitentlərin qiymətli kağızlarının sahiblərinin reyestrini apara bilər. Öz əsas funksiyalarından başqa qeydiyyatçılar reyestrlə bağlı bir sıra əlavə funksiyaları yerinə yetirirlər. Qeydiyyatçılar qiymətli kağızların sertifikatlarına da nəzarət edirlər. Sahibkarın dəyişdirilməsi zamanı qeydiyyatçı yeni sahibkarın adına sertifikat yazmalıdır və bu zaman o, ona qeydiyyatdan keçirmək üçün verilən sertifikatın doğrudan həmin şəxsə məxsus olduğunu, oğurluq olmadığını və ya axtarılda olub-olmadığını yoxlamalıdır. Bir qayda olaraq, qeydiyyatçı emitentin agentidir. Qeydiyyatçı vasitəsilə emitent öz investorlarına məlumat verə bilər. Əgər qeydiyyatçı rolunu bank yerinə yetirirsə, o, həmçinin də emitentin ödəmə agenti kimi çıxış edə bilər. Bir qayda olaraq, qeydiyyatçılar qiymətli kağızların sahiblərinin şəxsi hesablarını aparır. Şəxsi hesabda sahibkara məxsus olan qiymətli kağızların sayı və sahibkar haqqında digər lazımi informasiyalar olur. Əgər alqı-satqı baş veribsə, sahibkarın dəyişdirilməsi reyestrə qeyd olunmalıdır.

Qiymətli kağızların nominal saxlayıcı-reyestrinin aparılması sistemində qeydə alınmış, o cümlədən hüquqi sahibinin tapşırığı ilə və onun xeyrinə depozitarinin deponenti olan və qiymətli kağızların sahibi olmayan şəxsdir. Nominal saxlayıcı – bu o şəxsdir ki, onun adına reyestrə bir neçə qiymətli kağız yazılıb, amma həqiqətdə o, bu kağızların sahibi deyildir. Onlar qiymətli kağızların nominal saxlayıcısı kimi qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları ola bilərlər. Depozitari və brokerlər müştərilərlə bağlanan müqavilə əsasında qiymətli kağızların nominal saxlayıcısı kimi qeydiyyatdan keçə bilərlər. Nominal saxlayıcılar özləri real sahiblərin uçotunu apara bilərlər. Əgər yeni və köhnə sahibkarlar öz hesabını nominal saxlayıcılarda açıblarsa, alqı-satqı zamanı nominal saxlayıcıda hesabın vəziyyəti dəyişir, amma sayı sabit olaraq qalır. Buna görə də uzağa gedib qeydiyyatçıdan qeydiyyatdan keçmək lazım deyil, sahibkarın dəyişdirilməsi nominal saxlayıcıda da rəsmiləşdirilə bilər. Əgər emitent qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrini istəyirsə, bu zaman qeydiyyatçı nominal saxlayıcıya sorğu göndərir və o da hesablarını apardığı sahibkarların adlarını təqdim edir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə qeydiyyatçılar institutu yoxdur. Reyestrlərin toplanması və onların emitentə verilməsi vəzifəsini öz üzərinə depozitari sistemləri götürür. Belə ölkələrə Almaniya, İsveç, digər Skandinaviya ölkələrini və İsveçrəni misal göstərmək olar. Dünyanın bir çox ölkələrində qeydiyyatçılar hələ də vardır, amma getdikcə onlar sıxışdırılır.

Fond birjası. Fond birjası qiymətli kağızlarla əqdlərin bağlanması üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi, onlar

haqqında lazımi məlumatın yayılması üzrə peşəkar fəaliyyətdir. (Mülki Məcəllə 992-1.14.)

Qiymətli kağızların ikinci bazarında əsas yerlərdən birini fond birjası tutur. Fond birjası, müstəqil olaraq, fəaliyyət predmeti qiymətli kağızlar üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi, kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirən, həmçinin onlar haqqında lazımi informasiyanın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsini nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılması olan təşkilatdır. Fond birjası qapalı səhmdar cəmiyyət formasında olur. Fond birjası yalnız birja üzvləri arasında ticarəti təşkil edir.

Fond birjası fəaliyyətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanının verdiyi xüsusi razılıq əsasında həyata keçirir. Fond birjası depozitari və klirinq fəaliyyəti istisna olmaqla, digər fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilməz. Fond birjasının nizamnaməsinin, onun ticarət qaydalarının pozulması və fond birjasının digər daxili sənədlərinin pozulması zamanı cərimələr müəyyən edilir. Fond birjasının üzvlərinə aid olan daxili normativ aktlar fond birjası tərəfindən onun üzvlərinin təklifləri nəzərə alınmaqla müstəqil müəyyənləşdirilir.

Fond birjasının beş əsas funksiyası vardır:

- 1) likvidlik ehtiyaclarını qarşılamaq;
- 2) alıcı və satıcıları qiymətli kağızların alqı-satqısını etmək üçün bir məkanda qarşılaşdırmaq;
- 3) qiymətli kağızların real kursunu müəyyən etmək;
- 4) kapitalın bir sahədən digər sahəyə axmasını təmin etmək;
- 5) real bazarın yaradılmasına xidmət etmək.

Dünya praktikasında fond birjalarının 3 tipi mövcuddur: ictimai hüquqi; xüsusi birjalar; qarışıq birjalar.

İctimai-hüquqi birjalar hər zaman dövlətin nəzarəti altında saxlanılır. Dövlət birja ticarət qanunlarının tərtib edilməsində iştirak edir və onların həyata keçirilməsinə nəzarət edir, ticarət zamanı birjada qayda-qanunların olmasını təmin edir. Bu cür tip birjalara Almaniyada, Fransada rast gəlmək olar.

Xüsusi birjalar səhmdar cəmiyyət formasında yaradılır. Tam sərbəst birja ticarətini təşkil edirlər. Bu, o demək deyil ki, dövlət bir kənarda qalır. Dövlət birja ticarətinin tənzim edilməsində öz üzərinə heç bir təminat götürmür. Buradakı bütün sazişlər qanun çərçivəsində olur, heç bir qanun pozuntusuna yol verilmir, əgər qanun pozuntusuna yol verilərsə, onu pozanlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Bu tip birjalar Böyük Britaniya və ABŞ dövlətləri üçün xarakterikdir.

Əgər fond birjası səhmdar cəmiyyət formasında yaradılsa və onun kapitalının 50 %-indən az olmayaraq dövlətə məxsusdursa, onda bu cür birjalara qarışıq birjalar adlandırılır. Bu cür birjaların başında seçilmiş birja orqanı durur. Birjanın fəaliyyətinə birja komissar nəzarət edir və rəsmi şəkildə birja kurslarını

qeydiyyatdan keçirir. Bu cür birjalar Avstriya, İsveç və İsveçrə dövlətləri üçün xarakterikdir.

Fond birjası, həmçinin birja sazişlərində iştirak edəcək iştirakçıların hamısına eyni səviyyədə məlumat verməlidir. Fond birjasının bir vasitəçi kimi iştirak etməsinə baxmayaraq, o müştəriyə alacağı qiymətli kağızın gəlir verib-verməyəcəyi barədə təminat verə bilməz. Birja müştəriyə yalnız alacağı qiymətli kağız haqqında dolğun məlumat verə bilər. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, birjada yalnız o, şirkətlərin aksiyaları kotirovka edilir ki, onlar listingdən keçmiş olurlar. Birja ekspertiza qiymətini müəyyən etmək və qiymətli kağızı qiymətləndirmək üçün qiymətli kağızı ixrac edən şirkətdən auditor tərəfindən yoxlanılmış mühasibat balansını, mənfəət və zərər hesabat sənədlərini tələb edə bilər. Birja bu sənədləri aldıqdan sonra bir ay müddətində bu sənədlərlə tanış olur və öz rəyini bildirir. Listingin bir üstünlüyü də ondan ibarətdir ki, listingdən keçmiş şirkətlər kredit idarələrinin etibarına sahib olurlar. Listingdən keçmiş şirkətlər müəyyən şöhrətə sahib olurlar. Buna misal olaraq Nyu-York fond birjasında listingdən keçmək üçün aşağıdakı tələblərə cavab vermək lazımdır:

1. aksiyaların bazar qiyməti 18 mln. dollar olmalıdır;
2. tədaviyə alınmış aksiyaların ümumi sayı 1100 ədəddən az olmayaraq, onların bazar dəyəri 18 mln. dollar olmalıdır;
3. şirkətin 100 və daha artıq aksiyasını əlində tutan 2000 səhmdar olmalıdır;
4. son maliyyə ili üçün vergini ödədikdən sonra gəliri 2,5 mln dollar olmalı və son iki il üçün isə 2.0 mln dollar olmalıdır;
5. şirkətin əmlakı 18 mln dollardan aşağı olmamalıdır.

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, hər bir birjanın özünəməxsus müxtəlif şərtləri vardır. Bir birjadan listingdən keçməyən şirkət digər bir birjada listingdən keçə bilər. Birjada listingdən keçmiş qiymətli kağızların investorlar üçün faydaları aşağıdakılardır: birjada listingdən keçmiş şirkət qanun çərçivəsində aksiya və istiqraz ixrac edir. Bu səbəbdən də investorların bu mövzuda aldanılması imkansızdır.

Qiymətli kağızlar listingdən keçmiş şirkətlər birjaya fəaliyyətləri ilə əlaqədar, o cümlədən maliyyə durumlarına yönəlik ən son məlumatları birjaya vermək məcburiyyətindədirlər. Buna görə də investor qiymətli kağız alarkən və ya satarkən əlaqəli şirkət haqqında doğru, yetərli və yeni məlumatları birjadan hər an saxlaya bilər.

Birjada listingdən keçmiş qiymətli kağızlar üçün sabit bazar vardır. İnvestorlar portfellerindəki bu cür aksiyaları və ya istiqrazları çox qısa vaxtda nağda çevirə bilərlər. Birjada qiymətlər günlük yayımlandığına görə, investorlar qiymət indeksini izləyə və özlərini riskə qarşı qoruma imkanı əldə edə bilərlər.

Birjada qiymətli kağızlar alınıb və ya satılarkən investor çox az bir komisiyon haqqı ödəyir. Bu səbəbdən də onun qiymət mövzusunda aldanılması imkansızdır, çünki alış və ya satış qiyməti rəsmən bəllidir.

Listinqdən keçmiş səhmləri investorlar üçün əmanətli investisiya alətləridir. Birjalar yalnız iqtisadi həyatı deyil, bütün sosial siyasətin barometridir. İqtisadi olaylar, faktorlar və göstəricilər qədər, hətta onlardan daha çox sosial-siyasət və sosial-psixoloji dəyişmələr birjaya təsir edir.

Pensiya fondları - üzvlərinin əqidəsinə və gəlirinə görə təsbit edilən ayırmaları toplayaraq üzvlərini xəstəlik, ölüm və pensiyalıq kimi risklərdən qoruyurlar. Toplanan vəsaitlər uzunmüddətli və sabit olduğundan likvid fond tutmaq ehtiyacına heç bir əsas qalmır. Bu səbəbdən də toplanan fondlar kapital bazarı alətlərinə yönəlir. Pensiya fondları iştirakçılara, yaşamlarının aktiv olaraq çalışmadıqları dönməndə, dönməmsəl gəlir saxlamaq üzrə, aktiv olaraq çalışdıqları dönməndə ödədikləri payların vasitəsi ilə topladıqları fondları finans bazarlarında dəyərləndirən qurumlardır.

Pensiya fondlarının yaradılmasında bir tərəfdə iştirakçı və ya qatılımcı, digər tərəfdə isə sistemin qurucusu olur. Pensiya fondları, qurucularından asılı olaraq fərqli formalar ala bilər. Əsas olaraq iki tip əməkçilik fondu idarəsindən bəhs edir. Bunların birincisi müəyyən edilmiş əməkhaqqı, digəri isə müəyyən edilmiş iştirak və ya qatqı modelləridir.

Hər iki sistemdə investisiya riskinin qurucu ilə iştirakı arasındakı paylaşdırılması fərqlənir. Məlum əməkhaqqı modellərində qurucu əməkçiliyə haqq qazanmış olan qatılımcılara son ildə aldıkları əməkhaqqının nə qədəri səviyyəsində pensiya əməkhaqqı ödəyəcəyini öncədən müəyyən edilir. Müəyyən edilmiş qatqı modelindəki sözləşmədə, qatılımcıların çalışdıqları dönməndə əməkhaqqının nə qədərini qatqı payı olaraq ödəyəcəkləri müəyyən edilməklə, əməkçi əməkhaqqı bu qatqı paylarının məcmusunu tutan təqdirdə təsbit edilir. Pensiya fondlarının qurulma məsələsi həm məcburi, həm də könüllü və ya istəyə bağlı ola bilər. Məcburi uygulamalar Çili, Malayziya və Sinqapurdadır. İstəyə bağlı pensiya fondları isə ABŞ və İngiltərədə rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, Qərbi ölkələrində istər dövlət, istərsə də özəl sektorda bütün çalışanların pensiya təminatları vardır. Bundan başqa, bütün işçilər sosial sığorta sistemi tərəfindən qorunurlar. Adətən, pensiya fondlarının aktivləri bölümündə 80% korporativ qiymətli kağızlardır, onun isə 30%-i aksiyadır ki, bununla pensiya fondları çeşidli şirkətlərin korporativ siyasətinə təsiretmə gücünə sahib olur.

Ümumiyyətlə, Avropada pensiya fondlarının fəaliyyəti dövlət tərəfindən dəstəklənir. Belə ki, Fransa və İtaliyada pensiya fondlarının fəaliyyətində əldə edilən gəlir vergidən azaddır. Bu isə onlara iri investor kimi çıxış etməyə imkan verir. Pensiya fondlarının vəsaiti həm işverənlər, həm də işçilərin ayırmaları hesabına formalaşır. Fond bu vəsaitləri müəyyən obyektlərə investisiya edir və sonradan dövrü olaraq yığılmış vəsaiti işdən azad olunanlara bütövlükdə və ya

annuitet qaydasında ödəyir. Pensiya fondlarına vəsait yığılarkən vergiyə cəlb olunmur. Pensiya fondlarının passivləri uzunmüddətli xarakter daşıyır. Buna görə də onlar uzunmüddətli qiymətli kağızlara yatırım etmək imkanlarına sahib olurlar. ABŞ-da korporativ qiymətli kağızların əhəmiyyətli hissəsi pensiya fondlarının payına düşür.

Sığorta – şəxslərin əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, həmçinin qanunvericiliklə qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində riskin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir.

Sığorta şirkətləri – tərəfindən sığorta etdirənlərin sığorta haqlarından (mükafatlarından) formalaşan, sığorta hadisəsi nəticəsində sığorta etdirənə dəyən zərərin ödənilməsi sığorta fondunun hesabına fiziki və hüquqi şəxslərin əmlak maraqlarının qorunması ilə bağlı olan münasibətlər sistemidir.

Sığortanın iqtisadi mahiyyəti, onun ictimai məqsədlərində ifadə olunan funksiyalarında daha da açılır. Funksiyalar sığortanın maliyyə sisteminin bir halqası kimi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verən təzahür əlamətləridir. Maliyyə anlayışı öz iqtisadi mahiyyətini hər şeydən əvvəl bölgü funksiyası vasitəsilə ifadə edir. Bu funksiya özünü sığortanın funksiyalarında göstərir. Sığortanın əsas etibarilə dörd əsas funksiyası var. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: risk funksiyası, xəbərdarlıq funksiyası, yığım (əmanət funksiyası), nəzarət funksiyası. Əsas funksiya kimi risk funksiyası çıxış edir.

Vençur investisiya. «Vençur kapital» (ingilis dilində venture- risk deməkdir) riskli investisiyanı əks etdirir. Vençur kapital böyük risklə bağlı olan yeni fəaliyyət sferalarına qoyulan investisiyaları əks etdirir. Əsasən texnologiya sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər maliyyələşdirilir.

Vençur investorlar (fiziki şəxslər və ixtisaslaşmış investisiya şirkətləri) kifayət qədər gəlir əldə etmək hesabı ilə öz vəsaitlərini yatırır.

Vençur investisiya birjada kotirovka olmayan vençur şirkətlərin aksiyalarının əldə edilməsi formasında həyata keçirilir. Vençura əsasən bazarda məhsulları böyük risklə bağlı olan təşkilatlar aid edilir. Bunlar əsasən böyük bazar potensialına malik olmayan, istehlakçılara məlum olmayan məhsul və ya xidmətlər istehsal edən təşkilatlardır. Vençur təşkilat öz inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçir ki, bunlar da hər biri müxtəlif imkan və maliyyə mənbələri ilə xarakterizə edilir.

Birinci mərhələdə məhsulun protipi yaradıldıqda az miqdarda maliyyə vəsaiti tələb olunur. Bir qayda olaraq burada maliyyə mənbəyi kimi layihə təşəbbüskarının şəxsi vəsaiti, həmçinin hökumət qrantları və ayrı-ayrı investorların ödəmələri çıxış edir.

Məhsul istehsalının baş verdiyi ikinci mərhələdə daha çox maliyyə vəsaitinə ehtiyac olur. Əsas xərc məhsul istehsalı texnologiyasının işlənilməsi və məhsulun kommersiya hissəsinin (marketinq strategiyasının formalaşdırılması, bazarın proqnozlaşdırılması və s.) üzərinə düşür.

Üçüncü mərhələdə isə məhsulun istehsalına başlanılır və onun bazar qiymətləndirilməsi baş verir. Bu mərhələdə vençur şirkətlər iri korporasiyalarda, banklarda müxtəlif institusional investordlarda maraq oyadır.

Vençur şirkətin inkişafının sonuncu mərhələsində onun fəaliyyətinin maliyyələşməsi həmin şirkətin satılması yolu ilə həyata keçirilir.

Vençur kapital üçün riskin investorlar və layihənin təşəbbüskarları arasında bölüşdürülməsi xarakterikdir. Riskin minimuma endirilməsi məqsədi ilə investorlar öz vəsaitlərini bir neçə layihə arasında paylaşıdır. Vençur investorları birbaşa şirkətin idarə olunmasına can atırlar.

Son zamanlar vençur maliyyələşmənin həcmi sənaye ölkələrində dinamik şəkildə artmağa başlamışdır. Vençur kapital iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır.

Lizinq. Lizinq özündə bank krediti, icarə, investisiya elementlərini cəmləşdirən münasibətlər kompleksidir. Lizinq, lizinq verənlə lizinq alan arasında əksər hallarda uzunmüddətli xarakter daşıyan maliyyə sazişidir. Lizinq müqaviləsinə görə lizinq verən lizinq alana lazım olan əmlakı satıcıdan mülkiyyət hüququ ilə əldə etməli və lizinq alanın müvəqqəti sahibliyinə və istifadəsinə verməlidir. Lizinq - sənaye avadanlıqlarının, maşınların, yeni texnologiyaların, istehsal təyinatlı bina və tikililərin istifadəsinin xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti formasıdır. Hal-hazırda lizinq ixtiyari istehsalın inkişafı üçün kapital qoyuluşlarının edilməsində əsas maliyyə mənbəyidir. Lizinq müvəqqəti olaraq və yaxud cəlb olunan maliyyə vəsaitlərinin investisiyalaşdırılmasına istiqamətlənmiş sahibkarlıq fəaliyyətidir. Bu zaman icarəçi maliyyə icarəsi üzrə müqaviləyə əsasən alıcının əmlakını, öz mülkiyyətinə çevirməli və onu götürən şəxsə sahibkarlıq məqsədilə müvəqqəti istifadə üçün təqdim etməlidir.

Lizinq iqtisadi mahiyyətə istehsal investisiyasına aid edilir. Realizasiya prosesi zamanı icarəyə götürən şəxs lizinq xidməti həyata keçirən şəxsin investisiya xərclərini qarşılamalı və mükafat verməlidir.

Lizinq xidməti iqtisadiyyatın istehsal sahəsinin güclənməsində böyük rolə malikdir. Bundan başqa, alternativ forma kimi lizinq kreditləşmə bank və lizinq təşkilatları arasında rəqabəti gücləndirir ki, bu da faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə və kapitalın istehsal sektoruna axmasına səbəb olur.

Lizinq əməliyyatlarının obyektı isə hər cür maddi sərvətlər: daşınan və daşınmaz əmlakdır.

Lizinqin subyekti isə lizinqin növündən asılı olaraq iki və ya daha çox tərəf ola bilər. Lizinq subyektlərini birbaşa və ya vasitəçi iştirakçılara bölmək olar:

- lizinq verən rolunda çıxış edən lizinq firma və təşkilatları, banklar;
- istehsal, ticarət və nəqliyyat təşkilatları və əhali (lizinq alanlar);
- əməliyyat obyektlərinin təchizatı, istehsal (sənaye) və ticarət şirkətləri;
- kommersiya və investisiya bankları;
- sığorta şirkətləri;

- broker və digər yardımçı firmalar.

İcarə obyektindən asılı olaraq lizinqi daşınan və daşınmaz əmlak lizinqlərinə bölmək olar. Ən geniş yayılan daşınan əmlak lizinqidir.

Lizinq əməliyyatlarının həyata keçirildiyi yerdən asılı olaraq daxili lizinq zamanı sövdələşmənin bütün subyektləri bir ölkəni əhatə edir, xarici lizinq zamanı tərəflərdən biri və yaxud tərəflərin hamısı müxtəlif ölkələrdən olur.

Faktoring (factoring ingilis dilindən tərcümədə agent, vasitəçi mənasını daşıyır) kommersiya banklarının, onların törəmə faktor firmalarının kiçik və orta firmalara, müştərilərə göstərdikləri maliyyə xidmətinin bir formasıdır. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, faktor firma öz müştərisindən borcları almaq hüququnu alır, öz müştərilərinin borclarını hissə-hissə ödəyir. Daha doğrusu, borcların 70-90%-ə qədərini ödəmə müddəti çatana kimi ödəyir. Borcun qalan hissəsini isə müştəriyə onun borclusu bütün məbləği qaytardıqdan sonra müəyyən edilmiş faizlər çıxılmaq şərtlə qaytarılır. Nəticədə faktor-firmanın müştərisi borcları tez qaytarmaq imkanı əldə edir və buna görə də faktor firmaya faizlər ödəyir. Faktoring əməliyyatlarının icra olunduğu şəraitdə müştəri öz borclusundan borcunu almaq hüququnu faktor firmaya verir.

Françayzing. Françayzing bazarda tanınmış olan firmanın ötürülməsi və satışını özündə əks etdirən öz ticarət nişanı altında digər firmanın fəaliyyəti üçün lisenziya verilməsi qaydasıdır.

Kapitalın səfərbər edilməsinin bir vasitəsi olan françayzing pul vəsaitlərinin tez bir zamanda daxil olması ilə xarakterizə edilir. Françayzing vasitəsilə cəlb olunan investisiyanın məbləği başqa əənəvi vasitələrdən daha çox olur. İnvestorlar üçün françayzingin üstünlüyü onlara sərbəst sahibkar olmaq imkanının verilməsidir. O, qəbul olunmuş ticarət nişanı altında biznesi təşkil etmək, təsdiq edilmiş sahibkarlıq formasından istifadə etmək imkanı verir. Adətən françayzingdə investorlar investisiyanı öz resursları hesabına, həmçinin bank kreditləri və vəsaitləri hesabına həyata keçirirlər.

Texnologiya və ticarət nişanı üçün lisenziya françayzing, öz ticarət nişanı altında fəaliyyət göstərmək hüququnu verən firma françayzer, bu hüququ almış firma isə françayz saxlayıcısı (fryaçayziant) adlandırılır.

1.2. Maliyyə bazarı

Maliyyə münasibətləri sferasında alqı-satqı münasibətlərinin məcmusu. Fond təklif və tələbi arasındakı axınları nizamlayan hüquqi və idari qaydaların mövcud olduğu və fond transfer əməliyyatlarının gerçəkləşdiyi bazarlara "Maliyyə bazarları" adı verilmiş və maliyyə bazarları tərkibinə pul və kapital bazarları daxildir.

Maliyyə bazarlarını çeşidliyinə görə qruplaşdırmaq mümkündür:

1) bu bazardan faydalananlar baxımından: iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə fond tələb etmək üzrə şəxslər, şirkətlər, mərkəzi hökumət, bələdiyyə

idarələri, xarici sərmayədarlar kimi 5 çeşid yatırımçı gəlir. Şirkətlər kapital bazarına istiqraz və şirkətin səhmlərini satmaq üçün gəlirlər. Sərmayə bazarlarında ilk və ya II əl kapital alqı-satqıları ola bilər. Ümumiyyətlə, şirkət ortamüddətli kreditlərini bank və sığorta şirkətlərindən alırlar. Dövlət borcları arasında orta və uzunmüddətli xəzinə istiqrazları (borcları) xüsusən önəmlidir. Bunlar açıq bazarda satılır.

2) alətin tipi: borca və ya kapitala görə, yəni istiqraz və səhm;

3) alətin müddəti: 1 gündən-1 ilədək (qısamüddətli), 5-10 ilədək (ortamüddətli) və daha uzunmüddətli alətlər;

4) mərkəzləşmə dərəcəsi: bəzi bazarlar regional, bəziləri ölkə əhəmiyyətlidir. Buraya ölkənin hər yerindən təklif və tələb gələ bilər;

5) I və II bazarlar. II Bazardakı əməliyyatların çoxu daha öncə bazara çıxarılan alətlərin investorlar tərəfindən alqı-satqısıdır, yeni fondlar saxlanması deyildir. Bunlara II işləmlər deyilir. Səhm və istiqraz bazarlara çıxarılanda, bunlar ilk bazara gəlir və ilk satış orada aparılır. Bunları satın alanlar satmaq istədikləri zaman II bazara gəlirlər.

Müddətindən asılı olaraq maliyyə bazarı pul bazarı və sərmayə bazarı kimi iki yerə bölünür:

1) Pul bazarı qısa fond təklifləri ilə qısa müddətə olan fond tələblərinin qarşılaşdığı bir bazardır. Ümumiyyətlə, qısamüddətli fondlar hüquqi və fiziki şəxslərin dövrü vəsaitlərinə olan ehtiyacları üçün tələb olunur.

2) Kapital bazarı uzunmüddətli fond təklifləri ilə uzun müddətə olan fond tələblərinin qarşılaşdığı bir bazardır. Burada uzunmüddətli fondlar satılır və alınır. Uzunmüddətli fondlar sonradan hüquqi şəxslərin amortizasiya ayırmaları və mənfəətləri hesabına ödənilir.

Maliyyə alətləri maliyyə bazarında alqı-satqı obyektidir. Başqa sözlə, pul vəsaiti maliyyə alətləri vasitəsilə yığım sahiblərindən investora ötürülür. Maliyyə qurumları isə bu prosesin vasitəçiləridir. Onlar pul sahiblərindən pulu cəlb edir və layihəyə ötürür. Başqa sözlə desək, maliyyə qurumları maliyyə bazarının iştirakçılarıdır. Maliyyə bazarı əlavə pul vəsaitinə sahib olanlarla pula ehtiyacı olanlar arasında maliyyə alətləri vasitəsi və maliyyə qurumlarının iştirakı ilə əlaqə yaradan orqanizmdir. Maliyyə alətlərinin alqı-satqısı zamanı bağlanan müqavilənin xarakterinə görə maliyyə bazarını spot və forvard bazarına bölmək olar. Spot bazarında maliyyə alətlərinin alqı-satqısı dərhal həyata keçirilir və ödənişlə qiymətli kağızın sahibinin sərəncamına keçməsi eyni anda baş verir. Forvard bazarı isə əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətlə maliyyə alətlərinin müəyyən müddətdən sonra alınib-satılmasını nəzərdə tutur. Bu bazarın alətlərinə törəmə qiymətli kağızda deyilir. Törəmə qiymətli kağızlara opsiya, varrant və fyuçerslər aiddir. Spot bazarında risk forvard bazarına nisbətən aşağıdır. Forvard bazarında tərəflər birja kurslarının dəyişməsi, inflyasiya, faiz stavkalarında təəddüdlər və s. ilə bağlı olaraq maliyyə itkiləri ilə üzləşə bilərlər. Bu bazarda qiymətli kağızlar spot bazarına nisbətən daha yüksək qiymətə satılır.

Maliyyə alətlərinin elementlərinə görə də maliyyə bazarını dövlət qiymətli kağızları və korporativ qiymətli kağızlar bazarı kimi təsnifləşdirə bilərik. Dövlətin maliyyə bazarında emitent kimi çıxış etməsi büdcə kəsirin borclanma yolu ilə örtülməsi ilə bağlıdır. Korporativ maliyyə alətləri isə real iqtisadiyyatın özəl qurumlarının maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir. Dövlət borc sənədlərinin maliyyə bazarında ağırlığının artması özəl qurumların sərəncamlarına gələn maliyyə axınlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Bu tendensiya ölkə iqtisadiyyatında investisiyaların azalmasına, nəticə etibarilə iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsinə yol aşır (crowding təsiri). Dolaylı maliyyə vəsaitləri şəraitində əmanətçilər öz vəsaitlərini müəyyən müddət və faiz ödənilməsi şərti ilə maliyyə institutlarına verirlər. Sonradan kreditə ehtiyacı olan şirkət və fərdlərin bu ehtiyacları maliyyə qurumları tərəfindən təmin edilir. Göründüyü kimi, maliyyə bazarında borc verənlərlə borc alanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri maliyyə sistemi tənzim edir. Lakin bu zaman fondların axını göstərilən iqtisadi subyektlərin bilavasitə görüşməsi nəticəsində deyil, vasitəçi qurumların yardımı ilə baş verir. Təbii ki, əgər maliyyə sistemi olmasa idi, borc vermək istəyənlərlə, borc almaq istəyənlər bir-birini tapmayacaq, nəticədə dolayı pul münasibətləri də qurulmayacaqdır. Birbaşa maliyyə vəsaitləri şəklində borc almaq istəyində olanlar maliyyə bazarında doğrudan borc verənlərə qiymətli kağız sataraq fond təmin edirlər. Bu durumda borc alan iqtisadi vahidlər borclarını gələcəkdə əldə etdikləri gəlirlərdən ödəmək öhdəliyini öz üzərinə götürür.

Bu bazarlar axtarılan fondun müddətinə görə də adlandırılır. Ən çox bir il olaraq tanınan qısamüddətli fondların alınıb-satıldığı bazarlara pul bazarları, bir ildən yuxarı, yəni uzunmüddətli fondların axtarıldığı bazarlara isə sərmayə bazarları adı verilir.

Qısa müddətli fond təklif və tələbinin bir araya gəldiyi bazarlara "pul bazarları" (money markets) deyilir. Diqqət edilməsi lazım gələn ən önəmli nöqtə, bu bazarın qısamüddətli fondlardan təşkil edilməsidir. Burada göstərilən müddət, prinsipə bir ildən yuxarı ola bilməz.

Pul bazarlarında fəaliyyət göstərən ən önəmli qurumlar-banklardır. Kommersiya banklarının mənbələrini təşkil edən əmanətlər qısamüddətli olduğu üçün bankların satdıqları fondlar da (kreditlər) qısamüddətli olmaqdadır. Pul bazarı alətləri sırasına hökumətlərin ixrac etdiyi xəzinə bonoları dövlət istiqrazları, özəl sektor qurumlarının ixrac etdiyi xəzinə bonoları, dövlət istiqrazları, özəl sektor qurumlarının ixrac etdiyi maliyyə fondları, bankların ixrac etdiyi depozit sertifikatları, Repo anlaşmaları daxil edilə bilər.

Pul bazarında əldə edilən fondlar şirkətlərin maliyyələşdirilməsində istifadə edilir. Bu bazarda şirkətlərin gerçəkləşdirilməsində istifadə edilən alətlər isə ticari sənədlər və əmanətlərdir. Pul bazarında gerçəkləşdirilən əməliyyatlarda müddət qısa, risk və faiz nisbətləri aşağıdır.

Orta və uzunmüddətli fond təklif və tələbinin bir araya gəldiyi bazara "kapital bazarları" adı verilir. Kapital bazarını pul bazarından ayıran ən əsas xüsusiyyət orta və uzunmüddətli (bir ildən çox olmaq şərti ilə) fondlardan meydana gəlməsi və bu fondların şirkətlərin durum varlıqlarının digər bir ifadə ilə sabit sərmayə ehtiyaclarının qarşılınmasında istifadəsidir. Qaynaqlar pul bazarlarındakı kimi yığım olub, alətləri isə aksiya və istiqraz kimi qiymətli kağızlardır. Bu bazardakı əməliyyatlarda müddət uzun, risk və faiz nisbətləri də aşağıdır.

Uzunmüddətli fond ehtiyaclarının qarşılaşdığı sərmayə bazarlarının ən təməl iki aləti isə istiqrazlar və səhm sənədləridir. Şirkətlər maliyyə bazarından 2 şəkildə qaynaq əldə etmək imkanına malikdirlər. Ən çox istifadə olunan metod borc aləti (bono kimi) ixrac etməkdir. Bu alətlə firma borc alətini (bonoyu) alan quruma, məlum bir ödəmə zamanında (müddət sonunda) məlum bir gəlir ilə birlikdə əsas pulu ödəməyi öhdəlik edir. Borcun müddət sonu bir ildən az isə "qısamüddətli", bir illə on il arasında ödəmə tarixi olan bonolara "ortamüddətli", müddəti on ildən daha uzunmüddətli qiymətli kağızlara isə "uzunmüddətli" bonolar qoyulur.

Şirkətlərin cəlb edə biləcəkləri başqa bir maliyyə mənbə aləti səhmlərdir. Səhm olan qurum və ya fərd, səhmi çıxaran şirkətə ortaqlıq olmaqdadır. Şirkət il sonunda mənfəət əldə etməsi halında səhmdarlara "divident" verir. Səhmləri bono və ya istiqrazdan ayıran ən önəmli xüsusiyyətlər: səhmlərin müddətinin olmaması və ya müəyyən edilmiş olan bir gəlir nisbətinə sahib olmamasıdır.

Beləliklə, maliyyə bazarı beş halqadan təşkil edilir:

- 1) Yığım sahibləri (fond təklif edənlər);
- 2) İnvestorlar (fond tələb edənlər);
- 3) Maliyyə alətləri;
- 4) Yardımçı qurumlar;
- 5) Hüquqi və idari nizamlayıcı qurumlar.

Maliyyə bazarlarında yer alan fərdlərin və ya şirkətlərin verəcəkləri investisiya qərarlarında, maliyyə alətləri böyük önəmə malikdirlər. Maliyyə alətlərinin çeşidli və çox saylı olması, investorlara alternativ investisiya imkanları saxlayır. Yığımlardan təşkil edilən fondların maliyyə kəsiri olan investorlara təklif edilməsi maliyyə bazarlarının mövcud olmasının başlıca səbəbidir.

Kapital bazarları içində də təşkilatlanmış və təşkilatlanmamış kapital bazarları olaraq bir fərqlənmə mümkündür. Təşkilatlanmış kapital bazarları, məsələn, İstanbul və ya Moskva Fond Birjasında əməliyyat görən "səhm bazarı" və "istiqraz və bono" bazarıdır. Kredit təklif və tələbi pul bazarlarından kapital bazarlarına və ya kapital bazarlarından pul bazarlarına doğru asanca axa biləcək xüsusiyyətdə olduğundan ikili xarakterə malikdir.

Pul bazarları ilə sərmayə bazarları bir-biri ilə çox yaxın əlaqəlidir, belə ki, faiz nisbətlərində meydana gələ biləcək artım və ya azalışlar, pul və sərmayə bazarlarındakı hərəkətlərin birindən digərinə doğru axınına təsir edir.

Faiz nisbətləri iki bazar arasındakı fond axınını nizamlayır, yəni nizamlayıcı dayanıqlı vəziyyət alır. Fond təklif edənlər öz investisiya siyasətini və əldə etməyi gözlədikləri qazanclara əsaslanaraq fondları bazarların birinə və ya hər ikisinə də istiqamətləndirə bilirlər. Fond tələb edənlər isə istədikləri fondun çeşidinə bağlı olaraq hər iki bazarı da saxlaya bilirlər. Bəzi vasitəçi qurumlar pul və ya kapital bazarlarında əməliyyat həyata keçirirlər. Hər iki bazar arasındakı cari faiz nisbətlərində dəyişiklik olmaqla yanaşı, həm də aralarında çox yaxın bir əlaqə mövcuddur. Fondlar aşağı faiz nisbətlərindən yüksək olana doğru tendensiya göstərir. Pul bazarında meydana gələn dəyişmə sərmayə bazarları üzərində təsirini göstərir.

Faiz nisbətləri isə bu iki bazar arasındakı fond axınında nizamlayıcı bir rol oynayır. Bu bazarlarda fond təklif edənlər investisiya siyasətləri və gözlədikləri gəlirlər istiqamətində fondları bir bazardan digər bazara və ya birdən çox bazarlara doğru yönəldə bilir. Fond tələb edənlər isə ehtiyac duyduqları kreditin növünə görə bir bazardan və ya birdən çox bazardan borclana bilir.

Bəzi vasitəçi qurumlar, xüsusilə banklar pul və kapital bazarlarına aid əməliyyatları gerçəkləşdirməklə hər iki bazarda da çalışma yetkisinə malikdir.

Maliyyə bazarlarında fondlar aşağı faiz nisbətlərindən yüksək nisbətlili olanlara doğru hərəkət edir. Məsələn, pul bazarlarında görülən faiz nisbətinə artımlar sərmayə bazarlarına mənfi təsir göstərməklə fondların sərmayə bazarlarından pul bazarlarına doğru axımına səbəb olur.

Əməliyyatlarına görə maliyyə bazarları: I və II bazarlar adlandırılır. Maliyyə bazarlarında əməliyyat görən maliyyə alətləri, bazarlara ilk dəfə girilməsinə görə, I və II bazarlar olaraq iki qrupa ayrılır. Maliyyə bazarlarına ilk dəfə çıxarılan səhm və istiqraz kimi qiymətli kağızları ixrac edən şirkətlər ilə əmanət sahiblərinin doğrudan-doğruya qarşılaşdıqları bazarlara "I bazarlar" (primary markets) deyilir. I bazarlar kapital bazarları məntiqi ilə uzunmüddətli fondların əmanət sahiblərindən şirkətlərə hərəkət etməsini saxlar və gerçəkləşdirilən istiqraz və aksiya sənədləri satışları ilə şirkətlərə yəni sərmayə yaradar. I bazarlara daha öncə təklif edilmiş və dövriyyədə olan uzunmüddətli qiymətli kağızların alınıb-satıldığı, aksiyalarda heç bir zaman, istiqraz müddəti gəldiyində, bu qiymətli kağızları ixrac edən zaman quruma baş vura bildikləri bazarlara "II bazarlar" (secondary markets) deyilir. II bazarlar qiymətli kağızların pula dönmə sürətini artıraraq, I bazara tələb yaradır və inkişafa yardımçı olur. Ayrıca, bu bazarda gerçəkləşdirilən fəaliyyətlərin şirkətlərilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Təşkilatlanmamış kapital bazarları isə hüquqi və idari qaydaları olmayan, fiziki və rəsmi bir məkana sahib olmayan, təşkilatlanmış bazarların xaricində alqı-satqı işləmələrinə davam edən, əlaqəli qurum və quruluşların nəzarət və təftişindən uzaq (yəni ingiliscə buna "Over The Counter (OTC) Markets) olan maliyyə bazarıdır.

Yerli və regional bazarlar. Bazarları ölkə içindəki yaygınlığına görə yerli və regional olaraq iki qrupa ayıra bilərik. Maliyyə alətlərinin ölkə daxilindəki alqı-satqı işləmlərinin gerçəkləşdirildiyi bazarlara "yerli bazarlar" (national markets) adı verilir. Yerli bazarlar, sərmayənin tabana yayılmasına, əmanətlərin aktiv hala gətirilməsinə vasitəçi olmaqla, eyni zamanda alternativ maliyyə yönəltmələri arasında ən ucuz qaynaq nitəliyində olan fondlar ilə şirkətlərə yeni investisiyalaragirmə, qısamüddətli fondları uzunmüddətli fondlar halına gətirə bilmək imkanı ölkə içində, yaxud xarici şirkətlərin tanınmasına imkan yaratmaqdadır. Ayrıca, bu bazarlar şirkətlərə aid aksiyaların təşkilatlanmış bir bazarda, arzu edilən zamanda, təklif və tələbə görə təşkil edilən qiymətlərlə alınıb-satılma imkanı verir.

Bir bölgənin sərhədləri içində alqı-satqı işləmlərinə davam edən bazarlara isə "regional bazarlar" (lokal markets) deyilir.

Maliyyə alətlərinin istifadəsinə görə maliyyə bazarları: Maliyyə alətlərə görə bazarları aksiya bazarları və istiqraz-bono və ya istiqraz törəmələri olaraq iki qrupa ayıra bilərik. Sadəcə aksiyalar və törəmələrinin alqı-satqı işləmlərinin gerçəkləşdiyi bazarlara "aksiya bazarları" adı verilmişdir. Birja üzv üçün vasitəçi qurumlar arasında qiymətli kağız hərəkətini stimullaşdırıcı və investisiyaların aksiya sənədi xaricindəki istiqraz, bono və törəmələri alqı-satqı işləmlərinin gerçəkləşdiyi bazarlara "istiqraz-bono bazarları" adı verilir.

Pul bazarında qaynaqlar müddətli və müddətsiz əmanət, kapital bazarlarında isə davamlılıq təklif edilən yığımlardır. Pul bazarının başlıca xüsusiyyəti bu bazarların qısamüddətli fondlardan təşkil olunmasıdır. Pul bazarının alətləri ticari sənədlərdən, qaynaqları isə çeşidli əmanətlərdən təşkil edilir. Pul bazarında saxlanan fondlar kreditlərdir və bu kreditlər daha çox şirkətlərin dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir.

Pul bazarı ilə kapital bazarı arasındakı fərqli yönlərə baxmayaraq, bu iki bazar bir-biri ilə yaxın əlaqəlidir. Aralarındakı əlaqələri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik: Fond təklif edənlər bunlardan birinə və ya digərinə gedə bilərlər. Fond təklif edənlərin hansı bazara gedəcəyi, bunların investisiya və mövcud gəlir əldə etmə imkanları ilə bağlıdır. Eyni şəkildə fondları istifadə edənlər, bunları iki bazarın hər hansı birində saxlaya bilərlər.

Fondlar, iki bazar arasında gedib gələ bilər. Məsələn, Dövlət, müddəti başa çatan qısamüddətli borclarını uzunmüddətli borclarla (istiqrazlarla) dəyişdirə bilər. Və ya hər hansı bir bank müddəti başa çatan istiqraz gəlirini bir şirkətə qısamüddətli borc vermək surəti ilə istifadə edə bilər.

Bəzi qurumlar hər iki bazara xidmət götürə bilərlər. Məsələn, qısamüddətli dövlət borclarını alıb-satan agentlər, uzunmüddətli istiqrazları da ala bilər. Kommersiya bankları həm ortamüddətli, həm də qısamüddətli kredit verə bilər. Qısa və uzunmüddətli bazarların gəlirləri bir-biriylə əlaqəlidir. Örnəyin kredit sıxıntısı dolayısı ilə qısamüddətli fondların gəliri artınca uzunmüddətliyənkinki də artar. Hər nə qədər qısa və uzunmüddətli bazarlar arasında arbitraj qurmaq

sürəti ilə bir əlaqə qurulsa da, pul bazarı uzunmüddətli bazarlara nisbətən daha həssasdır. Ayrıca pul bazarlarındakı kağızlar pula çox yaxındır, riskləri azdır.

Dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq mal və xidmət axınları ilə yanaşı kapital axınları da vardır. Beynəlxalq kapital hərəkətlərini üç ana başlıq altında toplamaq olar:

1. ölkələrin iqtisadi inkişafını maliyyələşdirməyə yönəlmiş qarşılıqsız kredit və ya kredit şəklindəki rəsmi kapital hərəkətləri (hökumətdən-hökumətə və ya Dünya Bankı tərəfindən verilən iki və ya çoxtərəfli xarici yardımlar);

2. birbaşa xarici kapital investiyaları;

3. portfel xarakterli beynəlxalq kapital axınları.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarından beynəlxalq kapital kommersiya şərtləri ilə əldə edilir. Bir ölkənin rezidentləri digər bir ölkə rezidentlərinə maliyyə qaynağı təmin edərsə, buna beynəlxalq maliyyə işləmi deyilir. Beynəlxalq maliyyə işləminin təməl məqsədi – fond sahiblərinin xarici bazarlarda fondlarını istifadəyə verərək daxili bazarlara görə daha yüksək bir gəlir əldə etməkdir. Beynəlxalq kapital ixracı bir ölkənin əlindəki fondlarının digər bir ölkənin pul və kapital bazarlarına yatırılması deməkdir. Əslində kapital ixracı bir ölkənin pul yığımlarının digər bir ölkənin iqtisadiyyatı üçün istifadəsidir. Bunun nəticəsində, iqtisadiyyatda iqtisadi yüksəliş, iş yerləri artır və valyuta məzənnəsində yüksəliş təmin olunur.

Bir ölkə sakinlərinin digər ölkə sakinlərini maliyyə qaynağı ilə təmin etmələri beynəlxalq kapital işləmidir və əməliyyat beynəlxalq kapital bazarlarında gerçəkləşir. Beynəlxalq kapital hərəkətlərinin ola bilməsi üçün hər şeydən öncə bir maliyyə qaynağı və ya kapitalın (investisiya fondu) olması labüddür. Maliyyə mənbəyi və ya investisiya fondu müəyyən bir gəlir qarşılığında başqalarının yararlanmasına verilən və hər zaman istifadəyə hazır olan və likvidliyi yüksək olan fondlardır. Maliyyə işləmləri maliyyə bazarlarında aparılır. Bu bazarlar – pul bazarları və kapital bazarları olmaqla iki yerə ayrılır. Əgər maliyyə mənbələri müəyyən bir faiz gəliri əldə etmək məqsədilə hərəkət edərsə, bu əməliyyata kredit adı verilir. Beynəlxalq maliyyə axınları qısa (1 ildən az), orta (1-5 il) və uzun (5 ildən çox) müddətlidir.

Adətən, pul bazarlarında əməliyyatlar əsasən kommersiya bankları vasitəsilə aparılır və buradakı əməliyyatlar qısamüddətlidir. Kapital bazarında əməliyyatlar isə istiqraz və səhm kimi qiymətli kağızlarla gerçəkləşdirilir. İstiqraz müəyyən bir sabit faiz gəliri gətirən borc sənədidir. İstiqrazın müddəti qısadırsa, o zaman onun adı maliyyə bonusu olur. Səhm isə şirkətin mülkiyyətinə ortaqlıq haqqına dayanır və mənfəət və ya zərərə qatılmaq imkanı əldə edir.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının strukturu beynəlxalq pul bazarı və kapital hərəkətləri sisteminin birgə təsiri altında formalaşır. Beynəlxalq fond axınları bir ölkədən ayrı-ayrı ölkələrə hərəkət edən pul və kapital fondlarıdır. Ümumiyyətlə, maliyyə bazarlarında satılan fondlar istehlak edilməyib investisiyaya yönələn gəlirlərdir. Bu fondlar bir gəlir qarşılığında borc verilir. Bu

gəlir faiz və ya dividend şəklindədir. Beynəlxalq maliyyə axınlarının iki məqsədi vardır:

1. bir tərəfdən fərdlərin, şirkətlərin və dövlət qurumlarının xarici fondlardan yararlanması; digər tərəfdən də mövcud yığım imkanlarının ölkə xaricində dəyərləndirmə arzu və istəyi;

2. bütün beynəlxalq əməliyyatların nəticəsində meydana gələn fond axınları arasında bir xarici tarazlıq yaratmaq.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının strukturuna köklü şəkildə təsir edən amillər: ümumi makroiqtisadi durum; faiz hədlərində və valyuta kurslarında dalğalanma; pul və kapital bazarlarının işləməsini nizamlayan qaydaların tənzimləmə formaları; texnoloji durum; beynəlxalq iqtisadiyyatın təməllərini müəyyən edən real sektorun vəziyyəti.

Beynəlxalq maliyyə bazarında əməliyyatların artım həcminə təsir göstərən ən önəmli amil «maliyyə sərbəstləşmə» hadisəsinin meydana çıxmasıdır.

Beynəlxalq maliyyə bazarları çeşidli maliyyə aktivlərinin alınıb-satıldığı bazarlardır. Bu maliyyə aktivləri dörd təməl üzərində qurulur: valyuta; avropul; kredit alətləri və qiymətli kağızlar (istiqraz və səhmlər).

Qısamüddətli maliyyə alətlərinin əməliyyat gördüyü bazarlar – «beynəlxalq pul bazarları» adlandırılır və onun tərkibində «valyuta bazarları» və «avrobazarlar» olmaqla iki bazar yer alır. Uzunmüddətli fond axınlarının yer aldığı bazarlara isə «beynəlxalq kapital bazarları» deyilir və onun tərkibində «beynəlxalq kredit bazarları» və «beynəlxalq istiqraz bazarları» və «beynəlxalq səhm bazarlarından» ibarətdir.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarında dövlətlər, bələdiyyələr, investisiya bankları, mərkəzi bank və çoxçeşidli şirkətlər hədsiz fərqli fondları istifadə etmək üzrə maliyyə institutlarına müraciət edirlər. Maliyyə institutları kommersiya bankları, investisiya bankları, əmanət qurumları, sığorta şirkətləri və pensiya fondları və çoxçeşidli investisiya alətləri ilə əməliyyat həyata keçirir.

Beynəlxalq pul bazarları qısamüddətli beynəlxalq fond axınlarının yer aldığı bazarlardır. Günümüzdə iki təməl beynəlxalq pul bazarı mövcuddur: Valyuta bazarı və Avropul bazarı.

Beynəlxalq valyuta bazarlarında ən böyük beynəlxalq fond axınları ticarəti həyata keçirilir. Günlük beynəlxalq valyuta ticarəti həcmi 2100 milyard dollar miqdarındadır. Beynəlxalq valyuta bazarları çox sayda kommersiya banklarının 24 saat boyunca fəaliyyət göstərdiyi bir bazardır. Bu vasitəçi qurumlar telefon və elektronik xəbərləşmə vasitələri ilə davamlı olaraq əməliyyat və bilgi alış-verişləri ilə məşğul olurlar. Valyuta bazasının özəlliklərindən biri bazarda iştirak edənlərin sayının çox olması, operativ məlumatalma və əməliyyat xərclərinin çox aşağı dərəcədə olmasıdır.

Bazardakı vasitəçilər bazarın topdan satıcılar hissəsini təşkil edir və təklif edilən qiymətləri kvota edər. Pərakəndəçilər isə dövlətlər, şirkətlər və fərdlərdir.

Valyuta bazarlarında çeşidli əməliyyatlar aparılır və hər əməliyyat üçün öz adı ilə adlandırılan alt bazarlar vardır:

1.müddətsiz nağd (spot) bazarlarında əməliyyat bir gecəlik (overnight), 1 günlük və 2 gündür və alış-satış anında yerinə yetirilir;

2.müddətli (Forward) bazarda əməliyyatların alqı-satqısı məlum bir dəyər və tarixdə olur. Müddət, ümumiyyətlə, 30 və ya 90 gündür;

3.Banklararası (interbank) valyuta bazarları sadəcə banklar arasındakı əməliyyatlardan ibarətdir;

4.Gələcəkdəki sözləşmələr (futures) bazasında müddətli əməliyyatlar yaranır;

5.Options – müəyyən bir müddət sonunda bəlli bir miqdarı razılaşdırılmış bir qiymətdən alma ya da satma haqqı verməsidir. Bu tip sözləşmələrdə alma və satma məcburiyyəti yoxdur, alma və ya satma imkanından istifadə etmə haqqı vardır. Məqsəd gələcəkdəki qiymət dəyişikliklərinə qarşı qorunma və ya bundan qazanc saxlamaqdır;

6.Valyuta bazarları sözləşmələri, bəlli miqdardakı iki pulun eyni anda bir-birinə qarşı bir müddətdə satın alınıb başqa bir müddətdə satılmasına imkan verir.

Valyuta bazarlarının məqsədi aşağıdakılardır: qısamüddətli pozisiyon alma (spekulyasiya), forward əməliyyatları, futures və opsiyonlar, valyuta swap yoluyla investisiya fəaliyyətində ortaya çıxan valyuta risklərindən qorunma (hedging) və coğrafi qiymət fərqlərindən faydalanmaq üzrə arbitraj.

Beynəlxalq pul bazarları strukturuna girən Avrodollar bazarları, ölkələr arasında maliyyə fondlarının dəyişməsinə vasitəçilik etmə funksiyalarını həyata keçirməyə malikdir. Avrodollar bazasının məqsədi maliyyə vasitəçisi olaraq alıcı və satıcıları bir araya gətirməkdir. Avrodollar ABŞ-ın xaricində fəaliyyət göstərən banklarda amerikan dolları ilə açılan dollar hesablı əmanət hesablarıdır.

Avrodolların 2 əsas özəlliyi vardır: Açılan hesablar qısamüddətlidir və ABŞ xaricində banklarda olur. Bu banklara dollar qoyanlar Avropanın mərkəzi bankları, avropalı və ya Avropa xaricindən olan firmalar, transnasional şirkətlər və müxtəlif ölkələrin vətəndaşlarıdır.

Avrodollar bir ABŞ vətəndaşının Nyu-Yorkdakı bankından müəyyən bir miqdar götürərək bunu Londondakı banka qısamüddətli olaraq yatırması ilə yaradılır. ABŞ vətəndaşının bu şəkildə hesab açmasında başlıca məqsədi daha çox gəlir qazanmaqdır. Bu əmanətləri qəbul edən banklara Avrobank, aparılan əməliyyatlara isə avrodollar əməliyyatı və bu bazara Avrodollar bazarı (Avrodollar market) deyilir. Avrodollar əməliyyatı 5 milyon dollar və ya daha yüksək miqdarlarda gerçəkləşdirilir. Bu bazarda aparılan əməliyyatın 80%-nə qədərini ABŞ dolları təşkil edir. Lakin ABŞ dolları xaricində avro, ingilis sterlinqi, İsveçrə frankı kimi Avropa pulları da istifadə edilir.

Ümumiyyətlə, Avrodollar bazarlarında dövlət müdaxiləsi çox azdır və ya yoxdur, rəqabət yayğındır. Bu səbəblə bu bazarlardan daha aşağı faiz ilə fond cəlb etmək mümkündür. Bu bazarda pul yatırımlar isə daha yüksək nisbətlərdə faiz gəliri əldə edirlər. Faiz dərəcələri interbank əməliyyatlarının tətbiq edildiyi London bazarına görə (LIBOR) təsbit edilir.

Ümumiyyətlə, Avrodollar bazarlarından fond tələb edirlər. Bunu, adətən hüquqi şəxslər, transnasion böyük şirkətlər və hökumətlər yaradırlar. Avrodollar bazarlarındakı əməliyyatlar, əsasən qısamüddətli olur.

Qərbi Avropada və xüsusilə də Londondakı bəzi böyük banklar 1950-ci illərin ortalarında ABŞ dolları ilə əmanət qəbul etməyə və bu əmanətlərdən dollar ilə borc verməyə başlamışlar. Londondakı banklar (ABŞ banklarının London şöbələri) ABŞ-da yığıma sahib olan İngiltərə vətəndaşlarının İngiltərədəki yüksək faizlərdən yararlanmaq istəyən ABŞ vətəndaşlarının vəsaitlərini cəlb etmək məqsədlərini qarşılarına qoymuşlar. Bu, ilk başlanğıcdan normal bankçılıq qaydalarına uyğunlaşmır. Çünki bir ölkənin vətəndaşları digər bir ölkənin pulunu əldə etmək istəyəndə, bu pulu ya valyuta bazarlarında əldə etməli, ya da pul ixrac edən ölkədəki bir bankdan borc almalı idilər. Lakin 1958-ci ildən sonra beynəlxalq valyuta bazarlarında avrodolların ortaya çıxması ilə bir ingilis vətəndaşı ehtiyac duyduğu dollarları öz ölkəsindəki bir bankda saxlamağa başlamışdır. Şübhəsiz ki, bu tendensiyanın inkişafında sabiq Sovet İttifaqının əlində toplanan dolları, ABŞ-ın xaricində dəyərləndirmək istəyinin də böyük təsiri olmuşdur. Avrobazarlara qaynaq saxlayan qurumlar aşağıdakılardır: İnkişaf etmiş ölkələrin Mərkəzi bankları, kommersiya bankları, transnasion şikərtlər və sığorta qurumları. Avrobazarlara fond saxlayan ölkələr üç yerə ayrılır: Qərbi Avropa ölkələri, ABŞ və digər ölkələr. Avrobazarlardan kredit maliyyə mənbəyinə qaynağa ehtiyacı olanlar isə adətən rəsmi qurumlar və kommersiya banklarıdır. Ümumiyyətlə, avrobazarlardan ən çox kredit tələb edən iki qrup vardır: ödəmə güclükləri olan inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr. Avrobazardan maliyyə qaynağı təmin etmənin tək yolu avrodollar bazarından qısamüddətli kredit almaq deyildir. Avrobank milli pulun aid olduğu ölkə xaricində satışa qoyulmaq üzrə ixrac edilən qiymətli kağızlardır. Məsələn, bir ingilis şirkətinin sterlinq üzərindən çıxardığı Bonoları Nyu-York, Surix, Frankfurt və digər birjalarda satması vəziyyətində Avroistiqraz ixrac edilmiş olur. Avrobono bazarları orta və uzunmüddətli investisiya fond qaynağıdır. Bu baxımdan Avrobono avrodollar bazarından ayrılır.

Avrobononu satın alanlar vergi və milli pul vahidindən qaçmaq istəyən özəl və dövlət yatırımcılarının ölkə mənzələri Mərkəzi, Şərqi, Cənubi Amerika və Avropa ölkələri olduqda qurum yatırımcıları arasında NATO, Birləşmiş Millətlər kimi beynəlxalq təşkilatlarda yer alır.

1963-cü ilə qədər Nyu-York maliyyə mərkəzi Bononu ixrac edərək fond saxlamaq ehtiyacında olanlar üçün ən önəmli bazar idi. Lakin 1960-cı ilin əvvəllərində ABŞ-ın tədiyyə balansının kəsrləri böyümüş, qızıl ehtiyatları azalmış

və ölkədən önəmli ölçülərdə kapital çıxmağa başlamışdı. Avrobazarlardan kredit şəklində fond tələb edən rəsmi qurumlar kommersiya bankları və şirkətlərdir. Avrobazarlardan borclanmanın ən geniş forması kreditdən istifadədir. Avrobazarın istiqraz ixrac edərək və ya «əmanət sertifikatı» kimi qiymətli kağız satışı yolu ilə borclanma həyata keçirir.

Avro bazarlarda borclanma imkanlarına iki faktor təsir edər: Kredit dəyərliliyi və kreditin maya dəyəri. Bir şirkətin kredit dəyərliliyini, o şirkətin maliyyə vəziyyətinin təhlili sonucunda müəyyən etmək olar.

Ancaq bir ölkənin kredit dəyərliliyinə müsbət yöndə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

1. Ölkənin inkişaf və ya borc ödəmə qabiliyyəti yüksək (neft ixrac edən ölkələr kimi) inkişaf yolunda olan bir ölkə olması;

2. Tədiyyə balansının kəsir verməməsi və kəsirlərin mütləq və ya nisbi dəyərinin zaman içində azalması;

3. Ölkənin təməl iqtisadi göstəricilərinin müsbət inkişafı (inflyasiyanın düşməsi, pul təklifinin nəzarətsiz şəkildə artmaması, real milli gəlir və sektorların böyümə tempi);

4. Ölkənin xaricə açıqlığı (qanunvericilik, iqtisadi və maliyyə münasibətləri baxımından ölkənin dünya ölkələri ilə integrasiya dərəcəsi);

5. Ölkənin öz vəsaiti ilə borc qarşılama nisbətinin artması;

6. Daha öncə avrobazarlar və digər beynəlxalq maliyyə qaynaqlarından alınan borcların əsas pul və faiz ödəmələrinin zamanında və fasiləsiz yerinə yetirilməsi.

Yuxarıda sayılan faktorların çeşidli metodlarla toplu olaraq dəyərləndirilməsi nəticəsində ölkələrin kredit dəyərliliyi müəyyən ballarla təsbit edilir. Balı yüksək olan ölkələr daha uyğun şərtlərlə və böyük miqdarlarda kredit alma imkanına sahib olurlar. Beynəlxalq maliyyə qurumlarının kredit açarkən bu qədər fərqli çalışmalar aparmasının səbəbləri kredit riskini minimuma endirmək, dolayısıyla verilən kreditlərin geri qaytarılmaması problemləri ilə qarşılaşmamaqdır.

Kreditin maya dəyərinə təsir edən başlıca amillər: kreditin banklararası və əlavə (spread) faiz dərəcəsi, komissiyon, pul vahidi və kreditin təşkili məsələləridir. Londonda banklararası kreditlərə ödənen faiz dərəcəsinə LIBOR deyilir(kreditlər 1 gündən 12 ayadək müddətinə qədər təklif olunur). LIBOR(London Interbank Offered Rate, LIBOR), stavkası aşağıdakı valyutalar üçün hesablanır: Avstraliya dolları, Danimarka kronu, ABŞ dolları, avro, Kanada dolları, Yeni Zelandiya dolları, funt-sterlinq, İsveç kronu, İsveçrə frankı, Yapon iyenasi.

Avrobazardan kredit almaq üçün başvuran bir firma üçün kreditin maya dəyəri aşağıdakı kimi hesablanır: $LIBOR = SPREAD + idarə komissiyonu + borc komissiyonu + qatılım komissiyonu$.

Aşağıdakı cədvəldə bir nüsxə üzərində kredit dəyərliliyi yüksək olan bir borclu (A) ilə kredit dəyərliliyi aşağı olan bir borclunun (B) kreditlərinin maya dəyərləri göstərilir (Hər iki borclunun aldığı kredit miqdarı 50 milyon dollar və 8 il müddətindədir).

Cədvəldən göründüyü kimi kredit dəyərliliyi yüksək olan A ölkəsinə tətbiq edilən kreditin maya dəyəri B ölkəsinə nisbətən daha aşağıdır.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının özəlliklərindən biri də kapital hərəkətlərinin sürəti və həcmnin böyüklüyünün beynəlxalq ticarət hərəkətlərindən və xarici özəl yatırımlardan çox daha böyük olmasıdır. Bunun isə ən önəmli səbəbi ölkələr arasındakı faiz hədləri və valyuta məzənnələri arasındakı fərqliliklərinin olması.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının alt bölümlərindən biri kapital bazarlarıdır. Beynəlxalq kapital bazarlarının da alt bölümləri kredit, istiqraz və səhm bazarlarıdır. Kredit bazarlarında pul, digər iki bazarda isə qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirilir.

Beynəlxalq kredit bazarları. Beynəlxalq kredit bazarlarında beynəlxalq ticarətin kreditləşməsinə yönələn kredit əməliyyatları yer alır. Beynəlxalq ticarətin kreditləşdirilməsində çoxçeşidli alətlərdən istifadə olunur. Bu alətlər əsasən – veksəl və bank qəbulu, faktoring, forfating, sənət diskontu, qısamüddətli bank kreditləri, beynəlxalq lizing, iqtisadi və siyasi risk sığortasıdır.

Veksəl və bank qəbulu. Beynəlxalq ticarət mövzusu olan mallar başqa ölkələrə veriləcəyi üçün malı verənin doğrudan ödənişi alması imkanı yoxdur. İdxalatçı malını təhvil aldıqdan sonra malın pulunu göndərməyi öhdəlik edən ixracatçı isə ixrac etdiyi mal üçün ödəniş tapşırığını saxlamaq üzrə idxalatçıya bir veksəl verir. Veksəl ixracatçı tərəfindən düzənlənən və idxalatçının həmən və ya gələcəkdəki bəlli bir tarixdə məlum bir miqdarda ödəmə olmasını şərtsiz olaraq əmr edən yazılı bir ödəmə əmridir.

Adətən veksəl üzrə əməliyyatlar banklar vasitəsilə aparılır. Müddətli veksəl bir bank üzərinə çəkildikdə və bank tərəfindən qəbul edildikdə «Bank qəbulu» (bank acceptance) formasını alır.

Faktoring – ixracatçının ölkə xaricindəki alacaqlarını bəlli bir diskont qarşılığında faktoring adı verilən yatırımcılara satılması əməliyyatıdır. Beləliklə, bütün alacaq riskləri və ya alacaqları alma məsuliyyətini faktoring şirkət öz üzərinə götürür.

Forfating – ixracatdan doğan ortamüddətli bir alacaq üçün tərtib edilmiş borc sənədinin idxalatçıdan alma anlamına gəlir. Artıq alacaqlı ixracatçı dövriyyədən çıxır. Bu əməliyyat, özəlliklə uzunmüddətli kapital mallarının alış-verişində olur. Bu əməliyyatlar idxalatçının bankının zamanətinə söykənir. Bəzən əməliyyatlar birdən çox ölkənin pul vahidinə bağlanır və bu əməliyyatlar sendikasyon kredit yoluyla aparılır.

Qısamüddətli bank kreditləri – ixracatçının gələcəkdə ixrac edəcək malın istehsalı və satışına qədər keçəcək müddətdə kreditə olan ehtiyacı qarşıla-

maq üçün açılan kreditlərdir. İxracatçıya açılan kreditə «ixracat öncəsi kredit» adı verilir. Dövlətlər bu cür kreditlərə aşağı faiz ödənməsi məqsədilə subvensiya siyasəti yürüdürlər.

Beynəlxalq istiqraz bazarı. Dövlətlərin, xəzinə, banklar və şirkətlərin kreditə alternativ olaraq öz aralarında buraxdıqları bonoları istifadə etdikləri bir əməliyyatdır. Bono bəlli bir müddət içində hər dövr üçün məlum bir nisbətə faiz ödəmə zəmanəti verən bir maliyyə alətidir. Bonolar orta və ya uzunmüddətli olaraq çıxarılan qiymətli kağızlardır. Yeni çıxarılan bonolar, ilk öncə, birinci kapital bazarında satılır. Yeni çıxarılan qiymətli kağızların alınıb-satıldığı bazara «birinci bazar» deyilir. Daha sonra bonolar ikinci bazarlarda əl dəyişdirilməsinə başlar. Mövcud qiymətli kağızların alınıb-satıldığı bazarlara «ikinci bazarlar» adı verilir. Bonolar çıxarıldıqdan sonra birinci bazarlarda iki yolla satılır. Birinci yol heç bir vasitəçidən istifadə etmədən doğrudan-doğruya «xalqa təklif edilən», ikinci yol isə bonoların banklar və ya digər maliyyə qurumları vasitəsilə satılmasıdır.

Beynəlxalq bonolar növləri və bu növlərin alış-satışının aparıldığı istiqraz bazarları üç yerə ayrılırlar: 1) xarici istiqraz bazarları, 2) avro istiqraz bazarları, 3) özəl investisiya bazarları. Özəl investisiya istiqrazlarında borclanma iri institusional yatırımcılar vasitəsilə və özəl investisiya formasında aparılır.

Xarici istiqrazlar bir şirkətin və ya dövlətin, xarici bir ölkədə satılmaq üçün xarici ölkənin pul vahidi cinsindən ixrac etdiyi borc alətidir. Şirkətlər və ya hökumətlərin istiqrazları hansı ölkədə satılırsa o ölkənin istiqrazçıxarma və satma ilə bağlı yerli tənzimləmə qaydalarına uyğun olaraq çıxarılır. Xarici istiqrazlar vasitəçi qurumların vasitəsilə satılır.

Avroistiqraz bazarları – Avromərkəzlərdə çıxarılan və Avropul cinsindən olan məlum borc alətidir. Avroistiqrazlar tək xarici pula və ya iki xarici pula bağlı olaraq çıxarıla bilər. Son illərdə yayılan bir düşüncəyə görə valyuta kurs dəyişmələrinin riskini azaltmaq məqsədilə borclanmalar bir cins valyuta üzərində maraq, ödənişlər isə bir başqa cins valyuta üzərində aparılır.

İstiqrazların dəyərləndirilməsində reyting şirkətinin əsas olaraq göstərdiyi göstərici bu istiqrazları ixrac edənlərin, vəd etdikləri ödəmələri yerinə yetirib yetirməməsidir. Reyting qurumları, əsas etibarilə, kredit ölkə riskinin təhlilində maliyyə mütəxəssislərindən ibarət bir təşkilatdır. Ölkə riski makroiqtisadi və siyasi səbəblərlə alıcıların və investisiya qoyanların rastlaşa biləcəkləri ağır maliyyə zərərlərini müəyyən etməyə yönəlmiş bir təhlil növüdür. Ölkə riski təhlilləri iki cür halda yol göstəricisi rolu oynayır. Bunlardan birincisi beynəlxalq maliyyə bazarlarında hökumətə bilavasitə borc vermək istəyən rəsmi qurum, dövlət, kommersiya bankları və özəl kreditorlar, ikincisi o ölkəyə bilavasitə investisiya qoymaq istəyənlərə tövsiyə xarakterli yol göstəricisidir.

Ölkə riskinə girən ən önəmli göstəricilər aşağıdakılardır:
-böyük bir devalvasiya;
-böyük bir resesyon;
-iqtisadi siyasətdə böyük dəyişikliklər
-dövlət büdcəsi kəsirinin ÜDM-ə nisbətinin artımı
-pul miqdarında yüksək nisbətdə bir genişləmə
-dəyişkən ticarət hədləri
-aşağı bir verimlə geri döənən dövlət xərcləri;
İqtisadi risk:
-iqtisadi struktur və artım
-dövlət və ya bazar iqtisadiyyatı
-iqtisadi çeşidləndirmə
-investisiya və yığımların həcmi
-iqtisadi artımın sürəti.
Maliyyə siyasəti və dövlət borclanması
-dövlət borclanmasının strukturu
-borc xidməti
Pul siyasəti və inflyasiya:
-pul və kredit həcmindəki artım nisbəti
-valyuta siyasəti
-Mərkəzi Bankın müstəqillik səviyyəsi
İqtisadi idarəetmə:
-iqtisadi tarazlığı təmin etmə istəyi və qabiliyyəti
-struktural iqtisadi islahatlar
Siyasi risk:
-siyasi sistem
-hökumət forması
-xalqın hakimiyyətdə iştirak dərəcəsi
-liderlik sırasının intizamı
Sosial mühit:
-həyat standartları və gəlirin bölüşdürülməsi
-əhəlinin mədəniyyət səviyyəsi
Beynəlxalq münasibətlər:
-beynəlxalq iqtisadi sistemə və maliyyə qurumlarına inteqrasiya dərəcəsi;
-etibarlılıq riski, qonşu ölkələrlə münasibət.

Beynəlxalq səhm ixracı və satışı – kapital qarşılığında səhmi ixrac edən şirkətin hər il bir dividend ödənməsi əsasına dayanır. İnvestorlar səhmlərin dəyər qazanmasından dolayı əlavə qazanc əldə edirlər. Beynəlxalq bazarlarda satmaq məqsədilə səhmlərin çıxarılması iki yolla olur. «Təkdilimli ixrac» durumunda avrosəhmlər avrobazarlarda satılmaq üçün ixrac edilir. Satış eyni anda bütün Avropa ölkələrində aparılır. Lakin Avropa ölkələri xaricindəki ölkələrə də (ABŞ, Yaponiya) səhmləri satmaq mümkündür.

«İkidilimli ixrac» yolunda isə səhmlərin ixracı yerli və beynəlxalq trans olaraq ikiye ayrılır. Beynəlxalq trans xarici investorlara satılır. Əsasən, Beynəlxalq tranş səhmləri ilə Nyu-York, Tokio, London kimi maliyyə mərkəzlərində əməliyyat aparılır.

Cədvəl 1

İstiqrazın etibarlılıq qiymətləndirmə şkalası

Moody`s	Standard poor`s	Xarakteristika
Aaa	AAA	yüksək etibarlılıq dərəcəsi, minimal risk. Emitensin maliyyə vəziyyəti sabitdir və etimada sahibdir
Aa	AA	etibarlılığı yüksək, uzun müddətdə riski yüksək
A	A	etibarlılıq oradan yuxarı, emitetin güclü tərəfləri vardır, ancaq bazar konyunkturunda dəyişiklik göstərir
Baa	BBB	etibarlılıq orta səviyyədə
Ba	BB	spekulyativ elementlər iştirak edir, etibarlılıq mötədillik (mülayimlik)
B	B	hal-hazırda emitent ödəmə qabiliyyətinə çatıb. Ancaq gələcəkdə ödəməmə risk var
Caa	CCC	defolt təhlükəsi var
Ca	CC	yüksək spekulyativ
C	C	ən aşağı etibarlılıq
-	D	Defolt

1.3. Maliyyə alətləri

Maliyyə bazarı çoxsaylı alətlərin alqı-satqısını və müxtəlif maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətini əhatə edir. Biz maliyyə bazarının işləyişinə diqqət yetirmək üçün orada əməliyyat görən maliyyə alətlərinin və maliyyə vasitəçilərinin növləri üzərində dayanacaq. Qeyd etdiyimiz kimi, maliyyə alətləri çoxsaylıdır. İnkişaf etmiş maliyyə bazarı olan ölkələrdə maliyyə alətlərinin bir-birindən olduqca fərqli və eyni zamanda oxşar cəhətləri olan növlərinə rast gəlinir. Fond təklif edənlər fond tələbində olanlardan dövr etdirdikləri fondların qarşılığında və bu alış-veriş nəticəsində doğan alacaq və ya ortaqlıq haqlarını göstərən bir sənəd alırlar. İşdə bu sənədə "Maliyyə instrumenti aləti və ya maliyyə investisiya aləti adı verilmişdir. Maliyyə alətləri müəyyən bir satın alma gücünü təmsil edirlər və fond tələbində olanlar tərəfindən yaradılmaqla, fond sahiblərinə fondlarının əvəzində verilir.

Maliyyə alətləri onu əlində tutanlar üçün maliyyə aktivləri, bazara çıxaranlar üçün isə maliyyə bazarları təşkil edirlər. Maliyyə alətləri fond alış-verişi-

nə fond təklif edənlər və ya fond istifadəçilərinin öz aralarında imzaladıqları sözləşmənin özəlliyinə, etimad və haqlara, gəlir səviyyəsinə, müddətinə və likvidliyinə görə fərqlənirlər. İqtisadi vahidlərin fond tapmaq məqsədi ilə həqiqətən çıxardıqları maliyyə alətləri vasitəsiz maliyyə alətləridir. Vasitəli maliyyə alətləri isə maliyyə qurumları tərəfindən çıxarılan və yığım sahiblərinin həqiqətən bu qurumlar üzərindəki haqlarını və alacaqlarının, bilavasitə vasitəçi qurumlardan fond saxlayan iqtisadi vahidlər üzərindəki haqlarını və alacaqlarını göstərən sənədlərdir. Başqa bir tərəfdən, saxladıqları haqlara görə maliyyə alətləri ortaqlıq haqqı saxlayan və alacaq haqqı doğuran maliyyə alətləri olaraq qruplaşdırıla bilər.

Son illərdə maliyyə innovasiyalarının güclənməsi təcrübədə maliyyə alətlərinin daha yeni formalarını ortaya gətirmişdir. Dünya ölkələrində maliyyə alətlərinin yeni növlərinin meydana gəlməsi həm də dezintermediasiya və sekjuritizasiya prosesi ilə bağlıdır. Maliyyə vasitəçiliyinin bahalıqı və istifadəçilər üçün ağırlığı, onları birbaşa olaraq yığım sahibləri ilə əlaqə yaratmağa sövq etmiş və bankların borc kapitalı bazarındakı vasitəçiliyindən imtina edərək, birbaşa maliyyə alətlərini buraxmağa üstünlük vermişdir. Bununla da sekjuritizasiya, yəni maliyyə bazarında borclanmanın əsas forması kimi qiymətli kağızların rolu güclənmişdir. Hazırda subyektlər mənfəət artırmaq və maliyyə vasitəçiliyinin maya dəyərini aşağı salmaq, bununla da vasitəçilik xidmətlərinin ucuzlaşdırılması məqsədilə maliyyə innovasiyalarından geniş istifadə edirlər. Maliyyə innovasiyaları daha yeni, tərəflərin maraqlarını qarşılıqlı təmin olunması baxımından daha təkmil və dəyişən makroiqtisadi situasiyaya uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malik olan maliyyə alətlərini ortaya gətirir. Maliyyə innovasiyaları sürətləndikcə maliyyə alətlərinin də sayı artmaqdadır. Təbii ki, maliyyə vasitəçilərinin təklif etdiyi maliyyə məhsullarının bazarda daha çox reallaşması üçün onların məzmununa daim yeniliklər edilməsi tələb olunur. Maliyyə innovasiyaları həm də bir sıra səbəblərlə bağlı olaraq daha da təşviq olunmaqdadır. Bu səbəblər sırasında ilk növbədə faiz dərəcələrinin və inflyasiya tempinin sabit olmamasını göstərmək olar. Dünya ölkələrində son dövrlərdə faiz dərəcələri və inflyasiya tempi həm nominal, həm də real baxımdan kəskin tərəddüdlərə məruz qalır. Bu tərəddüdlərdən irəli gələn riski azaltmaq məqsədilə yeni növ maliyyə xidmətlərinə tələb ortaya çıxır. Maliyyə innovasiyalarının güclənməsinə səbəb olan mühüm amillərdən biri də requlyativ xarakterli dəyişikliklərdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə 70-ci illərdə maliyyə bazarının deregulyasiyası müxtəlif maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətini məhdudlaşdıran hədləri ortadan götürdü və bununla da rəqabət arenasını xeyli dəyişikliyə məruz qaldı. Öz fəaliyyət arenasını xeyli genişləndirən maliyyə vasitəçiləri yeni daxil olduqları segmentdə yeni maliyyə xidmətləri təklif etməyə başladılar. Maliyyə innovasiyalarını gücləndirən digər səbəb texnologiyanın təkmilləşməsi ilə bağlıdır. Kompüterlərin maliyyə əməliyyatlarına tətbiqi maliyyə xidmətləri sferasını xeyli genişləndirir və sazişlər üzrə xərclərin dəyərini azaldır. Pul

vəsaitlərinin elektron köçürülməsi, bankomatlar, ticarət mərkəzlərində terminallar, yaşayış evlərini tərk etmədən maliyyə sazişləri bağlamağa imkan verən personal kompyuterlər, həmçinin telekommunikasiya maliyyə proseslərinin sürətlənməsinə səbəb olur və əmanətçilərin, borc alanların tələbatlarının daha dolğun şəkildə ödənilməsinə imkan verən maliyyə məhsullarını ortaya çıxarır. Maliyyə innovasiyaları iqtisadi aktivlik səviyyəsindən asılı olaraq da güclənməkdədir. İqtisadi tsiklin çiçəklənmə dövründə daha yeni maliyyə alətlərinə tələb yaranır. Eyni zamanda iqtisadi tsiklin enmə dövründə də riskin azaldılmasına və likvidliyin qorunub saxlanılmasına üstünlük verilir. Bu da maliyyə innovasiyası tələb edir. Maliyyə innovasiyaları təkcə maliyyə vasitəçiliyinin dəyərini aşağı salmır. Eyni zamanda pula ehtiyacı olanların müəyyən növ maliyyə mənbələrinə çıxışını yüngülləşdirir və pul vəsaitlərinin, likvidli qiymətli kağızlar portfelinin idarə olunmasına müsbət təsir göstərir.

Maliyyə alətləri birbaşa və dolayı maliyyə alətlərinə ayrılır. Tarixən maliyyə alətlərinin ən qədim növü veksəl olmuşdur. Veksəl tarixən təsərrüfat həyatına daxil olan ilk qiymətli kağız növüdür. XVII-XVIII əsrlərdə isə Avropada veksəl qanunvericiliyi qəbul edilmişdir. Veksəl bir tərəfin digər tərəfə müəyyən müddətdə nəzərdə tutulmuş pul məbləğinin qeyd-şərtsiz məcburi ödənməsini və sonuncunun bu məbləği tələb etmək hüququnu təsdiq edən ciddi formalı yazılı borc öhdəliyidir. Veksəl hər şeydən əvvəl kredit alətidir. Veksəl vasitəsilə müxtəlif kredit öhdəlikləri: alınmış əmtəənin və göstərilmiş xidmətin kommersiya krediti şərti ilə ödənilməsi, alınmış borcun qaytarılması, kreditin təqdim edilməsi, həmçinin əlavə dövriyyə kapitalının cəlb edilməsi rəsmiyyətə salınır. Hər şeydən əvvəl veksəl tədiyyə vasitəsi rolunu oynayır. Başqa sözlə, vekselin əsas xassəsi onun pul hesablaşmalarının aləti olmasıdır. Bu zaman veksəl tədavülü hesablaşmaları bir neçə dəfə sürətləndirir. Belə ki, veksəl onun ödənilməsinə qədər onlarla subyektin əlindən keçərək pul öhdəliklərini qarşılıyır və nəgd pula olan tələbatı azaldır.

Veksellərin kommersiya bankları tərəfindən uçotunun aparılması onların likvidliyini xeyli artırır. Veksellərin likvidliyini daha da artırmaq üçün Mərkəzi Bank tərəfindən onların yenidən uçotu siyasəti aparılır. Mərkəzi Bankın bu tədbiri kommersiya banklarının veksellərin uçotuna olan həvəsini artırır və eyni zamanda iqtisadiyyatın pula olan ehtiyacları daha dolğun şəkildə qarşılır. Mərkəzi banklar tərəfindən veksellərin yenidən uçotu iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məqsədilə aparılır. Veksellər borcun yaranması şəraitindən və onun yerinə yetirdiyi funksiyalardan asılı olaraq kommersiya, maliyyə və təminat veksellərinə ayrılır. Kommersiya vekseli kreditə verilən əmtəənin alqı-satqısı üzrə real sazişə əsaslanır. Kommersiya vekseli faktiki olaraq əmtəənin girovu ilə verilir və vekselin vasitəsilə əldə edilmiş həmin əmtəənin satışından daxil olacaq pul vəsaiti ilə təmin olunur. Buna görə də həmin veksellər bəzən əmtəə vekseli, alıcı, yaxud örtülmüş veksəl adlandırılır. Veksellərin digər bir növü də maliyyə vekselidir. Maliyyə vekseli bir tərəfin digər tərəfdən vekselin əvəzində

pulun borc şəklində alınmasına əsaslanır. Xüsusi maliyyə vekselləri davamlı maliyyə vəziyyətinə malik olan iri məşhur firmalar tərəfindən buraxılır. Maliyyə vekselləri qısamüddətli olduğundan istiqrazlara nisbətən az əhəmiyyətə malikdir. Bu veksellər banklar tərəfindən uçota qəbul edilmir.

Əsasında konkret əmtəə sazişi dayanan kommersiya vekseli sadə və köçürmə formasında olur. Sadə veksəl vekselverənin veksəl sahibinə konkret məbləği bitmiş müddət üzrə ödənilməsinin yerinə yetirilməsi barədə heç nə ilə şərtlənməyən öhdəliyidir. Sadə vekselin üzərində yalnız tədiyyəni ödəməyə məsul şəxsin bir imzası olur. Köçürmə veksəl (tratta) vekselverənin ödəyici - borcluya ünvanlanınış, veksəl sahibinə pulun ödənilməsi barədə əmrini nəzərdə tutan yazılı sənəddir. Sadə vekselədən fərqli olaraq köçürmə vekselə iki tərəf deyil, üç və daha artıq tərəf iştirak edir.

Müddətli hesablar və depozit sertifikatları ilə yanaşı bank vekselləri də bankların vəsait cəlb etməsində mühüm rol oynayır. Bank vekseli vekselverənin veksəl sahibinə müəyyən məbləği konkret müddətdə ödəməsi barədə borc öhdəliyidir. Bank vekseli müddətli hesablardan və depozit sertifikatlarından öz likvidliyi ilə fərqlənir. Belə ki, bank vekseli tədiyyə vasitəsi rolunu oynamaq hüququna sahibdir və indossament qaydasında üçüncü şəxsə ötürülə bilər. Bank vekseli banklar üçün də əlverişlidir. Bu alətlərin emissiyası rəsmi qeydiyyat tələb etmir. Lakin bank vekselinin buraxılması kommersiya vekselindən fərqli olaraq real əmtəə sazişlərindən qaynaqlanmaması onların iqtisadiyyatda tədaviyə ciddi nəzarət olunması zərurətini ortaya çıxarır. Buna görə də Mərkəzi banklar tərəfindən veksəl emissiyasına məhdudiyyət qoyan normativlər müəyyən edilir. Kommersiya vekselindən fərqli olaraq bank vekselinin banklar tərəfindən uçotu qadağan edilir.

İndi isə maliyyə vasitəçiləri ilə olan bankların və qeyri-bank institutlarının emissiya etdikləri maliyyə alətləri növləri üzərində dayanaq. Məlumdur ki, dolayı maliyyə alətləri içərisində əsas yeri pul maliyyə alətləri tutur. Bu tip alətlər alqı-satqı prosesində tədiyyə vasitəsi rolunu oynamaq hüququna sahibdirlər.

Banknot dövlətin rəsmi puludur, pul sisteminin əsil maliyyə alətidir, Mərkəzi Bank tərəfindən tədaviyə buraxılır, qanun gücü və pul siyasətinə məsul rəsmilərin qərarı ilə təşkil edilən satınalma gücüdür, dövlətin cəmiyyətə borcudur. Banklar cari hesab açan başlıca maliyyə qurumlarıdır. Cari hesablar böyük hərəkət göstərən fondlardır. Hər hansı bir cari hesaba gündə çoxlu pul yatırılı və çəkilə bilər. Milyonlar, cari hesablarda aparılan tək bir əməliyyatla əldən-ələ dəyişdirilə bilər. Müştərinin hər hansı bir anda cari hesabdan çıxara biləcəyi miqdara provizyon deyilir. Provizyon müştərinin hesabındakı istifadə edilə bilən likvid limitidir. Provizyon müştərinin hesaba qoymuş olduğu ödəmə miqdarından çox, az və ya ona bərabər ola bilər. Kommersiya bankları cari hesab kreditləri ilə əmanət və satınalma gücü yaradırlar.

Çek - istifadəyə hazır provizyona söykənən bir ödəmə əmridir, qeydiyyatlı pul ödəmələrində istifadə edilən başlıca alətdir. Banknot ilə çek arasında

hüquqi baxımdan fərqlər vardır. Banknot dövlətin rəsmi puludur və onu rədd etmək qadağandır və onu qəbul etmək bütün ticarət təşkilatları tərəfindən məcburidir. Lakin birisinə pul yerinə çek verilsə, o, bunu rədd edə bilər. Çeklə aparılan əməliyyatların uçuğu dəqiq olduğundan iş həcmi və qazanclarını vergi dairəsindən gizlədənlər, rüşvət alanlar və s. bu kimi bənzəri şəxslər çek qəbul etməzlər. Çeklə ödəmə aparın və aparılan şəxslərin qazandığı praktik fayda onları pultutma, daşıma və sayma çətinliyindən qurtarır. Çek verənin banka çek alıcısının alacağı pul məbləğinin bankdan alması barədə yazılı tapşırıqdır. Çek qiymətli kağızın bir növü olub ödəmə hesabat kitabçasıdır. Çekin də veksəl kimi öz vacib rekvizitləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır: adi "çek"; çek verənin çekdə göstərdiyi pul məbləğinin ödənilməsi barədə banka tapşırığı; çek tədiyyəçisinin adı və hesab nömrəsi; çek verənin imzası; çekin tərtib edildiyi gün və yer.

Çekin bir neçə növü vardır ki, bunların da ən əsasları aşağıdakılardır:

1. Adlı çek - konkret şəxsin adına yazılır və gələcəkdə onun başqa şəxsə ötürülməsi mümkün ola bilməz;
2. Order çek - bu da konkret şəxsin adına yazılır, amma bu çeklərin gələcəkdə ötürücü imzalarla indosament ötürülməsi mümkündür;
3. Təqdim edilənin adına olan çek - təqdim edilənin adına yazılır və o bir şəxsədən digər şəxsə adi təqdim edilmə ilə ötürülə bilər;
4. Hesab çekləri - onunla nağd pul ödənişlərinin aparılmasına icazə verilmir. Pul çek bankdan nağd pul alınması üçün təyin edilir.

Konosament yüklərin daşınmasında dünya praktikasında hamı tərəfindən qəbul edilən standart formalı sənəddir. Konosament yükləmə, daşınma və alınma hüququnu təsdiq edən sənəddir və beynəlxalq nəqliyyatda yüklərin daşınmasında istifadə edilir. Konosamentin aşağıdakı formaları vardır: təqdim edilənin adına konosamentdə təqdim edilən yükün sahibi hesab edilir; adlı konosament yükün konosamentdə adı çəkilən şəxs hesab edilir; Adlı konosament başqa bir şəxsə aid ola bilməz. Konosamentin də öz rekvizitləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır: gəminin adı; firmanın adı; yükün qəbul olunma yeri; yükü göndərəninin adı; yükü alanın adı; yükün adı və onun əsas xarakteristikası; konosamentin verildiyi vaxt və yer; gəmi kapitanının imzası.

Pul bazarında əməliyyat görənlərin başında əmanət dayanır. "Əmanət" dedikdə, istənilən zaman və ya məlum bir müddət sonunda geri alınmaq üçün banklar qoyulan pul anlaşılır. Əmanət sahibləri verdikləri pul qədər banklardan alacaqlı olurlar. Başqa bir sözlə, pulunu banka qoyan bir kimsə banka kredit vermiş olur. Bir sıra ölkələrdə ödəmələrin böyük bir hissəsi (təxminən 90%) banklar vasitəsilə olur. Pulun banknot yerinə əmanət şəklində bankda tutulması əmanətçiyə gəlir gətirir. Müddətləri baxımından əmanətləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür: müddətsiz və müddətli əmanət.

Banklardan istənilən an çıxarılmaq üzrə qoyulan əmanətlərə müddətsiz, müəyyən bir müddət sonunda götürülmə ilə qoyulan əmanətlərə isə müddətli

əmanət deyilir. Tələb olunanadək depozitlər müxtəlif bank hesablarındakı vəsaitlərin sahibinin pul və hesablaşma sənədlərini yazmaqla birinci tələbdən əldə edə bilməsidir. Bunlara hüquqi şəxslərin cari və hesablaşma hesabında saxlanılan vəsaitlər, müxtəlif təyinatlı fondların vəsaitləri, hesablaşmalardakı vəsaitlər, digər kreditorların vəsaitləri, digər bankların müxbir hesablarındakı vəsaitlərin qalığı, fiziki şəxslərin tələb edilənədək əmanətlərdəki vəsaitləri və s. aiddir. Depozit sahiblərinin kateqoriyalarından asılı olaraq depozitləri hüquqi və fiziki şəxslərin depozitlərinə bölmək olar. Depozit əməliyyatının subyektı banklar və pulun sahibləri olan kreditorlar, obyektı isə banka verilən pullar sayılır. Bu hesabın sahibi üçün üstünlüyü onun yüksək likvidli olmasıdır. Ancaq onlar üzrə faizlər ya ödənilmir, ya da aşağı faiz müəyyən edilir.

Nəzərə alsaq ki, dünya bank təcrübəsində bankların cəlb etdiyi vəsaitlərin əsas hissəsini (təqribən 60-70 %ni) müddətli depozitlər təşkil edir. Müxtəlif növlü depozit və əmanətlər üzrə ödənilən faiz siyasəti stimullaşdırıcı rola malik olmalı və müştəriləri öz vəsaitlərini, nəinki qısa müddətə, hətta uzun müddətə banklarda saxlamağa təhrik etməlidir.

Bankların əsas xərcləri depozit və ya əmanət xidməti ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında mövcud bank qanunvericiliyinə uyğun olaraq əhalinin əmanətləri banklar tərəfindən yalnız Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının verdiyi lisenziya əsasında qəbul edilə bilər.

Əmanətçi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən bank əmanətçinin qoyduğu pul vəsaitini saxlamağı, əmanət üzrə faiz şəklində və bankların təklif etdiyi başqa formada gəlir ödəməyi, əmanətlə hesablaşmalar üzrə əmanətçinin tapşırıqlarını yerinə yetirməyi tutulmuş şərtlərlə və qaydada geri qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Banklar ilk növbədə müştərilərin vəsaitlərini cəlb etmək və ya onların vəsaitlərini özündə saxlamaq üçün onlara kifayət qədər yüksək faiz gəliri əldə etməyi təmin etməlidir. Digər tərəfdən isə banklar kifayət qədər yüksək faiz dərəcəsindən qaçmalıdır.

Depozit hesabları onun sahibləri üçün puldur. Eyni zamanda depozit faiz gətirən bank puludur. Dolayısı ilə depozit onun sahibləri üçün bir tərəfdən tədiyyə vasitəsi, digər tərəfdən kapital rolunu oynayır. Lakin depozitin gətirdiyi faiz həmişə kapitalın adi faizindən az olur. Depozitin özünəməxsus xüsusiyyəti onun faiz gətirən likvid vəsait olmasıdır. Banklar tərəfindən açılan tələb edilənədək hesablar onun sahibləri üçün ən yüksək likvidliyə malikdir. Onlar bu hesablardakı vəsaiti istənilən vaxt geri götürə və onu digər subyektin hesabına köçürə bilərlər. Belə hesabı, adətən firmalar, hökumətlər, fiziki şəxslər cari xərclərini bank köçürmələri vasitəsilə həyata keçirmək üçün açırlar. Tələb edilənədək hesablardan vəsait istənilən vaxt çağrıla bilsə də, təcrübə prosesində bankların daim bu hesablarında qalıqlar mövcud olur (transaksiya qalıqları). Banklar həmin vəsaiti fond olaraq pula ehtiyacı olan subyektlərə təqdim edə bilər. Maliyyə sistemi əsas etibarilə banklara söykənən ölkələrdə bu transaksiya

qalıqlar fond axtaranların qısamüddətli ehtiyaclarının ödənilməsində böyük rol oynayır.

Hal-hazırda isə banklar depozit və əmanət əməliyyatları üzrə faiz siyasətini təyin etməkdə sərbəstdirlər. Kommersiya banklarının bu cür siyasətinə müəyyən amillər təsir göstərir. Bankların faiz dərəcəsinə təsir göstərən əsas amillərdən biri Mərkəzi Bankların apardığı uçot siyasətidir. Çünki uçot siyasətinin aşağı düşməsi və ya qalxması kommersiya banklarının ssuda və depozitləri üzrə faizlərinin aşağı düşməsinə və ya qalxmasına səbəb olur. Mərkəzi bankların açıq bazarda apardığı əməliyyatlar da kommersiya banklarının faiz siyasətinə təsir göstərən pul-kredit tənzimlənməsinin əsas metodlarından biridir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək olar ki, kommersiya banklarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi onun faiz dərəcəsinin nə qədər səmərəli olduğundan asılıdır. Bildiyimiz kimi bank öz gəlirlərini bir tərəfdən faiz dərəcəsinə artırmaqla çoxalda bilər (indiki şəraitdə faizlərin bazarda tələbdən və təklifdən asılı olaraq formalaşdığı şəraitdə bu qeyri-mümkündür). Digər tərəfdən isə kommersiya bankları apardıqları əməliyyatların kəmiyyətini artırmaqla əldə etdiyi faiz dərəcələrinin həcmi və öz gəlirlərini artırmaqla bilər. Bu baxımdan indiki şəraitdə yerli kommersiya bankları öz gəlirlərini artırmaq üçün son istiqaməti üstün tutmalıdırlar. Banklar əlavə vəsaitləri cəlb etmək üçün özlərinin uzunmüddətli öhdəliklərini, yəni istiqraz vəərəqlərini də buraxa bilərlər. Bu vaxt bank qiymətli kağızların emitenti kimi çıxış edir. İndiki şəraitdə banklar resurs çatışmazlığı ilə üzləşməmək üçün, cəlb etdiyi müddətli qoyuluşların xüsusi çəkisini artırmaq üçün öz passivlərinin strukturunu təkmilləşdirməlidirlər.

Bank hesabları növlərindən biri də müddətli hesablardır. Bu hesablarda bankların bəlli bir müddət üzrə cəlb etdiyi vəsaitlər yerləşdirilir. Müddətli hesablar bank resurslarının formalaşmasında önəmli rol oynayır. Bu hesablardakı vəsait tədiyyə rolunu oynaya bilməz. Müddəti bir ilə qədər olan hesablar pul bazarı aləti, müddəti bir ildən yuxarı olan hesablar isə kapital bazarı alətidir. Son vaxtlar inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində vəsaitlərin maksimum cəlb olunması məqsədilə banklar tərəfindən daha geniş spektrli xidmətlər göstərilməkdədir.

Banklar tərəfindən emissiya edilən depozit sertifikatları da son illərdə maliyyə bazarlarında daha çox əməliyyat görməkdədir. Depozit sertifikatı banka pul vəsaitinin yerləşdirilməsi barədə əmanətçinin hüququnu təsdiq edən şəhadətnamədir. Onun sahibi sertifikatı digər şəxsə verməklə həmin hüquqları, yəni əmanəti və onun faizini almaq hüququnu ona ötürmüş olur. Bankın depozit sertifikatları qiymətli kağızların bir növü kimi çıxış edir və müvafiq qanunvericilik əsasında tənzimlənir. Depozit sertifikatları təkrar bazara çıxarıla və orada əməliyyat görə bilər. Onlar müddətli hesablara nisbətən likvidli alət hesab edilir. Lakin depozit sertifikatları tədiyyə rolunu oynaya bilməzlər.

Maliyyə bonusu - pul bazarında əməliyyat aparan qısamüddətli pul alətidir.

Təminat məktubları - bankların firmalara, xüsusilə də xarici ticarətlə məşğul olan firmalara verdikləri sənəddir. Bank təminat məktubu isə bankın müştərisi olan şirkətin öhdəliklərini yerinə yetirməməsi halında ortaya çıxacaq olan borcu ödəməyi qəbul etdiyi öhdəlikdir.

Repo - qiymətli kağızların geri satın alınmaq öhdəliyi ilə satılması, əks-repo isə qiymətli kağızları geri satmaq öhdəliyi ilə satın alınması kimi tərif edilir. Əməliyyatın başlanğıcında borc pul verilərək qarşılığında qiymətli kağız satın alınır, sonunda isə qiymətli kağız borc verənə geri verilir və borcu alan aldığı pulu əlavə faizlə geri qaytarır. Reponun müddəti 1 gecədən 30 günədək və ya daha çox müddətə ola bilər.

Poliçə - alacaqlının borcluya xitabən imzaladığı bir ödəmə əmridir. Əmrə yazılı sənədi imzalayan borclu, poliçəni imzalayan alacaqlıdır. Poliçə iki borcu eyni vaxtda ödəməyə yarayan bir kredit alətidir. Məsələn, topdansatan, mal satmış olduğu pərakəndiçiyə xitabən imzaladığı poliçə ilə borclu olduğu sənayeçiyə alacağını transfer edir.

Varrant - özəlliyi mal qarantisinə dayanan bir kredit alətidir. Mağazalara malı kredit verən bir kommersanta iki ayrı sənəd verilir. Bu sənədlərin biri mal alınmasını göstərən sənəd, digəri isə varrantdır. Qaimə malın mülkiyyət sertifikatıdır. Varrant isə mal üzərində ipotek haqqıdır. Kommersant özünə kredit açan şəxsə və ya müəssisəyə qaranti olaraq varrant verir. Qaimə isə özündə qalır. Kommersant borcunu ödəmədən mal satarsa, alıcıya yalnız qaiməni verə bilər. Qaiməyə varrantın əlavə edilməsi, malın bir borc qarantisi olaraq tutulduğunu isbat edir. Alıcı, dəyəri ödərkən bu borcu da diqqətə almaq imkanını əldə edir, ancaq borcunu ödəmək şərti ilə varrantı geri ala bilər. Mağazalar qaimə ilə varrantı bərabər gətirən şəxsə malı təslim edir. Varrant metodu kənd təsərrüfatında, otelçilikdə, sənayedə və neft ticarətində istifadə edilir.

Kənd təsərrüfatı varrant tarladakı və ya fermerin əlindəki məhsulu qaranti göstərərək kredit alınmasını təmin edə bilər.

Xəzinə bonusu - pul bazarında əməliyyat görən pul alətidir. Xəzinə bonusu 3, 6 və 12 ay müddətli, büdcə kəsirini maliyyələşdirmək üzrə dövlət tərəfindən çıxarılan borc sənədləridir. Xəzinə bonusu adsız olduğu üçün tam likvid aktivdir. Ancaq dövlətə qarşı etibarın zəif olduğu ölkələrdə müddət daha da qısaadır.

Kredit kartları istehlak xərcləmələrində, çəkin yerini alan bir ödəmə alətidir. Bank kartları kredit kartlarından fərqlidir. Kredit kartının sahibi müəyyən bir miqdara qədər ödəmə həyata keçirmədən xərcləmələri edə bilər. Bank kartı isə kredit əməliyyatını aparmaq haqqını verməz. Kredit kartının işləmə sxemi aşağıdakı kimidir: Müştəri banka bank kredit kartoçkasının alınması üçün ərizə təqdim edir. Şirkətin kredit qabiliyyəti yoxlanıldıqdan sonra, şirkətin ödəmə borc təsbit edilərək limit çərçivəsində özəl kart hesabı açılır və ona

plastik kart hazırlanır. Kart sahibi mal və xidmət alarkən kartını satıcıya təqdim edir və satıcı ticarət hesabı hazırlayır (slip) və bu prosesə impinting (imprinting) deyilir. Hesab üç nüsxədə hazırlanır, 1-ci nüsxə kart sahibinə, 2-ci satıcıya, 3-cü isə banka, yəni bank - ekvayerə göndərilir. Bank ekvayer günlük və ya müştəri ilə bağladığı müqavilə əsasında, ticarət hesabı olan kimi orada qeyd edilən məbləği satıcının hesabına köçürüb və bunun qarşılığında məbləğin 2-5%-ni komisiyon haqqı olaraq özündə saxlayır. Bank-ekvayer pulları bank-emitent vasitəsilə, yəni informasiya mübadiləsi interchange sistemi ilə alır və məlumat qarşılığında ekvayer emitentə komisiyon haqqı ödəyir. Hər ayın sonu tarixinə bank emitent kart sahibinə onun kart hesabının xüsusi çıxarışını göndərir. Alıcı, yəni kart sahibi müqavilədə nəzərdə tutulmuş komisiyon haqqını və ay ərzində həyata keçirdiyi xərcləri də ödəyir.

Əgər kart sahibi ilə satıcının hesabı bir bankda olarsa, o zaman hesablaşmalar sadələşir.

Debet kartoçkasına sahib olan şəxs onun cari hesabında tutulan vəsait limitində xərcləmə həyatı keçirə bilər. Dünyada ilk bankomat 1967-ci ildə Londonda fəaliyyətə başlamışdır. Hal-hazırda dünyada ən böyük bankomat istifadəçiləri Sakit okean - Asiya regionu ölkələrinin payına düşməkdədir. Bankomatlar apardıqları əməliyyatlarına görə bir neçə növə bölünür:

Sadə bankomatlar və tam funksiyalı. Tam funksiyalı bankomatlar daha mürəkkəb əməliyyatlar həyata keçirə bilər: pul köçürməsi, xarici valyutaların dəyişməsi. Bankomat aparatları həm küçələrdə, həm də ofislərdə yerləşdirilə bilər. Bankomatların çalışma rejimi aşağıdakı kimidir: on line rejimi; avtonom rejim (off line); cədvəl rejimi.

Kart sahibinə bank pul verərkən, bank ondan pin kodunu tələb edir. Kartı əlində tutan, ancaq kodu bilməyən şəxsin bankomatdan pul alması mümkün deyildir. Kredit kartları, nağd puldan istifadə edilmədən, mal və xidmət satınalma imkanı saxlayan kartlardır. Digər tərəfdən isə kredit kartları ödəmə prosesində və ya alış-verişlərdə kreditdən istifadə etməni genişləndirir.

Kredit kartları "indi al, sonra ödə" amerikan həyat tərzini fəlsəfəsinin bir məhsuludur. Başlanğıcda yalnız ticarəti asanlaşdırmasına baxmayaraq, günümüzdə bankçılıq, işlətmə və fərdi pul menecmentinin təməl ünsürü halına gəlmişdir. Günümüzdə kredit kartları effektiv və çəkin yerini alan bir ödəmə vasitəsi alətinə çevrilmişdir. Kart sahibinin yanında pul daşması vacib deyil, ona çəkin qəbul edilməməsindən doğa biləcək problemləri aradan qaldırmaq, bəlli bir miqdara qədər bütün ehtiyaclarını bu yolla ödəyə bilməkdir. 1994-cü ildən etibarən dünyada başlıca kredit kartları arasında yer alan Eurocard /Mastercard dünya bazarlarında 140 milyon, American Express 30 milyon, Diners club kredit kartı 5.7 milyon və Visa 190 milyon kredit kartını istifadəsinə almış və bu kartları ödəmə vasitəsi olaraq qəbul edən ticarət qurumlarının sayı 17.5 milyona çatmışdır. Kredit kartlarının müxtəlif növləri mövcuddur: ödəmə, borclandırma (charge cards, kreditli kart (credit cards), səyahət və

əyləncə kartları (travel and entertainment cards), mağaza kartları (store cards), firma kartları, beynəlxalq və ölkə daxili kartlardır. Kredit kartları ilə sürətlə artan əməliyyat həcminə diqqət yetirdikdə, kredit kartları sisteminin inkişaf etmiş ölkələrdə oturmuş bir sistem olduğunu qəbul etmək məcburiyyətindəyik.

Kredit kartından istifadə etmənin üstünlükləri aşağıdakılardır: nağd pul daşıma, uyğun bir mal və ya xidmətin satın alınması zamanı böyük miqdar pulun itirilmə və ya oğurlanma riskini ortadan qaldırır; yolçuluq sırasında planlaşmamış olayların sonda təşkil edilən proqram dəyişikliklərinin ödəmə gücünə təsir etməməsi; beynəlxalq keçərli kart sahibinin xaricə gedərkən hədsiz miqdarda valyuta daşıma məcburiyyətinin olmaması, ödənişlərdə müəyyən faizin olması, kartların bir hissəsinin nağdçəkəmə imkanı olması, təklif edilən bəzi xidmətlərdən aşağı qiymətlərlə yararlanmaq və bunlara bənzər bir çox xidməti bərabərində təklif etməsidir.

Kredit kartları mövzusunda yeniliklərdən biri də bu kartın eyni zamanda telefon kartları əvəzinə telefonlarda da istifadə edilməsidir. Kredit kartları ilə bağlı ən önəmli problem kartlar mövzusunda yetərli qanunların olmamasıdır.

Overdraft hesabları xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin bank işində daha geniş yayılmışdır. Overdraftla kontokorrent hesabları bir-birinə çox oxşardır. Overdraft hesabından silinənlər qalıqlardan çox olduqda kredit münasibətləri ortaya çıxır. Lakin overdraft hesablarında passiv saldo təsadüfi hallarda və qeyri-müntəzəm şəkildə yaranır. Bundan başqa, kontokorrent hesabları yalnız təsərrüfat subyektləri üçün açıldığı halda, overdraft hesabları fiziki şəxslər üçün də açılır.

Kapital bazarının başlıca alətləri istiqraz və səhmlərdir. Bunlara qoyulan investisiya risklidir. Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət uzunmüddətli ehtiyaclarını sərmayə bazarına çıxarmaqla ödəyir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi ilk növbədə sərmayə bazarının inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Çünki sərmayə bazarı investisiyaların maliyyələşmənin mühüm mənbəyidir. Sərmayə bazarı alətləri pul bazarı alətlərinə nisbətən az likvidlidir və onların riski yüksəkdir. Sərmayə bazarı iqtisadi və siyasi cəhətdən stabil olan, adambaşına milli gəliri yüksək olan ölkələrdə inkişaf edir. Sərmayə bazarı alətlərinə səhm, istiqraz, uzunmüddətli kreditlər, həyat sığortası polisləri və s. aiddir.

Kapital alətlərinin geniş yayılmış növü sahibinə iştirak hüququ verən səhmdir. Səhm sahibinə səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək və müəssisə ləğv olduqdan sonra onun əmlakından pay almaq hüququ verir.

Səhmin sahibi cəmiyyətin bütün təsərrüfat müvəffəqiyyətsizliyinə görə malik olduğu səhmin həcmi qədər məsuliyyət daşıyır. Səhmdə ifadə olunmuş pul məbləği onun nominal dəyərini təşkil edir. Səhmin üzərində göstərilmiş nominal, daha doğrusu onun qiyməti hələ onun real dəyəri deyildir. Səhmin real dəyəri yalnız bazarda müəyyən olunur. Səhmin bazarda alınib-satıldığı qiymət onun kursu adlanır. Səhmin kursu və nominal qiyməti onun bazar və emission

qiymətinin və ödənəcək dividentin həcmnin müəyyən olunmasında başlıca oriyentirdir.

Borc münasibətləri yaradan əsas qiymətli kağız növü istiqrazlardır. İstiqraz uzunmüddətli maliyyə aləti olub, müxtəlif borclular tərəfindən emissiya edilir. İstiqraz səhmdən fərqli olaraq bəlli müddətə və qəti təyin edilmiş faizlə ödənişi nəzərdə tutur. İstiqraz firmaların uzunmüddətli maliyyələşdirmənin əsas aləti hesab edilir.

Maliyyə bazarında əməliyyat görən əsas qiymətli kağızlarla yanaşı son illərdə meydana gələn törəmə qiymətli kağız növləri də əməliyyat görməkdədir.

Törəmə maliyyə alətlərinə aiddir: Futures, Opsiya, Forward və SWAP kontraktları. Törəmə maliyyə alətləri daha öncə mövcud maliyyə alətlərindən törəmələrinə görə deyil, bazarın ehtiyacından törədikləri üçün törəmə (derivative) maliyyə alətlər kimi adlandırılmışdır. Törəmə maliyyə alətləri iqtisadi və texnoloji inkişafın qanuni şərtləri və müştəri tələbatındakı dəyişmələr maliyyə yeniliklərinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Törəmə bazarı hər hansı aktivin və ya malın bugünkü və ya ona uyğun qiymətlərlə müəyyən edilmiş gələcək dövrdə alınıb-satılması münasibətlərini əhatə edir.

Alqı və satqı zamanı bağlanan müqavilələr törəmə bazarının alətləri adlanır.

Fyuçers sazişləri hər iki tərəfə əmtəənin alqı-satqısı üzrə öhdəlik qoyur və göstərilmiş müddətdə və saziş bağlanan momentin qiyməti ilə həmin öhdəliyin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bir tərəf göstərilən müddətdə və qiymətdə əmtəəni almalı, digəri həmin şərtlərlə onu satmalıdır. Fyuçers sazişləri alıcı və satıcıyı qiymət dəyişmələrindən qorumaq və sığorta etmək məqsədi güdür.

Törəmə qiymətli kağızın digər növü opsiyaudur. Opsion onun sahibinə müəyyən müddətdən sonra qəti təyin edilmiş qiymətlə əsas qiymətli kağızı almağa hüquq verir. Varrant sahibinə opsiyadan fərqli olaraq qiymətli kağızı almaq hüquqı və ya vəzifəsi qoyur. Başqa sözlə, əgər opsiya sahibinə əsas qiymətli kağızı almaq vəzifəsi qoyulmursa, warrantın sahibinə belə vəzifə qoyulur.

Futures kontraktı iki qrup arasında, müəyyən edilən gələcək bir tarixdə, məlum qiymətdən hər hansı bir pul, mal və ya da qiymətli kağızı satma anlaşmasıdır. Bu anlaşmanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) alıcı ilə satıcı arasında və ya alıcı ilə birja arasında aparılan qanuni bir anlaşmadır;
- 2) anlaşmalar standartdır (miqdar, keyfiyyət, müddət, təslim zamanı və yer baxımından);
- 3) mərkəzi birjalarda əməliyyat aparırlar;
- 4) likvidirlər. Kontraktlarda digər maliyyə alətləri kimi II bazarlarda alqı-satqı predmeti ola bilərlər;
- 5) qiymətlər tender metodu ilə müəyyən edilir;
- 6) bir miqdar başlanğıc investisiyası zəruridir;

7) futures kontraktının qiymətinə görə və investorun qısa və ya uzun müddətdə olmasına görə takos mərkəzinə günlük ödəmə edilməsi zəruridir.

Futures bazarlarında fəaliyyət göstərmənin üç əsas səbəbi vardır:

1) Spekulasyon. Spekulyatorlar futures bazarlarında riskə girərək mənfəət əldə etməyə çalışan investorlardır;

2) Qoruma (hedging) gələcəkdəki faiz, qiymət və valyuta kursu dalğalanmalarından doğacaq riskin, mənfəətə ən az səviyyədə təsir edəcək şəkildə azaldılmasını saxlayacaq qoruma metodlarını ifadə edir. Hedgerlər futures bazarlarında müvqə olaraq bəzi risklərdən qurtulma məqsədindədir. Əsas məqsəd isə riski minimuma endirməkdir;

3) Arbitraj qurmaq. Arbitraj hər hansı bir məhsulu zaman və məkan olaraq bir-birindən fərqli bazarında, ucuz olanda almaq, bahalı olanda satmaqdır. Mənfəəti isə bu əməliyyatın nəticəsidir. Arbitraj məqsədi ilə futures bazarlarında yer alan investorlar heç bir riskə girmədən futures qiymət və günlük bazar qiyməti arasındakı fərqlilikdən yararlanmaqla mənfəət əldə edirlər. Spekulasyon və arbitraj arasındakı təməl fərq ondan ibarətdir ki, spekulasyonda olan risk arbitrajda yoxdur.

Ümumiyyətlə, müddətli əməliyyatlar başlıca olaraq üç qrupa ayrılır:

1) əsas mal və qiymətli mədənlər üzərində futures əməliyyatları;

2) maliyyə varlıqlar üzərində futures əməliyyatları;

3) aksiya indeksi üzərində futures əməliyyatları.

Əsaslı mal və qiymətli mədənlər üzərində müddətli əməliyyatlara mövzu olan mallar buğda və pambıq, qəhvə, kakao, yun, qızıl və işlənmiş neft kimi beynəlxalq bazarı olan, beynəlxalq və keyfiyyət standartına sahib əmtəələrdir. Maliyyə aktivlər isə valyuta, istiqraz və səhm kimi qiymətli kağızlardır. İndeksə bağlı futures əməliyyatlarında isə, müəyyən bir indeksdə yer alan səhmlər indeksdə yer aldıkları nisbətə bir portfel üzərinə qoyulur.

Forvard bazarları. Forvard kontraktı, iki qrup arasında müəyyən edilən gələcək bir tarixdə, müəyyən edilən qiymətdən bir mal, pul, ya da qiymətli kağızların alqı-satqı anlaşmasıdır. Standartlaşdırılmış bir forvard kontraktı yoxdur. Forvard kontraktları alıcı və satıcı arasında yer alan, bir malın, pulun və ya da qiymətli kağızın miqdarını, təslim yerini, zamanını və qiymətini göstərən kontraktdır. Forvard və Futures kontraktları bir-birinə oxşayır, yəni hər ikisində də bir malın və ya qiymətin irəlidə təhvilə mövzudur. "Futures" ilə "Forvard" sözləşmələri arasındakı müəyyən fərqlər aşağıdakılardır:

1) "Futures" kontraktlarından fərqli olaraq "forvard" sözləşmələri standartlara bağlı deyildir. Bir forvard əməliyyatında tərəflər mal ilə əlaqəli bütün ayrıntıları aralarında təsbit edirlər;

2) Forvard sözləşmələri III şəxslərə dövr edilməz və ləğvi də ancaq tərəflərin razılığı ilə mümkündür;

3) Forvard kontraktlarında təminat yatırma məcburiyyəti yoxdur;

4) Forvard kontraktlarında tərəflər bir-birilərini tanıyırlar, təhvil öhdəliklərini bir-birilərinə qarşı yerinə yetirirlər.

Option (seçənəkli əməliyyat) bazarları. Option sahibinə müəyyən bir qiyməti, müəyyən bir tarixdə və ya müəyyən bir müddət içində, öncədən müəyyən edilən bir qiymətdən satma və ya satınalma haqqı verən bir kontraktdır. Option haqqı haqq sahibinə irəlidəki bir tarixdə qərarvermə imkanı saxlayır. Şərtlər uyğundursa satma haqqı istifadə edilir, deyilsə, istifadə edilməz. Haqqın mövzusunun təşkil edən varlıq keçən müddət içində dəyər qazanmışsa, onda option haqqı alma təbiiq edilir, satma haqqı isə istifadə edilməz.

Malın dəyəri düşdüyü təqdirdə də, option satma haqqı təbiiq edilir, alma haqqı isə istifadə edilməz. Option istifadə edilməyi təqdirdə, yatırımcının option dəyəri qədər itkisi olur. Optionlar valyuta kursu və faiz nisbəti kimi riskləri ortadan qaldırmaq məqsədi ilə istifadə edilən və bu gün istifadə sahələri daha da genişlənən aksiya və istiqrazlar kimi alətlər üzərinə də yazıla bilən maliyyə alətləridir. Option alış və satış optionu olaraq ikiye ayrılır. Alış optionu müəyyən bir tarixdə müəyyən bir hissənin sənədini alıb-almama, satış optionu isə müəyyən bir tarixdə bir aksiyanı satıb-satmama haqqını verir.

Option əməliyyatlarında tərəf olan investordan biri option kontrakt hazırlayan və satan tərəf, digəri isə bəlli bir dəyər qarşılığı optionu satın alan yatırımcıdır.

Option və futures əməliyyatlarının bəzi bənzər və fərqli cəhətləri vardır:

1) Hər ikisi gələcək bir tarixdə təhvil əsasına dayanır;

2) Futures sözləşməsi satın alanların (satanların qazancıları, zərərləri) futures qiymətlərdəki artıma bağlıdır. Alış və satış optionu satıcılarının mənfəət və zərər durumu isə investorların mənfəət və zərər profilinin tam tərsidir;

3) Opsiya almaq optionu yazmaqdan daha az risklidir. Alıcının riski option primi ilə məhduddur. Futures kontraktlarında isə uzun mövqe alanın riski qısa mövqe alandan daha yüksəkdir; Option primi opsiya satın alınan anda ödənilir. Futures üçün isə prim ödənməz. Buna qarşı futures kontraktları üçün başlanğıc marjı və günlük hesablaşma tətbiqi vardır;

4) Option yazıldığında (satıldığında) prim gəliri əldə edilir. Futures kontraktlarında isə belə bir gəlir yoxdur;

5) Optionlar və futureslər meylli qorumağa malikdirlər.

SWAP əməliyyatları. SWAP sözünün mənası dəyişmə deməkdir. SWAP əməliyyatı hər hansı bir pulun, ya da maliyyə varlığının eyni anda spot bazarda və forvard bazarlarında əməliyyat görməsidir. SWAP əməliyyatında bir müddət başqa bir müddət ilə dəyişdirilir. Məsələn, bir xarici pul spot bazarda alınıb forvard bazarda satıla bilər. Ya da eyni xarici pul fərqli müddətlərdə iki ayrı forvard əməliyyatının predmeti olur. SWAP texnikasından istifadənin səbəbləri aşağıdakılardır: arbitraj, varlıqların gəliri nisbətini yüksəltmək üçün risk menecment xərcini azaltmaqdır.

1.4. Kapital bazarı

Kapital bazarı orta və uzunmüddətli fond təklif və tələbinin qarşılaşdığı bazardır. Kapital bazarının tipik xüsusiyyəti və pul bazarından ayrıldığı ən başlıca əsası bu bazarın uzunmüddətli fondlardan meydana gəlmiş olmasıdır. Kapital bazarından saxlanan fondlar daha çox şirkətlərin bina, avadanlıq kimi olan vəsaitlərinin maliyyə bazarında istifadə edir. Qısaca, desək, kapital bazarından saxlanan fondlar sabit sərmayə ehtiyacının ödənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Pul bazarında olduğu kimi, kapital bazarının mənbələri də yığımlardır. Kapital bazarının ən önəmli və ya uyğun olaraq istifadə etdiyi alətlər: səhm və istiqrazlardır. Kapital bazarında təklif və tələb bəzi alətlər yardımı ilə qarşılaşır. Sərmayə fondları qiymətli kağızların alqı-satqısı yolu ilə bir əldən digər ələ dəyişdirilir. Ona görə də bu halda kapital bazarını qiymətli kağızlar bazarı ilə birlikdə düşünmək məcburiyyətindəyik. Adətən kapital bazarı ilə qiymətli kağızlar bazarı anlayışları çox vaxt bir-birinə yaxın olduğundan, sinonim kimi qəbul edilir. Qiymətli kağızlar bazarı isə özəlliklə istiqraz və səhm bazarlarını əhatə edir. Bir az da dərinliyə girsək, sərmayə bazarları ilə qiymətli kağız bazarındakı hərəkətlərin gerçəkdə tərs yöndə olduğu anlaşılır. Kapital bazarında "Mal" kapital fondları, qiymətli kağız bazarında isə istiqraz, səhm kimi "kağızlar"dır. Bir kimsə 100 manatlıq aksiya satın almaq istədiyi zaman, bu kapital bazarı yönündən sərmayə təklifi, qiymətli kağızlar bazarı yönündən isə qiymətli kağız tələbi anlamını verir. Göründüyü kimi, kapital bazarı qiymətli kağız bazarı gerçəkdə bərabər anlamlı deyil, tərs anlamlı qurumlardır.

Birində təklifi təşkil edən bir hərəkət, digərində tələbi şərtləndirir. Bu tərs yönlüyə baxmayaraq, qiymətli kağızlar bazarını kapital bazarı içində və ya onun bir parçası olduğunu söyləmək mümkündür, ya da başqa bir yöndən baxsaq, əsil bazarın kapital bazarı olduğunu, qiymətli kağızların isə ayrıca bir bazarı təşkil etmədiyini sadəcə qiymətli kağızların kapital bazarında fondların əldən-ələ dəyişdirilməsində istifadə edilən alətlər olduğunu da irəli sürə bilərik. Qiymətli kağız bazarında, digər bazarlarda olduğu kimi təklif-tələb qanunu keçərli olmaqla bərabər, bəzi hallarda bundan kənaraçıxmalar da müşahidə olunur, yəni bu bazarda xatırladılan qanun işləmir. Digər bazarlarda bir malın qiyməti düşüncə, ona qarşı tələb artırsa, qiymətli kağızlar bazarında isə bəzi hallarda qiymət düşərkən tələb azala da bilər. Alınıb-satılan malın fiziki bir dəyərinin olmaması, doğrudan-doğruya hər hansı bir ehtiyacı ödəməməsi və spekulativ xarakterli olması təklif və tələbdə tərsinə elastikliyi yarada bilər.

Kapital bazarının növləri. Kapital bazarını müxtəlif meyarlara görə qruplara ayıra bilərik:

1) Qiymətli kağızların ilk dəfə bazara çıxıb-çıxmadığına görə: I bazar, tədavülə ilk dəfə çıxarılan qiymətli kağızların əldən-ələ dəyişdirildiyi bazar-

lardır; II bazar - kapital bazarlarına daha öncə çıxarılmış və hələ də tədaviyə
olan qiymətli kağızların alınıb-satıldığı bazarlardır.

2) bazarların təşkilati vəziyyətlərinə görə:

təşkilatlandırılmış kapital bazarı, yəni qiymətli kağızların alqı və satqısı
birjələrdə aparılır; sərbəst kapital bazarı, yəni müəyyən məkanı olmayan
bazarlardır.

3) ölkə miqyasında olub-olmamasına görə: ölkə səviyyəsində kapital
bazarı; bölgə miqyaslı kapital bazarı.

4) qiymətli kağız çeşidlərinə görə: özəl sektora aid aksiya və istiqrazların
bazarı və dövlətə aid istiqraz və xəzinə bonolar bazarı.

Kapital bazarının funksiyaları. 1. yığımların sənaye sektoruna axımını
təmin edir; 2. aksiyaların dəyərinə uyğun olaraq şirkət menecmentinin fəaliyyətə
qiymət vermək olur.

Sərmayə bazarında fondlar qiymətli kağız müqabilində əldən-ələ dəyişdirilirdiyinə görə, fond sahibləri bu sənədləri iki formada satın ala bilirlər: ya ilk ixracdan, ya da ikinci əldən. Məhz bu səbəbdən kapital bazarı iki kəsimdən ibarətdir: I bazar: yığım sahibləri istiqraz və aksiya kimi haqq təmsil edən sənədləri bilavasitə ixrac edən qurumların və ya bunları ixraca vasitəçilik edən qurumlardan ala bildikləri hallarda I bazardan (primary market) söhbət gedə bilər. I bazarda ən önəmlisi qiymətli kağızların ixracdan alınmasıdır. Arada bir vasitəçi qurumun olması bu alışı I bazarda gerçəkləşməsinə maneçilik törətməz. II bazarda qiymətli kağızları ixracdan alanlar bunları pula çevirmək istədikləri təqdirdə, sonsuz müddətli sənədlərdə (aksiyalarda) heç bir zaman, orta və uzunmüddətli sənədlərdə (istiqrazlarda) müddətindən əvvəl, bunları ixrac edən qurumlara müraciət edə bilməzlər.

II bazar bu durumdakı qiymətli kağızların pula çevrilməsini saxlayan bazardır və qiymətli kağızların likvidliyini artıraraq I bazara tələb yaradır, onun inkişafını təmin edir. Bu baxımdan, kapital bazarında II bazar I bazar qədər önəmlidir. İnkişaf etmiş bazarlarda II bazarın iş həcmi I bazardan dəfələrcə böyükdür. II bazarın ən yaxşı təşkilatlanmış bölümü qiymətli kağız birjasıdır.

I bazar daha çox sərmayə bazarı düşüncəsi ilə, II bazar isə qiymətli kağız bazar düşüncəsi ilə çalışır. I bazarda uzunmüddətli fondların yığım sahibindən şirkətlərə transferi prosesi ortaya çıxır və I bazarda istiqraz və aksiya satışları sonuncuda şirkətin strukturuna yeni sərmayə daxil edir.

1.5. Qiymətli kağız bazarı

Qiymətli kağız bazarında tələb faktoruna təsir edən amillər aşağıdakılardır: ümumi pul miqdarı; xalqın yığım imkanları; yığım meyli; sosial sığorta fondları sığorta şirkətləri; pensiya fondları və sosial müdafiə fondu.

Yuxarıdakı amillər inkişaf etdikcə, bazarda qiymətli kağızlara tələb də artır. Qiymətli kağız bazarındakı təklifə təsir edən amillər aşağıdakılardır: yeni

qurulan səhmdar şirkətlər; mövcud şirkətlərin xalqa açılması; xalqa açıq mövcud şirkətlərin (İPO) sərmayə artımı.

Qiymətli kağızlar bazarının bir sıra funksiyaları vardır ki, onları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: ümumi bazar funksiyaları (hər bir adi bazara xas olan) və xüsusi funksiyalar - bu funksiya onu digər bazarlardan fərqləndirir.

Ümumi qiymətli kağızların bazar funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

1. Kommersiya funksiyası - bazarda görülməli əməliyyatlardan gəlir əldə etmək funksiyası;

2. Qiymət funksiyası;

3. İnformasiya funksiyası - bazarın ticarət obyektləri və onun iştirakçıları haqqında olan bazar məlumatlarının bazar iştirakçıları üçün hazırlanması və çatdırılması;

4. Tənzimləyici funksiya bazarda ticarət və iştirak etmək üçün qayda-qanunlar yaradır, iştirakçılar arasında mübahisələri həll edən nəzarət orqanlarını və yaxud da idarə orqanlarını təşkil edir.

Qiymətli kağızlar bazarının xüsusi funksiyalarına isə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Yenidən bölüşdürülmüş funksiya;

2. Qiymət və finans risklərinin sığortası funksiyası:

Yenidən bölüşdürülmüş funksiyanın özünü şərti olaraq 3 yerə bölmək olar: pul vəsaitlərinin bazar fəaliyyəti sahələri və sferaları arasında yeni bölüşdürülməsi, əmanətlərin qeyri-istehsal formasından istehsal formasına çevrilməsi və dövlət büdcəsi kəsirinin qeyri-informasiya əsasında maliyyələşdirilməsi, yəni tədavi ilə əlavə pul vəsaitlərinin buraxılmaması.

Qiymət və maliyyə risklərinin sığorta edilməsi funksiyasının meydana gəlməsi törəmə qiymətli kağızlar olan fyuçers və opsiyonların meydana gəlməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Qiymətli kağız bazarları quruluşlarındakı qanuni xüsusiyyətlər baxımından üç ana qrupa ayrılır:

1) Dövlət qiymətli kağız bazarları. Qanun ilə qurulan, idarə heyəti və qaydaları rəsmi məqamlar tərəfindən müəyyən edilən bazarlardır;

2) Özəl qiymətli kağız bazarları. Qiymətli kağız bazarlarının üzvləri tərəfindən qurulan, mənfəət məqsədi olmayan və əsas etibarlı ilə əqidə quruluşu statusunda olan bazarlardır. Anqlosakson ölkələrindəki qiymətli kağız bazarları buna nümunədir;

3) Qarışıq xüsusiyyətə malik qiymətli kağız bazarları, qismən dövlət, qismən də özəl qiymətli kağız bazarlarının xüsusiyyətlərinə sahib bazarlardır.

Fond birjasının təməli 1801-ci ildə qoyulmuş və binası isə 1802-ci ildə tikilmişdir, ancaq birja qanuni fəaliyyətə 1875-ci ildən başlamışdır. Azərbaycanda fond birjası ilk dəfə 15 fevral 2001-ci il tarixdə fəaliyyətə başlamışdır.

Qiymətli kağızlar bazarının strukturu və növləri. Qiymətli kağızlar bazarının strukturunda əsas 2 bazar götürülür: qiymətli kağızların birinci bazarı və qiymətli kağızların ikinci bazarı.

Birinci bazara şirkətlər və bələdiyyə orqanları tərəfindən ilk ixrac edilmiş qiymətli kağızlar çıxarılır. Birinci bazarda istiqrazlar və aksiyalar kimi qiymətli kağızlar alınıb-satılır. Birinci bazarın özəyi qiymətli kağızların ixracdan satın alınmasıdır. Birinci bazardan alınan qiymətli kağızlar ikinci bazarda satıla bilər, yeni əl dəyişdirilə bilər. İkinci bazar qiymətli kağızların hər an pula çevrilməsini saxlayan bazardır. İkinci bazar qiymətli kağızların likvidliyini artıraraq birinci bazara tələbi artırır və onun inkişafını təmin edir.

İkinci bazarın özü dörd bazara bölünür: birja; qeyri-birja bazarı; üçüncü bazar və dördüncü bazar.

Fond birjası. İkinci bazarın ən vacib elementlərindən biri fond birjasıdır. Fond birjası qiymətli kağızlar bazarının likvidliyini və onun tənzim olunmasını təmin edir. Fond birjası qiymətli kağızların bazar qiymətini müəyyən edir, qiymətli kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirməklə həmçinin onlar haqqında lazımi informasiyanın yayılmasını təşkil edir.

Qeyri-birja bazarında qiymətli kağızlar birjada qeydiyyatdan keçmir. Qeyri-birja bazarı avtomatlaşdırılmış şəkildə fəaliyyət göstərir ki, bu da alıcılara və satıcılara qiymətli kağızların cari qiymətlərini izləmək imkanı verir.

Üçüncü bazar qeyri-birja bazarıdır ki, burada qiymətli kağızların alqı-satqısı vasitəçilər tərəfindən qeydiyyatla alınaraq yüksək komissiyon məbləği tələb olunur. Bu bazar ən çox ABŞ-da inkişaf edib.

Dördüncü bazar və yaxud da kompüterləşdirilmiş bazar. Bazar dördüncü bazarın əsasında aksiyaların elektron ticarət sistemi fəaliyyət göstərir. Bu bazar investorlara sazişləri güclü kompüter sisteminin vasitəsilə imzalamaq imkanı verir ki, burada da birjaya toxunmadan böyük komissiyon xərclərinə qənaət etmək olar. İnvestor istənilən vaxt şəbəkə vasitəsilə öz istədiyi qiyməti fayla göndərir və əgər qarşılıqlı təklif alınarsa, sövdələşmə baş tutmuş hesab edilir.

Yuxarıda adları çəkilən qiymətli kağızlar bazarını müxtəlif əlamətlərinə görə də segmentləşdirmək olar. Qiymətli kağızlar öz növlərinə görə aşağıdakı bazarlara bölünürlər.

1. Aksiya bazarları.
2. İstiqraz bazarları.
3. Veksel bazarları.
4. Opsion bazarları.
5. Depozit və əmanət sertifikatları bazarı.

Emitentlərə görə də qiymətli kağızlar bazarını aşağıdakı bazarlara bölmək olar:

1. şəxsi qiymətli kağızlar bazarı;
2. dövlət qiymətli kağızlar bazarı;

3. beynəlxalq qiymətli kağızlar bazarı.

İnvestorlara görə də qiymətli kağızlar bazarı aşağıdakı bazarlara bölünür:

1. institusional investorların qiymətli kağızlar bazarı;
2. fərdi investorların qiymətli kağızlar bazarı;
3. ərazi meyarına görə qiymətli kağızlar bazarının aşağıdakı növləri vardır: regional; milli və qlobal.

Qiymətli kağızlar bazarı işlədilən ticarət "texnologiyasına" görə aşağıdakı növlərə bölünür:

1. Kassa bazarları;
2. Təcili bazarlar;
3. Aukzion bazarları;
4. Diler bazarları.

Əgər maraqlı tərəflər öz qiymətli kağızlarını təcili alıb-satmaq istəyirlərsə, onda onlar kassa bazarlarından istifadə edirlər. Bu bazarda sövdələşmələr 12 gün ərzində həyata keçirilir.

Aukzion bazarları aşağıdakı bazarları özündə birləşdirir:

- Sadə aukzion bazarları;
- Holland aukzion bazarları;
- ikili aukzion bazarları;
- Onkol bazarları;
- Fasiləsiz aukzion bazarları.

Sadə aukzion bazarları əsasən fond alətlərinə qarşı yüksək alıcılıq tələbi olduğu zaman işləyir və satıcı monopoliyası yaranır. Burada ən yaxşı vəziyyətdə satıcılar olurlar ki, alıcılar həmin qiymətli kağızın alınması üçün yüksək qiymətlər verirlər.

Holland aukzion bazarlarının fəaliyyəti alıcıların ərizələrinin əvvəlcədən yığılması vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bundan sonra isə ərizələr emitent və ya vasitəçilər tərəfindən qiyməti analiz edilir və son olaraq bu qiymətli kağızları almaq istəyən alıcıları razı salacaq qiymət müəyyənləşdirilir.

İkili aukzion bazarlarının sadə aukzion bazarlarından fərqi odur ki, burada çoxlu sayda alıcılar və satıcılar iştirak edirlər ki, onlar burada öz qiymətli kağızlarını alıb-satmaq hüququnu qazanmaq üçün öz aralarında yarışirlər.

Onkol bazarlarından isə qiymətli kağızlara olan tələb və təklifin təmər-küzü tələb olunan səviyyəyə çatmadıqda istifadə edilir. Onkol ticarət sistemində müəyyən vaxt ərzində qiymətli kağızların alınib-satılması üçün sifarişlər yığılır. Sonra sifarişlər içində ən yüksək qiymət verən ərizəyə üstünlük verilir. Bundan sonra əgər müxtəlif ərizələrdə qiymətli kağızların alınib-satılmasına eyni qiymətlər göstərilərsə, bunların içində həcmi böyük olana üstünlük verilir. Qərbi ölkələrində onkol bazarları əsasən fond birləşmələrində geniş yayılmışdır.

Fasiləsiz aukzion bazarlarının əsasən fərqi ondan ibarətdir ki, bu bazara qiymətli kağızların alınib-satılması haqda ərizələr daxil olduqda tez bir

zamanda həyata keçirilir. Əgər daxil olmuş sifarişlər şəxsi razı salmırsa, ərizəni verən tərəf ya qiymət şərtlərini dəyişə bilər, ya da ki, onun təzədən icra edilməsini qeydiyyatdan keçirib icrasını gözləyər. Fasiləsiz auksion bazarının iş mexanizmi sazişi bağlayan hər iki tərəfin razı salınmasına yönəldilmişdir.

Diler bazarı birjadan kənarda fəaliyyət göstərir və qiymətli kağızlar bazarında mühüm yer tutur. Öz şəxsi hesabına fond alətlərini almaq və satmaq imkanına malik olan şəxs diler bazarını təşkil edə bilər. Dilerlərin qiymətli kağızların alqı-satqısında rəsmən elan etdikləri elan bütün investorlarla imzalanan sazişlər zamanı qüvvədə qalmalıdır. Diler rəsmən elan etdiyi sazişin şərtlərindən yayına bilməz.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün bazarlar müəyyən faktorlar əsasında yara-dılır və bu bazarların hamısının yeganə məqsədi gəlirlərini maksimum səviyyə-yə qaldırmaq və öz təsir gücünü artırmaqdır. İnvestor bütün bu bazarları analiz edərək öz qiymətli kağızını hansı bazarda satacağına qərar verir. Əlbəttə, hər bir investor özünə sərf edəcək bazarı seçəcəkdir. Bütün bu bazarların funksiyaları və vəzifələri normativ aktlarda göstərilmişdir.

Fundamental təhlil. Birja kurslarının müəyyən edilməsində birbaşa və ya dolayısı ilə ona təsir edən müxtəlif amilləri və ya tez-tez baş verən gözlənilməz dəyişiklikləri necə təhlil etməliyik sualına cavab vermək üçün beynəlxalq fond bazarlarının nəzəriyyə və təcrübəsi əsasında hazırlanan metod və təhlillərdən istifadə etmək olar.

İnvestisiya fond alətlərinin qiymətləndirilməsində iki metod vardır:

- 1) bazar konyunkturları baxımından kurs dinamikasının izlənilməsi;
- 2) emitentin fəaliyyət göstərdiyi sahədə onun maliyyə vəziyyətini öyrənməklə qiymətli kağıza investisiya xarakteristikasının verilməsi.

Beləliklə də, fond bazarının təhlil edilməsində iki cərəyan meydana gəl-mişdir. Birinci cərəyanın tərəfdarları fundamental təhlil məktəbini yaratmış, ikinci cərəyanın tərəfdarları isə texniki təhlil məktəbini yaratdılar.

Fundamental təhlil emitentin qiymətləndirilməsinə əsaslanır: yəni onun gəlirlərini, bazardakı yerini, şirkətin aktiv və passivlərini və emitentin bütün növ fəaliyyətini xarakterizə edən digər göstəricilər. Balanslar, mənfəət və zərəri əks etdirən hesabatlar, şirkət tərəfindən nəşr olunan digər sənədlər təhlil bazasının əsasını təşkil edir. Burada həmçinin sahələrin artım tempini, aktivlə-rin rentabelliğini, istehsal və maliyyə vasitələrinin səviyyəsini və digər gös-təriciləri qeyd etmək olar. Bundan başqa, şirkətin idarə olunma praktikası və idarəetmə orqanının tərkibi də öyrənilir. Təhlil zamanı, həmçinin, şirkətin alıcı və satıcı kimi iştirak etdiyi bazarlar da araşdırılır. Adətən, bu çox saylı və ciddi araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır: şirkətin qiymətli kağızlarının qiyməti ilə onun aktivlərinin real qiymətini tutuşdurduqda artma və ya azalma meylini və gələcək gəlirlərin proqnozunu vermək olar.

Beləliklə də, fundamental təhlilin köməkliylə gəlirlər barəsində proqnoz vermək olur ki, bu da nəticə etibarı ilə aksiyanın gələcək qiymətinə də təsir edə bilər.

Makroiqtisadi fundamental təhlil. Ölkənin ümumi iqtisadiyyatını və onun mühüm sahələri olan sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti sahələrini xarakterizə edən ümumi tendensiyaların üzə çıxarılması məqsədini daşıyır. Haqqında danışdığımızı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ÜDM, istehsal və xidmət;
- əmək bazarı, gəlirlik və məşğulluq;
- tədiyyə balansı;
- pul sferası və pul kredit siyasəti, valyuta kursu;
- maliyyə siyasəti, büdcə və vergi siyasəti;
- inflyasiya səviyyəsi;
- fond bazarının vəziyyəti.

ÜDM, istehsal və xidmət. İstehsal və xidmətin ümumi göstəricisi ÜDM-in əsas tərkib hissəsi hesab edilir. Onun dinamikası ümumi iqtisadi təmayül tendensiyasının və biznes silsiləsinin mərhələsini göstərir. ÜDM-in artımı ümumilikdə ölkədəki investisiya mühitinin yaxşılaşdığını xarakterizə edir və xarici sərmayənin cəlb olunmasında stimül olur.

Əmək bazarı, gəlirlik və məşğulluq. Əmək bazarının təhlil edilməsi real sektorda fəaliyyət göstərən investor üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə ən aktual mövzular aşağıdakılardır:

- sahə nöqteyi-nəzərindən əməkhaqqının səviyyəsi;
- adambaşına düşən gəlirlik səviyyəsi;
- əhəlinin pul gəlirlərinin istifadə olunduğu sahələr;
- işsizliyin səviyyəsi və dinamikası.

Əməkhaqqı xərcləri. Bu xərclər əmtənin maya dəyərinin bir elementidir. İnvestisiya layihəsinin hesabını apararkən investor məhsulun istehsalı üçün çəkiləcək xərcləri nəzərə alaraq kapitalını yatıracaq yeri seçir. Əməkhaqqı xərcləri, adətən, bütün xərclərin yarısından çoxunu təşkil edir. Buna görə də, əməkhaqqı xərclərinin sahələr və regionlar üzrə hesabının aparılması investisiya təhlili üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunları nəzərə alan investor çətin satılan və bahalı əmtəələrin istehsalı üçün investisiya yatırıqda, o, əhəlinin alıcılıq qabiliyyətini mütləq qiymətləndirməlidir. Bu məqsədlə də investor aylıq adambaşına düşən gəliri təhlil etməlidir. Bu informasiyadan istifadə etməklə bazarda bu növ malların istehsalının həcmi müəyyən etmək olar.

Tədiyyə balansı. Müəyyən dövlət və digər dövlətlər arasında pul axınını xarakterizə edən statistik hesabatdır. O, xaricdən nə qədər pul vəsaiti alındığı və digər dövlətə nə qədər pul vəsaiti ödənildiyini göstərir. Tədiyyə balansının əsas elementləri cari əməliyyatlar üzrə hesabat (cari hesabat), kapital əməliyyatlar üzrə hesabat, maliyyə hesabatlarından ibarətdir. Cari hesabat idxal-ixrac axı-

mini, xaricdən alınan və xaricə ödənilən kapital və əmək xidmətindən daxil olan gəlirləri əks etdirir.

Kapital əməliyyatlarının hesabı isə kapital transferti əməliyyatlarını əks etdirir. Maliyyə hesabı rezidentlərin qeyri-rezidentlərə maliyyə tələbi əməliyyatları və rezidentlərin qeyri-rezidentlər qarşısında olan öhdəlikləridir. Aktivlər və öhdəliklər 4 qrup üzrə təsnif edilir: birbaşa investisiya, portfel investisiyası, müxtəlif investisiyalar və ehtiyat aktivlər.

İnvestisiya təhlilinin həyata keçirilməsində ilk öncə tədiyyə balansının aşağıdakı mövqeləri maraq kəsb edir: cari əməliyyatların saldosu, xalis investisiya gəliri, ölkədə və ya xaricdə olan birbaşa və ya portfel investisiya, həmçinin digər investisiyaların strukturu və dinamikası. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, xarici investisiya yalnız onun səmərəli istifadə olunan zaman tədiyyə balansına müsbət təsir göstərir. Səmərəli istifadə yalnız əmtəə və xidmət sahəsində ixrac artıb, idxal isə azalmağa doğru gedəndə olur. Belə ki, portfel investisiyası köhnə borcların yenidən maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edildiyindən onların artırılması gec-tez maliyyə iflasına gətirib çıxarır.

Pul sferası və pul kredit siyasəti. Pul sferasının vəziyyəti şübhəsiz olaraq investisiya abı-havasına öz təsirini göstərir. Bu, ilk öncə onun nominal faiz tarifiyə təsir etməsi ilə bağlıdır. Yüksək faiz dərəcələri uzunmüddətli investisiya layihələrinə mənfi təsir göstərir.

Makroiqtisadi fundamental təhlil zamanı pul sferasının göstəriciləri arasında aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

- pul kütləsi, pul aqreqatları haqqında məlumat;
- iqtisadiyyatın pulla dolğunluğu (monetizasiya);
- qızıl valyuta ehtiyatının vəziyyəti və onun pul bazası ilə qarşılıqlı münasibəti;
- valyuta məzənnəsi.

Maliyyə siyasəti, büdcə və vergi. İnvestisiya təhlili zamanı investor, həmçinin büdcə göstəricilərinin investisiya mühitinin göstəricilərinə təsir ölçülərini də araşdırmalıdır:

- ÜDM-in faizində büdcə kəsiri;
- dövlət borclarının ödənilməsi ilə büdcə gəlirlərinin münasibəti;
- keçən ilki dövr ilə müqayisədə vergi ödənişlərindəki artım tempi;
- istehsalçılarla əhəlinin ödədiyi vergi arasındakı qarşılıqlı münasibət.

Fond bazarı. Belə ki, maliyyə investorlarının fəaliyyəti, adətən, fond bazarlarında gedir, məhz elə çox hallarda da bu bazarda reallaşdırılır. Fond bazarının həcmi bilavasitə olaraq maliyyə aktivlərinin dəyərinə təsir göstərir. Bazar vəziyyətini təhlil etdikdə fond indeksləri barədə olan məlumatlardan istifadə etmək olar.

Sahəvi təhlil. Sahəvi fundamental təhlil sahələr investisiya cazibədarlığını qiymətləndirir. İnvestisiya cazibədarlığını bir sıra parametrlərlə xarakterizə etmək olar ki, bunlardan da ən vacibi aşağıdakılardır:

- istehsal həcmi tempinin artırılması;
- sahələrdə istifadə olunan istehsal faktura qiymətlərinin artım tempi;
- istehsalın və aktivlərin gəlirliyi;
- kapital dövriyyəsinin sürəti;
- istehsal və maliyyə vasitələrinin səviyyəsi.

İstehsal həcmnin artım tempinin təhlili məhsulun alışı və bazarın genişlənmə perspektivlərinin başa düşülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, həmişə makroiqtisadi təhlil sahəvi təhlildən əvvəl aparılmalıdır.

Belə ki, yuxarıda söylənilərdən başqa elə dövrü sahələr də vardır ki, onlar ümumi iqtisadi konyunktura ilə inkişaf edir.

Dövrü sahələrə aşağıdakılar aid edilir və onlar:

- Avtomobil sənayesi – iqtisadi konyunkturun inkişafını qabaqlayır. Onun inkişafı əsasən faizlərin hərəkətindən, alıcılıq qabiliyyətinin dinamikasından və dolların kursundan asılı olur;
- kimya sənayesi – burada silsilə demək olar ki, konyunktur ilə paralel hərəkət edir. Bu sahədə, nəinki milli valyuta kursu, həmçinin dollar kursunun güclü ixrac meyilləri də mühüm rol oynayır;
- enerji sənayesi – bu sahə azacıq olaraq iqtisadi silsilədən geri qaldığından daha aşağı silsilə amplituduna malikdir. Əsasən ona innovasiya və bazarın inkişafı təsir göstərir;
- maşınqayırma sənayesi–ümumi iqtisadi inkişafın ardından inkişaf edən sahədir və əsasən də valyuta və investisiyaya təsir edən faiz dərəcələrinə asılıdır;
- tikinti sənayesi – geri qalan sahədir ki, əsasən də faiz dərəcələrinin hərəkətinə və dövlət hakimiyyət orqanlarının investisiya siyasətinə reaksiya verir;
- əmtəə malları sənayesi və toxuculuq sənayesi – öncül sahələrdir. Bu sahələr daha çox fərdlərin tələbatından asılı olduğundan, əhalinin gəlirləri onların səviyyəsinə mühüm təsir göstərir. Bundan başqa, burada həmçinin, xammalın qiyməti və inflyasiyanın səviyyəsi də mühüm rol oynayır;
- banklar və sığorta firmaları – bu maliyyə sahəsi ümumi konyunkturu qabaqlamağına baxmayaraq faiz dərəcələrinin hərəkətindən asılı olur.

Beləliklə də, sahələr konyunkturdan asılı olaraq qabaqlama, paralel və yaxud geri qalmalarla inkişaf edir ki, bu da onların aksiya kurslarının hərəkətinə təsir göstərir. Birja kurslarının hərəkət etməsi üçün sahəvi gəlirdən başqa iki göstəricidən (sahəvi sifarişlərin daxil olması və sənaye istehsalının həcmi) istifadə edilir ki, bunlar da öz növbəsində investora qabaqcadan investisiya mövzusunda qərar verməyə imkan verir. Onlar gözlənilən əmtəə dövriyyəsinin dinamikasını və müvafiq sahələrin gəlirliyini özündə əks etdirir.

Gəlir dinamikası aksiya kurslarının hərəkətinə təsir göstərən ən mühüm faktorlardan biridir. Göstərilən indikatorlardan başqa valyuta kurslarının,

xüsusilə də dolların enib-qalxmasından, həmçinin də sahənin ixracatçı və yaxud idxalatçı olub-olmamasından da asılı olur.

Mikroiqtisadi təhlil – (və yaxud ayrı-ayrı müəssisələrin təhlili). Bu şirkətin gələcək gəlirlərinin dinamikasının tədqiqatıdır. Bu zaman ilk öncə əmtəə dövriyyəsinin dinamikası və yaxud xərclərdən sonra yerdə qalan gəlir dinamikası, həmçinin də müəssisənin öz şəxsi və borc vəsaitlərinin təmin olunması məsələsindəki maliyyə məsələləri geniş yer tapır. Lazım olan sənədlər firmanın işlərinin, mənfəət və zərər barədə olan hesabatlarından götürülür. Göstəricilərin ümumiləşdirilməsi və təhlili əsasında lazımi nəticələr çıxarılır, həmçinin rəqabət bazarında ayrı-ayrı aksiyaların qiymətləndirilməsi barədə nəticələr çıxarılır. Hər bir təhlil müəssisənin ötənlik rəqəmlərinin işlənilib-hazırlanması ilə başlayır ki, bu da şirkətin struktur və ya strategiyasında hansısa bir əhəmiyyətli işin baş verdiyini müəyyən etmək üçündür. Bu zaman maliyyə tərəfini də unutmamaq lazımdır. Ən yaxşı məlumatı balansdan və yaxud mənfəət və zərəri əks etdirən hesablardan götürmək olar. Mikroiqtisadi təhlil zamanı müəssisələrin gəlirliyi müəyyən edilir. Belə ki, şirkətin gəlirləri ilə aksiyalarının hərəkət kursu arasında sıx əlaqələr olduğundan analitiklər üçün şirkətin gələcəkdə bazarda hansı mövqe tutması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gəlirlik proqnozu onun bazar mövqeyi əsasında müəyyənləşdirilir. Burada əsasən aksiyanın qiymətinin qalxıb-enməsi ilə empirik əlaqədə olan göstəricilər, həmçinin də mütəxəssis analitiklərin üstünlük verdiyi balans göstəriciləri, kursa aid olan göstəricilər, aksiyaya aid olan göstəricilər böyük maraq kəsb edir.

Balans göstəriciləri nəgd pul axınının dövriyyəsi və xalis nəticə hesab olunur. Aksiyaya aid olan göstəricilər bir aksiya üçün nəzərdə tutulur. Öz növbəsində bir aksiya üzrə dividend, bir aksiya üzrə cashflow (cashflow –nəgd pul axını) və ya bir aksiya üzrə nəticə. Kursu aid olan göstəricilərin hesabatı aksiyanın kursuna müvafiq təsir göstərir. Bu cür göstəricilər faktiki dividend gəlir, «kurs/gəlir» (KGV) və ya «kurs/ cashflow» (KCV) nisbətləri hesab edilir. Analitik göstərici olan «kurs/gəlir» nisbəti ucuzlaşdırılmış aksiyanın qiymətini qiyməti qaldırılmış aksiyadan fərqləndirmək üçün istifadə edilir. «Kurs/gəlir» nisbəti aksiyaya son olaraq nə qədər pul ödənildiyini göstərir. Bu göstəricilərə baxıldıqdan sonra həmin göstəricilər həmin sahədə fəaliyyət göstərən digər şirkətin eyni göstəriciləri və ya bütün bazardakı «kurs/gəlir» orta nisbəti tutuşdurulur. Bu bizə nisbətən «ucuz» aksiyaları nisbətən «baha» aksiyalardan ayırmağa imkan verir. Kurs göstəricisi olan «kurs/ cashflow» (KCV) həqiqi aksiya kursu əsasında hesab edilir, şirkətin bir aksiya üçün nəzərdə tutulmuş cashflow-ya bölünməsidir.

Aksiyanın nisbətən «ucuz» və «baha» bölünməsi hər iki - həm «KGV», həm də «KCV» üçün vacib amildir. Göstəricilərin müqayisə edilməsi bir-birilə əlaqədə olana kimi məqsədəuyğun hesab edilir. Buna görə də şirkətin KCV və KGV göstəricilərinin müqayisə edilməsi yalnız sahə çərçivəsində qəbul edilir. Bunun əsas səbəbi sahələrin kapitaltutumlu və əməktutumlu olmasıdır. Burada

cashflow- dan fərqlər çıxır ki, bu da öz növbəsində KCV göstəricisini dəyişdirir. Bununla bağlı əməltutumlu sahələr bank, tikinti sənayesi və ya avtomobilqayırma sənayesi sahələri bir qayda olaraq cüzi cashflow - ya malik olduğuna görə daha yüksək KCV təhlil göstəricilərinə malik olur. Kapitaltutumlu sahələr (enegetika və maşınqayırma sənayesi) yüksək amortizasiya çıxılmaları nəticəsində yüksək cashflow - ya və daha az KCV əmsalına malik olur. KCV əmsalı, həmçinin, öz aksiyalarını birjaya çıxartmaq istəyən şirkətin qiymətləndirilməsinə xidmət edir. Aksiya almaq istəyən investor həm KGV, həm də KCV əmsalından istifadə etməlidir. Faktiki dividend gəliri isə hər aksiya üzrə ödənilən dividendin həcmi göstərir. Belə ki, dividend gəliri aksiyanın qiymətləndirilməsində asılı rol oynayır. Faktiki dividend böyük əhəmiyyət kəsb etmədiyinə görə dolayısı ilə nəzərə alınır.

Texniki təhlil. Bazarın texniki və ya daxili təhlili qiymət dəyişikliyinə daha da hərtərəfli öyrənilməsində istifadə edilir. Daxili ona görə adlanır ki, burada yalnız qiymətlərin qalxıb-enməsi qrafiki və heç bir faktorlar nəzərə alınmadan keçmiş dövrdən hazırkı zamana qədər həcmi hesablanır.

Aksiya bazarının texniki təhlili aksiyanın kurs tendensiyasının istiqamətinin göstərilməsinə əsaslanır. Bu prinsipial ilkin şərait keçmiş dövrlərin göstəricilərinə əsaslanaraq gələcək kurslar barədə proqnozlar verməyə imkan verir.

Tarixi klassik texniki təhlil aşağıdakı qaydada inkişaf etməyə başlamışdır. İlk əvvəl kompyuter texnikası olmayanda heç kim riyazi metodlarla qiymət dinamikası təhlilindən istifadə etməyə çalışmırdı. Treyderlər əli ilə yalnız loqoritm xətlərindən istifadə edərək qrafiklər çəkirdilər ki, bu da yalnız düzxətlər olurdu. Daha sonra bu xətt ilə qiymət qrafikasının qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluğu tapılmışdır. Daha sonra düzxətli trend xətlərindən əl çəkmək zəruriyyəti yarandı və treyderlər əl ilə orta qiyməti hesablamağa başladılar ki, bu da sonrakı təhlillərdə uğurla istifadə olunmağa başladı.

Kompyuter texnikası çıxdıqdan sonra isə bazarın ossilyator təhlili metodundan istifadə olunmağa başlandı ki, bunun da əsası hələ kompyuter meydana gəlməmişdən qoyulmuşdur.

Texniki təhlil tələb və təklifin effektivliyini, qiymət dəyişikliyinə öyrənir. Onu çox vaxt çartizm (ingiliscə chart–qrafik) adlandırırlar ki, bu da açıq mövqelərin həcmi əks etdirən göstəricilərin və müxtəlif faktorların öyrənilməsi zamanı diaqramların, qrafiklərin tərtib olunmasından ibarət olur.

Mütəxəssislərin söylədiyi kimi təhlil zamanı aşağıdakıları müəyyən etmək olar:

- qiymət proqnozunu demək: mütəxəssislər qiymət dəyişikliyinə proqnozunu həm fundamental, həm də qrafik və diaqramların köməyi ilə edə bilirlər;
- vaxtı müəyyən etmək: mövqelərin açılıb və bağlanması dərəcə müəyyən edilməsi zamanı fundamental təhlildənsə qrafik təhlil daha səmərəli olur;
- əsas indikatorun üzə çıxarılması: əgər bazar fəaliyyəti ona qarşı olan təsirləri kənarlaşdırma bilirsə, onda bu zaman qiymətlərin qalxıb-enməsinə

bazarın əsas indikatoru kimi baxa bilərik. Qiymətlərin qalxıb-enməsi trend təhlilinin əsasını təşkil edir və bütün texniki təhlilin təməli kimi hesab olunur.

Trend qiymətlərin yuxarı və yaxud aşağı hərəkət etməsinin müəyyən edilməsidir.

Üç növ trend vardır:

- «öküz» trendi – qiymətlər yuxarı hərəkət edir;
- «ayı» trendi – qiymətlər aşağı düşür;
- «köndələn» – qiymətlər nə yuxarı, nə də aşağı hərəkət edir, bu hərəkəti «flat» (flat, daha doğrusu «whipsaw») adlandırırlar. Əminliklə söyləmək olar ki, uzun «flat» bazarda qiymət fırtınasının müjdəçisinə çevrilir.

Bir qayda olaraq qiymətlər xətti olaraq yuxarı və ya aşağı hərəkət edir. «Öküz» trendində qiymətlər sürətlə artır, «ayı» trendində isə sürətlə azalır.

Trend xətlər (trend lines) – bu bazarın uzunmüddətli maksimum və minimumlarını birləşdirən düzxətlərdir. Trend xəttinin yuxarı və aşağı təmayülü artım və ya azalma tendensiyasını göstərir. Trend xətti bazar dəyişiklikləri zamanı texniki təhlilin əsas aləti hesab olunur.

Trendin hərəkət müddətləri vardır. Trendlər qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olur. Uzunmüddətli trend bir ildən çox davam edir. Uzunmüddətli trend 2-2,5 il davam edir. Ortamüddətli trend 3 aydan 6 aya qədər, bəzən isə 1 ilə qədər davam edir. Qısamüddətli trend isə 1 gündən 3 aya qədər olan trendlər adlandırılır.

Trendin həyat müddətini trendin mövcud olan həyat silsiləsi ilə müəyyən etmək olar. Bu zaman silsilənin uzunluğunu və amplitudunu müəyyən etmək lazımdır. Trendin başlanğıcı silsilənin ümumi uzunluğunun üçdə birini əhatə edir. Trendin həyat silsiləsinin ilk dövründə qiymətlər orta hesabla ümumi enib-qalxmanın dördüdə biri ilə üçdə biri arasında və müvafiq olaraq beşdə biri ilə dördüdə biri arasında dəyişir.

Trendin həyat silsiləsinin ortalarında bazarın ilk «yorğunluq» əlamətləri meydana gəlir. Qismən aktivliyin azalması da baş verir ki, amma bu bir qayda olaraq əvvəlki kotirovkalara qayıtmaqla nəticələnmir. Artıq deyildiyi kimi silsilənin ortalarında trendin həyat silsiləsinin başlanğıcı ilə müqayisədə çox vaxt kəskin qiymət fərqləri olur. Trendin həyat silsiləsinin ortalarında bazarı «həddindən artıq qızdırmaqla» burada o, başlanğıcından fərqli olaraq daha əhəmiyyətli olur. Bu da ikinci mərhələnin sonunda kotirovkaların aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bir qayda olaraq kotirovkalar ikinci mərhələdə ümumi dəyişmə məbləğinin bir ilə $\frac{3}{4}$ arasında dəyişir, daha sonra müvafiq olaraq enməsi $\frac{3}{4}$ ilə $\frac{1}{2}$ arasında olur.

Trendin həyat silsiləsinin sonuncu üçüncü mərhələsində azad spekulativ kapitalın məbləği enməyə başlayır. Müvafiq olaraq sövdələşmələrin sayı da azalmağa başlayır. Qiymətlərin kəskin enib-qalxması praktiki olaraq baş verir. Qiymətlər öz ekstremumuna (maksimum və ya minimuma) çatdıqda cüzi olaraq və kiçik bir vaxt ərzində bu səviyyədə qalır və sonuncu enib-qalxma

maksimumun yanında baş verir. Trendin həyat silsiləsinin sonuncu mərhələsinin axırında yeni trendə hazırlıqla bağlı bazarda əsəbilik artır.

Trend təhlili çox diqqətlə aparılmalıdır, əks halda bu acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Trend təhlilinin məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Qiymət dinamikasının istiqamətlərinin qiymətləndirilməsində mümkün variantlar:

- yuxarı hərəkət;
- aşağı hərəkət;
- «flat».

2. Məlum istiqamətin hərəkətinin müddət və vaxtının qiymətləndirilməsində:

- qısamüddətli hərəkətin trendi;
- uzunmüddətli hərəkətin trendi;
- trendin başlanğıcı;
- trendin yetkinliyi;
- trendin başa çatması.

3. Fəaliyyət göstərən istiqamətdə qiymətin qalxıb-enmə amplitudunun qiymətləndirilməsində:

- kursun zəif dəyişməsi;
- kursun güclü dəyişməsi.

Bu üç qiymət dinamikasını müəyyən etdikdən sonra əminliklə araşdırdığımız aksiyanı ala və ya sata bilərik.

Qrafiklərin tipi və onların qurulma qaydasını bilən investor üçün qrafik məlumatları təhlil etmək daha asandır.

Treyderlər tərəfindən istifadə olunan əsas qrafik növləri aşağıdakı qrafiklərdə göstərilmişdir. Treyderlər arasında ən populyar xətti qrafik hesab edilir. Məsələn, amerikalılar öz işlərində «xaqlar-sıfırlar» qrafikindən, yapon treyderləri «yapon şamları» qrafiklərindən istifadə edirlər.

Hər bir treyder qrafiki aşağıdakı konsepsiyalar əsasında qurur:

- qiymətlərin trend dinamikasının müəyyən edilməsi;
- qiymətin qeyri-trend hərəkəti;
- ticarət həcmnin dəyişilmə dinamikası;
- qiymətin dəyişmə qrafiki.

Sözsüz ki, klassik texniki təhlil də təminat verə bilməz. Texniki təhlil nə qədər yaxşı olsa da birja qiymətlərinin hərəkəti barədə dəqiq məlumat verə bilməz. Bunu hətta professional ekspertlər də söyləyə bilməzlər. Əgər qiymətlərin hərəkətini hesablamaq mümkün olsaydı, onda hər bir iri investor öz müvafiq hesabat proqramını işləyib hazırlayardı. Dünyada heç kəs kursların hərəkətini yaxın üç ay ərzində 100% düzgün proqnozlaşdırma bilməz.

Bazar iqtisadiyyatında investisiya qoyuluşunun müxtəlif imkanları mövcuddur. Hüquqi və fiziki şəxslərin kapital qoyuluşunun seçilməsi zamanı ən əsas kriterilərdən biri investisiya riskinin qiymətləndirilməsidir. Qiymətli

kağızlarla əməliyyatlar həmişə risklə bağlı olduğundan riskin əsas növlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- sistematik risk – makro səviyyədə risk;
- qeyri-sistematik risk – mikro və ya qiymətli kağızlarla bağlı bütün növ risklərin ahəngi.

Sistematik risk ölkədə və dünyada baş verən ümumi iqtisadi və siyasi vəziyyət, resursların qiymətinin artımı, maliyyə aktivlərinin ümumbazar qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə bağlı olan riskdir. Sistematik risk kateqoriyasına aşağıdakılar aid edilir:

1. Valyuta riski valyuta kursunun dəyişməsi riski;
2. Faiz dərəcələrinin dəyişilmə riski;
3. Ümumbazar qiymətlərinin aşağı düşməsi və inflyasiya riski.

Faiz dərəcələrinin dəyişmə riski əsasən inflyasiya dövründə daha aktualdır. Ümumi bazarda aşağıdüşmə riski qiymətli kağızlar bazarında dövr edən qiymətli kağızların qiymətinin eyni vaxtda aşağı düşməsi ilə bağlı olur. Bu risk əsasən aksiyalarla aparılan əməliyyatlarla bağlı olur. Inflyasiya riski pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə şərtləndirilir. Bu risk bütün dünyada mövcuddur. Burada fərq yalnız onun müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı səviyyələrdə olması ilə bağlıdır. Qərbdə illik inflyasiya səviyyəsi 3% norma hesab edilir.

Qeyri-sistematik risk – konkret qiymətli kağız emitentinin maliyyə vəziyyəti ilə bağlıdır. Qeyri-sistematik risk kateqoriyasına likvidlik, sahəvi, kommersiya və maliyyə riskləri aid edilir.

Likvidlik riski – qiymətli kağızların bazardakı realizasiyası zamanı gecikmələrlə bağlı olur. İnvestor hər zaman əmin olmalıdır ki, o, öz qiymətli kağızını sata bilər və öz kapitalını nağd pula çevirə bilər.

Sahəvi risk - iqtisadiyyatın sahələrindəki dəyişikliklərlə bağlı kommersiya riski qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının konkret fəaliyyəti nəticəsində gəlir əldə edilməsi və ya zərər olması ilə bağlı olur. Kommersiya riskinin əsas faktorları aşağıdakılardır:

1) alıcılıq qabiliyyətinin səviyyəsi, emitentin maliyyə sabitliyi, idarəetmə keyfiyyəti;

2) investorda kifayət qədər informasiyanın olması.

Maliyyə riski – qiymətli kağız emitentinin gəlirsizlik və iflasa uğramaqla bağlı zərər riskidir. Ümumilikdə maliyyə riskinin iqtisadi və siyasi qeyri-müəyyənliyi aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

- kəmiyyət üzrə risk: aşağı, orta və yuxarı;
- ehtimal olunma üzrə risk – gəlirin bir hissəsinin itirilməsi üzrə;
- kritik risk – bu zaman gəlir tamamilə itirilir və xərclərin yerini doldurmaq zəruriyyəti yaranır;
- katastrofik risk – əmlakın tamamilə itirilməsi;
- obyektlər üzrə risk – sahibkarın, müəssisənin, bankın, sığorta şirkətinin riski;

- fəaliyyət növü üzrə risk – istehsal, vasitəçi, ticarət, nəqliyyat, sığorta, mühasibat və digər fəaliyyət növlərinin riskləri;
- iqtisadi mahiyyəti üzrə risk;
- xarakter üzrə risk – əməliyyatı inflyasiya, kredit, faiz, valyuta əməliyyatı riski bu və ya digər müəyyən əməliyyatların həyata keçirilməsi metodunun düzgün seçilməsi ilə bağlıdır. Bu növ risklərə menecerlərin riskləri aid edilir.

İnflyasiya riski inflyasiyanın dəqiq proqnozlaşdırma dərəcəsi və onun maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinə təsir etməsi ilə müəyyən edilir. Kredit riskinə kreditin ödənilməməsi və faizlərin ödənilməməsi riski kimi baxılır.

İnvestisiya riski - korporativ qiymətli kağızlar bazarında investisiya riski maliyyə riskinin müxtəlifliyi ilə bağlı olur. İnvestisiya riskinin iki növü var: diferensial və qeyri-diferensial risk. İnvestisiya riskinin səviyyəsi siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji, kriminal vəziyyətdən asılı olur.

İnvestisiya riskinin qiymətləndirmə metodu. Qiymətli kağızlar bazarında investisiya riskinin qiymətləndirilməsi metodları müxtəlifdir. Eyni zamanda müxtəlif qiymətli kağızların investisiya güvənliyini təhlil etmək və investisiya riskini qiymətləndirmək üçün ümumi bir metod yoxdur (statistik təhlil, faktor təhlili, ekspertlərin qiymətləndirilməsi metodu).

Statistik təhlildə riskin səviyyəsi iki kriteriya ilə ölçülür: Orta gözlənilən əhəmiyyətli (dispersiya) və tərəddüdlü (variasiya).

Dispersiya mümkün olan orta nəticəni ölçür, variasiya gözlənilən orta əhəmiyyətli faktiki orta həcmdən nə qədər uzaqlaşma həddini və dərəcəsini göstərir.

$$G^2 = (x - y)^2 / n$$

Burada, G^2 – dispersiya; x – maliyyə resurslarına qoyuluş zamanı risk dərəcəsi; y – maliyyə riskinin orta gözlənilmə əhəmiyyəti; n – maliyyə resurslarına qoyuluşların sayıdır.

Dispersiya maliyyə riskinin təkrarlanma, mütləq enib-qalxmasını tamamilə xarakterizə edir, lakin nisbi enib-qalxma dərəcəsini variasiya əmsalı göstərir.

$$V = (r / x) \cdot 100$$

Burada, V – variasiya əmsalı; r – orta kvadratura əyilməsi; x – maliyyə riskinin orta gözlənilmə mənasıdır.

Variasiya əmsalı 1-100% arasında dəyişir. 10%-ə qədər investisiyanın maliyyə riskinin zəif enib-qalxması, 10-25%-ə qədər orta enib-qalxma, 25%-dən artıq maliyyə riskinin ən yüksək həddi hesab edilir. Statistik metod hazırkı dövrdə müəssisənin maliyyə riskinin qiymətləndirilməsi metodu hesab edilir.

Maliyyə riskinin qiymətləndirilməsində digər analitik metodlardan da geniş istifadə edilir. Bunlar arasında ən geniş yayılan maliyyə riskinin faktor təhlilidir. Fəaliyyət aktivliyinin əmsalı, maliyyə sabitliyi və müflisləşmə ehtimalının müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur.

Son zamanlar ekspertlərin qiymətləndirmə metodu da daha aktiv olaraq istifadə edilir. Risk səviyyəsinin müxtəlif müqayisəedici xarakterləri tərtib edilir, reytinglər müəyyən edilir və ekspertlərin icmalı hazırlanır.

Maliyyə riskinin qiymətləndirmə metodlarından biri iqtisadi-riyazi modelləşdirmə metodudur. Bu zaman düzgün model seçilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu model ümumi konkret vəziyyəti proqnozlaşdırmağa və maliyyə riski ehtimalını qiymətləndirməyə imkan verir.

Mühüm perspektivlərdən biri də sosial-iqtisadi eksperiment modelidir. O, tipik maliyyə vəziyyətlərinin ayrı-ayrı eksperimentlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Praktikada maliyyə riskinin qiymətləndirilməsi zamanı analogiya metodundan daha geniş istifadə edilir. Analogiya metodu əsasında çox sayda müəssisələrin maliyyə strategiyası və taktikası qurulur.

Sistematik risk fundamental metodun köməyi ilə bazar vəziyyətini kifayət qədər dəqiq proqnozlaşdırır. Konyunkturun təhlili həm bazarın cari vəziyyəti, həm də onun inkişafının proqnozlaşdırılmasını izləyir. Fundamental metod uzunmüddətli proqnozlaşdırma zamanı istifadə edilir və makroiqtisadi göstəricilərə əsaslanır.

İnvestisiya riskinin idarəetmə metodları. Dünyada investisiya riskinin azaldılması məqsədilə praktiki fəaliyyət həyata keçirilir. Riskin idarə olunmasının metodiki bazası sistem təhlili hesab edilir. İnvestisiya layihəsinə təsir edən real faktorlar müəyyən edilir.

İnvestisiya qərarının düzgün qəbul olunması üçün iqtisadi, sosial, ekoloji məsələlər və dövlət idarəçiliyinin aspektləri tam və hərtərəfli informasiya tələb edir. Bu informasiya investorların çoxu üçün mümkündür. Burada əsas maliyyə riskinin səviyyəsinin dəqiq qiymətləndirilməsidir. Sığorta şirkətləri riskin qiymətləndirilməsində ekspertlərin maliyyə riskinin səviyyəsini peşəkarcasına qiymətləndirir. Korporativ qiymətli kağızlar bazarında riskin azaldılması onun iş fəaliyyətinin düzgün təşkil olunmasından da çox asılı olur.

1.6. Fond birjası

Qiymətli kağızlar birjası (stock exchange, securities bourse) gerçəkdə sərmayə bazarının deyil, qiymətli kağızlar bazarının qurumudur. Ancaq bu bazarlarda alqı-satqı mövzusu olan "Qiymətli kağızlar" deyilən aksiya və istiqraz kimi dəyərli kağızlar bilavasitə iqtisadi dəyər olmayıb, iqtisadi dəyərləri təmsil edən sənədlərdir. Qiymətli kağız bazarlarında alqı-satqı edənlərin məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Aksiyanı satın alan şəxsin məqsədi dividend və ya aksiyanı daha yüksək qiymətə sataraq qazanc əldə etməkdir.

Qiymətli kağızların ikinci bazarında əsas yerlərdən birini fond birjası tutur. Birjanın meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri bazar münasibətləri-

nin inkişaf etməsi olmuşdur. İlk dəfə birja anqlosakson dövlətlərində meydana gəlmişdir.

Fond birjası, müstəqil olaraq, fəaliyyət predmeti qiymətli kağızlar üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi, kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirən, həmçinin onlar haqqında lazımı informasiyanın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsini nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılması olan təşkilatdır. Fond birjası qapalı səhmdar cəmiyyət formasında olur, yalnız birja üzvləri arasında ticarəti təşkil edir.

Fond birjası fəaliyyətini müvafiq icra hakimiyyəti orqanının verdiyi xüsusi razılıq əsasında həyata keçirir, depozitari və klirinq fəaliyyəti istisna olmaqla, digər fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilməz. Fond birjasının nizamnaməsinin, onun ticarət qaydalarının pozulması və fond birjasının digər daxili sənədlərinin pozulması zamanı cərimələr müəyyən edilir. Fond birjasının üzvlərinə aid olan daxili normativ aktlar fond birjası tərəfindən onun üzvlərinin təklifləri nəzərə alınmaqla müstəqil müəyyənləşdirilir.

Fond birjasının beş əsas funksiyası vardır:

- 1) likvidlik ehtiyaclarını qarşılamaq;
- 2) alıcı-satıcıları qiymətli kağızların alqı-satqısını etmək üçün bir məkanda qarşılaşdırmaq;
- 3) qiymətli kağızların real kursunu müəyyən etmək;
- 4) kapitalın bir sahədən digər sahəyə axmasını təmin etmək;
- 5) real bazarın yaradılmasına xidmət etmək.

Dünya praktikasında fond birjalarının 3 tipi mövcuddur: ictimai hüquqi; xüsusi birjalar; qarışıq birjalar.

İctimai-hüquqi birjalar hər zaman dövlətin nəzarəti altında saxlanılır. Dövlət birja ticarət qanunlarının tərtib edilməsində iştirak edir və onların həyata keçirilməsinə nəzarət edir, ticarət zamanı birjada qayda-qanunların olmasını təmin edir. Bu cür tip birjalara Almaniyada, Fransada rast gəlmək olar.

Xüsusi birjalar səhmdar cəmiyyət formasında yaradılır. Tam sərbəst birja ticarətini təşkil edirlər. Bu, o demək deyil ki, dövlət bir kənarda qalır. Dövlət birja ticarətinin tənzim edilməsində öz üzərinə heç bir təminat götürmür. Buradakı bütün sazişlər qanun çərçivəsində olur, heç bir qanun pozuntusuna yol verilmir, əgər qanun pozuntusuna yol verilərsə, onu pozanlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Bu tip birjalar Böyük Britaniya və ABŞ dövlətləri üçün xarakterikdir.

Əgər fond birjası səhmdar cəmiyyət formasında yaradılsa və onun kapitalının 50%-dən az olmayaraq dövlətə məxsusdursa, onda bu cür birjalara qarışıq birjalar adlandırırlar. Bu cür birjaların başında seçilmiş birja orqanı durur. Birjanın fəaliyyətinə birja komissar nəzarət edir və rəsmi şəkildə birja kurslarını qeydiyyatdan keçirir. Bu cür birjalar Avstriya, İsveç və İsveçrə dövlətləri üçün xarakterikdir.

Fond birjası, həmçinin birja sazişlərində iştirak edəcək iştirakçıların hamısına eyni səviyyədə məlumat verməlidir. Fond birjasının bir vasitəçi kim iştirak etməsinə baxmayaraq, o, müştəriyə alacağı qiymətli kağızın gəlir verib-verməyəcəyi barədə təminat verə bilməz. Birja müştəriyə yalnız alacağı qiymətli kağız haqqında dolğun məlumat verə bilər. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, birjada yalnız o şirkətlərin aksiyaları kotirovka edilir ki, onlar listingdən keçmiş olurlar. Birja ekspertiza qiymətini müəyyən etmək və qiymətli kağızı qiymətləndirmək üçün qiymətli kağızı ixrac edən şirkətdən auditor tərəfindən yoxlanılmış mühasibat balansını, mənfəət və zərər hesabat sənədlərini tələb edə bilər. Birja bu sənədləri aldıqdan sonra bir ay müddətində bu sənədlərlə tanış olur və öz rəyini bildirir. Listingin bir üstünlüyü də ondan ibarətdir ki, listingdən keçmiş şirkətlər kredit idarələrinin etibarına sahib olurlar. Listingdən keçmiş şirkətlər müəyyən şöhrətə sahib olurlar. Buna misal olaraq Nyu-York fond birjasında listingdən keçmək üçün aşağıdakı tələblərə cavab vermək lazımdır:

1. aksiyaların bazar qiyməti 18 mln. dollar olmalıdır;
2. tədaviyə alınmış aksiyaların ümumi sayı 1100 ədəddən az olmayaraq, onların bazar dəyəri 18 mln. dollar olmalıdır;
3. şirkətin 100 və daha artıq aksiyasını əlində tutan 2000 səhmdar olmalıdır;
4. son maliyyə ili üçün vergini ödədikdən sonra gəliri 2,5 mln. dollar olmalı və son iki il üçün isə 2.0 mln. dollar olmalıdır;
5. şirkətin əmlakı 18 mln. dollardan aşağı olmamalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir birjanın özünəməxsus müxtəlif şərtləri vardır. Bir birjadan listingdən keçməyən şirkət digər bir birjadakı listingdən keçə bilər. Birjada listingdən keçmiş qiymətli kağızların investorlar üçün faydaları aşağıdakılardır: birjada listingdən keçmiş şirkət qanun çərçivəsində aksiya və istiqraz ixrac edir. Bu səbəbdən də investorların bu mövzuda aldanılması imkansızdır.

Qiymətli kağızlar listingdən keçmiş şirkətlər birjaya fəaliyyətləri ilə əlaqədar, o cümlədən maliyyə durumlarına yönəlik ən son məlumatları birjaya vermə məcburiyyətindədirlər. Buna görə də investor qiymətli kağız alarkən və ya satarkən əlaqəli şirkət haqqında doğru, yetərli və yeni məlumatları birjadan hər an saxlaya bilər.

Birjada listingdən keçmiş qiymətli kağızlar üçün sabit bazar vardır. İnvestorlar portfellerindəki bu cür aksiyaları və ya istiqrazları çox qısa vaxtda nağda çevirə bilərlər. Birjada qiymətlər günlük yayımlandığına görə, investorlar qiymət indeksini izləyə və özlərini riskə qarşı qoruma imkanı əldə edə bilərlər.

Birjada qiymətli kağızlar alınıb və ya satılarkən investor çox az bir komissiyon haqqı ödəyir. Bu səbəbdən də onun qiymət mövzusunda aldanılması imkansızdır, çünki alış və ya satış qiyməti rəsmən bəllidir.

Listinqdən keçmiş maliyyə səhmləri investorlar üçün əmanətli investisiya alətləridir.

Birja iqtisadi barometr kimi. Yeni qurulan hər hansı bir birja həmən bir çalışma tempi göstərməz, bir müddət özlərini və təmsil etdiyi investisiya sahələrini xalqa tanıtməq məcburiyyətindədir. Bu tanıtmə yavaş-yavaş gerçəkləşdikcə birjaya qarşı xalqda bir güvən yaranmağa başlayır.

Fəaliyyətə keçmə (manipulation) artan bağlılığın yetərli bir səviyyəyə çıxması ilə birjada ilk əməliyyatlar görülür. Lakin bunların miqdarı azdır, birjada investisiya qoyanlar zamanla qazanlı çıxdıqlarını və investisiyaların uzun müddətdə digər alətlərdən daha verimli olduğunu gördükcə yatırımlarını artırır. Buna paralel olaraq qiymətlər yüksəlməyə başlayır. Qiymətlərin yüksəlməsilə isə hər kəs qazanır. Tələb bir az daha artır. Birjada mənfəət əldə edildiyini görən və duyan hər kəs birjaya can atır.

Çaxnaşmanın başlaması ilə öncə qiymətlər sürətlə aşağı düşür. Daha sonra, alıcı olmadığı üçün iş həcmi də azalır. Azalma nə qədər davam edir?

Qiymət və iş həcmindəki azalma başlanğıc nöqtəyə qədər azalmaz və bu nöqtədən az və ya çox ola bilər. Həmin nöqtədə bazarda qiymətlər sabitləşirmi? Təbii ki, yox. Xatırladılan on kritik nöqtədə dartışma başlayır və satıcılar artıq satmaqdan əl çəkirlər. Beləliklə, yeni bir təklif-tələb tarazlığı meydana çıxır və qiymətlər sabitləşir. Bazar bu təcrübədən zərər çəkir. Artıq səhmlərin sonsuzadək yüksəlməyəcəyi və düşərkən də sıfıra qədər enməyəcəyi öyrənilmişdir.

Birjalar yalnız iqtisadi həyatı deyil, bütün sosial siyasətin barometridir. İqtisadi olaylar, faktorlar və göstəricilər qədər, hətta onlardan daha çox sosial-siyasət və sosial-psixoloji dəyişmələr birjaya təsir edir.

Kotirovka. Fond birjalarının əsas funksiyalarından biri onun üzvləri olan hüquqi və fiziki şəxslərin kotirovkaya qəbul edilmiş qiymətli kağızların kursu haqqında informasiyanın verilməsidir. Kotirovka sözü fransız sözü olub və mənası nömrələmək, irəli sürmək deməkdir.

Hər bir fond birjası öz nizamnaməsinə uyğun olaraq kotirovka komissiyasını yaradır və onun əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. qiymətli kağızların kursunu müəyyən etmək;
2. kotirovka ediləcək qiymətli kağız üçün birja qiymət bülletenlərinin çap edilməsi;
3. keçən birja ticarət gününün nəticəsi barədə informasiyanın təqdim edilməsi;
4. birja şurası və rəhbərliyinə qiymətli kağızın kotirovka və rəqəbindən kənarlaşdırılması təklifinin təqdim edilməsi;
5. qiymətli kağızların və onların emitentlərinin reytinginin həyata keçirilməsi.

Kotirovka komissiyasının tərkib hissəsi aşağıdakı kimidir:

1. komissiyanın sədri bir il müddətinə seçilir;
2. komissiya sədrinin müavini;

3. birja üzvlərinin nümayəndələri;

4. birja aparatının işçiləri.

Kotirovka komissiyasının iclasında komissiyanın sədrinin və yaxud onun müavininin iştirak etməsi vacibdir. Onların kotirovka vərəqəsində imza etmə hüququ vardır.

Kotirovka komissiyasının keçirilən iclasları qeyd edilir və bu iclasda aşağıdakı məsələlərə baxılır:

1. kotirovka əsasında salınmış sazişlər sadalanır;

2. kotirovka əsasında kotirovka komissiyanın qərarları qeyd edilir. Jurnal komissiyanın sədri və yaxud da onun müavini qol çəkir. Jurnal elektron şəkildə də mövcud ola bilər.

Kotirovkanın nəticələri kotirovka vərəqəsində qeyd edilir. Kotirovka vərəqəsi aşağıdakıları özündə cəmləşdirir:

1. kotirovkanın tarixi;

2. qiymətli kağızın emitentinin adı;

3. qiymətli kağızın növü;

4. qiymətli kağızın nominal qiyməti;

5. aksiya başına dividend;

6. birja açılarkən qiymətli kağızın kursu;

7. birja bağlanarkən qiymətli kağızın kursu;

8. birja günü ərzində ən maksimal qiymət;

9. birja günü ərzində ən minimal qiymət;

10. keçən və bugünkü, birja günü bağlanarkən qiymət fərqi. Kotirovka vərəqəsi komissiyasının sədri və yaxud da onun müavini tərəfindən imzalana bilər. Kotirovka vərəqəsinə daxil edilmiş informasiya birja bülletenlərində nəşr edilməli və tabloda nümayiş etdirilməlidir.

Birja qanunlarına uyğun olaraq kotirovkaya qəbul edirlər:

1. ikinci bazarda tədaviüldə olan ilkin şəkildə hüquqi-təşkilati formada yaradılan səhmdar cəmiyyətlərin aksiyaları;

2. yerli və daxili idarəetmə orqanlarının özəlləşdirilməsi nəticəsində yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərin aksiyaları;

3. səhmdarların çoxunun razılığı ilə ikinci bazara çıxarılan qapalı səhmdar cəmiyyətlərin aksiyaları;

4. səhmdar cəmiyyətin və ya digər hüquqi şəxsin iqtiqazları;

5. opsiyon sertifikatları və ya digər istehsal qiymətli kağızlar.

Sazişlərin həyata keçirildiyi qiymət kurs adlanır. Birjada hər bir kotirovka ediləcək qiymətli kağız üçün hər gün vahid kurs müəyyən edilir. Kotirovka komissiyası tələb və təklifi nəzərə alaraq vahid kurs müəyyənləşdirir ki, bu kurs da hər iki tərəfi razı salır.

Birja indeksləri. İlk fond indikatoru XIX əsrin sonunda işlənib hazırlanmışdır. Çarlz Dou 1884-cü ildə 11 sənaye şirkətinin aksiyasını birləşdirən fond indeksini işləyib hazırlamışdır. 1928-ci ildə isə bu indeks otuz ən iri sənaye şirkəti

tinin aksiyasını əhatə etmişdir. Amma bütün bunlar sənaye sektorunu əhatə etmir. Dörd "Do Cons" indeksi mövcuddur. "Do Cons" sənaye indeksi. "Do Cons" sənaye indeksi dünyada ən qədim və geniş yayılmış indekslərindən biridir. Nyu-York fond birjasında kotirovka edilən aksiyaların 15-20 %-ə qədəri "Do Cons" indeksinin payına düşür. Bu indeksli birjada tədaviyə buraxılan aksiyalar toplanılır və alınan məbləğin müəyyən edilmiş deminotora bölünməsi ilə hesablanır. "Do Sons" indeksi hər səhər Amerikanın iqtisadi profilli qəzetlərində çap edilir. Amma Nyu-York fond birjasında isə "Do Cons" indeksi hər yarım saatdan bir hesablanır və bu barədə məlumat verilir. "Do Cons" şirkəti bu indeksdən fyuçers kontraktları və opsiyonlarla iş zamanı istifadə etməyi qadağan edir. "Do Cons" nəqliyyat indeksinə iyirmi nəqliyyat şirkətinin aksiyaları daxil edilir. Bura avia şirkətlər, dəmiryol şirkətləri və avtoyol şirkətləri daxildir. "Do Cons" kommunal indeksi - qaz və elektrik təchizatı ilə məşğul olan on beş iri şirkətin aksiyalarını özündə cəmləşdirir. "Do Cons" tərkib indeksi - bu indeks həm də "indeks-GS" adı ilə də məşhurdur. Bu indeksin göstəriciləri "Do Cons"un sənaye nəqliyyat və kommunal indekslərinin əsasında tərtib edilir. "Do Cons" indeksinin hesabına aşağıdakı şirkətlərin aksiyaları daxil edilmişdir: General Elektrik, General Motors, İnko, Dirop, Amerikan - 10, Cons Linvil, Merk, Prokter ənd Kembeli, Teksako, Vulvort, Standart Oyl".

"Standard and Poors" - "500" indeksi 500 iri şirkətin aksiyasının bazar qiymətini ölçən indeksdir. 500 iri şirkətin tərkibinə aşağıdakı şirkətlər qrupu aid edilir: 400-sənaye, 20 nəqliyyat, 40 maliyyə və 40 kommunal şirkətlər. Bura əsasən Nyu-York fond birjasından, Amerika fond birjasından və qeyri-birja dövriyyəsiindən qeydiyyatdan keçmiş şirkətlərin aksiyaları daxildir. "SR-500" indeksinin hesablanma metodu "D.S" indeksinə nisbətən çox çətindir.

"SR-500" indeksi 1941-43-cü illərdən hesablanmağa başlanmışdır. "SR-500" indeksinin bazis qiyməti kimi 1941-43-cü illərdə olan müvafiq aksiyaların orta qiyməti götürülür.

Məsələn, SR-500 indeksinin 1997-ci il 4 aprelində indeksi 757.90 punkt təşkil edirsə, bu onu bildirir ki, 500 şirkətin aksiyalarının orta bazar qiyməti 1941-45-ci illərlə müqayisədə 75 dəfədən bir az çox artmışdır.

"SR-100" indeksinin əsasını Çikaqo opsiyon birjasından qeydiyyatdan keçmiş şirkətlərin opsiyonları təşkil edir. Bu indeks də əsas etibarilə Nyu-York fond birjasından qeydiyyatdan keçmiş sənaye şirkətləridir. "SR-100" indeks də "SR-500" indeksi kimi hesablanır, amma burada 100 şirkətin aksiyaları götürülür. Məsələn, "SR-100" indeks kəmiyyəti 410 punkt təşkil edirsə, bu onu göstərir ki, aksiyaların orta qiyməti 41 dəfə artmışdır.

ABŞ-ın qeyri-birja dövriyyəsiində ən əsas indeks NASDAQ indeksidir. "NASDAQ" indeksi qeyri-birja bazarının 5000 aksiyasını özündə birləşdirir. "NASDAQ" indeksinin də hesablanma metodu "SR-500" indeksi kimidir. İlk dəfə bu indeksin hesablanmasına 1971-ci ildən başlanmışdır və 100 punkta

bərabər olub, 1997-ci ilin aprelin 4-də bu indeksin kəmiyyəti 1236,7 punkt təşkil etmişdir. Bu da onu göstərir ki, aksiyaların orta qiyməti 12 dəfə artmışdır.

İlk Avropa indeksi İngiltərədə meydana gəlmiş və 30 şirkəti özündə birləşdirmişdir. Fond bazarında edilən müəyyən dəyişikliklərdən sonra P-90 indeksi meydana gəldi. Bu indeks işləyib hazırlayanlar iqtisadiyyatda müəyyən struktura və gücə sahib olan 30 ən iri şirkəti seçdilər. İngiltərədə ən məşhur indekslərdən biri də "Futsi-100" indeksidir. Bu indeks real zaman rejimində hesablanır. Yaxın qonşumuz olan Rusiya Federasiyasında da bir sıra fond indeksləri fəaliyyət göstərir. 1) "Skeytpress" indeksi, 2) "AKVM" fond indeksi, 3) "Kommersant" qəzetinin fond indeksi, 4) "Ros" indeksi, 5) "Tront" maliyyə mərkəzinin fond indeksi.

Fond sazişləri . Bir qayda olaraq, qiymətli kağızların alqı-satqısında bir neçə adam iştirak edir. İki maraqlı tərəf alqı-satqı zamanı sazişləri öz aralarında bağlaya bilsələr də amma çox zaman onlar brokerlərin, dilerlərin və fond birjalarının xidmətlərindən istifadə edirlər. Belə ki, sazişlər birja daxilində, eləcə də birjadan kənarda da bağlana bilər. Birja və qeyri-birja sazişləri bir-birlərindən fərqlənilir. Birja sazişləri brokerlərin, dilerlərin və yaxud da digər birja rəsmilərinin vasitəçiliyi ilə bağlanır. Bu heç də o demək deyil ki, birja vasitəçilərinin iştirakı vacibdir. Fond birjalarının sazişləri iki yerə bölünür: kassa və həcmli sazişlər.

Kassa sazişləri adi sövdələşmələr olub, burada bütün hesabatlar qiymətli kağızların yoxlanılması, yenidən qeydə alınması və yoxlanılması müəyyən müddət ərzində baş verir. Kassa sazişlərində iş formulası bu cür hesablanır: $T+n$ burada, T sövdələşmənin baş verdiyi gündür və ticarət sistemində n gündür. Burada, tam müddət $T+3$ gündür. Onlar öz növbələrində adi və marjlı ola bilərlər. İlk marjın ölçüsünü birja özü və yaxud da broker kontoruna müəyyən edir. Marjın kəmiyyəti kontraktın nominal qiymətindən fərqli olaraq 4550% arasında dəyişir və onun qiymətindən asılıdır. Qiymətli kağızların marjla alınıb-satılması alıcı və satıcılar üçün, eləcə də brokerlər üçün qorxuludur. Buna görə də dünyanın bir çox ölkələrində bu cür sazişlər ciddi tənzim edilir.

Təcili sazişlər. Bu o sazişlərdir ki, onların gələcək zamanda həyata keçirilməsi güman edilir. Sazişlərin bağlanılma mexanizmindən asılı olaraq qiymətlərin və hesabatların müəyyən edilməsi vasitələri müxtəlif cür ola bilər. Təcili sazişlərin yerinə yetirilməsi müddəti kontraktın konkret təyin olunan bir vaxta bağlıdır. Məsələn, saziş bir aylıq müddətə bağlanılır. 1 iyulda bağlanan saziş 1 avqustda yerinə yetirilmir, 10 iyunda bağlanan 10 iyulda yerinə yetirilməlidir. Təcili sazişlərin yerinə yetirilməsi müddəti onların mürəkkəbliyindən asılıdır. Əgər sazişi 23 gün ərzində başa çatdırmaq olarsa, onu bir ay müddətinə uzatmaq heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Təcili sazişlərin bağlanma mexanizmindən asılı olaraq onlar adi, şərti və propoloqasiyalı olurlar.

Şerti sazişlərin bağlanması zamanı kontragentlərdən biri saziş bağlanan və bitən zaman kurslar arasındakı fərqi ödəməlidir. Bu növ sazişlər oyun xarakterini daşıyırlar.

Adi saziş zamanı isə istənilən hər hansı bir qiymətli kağızın faiz dərəcəsi alınıb-satıla bilər.

Prolonqasiya sazişlərinin iki növü mövcuddur: report (müasir adı "peno"); və deport.

Bu növ sazişlər sövdələşmədəki birja oyunçusunun vəziyyəti ilə müəyyən edilir: "öküzlər" report edir, "ayılar" isə deport.

Report birja sazişinin vaxtının uzadılmasının bir növüdür. Burada, "öküz", yəni birja spekulyantı artıma doğru gedir. "Öküzlər" çox zaman sazişləri "ayılar"la bağlayırlar, amma banklara da müraciət edə bilərlər. "Ayı" əməliyyatları 3 mərhələdən ibarətdir: qiymətli kağızların borc şəklində əldə edilməsi, qiymətli kağızların satılması, satılan qiymətli kağızların sonra daha ucuz qiymətə alınıb borc sahibinə qaytarılması. "Ayı"dan fərqli olaraq "öküz" artıma gedir. "Öküz" gözləyir ki, qiymətlər yuxarı qalxsın və onda satır. Burdan da belə nəticə çıxır ki, deməli, "öküz" əvvəlcə ucuz alır, baha satır, "ayı" isə əvvəl satır, sonra isə daha ucuz alır.

Deport reportun əks əməliyyatıdır. Deporta daha çox "ayı"lar meyil edirlər ki, onlar da azalmaya doğru gedirlər.

Təcili sazişlərin müəyyən növləri vardır ki, bu zaman kontraktı bağlayan tərəflərdən biri müəyyən şərtləri yerinə yetirməyə məcbur olur. Bu sazişlərə ilk öncə girovlu sazişlər, mükafatlı sazişlər, opsiyon və fyuçers sazişləri aid edilir. Girovlu saziş zamanı kontragent digər maraqlı tərəfə müqavilə əsasında müəyyən edilmiş pul məbləği ödəyir. Bu pul məbləği öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün qarantdır.

Mükafatlı sazişlər vaxt seçmək ixtiyarından asılı olaraq sadə, sərt, ikitərəfli və spellajlı olurlar. Mükafatlı sadə sazişlər zamanı mükafatı ödəyən kontragent sazişi icra edə də bilər, etməyə də. Mükafatlı sərt və sərbəst sazişlər zamanı mükafat ödəyən sayı müəyyən edilmiş qiymətli kağızların bir hissəsinin qəbul edilməsindən imtina edə bilər.

Mükafatlı spellajlı sazişi zamanı mükafatı ödəyən şəxs satınalma və yaxud da satma seçimi hüququ alır və gün qurtardıqdan sonra isə müqavilədə təshih edilmiş qiymətli kağızları təyin edilmiş yüksək kursla ala bilər və yaxud da özü aşağı təyin edilmiş kursla sata bilər. Kurslar arasındakı fərq mükafatın ölçüsünü müəyyən edir.

Təcili sazişlərdə əsas yerlərdən birini də opsiyon və fyuçers sazişləri tutur. Opsion zamanı iki şəxs arasında bağlanan kontrakt müvafiq olaraq bir tərəf digər tərəfə qiymətli kağızı müəyyən edilmiş vaxt ərzində alıb-satmaq hüququ verir. Bu hüquq alınıb-satıla bilər. Opsionların bir çox növləri vardır. Bunlardan Amerika, ikili, Avropa, alıcı (opsion "koll"), satıcı (opsion "put"), opsiyonlarını misal göstərmək olar. Bunların hamısı gəlirliliyinə görə yüksək yerlər tuturlar.

Opsion sazişlərin yerinə yetirilməsi zamanı tərəflər müxtəlif öhdəliklər yerinə yetirirlər.

"Amerika" opsiyonu. Bu opsiyon hər zaman onun müddəti qüvvədən düşənə qədər realizə ilə satıla bilər. "İkili" opsiyon. Opsion "koll" - Bu saziş ilkin mükafatlıdır ki, bu zaman alıcıya müəyyən fyuçers kontraktlarını şərtləşdirilmiş qiymətlər əsasında almaq hüququ verir.

Opsion "put". Bu zaman isə alıcıya fyuçers kontraktlarının şərtləşdirilmiş qiymətlər əsasında satmaq hüququ verilir. "Koll" və "put" opsiyonları psixoloji cəhətdən "öküz" və "ayı" davranışlarını xatırladır.

Hal-hazırda dünyanın bir çox dövlətlərində opsiyon sazişləri xüsusi birjalarda bağlanılır. Opsion sazişləri 3,6 və 9 ay müddətinə bağlanılır. Opsionlarla alqı-satqı klirinq palatasının köməkliyi ilə xeyli genişlənmişdir. Son zamanlara qədər fyuçers sazişləri əmtəə birjalarında bağlanırdı. 70-ci illərin əvvəllərində isə fyuçers sazişləri fond birjalarında bağlanılmağa başladı. Birja kontraktın şərtlərini işləyib hazırlayır ki, bu da hər bir konkret finans aktivini növü üçün standart hal kimi qəbul edilir. Fyuçers sazişləri hər zaman pula çevrilə bilər. Fyuçers çoxlu sayda əldən-ələ keçə bilər. Fyuçers kontraktlarının opsiyonlardan əsas fərqi ondan ibarətdir ki, maliyyə fyuçers sazişləri heç vaxt real tədarükəmə ilə və tam ödəmə ilə başa çatmır. Fyuçerslərdə opsiyonlarda olduğu kimi alıcı və satıcının hüququnu təsdiq edən sertifikatlar yoxdur və bu da onların gələcəkdə xüsusi bazarlarda satılmasına imkan vermir. Elə bu göstəricilərinə görə də fyuçers sazişlərini maliyyə əməliyyatlarının ən sadə forması kimi qəbul etmək lazımdır. Son zamanlar indeksli fyuçers sazişləri ən populyar olmuşdur. Bu cür sazişlər dünyanın bir çox birjalarında bağlanılır və bunların da təxminən 50-60 %-ə qədəri Çikaqonun iki ixtisaslaşdırılmış birjalarının payına düşür. Onlara ciddi rəqabəti London və Paris fyuçers birjalrı göstərilir. Almaniya, İspaniya və b. ölkələrdə də fyuçers saziş birjalrı fəaliyyət göstərir.

1.7. Alternativ maliyyə institutları (İslam banking)

İslam maliyyə sisteminə aşağıdakı institutlar daxildir:

1. İslam bankları – depozitləri qəbul edən və yığılmış vəsaitləri investisiyaya yönləndirən maliyyə institutlarıdır. Qeyd edək ki, bu qrupa istər tamdəyərli islam bankları, istərsə də yardımçı bank bölmələri və ya adi bankların islam “pəncərələri” daxildir.

2. Bank olmayan islam maliyyə institutları. Bura islam lizinq və faktoring şirkətləri, maliyyə şirkətləri, mənzil-tikinti kooperativləri, mikro maliyyə institutları.

3. İslam sığorta şirkətləri (“təkaful”).

4. İslam kapital bazarı və onun iştirakçıları, məsələn, broker kontorları, investisiya bankları və sair.

5. islam maliyyə ifrastrukturu: tənzimləyici orqanlar; reyting agentlikləri, təhsil müəssisələri və elmi-tədqiqat təşkilatları.

Hal-hazırda şəriət prinsipləri əsasında idarə olunan aktivlərin ümumi məbləği müxtəlif qiymətləndirmələrə görə təxmini olaraq 300 mlrd. dollar təşkil edir. Lakin islam banklarının inkişaf dinamikaası xüsusilə də son illər ərzində, onların böyük gələcəyinin olduğunu bildirir: bu sektorda illik artım templəri 10-15% təşkil edir.

İslam kredit və sığorta təşkilatlarının əksəriyyəti Bəhreyyədə, Malayziyada və Sudanda cəmləşir, investisiya fondlarının əksəriyyəti isə Səudiyyə Ərəbistanı və Malayziya bazarlarında fəaliyyət göstərir.

Bu gün dünyada islam maliyyə institutlarının inkişafına kömək edən bir sıra təşkilat fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda islam bankının tənzimlənməsində əsas trend kimi idarəetmə və nəzarət tədbirlərinin standartlaşdırma çıxış edir. İslam İnkişaf Bankı (İİB) beynəlxalq standartların və prosedurların işlənilib hazırlanmasında və müxtəlif ölkələrdə həmin sektorun inkişafında əsas rol oynayır. Tədqiqat fəaliyyəti və kadr hazırlığı məqsədilə 1981-ci ildə İslam inkişaf bankının himayəsi altında xüsusi institut yaradılmışdır.

Hal-hazırda islam normalarına cavab verəcək qiymətli kağızlar portfelinin gəlirliliyini qiymətləndirməyə imkan verən islam bazar indeksləri mövcuddur. Bunlar ilk növbədə 1999-cu ildən hesablanan və təxminən 700 şirkəti, yəni fəaliyyəti şəriət normalarına cavab verən ən böyük dünya şirkətlərini əhatə edən və Dou-Cons indeksinə analoji olan indekslərdir.

Bütövlükdə islam bankı MDB ölkələrində geniş inkişaf etməyib, bu da həm tarix boyunca formalaşmış iqtisadi agentlərin üstünlükləri, həm də müştərilərin, bankirlərin və dövlət hakimiyyəti orqanlarının islam maliyyə sistemi haqqında yaxşı məlumatlandırılmaması ilə bağlıdır.

Faizsiz bankları digər banklardan fərqləndirən bəzi cəhətlər aşağıdakılardır.

- Bütün işlərdə İslam şəriətini rəhbər tutur;
- Səlam və ya faiz əvəzində əldə olunan gəlirlərdə müştərək, birlik prinsipinə əsaslanır;
- Faizsiz banklar bölgü zamanı ədalət prinsipinə riayət edir;
- Bu banklar zəkat toplanılmasını və onun İslamda nəzərdə tutulmuş səkkiz xərc bəndləri üzrə bölünməsinə həyata keçirir;
- Faizsiz bankların gəlirləri mükafat şəklində idarə heyətinin üzvləri arasında müəyyən olunmuş miqdarda ehtiyat saxlamaq şərti ilə paylanır;
- Özəl maliyyə qurumlarının bəziləri səhmdar şirkətlər olduğuna görə onların bütün səhmləri adlı səhmlər olur;
- Bu banklar vaxtında ödəmə qabiliyyətini itirdiyi barədə xəbərdarlıq edir.

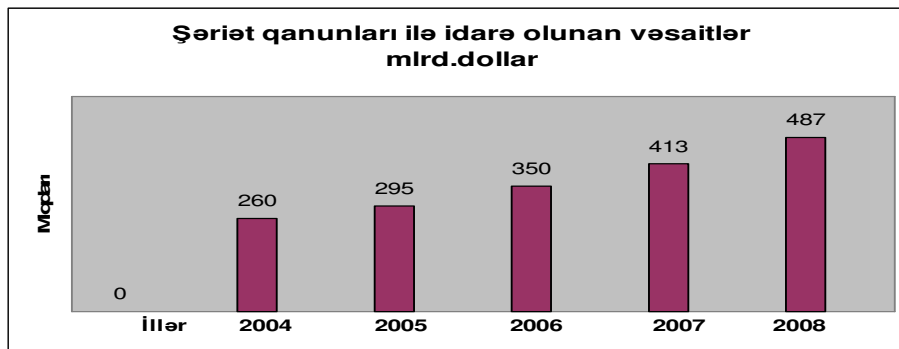
Hal-hazırda islam bankinqi qeyri-müsəlman ölkələrin də maliyyə sistemlərində tətbiq edilir, bu proses yalnız müsəlman əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə deyil, həmçinin müsəlmanların azlıq təşkil etdiyi ölkələrdə (məsələn, Böyük Britaniyada və ABŞ-da) gedir.

Dünya üzrə ən məşhur banklar - HSBC, Deutsche Bank, Calyon, Citibank, Standard Chartered, BNP Paribas, ING bank, Chaise Manhattan Bank, Goldman Sachs, The Nomura Securities, JP Morgan, Lloyds TSD və digər banklar kimi bankları öz strukturlarında yalnız islam ölkələrində deyil, o cümlədən ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Almaniyada, Fransada olan müştərilərinin maliyyələşdirilməsi üçün islam bölmələrini açır.

Qərbdə ilk İslam Bankı Islamic Banking System (hal-hazırda – Islamic Finance House) 1978-ci ildə Lüksemburqda təsis edilmişdir. 1981-ci ildə İslam ölkələrindən olan varlı müsəlmanların birliyi nəticəsində “Dar Al-Maal Al-İslami” adlı holding şirkəti Cenevrədə quruldu.

Fransada və Almaniyada bir çox beynəlxalq və milli banklar islam bölmələrini açır. Onlara Deutsche Bank AG, ABN Amro Holding NV, Societe Generale SA and BNP Paribas, Commerz Bank, HSBC banklarını aid etmək olar. Fransaın Calyon Corporate and Investment Bank SA bankı 80-ci illərdən mübadilə əməliyyatlarını həyata keçirir. Deutsche Bank sükuk istiqraz vərəqələrini buraxır, islam hec fondunun yaradılması üzərində işləyir.

Danimarkada, Avstraliyada, Kanadada və digər ölkələrdə həmçinin islam maliyyə idarələri fəaliyyət göstərir.

Mənbə: Исламская Финансовая система. Москва, 2009

MDB-də islam banklarının inkişafına mane olan səbəblərdən biri islam bankinqi prinsiplərinin milli qanunvericiliyə uyğun olmamasıdır. Eyni zamanda bir çox MDB ölkələri İslam İnkişaf Bankının üzvləridir – Azərbaycan, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan.

Qazaxıstan. Ölkədə islam maliyyə institutlarının işi üçün müvafiq qanunverici və tənzimləyici əsas hələ ki, mövcud deyil. Qazaxıstanda şəriət normalarını səlahiyyətli şəkildə şərh etməyə və islam maliyyə əməliyyatlarına qüsursuz nəzarəti həyata keçirməyə qadir olan xüsusi təşkilat yoxdur. İslam

bankinqinin tətbiqi zamanı olan maneələr ilk növbədə islam tranzaksiyalarının tənzimlənməsi və uçotu məsələsidir. 2003-cü ildə Turan Aləm Qazaxıstan bankı ölkədə ilk dəfə islam normalarına uyğun kredit tranşı açmışdır və iki ildən sonra isə islam maliyyələşdirmə prinsipləri əsasında 50 milyon dollar məbləğində ilk ictimai əqd bağlamışdır. 2007-ci ilin may ayında Turan Aləm bankı və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Emirates Islamic Bank adlı bankı arasında, Qazaxıstanda islam maliyyələşdirmənin inkişafı üzrə tədbirlər nəzərdə tutan, əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalanmışdır. Həmçinin tərəflər Qazaxıstanda şəriət prinsipləri ilə işləyəcək bankın yaradılması haqqında razılaşıblar. 2007-ci ilin mart ayında Qazaxıstanın “Alyans Bank”ı Calyon Corporate and Investment Bank SA və Abu Dhabi Islamic Bank banklarının köməyi ilə “mürabahə” sistemi ilə kreditin verilməsi haqqında saziş imzalamışdır. Əqdin məbləği 150 milyon dollar təşkil etdi, həmin sazişdə Yaxın Şərq ölkələrindən kredit bankları iştirak etmişdir. Qeyd edək ki, Alyans Bank aktivlərin həcminə görə Qazaxıstanın üçüncü bankıdır.

Hal-hazırda mürabahə ölkədə istifadə olunan islam maliyyələşdirmənin yeganə növüdür. Xatırladaq ki, mürabahə prinsiplərinə görə bank müştərinin adından müəyyən mal (komplektləşdiricilər, xammal və s.) alır və sonra onu artırılmış qiymətlə müştəriyə satır. Qiymət artımının həcmi tərəflərlə əvvəlcədən razılaşıdırılır və müəyyən müddət ərzində ödənilir. Müdarabə, icarə, sükuk, müşarakə kimi və digər məhsullar öyrənilmə mərhələsindədirlər.

Özbəkistan. Özbəkistan İslam İnkişaf Bankının üzvüdür. 2007-ci ilin iyul ayında İslam İnkişaf Bankı Özbəkistanın üç kommersiya bankına 15 milyon dollar məbləğində maliyyənin ayrılmasını müəyyən etmişdir. “Asaka” Dövlət-Səhmdar Kommersiya Bankına 8 milyon dollar, “Özsənayetikintibank” Səhmdar Şirkətinə 4 milyon dollar və “İpoteka-bank” Səhmdar-Kommersiya İpoteka Bankına 3 milyon dollar məbləğində kredit xəttinin ayrılması planlaşdırılır. Kredit xəttinin məqsədi sənaye və kənd təsərrüfatı sektorunda kiçik biznes və xüsusi sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirilməsidir. Müqavilənin şərtlərinə görə bu vəsaitlər bütün məmulatlarının istehsalı və lotereya biznesində istifadə edilməməlidir.

Qırğızıstan. Həmçinin Qırğızıstan İslam İnkişaf Bankının üzvüdür. Lakin bu gün ölkədə islam bank fəaliyyəti inkişaf etməyib, çünki ölkədə lazımi qanunvericilik və hüquqi baza yox idi. Yalnız 6 mart 2007-ci ildə Qırğızıstanın Milli Bankı “Qırğızıstan Respublikasında islam maliyyələşdirmə prinsiplərinin həyata keçirilməsi haqqında” əsasnamə qəbul etmişdir. Sınaq layihəsi “Ekobank” ASC bazasında həyata keçirilir. Həmin əsasnamə islam maliyyələşdirmə prinsiplərinə uyğun icazə verilən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən edir.

Rusiya. Hal-hazırda Rusiyada tam islam bankları fəaliyyət göstərmir. Rusiyada hələ müvafiq qanunvericilik yoxdur, bu da islam banklarının fəaliyyətini praktiki olaraq mümkünsüz edir. Badr-Forte bankı Rusiyada islam maliyyə-

yələşdirmə prinsiplərilə işləməyə çalışan yeganə bank idi, lakin 2006-cı ilin dekabr ayında RF MB bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyanı ondan geri almışdır. 30 sentyabr 2006-cı il tarixinə Badr-Forte bankının aktivləri cəmi 703,4 milyon dollar (bütün bank sistemi aktivlərinin 0,006%) təşkil etmişdir və o, Rusiya bank sistemində aktivlərin həcminə görə 596-cı yerdə idi. Eyni zamanda bankın şəxsi kapitalı 517,1 milyon rubl təşkil edirdi. Aktivlərin böyük hissəsini qeyri-bank sektoruna verilən kreditlər (77%), öhdəliklərin böyük hissəsini isə qeyri-bank sektorunun hüquqi şəxslərin hesablaşma hesabları və depozitləri şəklində vəsaitləri (71%) təşkil edirdi.

Rusiya Bankının Xarici və ictimai əlaqələr departamentinin məlumatına görə lisenziya bank tərəfindən bank fəaliyyətini tənzimləyən federal qanunların, həmçinin Rusiya Bankının normativ aktlarının yerinə yetirilməməsi və “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin ləqallaşdırılmasına (yuyulmasına) və terrorizmin maliyyələşdirilməsinə əks təsir haqqında” qanunla nəzərdə tutulmuş tələblərin pozulması ilə əlaqədar geri götürülmüşdür. Rusiyada islam maliyyə institutlarının xüsusi marağı Tatarıstana yönəlib. 21 iyun 2006-cı ildə Tatarıstan Respublikası Ticarət və Xarici İqtisadi Əməkdaşlıq Nazirliyi, İslam maliyyəsi üzrə Beynəlxalq Təhsil Mərkəzi (Malayziya) və “Linova” investisiya maliyyə şirkəti arasında Tatarıstanda islam prinsiplərilə fəaliyyət göstərə biləcək maliyyə institutlarının – bank və sığorta şirkətlərinin yaradılması niyyətləri haqqında protokol imzalanmışdır. Tatarıstanın paytaxtında, həmçinin Qazaxıstanın “BTA Kazan” bankının filialı fəaliyyət göstərir, lakin lazımi qanunvericiliyin olmaması ilə əlaqədar olaraq, o, lazımi islam maliyyə xidmətlərini göstərmir.

Azərbaycan. Azərbaycan iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər davam edir: makro və mikro iqtisadi idarəetmə sistemlərindən tutmuş müasir maliyyə-kredit siyasətinin bütün aspektlərində dərin və zəruri islahatlar baş vermişdir. Azərbaycan Respublikasının müasir bank sistemi və onun idarəedilməsi, bank resurslarının təşkili və istifadəsi, bank menecmenti və marketinqi kimi məsələlər bugünkü günümüzdə xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan müxtəlif investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün kreditlər verən İslam İnkişaf Korporasiyasının üzvüdür. İlk bu cür layihələrdən biri Azərbaycan Beynəlxalq Bankı tərəfindən 2003-2004-cü illərdə həyata keçirilmişdir. Layihənin maliyyələşdirilməsi üçün mənbə İslam İnkişaf Korporasiyasının Azərbaycan Beynəlxalq Bankı üçün açdığı 4,5 milyon dollar məbləğində kredit xətti olmuşdur. 1989-cu ildə təsis edilmiş “Kövsər Bank” (2003-cü ildən bank İslam Bankları Assosiasiyasının, o cümlədən islam maliyyə institutlarının əməliyyatlarının uçotu və auditini üzrə Təşkilatların üzvü) Azərbaycanda şəriət qaydalarına uyğun fəaliyyət göstərən yeganə kredit təşkilatı idi. İranın özündə şəriət qaydaları ilə işləyən “Melli” İran bankının Azərbaycanda filialı fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda hal-hazırda İslam bankçılığının müştəri segmenti mövcuddur və ilk növbədə aşağıdakı amillərə bağlıdır: Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti müsəlmandır; Azərbaycanda investisiyayönümlü sahələr çoxdur və bu nədənə Azərbaycan İslam bankçılığının inkişafı üçün çox böyük imkanlar var.

Bundan başqa İslam İnkişaf Bankı islam münasibətləri prinsipi çərçivəsində Azərbaycan kommersiya banklarına öz dəstəyini davam etdirir. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı islam prinsipləri çərçivəsində İslam İnkişaf Bankı ilə artıq bir çox layihələrdə fəal əməkdaşlıq edir. Xatırladaq ki, hələ 2011-ci ildə Beynəlxalq Bankda islam bank məhsul və xidmətlərinin tətbiqi üzrə müvafiq konsepsiya qəbul olunub. Həmçinin bank islam bankçılığının tətbiqi çərçivəsində 2009-cu ildə "İslam pəncərə" bölməsinin açılmasına dair xüsusi işçi qrupu yaradıb. Elə o vaxt da məlum olmuşdu ki, konsepsiya çərçivəsində qüvvədə olan qanunvericilik əsasında işlərin başlanması və qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi üzrə təkliflər hazırlanıb. Artıq Beynəlxalq Bankın islam bank işi sahəsində ixtisaslaşan yeni strukturu fəaliyyət göstərir.

Hazırda bankın islam bankçılığı çərçivəsində tətbiq etdiyi maliyyə alətlərinə "Murabaha", "2 pilləli Murabaha" və "İjarə"ni aid etmək olar.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda həm vətəndaşların, həm də bankların ənənəvi formada hissəli ödənişlərlə bağlı praktiki vərdişləri və təcrübələri var, onda zənnimcə ilkin olaraq xüsusilə Murabaha və İjara maliyyələşmə üsullarının tətbiqi Azərbaycan bazarı üçün münasib olardı.

Ancaq, AR Banklar haqqında qanunun 33-cü maddəsinə görə, bank ticarətlə məşğul ola bilməz. Amma islam bankçılığının fəlsəfəsi budur ki, bank öz müştərisi ilə riskləri və gəlirləri bölüşür.

Dünya üzrə ən iri islam bankları

Adı	Ölkə	Aktivlərin həcmi , ABŞ mln.dol.
Ar-Rajhi Banking & Investment Corporation	Səudiyyə Ərəbistanı	7711
İslamic Development Bank	Səudiyyə Ərəbistanı	5054
Kuwait Finance House (KSC)	Küveyt	4273
Muslim Kommersial Bank	Pakistan	3206
Faisal Islamic Bank of Egypt	Misir	1572
Allied Bank of Pakistan	Pakistan	1541
Dubai Islamic Bank	BƏƏ	1492
Bank İslam Malaysia	Malayziya	1143
Qatar Islamic bank	Qətər	876
Jordan Islamic bank of Finance & Investment	İordaniya	795

II FƏSİL. BANK SİSTEMİ

2.1. Azərbaycanın bank sistemi haqqında icmal məlumat

Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun (4 mart 2005-ci il, 6 mart 2007-ci il, 17 aprel 2007-ci il, 19 oktyabr 2007-ci il, 2 oktyabr 2008-ci il, 26 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə) 2.1. maddəsində deyilir: Azərbaycan Respublikasının bank sistemi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankından və kredit təşkilatlarından ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında kredit təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, bu Qanun, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» və «Kredit İttifaqları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunları, Mərkəzi Bankın bunlara müvafiq olaraq, qəbul edilmiş normativ aktları, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Bank sisteminin sabit, normal iş şəraitini təmin edən amillərdən biri qanunvericilikdir. Bank qanunvericiliyi bu sistemin zəruri bir hissəsidir.

Mərkəzi Bank qanunla onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər üzrə bütün banklar, bank olmayan kredit təşkilatları, habelə digər şəxslər üçün məcburi normativ xarakterli aktları müstəqil qəbul edir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin bankıdır. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin maliyyə agentı kimi çıxış edə bilər.

Cari bank fəaliyyəti ilə bağlı qərarları qəbul edərkən, kredit təşkilatları dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarından asılı deyildir və onlar kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə qarışa bilməz.

Kredit təşkilatları qanunla onların fəaliyyət növlərinə aid edilməyən fəaliyyəti həyata keçirməyə məcbur edilə bilməz.

Cari bank fəaliyyəti ilə bağlı qərarları qəbul edərkən, kredit təşkilatları dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarından asılı deyildir və onlar kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə qarışa bilməz.

Kredit təşkilatlarının və dövlətin müvafiq öhdəlik götürdüyü hallardan başqa, bütün digər hallarda kredit təşkilatları dövlətin, dövlət isə kredit təşkilatlarının öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımır. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, iqtisadiyyatda bank xidmətlərinin rolunun artırılması, bank əmanətçilərinin və kreditorlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi və bütövlükdə bank sisteminin stabil və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə bankların təşkili, daxili idarəedilməsi, fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ləğv edilməsi prinsiplərini, qaydalarını və normalarını

müəyyən edir. “Banklar haqqında” yeni Qanun beynəlxalq standartlara, o cümlədən bank nəzarəti üzrə Bazel prinsiplərinə tam uyğun olmaqla ölkənin bank sisteminin etibarlılığının artırılması istiqamətində əsaslı islahatların aparılmasına təkan vermiş, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının daha səmərəli qorunmasına zəmin yaratmışdır. Bank qanunvericiliyi tarixində ilk dəfə olaraq inzibatçıların mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlı tələblər önə çəkilmişdir. Bu da inzibatçıların “məqbul və lazımi keyfiyyətlərə malik şəxs” və “vətəndaş qüsursuzluğu” göstəricilərinə malik olmasını və bank sistemi üçün daha layiqli namizədlərin seçilməsini şərtləndirir.

Bank fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir.

Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə resurslarına olan ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsi, maliyyə xidmətlərindən istifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədilə bank olmayan kredit təşkilatlarının təsis edilməsi, idarə olunması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydalarını müəyyən edir.

Bank olmayan kredit təşkilatı xüsusi razılıq əsasında kreditlərin verilməsi və Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş digər fəaliyyət növlərini həyata keçirən ixtisaslaşmış kredit təşkilatıdır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklar və bank olmayan kredit təşkilatları bank fəaliyyətini Mərkəzi Bankın verdiyi xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilə bilər. Depozit əməliyyatları yalnız banklar və poçt rabitəsinin milli operatoru tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Bank ən azı üç hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. Siyasi partiyalar, ictimai birliklər, fondlar və digər qeyri-kommersiya təşkilatları bankın səhmdarı ola bilməzlər. Bank yalnız adlı səhmlər buraxa bilər. Bankın imtiyazlı səhm sahibləri səs hüququna malik ola bilməzlər. Bankın təsisçiləri olan səhmdarları onun sonrakı səhmdarlarına nisbətən hər hansı əlavə üstünlüklərə malik ola bilməz və ya hər hansı əlavə vəzifələr daşıya bilməzlər.

Banklar məcmu kapitalını və likvid ehtiyatlarını daimi olaraq müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və zərərə yol verməmək üçün aktivlərin qiymətdən düşməsinə qarşı zəruri tədbirlər görməli, mühasibat sənədlərini və digər zəruri sənədləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərtib etməli, bankın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini formalaşdırmalı və tətbiq etməli, zərərin əmələ gəlməsi riskini maksimal şəkildə azaltmaq məqsədi ilə aktivlərin diversifikasiyasını (bölüşdürülməsini) təmin etməlidirlər.

Kredit təşkilatlarının və dövlətin müvafiq öhdəlik götürdüyü hallardan başqa, bütün digər hallarda kredit təşkilatları dövlətin, dövlət isə kredit təşkilatlarının öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımır.

1991-ci il 18 oktyabr tarixdə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Maraqlıdır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin, o cümlədən Milli Bankın yaradılması üçün hüquqi baza bundan bir qədər əvvəl formalaşmışdır. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il 25 may tarixli Konstitusiyaya Qanununun “Bank sistemi və pul tədavülü” adlanan 14-cü maddəsi bütövlükdə məhz bu məsələləri əhatə edirdi. Azərbaycanda müstəqil bank sisteminin və milli pul vahidinin tədavülünün hüquqi əsaslarını təsbit etməklə yanaşı həmin maddə Milli Bankın da statusunu və səlahiyyətlərini müəyyən etmişdir. Belə ki, Milli Bank kredit, pul tədavülü, hesablaşmalar və valyuta münasibətləri sahəsində dövlət siyasətini yeridən, bütövlükdə bank sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən və ehtiyat bank funksiyalarını icra edən ali emissiya idarəsi elan edilmişdir.

Bununla belə həmin dövrdə Milli Bank hələlik yaradılmamışdı. Eyni zamanda “Respublikanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatını sabitləşdirmək sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1991-ci il 8 oktyabr tarixli Qanununa əsasən büdcə-maliyyə sisteminin tənzimi, habelə mərkəzi dövlət idarəetmə orqanlarının yaradılması və ləğvi məsələləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları ilə müəyyən olunurdu. Məhz “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı yaradılmışdır. Fərman fevralın 12-də qüvvəyə minmişdir.

Artıq 1992-ci il 7 avqust tarixli “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə yanaşı “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanun da qəbul olunmuşdur. Həmin ayın 15-də Azərbaycan Respublikasının milli valyutası – manat tədavülə buraxılmışdır (rublla bərabər). 1992-ci il 1 dekabr tarixdə isə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” qərar qəbul etmişdir. Bank işi üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacib olan bu qanunvericilik aktları milli bank hüququnun təməlini qoymuş və bank fəaliyyətinin yeni ictimai-iqtisadi şəraitə uyğunlaşmasına şərait yaratmışdır. Sözügedən aktlarda Milli Bank tədavülə pul nişanları buraxılmasına müstəsna hüququ olan və ehtiyat sistemi rolunu yerinə yetirən dövlətin mərkəzi bankı kimi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda Milli Bank bank sistemi üzərində tənzimləyici və nəzarətedici səlahiyyətlər verilmişdir.

1994-cü il yanvarın 1-dən manat ölkənin yeganə ödəniş vasitəsi elan olundu. 1995-ci il 12 noyabr tarixdə keçirilən referendumda qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin

II bəndində isə pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququnun yalnız Milli Banka mənsub olması bir daha təsdiq edilmişdir. Eyni zamanda həmin bənddə Milli Bankın dövlətin müstəsna mülkiyyətində olması da təsbit edilmişdir. Yeni Konstitusiyanın qəbulu Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanmasından xəbər verirdi. Məhz buna görə də bütün sahələrdə olduğu kimi bank qanunvericiliyi sahəsində də yeniliklər zəruri idi.

Buna görə də 1996-cı il 10 iyun tarixdə “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında”, 14 iyun tarixdə isə “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Qanunlar yeni redaksiyada qəbul edildi. Yeni bank qanunları respublikanın bank sisteminin qabaqcıl dünya bank təcrübəsinə yaxınlaşmasına, kredit təşkilatlarının yaradılmasına imkan yaratdı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 26 dekabr tarixli Fərmanı ilə verilən tapşırıq əsasında 2002-2004-cü illər ərzində hazırlanan “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları 2004-cü ildə qəbul edilib qüvvəyə minmişdir. Yeni qanunların hazırlanması prosesində keçmiş nəsil qanunların üstün cəhətlərinin saxlanılması ilə yanaşı, həm də müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmışdır.

“Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanun 10 dekabr 2004-cü ildə qəbul edilmiş və 22 dekabr 2004-cü ildə qüvvəyə minmişdir. 12 fəsil, 66 maddədən ibarət olan yeni qanun Milli Bankın hüquqi vəziyyətini, onun məqsəd və funksiyalarını, dövlət qurumları arasında yerini və rolunu daha dəqiq müəyyən etmiş, Milli Bankın məsuliyyətinin və fəaliyyətinin şəffaflığının artırılması üçün müvafiq mexanizmlər nəzərdə tutmuşdur.

Yeni qanun Milli Bankın bütün funksional sahələri üzrə fəaliyyətinin daha səmərəli və effektiv həyata keçirilməsi üçün imkan yaratmışdır. Pul və valyuta siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi, ölkənin ödəniş sisteminin tənzimlənməsi və inkişafı, bank nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlətin beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi – bunlar Milli Bankın mühüm funksiyalarından yalnız bir hissəsidir.

“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” 18 mart 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktının qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar olaraq “Azərbaycan Respublikası Milli Bankı” “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” adlandırılmışdır.

Bununla əlaqədar olaraq “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanuna və digər qanunvericilik aktlarına müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının (AMB) ödəniş sistemləri sahəsində fəaliyyəti onun struktur bölməsi olan Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamenti tərəfindən həyata keçirilir. Ödəniş sistemləri və

hesablaşmalar departamentinin missiyası müasir standartlara cavab verən elektron ödəniş sistemlərinin yaradılması, onların sabit və fasiləsiz istismarının təşkil edilməsi, beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə baş verən meyillər nəzərə alınmaqla daim inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir.

AMB tərəfindən beynəlxalq təcrübə əsasında beynəlxalq maliyyə qurumlarının texniki yardımı və maliyyə köməyindən istifadə edilməklə son on il ərzində Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması və inkişafı istiqamətində geniş islahatlar aparılmışdır.

1998-ci ildə Milli Ödəniş Şurasında Milli Ödəniş Sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları və strategiyası hazırlanmışdır.

2001-ci ilin əvvəllərində Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. AZİPS sisteminin istismara verilməsi nəticəsində banklar arasında hesablaşmaların real vaxt rejimində (on-line) həyata keçirilməsinə, pul dövriyyəsinin sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına, banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik idarə olunmasına imkan yaranmışdır.

2002-ci ilin sonlarından etibarən Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsinin bazasında Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının ikinci mühüm elementi olan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Beləliklə, kiçik həcmli, lakin daim təkrarlanan xırda ödənişlərin (əməkhaqqı, sosial müdafiə ödənişləri, telefon, qaz, su, elektrik enerjisi üzrə kommunal ödənişlər və s.) elektron daşıyıcılar əsasında həyata keçirilməsinə, eyni zamanda, xırda ödənişlərin əsas iştirakçıları olan kommunal xidməti müəssisələrinin, böyük sayda ödəniş əməliyyatları (məsələn, vergi, gömrük və sosial müdafiə ödənişləri) aparan hökumət qurumlarının Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturuna integrasiyası üçün əlverişli zəmin yaradıldı.

AZİPS və XÖHKS sistemlərinin fəvqəladə hallarda etibarlı və davamlı fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə onların Sumqayıt Ehtiyat Mərkəzində ehtiyat surətləri yaradılmışdır. Sistemlərin əsas və ehtiyat mərkəzlərdə yerləşən serverləri arasında real vaxt rejimində informasiya mübadiləsi təşkil edilmişdir.

Ödəniş sistemləri sahəsində aparılan islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və regionlara istiqamətləndirilməsi, yaradılmış Milli Ödəniş Sisteminin imkanlarından daha aktiv istifadə olunması, bütün ölkə üzrə vahid elektron ödəniş məkanının yaradılması, hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının daha da artırılması zərurətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 9 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq ölkədə kart ödənişlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının tamamlanması üçün yeni infrastrukturun – “MilliKart” Prosessinq Mərkəzi yaradılaraq

respublikada fəaliyyət göstərən 18 bankın idarəçiliyinə və istifadəsinə verilmişdi.

Kommunal xidməti müəssisələrinin daxili informasiya sistemlərinin beynəlxalq standartlar əsasında təkmilləşdirilməsi və ödəniş sistemləri infrastrukturuna texnoloji integrasiyasının tamamlanmasının icrası ilə əlaqədar olaraq kommunal xidməti haqlarının yığımları üzrə Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sisteminin yaradılaraq 2008-ci ilin 11 iyul tarixindən etibarən istismara verilmişdir. Sistem vasitəsilə KÖMİS-ə qoşulmuş kommunal xidməti müəssisələri üzrə ödənişləri həm nağd, həm də bankomatlarda və KÖMİS-in internet xidmətindən (www.apus.az) istifadə etməklə ödəniş kartları vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür.

2011-ci ilin 8 avqust tarixindən etibarən KÖMİS vasitəsilə yol hərəkəti qaydalarının pozulması ilə əlaqədar törədilmiş inzibati xətalara görə cərimələr haqqında məlumat almaq və ödəniş aparmaq mümkündür.

Dövlət büdcəsinə ödəniləcək vəsaitlərin vahid platforma üzərindən qəbul edilməsinin təmin edilməsi məqsədilə KÖMİS-in texniki və funksional imkanlarının genişləndirilərək "Hökumət Ödəniş Portalı" yaradılmışdır. Vergilər və Maliyyə nazirliklərinin aktiv iştirakı ilə bu qurumlar tərəfindən toplanılması təmin edilən vergi və tədiyyə növlərinin 90 iqtisadi təsnifat kodu üzrə ödənişlərinin "Hökumət Ödəniş Portalı" vasitəsilə toplanması təmin edilmişdir. Yaradılmış imkan nəticəsində 11 aprel 2012-ci il tarixdən etibarən vergi ödəyiciləri KÖMİS-in ödəniş məntəqələrində və eyni zamanda internet sahifəsində (www.apus.az), həmçinin Vergilər Nazirliyinin İnternet Vergi İdarəsi portalında ödəniş kartları vasitəsilə vergi və tədiyyə növləri üzrə ödənişlərini apara bilərlər. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun daxili informasiya sisteminin "Hökumət Ödəniş Portalı"na integrasiya olunması üzrə işlər uğurla yekunlaşdırılmışdır. Integrasiya nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər, torpaq pay mülkiyyətçiləri və digər sığorta edənlərin ödənişlərinin "Hökumət Ödəniş Portalı"nın infrastruktur imkanlarından istifadə edilməklə qəbul edilməsi imkanı yaradılmışdır. Digər dövlət qurumlarının daxili informasiya sistemlərinin "Hökumət Ödəniş Portalı"na integrasiyası istiqamətində işlər görülür.

Respublikasında əhəlinin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq, mənzil tikintisinin səmərəli maliyyələşdirmə mexanizmini yaratmaq, bu sahədə formalaşan təklifin alıcılıq qabiliyyətli real tələbə uyğunlaşmasını təmin etmək və ipoteka kreditləşməsinə yerli və xarici investorları cəlb etmək məqsədi ilə "Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləri sisteminin yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 16 sentyabr tarixli 299 nömrəli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu yaradılmışdır. 2005-ci il dekabrın 22-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu haqqında

Əsasnamə" təsdiq edilmişdir. Azərbaycan İpoteka Fondu dövlət təsisatıdır, hüquqi şəxsdir. Azərbaycan İpoteka Fondu əhaliyə birbaşa ipoteka kreditlərinin verilməsi ilə məşğul olmur. Əhaliyə ipoteka kreditlərinin verilməsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən seçilmiş müvəkkil kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan İpoteka Fondunun əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Müvəkkil kredit təşkilatları tərəfindən verilmiş ipoteka kreditlərini yenidən maliyyələşdirir;

2. Yenidən maliyyələşdirilən ipoteka kreditlərinə dair tələbləri müəyyən edir;

3. Maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması məqsədilə ipoteka ilə təmin olunmuş qiymətli kağızlar emissiya edir;

4. Öz fəaliyyətinin sabitliyini və likvidliyini təmin etmək üçün maliyyə risklərini idarə edir;

5. İpoteka kreditləşməsi sahəsində likvidliyin təmin olunması və Fonda ucuz maliyyə resurslarının cəlb olunması məqsədilə öz səlahiyyətləri daxilində tədbirlər görür.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 23 fevral tarixli 66 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidməti Azərbaycan Respublikasında cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində qanunvericiliklə və «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidməti haqqında Əsasnamə» ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən dövlət orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidməti cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirir, bu sahədə nəzarət sistemini təkmilləşdirir və aidiyyəti dövlət orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidməti cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində fəaliyyəti barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə hesabat verir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin funksiyaları:

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində müvafiq məlumatları toplayır, təhlil edir, aparılmış təhlil nəticəsində

həyata keçirilən əməliyyatda cinayətin əlamətlərini müəyyən etdikdə məlumatları aidiyyəti dövlət orqanlarına göndərir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində normativ tənzimləməni həyata keçirir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində nəzarət funksiyalarını həyata keçirir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində vahid informasiya sisteminin tətbiqini təmin edir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrini təmin edir.

Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri Xidməti. Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestri (MKR) 2005-ci ildə Mərkəzi Bankda yaradılmışdır. MKR-də ölkənin bank sektorunda kredit öhdəliyi olan fiziki və hüquqi şəxslərin məbləğindən asılı olmayaraq bütün kreditlər haqqında məlumatlar toplanılır. Bu məlumatlardan istifadə hüququ kredit müraciətçisini qiymətləndirmək məqsədilə yalnız banklara, bank olmayan kredit təşkilatlarına (BOKT), habelə haqqında məlumat toplanmış şəxslərə məxsusdur.

MKR bankların və “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən fəaliyyət göstərən bank olmayan kredit təşkilatlarının cari və potensial borcalanlarının ödəmə qabiliyyəti haqqında məlumatlar almaq, borcalanların icra intizamını və borcalma nüfuzunun qorunmasını təşviq etmək, habelə bankların və BOKT-lərin kredit risklərini azaltmaq məqsədi daşıyır.

“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 35.4-cü maddəsinə uyğun olaraq MKR-in iş rejimi, o cümlədən məlumatların xarakteri, verilməsi və alınması qaydaları və şərtləri Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin 11 mart 2013-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Mərkəzləşdirilmiş kredit reyestrinin aparılması və istifadəsi haqqında Qaydalar”-ı ilə tənzimlənir.

Reyestrdə borcalanların həm aktiv, həm də tam ödənilmiş kreditləri haqqında məlumatlar saxlanılır. Məlumatların tərkibi borcalanın eyniləşdirmə məlumatları, kredit və kreditin təminatı haqqında məlumatlardan ibarətdir. Reyestrə məlumatlar ayda bir dəfə hər ayın ilk 4 (dörd) iş günü ərzində yenilənir. Yeni verilmiş kreditlər isə 2 (iki) iş günü ərzində MKR-ə göndərilir.

Məlumat təchizatçıları MKR-ə təqdim edilən məlumatların dəqiqliyini təmin etməlidirlər. Hər bir şəxsin onun haqqında toplanmış məlumatlardakı qeyri-dəqiq məlumatlardan şikayət etmək hüququ vardır. Borcalanlar şikayətləri yazılı formada bilavasitə Mərkəzi Banka təqdim edirlər. Şikayətçi öz

şikayət ərizəsində onun fikrincə düzgün olan kredit öhdəliyini və ya şikayətin digər səbəbini dəqiq göstərməlidir. Fiziki və hüquqi şəxslərin şikayətlərinə Mərkəzi Bank tərəfindən baxılır və araşdırılma tələb olunduqda şikayət məlumat təchizatçısına göndərilərək şikayətin araşdırılması tələb edilir. Şikayət əsaslı olduqda bank və ya BOKT həmin şəxsin kredit məlumatlarında dərhal müvafiq dəyişiklik aparır, şikayət əsassız olduqda isə bu barədə MKR-ə əsaslandırılmış cavab verir.

MKR-də borcalanlar haqqında toplanan və əldə edilən məlumatlara Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilən bank sirri rejimi tətbiq edilir. MKR-ə sorğular banklar və BOKT-lər tərəfindən cari borcalanları haqqında sorğu edilən şəxsin razılığı tələb olunmadan, potensial borcalanları və zəminləri haqqında isə yalnız barəsində sorğu edilən şəxsin (şəxslərin) imzaladığı yazılı razılıq əsasında edilir.

Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 29 Dekabr 2006-cı ildə ölkə parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 fevral 2007-ci il tarixli Fərmanına əsasən Əmanətlərin Sığortalanması Fondu yaradılmış, 2007-ci ilin 12 avqust tarixindən isə fəaliyyətə başlamışdır. Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, Azərbaycan Respublikasında maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir.

Fondun sığorta ehtiyatları Fonda üzv olan banklardan rüblük olaraq yığılan təqvim haqlarının hesabına formalaşdırılır. ƏSF hüquqi şəxsdir, qeyri-kommersiya təşkilatıdır və öz əmlakının mülkiyyətçisidir. Fond, üzərində öz adı olan möhürə, habelə Mərkəzi Bankda və bu Qanunla müəyyən olunmuş qaydada digər banklarda hesablara malikdir. Fondun əsas məqsədi mənfəət götürmək deyil və onun fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi bütün mənfəət sığorta ehtiyatlarının artırılmasına yönəldilir. Dövlət və Mərkəzi Bank Fondun öhdəlikləri üzrə, Fond isə dövlətin və Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşıyır.

Fiziki şəxslərin əmanətlərinin cəlb edilməsi üçün bank lisenziyasına malik olan bütün banklar və xarici bankların yerli filialları Fondun məcburi iştirakçılarıdır. İştirakçı bankların Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənardə yerləşən filiallarındakı əmanətlər Fond tərəfindən sığorta olunmur və onlar üzrə kompensasiya ödənilmir.

Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun bugünə olan əsas hədəfi üzv banklardakı fiziki şəxslərin əmanətlərini sığortalamaqdır.

Fond yarandığı gündən etibarən qorunan əmanətlərə görə faiz dərəcələri bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. 1 avqust 2013-cü il tarixindən etibarən 10 faizdən çox olmayan faizlə yerləşdirilən hər bankdakı 30.000 manata qədər

əmanətlər sığortalanır. Kompensasiyanın maksimum həddi 30.000 manatdır. Əmanətçilər əmanətlərin sığortalanması üçün heç bir ödəniş etmir və sığorta haqları yalnız üzv banklar tərəfindən ödənilir.

2.2. Bank infrastrukturu

Bank sisteminin fəaliyyətini təmin edən müəssisələr, agentliklər və xidmət sahələri Bank infrastrukturuna aiddir. Bank infrastrukturu özündə məlumat, metodik, elmi, kadr təminatı, həmçinin rabitə vasitələri və kommunikasiyanı birləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində banklar hər şeydən əvvəl ölkə iqtisadiyyatının, onun sahələrinin, həmçinin xidmət göstərdiyi fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyəti barədə geniş və operativ məlumatlara ehtiyac duyurlar. Bu banklara müştərilərin kredit qabiliyyətliliyi, iqtisadi və işgüzar bazarın, əmlakın idarə edilməsi vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi və müştərilərin vaxtlı-vaxtında məlumatlandırılmasını təşkil etmək üçün vacibdir.

Bazar iqtisadiyyatında mövcud olan güclü rəqabət, baş verə biləcək iqtisadi böhran, müəssisələrin və dövlətin qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti şəraitində düzgün qərarlar qəbul etməkdən ötrü məlumat təminatı banklar üçün günün tələbinə çevrilir. Bunsuz banklar hətta müvəqqəti maliyyələşmə fəaliyyətini həyata keçirə bilməz, müştərilər üçün lazımi xidmətləri vaxtlı-vaxtında keyfiyyətlə icra edə bilməzlər. Eyni zamanda kapital itkisinə yol verə bilirlər.

Banklar lazım olan məlumatları müxtəlif mənbələrdən - xüsusi agentliklərdən, çoxsaylı məlumat kitablarından, jurnal və operativ nəşrlərdən, mərkəzi banklardan və s., beynəlxalq aləmdə baş verən mühüm dəyişikliklər barədə məlumatları isə internet vasitəsilə əldə edə bilər.

Metodiki təminat bank infrastrukturunun mühüm elementlərindən biridir. İndi bankların fəaliyyətinə dair bütün lazım olan sənədlər toplusu Mərkəzi Bank tərəfindən hazırlanır və fəaliyyətə buraxılır. Azərbaycan Mərkəzi Bank strukturunda Tədqiqatlar və İnkişaf Mərkəzi Makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə dair aşağıdakı modelləri hazırlamışdır: Manatın real effektiv valyuta məzənnəsinin tarazlıq səviyyəsi və məzənnə uyğunsuzluğunun qiymətləndirilməsi; Manatın məzənnəsinin inflyasiyaya ötürücülük qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi; Daşınmaz əmlak bazarında “köpüyün” proqnozlaşdırılması; Inflyasiya Dinamik stoxastik ümumi tarazlıq Məcmu buraxılış kəsiri; Pula tələb Makro stress-testləşmə (hüquqi və fiziki şəxslər üzrə) və Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə edilən indekslər.

Bank infrastrukturunun mühüm elementlərindən biri də elmi təminatdır. O, həm ayrı-ayrı bankları, həm də bütövlükdə bank sistemini əhatə etməlidir.

Elmin nailiyyətlərinin vaxtlı-vaxtında praktikada tətbiqinə şərait yaratmaq üçün mütləq kifayət dərəcədə yüksək səviyyəli təhlil mərkəzləri yara-
dılmalıdır.

Kadr təminatı bank infrastrukturunun ən vacib elementidir. 85 ildən yuxarı ölkəmizdə maliyyə və bank orqanları üçün kadrlar hazırlayan Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində «Beynəlxalq valyuta, kredit və maliyyə münasibətləri», «Bank işi», «Qiymətli kağızlar bazarı» və bir çox digər fənlər tədris olunur ki, son məqsəd iqtisadi sistemlər üçün yüksəkixtisaslı kadr hazırlığından ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin artması banklar tərəfindən göstərilən xidmətlər çeşidinin və həcmnin çoxalmasına gətirib çıxarır. Öz növbəsində bu, bankları keyfiyyətə yeni, texniki cəhətdən yüksək-səviyyəli ödəmələrin və hesablaşmaların sürətli icrasını təmin edən rabitə və digər texniki vasitələrin əldə edilməsini təmin edir.

Bank sisteminin sabit, normal iş şəraitini təmin edən amillərdən biri qanunvericilikdir. Bank qanunvericiliyi bu sistemin zəruri bir hissəsidir.

Hal-hazırda Azərbaycanda bank sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən bir neçə əsas qanunlar qüvvədədir:

1) Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (4 mart 2005-ci il, 6 mart 2007-ci il, 17 aprel 2007-ci il, 19 oktyabr 2007-ci il, 2 oktyabr 2008-ci il, 26 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrə)

2) Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17 aprel 2007-ci il, 9 oktyabr 2007-ci il, 6 noyabr 2007-ci il, 26 may 2009-cu il, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrə). Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (4 mart 2005-ci il, 6 mart 2007-ci il, 17 aprel 2007-ci il, 19 oktyabr 2007-ci il, 2 oktyabr 2008-ci il, 26 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrə);

3) Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (25 dekabr 2009-cu il); Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (08 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrə);

4) Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 27 noyabr 2001-ci il tarixli, 220-IIQD nömrəli; 30 aprel 2002-ci il tarixli, 317-IIQD nömrəli; 3 mart 2006-cı il tarixli, 82-IIIQD nömrəli; 17 aprel 2007-ci il tarixli, 320-IIIQD nömrəli; 7 dekabr 2007-ci il tarixli, 507-IIIQD nömrəli; 30 iyun 2009-cu il tarixli, 856- IIIQD nömrəli; 5 mart 2010-cu il tarixli, 972-IIIQD nömrəli Qanunlara əsasən dəyişikliklər və əlavələrə;

5) Kredit ittifaqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (2001-ci il 23 noyabr və 30 sentyabr 2010-cu il tarixli əlavə və dəyişikliklərə);

6) Poçt haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1 may 2007-ci il, 2 oktyabr 2008-ci il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla edilmiş əlavə və dəyişikliklərə);

7) Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 25 dekabr 2009-cu il);

8) “İpoteka haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu.15 aprel 2005-ci il;

9) “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 29 dekabr 2006-cı il;

10) “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın ləqəlləşdirilməsinə və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 25 fevral 2009-cu il.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank sisteminin səmərəli fəaliyyəti üçün bank birlikləri və konsorsiumları, holdinqləri, xüsusi təyinatlı banklar, kredit kooperasiyaları haqqında qanunlar işlənib hazırlanmalıdır. Həmçinin bankların fəaliyyətini nizamlayan qanunlar toplusuna kredit işi, elektron ödəniş sistemi, bank sirri, bankların iflası qanunları da daxil edilməlidir. Maliyyə-kredit sistemində banklarla bərabər fəaliyyət göstərən digər maliyyə institutları-qiyətli kağızlar və fond birjası, faktoring və trast şirkətləri, investisiya fondları haqqında qanunlar da az əhəmiyyət kəsb etmir.

2.3. Bank sisteminə nəzarət modelləri

Dünyada bank sferasına nəzarətə və bu sferanın tənzimlənməsinə ciddi ehtiyac ötən əsrin 20-30-cu illərində baş vermiş Böyük depressiyadan sonra formalaşmağa başlamışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bank biznesinin beynəlmilləşdirilməsi və kapitallaşmanın sürətləndirilməsi beynəlxalq bank nəzarəti qayda və normalarının formalaşmasını şərtləndirdi. Bununla belə, bank sferasında nəzarət səlahiyyətləri hər bir ölkədə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş institusional formalarda həyata keçirilir. Bu sistemlərin müxtəlif ölkələr üzrə fərqlərinə baxmayaraq, onların hamısı aşağıdakı əsas məqsədlərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənib:

1. Pul və maliyyə sabitliyinin saxlanması. Bu da bankların iflasına yol verilməməsi və aktiv və passivlərin səmərəli idarə edilməsinə yönəldilmiş bank tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi deməkdir.

2. Bank sisteminin səmərəliliyinin təmin olunması. Bu isə aktivlərin keyfiyyətinin artırılması və potensial risklərin azaldılması hesabına əldə olunur. Bank nəzarətinə həmçinin daxili bank əməliyyatlarının və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi daxildir ki, bu da bankların həyati əhəmiyyətli iqtisadi əməliyyatları və institutları maliyyələşdirmək qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

3. Əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsi: əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə müvafiq orqanların əmanətçilərə münasibətdə öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirilməlidir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə bank nəzarətini həyata keçirən orqanların növləri də müxtəlifdir ki, bu da bir sıra institusional, mədəni və inzibati şərtlərlə, habelə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və kapital bazarlarının həcmi ilə izah olunur. Bəzi ölkələrdə Mərkəzi Banka nəzarət və bu bankların tənzimlənməsi vahid orqan tərəfindən həyata keçirilir, digər ölkələrdə bu funksiyaları öz aralarında sıx əməkdaşlıq edən xüsusi nəzarət orqanları icra edir, çünki pul-kredit siyasətinin və bank nəzarətinin işlənilib hazırlanması funksiyaları kəşidir.

Elə ölkələr var ki, burada nəzarət funksiyası tamamilə Mərkəzi Bankın əlindədir. Məsələn, Rusiyada, bəzi ölkələrdə Mərkəzi Bank özünün nəzarət və tənzimləyici funksiyalarından qismən məhrum olunub (Fransa, Almaniya, Avstraliya, Kanada, İsveçrə, Türkiyə və s.). Nəhayət, elə ölkələr də vardır ki, onlarda mərkəzi banka və ya oxşar funksiyalara malik orqana nəzarət və tənzimləyici səlahiyyətlərin bir hissəsi verilir. Belə orqanın tipik nümunəsi kimi ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemini göstərmək olar.

Beləliklə, nəzarət orqanları arasında funksiyaların bölünməsinin bir neçə modelini fərqləndirmək olar:

Bununla, nəzarət orqanları arasındakı funksiya bölgüsünün bir neçə modelini ayırmaq olar:

Model 1. Bank fəaliyyətinə nəzarət və onun tənzim olunması sahəsində istisna səlahiyyətlərə malik olan mərkəzi banklar üzrə qanunverici təhkimçiliyə əsaslanır. Bank işi sahəsində nəzarət təcrübəsinin yarandığı ilk gündən bəri bu modelin yeganə model olmamasına baxmayaraq məhz bu model tarixən üstünlük təşkil edib. Özünün hakim mövqeyini itirməsinə baxmayaraq, bu gün də, o, hələ də əvvəlki kimi həyat tərəfindən tələb edilir.

Model 2. "Qarışıq". Nəzarət və idarə funksiyaları Mərkəzi Bankın və Maliyyə Nazirliyinin bilavasitə iştirakı ilə ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Model 3. Bank fəaliyyəti üzərində nəzarət Maliyyə Nazirliyi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan ixtisaslaşdırılmış sərbəst orqanlar tərəfindən Mərkəzi Bankın iştirakı ilə həyata keçirilir.

Model 4. Maliyyə xidmətləri bazarında meqa - tənzimləyici orqanların yaradılması haqqında qanunverici qərar qəbul edən ölkələri birləşdirir.

Model 5. Beynəlxalq və ya milli. Nəzarət sahəsində mövcud olan nöqteyi-nəzərdən bütün beynəlxalq maliyyə təşkilatları arasından ən əhəmiyyətli olanları bunlardır: Mərkəzi Avropa Bankı (MAB), bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsi, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı.

Bu gün Azərbaycanın bank sektorunda səmərəli bank nəzarəti və tənzimlənmənin daha böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi yeni inkişaf mərhələsi başlayır. Azərbaycanda bank nəzarətinin və tənzimlənməsinin əsas məqsədləri bank sistemində sabitliyin saxlanması, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının müdafiəsidir.

Azərbaycanda bank tənzimlənməsinin qanunverici əsasını “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Qanun” təşkil edir. Həmin qanuna əsasən, Azərbaycanda kredit təşkilatlarına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı həyata keçirir.

Qanunvericiliklə Mərkəzi Banka bank əməliyyatlarının keçirilmə qaydalarının təyin olunması, kredit təşkilatlarının dövlət qeydiyyatı, onların fəaliyyətlərinin lisenziyalasdırılması, kredit təşkilatlarının (bank və qeyri-bank) fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə funksiyaların həvalə olunması ilə əlaqədar Mərkəzi Bank tərəfindən normativ aktlar işlənib hazırlanır.

Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin sabit işləməsinə təmin etmək, bank kreditorlarının və əmanətçilərin maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə Mərkəzi Bank qüvvədə olan qanuna, “Banklar haqqında” və “Kredit ittifaqları haqqında” AR qanunlarına, Mərkəzi Bankın normativ aktlarına və səmərəli bank nəzarəti üzrə beynəlxalq təcrübəyə müvafiq olaraq, bank fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması, tənzimlənməsi və bank fəaliyyəti üzərində nəzarət funksiyalarını həyata keçirir.

Bank nəzarətinin və tənzimlənməsinin təşkilinin konkret üsulunun seçilməsi bir sıra amillərin məcmusu ilə təyin olunur ki, bu amillərin də özünə-məxsus müxtəlifliyi onların hər birinə təkrarolunmaz milli səciyyə qazandırır. Bir mübahisəsiz faktı qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə bazarlarının bütün seqmentlərinin artan integrasiyası şəraitində nəzarət funksiyalarının meqatənzimləyicinin əlində cəmlənməsi tendensiyası özünü daha dolğun şəkildə büruzə verir.

Vaxtilə bir sıra inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr maliyyə bazarının meqatənzimləyicisini yaratmaqla maliyyə bazarının dövlət tənzimlənməsi sistemində islahatların aparılması yolunu seçmişdilər. Onların sırasına Norveç (1986), Kanada (1987), Danimarka (1988), İsveç (1991), Böyük Britaniya (1997), Yaponiya (1998), Koreya (1998), Avstraliya (1998), İslandiya (1999), Cənubi Afrika (1990), Macarıstan (1996), və Sinqapur aid etmək olar. Meqatənzimləyici, mahiyyətə İsveçrədə də yaradılıb.

Maliyyə bazarının bütün bölmələri üzərində nəzarətin və yoxlamanın birləşdirilməsi nadir hadisə deyil. Britaniyada təxminən 10 il əvvəl yaradılmış Maliyyə Xidmətləri İdarəsi (FSA) ilk vaxtlardan həm investisiya xidmətləri sektorunu tənzimləyir, həm də banklara nəzarət edirdi (bank sistemi üzərində nəzarət ona İngiltərə Bankından keçmişdi). Sonralar ipoteka kreditləşməsi sektoruna, 2005-ci ildən isə sığorta sektoruna nəzarət də bu quruma verildi.

Beləliklə, etiraf etmək olar ki, bir çox xarici ölkələrdə meqatənzimləyicilərin yaradılması və ya ən azı maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərən bir neçə tənzimləyici orqanın funksiyalarının birləşdirilməsi tendensiyası kifayət qədər diqqətlə izlənilir. Lakin müxtəlif ölkələrdə maliyyə bazarlarının meqatənzimləyicilərinin yaradılması prinsipləri bir-birindən fərqlənir. Meqatənzimləyicilərin formalaşma prinsipləri hətta Avropa İttifaqı çərçivəsində də fərqlənir.

Məsələn, tam integrasiya olunmuş meqatənzimləyicilər üç ölkədə mövcuddur, iki dövlətdə tənzimlənmə əsasən bir institutda mərkəzləşib, bir ölkədə konfederal sistem, altı ölkədə üç idarədən ibarət tənzimlənmə strukturu mövcuddur, daha ikisində isə mövcud sistem dəyişiklik prosesindədir. Mərkəzi bankların iştirakına gəlincə, yeddi dövlətdə bank nəzarəti Mərkəzi Bankın daxilindədir və ya onunla sıx əlaqədədir, beş ölkədə banklara nəzarət orqanının Mərkəzi Bankdan heç bir asılılığı yoxdur, ikisində əsasən müstəqildir, bir dövlətdə isə sistem yenidən nəzərdən keçirilməkdədir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin heç də hamısı öz maliyyə bazarlarının meqatənzimləyicilərinin yaradılması yolu ilə getməyiblər. Məsələn, ABŞ-da maliyyə sektorunun seqmentlərinə nəzarəti müxtəlif təşkilatlar həyata keçirir. Onlardan heç biri hökumət strukturuna daxil deyil, sığorta sahəsinin isə, ümumiyyətlə, federal tənzimləyicisi yoxdur. Maliyyə bazarı dünyanın ən çox inkişaf etmiş bazarlarından olan ABŞ maliyyə bazarının tənzimlənməsi istiqamətində islahatların gedişində (1999-cu ilin ikinci yarısında qəbul edilmiş maliyyə qanunvericiliyinin modernizasiyası haqqında qanun) meqatənzimləyicinin yaradılmasından imtina edib. ABŞ funksional tənzimləmə prinsipinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə getmiş və maliyyə bazarlarının bir neçə idarəetmə orqanını qoruyub saxlamışdır. Sözügedən qanuna görə, ABŞ-ın qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarının lisenziyalasdırılması və nəzarəti SEC tərəfindən həyata keçirilir.

Qəbul olunmuş bir faktdır ki, bank işi etimada əsaslanır. Biz artıq müştərilərin bir çox hallarda ayrı-ayrı bankların və bütövlükdə bank sisteminin əmanətləri qorumaq qabiliyyətinə etimadını itirdiyinin şahidi olmuşuq. Sərt və ciddi bank nəzarəti özlüyündə maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün kifayət deyil. Maliyyə qeyri-sabitliyinin bank sektorundan kənarda çox sayda digər potensial mənbələri var, odur ki, nəzarətin məqsədləri böhranın qarşısının alınması üçün daha irəli getməlidirlər.

Maliyyə qloballaşması özündə ölkələr arasındakı maliyyə əlaqələrinin dərinləşməsini, qiymətlərin liberallaşmasını və investisiya axınlarının artmasını, millətlərarası maliyyə institutlarının (idarələrinin) yaranmasını ifadə edir. Valyuta və avro-valyuta bazarlarının, xarici valyutada olan bank depozitlərinin, beynəlxalq maliyyə bazarlarından cəlb edilən vasitələrin, institusional investorların müştərək ehtiyatlarının, ayrı-ayrı ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında xarici ehtiyat paylarının artan həcmi və yüksək dinamikası maliyyə qloballaşması proseslərinin güclənməsini təsdiq edir.

Bank nəzarətini həyata keçirən orqanların növləri müxtəlif ölkələrdə fərqlidir ki, bu da müxtəlif institusional, mədəni və inzibati şərtlərlə, həmçinin iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsi və kapital bazarının həcmi ilə izah edilir. Bəzi ölkələrdə vahid Mərkəzi Bank nəzarəti və tənzimi orqanı mövcuddur, digər bir sıra ölkələrdə isə bu funksiyaları bir-biriləri ilə sıx əməkdaşlıq edən xüsusi

nəzarət orqanları icra edir, belə ki, pul-kredit siyasətinin və bank nəzarətinin təkmilləşdirilməsi funksiyaları yenidən qurulur.

Müxtəlif ölkələrdə istifadə olunan institusional yanaşmalardan asılı olaraq ölkənin maliyyə sektorunun fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi göstərilən funksiyaya əsasən və ya başqa şəkildə hökumət tərəfindən bu iş üzrə səlahiyyətləndirilən müxtəlif orqanlar arasında bölüşdürülür. Digər bəzi ölkələrdə koordinasiya problemləri idarələrarası işçi qruplarının, şuraların və digər konsultativ orqanların yaranması yolu ilə həll edilir ki, yaradılan bu qrupların, şuraların tərkibinə tənzimləyici (nizamlayıcı) və nəzarət orqanlarının nümayəndələri daxil edilir. Bir çox ölkələrdə maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzim olunması və ona nəzarət mərkəzi bankların, maliyyə nazirliklərinin, həmçinin, banklara, sığorta şirkətlərinə və qiymətli kağızlar bazarının iştirakçılarına nəzarət üzrə komissiyalar və s. bu kimi digər təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilirdi.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarına görə, ölkələrin 76 %-ində bank nəzarəti mərkəzi banklar, 4 %-ində Maliyyə Nazirliyi, 20 %-ində qarışıq tipli orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Sonuncu üsul, məsələn, Fransada həyata keçirilir ki, burada nəzarət xüsusi olaraq yaradılan orqan-Bank Komissiyası tərəfindən Fransanın Milli Bankı ilə birgə icra edilir. Yalnız milli banklara təhkim edilən prudensial nəzarət fikrini Mərkəzi Avropa Bankı israrla dəstəkləyir.

Bir çox ölkələrdə fond bazarlarını nizamlayan orqanlar bankları nizamlayan orqanlar ilə paralel olaraq işləyirlər. Buna misal olaraq Rusiyanı göstərmək olar ki, burada nəzarət orqanları sistemindəki rəhbər bənd rolunu Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankı və Maliyyə Bazarları üzrə Federal Xidməti bərabərhüquqlu şəkildə icra edir. Həmçinin Fransada da Bank Komissiyası, Birja Əməliyyatları üzrə Komissiya və Maliyyə Bazarları üzrə Şura ilə paralel olaraq işləyir. Yaponiyada fond bazarları, Financial Services Agency (FSA)–Maliyyə Xidmətləri Agentliyi tərəfindən müşahidə olunur, Yaponiyanın Mərkəzi Bankı isə bank sektorunu tənzimləyir.

Avropa Birliyində bank nəzarəti orqanları Avropa Birliyi səviyyəsində necə olmalıdır, onun səlahiyyətlərinə nələr daxildir, bu orqan mərkəzi bank yanında fəaliyyət göstərməlidir, ya da tamamilə sərbəst, heç bir orqandan asılı olmayan bir orqan olmalıdır və s. bu kimi mövzularda geniş müzakirələr getməkdədir. 22 sentyabr 2010-cu il tarixində Avropa Parlamenti tərəfindən, həmçinin Avropa Birliyinin (AB) maliyyə sistemində islahatların keçirilməsi ilə bağlı qərar da bəyənilmişdir ki, bu islahatlar çərçivəsində maliyyə bazarlarının tənzimi, risklərin milli səviyyədə fraqmentləşdirilmiş fərdi təhlil problemlərinin aradan qaldırılması, həmçinin sistem risklərin erkən aşkar edilməsi və qarşısının alınması sisteminin inkişaf etməsi arxitekturasının və institusional quruluşunun təkmilləşməsi hesabına onun davamlılığını və sabitliyini təmin etməyə yönəlmiş bir sıra qanunverici təşəbbüslər qəbul olun-

muşdur. Verilmiş bu əlaqədə milli tənzim xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır, belə ki, müxtəlif ölkələrdə bank tənzimləyici funksiyalar ya ölkənin Mərkəzi Bankının üzərinə, ya da nazirliyin və ya xüsusi olaraq yaradılan komissiyanın digər orqanının üzərinə qoyulub. Bu orqanlar üzərinə qoyulan bu vəzifəni ya müstəqil surətdə icra edirlər, ya da mərkəzi bankın və ya Maliyyə Nazirliyinin iştirakı ilə icra edirlər.

Xüsusi ilə, bank sahəsinin tənzimlənməsi üzrə olan vəzifələri, Avstraliyada Maliyyə Nəzarəti üzrə Xidmət, Belçikada–Banklar, Maliyyə və Sığorta üzrə Komissiya, Böyük Britaniyada–Maliyyə Xidmətləri İdarəsi, Almaniyada–Maliyyə Nəzarəti üzrə Federal Xidmət, Kanadada–Maliyyə Nazirliyi, Lüksemburqda–Büdcə və Xəzinə Nazirliyi, Fransada–Kredit Təşkilatları və İnvestisiya Fondları üzrə Komitə, İsveçrədə–Federal Bank Komissiyası, Yaponiyada–Maliyyə Xidməti və Yaponiya Bankı və s. icra edir.

Mərkəzi Bank pul-kredit siyasətini formalaşdırmaq və həyata keçirtməklə yanaşı Bolqarıstanda, Yunanıstanda, İtaliyada, Litvada, Niderlandda, Yeni Zelandiyada, Portuqaliyada, Slovakiyada, MDB ölkələrində həmçinin bank idarələrini də tənzim edir.

Vahid maliyyə bazarında nəzarətin müxtəlif milli nəzarət orqanları tərəfindən paralel şəkildə həyata keçirilməsi nəzarət orqanlarının banklar arasındakı rəqabətə göstərdikləri təsirə nisbətən onların birtərəfli tələblərinin mövcudluğuna təhlükə yaradır. Bizim fikrimizcə hazırkı problem xüsusilə Avropa üçün daha aktualdır, çünki burada yalnız bank nəzarətinin beynəlmilləşdirilməsi prosesi inkişaf etmir, həm də vahid Avropa supermilli bank nəzarəti orqanının yaradılması istiqamətinə yönələn hərəkət tendensiyası da müşahidə olunur.

Bizim fikrimizcə, cümlədən bank tənziminin harmonizasiyası hal-hazırda maliyyə integrasiyasının ən vacib şərti və elementi hesab edilir. Tənzimləyici (nizamlayıcı) orqanların harmonizasiyası prosesi dedikdə vahid normaların, lisenziyalasdırma üsullarının və maliyyə idarələri üzərindəki nəzarətin uyğunlaşdırılması prosesi başa düşülməlidir.

Çox tez-tez alimlər maliyyə tənzimi sistemlərinin dövlətlərarası konvergensiyasına zəruri şərt kimi baxırlar, amma digər başqa hallarda isə onu bazar integrasiyasının nəticəsi kimi də qiymətləndirirlər, lakin, demək olar ki, alimlər həmişə maliyyə tənzimi sistemlərinin dövlətlərarası konvergensiyasını mütləq surətdə maliyyə integrasiyasının ən vacib elementi hesab ediblər.

AB-dəki maliyyə integrasiyası təcrübəsi üzərində tərəfimizdən aparılan tədqiqatların göstərdiyi kimi dövlətlərarası konvergensiya prosesi maliyyə integrasiyasının zəruri şərti hesab edilir və o, olmadan praktiki olaraq integrallaşdırılmış maliyyə bazarını yaratmaq mümkün deyil.

Maliyyə bazarının fəaliyyətinə yeni nəzarət modeli – Meqare-qulyator¹

Dünya Bankının verilmiş tədqiqatlarına görə qismən və ya tam şəkildə inteqrallaşmış maliyyə nəzarəti orqanları (bank sahəsi, sığorta xidmətləri sahəsi və meqatənzimləyici adını almış qiymətli kağızlar bazarı da daxil olmaqla maliyyə bazarının əsas seqmentləri üzərində nəzarəti həyata keçirir) bu beynəlxalq maliyyə təşkilatının üzvləri hesab edilən 30 % ölkələrdə fəaliyyət göstərmişdirlər. Maliyyə bazarının bütün sahələri üzərində nəzarət və tənzimin birləşdirilməsi nadir hadisə deyil. Maliyyə Tənzimi və Nəzarəti üzrə Britaniya İdarəsi, Böyük Britaniyanın maliyyə xidmətləri bazarına nəzarət edən mərkəzi orqandır. FSA-Böyük Britaniya ərazisində fəaliyyət göstərən bütün investisiya, maliyyə və bank şirkətlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarətinə görə məsuliyyət daşıyan sərbəst qeyri-hökumət orqanıdır. 2010-cu ilin iyun ayında Krallıq hökuməti, maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi sisteminin yeni arxitektura keçməsi üzrə qurulan planlar haqqında məlumatlar bəyan etmişdir. Yeni arxitektura mövcud sistemin transformasiyasının Maliyyə Hərəkətləri Agentliyinə (Financial Conduct Authority - FCA) Maliyyə Xidmətləri üzrə İdarə qismində yaranmasına, həmçinin 2012-ci ilin sonunda üçtərəfli tənzim sisteminin-FSA, İngiltərə Bankının və Krallıq Xəzinəsinin-Maliyyə Siyasəti üzrə Komitə (Financial Policy Committee – FPC), Prudensial Tənzim İdarəsi (Prudential Regulation Authority- PRA) və İngiltərə Bankının törəmə şirkətinə malik İstehlakçıların və Bazarın Hüquqlarının Müdafiəsi İdarəsindən (Consumer Protection and Markets Authority-CPMA) ibarət olan yeni quruluşla əvəz olunmasına səbəb olacaq.

Yenidən yaradılan orqanların öhdəlikləri çox geniş olacaq. Belə ki, planlaşdırılır ki, FCA-nın mövqeli məqsədləri ilə Böyük Britaniyanın maliyyə sisteminin müdafiəsi olacaq və ona qarşı etibarın artması müşahidə ediləcək. Daha üç operativ məqsədlər bunlardır: istehlakçıların müdafiəsinin lazımı dərəcədə təmin edilməsi, maliyyə xidmətləri bazarının effektivliyinin artması, həmçinin milli maliyyə sisteminin bütövlüyünün qorunub saxlanılması.

Almaniyanın Federal Maliyyə Nəzarəti İdarəsi (BaFin)-Almaniyanın maliyyə xidmətləri üzrə mərkəzi nəzarət orqanı hesab edilir. BaFin AFR-nin Federal Hökumətinin bir hissəsi sayılır. BaFin-in hüquqi statusu və funksiyaları "Maliyyə Nəzarətinin Federal İdarəsi haqqındakı Qanunda", "AFR-nin bank Fəaliyyəti haqqındakı Qanununda" və digər xüsusi qanunlarda öz əksini tapmışdır. Banklara və investisiya şirkətlərinə nəzarət sahəsindəki öhdəliklərin yerinə yetirilməsində BaFin Alman Federal Bankı ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Beynəlxalq valyuta fondunun dəstəyi və bilavasitə iştirakı ilə Türkiyədə yeni bank nəzarəti orqanı-Banking Regulatory and Supervisory Agency of Turkey (BDDK) yaradılması böhrandan sonra Türkiyədə ən əhəmiyyətli

¹ Bu barədə geniş bax: Abbasbəyli M.A. Bank sistemində nəzarət modelləri. Bakı, 2015.

hadisələrdən olmuşdur. Bu, tamamilə sərbəst olan və maliyyə bazarının bütün iştirakçıları tərəfindən yüksək etibarlıqla istifadə edilən bir quruluşdur. Böhrana qədər BDDK ölkənin xəzinə quruluşunun daxilində idi. Hal-hazırda BDDK müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir və qanunla ona növbəti səlahiyyətlər verilmişdir: bankların fəaliyyətlərinə nəzarət etmək; kredit təşkilatlarının işlərini nizama salmaq; qanuni əsaslara görə bankların fəaliyyətlərinin (banklar bağlananadək) müxtəlif aspektləri üzrə qərarlar qəbul etmək və əmanətçilərin hüquqlarının qorunması; maliyyə sisteminin effektiv işləməsi üçün şəraitin yaradılması və depozitlərin sığortasının Türkiyə Fondu tərəfindən (TMSF) idarə olunması.

BDDK özünün idarə funksiyalarını bütün bank idarələri üzərində, o cümlədən islam bankları üzərində cəmləmişdir. Bununla belə, “Banklar üzrə Nəzarət və Tənzimləmə Şurasının” sədrinə, həmçinin bankların maliyyə fəaliyyətlərinin təsdiq olunması və onların ləğv edilməsi sxemlərinin seçilməsi məsələlərində də istisna səlahiyyətlər verilmişdir.

Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün inkişaf etmiş ölkələrin hamısı özlərinin maliyyə bazarlarının meqanizamlayıcılarını yaratmaq yoluna baş vurmədilər. Tam şəkildə integrallaşdırılmış nəzarət orqanlarının yaradılmasına yönəlik tendensiya onların mövcud olmasına baxmayaraq bir çox ölkələrdə maliyyə nəzarətinin ənənəvi funksional quruluşu qorunub saxlanılmaqdadır ki, həmin ənənəvi funksional quruluş ayrı-ayrı sahələrə aid edilən nəzarət orqanlarının mövcudluğunu tələb edir.

2007–2008-ci illərdə ABŞ-da yaranan maliyyə böhranı sistem riskin və maliyyə idarələrinin tənzimində mövcud olan çatışmamazlıqların üstünü bir daha açdı ki, bu da öz növbəsində maliyyə tənzimi və nəzarəti üzrə olan idarə quruluşlarında yenidən islahatların keçirilməsinin vacibliyini vurğuladı.

Sistem risklərin aradan qaldırılması və monitorinqi üzrə səlahiyyətlərin icra edilməsi üçün yeni Maliyyə Sabitliyi Üzərində Nəzarət Şurası (The Financial Stability Oversight Council–FSOC) yaradıldı, həmçinin Federal Ehtiyat Sisteminin səlahiyyətləri dəyişdirildi. FSOC-in əsas funksiyaları: tənzimlənmədə sistem cəhətdən önəmli olan idarələrin və boşluqların təyin olunması; məlumatların toplanması və potensial riskləri üzə çıxartmaq məqsədi ilə maliyyə xidməti bazarının monitorinqi; sistem əmələ gətirən bank və qeyri-bank maliyyə idarələrinin və maddi vəsaiti 50 milyarddan çox olan holdinqlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin daha sərt standartlarını işləyib hazırlamaq; özündə bütün maliyyə sistemi üçün təhlükəli olan yüksək riskləri daşıyan təşkilatların ləğv edilməsi və onların yenidən qurulması.

Rusiyada makroprudensial tənzimləmə sisteminin qurulması üzrə təşəbbüslərin həyata keçirilməsi yalnız 2011-ci ildə Rusiya Bankında maliyyə sabitliyi Departamentinin yenidən qurulması ilə başlamışdır. Bundan başqa, qiymətli kağızlar bazarında, o cümlədən sığorta sahəsində də tənzimlənmə funksiyalarının qanunvericilik cəhətdən parçalanması baş verdi: tənzimlənmə

funksiyaları Maliyyə Nazirliyinə, nəzarət və idarə vəzifələri isə Maliyyə Bazarları üzrə Federal Xidmətə 2012-ci ilin yanvar ayında bank sahəsində nəzarət metodologiyasını təcrübi nəzarətdən (konkret bankların və nəzarət reaksiyalarının maliyyə vəziyyətlərinin qiymətləri) ayırmaq məqsədi ilə Rusiya Bankının Bank Tənzimi və Nəzarəti Departamentinin iki müstəqil departamentdə yenidən qurulması fikri təsdiq edildi. Bu, tənzimləyici və nəzarət funksiyalarının birləşdirilməsi zamanı meydana çıxaraq maraq mübahisələrinə səbəb olan bütün əsasları şərtsiz olaraq ləğv edirdi.

Belarus Respublikasının Milli Bankı ölkənin maliyyə bazarı üzərindəki nəzarəti, tənzimi və maliyyə bazarının inkişafı üzrə olan funksiyalarını genişləndirməyi planlaşdırır. Bununla əlaqədar olaraq irəli sürülür ki, Belarus Respublikasında qüvvədə olan modelə əsasən ölkənin maliyyə bazarlarının fəaliyyətinə nəzarət və onların tənzimlənməsi Belarus Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olan üç orqan–Belarus Respublikasının Milli Bankının Bank Nəzarəti üzrə Baş İdarəsi, Qiymətli Kağızlar üzrə Departament və Sığorta Nəzarəti üzrə Baş İdarə tərəfindən həyata keçirilir. Belarus Respublikasının Maliyyə Nazirliyi qiymətli kağızlar bazarının inkişafına, sığorta bazarına, lombardların fəaliyyətinə nəzarət edir. Lizing fəaliyyətinin və investisiya fondlarının inkişafına isə Belarus Respublikasının İqtisad Nazirliyi cavabdehdir. Eyni zamanda Belarus maliyyə bazarının bəzi iştirakçıları heç bir dövlət orqanının nəzarəti altına düşmür.

Azərbaycanın indiki nəzarət sistemi maliyyə bazarlarındakı nəzarətin, idarənin və tənzimin vahidlik prinsipini təmin etmir. Fond bazarının peşəkar iştirakçılarına Azərbaycanın Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, sığorta şirkətlərinə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti, pensiya yığımlarına qoyulan kapitala Dövlət Sosial Fondu, banklara isə, Azərbaycanın Mərkəzi Bankı nəzarət edir. Hesab edirik ki, bütün riskləri ümumi nəzarət çərçivəsində tənzimləmək daha məqsədəuyğundur.

Hesab edirik ki, 2013-cü ildə bank sisteminin tənzim edilməsinin ən son beynəlxalq standartlar və təcrübəyə əsaslanaraq müasirləşdirilməsi Azərbaycanın maliyyə sistemində ən böyük yenilik olacaqdır. Vahid maliyyə nəzarəti sistemi maliyyə təşkilatlarının öz risklərini idarə etmək keyfiyyətinin artırılmasına, həmin təşkilatların risklərini vaxtında aşkar etmək və onları aradan qaldırmaq qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə yönəlməlidir.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, son illər Azərbaycanın Mərkəzi Bankı beynəlxalq bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsinin tələblərini və beynəlxalq standartları nəzərə almaqla prudensial tənzim metodlarının və yanaşmalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində müəyyən uğurlara nail olmuşdur. Mərkəzi Bankın əsas nailiyyəti kimi distant nəzarətin həyata keçirilməsi zamanı ancaq rəsmi meyarlardan istifadə etməkdən imtina üzrə məzənnəni göstərmək olar. Bank nəzarəti təcrübəsinə tədricən “iş etibarı”, “stress–test sistemi”, “davranış modeli”, “risk dərəcəsi və maddi vəsaitlərin – aktivlərin keyfiyyəti

haqqında əsaslandırılmış mülahizələr”, “fərdi kuratorluq idarəsi – institutu” kimi yeni səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olan meyarlar daxil edilməkdədir.

Hal-hazırda Azərbaycanda müxtəlif səviyyələrdə maliyyə bazarının müxtəlif seqmentlərinin tənzimlənməsi üzrə baş idarə və ya “meqatənzimləyici” adlanan və səlahiyyətlərinə maliyyə bazarı üzərindəki nəzarət və tənzimin bütün aspektləri daxil edilən vahid dövlət orqanının yaradılması haqqında məsələlər fəal şəkildə müzakirə edilir.

2007-ci ildən etibarən Mərkəzi Bank tərəfindən banklara tövsiyə olunan biznes strategiyası qlobal böhran dövrünün “yumşaq” keçməsinə və böhran-sonrası nəticələrinin minimallaşdırılmasında böyük rol oynamışdır. Post-böhran dövründə də bank sektoru təmkinli biznes strategiyasını davam etdirmişdir.

Ötən illərdə olduğu kimi, 2010-cu ildə də Mərkəzi Bank banklarla birgə “maliyyə immunizasiyası” tədbirlərini davam etdirmiş, o cümlədən maliyyə dayanıqlığı göstəricilərinin gücləndirilməsinə dəstək vermişdir. Ötən dövrlərdə toplanmış kredit riskləri ehtiyatlanma və kapitalizasiya səviyyəsinin artırılması ilə neytrallaşdırılmışdır.

Bank nəzarəti çərçivəsində tənzimləmə və nəzarət tədbirləri artım və dayanıqlıq arasında optimal nisbətin təminatına yönəldilmiş, sistem risklərin minimallaşdırılması, sektorun sabit fəaliyyətinin təmin edilməsi, əhalinin və investorların etimadının qorunmasını hədəfləmişdir.

Banklar üzərində intensiv nəzarət rejimi optimallaşdırılmışdır ki, bunun da əsas məqsədi risklərin adekvat qiymətləndirilməsi və bu əsasda maliyyə dayanıqlığının, o cümlədən kapital adekvatlığının düzgün diaqnostikası olmuşdur. Diaqnostika işləri arasında müntəzəm stress-testlər xüsusi rol oynamışdır.

İlk dəfə banklara nəzarət risk profillərinə uyğun olaraq “matris modeli” əsasında həyata keçirilmişdir. Hər bir bank üzrə fərdi fəaliyyət proqramı və nəzarət rejimi müəyyən olunmuşdur. Zəif və həyat qabiliyyəti olmayan 2 bankın lisenziyası ləğv edilmişdir. Bu bankların aktivləri və depozit bazası kiçik olduğu üçün onların ləğvi bank sisteminə təsirsiz ötürülmüşdür.

Bank nəzarəti çərçivəsinin qlobal çağırışlara adaptasiyası davam etdirilmiş, requlyativ çərçivə kontrstiklik tənzimləmə prinsipləri əsasında yenilənmiş və erkən xəbərdarlıq potensialı gücləndirilmişdir. Kapital, likvidlik və makroprudensial nəzarət alətləri üzrə “Bazel-III” konsepsiyasına əsaslanan yeni dayanıqlıq normativləri araşdırılmışdır. Nəticədə, bank kapitalının keyfiyyətinin artırılması, bank aktivlərinin artımının dayanıqlılığının təmin edilməsi məqsədilə kapital yetərliyiinin yeni əmsalı – leverec əmsalının tətbiqinə başlanılmışdır.

Eyni zamanda bank sisteminin sabit və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən likvidlik riskinin idarə olunması ilə bağlı bankların daxili siyasət, qayda və prosedurlarına dair yeni tələblər müəyyən edilmişdir. Təsdiq edilmiş əlavələr bank sisteminin dayanıqlığını artırmaqla

yanası, bank sisteminə qarşı olan etimadın yüksəldilməsini təmin etmişdir. Banklarda risk menecment potensialı gücləndirilmişdir.

Mərkəzi Bank tərəfindən banklarda risklərin idarə edilməsi sisteminin səviyyəsi, işləkliyi və adekvatlığının yeni qiymətləndirmə sistemi müəyyən edilmiş və onun ilkin olaraq sistem əsaslı banklarda tətbiqinə başlanılmışdır.

Banklarda stress-testlərin keçirilməsi üzrə yeni qaydalar hazırlanmışdır. Stress-testlərin aparılması haqqında qaydaları layihəsində stress-test üzrə bankdaxili siyasət, qayda və prosedur, hesabatlıq sistemləri, habelə stress-test işinin təşkilinə dair minimum tələblər müəyyən edilmişdir. Risk menecerlərinin beynəlxalq səviyyəli sertifikatı daha qabaqcıl səviyyədə davam etdirilmişdir.

İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və bank xidmətləri haqqında maarifləndirilməsi cəmiyyətin banklara etimadının artırılmasında mühüm rol oynayır. İl ərzində Mərkəzi Banka daxil olmuş müraciətlərin əksəriyyəti kreditlərin verilməsi, kredit müqavilələrindən irəli gələn öhdəliklərin icrası ilə bağlı yaranmış mübahisələr, plastik kartlarla və bankomatların işi ilə bağlı yaranmış problemlərlə əlaqədar olmuşdur. Müraciətlər mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq müvafiq qaydada baxılmış, cavablandırılmış və qaldırılmış problemlərin həlli istiqamətində lazımi tədbirlər həyata keçirilmişdir.

2.4. Bank sisteminə əmanətlərin sığortalanması sistemi

Bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımi tədbirlər və proqramlar hazırlanır. Məhz bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımi tədbirlər və proqramlar kontekstində Əmanət sığorta sistemi (ƏSC) fəaliyyət göstərir. Bu da 1930-cu illərdə ABŞ-da banklardan əmanətin çəkilməsini önləmək üçün mükməl bir dərman olaraq ortaya çıxmış və illərdən bəri özəl sektoru əmanət riskindən qorumaqdır. Bankın əmanət sahibləri, bank seçimində öz təhlillərindən çox hökumətin sığorta sahəsində təcrübəsinə əsaslanaraq güvən alır.

Əmanət sığorta sisteminin tətbiqi 1930-cu illərdə ABŞ-da bank iflaslarına cavab olaraq qanuni çərçivəyə minmişdir. Əmanət sığorta sisteminin təməlləri 1933-cü ildə FDİC (Federal Deposit Insurance Commite) qurulması ilə başlanmışdır. ABŞ-da bank əmanətlərinə təminatı FDİC adlı qurum həyata keçirir.

Avropa birliyinə üzv olan ölkələrdə “əmanət – sistemlərinə aid təlimatlar 30 may 1994- cü il 94/19 EC sayılı Avropa parlamentində qəbul edilmişdir. Təlimata görə birliyə daxil olan dövlətlərdə fəal üzvü olan bütün bankların cəlb etdikləri əmanətlər qarşılığında Əmanət sığorta sisteminə iştirakına məcburiyyət gətirmişdir. Təlimatın 3-cü maddəsinin 1 bəndinə görə kredit qurumları Əmanət sığorta sisteminə qatılmadıqca, banklara əmanət toplamaq lisenziyası verilmir. Təlimatın 7-ci maddəsinə görə birliyə üzv olan dövlətlərin əmanətçilərə 20.000 avroya qədər olan məbləği ödəməklə məsuldur.

2008-ci ilin qlobal maliyyə böhranı Avropa Birliyi ölkələri arasında Əmanət sığorta sistemi haqqında qəbul etdikləri qərarların deklerativ olduğunu ortaya qoydu. Məsələn, İrlandiya və Yunanıstan hökumətləri təktərəfli olaraq bank əmanətlərinə (həcmindən asılı olmayaraq) 100 % zəmanət verdi. Böyük Britaniya hökuməti İrlandiya hökumətinin bu qərarına təpki olaraq əmanətlərin tam kompensasiya olunan həcmi 35 min funt sterlinqdən 50 min funt sterlinqədək artırdı. Bütün bu kimi addımlar AB üzv ölkələrində “iqtisadi millətçilik” siyasətinin bank sektorunda “moral hazard” təhlükəsinə yol verəcəyini ortaya qoydu.

2008-ci ilin sentyabrında Rusiya əmanətlərin tam kompensasiya olunan həcmi 100 min rubldan 200 min rubla, ödənişlərin maksimal məbləğini isə 400 min rubldan 700 min rubla qaldırmaqla əmanətlərə tətbiq olunan dövlət təminatının artırılmasını elan etdi. Lakin bu tədbir hələ ki, əhəmiyyətli kapital axınına səbəb olmadı.

Azərbaycanda «Əmanətlərin sığortalanması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 11 fevral 2007-ci ildə dərc edilməklə qüvvəyə minmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir. Fond tərəfindən sığortalanan əmanətlər üzrə kompensasiya məbləği 4000 manatdan 6000 manata qaldırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 8 may 2009-cu il tarixdə “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda əlavə və dəyişikliklərin edilməsi ilə Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etmişdir.

Qanuna edilmiş dəyişikliklə qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddinin müəyyən edilməsinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının uçot faiz dərəcəsiindən asılılığı aradan qaldırıldı. Qəbul olunmuş Qanuna əsasən illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası müəyyən edir. 10 iyun 2009-cu il tarixdə keçirilmiş növbədənənar iclasda Fondun qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla 15 faiz müəyyən etdi.

Qeyd edək ki, 2009-cu il 1 yanvar tarixdən etibarən Fonda üzv olan banklarda 15 faiz dərəcəsi ilə və bu faiz dərəcəsi həddində əmanətlər qorunan əmanətlər hesab olunur və Fond tərəfindən sığortalınır.

Xatırladaq ki, qanuna edilmiş dəyişikliyə əsasən kompensasiya məbləğinin maksimum həddi 30 min manatdır. Əmanətlərin sığortalanması üçün heç bir ödəniş edilmir. Sığorta haqları yalnız banklar tərəfindən ödənilir. Bundan başqa Qanuna dəyişikliyə uyğun olaraq hər hansı iştirakçı bankda sığorta hadisəsi baş verərsə, əmanətçilər sığortalanmış əmanətlər üzrə əmanətin

100 % həcmində və maksimum 30 min manat məbləğində kompensasiya ala biləcəklər. Kompensasiya məbləğinin 30 min manata çatdırılması MDB məkanında ən yüksək kompensasiya məbləğidir. Müqayisə üçün Qazaxıstanda kompensasiya məbləği 33 min, Rusiyada isə 25 min ABŞ dolları təşkil edir.

Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir.

Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (8 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə) Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Fondun əsas məqsədi mənfəət götürmək deyil və onun fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi bütün mənfəət sığorta ehtiyatlarının artırılmasına yönəldilir.

Dövlət və Mərkəzi Bank Fondun öhdəlikləri üzrə, Fond isə dövlətin və Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşıyır.

Fiziki şəxslərin əmanətlərinin cəlb edilməsi üçün bank lisenziyasına malik olan bütün banklar və xarici bankların yerli filialları Fondun məcburi iştirakçılarıdır. İştirakçı bankların Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarda yerləşən filiallarındakı əmanətlər Fond tərəfindən sığorta olunmur və onlar üzrə kompensasiya ödənilmir.

Xarici bankın öz ölkəsindəki əmanətlərin (depozitlərin) sığorta sistemi onun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən filialını (filiallarını) əhatə etdikdə, xarici bankın yerli filialındakı əmanətlər Fond tərəfindən sığorta olunmur, bu şərtlə ki, həmin ölkədə əmanətlərin sığortalanması sisteminin qaydaları bu qanunla müəyyən olunmuş şərtlərdən az əlverişli olmasın. Əks təqdirdə xarici bankın yerli filialındakı əmanətlər bu qanunla müəyyən edilmiş qaydada əlavə sığortalanmalıdır.

Fond öz gəlirləri, iştirakçı banklar isə Fonda ödədikləri sığorta haqları üzrə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş güzəştlərdən istifadə edir.

Fondun funksiyaları

Fond aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1. iştirakçı bankların reyestrini tərtib edir və onlara şəhadətnamələr verir;
2. sığorta haqlarını yığır və onların uçotunu aparır;
3. öz əmlakını idarə edir və ona dair sərəncam verir;
4. sığorta hadisəsi baş verdikdə, əmanətçilərin tələblərinin uçotunu aparır və kompensasiya ödəyir;

5. Fondun funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün iştirakçı banklardan bu qanunla müəyyən edilmiş lazımı məlumatı (o cümlədən, əmanət siyasəti haqqında) və hesabatları alır;

6. bu qanuna müvafiq olaraq Fondun qaydalarını qəbul edir;

7. öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün vəsaiti çatışmadıqda, maliyyə bazarlarından, Mərkəzi Bankdan və ya Azərbaycan hökumətindən borc vəsaitləri cəlb edir;

8. öhdəlikləri üzrə kompensasiya ödədikdə, həmin məbləği reqress qaydasında iştirakçı bankdan tələb edir;

9. iştirakçı banklardan sığorta haqları üzrə borcun və hesablanmış dəbbə pulunun ödənilməsinə tələb edir və bu barədə Mərkəzi Banka məlumat verir;

10. əmanətlərin sığortalanması sisteminin fəaliyyətini təmin edən digər funksiyaları həyata keçirir.

Fondun sığorta ehtiyatları

Fondun sığorta ehtiyatları aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

1. iştirakçı bankların üzvlük haqları;

2. iştirakçı bankların təqvim haqları;

3. iştirakçı bankların əlavə haqları;

Fondun buraxdığı uzunmüddətli borc öhdəlikləri hesabına cəlb olunan vəsait;

5. iştirakçı banklar tərəfindən ödənilən dəbbə pulları;

6. cari xərclər çıxılmaqla, Fondun vəsaitinin idarə olunması nəticəsində əldə edilmiş gəlir; 7. qrant, ianələr və ya qanunvericilikdə qadağan edilməmiş digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər;

8. kompensasiyaların ödənilməsi üçün çatışmayan məbləğdə alınmış borc vəsaitləri;

9. reqress qaydasında tələb hüququ ilə bankdan və ya xarici bankın yerli filialından alınan vəsaitlər.

İştirakçı banklar Fondun reyestrinə daxil olduqdan sonra 10 təqvim günü müddətində Fondun Mərkəzi Bankda olan hesabına 10 (on) min manat məbləğində birdəfəlik üzvlük haqqı ödəyirlər. Üzvlük haqqını ödəmiş iştirakçı banklar birləşmə və ya qoşulma şəklində yenidən təşkil olunduqda, yaxud fiziki şəxslərdən əmanətlərin cəlb edilməsi hüququ Mərkəzi Bank tərəfindən bərpa edildikdə, üzvlük haqqı ödəmədən iştirakçı bankların bu qanunla müəyyən olunmuş hüquq və vəzifələrini əldə edir.

Fondun sığorta ehtiyatları aşağıdakı məqsədlərə istifadə edilə bilər: kompensasiyaların ödənilməsinə; illik büdcə çərçivəsində Fondun idarə edilməsinə və əmlakının alınmasına; borc öhdəliklərinin ödənilməsinə.

Fond risklərin bölüşdürülməsi (diversifikasiyası) məqsədi ilə, habelə aktivlərin təhlükəsizliyini, yetərli likvidliyini və əqləbatan gəlirliliyini təmin etmək üçün sərbəst pul vəsaitlərini yalnız aşağıdakı maliyyə alətlərində yerləşdirir: dövlət qiymətli kağızlarında; mərkəzi bankların qiymətli kağızlarında;

mərkəzi banklarda və yüksək reytingli digər banklarda depozitlərdə, habelə yüksək reytingli başqa maliyyə alətlərində.

Fond tərəfindən hər bir iştirakçı bankda sığortalanmış əmanət üzrə əmanətin 100 faizi həcmində, lakin 30 (otuz) min manatdan çox olmamaq şərtlə kompensasiya ödənilir. Mərkəzi valyutada olan əmanətlər üzrə kompensasiya manatla, xarici valyutada olan əmanətlər üzrə isə əmanətlərin valyutasında ödənilir. Əmanətlər ABŞ dolları və ya avroda olmadıqda, kompensasiya bu valyutaların biri ilə sığorta hadisəsinin baş verdiyi günə Mərkəzi Bankın müvafiq valyutalar üzrə müəyyən etdiyi rəsmi məzənnələr əsasında hesablanmış çarpaz məzənnə üzrə hesablanır və ödənilir. Bir əmanətçinin bir bankda, o cümlədən bankın yerli filiallarında və şöbələrində bir neçə əmanəti olduqda, yaxud həm mərkəzi, həm də xarici valyutada əmanətləri olduqda, onlar toplanır və bir əmanət kimi manatla kompensasiya olunur. Sığorta hadisəsi əmanətçinin əmanəti olan bir neçə iştirakçı bankda baş verdikdə, kompensasiya hər bir bankda olan əmanət üzrə ayrı-ayrılıqda ödənilir. Birgə əmanət hesabı olan əmanətçinin həmin bankda digər əmanəti olduqda, birgə əmanət üzrə ona məxsus olan hissə və digər əmanəti toplanır və bir əmanət kimi kompensasiya ödənilir. 18 yaşı tamam olmamış övladının adına əmanət hesabı üzərində sərəncam vermək hüququ qanunvericiliyə uyğun olaraq valideynə və ya övladlığa götürənə məxsus olduqda, kompensasiya onlara ödənilir. Bu zaman valideynin və ya övladlığa götürənin həmin bankda əmanəti olduqda, bu əmanət üzrə ayrıca kompensasiya ödənilir. Əmanət üzrə sərəncam vermək hüququ qanunvericiliyə uyğun olaraq qəyyuma və ya himayəçiyə, yaxud müqaviləyə və ya etibarnaməyə müvafiq olaraq üçüncü şəxsə məxsus olduqda, kompensasiya həmin şəxsə ödənilir. Bu zaman qəyyumun və ya himayəçinin həmin bankda əmanəti olduqda, bu əmanət üzrə ayrıca kompensasiya ödənilir. İştirakçı banklar birləşmə və ya qoşulma şəklində yenidən təşkil olunduqda əmanətçinin varis banka keçmiş hər bir əmanətinə müqavilə müddəti qurtaranadək ayrıca əmanət kimi baxılır və ayrı-ayrılıqda kompensasiya ödənilir.

Beləliklə, əmanət sığorta sisteminin məqsədi – makro baxımdan əmanət sahiblərinin bank sistemlərinə olan güvəni gücləndirir və əmanətlərin bankcılıq sistemi kənarında qalmasını və ya sistem kənarına çıxarılmasının qarşısını almaq üçün fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, ƏSS yığım sahiblərinin əmanətlərini topluca və ani olaraq banklardan çəkmələri durumunda bu sektorda yaşanabiləcək böhranların da qarşısını alır və ya ola biləcək mənfi təsirləri minimuma endirilməsində böyük xidməti vardır.

2.5. Bank sisteminə böhran

Maliyyə böhranı sadəcə olaraq geniş spektrə malik böhranın bir parçasıdır, iqtisadiyyatın ümumi böhranı zamanı yaranır. “Maliyyə böhranı” termininin son vaxtlar istifadəsi genişlənib. Adətən əvvəllər “pul böhranı” termini

istifadə olunurdu.

Maliyyə böhranlarının səbəbləri müxtəlifdir. İlk növbədə, bunun səbəbləri əsassız (tutarsız) makroiqtisadi siyasət, dövlət borc münasibətləri sisteminin kökündən pozulması, inflyasiyanın güclənməsi, bank sektorundakı çaxnaşma, zəif və ya axsaq milli maliyyə sistemi, əlverişsiz xarici şərtlər (məsələn, əsas milli ixrac mallarının qiymətinin düşməsi və ya əsas idxal mallarının qiymətinin qalxması), düzgün olmayan mübadilə kursu (adətən, yüksək), siyasi qeyri-sabitlikdir.

F.Mişkin hesab edir ki, “maliyyə böhranı fenomeni” – maliyyə aktivlərinin qiymətlərinin kəskin enməsi və bir çox maliyyə şirkətlərinin müflisləşməsi ilə xarakterizə olunur. F.Mişkin maliyyə böhranının aşağıdakı səbəblərini qeyd etmişdir:

1. faiz dərəcələrinin artımı;
2. fond bazarlarında qiymətlərin enməsi;
3. qiymətlərin ümumi səviyyəsinin gözlənilmədən enməsi;
4. qeyri-müəyyənliyin artması;
5. bank panikası.

“Beynəlxalq iqtisadiyyat” adlı ədəbiyyatın məşhur amerikan müəllifləri Tomas Puqel və Piter X. Lindert maliyyə böhranının yaranma səbəbinin beş amilini müəyyən etmişlər: həddindən artıq kredit və borc, xarici beynəlxalq şoklar, valyuta riski, daimi olmayan beynəlxalq qısamüddətli kreditlər, qlobal infeksiya. Bu amillər əsasən Türkiyə, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində, Rusiyada, Latın Amerikasını ölkələrində müşahidə olunurdu.

Beləliklə, maliyyə böhranının tərkib hissəsi kimi aşağıdakı elementləri müəyyən edə bilərik:

1. valyuta böhranı – milli valyutanın devalvasiyasına gətirib çıxarır.
2. bank böhranı – dövlətdən iri həcmdə maliyyə dəstəyi tələb edir.
3. borc böhranı – xarici və daxili borcda problemlərin kəskinləşməsi ilə bağlıdır.
4. birja – qiymətli kağızların kursunun kifayət qədər enməsi prosesi.

Valyuta böhranları- bu valyuta sferasında stabilliyin kəskin ziddiyyətləridir. Bu əsasən özünü valyuta kurslarının kəskin oynamasında, kapitalın “qaçışında”, devalvasiya və revalvasiyada, beynəlxalq likvidliyin pisləşməsində, valyuta kredit və maliyyə münasibətlərində ziddiyyətlərin kəskinləşməsində özünü büruzə verir.

Maliyyə sektorunun liberallaşdırılması ilə ikiqat valyuta-bank böhranları arasında sıx əlaqə olduğunu bildirirlər. Maliyyə liberallaşması nəticəsində faiz dərəcələrinin artımı ölkəyə intensiv kapital axınına yol açır. Şərqi Asiya ölkələrində finans liberallaşdırılması əsasən 70-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində baş verdi (İndoneziyada 1983-1993-cü illərdə, Malayziyada 1978-1985-ci illər, Tailandda 1988-1990-cı illər, Cənubi Koreyada 1988-1995-ci illər, Filippində 1984-1991-ci illər).

1982-ci ildə bəzi ağır borc içində olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq banklara olan borclarını ödəyə bilməmələrinə görə bankçılıq böhranı meydana gəldi. Bank böhranları bank aktivlərinin aktiv keyfiyyətindəki pozulmanın yayılmasından qaynaqlanır. Bu pozulma bankların kredit portfel-lərindəki problemlə kreditlərin payının yüksəlməsi, daşınmaz əmlak və aksiya qiymətlərinin düşmələri ilə müşahidə edilir.

BVF və Dünya Bankı kimi kredit qurumlarının dəstəkləndiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrə təklif edilən modellər aşağıdakılardır:

- xarici ticarətdə liberallaşma siyasəti;
- dövlət sərmayəli müəssisələrin özəlləşdirilməsi;
- tədiyyə balansının tarazlığını təmin etmək;
- valyuta kursunun sabit saxlanma siyasəti.

Yuxarıda göstərilən modellər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, bu ölkələrdə finans böhranları dərinləşmiş və iqtisadi ədəbiyyatda bunların səbəb və nəticələri ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Artan xarici ticarət kəsirinə qarşılıq qısamüddətli sərmayə axınları tədiyyə balansında problem olmadığı siqnalını vermişdir. Valyuta kursu üzrə meydana gələn təzyiq və psixoloji devalvasiya gözləmələri böyük miqdarlı spekulativ hərəkət ilə birləşdikdə, yüksəksəviyyəli bir devalvasiya və daha sonra valyuta bazarı ilə başlayıb bütün iqtisadiyyatı alt-üst edən maliyyə böhranı olmuşdur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə valyuta böhranlarının bir-birinə həddindən artıq bənzəməsi xarakterik bir haldır. İndoneziya, Malayziya, Rusiya, Braziliya – bu ölkələrin milli valyutalarının bir-birinə çox oxşar vəziyyətdə inflyasiyaya uğraması beynəlxalq maliyyə bazarının təşkilində və ya inflyasiyanın idarəetmə mexanizmində sistem defektinin olmasını açıq şəkildə büruzə verir. Bu defekt özünü aşağıdakı şəkildə göstərir:

Dövlətlərin kapital əməliyyatlarına olan nəzarətinin zəifliyi və belə bir nəzarətin zəifliyi transmilli spekulyantların inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sərbəst fəaliyyəti üçün şərait yaradır. Borc alan ölkə xarici kredit alan kimi valyuta spekulyantı dərhal bu ölkəyə vəsait qoyur. BVF-nin şərtlərinə əsasən üzv ölkədə sərbəst maliyyə-valyuta bazarı olmalıdır. Kredit tam istifadə olunmayanacan belə bir təəssürat yaranır ki, hər şey uğurla həyata keçirilir və iqtisadi artım mövcuddur. Milli valyutanın möhkəm valyuta olması görüntüsü yaranır və yüksək gəlir təmin olunur. Valyuta sərf olunandan sonra isə gəlir azalır və investorların valyutaları ölkəni tərk edir. Təcili “xilasətmə əməliyyatı” belə vacib məqamda vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Belə ki, yerli valyutanın dayanıqlığını təmin etmək üçün BVF-nin ayırdığı kredit transları–BVF üzv ölkələrin maliyyə kəsirini aradan qaldırmaq və tədiyyə balansını tənzimləmək üçün 4 kredit payı (trans) şəklində 3 illik vəsait təqdim edir. Bu transların hər birinin həcmi ölkənin kvotasının 25%-nə bərabərdir və hər pay daha sərt nəzarətlə verilir. Məsələn, 1998-ci ilin avqustunda Rusiyanın Milli

Bankı valyuta bazarında dolları sataraq milli valyutanı qorumaq məqsədini qarşıya qoymuşdu. Buna BVF-nin 4 mlrd. dollarlıq kreditinin birinci transı sərf olundu. Amma “piramida” elə hündür idi ki, vəsait uzun müddətə yetmədi. Digər tərəfdən Rusiyada milli valyutanın devalvasiyası ona görə baş verdi ki, pulun artım artımı iqtisadiyyatın real sektorundakı artımı üstələyirdi.

İqtisadiyyatda mənəvi risk investisiyanın artmasına səbəb olur, digər tərəfdən də kredit və borc alanların məsuliyyətsiz davranışı artmağa başlayır.

Beləliklə, dünyada bir-birinin ardınca baş verən böhranlar aydın şəkildə aşağıdakıları ortaya çıxardı:

1. Borc alan ölkənin və onun vətəndaşlarının maraqlarını nəzərə almayan çətin iqtisadi problemlərin həlli üçün nəzərdə tutulan birtərəfli monetar yanaşma uğurlu hesab oluna bilməz;

2. Hər bir ölkənin fərdi xüsusiyyətlərini, milli adət-ənənələrini, təbii resurslarını, intellektual və elmi-texniki potensialının səviyyəsini nəzərə almadan stabilləşdirmə və “balansının tənzimlənməsi” tipli problemləri həll etmək mümkünsüzdür;

3. Kapital əməliyyatları üzərindən bütünlüklə dövlət nəzarətinin götürülməsi spekulativ əməliyyatların aktivləşməsinə, korrupsiyanın artmasına gətirib çıxarır. Bu isə təkcə həmin ölkədə yox, bütün dünyada maliyyə və iqtisadi sabitliyin pozulmasına səbəb olur;

4. BVF-nin borcalan ölkələr qarşısında xüsusi şərtlər, müxtəlif iqtisadi və siyasət sanksiyalar tətbiq etmək imkanı var, ancaq onun məsləhətləri bəzi hallarda və bu digər ölkə və onun vətəndaşlarına ziyan vurmasına baxmayaraq, Fondun belə məsuliyyət mexanizmi yoxdur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə valyuta və bank böhranlarının inkişafı və formalaşması şəraitlərinin analizinin ümumi nəticəsi aşağıdakı mövqələrdə cəmlənir:

1. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə bazarının məhdud həcmi buna səbəb oldu ki, dövlət borclarının həcmi özəl sektorda maliyyə imkanlarının ixtisarına gətirdi. Kommersiya bankları, öz növbəsində ölkə daxilində vəsaitin çatışmazlığı ilə əlaqəli beynəlxalq maliyyə bazarlarına üz tutmağa məcbur oldular;

2. Özəl sektor tərəfindən xarici borcun yığılması ümumi şəkildə milli iqtisadi və maliyyə sisteminin davamlılığı üçün effektivdir, nəinki, hökumət tərəfindən xarici borclarının monopoliyası. Hökumətin əsas borcalan qismində çıxış etməsi vəziyyətində, vəsaitlər əsasən büdcə defisitlərinin maliyyələşməsinə yönəldir və bu da xarici borcun ödənilməsi məsələsini daha da dərinləşdirir;

3. İnkişaf edən bazarlarda böhran vəziyyətinin formalaşması adətən çoxlu xarici və daxili amillərin kombinəedilmiş təsirinə əsaslanır. Böhranların əsas xarici amillərinə hər bir ölkə üçün əsas ixrac bazarlarında konyunkturun qeyri – qənaətbəxş dəyişməsi, inkişaf etmiş ölkələrdə faiz dərəcələrinin artımı aiddir:

Böhran hallarını qabaqlamağa xidmət edən aşağıdakı tövsiyələr ciddi maraq doğurur:

1. Kommersiya bankları üzərində nəzarət sisteminin gücləndirilməsi (lakin onların kəsirlərinin dövlət hesabına örtülməsi yox);

2. Maliyyə bazarları üzərində nəzarətin gücləndirilməsi;

3. Böyük həcmdə borc vasitələrindən istifadə edən təşkilatların (banklar, investisiya və sığorta təşkilatları və s.) fəaliyyətində şəffaflığın (sürətli və əlçatan informasiyanın) təmin olunması;

4. Kredit təsisatları ilə məşğul olan reyting agentliklərinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması;

5. Bank və təşkilatlar üzərində korporativ idarəetmə sisteminin gücləndirilməsi;

6. Sabit pul dövriyyəsi və real valyuta kursunun təmin olunması (bu onların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış hərəkətliliyini istisna etmir);

7. Qısamüddətli beynəlxalq maliyyə axınları üzərində güclü nəzarətin təşkili.

BVF-nin müəyyənləşməsinə görə valyuta böhranı dəyişim kursuna spekulyativ hücumlar zamanı devalvasiyaya yol açan və ya hökumətin valyutanı müdafiə məqsədi ilə kifayət qədər xarici ehtiyatlardan istifadəsi zamanı baş verir.

Valyuta böhranlarının aşağıdakı klassifikasiyası mövcuddur:

- Birinci tip – hər hansı ölkədə kursun sabitləşdirilməsi şəraitində pul kütləsinin artımı ilə bağlıdır, hansı ki, daxili qiymətləri dünya qiymətlərinə nisbətə artırır, bu isə ticarət balansını pozur və nəticədə sabit valyuta kursundan imtina olunur.

- İkinci tip - həddən artıq dövlət borcunun yığılması ilə əlaqədardır. Bu müəyyən müddətdə investorların itməsinə yol açır, kapitalın “qaçışı” baş verir və kurs kəskin enir.

- Üçüncü tip – özəl sektorun borcları ilə bağlıdır.

- Dördüncü tip- dövlət borcunun həddən artıq yığılması və bu borcun büdcənin ödəmə qabiliyyətində olmaması bu isə sonda inflyasiya və devalvasiyaya yol açır.

Borc böhranı – elmi ədəbiyyatda borc böhranının birmənalı traktovkası yoxdur. Bu elə bir vəziyyətdir ki, bu zaman borclu tərəf kredit qrafikinə uyğun öz xarici borcunu ödəmək qabiliyyətində olmur. Bir çox ölkələr daxili investisiyalasdırma zamanı daxili resursların çatışmadığına görə xarici borclanmaya müraciət edir. Bu, əsasən dövlət büdcəsinin maliyyələşməsi, sosial-iqtisadi islahatlar, artıq borc öhdəlikləri zamanı meydana gələn problemdir.

R.İ.Xasbulatov hesab edir ki, borc böhranının kəskinləşməsinin səbəblərinə aşağıdakı amilləri aid etmək mümkündür:

1. Borclu ölkənin xarici borclanma sferasında düzgün seçilməmiş siyasəti

2. Xarici konyunkturanın kifayət qədər oynaması və ən əsası beynəlxalq

bazarlarda faiz dərəcələrinin kəskin artması.

3. Bazar risklərinin dəyərləndirilməsində buraxılan səhvlər və s.

Fond böhranı – fond bazarında böhranı qiymətli kağızların kursunun kəskin enməsi ilə müəyyən etmək mümkündür. Ən məşhur fond böhranı 1929-1933-cü illərdə baş vermişdir.

Maliyyə liberallaşması ilə bank böhranları arasında sıx əlaqə mövcuddur. Liberallaşma olan ölkələrdə bir çox kanallar mövcuddur ki, bunun nəticəsində banklara neqativ təsirlər yarana bilər. Maliyyə liberallaşması imkan verir ki, maliyyə institutlarına onlar özləri kredit şərtlərini, kreditlərin faiz dərəcələrini və s. müəyyən etsinlər.

Elmi ədəbiyyatda valyuta böhranının birmənalı şərhə mövcud deyil. Valyuta böhranı maliyyə böhranı ilə əlaqələndirilir və qarşılıqlı əvəz oluna bilən anlayışlar kimi nəzərdən keçirilir. Valyuta böhranına geniş nəzər onu valyuta bazarındakı vəziyyətin kəskin ağırlaşması kimi təqdim edilir. Valyuta böhranı – valyuta sferasındakı qarşılıqlı əlaqələrin kəskin ağırlaşmasıdır. O, valyuta kurslarının kəskin təbəddüdlərində, kapital axınında, devalvasiya və revalvasiyada, beynəlxalq likvidliyin zəifləməsində, valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərində qarşılıqlı əlaqələrin kəskinləşməsində özünü göstərir.

BVF-nin verdiyi tərifə görə «Valyuta böhranı mübadilə kursuna spekulativ hücumlar zamanı xarici rezervlərin xərclənməsinə və ya faiz dərəcələrinin kəskin qalxmasına səbəb olur». Nəzərə alsaq ki, real mübadilə kursu yaxınlaşmaqda olan valyuta böhranını müəyyənləşdirən əsas amildir, elə o da bank qeyri-sabitliyinin əsas indikatoru olacaqdır. Deməli, valyuta və bank qeyri-sabitliyinin yaranmasını iqtisadçılar xüsusi terminlə ifadə ediblər – “ikiqat böhran” (twin crises) .

Valyuta və bank sferasının qarşılıqlı əlaqəsi bu böhranların indikatorlarının da qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birini tamamlamasına səbəb olmuşdur. Milli valyutanın devalvasiyası bank çaxnaşmasının yaxınlaşmasının göstəricisidir.

Maliyyə böhranının bir elementi də borc böhranıdır. Yerli və Qərbin iqtisadçı-alimləri kifayət qədər uzun müddətdir ki, borc böhranının təbiətini ətraflı araşdırırlar. Borc böhranı dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin kreditorlar qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsidir. Bu mənada borc böhranı bank böhranı ilə oxşar görünə bilər. Bu iki anlayış arasında yeganə prinsipial fərq münasibətlərin subyektidir. Əgər bank böhranını araşdırarkən biz bank institutlarını nəzərdən keçirsək, borc böhranının maliyyə müəssisələri və dövlətlə bir əlaqəsi olmadığını göstərir. Bundan başqa, bank böhranı mahiyyət etibarilə kredit böhranıdır, yəni kreditorun problemlərini öyrənir və təhlil edir, borc böhranı isə debitorun və ya borc alanın fəaliyyətindəki qeyri-sabitliyə işarə edir.

Fond böhranı maliyyə böhranının ayrılmaz hissəsidir, belə ki, xüsusən bazar iqtisadiyyatı şərtləri altında fond bazarında baş verən proseslər bank sisteminin vəziyyətinə müstəsna dərəcədə güclü təsir göstərir. Bir halda ki, qiy-

mətli kağızlar real və maliyyə sektorlarının (ilk növbədə, bankların) aktivlərinin əsas hissəsini təşkil edir, birjanın iflası, müvafiq olaraq, bankların ödəmə qabiliyyətini pisləşdirir.

Məlumdur ki, 1929-1933-cü illər dünya böhranı Nyu-York birjasında fəlakətli çökməsi ilə başladı. Bunun nəticəsində, nəinki qiymətli kağızlar bazasında fəal işləyən minlərlə şirkətlərlə yanaşı bir çox banklar da çökdü. 1929-1933-cü illərdə 25000 amerikan bankından 11000-i müflisləşdi. 1929-cu ilin oktyabr ayından sonra bankların müflisləşməsi epidemiya miqyasını aldı. Əksər banklar aktivlərin “quruması” və əmanətlərin tələb olunması arasında mənəgənəyə düşmüşdülər. Bankların aktivlərində qiymətli kağızlar və qiymətli kağızlar girovu altında borclar üstünlük təşkil edirdi. Böhran şəraitində bu kağızların dəyəri dəfələrlə azaldı, əksəriyyəti isə bütün dəyərini itirdi. Məsələn, 1931-ci ildə 1700 mln. dollarlıq depoziti olan 2250 bank, 1933-cü ildə isə 2875 mln. dollarlıq depoziti olan 2700 bank iflasa uğradı.

Beləliklə, maliyyə böhranı – ağır iqtisadi və sosial nəticələr verən xoşagəlməz hadisədir. Sistemli maliyyə böhranının bütün mümkün nəticələri arasında ondan cəmiyyətin aldığı düzgün dərslər və sağlam təhlil əsasında qəbul olunmuş adekvat qərarların reallaşdırılması müsbət nəticələr adlandırıla bilər.

Maliyyə sarsılmaları sferasındakı işləri yekunlaşdıraraq belə qərara gəlmək olar ki, maliyyə böhranının tərkibinin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: maliyyə böhranı – maliyyə aktivlərinin dəyərinin kəskin düşməsi ilə və ya maliyyə bazarında vəziyyətin kəskin ağırlaşması, xüsusən də milli pul vahidinin dəyərsizləşməsi və suveren borcun ödənilməsi problemi, maliyyə sisteminin funksiyalarının pozulması (maliyyə bazarı və maliyyə institutları), nəhayət qiymətli kağızların mübadilə dəyərinin kəskin düşməsi ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə böhranının tərifinə əsaslanaraq, yerli və xarici müəlliflərin elmi araşdırmalarında maliyyə qeyri-sabitliyinin yaranması və inkişafının dəqiq çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsinə dair vahid yanaşmanın olmadığını əminliklə sübut etmək olar. Maliyyə böhranı anlayışı o qədər genişdir ki, onun mahiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Maliyyə böhranının strukturu məsələsində də iqtisadçı alimlər arasında fikir birliyi yoxdur.

Qərb ədəbiyyatında maliyyə böhranı termini faktiki olaraq, bank böhranı kateqoriyası ilə eyni tutulur. Lakin maliyyə böhranı anlayışına belə yanaşma optimal deyildir, çünki bank böhranı maliyyə böhranının bir komponentidir. Maliyyə böhranı anlayışı bank böhranı anlayışına nisbətən daha geniş anlayışdır.

Beləliklə, maliyyə böhranının strukturu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

1. Valyuta milli valyutanın devalvasiyasına səbəb olur;
2. Bir və ya bir neçə bankın müflisləşməsi ölkədə ödəmə böhranını yaradır və onun fonunda da iqtisadiyyatda bankların müflisləşmə epidemiyası yayılır;

3. Borc daxili və ya xarici borc probleminin kəskinləşməsi ilə əlaqədardır;

4. Birjada qiymətli kağızların bazar dəyərinin sürətlə düşməsi.

Sistemli bank böhranının başlanğıcı ümumilikdə bank sektorunda müstəsna rolu olan bir və ya bir neçə bankın ödəmə qabiliyyətində ciddi problemlərin yaranması ilə bağlı ola bilər. Bu cür bankların dağılması «domino effekti»ni təhrik edə və bununla da sistemli böhran yarada bilər.

Bank sistemində böhran. Ümumiyyətlə, hər bir ölkədə bank sistemin böhrana salan fərqli səbəblərlə bərabər, bütün ölkədə keçərli ortaq səbəblər də var və beynəlxalq təcrübədə bank böhranının ən geniş yayılmış izahına görə əgər aşağıdakı dörd şərtəndən biri mövcud olarsa bank sisteminin vəziyyəti böhranlı hesab oluna bilər:

1. Bankların aktivlərində işləməyən, yəni gəlir gətirməyən aktivlərin payı 10 %-dən çoxdur;

2. Bankların xilasətmə əməliyyatına sərf olunan məsrəflər ÜDM-in 2%-dən çoxdur;

3. Bank sektorunun problemləri bankların əhəmiyyətli hissəsinin (10%-dən artıq) milliləşdirilməsinə gətirib çıxarıb;

4. Əmanətçilər arasında şaiyələr (panika) yaranıb və depozitlərin kütləvi surətdə geri götürülməsi baş verib və ya depozitlərin dondurulması, ya da ki, böhrana cavab olaraq hökumət tərəfindən depozitlərə ümumi zəmanətlərin tətbiq olunması kimi fəvqəladə tədbirlər görüüb.

Maliyyə böhranının hərərət dərəcəsinin şiddətlənməsinə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

1.Faiz dərəcələrində yüksəlmə;

2.Bankın balansındakı pozuntular;

3.Fond birjasında çöküş;

4. İqtisadiyyatda qeyri- müəyyənliyin artımı.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank böhranları qanunauyğun haldır və ona xas olan immanent disproporsiyalar və ziddiyyətlərlə şərtləndirilir. Bu çərçivədə bank sektorundakı böhranların səbəblərini araşdıran elmi-tədqiqat işləri son illər artmaqdadır.

Bank sisteminin böhrana girməsinin başlıca problemi sistemin dövlətə və cəmiyyətə yüklədiyi maliyyə ağırlığındadır. Bəzi hallarda, bankların xilas edilmə əməliyyatı maliyyə böhranlarının şaxələrini artıraraq daha böyük zərərlərə yol açə bilər. 2007-ci ildə ABŞ-da başlayan və daha sonra əksər ölkələrə yayılan maliyyə böhranı dünyanın keçirdiyi ən iri tutumlu global böhrandır. 1975- 2009-cu illərdə 50-dən artıq ölkədə 200-dən çox valyuta və 54 borc/bank böhranlarını qeydə alıb.

2007- 2008-ci illərdə ABŞ baş verən böhranın daha çox “maliyyə infeksiyası” kimi yeni fenomenin nəticəsi olduğu aydınlaşandan sonra yeni dünya

maliyyə böhranının yaranma təhlükəsi xüsusilə kəskin şəkildə qəbul olunmağa başladı.

1970-2000-ci illərdə maliyyə böhranları onlarla ölkədə milli maliyyə aktivlərinin 10-30%-nin itirilməsinə səbəb oldu. 2008- 2009-cu illərdə bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin bank sistemlərində böhranlar baş verdi və bu böhranlar yalnız batan və çətin vəziyyətə düşən bankları deyil, eyni zamanda banklarla əlaqəsi olan real sektoru və ev idarələrini də əhatə etdi. 2008-ci ilin II yarısı - fond indekslərində azalma: 70-80%, global maliyyə sektorunda itkilər: 3 trln. \$ və ya global ÜDM-in 4.3%-i təşkil etmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bank böhranının aradan qaldırılmasına çəkilən məsrəflər orta hesabla ÜDM-in 15-20%-ni təşkil edir. Məlumdur ki, əksər ölkələrdə bank böhranının qarşısının alınması üçün çox böyük məsrəflər tələb olunmuşdur: İspaniya və Macarıstanda 15%-ə qədərini, Malayziyada 20,5%-i həcmində, Meksikada isə 30%-dən yuxarı səviyyəyə çatmışdı. Bir sıra ölkələrdə bu göstərici 40-50%-ə çata bilər. Türkiyənin bank sektorunun yenidən kapitallaşmasına və struktur yenilənməsinə dövlətin sərf etdiyi məsrəflər 40-50 mlrd. dollar və ya ÜDM-in $\frac{1}{3}$ -ni təşkil edirdi. hətta Türkiyədə bank sektorunun 25%-nin öhdəliklərini öz üzərinə götürəcək yeni tənzimləyici orqan (BDDK) yaradıldı.

Rusiyada bankların struktur yenilənməsinə sərf olan birbaşa maliyyə məsrəfləri 1998-ci ildə ÜDM-in 0,2%-ni təşkil etdiyi halda, 2009-cu ilin aprel ayına bu göstərici 21,7% təşkil etmişdi. 2007–2008-ci il böhranından sonra ABŞ hökuməti bankların struktur yenilənməsinə sərf etdiyi birbaşa maliyyə məsrəfləri ÜDM-in 38,7%-ni təşkil edir, yəni rəqəmlə ifadə etsək- 5500 mlr. \$. Avrozonada isə, böhranın qarşısının alınması ilə əlaqədar məsrəflər ÜDM-in 23,4%-i həcmində çatmışdı (3285 mlr \$), o cümlədən AFR hökumətinin anti-böhran proqramının həcmi 500 mlr avro, Fransada 360 mlr avro, İrlandiyada 400 mlr. avro təşkil etmişdir.

Son məlumatlara görə hazırkı maliyyə böhranı nəticəsində dünya üzrə bankların məcmu itkiləri 700 mlrd dollardan çox təşkil edir, bunlardan yarıya qədəri Amerika banklarının payına düşür. Banklar bu məbləğin təxminən 50%-ni artıq yeni kapitalın cəlb olunması hesabına kompensasiya edə biliblər. Lakin BVF-nin son hesablamalarına görə bankların itkilərinin məbləği iki dəfədən də çox-1,6 trln. dollaradək arta bilər.

Beləliklə, global maliyyə böhranı (2008) və postkrizis ssenarisinin inkişafı ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. ABŞ ipoteka kreditləşmə sisteminin çöküşü;
2. Kredit həcmnin azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
3. Fond indekslərinin aşağıya doğru meyli;
4. Büdcə defisitlərinin artımı;
5. Real sektorda geriləmə;

6. İşsizliyin güclənməsi;
7. İstehlak xərclərinin azalması.

Məlum olduğu kimi, dünya maliyyə böhranı Amerikanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkirlikdən başlanmışdır. Bundan başqa, törəmə maliyyə alətlərinin yaranma səbəblərindən biri risklərdən qorunmaq olsa da, onların spekulativ məqsədlə istifadəsi sürətlə artdı. İpoteka “köpüyü” partlayaraq, bütün dünyada bank sektorundakı böhrana təkan vermişdir ki, bu da öz növbəsində, dünyanın bütün dövlətlərinin iqtisadiyyatında real sektorda resessiya səbəb olmuşdur. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında güvən amilinin itməsinə və panikanın yayılmasına gətirib çıxardı. Amerikanın bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinə yayıldı.

Beləliklə, 2007- 2008-ci illərdə başlanan və indiyədək davam edən qlobal maliyyə böhranını 4 mərhələyə bölmək olar:

1. Anglo-sakson maliyyə böhranı (2007-ci ilin yaz ayından 2008-ci ilin mart ayınadək). Qlobal böhranını ilk mərkəzi ABŞ ipoteka bazarında problemlərin yaranması ilə meydana çıxdı və ABŞ-ın ən iri ipoteka Bankının “Bear Stearns” qurtarılmasına yönəlik başlanan əməliyyat oldu.

2. Hüdudçəkmə və ya sərhədcəkmə (decoupling, mart-avqust 2008-ci il). Böhran bütünlüklə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə yayıldı, ancaq bununla yanaşı ümid var idi ki, böhran inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir etməyəcək və nəticədə onların dinamik iqtisadi inkişafı burulğan içində olan ölkələrin xilas edilməsində əsas katalizator olacaqdır.

3. Kredit daralma əməliyyatı (de-leveraging, sentyabr-noyabr 2008-ci il). Qlobal böhranın inkişaf etməkdə ölkələrə bulaşması və inkişaf etmiş ölkələrdə resessiyanın başlanması haqqında rəsmilərin etirafları. Dünyanın bir çox ölkələrində bank sisteminin kollaps təhlükəsinin başlanğıcı.

4. Emissionla vurulmaq və ya doldurmaq (quantitative easing, noyabr 2008-ci ilin sonundan indiyədək olan müddətə). Dünya ölkələrinin əksər hökumətləri istehsalat kollapsına yol verməmək üçün monetar və fiksəl xarakterli çox çeşidli tədbirlər paketi hazırladı və məqsəd ilk növbədə, pul təklifini artırmaqla tələbi stimullaşdırmaqdır.

2.6. Bank sistemində antiböhran tədbirlər proqramı

Bir çox ölkələrin hökumətləri və mərkəzi bankları bank böhranının həlli və öz bank sistemlərinin struktur yenilənməsi ilə müxtəlif üsullarla məşğul olurdular. Təcrübə göstərdi ki, nə struktur yenilənməsinin ideal forması, nə də bank sektorunda vəziyyətin normallaşdırılmasının universal strategiyası mövcud deyil və bir çox hallarda bu və ya digər fəaliyyət konkret vəziyyətlərdən asılıdır. Vaxt keçdikcə banklar da, dövlətlər də böhran hallarının mənfi nəticələrinin qarşısının alınmasına yönəlmiş bütöv tədbirlər kompleksləri, o

cümlədən kredit münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və Mərkəzi Bank infrastrukturalarının bütövlükdə etibarlılığını yüksəldən tədbirlər işləyib hazırladılar.

Bir qayda olaraq əsas maliyyə yükü birbaşa və ya dolay yolla, o cümlədən, restrukturizasiya üçün yaradılan dövlət agentliklərinin fəaliyyətini maliyyələşdirmək dövlət büdcəsinin üzərinə düşdü. Bank sisteminin struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi zamanı əksər ölkələrdə bu prosesin həyata keçirilməsinin həvalə edildiyi xüsusi institutlar yaradıldı. Ənənəvi olaraq dövlətlər bank böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılması prosesində aktiv rol oynayırlar. Onlar bank sisteminin problemlərinin həlli üçün maliyyə resursları ayırmaqla özlərinin təşkilatçı rolunu təsdiqləmiş olurlar. Bu məqsədlər üçün görülən tədbirlər müxtəlif amillərdən, hər şeydən əvvəl bank böhranlarının konkret səbəblərindən və onların yarandığı, inkişaf etdiyi ümumi iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Böhranın səbəbləri bəzi ölkələrdə üst-üstə düşürdü, bəzilərində öz spesifikasiyası ilə fərqlənirdi, lakin onun qarşısının alınması formaları hər yerdə bir çox cəhətdən oxşar idi: sabitləşdirici kreditləşdirmə, rekapitalizasiya və s.

Bununla belə digər ölkələrin təcrübəsi, dövlət infrastrukturalarının bank böhranlarının nəticələrinin aradan qaldırılmasında fəaliyyətinin təhlili bank sisteminin struktur dəyişikliklərinin üç əsas istiqamətini qeyd etməyə imkan verir:

1. Əsas vəzifəsi bank sisteminin likvidliyinin saxlanması və onun hesablaşmaların həyata keçirilməsində vasitəçilik funksiyalarının bərpa edilməsi olan antiböhran tədbirləri;

2. Bank sisteminin struktur dəyişiklikləri (kredit təşkilatlarına tətbiq olunan və ödəmə qabiliyyətinin bərpa olunmasına və ya ləğvetmə prosesinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksi);

3. Bank sisteminin tənzimlənməsi və bank nəzarəti sisteminin möhkəmləndirilməsinə yönələn islahat.

Beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək bankların struktur yenilənməsinin dörd əsas prinsipini göstərmək olar:

1. Struktur yenilənməsi sürətlə və diqqətlə aparılmalıdır ki, maliyyə bazarları vasitəçik funksiyasının yerinə yetirilməsinə mümkün qədər tez başlaya bilsinlər;

2. Vergi ödəyicilərinin üzərinə düşən maliyyə yükü mütləq minimumda saxlanmalıdır;

3. Problemlə bankı yardım edərkən yaranan mənəvi risk probleminə qaçmaq üçün səhmdarlar, menecment və işçi heyət bankın üzləşdiyi vəziyyətə görə məsuliyyəti bölüşməlidirlər;

4. Gələcəkdə məhkəmə çəkişmələri ilə üzləşməmək üçün bankın struktur yenilənməsi şəffaf və obyektiv kriteriyalara uyğun şəkildə aparılmalıdır.

Bank sisteminin antiböhran proqramında: ölkənin makroiqtisadi vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, məqsəd və vəzifələr, prioritetlər, tədbirlər və maliyyələşmə həcmi öz əksini tapmalıdır. Bundan başqa, proqramda müddət və icraçılar dəqiq göstərilməlidir.

Ümumiləşdirərək bank sisteminin antiböhran tədbirlərini dörd qrupda cəmləşdirmək olar:

I. Bank sisteminin təcili xilasətmə tədbirləri

Bu tədbirlər paketinə daxildir:

1. bankın rekapitalizasiyası;
2. stabilizasiyon kredit xətti açmaq;
3. fiziki şəxslərin banklarda açılan əmanətlərə tətbiq edilən kompensasiya həcmi bəzi hallarda 100 %-dək artırmaq.
4. bank balansını problemli aktivlərdən təmizləmək, əgər gərəkdirsə problemli aktivlərə dövlət zəmanəti vermək.

II. Monetar siyasət tədbirləri - antiinflasiya siyasətdən stimullaşdırıcı siyasətə keçid

Bu tədbirlərə daxildir:

1. Bəzi ölkələr inflasiya qorxularını nəzərə alaraq faiz dərəcələrini aşağı salmaq;
2. Milli pul vahidinin məzənnəsini aşağı salmaq;
3. Məcburi ehtiyat normalarını aşağı salmaq;
4. Mərkəzi Bank tərəfindən birbaşa maliyyələşdirmə əməliyyatı.

Bununla yanaşı maliyyə qeyri-stabilitliyinin qarşısının alınması məqsədilə maliyyə resursları və alətləri kifayət etmədiyi təqdirdə indikator siqnalları sistemindən istifadə olunur. Bu iqtisadiyyatın maliyyə sisteminin diaqnostikasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Qlobal proseslər fonunda son illəri əhatə edən dünyada baş verən qlobal böhranlarla bağlı G-20 sammitinin antiböhran strategiyasını da nəzərdən keçirmək əhəmiyyətli olardı.

■ Əsas istiqamətləri:

1. Maliyyə risklərinin optimal idarə edilməsinə imkan verən qlobal maliyyə arxitekturasının yaradılmasında beynəlxalq əməkdaşlıq;
2. Maliyyə sistemləri və bazarlarının sərt tənzimləmə çərçivəsinin və şəffaflığının təmin olunması;
3. Hədc fondlarının fəaliyyətinə nəzarətin və onların hesabatlığının artırılması;
4. Kredit reytingi agentliklərinin reytinglərinin dürüsləşdirilməsi və onların da tənzimləmə ilə əhatə olunması.

■ Qərar - maliyyə yardımı:

1. 2009-cu ildə BVF-yə əlavə vəsait - 1,1 trln. \$
2. 2010-cu ilin sonunadək kollektiv fiskal ekspansiya – 5 trln. \$

■ Gözlənilən nəticə:

1. Qlobal ÜDM-də 4% artım effekti

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan hökumətinin 2009-cu ilin yanvar ayında keçirilmiş iclasında səsəndirdiyi tədbirlər kompleksin 7 antiböhran istiqamətlərinin tezisləri aşağıdakılar olmuşdur:

1. İstehlak qiymətlərinin azaldılması zərurəti;
2. İnhisarçılıqla mübarizə;
3. Milli banklara dəstəyi, kreditlərə və faiz dərəcələrinə nəzarəti əhatə edən maliyyə monitorinqi;
4. Real iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşunun davam etdirilməsi;
5. Sosial öhdəliklərin dəstəklənməsi;
6. Sənaye müəssisələrinin daxili bazara istiqamətləndirilməsi;
7. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Bank sistemində antiböhran kontekstində həyata görülməli ilk tədbirlər aşağıdakılar olmalıdır:

1. Bazarlarda likvidliyin təminatı məqsədilə məcburi ehtiyat normalarının həddini azaltmaqla likvidliyin genişləndirilməsi (Mərkəzi Bank başlıca makroiqtisadi tendensiyaları və real sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin mikroiqtisadi monitorinqinin nəticələrini nəzərə alaraq ucot dərəcəsini ötən ilin sonlarından bəri 15%-dən 2%-ə, məcburi ehtiyat normalarını isə 12%-dən 0.5%-ə endirmişdir. Ümumilikdə, dolayı və birbaşa alətlər hesabına Mərkəzi Bank iqtisadiyyata 2008-ci ilin oktyabrından təqribən 1.8 mlrd manat həcmində likvidlik vermişdir. Bu likvidlik dəstəyi bank sistemi ilə yanaşı sistem əhəmiyyətli real sektor müəssisələrini (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Azəralüminium ASC) də əhatə etmiş, bu şəraitdə cari ilin on bir ayında ölkədə iqtisadi artım 9% olmuşdur. Məcburi ehtiyat normaları 6%-dən 0,5%-ə salınmışdır;

2. Faiz dərəcələrini aşağı salmaq (uçot dərəcəsi 2%-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddi 7%-ə endirilmişdir. 2009, 25 may);

3. Vergi yükünün azaldılması (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə 2009- 2012-ci illər ərzində bank və sığorta şirkətlərinin kapitalizasiyaya yönəldəcəyi mənfəət vergidən azad edilmişdir. Hesablamalara əsasən bank sistemi üzrə əlavə 170 mln manat məbləğində kapitalın yaranmasına zəmin yarandı);

4. Çətin durumda olan maliyyə və ya real sektor qurumuna maliyyə dəstəyinin göstərilməsi (2009-cu il ərzində Azərbaycan Mərkəzi Bankının antiböhran proqramı makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunmasına və iqtisadi artımın dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Manatın sabit məzənnəsi əsasında Mərkəzi Bankın iqtisadiyyata birbaşa yardım paketi Ümumi Daxili Məhsulun 5%-i səviyyəsində olmuşdur. Antiböhran proqramının həyata keçirilməsi pul kütləsinin azalmasının qarşısını alınmış, bankların maliyyə dayanıqlığını və iqtisadi aktivliyini qorumuş, sistem əhəmiyyətli iri müəssisələrin istehsal-investisiya fəaliyyətinə zəruri dəstəyi təmin etmişdir).

5. Banklara qoyulan əmanətlərin kompensasiyası məbləğinin artırılması tədbirləri (qorunan əmanətlərin məbləği altı dəfə artırılaraq 30 min manata çatdırılmışdır);

6. Milli pul vahidinin dəyərinin qorunması tədbirləri (ölkəyə xarici maliyyə axınlarının əhəmiyyətli azalmasına, qonşu ölkələrdəki devalvasiya dalğasının psixoloji təsirinə baxmayaraq, manatın məzənnəsinin sabitliyi qorunmuşdur. Manatın məzənnəsinin sabitliyi, həm də əhalinin əmanətlərinin dəyərsizləşməsinin, xarici valyutada borc yükünün artmasının, manata etimadın azalmasının və iqtisadiyyatda yüksək dollarlaşmanın qarşısını almışdır).

Həyata keçirilmiş antiböhran proqramı nəticəsində bank sektorunun maliyyə dözümlülüyü daha da güclənmişdir:

1. Bank sistemi cari öhdəliklərinin təqribən 80%-i səviyyəsində likvid aktivlərə malikdir ki, bu da minimal normadan (30%) çoxdur;

2. Sektorun kapital adekvatlığı göstəricisi qəbul edilmiş normadan iki dəfə çox -19% olmuşdur;

3. Kredit portfelinin keyfiyyəti məqbul səviyyədə qorunub saxlanılmış, vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi portfeldə xüsusi çəkisi 3.3% təşkil etmişdir;

4. Bankların maliyyə nəticələri müsbət olmuş, cari ilin on bir ayında aktivlər üzrə gəlirlilik 2.6%, kapitalın gəlirliyi isə 17.8% təşkil etmişdir.

Bundan başqa, Böhran hallarını qabaqlamağa xidmət edən aşağıdakı tövsiyələr ciddi maraq doğurur:

- Kommersiya bankları üzərində nəzarət sisteminin gücləndirilməsi (lakin onların kəsirlərinin dövlət hesabına örtülməsi yox);
- Maliyyə bazarları üzərində nəzarətin gücləndirilməsi;
- Böyük həcmdə borc vasitələrindən istifadə edən təşkilatların (banklar, investisiya, sığorta təşkilatları və s.) fəaliyyətində şəffaflığın (sürətli və əlçatan informasiyanın) təmin olunması;
- Kredit təsisatları ilə məşğul olan reyting agentliklərinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması;
- Bank və təşkilatlar üzərində korporativ idarəetmə sisteminin gücləndirilməsi;
- Sabit pul dövriyyəsi və real valyuta kursunun təmin olunması (bu onların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış hərəkətliliyini istisna etmir);
- Qısamüddətli beynəlxalq maliyyə axınları üzərində güclü nəzarətin təşkili.

2.7. Bank sektorunda bazar riski kateqoriyaları

Risk – gözlənilməz hadisələrin bankın kapitalına mənfi təsir göstərə bilməsi və bankın biznes məqsədlərini həyata keçirmək imkanlarının məhdudlaşdırması ehtimalıdır. Ümumi bank səviyyəsində bazar riski mövcuddur. Bazar riski - faiz dərəcəsi, xarici valyuta məzənnəsi və kapitalın (həmçinin bazar qiymətli kağızların) qiymətlərindəki enib-qalxmaların nəticəsində bank aktivinin bazar dəyərini dəyişməsindən itkiyə səbəb ola bilən ehtimaldır. Bu

anlayışa əsasən bazar riski riskin mənbəyindən asılı olaraq aşağıdakı kateqoriyalara bölünə bilər:

1. Faiz dərəcəsi riski – faiz dərəcəsinin dəyişməsi nəticəsində yaranan riskdir. Bu risk mənbəyi, ilk növbədə faiz gətirən maliyyə alətlərinə təsir edir;

2. Xarici valyuta riski – valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir. Bu risk mənbəyi xarici valyutada yerləşdirilən alətlərin portfelinə təsir edir. O, həmçinin ticarət əməliyyatları müxtəlif valyutalarda aparılıqda və sonradan qiymətləndirmə uçuşu və hesabatları yerli valyutaya çevirildikdə bankın ümumi portfelini xarici valyuta riski ilə üzləşə bilər;

3. Kapital riski – kapitalın və digər bazar qiymətli kağızlarının qiymətlərindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir. Bu risk mənbəyi kapital portfelinə, eləcə də hecinq və spekulasiya məqsədləri üçün istifadə edilən kapitalın törəmə alətlərinə təsir göstərir;

4. Əmtəə-mal riski əmtəə-mal qiymətlərindəki dəyişikliklərə görə yaranan riskdir. Bu risk mənbəyinin təsir göstərdiyi portfeller faktiki əmtəələrdən (məsələn, qızıl) və ya əmtəə flyuçerlərindən və forvard müqavilələrindən ibarət ola bilər. Bu riskin banklara təsiri onların fəaliyyətindən asılı olacaqdır.

Bankın öz daxilindən qaynaqlanan risklər beşinci fəsildə ətraflı izah olunacaqdır.

AMB tərəfindən banklarda kapitalın adekvatlığının yoxlanması və qiymətləndirilməsi prosesində tələb yaranarsa, hər bir bankdan bazar risklərinin örtülməsi üçün əlavə kapitalın təmin edilməsi tələb edilir.

III FƏSİL. MƏRKƏZİ BANK

3.1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bank fəaliyyətinin ümumi əsasları

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bank dövlətin müstəsna mülkiyyətindədir. Mərkəzi Bank müstəqil balansla, nizamnamə kapitalına və digər əmlaka mülkiyyətdir. Mərkəzi Bank balansında olan əmlaka qanunvericiliyə uyğun olaraq sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını həyata keçirir. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, Mərkəzi Bankın razılığı olmadan kapitalının və digər əmlakının özgəninkiləşdirilməsinə yol verilmir.

Mərkəzi Bankın kapitalı onun nizamnamə kapitalından və kapital ehtiyatlarından ibarətdir. Mərkəzi Bankın nizamnamə kapitalı 10 milyon manatdır. Mərkəzi Bankın kapital ehtiyatları tədaviyə buraxılmış nağd milli valyutanın 15 faizi miqdarında müəyyən edilir və hesabat ilinin mənfəətindən ayırmalar hesabına formalaşdırılır.

Mərkəzi Bank öz fəaliyyəti barədə yalnız Azərbaycan Respublikası Prezidentinə hesabat verir. Mərkəzi Bankın Azərbaycan Respublikası Prezidenti qarşısında hesabatlığı aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 9-cu bəndinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti üzvlərinin vəzifəyə təyini və vəzifədən azad edilməsindən;

2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 9-cu və 32-ci bəndlərinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti sədrinin – Mərkəzi Bankın sədrinin (bundan sonra – Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti sədri) və onun müavinlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi;

3. Bu Qanunun 58-ci maddəsinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin yoxlanılması üçün auditorun təyin edilməsindən və zəruri hallarda, auditor yoxlamasının növbədənkənar qaydada keçirilməsi;

4. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri tərəfindən ildə iki dəfə Mərkəzi Bankın əsas məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi barədə hesabatın, habelə audit rəyi ilə təsdiq edilmiş ilin yekunları üzrə maliyyə hesabatının və hesabat əməliyyat büdcəsi barədə hesabatın Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edilməsi.

Büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri qarşıdakı il üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə məlumat verir.

Mərkəzi Bank dövlətin öhdəlikləri üçün, dövlət isə Mərkəzi Bankın öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir. Lakin istisna hal olaraq Mərkəzi Bankın

aktivləri onun passivlərinin məbləğindən aşağı düşdükdə yaranmış kapital çatışmazlığı dövlət tərəfindən ödənilir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin bankıdır. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin maliyyə agentı kimi çıxış edə bilər. Mərkəzi Bank Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətin maliyyə agentı funksiyalarını həyata keçirə bilər. Maliyyə agentı olaraq Mərkəzi Bank dövlətin borc qiymətli kağızlarını yerləşdirmək və onlarla digər əməliyyatlar aparmaqla dövlət borcuna xidmət göstərə, habelə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada başqa maliyyə əməliyyatlarını apara bilər.

Mərkəzi Bank Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlət xəzinədarlıq hesablarına xidmət göstərir. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar tələb olunduqda, Mərkəzi Bank Respublika Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətdən müddətli depozitlər qəbul edə bilər. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının, habelə dövlət və büdcədən kənar dövlət fondlarının bank hesablarına xidmət göstərə bilər. Mərkəzi Bank MB Haqqında Qanunda müəyyən olunmuş məqsədlərinə uyğun olaraq dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə səlahiyyətləri daxilində yardım edir. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına, dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərinə, o cümlədən büdcə-vergi, qiymət-tarif tədbirlərinə, habelə dövlətin daxili və xarici borcunun həcmində və idarə edilməsinə dair təkliflər verə bilər.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi kəsirinin birbaşa maliyyələşdirilməsi üçün dövlətə kredit vermir. Dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yaranıqda Mərkəzi Bank Maliyyə Nazirliyi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən gəlir gətirən dövlət borc qiymətli kağızları ilə təmin edilməsi şərti ilə dövlətə ən çoxu 6 ay müddətinə və cari ildə ödənilmək şərti ilə milli valyutada (manatla) kredit verə bilər. Belə kreditlərin verilmiş və ödənilməmiş hissəsinin ümumi məbləği son üç il ərzində dövlət büdcəsinin orta gəlirlərinin 3 faizindən çox ola bilməz. Mərkəzi Bank tərəfindən Azərbaycan dövlətinin buraxdığı borc qiymətli kağızların alınması dövlətə kreditlərin verilməsi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Pul siyasəti və Maliyyə Sabitliyi Komitəsi pul və məzənnə siyasəti oriyentirlərinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi, habelə maliyyə sabitliyinin qorunması məqsədilə yaradılan məşvərətçi orqandır.

Mərkəzi Bank öz məqsədlərinə nail olmaq üçün yerli və xarici kredit təşkilatları ilə aşağıdakı əməliyyatları aparmaq hüququna malikdir:

- çekləri, vekselləri, qiymətli metalları və qiymətli daşları, habelə bunlardan hazırlanmış məmulatı almaq, satmaq və saxlamaq;
- xarici valyutanı, habelə xarici valyutada təqdim etdikləri ödəniş sənədlərini və öhdəliklərini almaq və satmaq;
- zəmanətlər vermək;

- bank hesabları, o cümlədən depozit hesabları açmaq;
- hesablama, kassa, depozit əməliyyatları aparmaq, qiymətli kağızların və başqa sərvətlərin saxlanması və idarə olunması üçün onları qəbul etmək;
- hər hansı valyutada çekləri və vekselləri ödənişə təqdim etmək;

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan hallarda beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş digər bank əməliyyatlarını həyata keçirmək.

Mərkəzi Bank bank əməliyyatlarının aparılması üçün haqq almaq hüququna malikdir. Mərkəzi Bank öz əməkdaşlarına, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda fondlara bank xidmətləri göstərə bilər. Hesablama və klirinq (prosessinq) əməliyyatlarının dəstəklənməsi məqsədilə Mərkəzi Bank həmin əməliyyatları həyata keçirən təşkilatlara bank hesabları açmağa bilər. Mərkəzi Bank xarici dövlətlərin hökumətlərinə, mərkəzi banklarına və pul siyasətini tənzimləyən orqanlarına, habelə Mərkəzi Bankın və ya Azərbaycan Respublikasının üzv olduqları beynəlxalq təşkilatlara bank xidmətləri göstərə bilər. Mərkəzi Bank etibarlı emitentlər tərəfindən buraxılmış likvidli borc qiymətli kağızlarını almaq hüququna malikdir. Mərkəzi Bank qanunvericiliklə qadağan olunmayan mülki-hüquqi əqdləri bağlaya bilər.

Mərkəzi Bank aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirə bilməz: bu Qanunda nəzərdə tutulmuş şəxslərdən başqa, digər hüquqi və fiziki şəxslərlə bank əməliyyatları aparmaq; istehsal, ticarət, sığorta və bu Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, digər kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq; Mərkəzi Bankın fəaliyyətini, Mərkəzi Bank qarşısında olan öhdəliklərin icrasını, habelə Mərkəzi Bankın əməkdaşlarının sosial ehtiyaclarını təmin etmək üçün zəruri olan hallar istisna olmaqla daşınmaz əmlak üzərində tam və ya qismən əşya hüquqlarını almaq, satmaq və ya başqa tərzdə əldə etmək.

Mərkəzi Bankın təşkilati strukturuna İdarə Heyəti, mərkəzi aparat, ərazi idarələri daxildir. Mərkəzi Bankın mərkəzi aparatı daxili audit bölməsindən, habelə İdarə Heyətinin müəyyən etdiyi digər struktur bölmələrindən ibarətdir. Mərkəzi Bankın mərkəzi aparatına daxil olan bütün struktur bölmələri və qurumları İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnaməyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir.

Mərkəzi Bank İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur. İdarə Heyətinin tərkibi yeddi nəfərdən ibarətdir. Onun tərkibinə sədr, Mərkəzi Bankda daimi əsaslarla işləyən dörd üzv və iki kənar üzv daxildir.

İqtisadiyyat və ya hüquq sahəsində ali təhsilə, iqtisadiyyat, hüquq, maliyyə və ya bank sahəsi üzrə peşəkar təcrübəyə malik olan, mülkiyyət əleyhinə, iqtisadi fəaliyyət sahəsində, qulluq mənafeyi əleyhinə, habelə ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə görə məhkum olunmayan, habelə xarici dövlətlərin qarşısında heç bir öhdəliyi olmayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları İdarə Heyətinin üzvləri ola bilərlər.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin üzvləri, bələdiyyələrin seçkili üzvləri, habelə dövlət hakimiyyəti və ya bələdiyyə orqanında qulluqda olan şəxslər eyni zamanda Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin üzvləri ola bilməzlər.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin üzvləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 10-cu bəndinə, 95-ci maddəsinin I hissəsinin 15-ci bəndinə və II hissəsinə müvafiq olaraq, vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilirlər.

İdarə Heyətinin üzvləri vəzifəyə 5 il müddətinə təyin edilirlər. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndinə müvafiq olaraq Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin üzvləri sırasından İdarə Heyəti üzvünün səlahiyyət müddətinə vəzifəyə təyin edilir.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti sədrinin birinci müavini və digər müavinləri Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti üzvləri sırasından İdarə Heyəti üzvünün səlahiyyət müddətinə vəzifəyə təyin edilirlər.

İdarə Heyətinin üzvləri Mərkəzi Bankda daimi əsaslarla işlədiyi dövrdə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, digər ödənişli fəaliyyətlə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməzlər. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla İdarə Heyətinin Mərkəzi Bankda daimi əsaslarla işləyən üzvləri hüquqi şəxslərin idarəetmə orqanlarında vəzifə tuta bilməzlər.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin üzvləri, habelə onların yaxın qohumları (ər-arvad, valideynlər, baba, nənə, övlad, övladlığa götürülən, qardaş və bacı) Mərkəzi Bankın nəzarət etdiyi kredit təşkilatlarında mühüm iştirak payına malik ola bilməzlər. İdarə Heyətinin üzvləri siyasi partiyaların üzvü ola bilməz və ictimai birliklərdə vəzifə tuta bilməzlər.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin səlahiyyətləri(Maddə 22) :

1. hər il üçün dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyənləşdirir və təsdiq edir;

2. pul siyasətinin alətlərinə dair qərarlar qəbul edir, o cümlədən uçot dərəcəsinə, özünün əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini, acıq bazarda əməliyyatların şərtlərini müəyyən edir;

3. yeni nümunəli pul nişanlarının tədavülə buraxılması və köhnə nümunəli pul nişanlarının tədavüldən çıxarılması barədə qərar qəbul edir;

4. valyuta tənziimi və nəzarətinin həyata keçirilməsi, habelə manatın başqa valyutalara mübadilə məzənnəsinin müəyyən olunması qaydasını təsdiq edir;

5. Mərkəzi Bankın büdcəsini və ona dəyişiklikləri təsdiq edir;

6. Mərkəzi Bankın kapital ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadə olunması qaydasını müəyyən edir;

7. Mərkəzi Bankın illik maliyyə hesabatını təsdiq edir;

8. beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə olunması strategiyası və qaydalarını müəyyən edir;

9. kredit təşkilatlarına bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyaların verilməsi və ləğv edilməsi barədə qərar qəbul edir;

10. kredit təşkilatları üçün iqtisadi tənzimləmə (prudensial) normativləri müəyyən edir;

11. qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda, banklara müvəqqəti inzibatçının təyin edilməsi və səlahiyyətinə xitam verilməsi haqqında qərar qəbul edir;

12. Azərbaycan Respublikasının bank sistemində xarici kapitalın iştirak limitini müəyyənləşdirir;

13. Mərkəzi Bankın təşkilati strukturunu və idarəetmə prosedurlarını müəyyən edir;

14. Mərkəzi Banka işə qəbul və əməkdaşların qiymətləndirilməsi qaydalarını, habelə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin nomenklaturasına daxil olan vəzifələri müəyyənləşdirir, həmin vəzifələrə təyinatları və vəzifələrdən azad edilmələri təsdiq edir;

15. Mərkəzi Bankın Naxçıvan Muxtar Respublikası İdarəsinin rəhbərinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri tərəfindən vəzifəyə təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsinə razılıq verir;

16. Mərkəzi Bankda əməyin ödənilməsi formaları və miqdarını Azərbaycan Respublikasının bank sistemində uyğun əməkhaqqı səviyyəsi nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirir;

17. Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarını təsdiq edir;

18. bu Qanunla Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər məsələləri həll edir.

Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri işi təşkil edir və eyni zamanda Mərkəzi Bankın icra strukturuna başçılıq edir. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədri aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

1. etibarnamə təqdim etmədən Mərkəzi Bankı Azərbaycan Respublikası daxilində və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xaricdə təmsil edir;

2. İdarə Heyətinin təsdiq etdiyi normativ xarakterli aktları imzalayır;

3. Mərkəzi Bankın bütün əməkdaşları üçün məcburi olan əmr və sərəncamlar verir;

4. İdarə Heyətinin nomenklaturasına daxil olmayan şəxsləri vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir;

5. İdarə Heyəti sədrinin müavinləri və Mərkəzi Bankın digər rəhbər işçiləri arasında vəzifə bölgüsünü aparır;

6. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinə dair İdarə Heyətinin səlahiyyətinə aid edilməyən məsələləri həll edir;

7. bu Qanunla nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirir.

Sədr olmadıqda, onun səlahiyyətləri birinci müavin tərəfindən həyata keçirilir. Birinci müavin olmadıqda, həmin səlahiyyətlər Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti sədrinin müəyyən etdiyi qaydada digər müavini və ya İdarə Heyətinin üzvü tərəfindən həyata keçirilir.

Mərkəzi Bankın daxili audit bölməsi aşağıdakıları həyata keçirir: Mərkəzi Bank üzrə risklərin idarə olunması sahəsində adekvat prosedurların və nəzarət mexanizmlərinin vəziyyətini qiymətləndirir, onların daim tətbiq olunmasına nəzarət edir; qanunvericiliyə əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə Mərkəzi Bankın struktur bölmələrinin auditini həyata keçirir; audit zamanı aşkar etdiyi nöqsanların aradan qaldırılması, habelə uçot və hesabat, daimi nəzarət prosedurları və mexanizmləri barədə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinə və struktur bölmələrinə tövsiyələr verir; Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin müəyyən etdiyi digər səlahiyyətləri həyata keçirir. Daxili audit bölməsi bilavasitə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin sədrinə tabedir.

3.2. Azərbaycan Mərkəzi Bankının məqsəd və funksiyaları

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Bununla yanaşı, Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin məqsədi, həmçinin bank və ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Mənfəət götürmək Mərkəzi Bankın əsas məqsədi deyildir. Mərkəzi Bank məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

1. dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir;

2. nağd pul dövriyyəsini təşkil edir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə və bu Qanuna müvafiq olaraq, pul nişanlarının tədavi ilə buraxılmasını və tədaviyədən çıxarılmasını həyata keçirir;

3. manatın xarici valyutalara nisbətə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən edir və elan edir;

4. qanunvericiliyə uyğun olaraq valyuta tənzimini və nəzarətini həyata keçirir;

5. sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir;

6. qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat tədiyyə balansını tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyyə balansının hazırlanmasında iştirak edir;

7. «Banklar haqqında» və «Poçt haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunlarına, bu Qanun və onlara müvafiq qəbul etdiyi normativ xarakterli aktlara uyğun olaraq bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, qanunla müəyyən edilmiş qaydada bank fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

8. ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti qanunauyğun olaraq həyata keçirir;

9. bu Qanunla və digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş başqa funksiyaları həyata keçirir.

Mərkəzi Bank məqsədlərinə nail olmaq - dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir. Mərkəzi Bank qarşıdakı il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir və dekabr ayının 31-dək kütləvi informasiya vasitələrində ictimaiyyətə açıqlayır. Pul siyasətinin əsas istiqamətlərini açıqlayarkən, Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunlarını, habelə qarşıdakı il üçün müəyyən etdiyi pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, Mərkəzi Bankdan asılı olan və asılı olmayan amilləri də əks etdirməklə onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı Pul siyasətini aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirir:

- 1) açıq bazarda əməliyyatların aparılması;
- 2) faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- 3) kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;
- 4) kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi;
- 5) depozit əməliyyatlarının aparılması;
- 6) bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması;
- 7) beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş pul siyasətinin digər alətləri.

Mərkəzi Bank məqsədlərinə nail olmaq üzrə dövlətin valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir. Valyuta siyasəti – dünya iqtisadi integrasiya prosesləri kontekstində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik müvazinətini (tarazlığını) təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən sistem daxilində yerinə yetirmək və tədiyyə balansını tənzimləmək məqsədilə ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq monetar orqanların həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmuəsidir. Valyuta siyasəti – ölkə daxili və xarici iqtisadi problemlərinin həllinə yönəlik, valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti, valyuta bazarı, qızıl-valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında iştirak məsələsinə aydınlıq, valyutanın dövrəliyi, ölkədaxili və ölkə-xarici valyuta problemlərini sistemli formada təhlili kimi ümdə məsələləri özündə birləşdirir. Valyuta siyasətinin istiqamət və formaları ölkənin valyuta-iqtisadi vəziyyəti və dünya iqtisadiyyatı sferasında gedən dəyişikliklərlə bağlı olaraq tarazlanır. Valyuta siyasətinin sağlam və səmərəli tətbiqi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatıdır. Valyuta siyasətinin istiqamətləri: iqtisadiyyatda dollarlaşmanın qarşısını almaq; valyuta nəzarəti; valyuta bazarının optimal strukturu və qızıl-valyuta ehtiyatları diversifikasiyası; xarici borcun idarə olunması; valyuta rezervlərinin yığılması; daxili investisiya ehtiyacını qarşılamaq məqsədi ilə xarici investisiyanın cəlbi; kapitalın çıxışına məhdudiyyət; xarici rəqabətə qarşı yerli istehsalçıların müdafiəsi (idxal əvəzləyici istehsalın

stimullaşdırma siyasəti); valyuta böhranına qarşı alınacaq tədbirlər; valyuta məzənnə tarazlığının təminatı; tədiyyə balansının tarazlığı; ixracatçılara yönəlik stimullaşdırma siyasəti; çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə; deviz siyasəti (valyuta müdaxiləsi) və diskont siyasəti.

Valyuta siyasətini həyata keçirilmə sırasında onun valyuta bazarının fəaliyyətinə təsir göstərən iqtisadi parametrlərin qarşılıqlı əlaqəsinin monitorinqi aparılması vacibdir: valyuta məzənnə; qızıl-valyuta ehtiyatları; tədiyyə balansı saldosu; daxili pul tədavülünün həcmi və dollarlaşma dərəcəsi; valyuta liberallaşma dərəcəsi.

Valyuta siyasəti xarici valyutaya olan tələb və təklif əsasında realizə olunur. Valyuta tələb və təklifə təsir tədbirlərini bir neçə qrup kateqoriyasına bölmək olar:

1. Maliyyə (Mərkəzi Bankın emissiya siyasəti, o cümlədən MB valyuta bazarında iştirakı; büdcənin icrası ilə əlaqədar hökumətin fəaliyyəti, qeyri-rezidentlərə açılan kredit xətti, büdcə hesablarında qalıqların tənzimlənməsi və s.);

2. iqtisadi (ölkənin ixracat potensialının inkişafı və ya idxalı əvəzedici sahələrin inkişafı);

3. inzibati (valyuta nəzarət və tənzimlənməsi kontekstində birbaşa (kvota) və dolaylı (gömrük məhdudiyyəti);

4. sosial-psixoloji (dövlətin informasiya-məlumat xarakterli fəaliyyəti, iqtisadi vahidlərin valyuta sferasında gedən hadisələrə yönəlik aydınlıq gətirmə siyasəti).

Valyuta siyasətinin həyata keçirilmiş nəticələrinin tam iqtisadi-statistik görüntüsünü ölkənin cari tədiyyə balansında görmək olar.

Mərkəzi Bank nağd pul dövriyyəsini təşkil edir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə və pul nişanlarının tədavülə buraxılmasını və tədavüldən çıxarılmasını həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır. Mərkəzi Bankın buraxdığı pul nişanları, o cümlədən yubiley və xatirə pul nişanları Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində nominal dəyərləri ilə hər növ ödənişlərin həyata keçirilməsi, hesablara daxil edilməsi və pul köçürmələri zamanı hökmən qəbul edilməlidir. Manatla qızıl və ya digər qiymətli metallar arasında rəsmi nisbət müəyyən edilmir. Tədavülə buraxılmış pul nişanları Mərkəzi Bankın borc öhdəliyidir və onun bütün aktivləri ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində nağd pul tədavülünün təşkili üçün Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir: pul nişanlarına olan tələbatı müəyyənləşdirir; pul nişanlarının istehsalını təşkil edir və ya hazırlanmasına

sifariş verir, onların daşınmasını və saxlanmasını təmin edir; pul nişanlarının ehtiyatlarını yaradır və həmin ehtiyatlara sərəncam verir; Mərkəzi Bank və kredit təşkilatları tərəfindən nağd pulun saxlanması və inkassasiyası qaydalarını müəyyən edir; Mərkəzi Bank və kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını müəyyənləşdirir; tədavülə yararsız olan pul nişanlarının əlamətlərini və onların dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Yeni nümunəli pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti qəbul edir. Mərkəzi Bankın tədavülə buraxdığı pulların nominallarını, ölçüsünü, tərtibatını, mühafizə elementlərini, habelə digər bədii və texniki xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi qaydada və qiymətlərlə buraxdığı yubiley və xatirə pul nişanlarının satışını təşkil edir. Mərkəzi Bank qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiya) ilə əlaqədar yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması haqqında qərarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla qəbul edir. Denominasiya halları istisna olmaqla, Mərkəzi Bank tədavüldə olan kağız və metal pulun yeni nümunəli pul nişanlarına dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Mərkəzi Bank tədavüldə olan pul nişanlarının dəyişdirilməsi haqqında qərarını, habelə yeni pul nişanlarının təsvirini və pulların dəyişdirilməsi qaydaları haqqında məlumatı kütləvi informasiya vasitələrində dərc etdirir. Yeni pul nişanlarının tədavülə buraxılması ilə əlaqədar pulların dəyişdirilməsi zamanı dəyişdirilmənin məbləğləri, yaxud subyektləri üzrə hər hansı məhdudiyyətə yol verilmir. Dəyişdirilməli olan pul nişanları Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi müddətdə, lakin bir ildən az olmamaq şərti ilə qanuni ödəniş vasitəsi sayılır. Həmin müddətdən sonra pul nişanları Mərkəzi Bank tərəfindən müddətsiz olaraq dəyişdirilir.

Mərkəzi Bank manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən edir və elan edir. Valyuta bazarında məzənnənin 2 funksiyası var: daxili iqtisadi şərtləri və xarici iqtisadi şərtləri dəyərləndirərək, ikisi arasında tarazlığı qurmaqdır və valyuta məzənnəsi də qiymət qəbul edildiyinə görə, o zaman valyuta təklif və tələbini gerçək səviyyə tarazlığında tutmaq lazımdır. Beləliklə, məzənnə daxili qiymətlə xarici qiymət arasında əlaqəni yaradan yeganə vasitədir və ən önəmli makroiqtisadi göstəricilərindən biridir.

Məzənnə valyuta istehsal edən sektorlarla valyuta isteklək edən sektor arasında tarazlığı qoruyur və beləliklə, eyni qayda ilə ixrac sektoru və idxal sektorları arasında stimullaşdırma və qorumaçılıq siyasəti həyata keçirir.

Məzənnə siyasəti – ölkənin ixracat potensialına və investisiya mühitinə təsir edən ən önəmli formalaşdırma tədbirlər məcmusudur (məsələn, tədiyyə balansının tənzimlənməsi, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları). Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər: daxili və xarici qiymət səviyyəsi (SGP nəzəriyyəsi); xarici ticarət balansına aid statistik göstəricilər; beynəlxalq kapital hərəkətində dəyişikliklər (məsələn, ölkə daxilində faiz dərəcələrinin artımı: öz növbəsində milli pul vahidinin dəyərini artırır); tədiyyə balansının ayrı-ayrı maddələrində

dəyişiklik (ixracat artımı, milli valyutanın güclənməsinə, bu isə, öz növbəsində ölkənin beynəlxalq aləmdə rəqabətqabiliyyətliliyinə mənfi təsir göstərir). Dövlət büdcəsinə aid göstəricilər; xarici borc və faiz ödəmələri; dövlət büdcəsinə aid göstəricilər, xarici borc və faiz ödəmələri; pul miqdarındakı dəyişmələr; Mərkəzi Bankın qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi; beynəlxalq qurumların ölkə iqtisadiyyatına bağlı dəyərləndirmə notları və s.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı manatın sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar aparmaqla valyuta bazarına müdaxilə edə və satış məzənnəsinin alış məzənnəsindən kənarlaşmasına hədd qoya bilər.

Mərkəzi Bank dövlətin pul siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların vaxtında aparılması üçün beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını İdarə Heyətinin müəyyən etdiyi strategiya çərçivəsində saxlayır və idarə edir. Mərkəzi Bank İdarə Heyətinin müəyyən etdiyi strategiya və qaydalar çərçivəsində aşağıdakı aktivlərdən ibarət beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir: qızıl, digər qiymətli metallar və qiymətli daşlar; kağız və metal pul formasında sərbəst dövrəli xarici valyuta; xarici dövlətlərin mərkəzi banklarının və ya digər maliyyə idarələrinin hesablarında Mərkəzi Bankın sərbəst dövrəli xarici valyutada saxladığı vəsaitlər; Beynəlxalq Valyuta Fondunun xüsusi borcalma hüquqları və Beynəlxalq Valyuta Fondunda ehtiyat mövqeyi; xarici dövlətlərin, mərkəzi bankların və ya beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının buraxdığı, yaxud təminat verdiyi qiymətli borc kağızları; beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş digər ehtiyat aktivləri.

Mərkəzi Bank beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsində bu sahədə ixtisaslaşmış maliyyə təsisatlarının xidmətlərindən İdarə Heyətinin müəyyən etdiyi strategiya çərçivəsində istifadə edə bilər. Beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatları dövlətin pul siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların vaxtında aparılması üçün Mərkəzi Bankın mülahizəsinə görə təhlükəli səviyyəyədək azaldıqda və ya azalması qorxusu olduqda, Mərkəzi Bank müvafiq icra hakimiyyəti orqanına ehtiyatların belə azalmasına gətirib çıxarmış və ya gətirib çıxara biləcək səbəbləri qabaqcadan göstərməklə, beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatı mövqeyi haqqında hesabat və əsaslandırılmış təkliflər təqdim edir. Mərkəzi Bank beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarının ümumi miqdarı barədə rübdə bir dəfədən az olmayaraq, kütləvi informasiya vasitələrində məlumat dərc etdirir.

Mərkəzi Bank qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat tədiyyə balansını (ölkənin tədiyyə balansı başqa ölkələrdən daxil olan pulun ümumi məbləği ilə digər ölkələrə ödənilən pulların məbləği arasındakı nisbətdir) tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyyə balansının hazırlanmasında iştirak edir. Tədiyyə balansı ölkə rezidentlərinin müəyyən dövr ərzində qeyri-rezidentlərlə apardığı iqtisadi əməliyyatların məcmusunu əks etdirən statistik hesabat sistemidir. İnstitusional vahidin rezidentlik statusu onun hər hansı bir ölkənin iqtisadi

ərazisini öz iqtisadi maraqlarının mərkəzi seçməsi və bu əraziyə sıx bağlılığı ilə müəyyən edilir. Tədiyyə balansı ikili yazılış prinsipi əsasında tərtib olunur. Bu zaman hər hansı əməliyyat eyni dəyər ifadəsi olan iki əks işarəli yazı ilə qeyd olunur. Bu yazılardan biri «müsbət» işarəsi ilə kredit bölməsində, digəri isə «mənfi» işarəsi ilə debet bölməsində əks olunmaqla hər bir mübadilənin mədaxil və məxaric tərəflərini göstərir. Malların və xidmətlərin ixracı, əldə olunmuş gəlirlər və transfertlər, aktivlərdə azalma və öhdəliklərdə (passivlərdə) artma kredit yazılışı vasitəsi ilə balansda əks olunur. Malların və xidmətlərin idxalı, ödənilmiş gəlirlər və köçürülmüş transfertlər, aktivlərdə artma və öhdəliklərdə azalma debet yazılışı vasitəsi ilə balansda daxil edilir. Tədiyyə balansının hesablarındakı yazıların çoxu tərəflər arasında iqtisadi qiymətliyə mübadiləsi gedən əməliyyatları əks etdirir: belə iqtisadi qiymətliyə real resurslar (mallar, xidmətlər, gəlirlər, pul yardımları) və maliyyə resursları (aktivlər və öhdəliklər) aiddir. Bu prinsip əsasında tədiyyə balansı 4 hissəyə bölünə bilər: - Cari əməliyyatlar hesabı – buraya ölkənin xarici ticarəti (idxal-ixrac), əldə edilmiş və göstərilmiş xidmətlər, əldə edilmiş və ödənilmiş faktor gəlirlər (əməkhaqqı, dividend, faiz, renta və digər bu tip ödənişlər) və cari transfertlər (pul yardımları, humanitar yardımlar, qrantlar və s.) aiddir. Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı – kapital hesabı əsasən ölkənin qalan dünya ilə istehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivlər üzrə əməliyyatlarını (məsələn, ölkədə xarici səfirliyə satılmış torpaq sahəsi), həmçinin kapitəlyönümlü digər transfertləri (məsələn, avadanlıq formasında edilmiş humanitar yardım), maliyyə hesabı isə müxtəlif növ sərmayə axınlarını, yaranmış maliyyə öhdəliklərini və tələblərini ifadə edir (birbaşa və portfel investisiyalar, kreditlər, depozitlər və digər). Ehtiyat aktivlər – bu maddə cari əməliyyatlar, kapital və maliyyənin hərəkəti hesabında baş vermiş əməliyyatların nəticəsi olaraq ölkənin valyuta ehtiyatlarının artıb/azalmasını ifadə edir. Məsələn, əgər cari əməliyyatlar balansının kəsirini maliyyələşdirmək üçün xaricdən kredit cəlb etmək mümkün deyilsə, bu kəsir Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları hesabına valyuta bazarına müdaxilə etməklə örtülür. Yuxarıda qeyd olunmuş mühasibatlıq yazılışı qaydalarına əsasən kredit tərəfi “müsbət” işarə ilə aktivin azalmasını, debet tərəfi isə “mənfi” işarə ilə aktivin artmasını ifadə edir. Balanslaşdırıcı maddələr – konseptual baxımından hər bir əməliyyatın kredit və debet tərəfi olduğundan, balansın yekununda ikili yazılış qaydası üzrə məcmu kredit əməliyyatlarının yekun həcmi məcmu debet əməliyyatlarının yekun həcminə bərabər olmalıdır. Praktikada isə heç bir ölkənin tədiyyə balansının tərtibatında buna nail olmaq mümkün deyildir. Xüsusilə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin sürətlə genişlənməsi şəraitində bir sıra əməliyyatların dəqiq qeydiyyatını aparmaq daha da çətin olur (informasiyanın tam olmaması, informasiya mənbələri arasında vaxt intervalı, qiymətləndirmələrdə kənarlaşmalar və s.). Əksər hallarda bir əməliyyatın kredit və debet tərəflərini qeyd etmək üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Bu mənbələrin biri

və ya bir neçəsi natamam olduqda kredit və debet tərəfləri bir-birinə bərabər olmur və nəticədə müəyyən fərq yaranır. Bu fərqlər cəmi yekunda balanslaşdırıcı maddələr rolunu oynayır.

«Banklar haqqında» və «Poçt haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunlarına, bu Qanuna və onlara müvafiq normativ xarakterli aktlara uyğun olaraq bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, qanunla müəyyən edilmiş qaydada bank fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir; Banklar məcmu kapitalını və likvid ehtiyatlarını daimi olaraq müəyyən olunmuş səviyyədə saxlamalı, öz öhdəliklərini yerinə yetirmək və zərərə yol verməmək üçün aktivlərin qiymətdən düşməsinə qarşı zəruri tədbirlər görməli, mühasibat sənədlərini və digər zəruri sənədləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərtib etməli, bankın fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini formalaşdırmalı və tətbiq etməli, zərərin əmələ gəlməsi riskini maksimal şəkildə azaltmaq məqsədi ilə aktivlərin diversifikasiyasını (bölüşdürülməsini) təmin etməlidirlər.

Banklar, Mərkəzi Bankdan aldığı lisenziyada qadağan edilməmişdirsə, aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər: tələbli və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi; kreditlərin (təminatlı və ya təminatlısız) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeyting, lizing xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri; fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının açılması və aparılması; kliring, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi; ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması; öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), xarici valyutanın, qiymətli metalların və qiymətli daşların, valyuta və faiz vasitələrinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının, svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması; qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi; öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi və öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması; qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət; maliyyə müşaviri, maliyyə agentləri və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi; kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi; sənədləri və qiymətli ləvazimləri, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq); qiymətli ləvazimlərin, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkassasiya edilməsi və göndərilməsi; banklar bu Qanunun 32.1-ci maddəsində sadalanan fəaliyyət növlərindən başqa bu Qanunun 33-cü maddəsində göstərilən fəaliyyət növləri istisna olmaqla, digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərini də həyata

keçirə bilərlər. Bu Qanunun 32.1-ci maddəsində göstərilmiş hər hansı fəaliyyət növü üçün qanunvericiliyə əsasən əlavə olaraq xüsusi razılıq (lisenziya) tələb edildikdə, banklar yalnız müvafiq xüsusi razılıq (lisenziya) aldıqdan sonra onları həyata keçirə bilərlər.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasında bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün kredit təşkilatlarına xüsusi razılıqların (lisenziyaların), onların filial və şöbələrinə, habelə nümayəndəlik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün yerli və xarici bankların nümayəndəliklərinə icazələrin, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün poçt rabitəsinin milli operatoruna xüsusi razılığın (lisenziyanın) verilməsində və onların ləğv edilməsində müstəsna səlahiyyətə malikdir. Bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün verilən lisenziyaların və icazələrin forma və məzmununu Mərkəzi Bank müəyyənləşdirir.

Kredit təşkilatlarının və poçt rabitəsinin milli operatorunun fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarəti üzrə Mərkəzi Bank aşağıdakıları həyata keçirir: bank fəaliyyəti üzrə normativ xarakterli aktları qəbul edir; prudensial normativləri, habelə onların hesablama metodlarını və tətbiqi qaydalarını müəyyən edir; kreditlər və digər aktivlər üzrə ehtimal olunan zərərlərin ödənilməsi üçün banklar, xarici bankların yerli filialları və bank olmayan kredit təşkilatları tərəfindən yaradılan xüsusi ehtiyat fondunun hesablanması və formalaşdırılması qaydasını müəyyən edir; hesabat və yoxlamalar əsasında kredit təşkilatlarının maliyyə vəziyyətini qiymətləndirir və bunun əsasında maliyyə hesabatlarında müvafiq düzəlişlərin edilməsi barədə kredit təşkilatlarına icrası məcburi olan göstərişlər verir; banklarda və xarici bankların yerli filiallarında korporativ idarəetmə standartlarını müəyyən edir və tətbiqinə nəzarət edir; qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada kredit təşkilatlarında, habelə onların törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərində yoxlamalar aparır; kredit təşkilatları tərəfindən "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə əməl edilməsinə nəzarət edir; bank xidmətləri bazarında inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması məqsədilə səlahiyyətli dövlət orqanı qarşısında məsələ qaldırır; kredit təşkilatlarına və onların inzibatçılarına qarşı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada təsir (təshih) tədbirlərini və sanksiyaları tətbiq edir; qanuna müvafiq surətdə həyata keçirdiyi nəzarət tədbirlərinin nəticələri tələb etdiyi hallarda, kredit təşkilatlarının idarəetmə orqanlarının iclaslarında müşahidəçi qismində iştirak edir, kredit təşkilatlarının inzibatçıları ilə məsləhətləşmələr aparır; qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda, bankların maliyyə sağlamlaşdırılması tədbirləri çərçivəsində onların Mərkəzi Bank qarşısında kredit öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin xüsusi şərtlərini müəyyən edir; qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda banklara və xarici bankların yerli filiallarına müvəqqəti inzibatçı təyin edir, zəruri hallarda, bankın öhdəlikləri üzrə moratorium tətbiq edilməsi barədə məhkəməyə müraciət edir; lisenziyası ləğv olunmuş banklar və

xarici bankların yerli filialları haqqında qanunvericiliyə müvafiq tədbirlər görür; qanunla nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirir.

Kredit təşkilatları və poçt rabitəsinin milli operatoru üçün prudensial normativləri müəyyən edərkən, Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının növləri üzrə fərqli normativləri və onların hesablanması metodlarını müəyyənləşdirə bilər.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məqsədlərindən biri də ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Mərkəzi Bankın ödəniş sistemləri sahəsində fəaliyyəti onun struktur bölməsi olan ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamenti tərəfindən həyata keçirilir. Mərkəzi Bank ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti qanunauyğun olaraq həyata keçirir. Ödəniş sistemləri üzrə səlahiyyətlər Mərkəzi Bank ödəniş, o cümlədən hesablaşma və klirinq (processing) sistemlərinin sabit işləməsini təmin etmək məqsədilə onların fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və nəzarət edir. Mərkəzi Bank normativ xarakterli aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada klirinq (processing) təşkilatlarının fəaliyyətinə icazələr verir və nəzarəti həyata keçirir. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq ölkədə nağdsız hesablaşmaların və kredit təşkilatları vasitəsilə pul köçürmələrinin aparılması qaydalarını və şərtlərini, habelə ödəniş sənədlərinin forma və məzmununu müəyyən edir. Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə və digər normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq bank hesablarının növlərini, onların açılması, aparılması və bağlanması qaydalarını müəyyən edir. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının istifadə etdikləri elektron hesablaşma və pul köçürmələri, klirinq (processing) sistemlərinin etibarlılığının və təhlükəsizliyinin, habelə bank informasiyasının mühafizəsinin təmin edilməsinə aid minimum tələbləri müəyyən edə bilər. Mərkəzi Bank qanunvericiliyə müvafiq olaraq, ödəniş sistemlərinin təşkili sahəsində digər səlahiyyətləri həyata keçirir.

Kredit təşkilatları arasında hesablaşmaların təşkili Mərkəzi Bank ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları arasında hesablaşmaları milli valyutada (manatda) açıqları müxbir hesabları vasitəsilə, yaxud beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi digər üsullarla təşkil edir.

3.3. Mərkəzi Bankın pul siyasəti

Mərkəzi banklar pul siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində müəyyən etdikləri hədəf və məqsədlərə çatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər. Ancaq bu vasitələrin təsirləri isə ölkədən-ölkəyə və ən əsası da ölkələrin iqtisadi səviyyələrinə və struktur özəlliklərinə bağlı olaraq önəmli fərqliliklər göstərməkdədir.

Pul siyasəti iqtisadi siyasətin əsas elementlərindən biridir. Onun strateji məqsədi dövlət orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir. Pul siyasəti element ki-

mi ümumi məqsəd əldə olunmasına şərait yaradır, lakin o, lazımi məqsədə çatmaq imkanında deyil. Monetar orqanlar ancaq müəyyən məqsədlərə nail ola bilərlər. Onlar da digər sahələrdə məqsədə nail olmaya kömək edir və dövlətə iqtisadi siyasətin reallaşdırılması üçün şərait yaradırlar. Monetar orqanlar heç də həmişə pul tədaviülünü səmərəli inkişaf etdirməni təmin edə bilmirlər. Bu müvəffəqiyyətsizlik çox zaman dəqiq müəyyənlanmış strategiyanın olmaması ilə əlaqədar olur. Əgər pul siyasəti pul tədaviülünün sabilliyinə gətirib çıxarmırsa, bu o demək deyil ki, pul siyasəti gücsüzdür. Bu, ona görədir ki, onun qarşısında pul siyasətinin müvəffəqiyyətini təmin edən məqsədlər qoyulmamışdır.

Pul siyasəti strategiyasının hazırlanması iki mərhələdən ibarətdir: onun son məqsədinin müəyyən edilməsi; cari məqsədin müəyyən edilməsi.

Bütün bu məqsədlərin hamısı monetar orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Pul siyasətinin son məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsidir. Hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin əsasında inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması və ÜDM-in artımı durur. Bildiyimiz kimi, dövlət orqanlarının əsas məqsədi müəyyənlanmış siyasi-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə sabilliyin əldə olunması və bu sabilliyin uzun müddət qorunmasıdır. Ümumi iqtisadi sabillik hər şeydən əvvəl əsas makroiqtisadi göstəricilərin müəyyən vəziyyətini nəzərdə tutur. Bunlara əsasən istehsalın stabil artımı, stabil qiymətlər, işçi qüvvəsinin tam məşğulluğu, tədiyyə balansının strukturunda müsbət saldoya nail olmaqdır. Ancaq bu kimi sadalanan nəticələrə nail olmaq üçün monetaristlər belə hesab edirlər ki, bazar elementləri sərbəst fəaliyyət göstərməlidirlər. İnhisarçı meyillərin həm dövlət, həm də xüsusi sektorda inkişafı rəqabətin öz rolunu yerinə yetirməsinə imkan vermir.

Pul orqanları öz səlahiyyətlərini yerinə yetirmək üçün iki aspekti dəqiq müəyyən etməlidirlər:

1. *Pul orqanlarının səlahiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi.* Belə bir praktika mövcuddur ki, Mərkəzi Banklar bütün əldə olunmuş nailiyyətləri öz adlarına çıxır, uğursuzluqlara görə isə çətinliklərə qarşı duracaq səlahiyyətlərinin olmadığını bəhanə gətirirlər.

2. *Pul sisteminin sabilliyi.* Həyata keçirilən pul siyasətinin sabilliyi iqtisadi sistemin sabilliyindən xəbər verir. Məsələn, qiymət səviyyəsi stabil olmazsa, həm istehsalçıların və həm də istehlakçıların davranışında dəyişikliklər olacaqdır. Ona görə də M.Fridmen Mərkəzi Bankın həm pul kütləsini və ya uçot dərəcələrini tez-tez kəskin şəkildə dəyişdirilməsinin əleyhinə çıxırdı.

Daxili və xarici, taktiki və aralıq məqsədlərin fərqləndirilməsi mütləq birbirinə qarşı duran kimi qəbul edilir. Əsl həqiqətdə daxili və xarici, taktiki və aralıq məqsədlərin fərqləndirilməsi mütləq deyildir. Əslində onlar arasında sıx əlaqə olduğuna görə pul siyasəti vardır. Bizim təsnifatda taktiki və aralıq məqsədlərin araşdırılması monetar orqanların səlahiyyət dairəsinin müəyyənəşdirilməsi zərurətindəndir. Belə şəraitdə nəzarət sadələşir, müvəffəqiyyət

və müvəffəqiyyətsizliyə görə bir orqan məsuliyyət daşıyır. Pul-kredit tədbirlərinin reallaşdırılması prosesi iqtisadçı alimlər tərəfindən müxtəlif cür pul-kredit tədbirlərinin azad olaraq həyata keçirilməsinin əleyhinə bəzi monetarçılar onun "Pul konstitusiyası" vasitəsi ilə reallaşdırılmasını irəli sürürlər. "Pul konstitusiyası" dedikdə, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş tədbirlər paketi nəzərdə tutulur və bu qaydaların çox nadir hallarda dəyişdirilməsi qeyd edilir. Bu qayda və qanunların iqtisadi proqnozlar əsasında hazırlanmasını nəzərdə tuturlar.

Bunun əksinə olaraq son illər pul sisteminin liberallaşdırılması ideyaları geniş yayılmışdır. Bütün bu nəzəriyyələrin əsas məqsədi pul siyasətinin iqtisadi proseslərə təsirinin optimallaşdırılması istiqamətidir. Pul siyasətinin müxtəlif ölkələrdə məqsədlərinin fərqlənməsi monetar orqanların taktikasının seçilməsindən asılıdır.

Pul siyasətinin strategiyası kimi məqsədləri də aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: fəaliyyət sərhədlərinə görə; pul siyasətini daxili və xarici olaraq iki istiqamətə bölmək olar. Fəaliyyət vaxtına görə (taktiki və aralıq) də pul siyasətinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Taktiki məqsəd dedikdə, pul orqanlarının açıq bazarda ardıcıl əməliyyatlar aparması vəzifələri nəzərdə tutulur. Aralıq məqsəd isə, müəyyən vaxt intervalında iqtisadi dəyişikliklərin tənzim edilməsi vəzifələrini ifadə edir. Aralıq məqsədlərə istehsalın nominal həcmi, faiz dərəcəsi, pul kütləsinin artım tempi, qiymət səviyyəsi aiddir.

Pul siyasətinin aralıq məqsədlərindən biri də pul kütləsinin artırılmasıdır. Pul kütləsinin dəyişdirilməsi istehsalın həcminə təsir edir. Lakin bu təsirin hansı səviyyədə olması iqtisadçılar arasında mübahisələrə səbəb olur. Pul kütləsinin artırılması nominal istehsal həcmi artırır. Faiz dərəcəsi ilə pul dövriyyə sürəti arasında asılılıq olduğuna görə Mərkəzi Bank daim tədavüldə olan pul kütləsini korrektə etməlidir. Müasir pul nəzəriyyələri pulun dövriyyə sürətinə stabil deyil, dəyişkən səviyyə kimi baxır.

Ümumiyyətlə, pulun dövriyyə sürətinə iki amil faiz norması və inflyasiya səviyyəsi təsir göstərir. Pul siyasətinin aralıq məqsədlərindən biri də qiymət səviyyəsinin nəzarətdə saxlanılmasıdır. Qiymət səviyyəsinin qalxması bütün iqtisadi proseslərə təsir edir. Ona görə də dövlət orqanlarının həyata keçirdikləri iqtisadi siyasətdə bu göstərici əhəmiyyətli yer tutur. Qiymət səviyyəsi müəyyən nöqtədən aşağı düşdükdə Mərkəzi Bank bank sistemində əlavə ehtiyatlar verməklə məcmu tələbi artırır. Qiymət səviyyəsi müəyyən edilmiş nöqtədən yuxarı qalxdıqda əksinə tədbirlər həyata keçirilir. Pul siyasətinin daimi eyni səviyyədə saxlanılmasının çatışmayan tərəfləri vardır. Bu onunla əlaqədardır ki, bu prosesdə təklifdə ola biləcək şokların nəticələri iqtisadi sistemə mənfi təsir edir. Təklifdə ola biləcək şok zamanı Mərkəzi Bank pul kütləsini sıxmaqla qiymət səviyyəsini eyni saxlamağa çalışır. Bu isə iqtisadi sistemin inkişafının qarşısını alır.

Pul siyasətinin aralıq məqsədlərindən biri də faiz dərəcələrinin iqtisadi aktivliyi stimullaşdıracaq səviyyədə olmasını tənzim etməkdən ibarətdir. Pul siyasəti vasitəsi ilə mərkəzi banklar faiz dərəcələrinə təsir edir və onların müəyyən həddən artıq olmasının qarşısını alır. Mərkəzi Bank birbaşa faiz dərəcəsinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkanında deyildir. Dolayı metodlar vasitəsi ilə faiz dərəcəsinə tənzim etmək üçün Mərkəzi Bank uçot dərəcəsi istifadə edir. Digər tərəfdən açıq bazarda əməliyyatların aparılması faiz dərəcəsinin səviyyəsinə təsir edə bilər. Faiz dərəcəsinin aşağı və ya yüksək olması iqtisadi fəallığa, investisiya mühitinə çox güclü təsir edir.

Ümumiyyətlə, bütün ölkələrdə mərkəzi bankların əsas vəzifəsi çevik pul-kredit siyasətinin aparılması və pul-kredit siyasətinin əsas metodları ilə iqtisadiyyatda tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirməkdir. Pul siyasətinin başlıca istiqamətlərində ölkənin makroiqtisadi və makromaliyyə vəziyyəti təhlil edilir, pul-kredit siyasətinin və bank sisteminin inkişafının əsas istiqamətləri əks etdirilir.

Pul siyasətini həyata keçirərkən mərkəzi banklar iki istiqamətdə hərəkət edə bilər:

1. Birbaşa tənzimləyici gücündən istifadə edərək;
2. Mərkəzi bank dolayı olaraq pul bazarına müdaxilə etmək şərti ilə.

Birbaşa pul siyasətində Mərkəzi Bank məqsədlərini həyata keçirmək üçün bazar qaydaları çərçivəsindən deyil, qanuni qaydalar yolundan istifadə edir.

1.1. *Faiz dərəcələrinə nəzarət.* MB-nin birbaşa alətləri içərisində ən çox istifadə ediləni - faiz dərəcələri üzərində nəzarət sistemidir. Mərkəzi Bank kredit qurumlarına əmanət və kredit əməliyyatlarına görə faiz dərəcələrinə məhdudiyyət qoya bilər. Bu tətbiqat çərçivəsində müxtəlif sektorlara müxtəlif faiz dərəcələri tətbiq edilə bilər və bu zaman stimullaşdırılacaq sektorlara açılacaq kreditlərin faiz dərəcələri aşağı səviyyədə tutulur. Burada məqsəd kredit mənbələrin dövlət proqramına uyğun olaraq prioritet sahələrə verməkdir.

1.2. *Kredit limitləri.* Mərkəzi banklar kommersiya banklarının iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar olaraq sektorlara açacaqları kredit miqdarına məhdudiyyət qoya bilər. Açılacaq kreditlərə görə məhdudiyyət limitləri fərqləndirilir. Stimul edilmək istənilən sektorlara ayrılacaq kredit limitlərinin miqdarı yüksək tutulur və burada məqsəd kreditlərin bu sektorlara yönəlməsini təmin etməkdir.

1.3. *Fərqliləşdirilmiş reeskont kreditləri.* Bank bazasında reeskont kvotaları, bankların məqsədlərinə, risk vəziyyətinə uyğun olaraq, likvid ehtiyacı ilə əlaqədar müəyyən edilir. Məqsəd bu kvotaların yardımı ilə yerli bankların reeskont pəncərəsindən daha çox yararlanma bilməsini, bununla da bəzi sektorların maliyyə baxımından dəstəklənməsini təmin etməkdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı sektoruna daha çox qaynaq transfer edən banklarda Mərkəzi Bank tərəfindən reeskont kvotaları yüksək tutulur.

1.4. *Disponibilitə tətbiqi.* Mərkəzi Bank, kommersiya bankların aktivlərindəki mənbələrin müəyyən bir nisbətini dövlət istiqraz kağızlarını satın almağa və ya bankların aktivlərinin müəyyən faizini kassalarında nağd olaraq tutmağa məcbur edə bilər.

1.5. *Portfeldə finans aktivlərinin yenidən nizamlanması.* Mərkəzi Bank, kommersiya banklarının portfellerində tutacaqları maliyyə aktivlərinin nisbətini təsbit edə bilər. Məsələn, satın alınan səhm və istiqrazların hansı fəaliyyət sahəsinə aid olmasını, bunların nisbətini və ya miqdarının nə qədər olacağını müəyyənləşdirə bilər. Beləliklə, maliyyə qurumlarının əllərində olan fondların iqtisadi sektorlara transfer edilməsini təmin etmək mümkündür.

1.6. *Reklam və ya rəsmi olmayan göstərişlər.* Mərkəzi Bankın ölkədə həyata keçiriləcək pul siyasətinin məqsədləri haqqında media qurumları vasitəsilə ictimaiyyətə açıqlamaları və ya iqtisadi islahatlar haqqında tövsiyə və təklifləri, şirkət və şəxslərin gələcək investisiya qərarlarında dəyişikliyə təsir edə bilər.

Dolayı pul siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində Mərkəzi Bank pul bazarında bütün iştirakçılar kimi eyni statusda iştirak edir və bazarda gedən dəyişikliklərin təşəbbüskarı birbaşa Mərkəzi Bank deyil, bazardır.

Pul siyasətinin dolayı alətlərinin üç əsas növü mövcuddur: Reeskont siyasəti; məcburi ehtiyat normaları; açıq bazar əməliyyatı.

Reeskont siyasəti. Mərkəzi Bank reeskont əməliyyatlarını aparmaqla, likvid keyfiyyəti yüksək olan maliyyə varlıqlarının diskont edilməsi formasında həyata keçirir. Bu yolla Mərkəzi Bank bankların kredit həcmələrinə təsir edə bilər. Reeskont krediti likvid ehtiyacı olan bankların ən son likvid mənbəyi olan MB bu açığın bağlana bilməsi məqsədi ilə kredit təmin edilməsini qoruyan bir pul-kredit siyasəti alətidir.

Məcburi ehtiyat normaları. Mərkəzi Bank bu siyasəti həyata keçirməklə, kommersiya banklarına portfellerinin müəyyən bir hissəsini rezerv pul olaraq saxlamaqla (nağd və ya MB-də əmanət formasında) qarşılarına öhdəçilik qoymaqdadır. Başqa sözlə, məcburi ehtiyat normaları bankların passivlərində yer alan bəzi öhdəliklərinin müəyyən bir hissəsinin nağd və faizsiz olaraq MB tərəfindən bron edilməsidir. MEN tətbiqi, bankların əmanətlərinə ani və vaxtaşırı çəkilişlərə qarşı bir yandan əmanət sahiblərinin sistemə olan inamını artırmaqla bərabər, digər tərəfdən pul miqdarına nəzarətdə önəmli bir alət olmuşdur. (Gizli vergi təsiri tətbiq etməyə görə faiz ödəmələrindən topladıqları əmanətin bir hissəsini faizsiz olaraq MB depozitindən, banklar bu hissədən əldə edəcəyi gəlirdən məhrum olur).

Açıq bazar əməliyyatı (ABƏ). Açıq bazar əməliyyatı, maliyyə aktivlərinin MB tərəfindən birinci və ikinci bazarda birbaşa və ya tərs depozit əməliyyatlarında istifadə edilən maliyyə aktivləri içərisində başlıca yeri cari xəzinə borcları və dövlət istiqraz sənədləri tutur. Açıq bazar əməliyyatı MB-nin tədaviyədəki pul kütləsini azaltmaq və ya çoxaltmaq üçün xəzinə bono və istiqrazlar, özəl

sektora aid bəzi istiqraz və sənədləri ilə konkret və ya keçici bir müddət üçün alqı-satqı əməliyyatıdır.

Açıq bazar əməliyyatları, bankların likvidlərindəki və bazardakı pul miqdarında dəyişikliyə yol açır. Bankların likvidində meydana gələn dəyişmələr kredit açə bilər və fond həcminə və kredit siyasətinə təsir edə bilər. Bundan başqa, açıq bazar əməliyyatları bazardakı faiz dərəcəsinə təsir edir. MB qiymətli kağızları satın alarkən bazara likvid çıxdığından faiz dərəcələri aşağı düşəcək, qiymətli kağızın qiyməti artacaqdır. Digər tərəfdən MB bazara qiymətli kağız satarkən, bazardakı likvid azalacaq, faiz dərəcələri yüksələcək, qiymətli kağızların qiyməti aşağı düşəcəkdir.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə buraxılan Mərkəzi Bankın borc qiymətli kağızlarının buraxılışı və dövriyyəsi qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə müəyyənləşdirərkən ölkədəki mövcud makroiqtisadi durumu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır. Mərkəzi Bank öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən maliyyələşdirilmə və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi uçot dərəcəsinə və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini dərc etdirir. Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verə bilər. Ehtiyatlar depozitlərin faizi nisbətində müəyyən edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Tələb olunan ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması qaydası Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir. Məcburi ehtiyatlar təmin edilmədikdə Mərkəzi Bank ehtiyatı təmin etməyən kredit təşkilatına və onun inzibatçılara qarşı Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh tədbirlərini tətbiq edə bilər.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman verilən kreditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qarantıyaları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunmalıdır. Belə kreditlər 6 aydan çox olmayan müddətə verilir və həmin müddətə uzadıla bilər. Yenidən maliyyələşdirilmənin forma, qayda və şərtlərini Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti müəyyən edir. Kreditlər yalnız milli valyutada (manatla) kredit təşkilatlarının baş idarələrinə verilir.

Mərkəzi Bank özünün müəyyən etdiyi şərtlərlə və qarşılıqlı razılaşma əsasında kredit təşkilatlarından depozitlər cəlb edə bilər. Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə istisna hallarda qanunvericiliyə müvafiq olaraq Mərkəzi Bank kredit təşkilatları tərəfindən aparılan ayrı-ayrı əməliyyatları müvəqqəti

məhdudlaşdır, o cümlədən onların əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin aşağı və yuxarı hədlərini müəyyənləşdirə bilər.

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsini nəzərə alaraq Milli Bank monetar amillərdən asılı olaraq dəyişən baza inflyasiya göstəricisini hədəfləyir. Baza inflyasiya üzrə hədəf MB tərəfindən hər növbəti il üçün işlənən və ictimaiyyətə bəyan olunan pul siyasətinin əsas istiqamətlərində öz əksini tapır. Pul siyasəti üzrə son məqsədə nail olmaq üçün aralıq hədəflər müəyyən edilir. Baza inflyasiya üzrə illik hədəfə nail olmaq üçün pul siyasətinin aralıq hədəfləri kimi pul kütləsindən və Nominal Effektiv Məzənnədən (NEM) istifadə edilir. Hədəf götürülən inflyasiya səviyyəsindən asılı olaraq tələb edilən pul kütləsinin artım həddi və eləcə də NEM-in dəyişim trayektoriyası təyin edilir. Sonra bu göstəricilər pul siyasətinin tətbiqi üçün istiqamət rolunu oynayır. Azərbaycanda pul siyasətinin aralıq məqsədləri kimi pul kütləsi və NEM-dən istifadə olunması uzunmüddətli dövrdə inflyasiyanın dinamikasının əsasən məhz bu parametrlərdən asılı olması ilə əlaqədardır.

Pul siyasətinin aralıq hədəflərindən asılı olaraq onun əməliyyat hədəfləri müəyyənləşdirilir. Pul siyasətinin əməliyyat hədəfləri pul bazası və manatın ABŞ dollarına nəzərən ikitərəfli nominal məzənnəsidir. Bu göstəricilərdən əməliyyat hədəfləri kimi istifadə edilməsi ölkənin maliyyə bazarlarının xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Belə ki, sərəncamda olan pul siyasəti alətləri vasitəsilə Mərkəzi Bank pul bazasına və ikitərəfli məzənnəyə digər potensial operativ hədəflərlə müqayisədə daha effektiv təsir göstərə bilər.

Pul siyasətinə dair gündəlik qərarlar pul bazasının və ABŞ dollarının məzənnəsinin dəyişimində dərhal öz əksini tapır. Pul bazasının və manatın ABŞ dollarına nəzərən məzənnəsinin dəyişimi isə pul kütləsinə və NEM-ə təsir göstərir. Bu da müəyyən vaxt ərzində inflyasiya üzrə hədəfə nail olmağa imkan verir. Operativ hədəflərdən asılı olaraq pul siyasəti alətlərinin kəmiyyət parametrləri, o cümlədən açıq bazar əməliyyatlarının həcmi, valyuta mübadiləsinin məbləği və s. müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı qarşıdakı il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir və dekabr ayının 31-dək kütləvi informasiya vasitələrində ictimaiyyətə açıqlayır. Pul siyasətinin əsas istiqamətlərini açıqlayarkən, Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunlarını, habelə qarşıdakı il üçün müəyyən etdiyi pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, Mərkəzi Bankdan asılı olan və asılı olmayan amilləri də əks etdirməklə onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir.

Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq MB 2007-ci ildən etibarən pul siyasətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması çərçivəsində «faiz dərəcələri dəhlizi» yanaşmasının tətbiqini nəzərdə tutur. Yeridilən pul siyasətinin reallaşması mexanizmlərinin mütərəqqi formalarından olan faiz

dəhlizinin tətbiqı yeni əməliyyat strukturunu nəzərdə tutmaqla MB iqtisadiyyatda pulun dəyərinə təsir etmək imkanların genişləndirəcəkdir.

Mərkəzi Bank pul siyasətini aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirir:

1. açıq bazarda əməliyyatların aparılması;
2. faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
3. kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;
4. kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi;
5. depozit əməliyyatlarının aparılması;
6. bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması;
7. beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş pul siyasətinin digər alətləri.
8. Mərkəzi Bank müəyyən edilmiş məqsəd və funksiyalarına uyğun

olaraq bu Qanunun 29.1-ci maddəsində göstərilənlərdən özünə müvafiq alətləri tətbiq edir.

Mərkəzi Bank pul siyasəti üzrə hədəflərinə nail olmaq üçün faiz dəhlizinin parametrləri, məcburi ehtiyat normaları, açıq bazar əməliyyatları kimi alətlərdən aktiv istifadə etmişdir. Mərkəzi Bank açıq bazarda aşağıdakı əməliyyatları apara bilər: dövlətin buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar; özünün buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar; xarici valyuta ilə alqı-satqı və digər əməliyyatlar.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə buraxılan Mərkəzi Bankın borc qiymətli kağızlarının buraxılışı və dövriyyəsi qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Mərkəzi Bank uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir, ölkədəki mövcud makroiqtisadi durumu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır. Mərkəzi Bank öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün açıq bazar, yenidən maliyyələşdirilmə və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir. Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi uçot dərəcəsini və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini dərc etdirir.

Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verə bilər. Məcburi ehtiyatlar Mərkəzi Bank tərəfindən pul siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə olunan əsas alətlərdən biri olaraq pul kütləsini və bank sisteminin likvidliyini tənzimləyən mexanizmdir. Ehtiyatlar depozitlərin faizi nisbətində müəyyən edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Tələb olunan ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması qaydası Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir.

Məcburi ehtiyatlar təmin edilmədikdə, Mərkəzi Bank ehtiyatı təmin etməyən kredit təşkilatına və onun inzibatçılarına qarşı Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh tədbirlərini tətbiq edə bilər.

Məcburi ehtiyatlar depozitlərin valyutasında (manat və xarici valyuta) Mərkəzi Bankda bankın müvafiq müxbir hesablarında saxlanılır.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman verilən kreditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qarantıyaları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunmalıdır.

Yenidən maliyyələşdirilmənin forma, qayda və şərtlərini Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti müəyyən edir. Kreditlər kredit təşkilatlarının baş idarələrinə verilir.

Depozit əməliyyatları Mərkəzi Bank özünün müəyyən etdiyi şərtlərlə və qarşılıqlı razılaşma əsasında kredit təşkilatlarından depozitlər cəlb edə və onlarda depozitlər yerləşdirə bilər.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə istisna hallarda, qanunvericiliyə müvafiq olaraq, Mərkəzi Bank kredit təşkilatları tərəfindən aparılan ayrı-ayrı əməliyyatları müvəqqəti məhdudlaşdırır, o cümlədən onların əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin aşağı və yuxarı hədlərini müəyyən edə bilər.

3.4. Qlobal böhranların şiddətlənməsi mühitində Azərbaycan Mərkəzi Bankının pul siyasətinin istiqamətləri

Sistemli bank böhranının başlanğıcı ümumilikdə bank sektorunda müstəsna rolunu oynayan bir və ya bir neçə bankın ödəmə qabiliyyətində ciddi problemlərin yaranması ilə bağlı ola bilər. Bu cür bankların dağılması «domino effekti»ni təhrik edə və bununla da sistemli böhran yarada bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank böhranları qanunauyğun haldır və ona xas olan immanent disproporsiyalar və ziddiyyətlərlə şərtləndirilir. Bu çərçivədə bank sektorundakı böhranların səbəblərini araşdıran elmi-tədqiqat işləri son illər artmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, dünya maliyyə böhranı (2008) Amerikanın daşınmaz əmlak bazarında möhtəkirlikdən başlanmışdır. Bundan başqa, törəmə maliyyə alətlərinin yaranma səbəblərindən biri risklərdən qorunmaq olsa da, onların spekulyativ məqsədlə istifadəsi sürətlə artdı. İpoteka “köpüyü” partlayaraq, bütün dünyada bank sektorundakı böhrana təkan vermişdir ki, bu da, öz növbəsində, dünyanın bütün dövlətlərinin iqtisadiyyatında real sektorda resessiyaya səbəb olmuşdur. Bütün bunlar maliyyə bazarlarında güvən amilinin itməsinə və çaxnaşmanın yayılmasına gətirib çıxardı. Amerikanın bank sistemində başlayan böhran sürətlə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrinə yayıldı.

ABŞ-ın iqtisadiyyatda dərinləşən tənəzzül meyilləri qlobal iqtisadi artıma mənfi təsir edən mühüm amillərdən biridir. ABŞ iqtisadiyyatında tələbin zəifləməsi Avropanın ixracyönlü iqtisadiyyata malik ölkələrində iqtisadi

fəallığa ciddi ziyan vurmuşdur. 2008-ci ildə Avrozonada real iqtisadi artım 0,8% və ya əvvəlki ildən 1,8% bəndi az təşkil etmişdir.

Kredit standartlarının şərtləndirilməsi və daşınmaz əmlak bazarında böhran investisiya qoyuluşlarına ciddi mənfi təsir göstərmişdir.

Maliyyə böhranının təsirləri dünya maliyyə bazarında baş verən dəyişikliklər neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması bir sıra ölkələrdə iri bankların və şirkətlərin müflisləşməsi, kütləvi işsizliyə, dünya iqtisadiyyatının durğunluq dövrünü yaşamasına və nəticə etibarilə qlobal iqtisadiyyatın tənəzzül dövrünə keçməsinə səbəb olmuşdur.

Böhranın qarşısını almaq və onun təsirini minimallaşdırmaq üçün anti-böhran tədbirləri görülür, dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən istehsalı bərpa etmək və bankları risklərdən qorumaq üçün maliyyə yardımları göstərilir.

Qlobal maliyyə böhranına baxmayaraq 2008-ci ildə Mərkəzi Bankın pul siyasəti ölkədə makroiqtisadi dayanıqlığın qorunmasında aktiv rol oynamışdır.

Beləliklə, 2007- 2008-ci illərdə başlanan və indiyədək davam edən qlobal maliyyə böhranını 4 mərhələyə bölmək olar: İngilis-sakson maliyyə böhranı (2007-ci ilin yaz ayından 2008-ci ilin mart ayınadək). Qlobal böhranının ilk mərkəzi ABŞ ipoteka bazarında problemlərin yaranması ilə meydana çıxdı və ABŞ-ın ən iri ipoteka Bankının “Bear Stearns” qurtarmasına başlanan əməliyyat oldu. Hüdudçəkmə və ya sərhədçəkmə (decoupling, mart-avqust 2008-ci il). Böhran bütünlüklə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə yayıldı, ancaq bununla yanaşı ümid vardı ki, böhran inkişaf etməkdə ölkələrə təsir etməyəcək və nəticədə onların dinamik iqtisadi inkişafı burulğan içində olan ölkələrin xilas edilməsində əsas katalizator olacaqdır. Kreditdaralma əməliyyatı (de-leveraging, sentyabr-noyabr 2008-ci il). Qlobal böhranın inkişaf etməkdə ölkələrə bulaşması və inkişaf etmiş ölkələrdə resesiyanın başlanması haqqında rəsmilərin etirafları. Dünyanın bir çox ölkələrində bank sisteminin kollaps təhlükəsinin başlanğıcı. Emissionla vurulmaq və ya doldurmaq (quantitative easing, noyabr 2008-ci ilin sonundan indiyədək olan müddətə). Dünya ölkələrinin əksər hökumətləri istehsalat kollapsına yol verməmək üçün monetar və fiksəl xarakterli çoxçəsidli tədbirlər paketi hazırladı və məqsəd ilk növbədə pul təklifini artırmaqla tələbi stimullaşdırmaqdır.

Bank böhranının şiddətlənməsinə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

- 1.Faiz dərəcələrində yüksəlmə;
- 2.Bankın balansındakı pozuntular;
- 3.Fond birjasında çöküş;
4. İqtisadiyyatda qeyri-müəyyənliyin artımı.

2007- 2008 -ci illərdə ABŞ baş verən böhranın daha çox “maliyyə infeksiyası” kimi yeni fenomenin nəticəsi olduğu aydınlaşandan sonra yeni dünya maliyyə böhranının yaranma təhlükəsi xüsusilə kəskin şəkildə qəbul olunmağa başladı. 2008-ci ilin II yarısı - fond indekslərində azalma: 70-80%, Global

maliyyə sektorunda itkilər: 3 trln. \$ və ya qlobal ÜDM-in 4.3%-i təşkil etmişdir.

2007–2008-ci il böhranından sonra ABŞ hökuməti bankların struktur yenilənməsinə sərf etdiyi birbaşa maliyyə məsrəfləri ÜDM-in 38,7%-ni təşkil edir, yəni rəqəmlə ifadə etsək- 5500 mlrd \$. Avrozonada isə, böhranın qarşısının alınması ilə əlaqədar məsrəflər ÜDM-in 23,4%-i həcmində çatmışdı (3285mlrd \$), o cümlədən AFR hökumətinin antiböhran proqramının həcmi 500 mlrd. Avro, Fransada 360 mlrd Avro, İrlandiyada 400 mlrd avro təşkil etmişdir.

Son məlumatlara görə hazırkı maliyyə böhranı nəticəsində dünya üzrə bankların məcmu itkiləri 700 mlrd dollardan çox təşkil edir, bunlardan yarıya qədəri Amerika banklarının payına düşür. Banklar bu məbləğin təxminən 50%-ni artıq yeni kapitalın cəlb olunması hesabına kompensasiya edə biliblər. Lakin BMF-nin son hesablamalarına görə bankların itkilərinin məbləği iki dəfədən də çox-1,6 trln. dollaradək arta bilər.

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranı (2008) və postkrizis ssenarisinin inkişafı ardıcılıqla aşağıdakı kimi olmuşdur:

8. ABŞ ipoteka kreditləşmə sisteminin çöküşü;
9. Kredit həcmnin azaldılması və kredit xəttinin açılmasına ciddi nəzarət;
10. Fond indekslərinin aşağı doğru meyli;
11. Büdcə defisitlərinin artımı;
12. Real sektorda geriləmə;
13. İşsizliyin güclənməsi;
14. İstehlak xərclərinin azalması.

Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycana təsir kanalları aşağıdakılardır:

1. Neft və digər yanacaq ixrac məhsullarının qiymətinin dünya bazarında azalması.

İxracın 90%-dən, büdcə gəlirlərinin isə 60%-dən çoxu neft sektoru hesabına formalaşır. (AR MB hesablamalarına görə, neftin qiymətinin hər 1% azalması qeyri-neft ÜDM-ini 0.13% azaldır, büdcə xərclərinin hər 1% azalması isə ÜDM-i 0.3% azaldır).

2. Beynəlxalq maliyyə bazarında likvidlik çatışmazlığı və ya banklararası kredit böhranı nəticəsində xarici maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının məhdud vəziyyətə düşməsi.

3. Pul baratlarının azalması - təkcə Rusiyadan ötən il 930 mln dollar gəlir).Baratların azalması istehlak fəallığına mənfi təsir edir (baratların hər 1% azalması qeyri-neft ÜDM-in 0.06% azalması effektini verir).

4. ABŞ və AB ölkələrində resessiya. Qlobal tələbin azalması nəticəsində (əsasən, ABŞ və AB ölkələrində resessiya)qeyri-xammal ixracı azalmaqdadır (ixracın azalması qeyri-neft sənayesində artıma mənfi təsir göstərir).

Qlobal maliyyə böhranının təsiri Azərbaycan maliyyə sisteminə daha çox psixoloji xarakterli olmuş və maliyyə institutlarını inkişaf strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyə sövq etmişdir. Əlverişsiz xarici mühitə baxmayaraq Azərbaycan bank sistemi reallaşan risklərə davamlılıq nümayiş etdirmişdir.

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranının yayılma kontekstində Azərbaycanda maliyyə sabitliyi qorunub saxlanılması ilə səciyyələnmiş, bank sistemində sabitlik və artım dinamikası təmin olunmuşdur.

Beləliklə, qlobal maliyyə və iqtisadi böhran şəraitində makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması, dövriyyədə pul kütləsinin artmasına nəzarətin gücləndirilməsi və maliyyə intizamının sərtləşdirilməsi, uğurla həyata keçirilən neft strategiyası nəticəsində ölkənin getdikcə artan maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, istehlak bazarına nəzarətin gücləndirilməsi, iqtisadiyyatda sağlam rəqabət mühitinin formalaşması ilə bağlı bir sıra vacib tədbirlərin, infrastruktur layihələrin və digər sosial və iqtisadi proqramların icra olunması və həyata keçirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan vətəndaşlarının rifahının yaxşılaşmasına və gəlirlərinin sabitləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcəkdir.

Mərkəzi Bank 2009-cu il üçün bəyan etdiyi pul siyasətinin əsas istiqamətlərinə uyğun olaraq hesabat dövründə makroiqtisadi tarazlığın və dayanıqlığın təmin olunmasına, habelə bank sistemində maliyyə sabitliyinin qorunmasına yönəldilmiş pul və məzənnə siyasəti yeritmişdir. Rüb ərzində əsasən qonşu ölkələrdə gedən devalvasiyanın psixoloji təsiri ilə valyuta bazarında dollara tələbat artmışdır. Bazarın vaxtında tənzimlənməsi sayəsində manatın məzənnəsi sabit qalmış və nəticədə ilin əvvəlindən bəri manat ABŞ dollarına qarşı cəmi 0.2% ucuzlaşmışdır. Tədiyyə balansının tarazlığı manatın məzənnəsinin sabit qalmasının əsas faktoru olmuşdur. Manatın sabit qalması dövr ərzində inflyasiyanın artmamasına, iqtisadi subyektlərin maliyyə itkilərindən qorunmasına imkan vermişdir.

Beləliklə, qlobal maliyyə böhranının (2008) yayıldığı kontekstində Azərbaycanda maliyyə sabitliyi qorunub saxlanılması ilə səciyyələnmiş, bank sistemində sabitlik və artım dinamikası təmin olunmuşdur. Özəlliklə, Azərbaycan Mərkəzi Bankın məzənnə siyasəti makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında təqdirəlayiq yerə sahibdir.

Nəzərə alsaq ki, 2009-cu ilin I rübündə rus rublunun devalvasiya səviyyəsi 12%, Türk lirəsi 10%, Qazax təngəsi 20%, Ukrayna qrivnası 54%, Belarus rublu 34% və Erməni dramı 20% təşkil etdiyi halda, Azərbaycan manatının isə ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi il ərzində 5,2 % möhkəmlənmişdir.

Ticarət partnyoru olan ölkələrin valyutalarına nəzərən ikitərəfli nominal məzənnələrin dəyişməsinin ticarət xüsusi çəkiliəri nəzərə alınmaqla həndəsi ortasını əks etdirən manatın nominal effektiv məzənnəsi 2009-cu ilin I rübündə ümumi ticarət dövriyyəsi üzrə 7.9% bahalaşmışdır ki, bu da orta illik

inflyasiyanın birrəqəmli səviyyəyə düşməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Real effektiv məzənnə isə bu dövrdə 4.2% möhkəmlənmişdir. Partnyor ölkələrin əksəriyyətində inflyasiya getdiyi halda Azərbaycanda deflyasiyanın baş verməsi real effektiv məzənnəyə azaldıcı təsir göstərmişdir. Qlobal böhranın ölkə iqtisadiyyatına təsirini minimuma endirmək üçün 2008-ci ilin sonlarından başlanan pul siyasətinin yumşaldılması 2009-cu ilin I rübündə də davam etdirilmişdir. Ölkədə inflyasiya gözləntilərinin azalmasını nəzərə alaraq və işgüzar aktivliyin yüksəldilməsi məqsədilə hesabat dövrü ərzində uçot dərəcəsi 8%-dən 3%-ə, faiz dəhlizinin yuxarı həddi isə 13%-dən 8%-ə endirilmişdir. Məcburi ehtiyat normaları 6%-dən 0.5%-ə salınmışdır. Beləliklə, rüb ərzində Mərkəzi Bank tərəfindən likvidliyin verilməsi əməliyyatları aktivləşdirilmiş, likvidliyin cəlb olunması alətləri isə məhdudlaşdırılmışdır. Rüb ərzində Mərkəzi Bankın təkrar maliyyələşdirmə əməliyyatlarının həcmi 10% artmışdır. Həm manat, həm də xarici valyuta ilə məcburi ehtiyat normasının azaldılması hesabına isə I rüb ərzində bank sisteminə 247 mln manat likvidlik verilmişdir. Nəticədə son illər ərzində ilk dəfə olaraq likvidliyin verilməsi alətlərinin (yenidən maliyyələşdirmə, tərs REPO, SVOP) həcmi ilə likvidliyin cəlb olunması alətlərinin (not portfeli, REPO, məcburi ehtiyatlar) fərqi xarakterizə edən likvidlik saldosu pozitiv zonaya keçmişdir.

Bütün bunlar bankların likvid vəsaitlərinin artması ilə müşayiət olunmuş və pul təklifinin əhəmiyyətli azalmasının qarşısını almışdır. Rübün sonuna ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə manatla pul bazasının artım tempi 14%, manatla geniş pul kütləsinin artımı isə 7.1% təşkil etmişdir. Pul kütləsinin qeyri-neft Ümumi Daxili Məhsula nisbəti 31%-ə çatmışdır. Mərkəzi Bankın makroiqtisadi sabitliyə yönəldilmiş pul və məzənnə siyasəti ölkədə maliyyə sabitliyinin qorunmasına yardım etmişdir.

Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirmə əməliyyatları aktivləşdirilmiş və 2009-cu ilin 7 ayında AMB-nin kredit portfeli 3.5 dəfə artmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 iyul 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə Mərkəzi Bankın pul siyasəti və bank sisteminin tənzimlənməsi sahəsindəki siyasətinin çevikliyini artıran “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr qüvvəyə minmişdir. Dəyişikliklərə görə Mərkəzi Bank artıq daha uzun müddətə və müxtəlif valyutalarda banklara kreditlər, o cümlədən subordinasiya kreditləri verə bilər. Eyni zamanda Mərkəzi Bank real sektorun dəstəklənməsi məqsədilə dövlət zəmanəti əsasında bankları kreditləşdirmək hüququna malikdir. Yeni qanunverici bazanı əsas götürərək AMB-də 28 iyul 2009-cu il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən banklara kreditlərin verilməsi qaydaları” təsdiq olunmuşdur. Bu sənəddə pul siyasətinin həyata keçirilməsi, maliyyə sabitliyinin təmin olunması, kapital adekvatlığı probleminin tənzimlənməsi, habelə dövlət əhəmiyyətli layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə müxtəlif müddətlərə kreditlərin verilməsi qaydaları öz

əksini tapmışdır. Daxili maliyyə bazarlarının inkişafının dəstəklənməsi istiqamətində Mərkəzi Bankın iştirakı ilə Mütəsəkkil Banklararası Kredit Bazarında təminat sistemi yaradılmışdır.

Pul siyasəti ilə bağlı digər işlər maliyyə sabitliyinin qorunması ilə bağlı qərarlar.

1. Aktivlərin təsnifat dərəcələri sərtləşdirilmişdir:

- Nəzarət altında olan aktivlər 6%-dən 10%-ə qaldırılmış (30.04.08);
- Qeyri-qənaətbəxş aktivlər 25%-dən 30%-ə yüksəldilmiş (30.04.08);
- Təhlükəli aktivlər 50%-dən 60%-ə artırılmışdır (30.04.08).

2. Daşınmaz əmlakla təminata qarşı tələblər 120%-dən 150%-ə artırılmışdır (30.04.08).

3. Subordinasiya borclarının məcmu kapitalda iştirakı məhdudlaşdırılmış (18.02.08):

- Subordinasiya borcunun maksimal məbləği birincidərəcəli kapitalın 50%-i həddində müəyyən edilmişdir.

4. İpoteka kreditlərinin risk dərəcəsi 50%-dən 100%-ə artırılmışdır (18.02.08).

5. "Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları"na dəyişikliklərlə borcalanın maliyyə vəziyyətinin və onun krediti qaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə, həmçinin borcalanın fəaliyyətinə daimi monitorinqə və bütövlükdə kredit portfelinin keyfiyyətinə nəzarət olunmasına dair tələblər genişləndirilmişdir (18.11.08).

6. Açıq valyuta mövqeyinin hesablanması metodikası təkmilləşdirilmiş, o cümlədən balansdankənar hesablar üzrə dəqiqləşdirilmələr aparılmış, mövqelərin hesablanmasında bank metalları ilə aparılan əməliyyatların əks etdirilməsinə başlanılmışdır (17.12.08).

7. "Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanmasının dayandırılması haqqında Qaydalar"a dəyişikliklərlə "faizləri hesablanmayan" kreditlər üzrə müştərinin ödənişləri hesabına borc tələblərinin ödənilməsi növbəliyinə yenidən baxılmışdır (17.12.08).

8. Bankların və sığorta şirkətlərinin kapitalizasiyaya yönəldiləcək mənfəəti mənfəət vergisindən azad olunmuşdur (01.01.09 tarixdən qüvvəyə minmişdir).

9. Qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsi limitinin təmin edilməsində çeviklik təmin edilmiş, qorunan əmanətlər üzrə maksimal məbləğ 6000 manatdan 30.000 manatadək artırılmışdır (08.05.09). Faiz dərəcəsi 15%-dək olan əmanətlər sığorta sisteminə daxil edilmişdir (10.06.08).

10. Mərkəzi Bankın təşəbbüsü ilə 2009-cu ilin iyun ayından ipoteka kreditləşməsi bərpa olunmuşdur. Bunun psixoloji və fiziki təsiri ilə daşınmaz əmlak bazarı son iki ayda canlanmışdır. İpoteka kreditləşməsi tikinti, bank işi, sığorta, qiymətləndirmə fəaliyyəti, rieltor və notarius xidmətləri, habelə qiymətli kağızlar bazarında iqtisadi fəallığı bilavasitə artırmış, əmlak bazarında

qiymətləri stabilləşdirmişdir. Qiymətlərin stabilləşməsi, öz növbəsində bank kreditlərinin girov təminatının dəyərsizləşməsinin qarşısını almışdır.

11. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun buraxdığı təmin edilmiş qiymətli kağızlar üzrə risk dərəcəsi 0% təyin olunmuşdur (17.06.09).

14. Azərbaycan Respublikası Prezidenti 7 avqust 2009-cu il tarixində dövlət mülkiyyətində olan maliyyə institutlarına nəzarəti gücləndirməyi nəzərdə tutan “Nizamnamə kapitalında dövlətə məxsus səhmlər olan bankların və bank olmayan kredit təşkilatlarının idarə edilməsində dövlətin iştirakı qaydası haqqında” Fərman vermişdir.

15. Banklarda risklərin idarə edilməsi sistemləri təkmilləşdirilmişdir. Bu məqsədlə banklarda risklərinin monitorinqi gücləndirilmiş, risklərin idarə edilməsi sistemlərinin qiymətləndirilməsi üzrə xüsusi metodologiya əsasında reytinglər verilmiş, zəifliklərin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər planı hazırlanmış və onun icrasına başlanılıb.

Bütövlükdə, bankların idarəetmə, xüsusilə risklərin idarəedilməsi potensiallarının artırılmasına yönəlmiş tədbirlər davam etdirilmişdir. Bank nəzarətinin maliyyə sabitliyi və risklərin qabaqlayıcı rejimdə aşkarlanması potensialı gücləndirilmişdir.

Bütün bu tədbirlər bank sektorunun sabitliyinin yüksəlməsinə xidmət etmişdir. 2008-ci ildə iri məbləğdə xarici öhdəliklərini icra etməsinə baxmayaraq, banklar kreditləşməni davam etdirmişdir. Təkcə sentyabr-noyabr aylarında verilən yeni kreditlərin həcmi 1.9 mlrd manat olmuşdur.

Banklar həm xarici, həm də daxili öhdəliklərini ödəmək üçün kifayət qədər likvid aktivlərə malikdir. Hətta bəzi bankların borclarının vaxtından əvvəl geri tələb olunmasına baxmayaraq, banklar öz öhdəliklərini tam və vaxtında icra etmişlər.

Bank sisteminin kapitallaşması davam etmişdir. Kapitalın adekvatlığı da qənaətbəxş səviyyədədir, məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı 19% (prudensial tələb 12%) təşkil etmişdir.

Bank sisteminə inam sabit olaraq qalır, əmanət bazası, xüsusilə xırda əmanətçilərin depozitləri dayanıqlıdır. Bütövlükdə, cari ilin on bir ayında uzunmüddətli əmanətlərin xüsusi çəkisi 33%-dən 37%-dək artmışdır.

Qlobal likvidlik böhranına baxmayaraq, həyata keçirilmiş preventiv tədbirlər sayəsində bank sistemində maliyyə sabitliyi qorunmuşdur və banklar maliyyə dayanıqlığı nümayiş etdirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 8 may 2009-cu il tarixdə “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etmişdir. Qanuna edilmiş dəyişikliklə qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddinin müəyyən edilməsinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının uçot faiz dərəcəsi ilə uyğunlaşdırılması aradan qaldırıldı. Qəbul olunmuş Qanuna əsasən illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan

Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası müəyyən edir. 10 iyun 2009-cu il tarixdə keçirilmiş növbədənəkar iclasda Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsinin yuxarı həddini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə razılaşdırmaqla 15 faiz müəyyən etdi.

Qeyd edək ki, 2009-cu il 1 yanvar tarixdən etibarən fonda üzv olan banklarda 15 faiz dərəcəsi ilə və bu faiz dərəcəsi həddində əmanətlər yerləşdirmiş əmanətçilərin əmanətləri qorunan əmanətlər hesab olunur və Fond tərəfindən sığortalanır.

Xatırladaq ki, Qanuna edilmiş dəyişikliyə əsasən kompensasiya məbləğinin maksimum həddi 30 min manatdır. Əmanətçilər əmanətlərin sığortalanması üçün heç bir ödəniş etmirlər. Sığorta haqları yalnız banklar tərəfindən ödənilir. Bundan başqa Qanuna dəyişikliyə uyğun olaraq hər hansı iştirakçı bankda sığorta hadisəsi baş verərsə, əmanətçilər sığortalanmış əmanətlər üzrə əmanətin 100 % həcmində və maksimum 30 min manat məbləğində kompensasiya ala biləcəklər. Qeyd etmək lazımdır ki, kompensasiya məbləğinin 30 min manata çatdırılması MDB məkanında ən yüksək kompensasiya məbləğidir. Müqayisə üçün Qazaxıstanda kompensasiya məbləği 33 min, Rusiyada isə 25 min ABŞ dolları təşkil edir.

Beləliklə, Mərkəzi Bankın pul siyasəti ölkədə makroiqtisadi dayanıqlığın qorunmasında aktiv rol oynamışdır. Pul təklifinin strukturunda müsbət keyfiyyət dəyişiklikləri davam etmiş, iqtisadiyyatda dollarlaşma səviyyəsi daha da azalmışdır.

Məzənnə siyasəti həm də valyuta bazarında sabitliyin qorunmasını təmin etmiş, manatın ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi il ərzində 5.2% möhkəmlənmişdir.

3.5. Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin təminatında Mərkəzi Bankın rolu

Banklar fəaliyyətləri dövründə öz aktivləri, balansarxası öhdəlikləri və kapitalının miqdarı ilə bağlı Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi prudensial normativlərə və tələblərə, o cümlədən açıq valyuta mövqeyinə riayət etməlidirlər. Mərkəzi Bank bankların və xarici bankların yerli filiallarının maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə aşağıdakı prudensial normativləri və tələbləri müəyyən edir:

1. nizamnamə kapitalının (xarici bankların yerli filialları üçün nizamnamə kapitalına bərabər tutulmuş vəsaitin) minimum miqdarını;
2. məcmu kapitalın (xarici bankların yerli filialları üçün məcmu kapitalla bərabər tutulmuş vəsaitin) minimum miqdarını;
3. əsas və məcmu kapitalın risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə (xarici bankların yerli filialları üçün əsas və məcmu kapitalla bərabər tutulmuş vəsaitin

risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə) nisbətini (kapitalın adekvatlıq əmsallarını);

4. likvidlik göstəricilərini;

5. bir borcalan və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupu üçün kredit risklərinin maksimum miqdarını;

6. məcmu iri kredit risklərinin maksimum miqdarını;

7. aidiyyəti şəxslərə və aidiyyəti şəxs adından hərəkət edən şəxslərə verilmiş kreditlərin maksimum miqdarını;

8. aidiyyəti şəxslərə və aidiyyəti şəxs adından hərəkət edən şəxslərə verilmiş məcmu kreditlərin maksimum miqdarını;

9. digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankların iştirakının maksimum miqdarını;

10. digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankların məcmu iştirakının maksimum miqdarını;

11. açıq valyuta mövqeyinin limitlərini;

12. aktivlərin, balansarxası öhdəliklərin təsnifatından və qiymətləndirilməsindən asılı olaraq, mümkün zərərin ödənilməsi üçün xərclər hesabına yaradılan xüsusi ehtiyatlara aid tələbləri;

13. faizlərin hesablanması dayandırılmış aktivlərə aid tələbləri;

14. aidiyyəti şəxslər və aidiyyəti şəxs adından hərəkət edən şəxslər ilə aparılan əməliyyatlara aid tələbləri;

15. aktivlərin və passivlərin ödəniş müddətlərinin və faiz dərəcələrinin uyğunluğuna dair tələbləri (Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - Maddə 34).

Azərbaycanda Pul Siyasəti və Maliyyə Sabitliyi Komitəsi pul və məzənnə siyasətinin işlənməsi və həyata keçirilməsi, habelə maliyyə sabitliyinin qorunması üzrə Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin yanında məşvərətçi orqandır. Komitənin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Pul və məzənnə siyasətinin konseptual məsələlərini müzakirə edir və bununla bağlı Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinə təkliflər verir;

2. İnflyasiya, məzənnə və pul aqreqatları ilə bağlı durumu, pul siyasəti alətlərinin tətbiqinin nəticələrini müzakirə edir və müvafiq departamentlərə tövsiyələr verir;

3. Pul proqramının yerinə yetirilməsini və pul bazarının vəziyyətini müzakirə edir, rüblük pul proqramını təsdiq edir, pul siyasəti alətlərinin tətbiqinə dair təkliflər verir;

4. Pul və məzənnə siyasəti və maliyyə sabitliyinin təhlili ilə əlaqədar hazırlanmış metodoloji sənədləri müzakirə edir və təsdiq olunmaq üçün İdarə Heyətinə təqdim edir;

5. Milli iqtisadiyyatda və dünya iqtisadiyyatında gedən proseslərin qiymətləndirilməsini həyata keçirir və zəruri olduqda bu qiymətləndirmənin nəticələrinin pul siyasətində və maliyyə sabitliyinin qorunmasında nəzərə alınmasını tövsiyə edir;

6. Pul və məzənnə siyasətinin maliyyə sabitliyinə təsiri məsələlərini müzakirə edir;

7. Maliyyə sisteminin sabitliyi, o cümlədən bank nəzarəti məsələlərini müzakirə edir və aidiyyəti departamentlərə müvafiq göstəriş və tövsiyələr verir;

8. Maliyyə sisteminin sabitliyi ilə əlaqəli digər məsələləri müzakirə edir və aidiyyəti departamentlərə müvafiq göstəriş və tövsiyələr verir.

Mərkəzi Bankın bank sektorunda maliyyə sabitliyi siyasəti aşağıdakı hədəfləri nəzərdə tutur:

- Kapital adekvatlığının qorunması;
- Optimal likvidlik səviyyəsinin saxlanması;
- Restrukturizasiyanın həyata keçirilməsi.
- Tənzimləmə və nəzarət tədbirləri artım və dayanıqlıq arasında optimal nisbətin təminatına yönəldiləcəkdir.

Postböhran dövründə bank sektorunun daha stabil və dayanıqlı artım mənbələrinə söykənməsi vacib şərtidir. Bu, başlıca olaraq, maliyyə vasitəçiliyinin sağlam və uzunmüddətli iqtisadi artıma yönəlməsi zərurətini şərtləndirir. Bunun üçün bankların resurs bazasında uzunmüddətli yığım mənbələrinin, o cümlədən kapital bazarının rolunun artırılması zəruridir.

Bank sisteminin stabil və təhlükəsiz inkişafının təmin edilməsi üçün tənzimlənmə və prudensial nəzarət çərçivəsinin yeni global çağırışlara adaptasiyası davam etdiriləcəkdir. Bu məqsədlə mikro-prudensial (institutlar üzərində fərdi nəzarət) nəzarətlə əhatə olunmuş riskləri daha effektiv tənzimləmək üçün bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin platformasında tövsiyə edilmiş yeni alətlərin istifadəsi imkanlarının qiymətləndirilməsinə başlanacaqdır. Bank tənzimlənməsi və nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üçün makroprudensial yanaşmanın gücləndirilməsi başlıca vəzifə kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Bank aktivləri üzrə ehtiyatlanma siyasətinin yeni kontrtsiklik fəlsəfə əsasında formalaşması son global böhrandan sonra xüsusilə aktuallaşmışdır. Ənənəvi olaraq banklar fəaliyyətlərində “protsiklik” davranışa (iqtisadi artım dinamikasının arxasınca getmək meylli) meyilli olur ki, bu da böhran zamanı zəruri ehtiyat portfelinin olmaması ilə nəticələnir. Kontrtsiklik yanaşmanın inkişafı bankların iqtisadi artım dövründə ehtiyatlı davranışını, böhran dövründə isə daha dayanıqlı olmalarını şərtləndirəcək. Bunu nəzərə alaraq “kontrtsiklik-dinamik ehtiyatlanma” mexanizmləri tətbiq olunacaqdır.

Mərkəzi Bank başlıca vəzifəsini makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunmasında və bu məqsədlə pul və maliyyə sabitliyi siyasəti strategiyalarının təkmilləşməsində görür. Bu, uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və dinamik iqtisadi artımın başlıca şərtlərindən biridir. Dayanıqlı iqtisadi artıma nail olunmasında ölkənin ixrac potensialının tam reallaşması və diversifikasiya başlıca vasitədir. Bunun əsas şərtləri birbaşa xarici investisiyaların həcmnin artırılması, kapital bazarının dərinləşməsi, institutların və insan kapitalının inkişafıdır.

3.6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin yoxlanılması qaydaları

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın “Bank yoxlamalarının həyata keçirilməsinin prosedur qaydaları” Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən banklarda və xarici bankların yerli filiallarında yoxlamaların təşkili və həyata keçirilməsinin prosedur qaydalarını müəyyən edir.

Mərkəzi Bank hər bir bankda ildə bir dəfə yoxlama aparır. Mərkəzi Bank təqdim edilən prudensial və bank statistikasına hesabatlarının təhlili və mənbəyi məlum olan digər məlumatlar əsasında bank aktivlərinin itirilməsi təhlükəsinin yaranıdığı, o cümlədən bankın aktivlərinin keyfiyyətini və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin kəskin və ya davamlı olaraq pisləşdiyi, bank öhdəliklərinin və ya ödənişlərin icra edilməsi üçün zəruri olan likvid vəsaitlərin əhəmiyyətli səviyyədə, yaxud davamlı olaraq azaldığı, bankın idarəetmə sistemində onun prudensial idarə edilməsinə təhlükə yarada bilən halların meydana çıxdığı müəyyən edildikdə, habelə qanunvericiliyin pozulması faktlarının araşdırılması məqsədilə Milli Bank banklarda əlavə (planlaşdırılmamış) yoxlamalar keçirə bilər. Milli Bank, həmçinin qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərinə müvafiq olaraq xarici bank tənzimlənməsi və nəzarəti orqanlarının sorğularına, habelə məhkəmənin qüvvəyə minmiş qərarlarına əsasən banklarda əlavə (planlaşdırılmamış) yoxlamalar keçirir.

Bankın fəaliyyətinin yoxlanılması hərtərəfli (kompleks) və ya məqsədli (tematik) ola bilər. Bankda aktivlərin kənarlaşdırılması, bank aktivlərinin keyfiyyətini və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin kəskin pisləşməsi, öhdəliklərin və ödənişlərin icra edilməməsi, habelə dövlət təhlükəsizliyi baxımından çirkli pulların yuyulması, terrorizmin maliyyələşdirilməsi hallarının araşdırılması, seçki hesablarının rejiminə əməl edilməsi məsələləri ilə bağlı yoxlamalar Mərkəzi Bank tərəfindən banka əvvəlcədən xəbərdarlıq edilmədən həyata keçirilə bilər.

Yoxlama qrupunun üzvləri aşağıdakı hüquqlara malikdir: banka, onun filial, şöbə və nümayəndəliklərinə, habelə onun törəmə cəmiyyətlərinə daxil olmaq və onların hesabatlarını, mühasibat kitablarını, sənədlərini, o cümlədən rəqlamentini (əsasnamə, qaydalar və prosedurlar) və digər uçot yazılarını əldə etmək, yoxlamaq və onlara dair bankın və törəmə cəmiyyətinin inzibatçısı və əməkdaşlarından izahat tələb etmək; bankın, onun filial, şöbə və nümayəndəliklərinin bankda mühüm iştirak payına malik olan şəxslərin, banka aidiyyəti olan şəxslərin və aidiyyəti şəxs adından hərəkət edən şəxslərin inzibatçılarından, əməkdaşlarından və agentlərindən həmin qurumların idarə edilməsinə və cari fəaliyyətinə, o cümlədən müştərilərin əməliyyatlarına aid istənilən məsələ barəsində bütün lazımi informasiyanın verilməsini və onlara dair izahatı tələb etmək; bankdan avtomatlaşdırılmış əməliyyat və idarəedici informasiya sistemlərinə çıxış əldə etmək; bankın inzibatçıları və əməkdaşları ilə yoxlanılan məsələlər barədə müzakirələr aparmaq.

Yoxlama qrupunun üzvləri yoxlamanı apararkən aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir: qrupun fəaliyyət planında əks olunan vəzifələrə uyğun olaraq yoxlamalar aparır; yoxlamanın həyata keçirilməsi ilə bağlı bankın rəhbərinə lazımi sənədləri təqdim edir; yoxlama zamanı səlahiyyətlərinin aşmasına yol vermir; yoxlama zamanı öz fəaliyyəti ilə bankın cari fəaliyyətinə maneə yaratmır; bank sənədlərinin və bank sirlərinin qorunmasını təmin edir; öz sahəsi üzrə nəticələri yazılı formada rəsmiləşdirir; vəzifələrinin keyfiyyətli və vaxtında yerinə yetirilməsinə fərdi məsuliyyət daşıyır; bankın əməkdaşlarına öz hərəkətlərinin səbəblərini izah etmək üçün imkan yaradır; bank əməkdaşlarının fikirlərinə hörmətlə yanaşır və fikir ayrılığı yarandığı halda öz mövqeyini izah edir; yaranan hər hansı münaqişəni nəzakətlə və peşəkarcasına həll edir.

Fəaliyyətinin yoxlanılması zamanı bank aşağıdakı hüquqlara malikdir:

1. yoxlama qrupunun üzvlərindən yoxlamanın həyata keçirilməsi üçün əsas sayılan sənədi tələb etmək, onların şəxsiyyətlərini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq;

2. yoxlamaya aid olmayan şəxsləri yoxlamaya buraxmamaq;

3. fəaliyyətinin yoxlanılması barədə məlumatlara malik olmaq;

4. yoxlamanın nəticələrini müzakirə etmək və onlara dair münasibət bildirmək;

5. qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yoxlamaların nəticələrindən şikayət etmək;

6. bankın inzibatçıları yoxlamanı həyata keçirmək üçün yoxlama qrupunun üzvlərinə lazım olan material və sənədləri təqdim edir və yoxlama prosesinə aşağıdakı köməkliyi göstərir;

7. yoxlama qrupunun işinin təmin edilməsi üçün bankda ayrıca yer ayırır və yoxlama sənədlərini qorumaq üçün təhlükəsizliyi, habelə yoxlamanın aparılması üçün tələb olunan surətçixarma və digər texnikadan istifadə imkanının yaradılmasını təmin edir;

8. bankın inzibatçılarından birini yoxlama qrupu üzrə koordinator təyin edir və yoxlama keçirilən zaman yaranan bütün məsələləri operativ şəkildə həll edir.

Yoxlamanın nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi. Yoxlama başa çatdıqdan sonra yoxlama qrupu bankın icra orqanının rəhbəri və yoxlamanın əhatə etdiyi sahəyə cavabdeh olan əməkdaşları ilə yekun müzakirələr keçirir. Yoxlama qrupunun üzvləri yoxlamanın ilkin nəticələri və bankın yoxlama ilə əhatə edilmiş sahələrinin vəziyyəti haqqında ilkin rəylərini bildirirlər. Müzakirələr zamanı yoxlama qrupunun rəhbəri yoxlama nəticəsində aşkar edilmiş faktları onların mühümlüyyətinə görə bölüşdürür və bankın hansı fəaliyyət sahəsinin yüksək risk zonasına aid olduğunu göstərir.

Yekun müzakirələrdə yoxlama zamanı aşkar edilmiş risklərin minimalaşdırılması və səmərəli idarə edilməsi, habelə nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün konkret tədbirlər, məsul şəxslər və tədbirlərin icra müddətləri müəyyənləşdirilə bilər.

Bankda həyata keçirilən hər bir yoxlamanın nəticələri yazılı şəkildə iki nüsxədə tərtib olunmuş yoxlama haqqında hesabatda əks olunur. Yoxlama haqqında hesabat bu Qaydaların 3.8-ci bəndində nəzərdə tutulan müddət başa çatdıqdan sonra 30 (otuz) təqvim günü ərzində yoxlama qrupunun rəhbəri tərəfindən hazırlanır.

Yoxlama haqqında hesabat asan oxunmalı və aydın olmalıdır. Nəticələr dəqiq faktlara və rəqəmlərə əsaslanmalıdır.

Yoxlama haqqında hesabatın əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bankın maliyyə və əməliyyat fəaliyyətinin nəticələri barədə rəy formalaşdırmaq;
- yoxlamanın nəticəsini Milli Banka və bankın rəhbərliyinə çatdırmaq;
- bankın rəhbərliyinin xüsusi diqqətini tələb edən sahələri müəyyənləşdirmək və təkmilləşdirmək üçün təkliflər vermək.

Yoxlama haqqında hesabatda yoxlamanın əhatə etdiyi sahələr, yoxlanılan dövr ərzində bu sahələrdə baş vermiş dəyişikliklər, aşkar olunmuş qanun pozuntuları, nöqsan və çatışmazlıqlar haqqında müfəssəl və icmal məlumatlar daxil edilir.

Yoxlama haqqında hesabatda aşkar olunmuş qanun pozuntuları, nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün bank tərəfindən görülməli olan tədbirlər, icra müddətləri və görülməli tədbirlər üzrə məsul şəxslər barədə məlumatlar daxil edilə bilər.

Yoxlama haqqında hesabat yoxlama qrupunun bütün üzvləri tərəfindən imzalanır. Yoxlama haqqında hesabatın bütün vərəqləri nömrələnir və onun bütün səhifələri yoxlama qrupunun rəhbəri tərəfindən imzalanır.

Yoxlama haqqında hesabat yoxlama qrupunun rəhbəri tərəfindən bankın müvafiq inzibatçısına rəsmi təqdimetmə yolu ilə və ya xüsusi rabitə xidməti vasitəsilə banka çatdırılır.

Bank 10 (on) təqvim günü ərzində yoxlama haqqında hesabatla tanış olur və onu imzalayaraq Mərkəzi Banka təqdim edir. Yoxlama haqqında hesabatın nüsxəsi bu müddətdə Mərkəzi Banka təqdim olunmadıqda Mərkəzi Bank hesabatın özündə olan nüsxəsində bu barədə qeyd aparır.

Yoxlama haqqında hesabatda əks olunan nəticələrlə razı olmadıqda bankın inzibatçısı yoxlama haqqında hesabatı imzalayaraq, hesabatda ona dair izahatını (etirazını) əks etdirən əlavələr (sənədlər) daxil edir.

Yoxlama qrupu ilə bank arasında yoxlamanın nəticələri barədə fikir ayrılığı və bankın etirazı olduqda Mərkəzi Bankda bununla bağlı müzakirələr təşkil oluna bilər.

IV FƏSİL. ÖDƏNİŞ SİSTEMİ, NAĞDSIZ HESABLAŞMALAR VƏ BANK HESABLARININ NÖVLƏRİ

4.1. Ödəniş sistemi

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının (AMB) ödəniş sistemləri sahəsində fəaliyyəti onun struktur bölməsi olan Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamenti tərəfindən həyata keçirilir. Ödəniş sistemləri və hesablaşmalar departamentinin missiyası müasir standartlara cavab verən elektron ödəniş sistemlərinin yaradılması, onların sabit və fasiləsiz istismarının təşkil edilməsi, beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə baş verən meyillər nəzərə alınmaqla daim inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir.

AMB tərəfindən beynəlxalq təcrübə əsasında beynəlxalq maliyyə qurumlarının texniki yardımı və maliyyə köməyindən istifadə edilməklə son on il ərzində Milli Ödəniş Sisteminin yaradılması və inkişafı istiqamətində geniş islahatlar aparılmışdır.

1998-ci ildə Milli Ödəniş Şurasında Milli Ödəniş Sisteminin yaradılmasının konseptual əsasları və strategiyası hazırlanmışdır.

2001-ci ilin əvvəllərində Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi (AZİPS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. AZİPS sisteminin istismara verilməsi nəticəsində banklar arasında hesablaşmaların real vaxt rejimində (on-line) həyata keçirilməsinə, pul dövriyyəsinin sürətinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına, banklar tərəfindən likvidliyin daha çevik idarə olunmasına imkan yaranmışdır.

AZİPS sistemi SWIFT şəbəkəsi üzərində qurulan Y arxitekturaya malikdir, məlumat mübadiləsinin yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini təmin edir və müasir standartlara tamamilə uyğundur. Respublikada fəaliyyət göstərən bütün banklar, Mərkəzi Bank, bank olmayan Aqrarkredit birliyi, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi sistemin üzvüdür.

2002-ci ilin sonlarından etibarən Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsinin bazasında Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının ikinci mühüm elementi olan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi (XÖHKS) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Beləliklə, kiçikhəcmli, lakin daim təkrarlanan xırda ödənişlərin (əməkhaqqı, sosial müdafiə ödənişləri, telefon, qaz, su, elektrik enerjisi üzrə kommunal ödənişlər və s.) elektron daşıyıcılar əsasında həyata keçirilməsinə, eyni zamanda, xırda ödənişlərin əsas iştirakçıları olan kommunal xidməti müəssisələrinin, böyük sayda ödəniş əməliyyatları (məsələn, vergi, gömrük və sosial müdafiə ödənişləri) aparan hökumət qurumlarının Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturuna integrasiyası üçün əlverişli zəmin yaradıldı.

AZİPS və XÖHKS sistemlərinin fəvqəladə hallarda etibarlı və davamlı fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə onların Sumqayıt Ehtiyat Mərkəzində

ehtiyat surətləri yaradılmışdır. Sistemlərin əsas və ehtiyat mərkəzlərdə yerləşən serverləri arasında real vaxt rejimində informasiya mübadiləsi təşkil edilmişdir.

Ödəniş sistemləri sahəsində aparılan islahatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və regionlara istiqamətləndirilməsi, yaradılmış Milli Ödəniş Sisteminin imkanlarından daha aktiv istifadə olunması, bütün ölkə üzrə vahid elektron ödəniş məkanının yaradılması, hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının daha da artırılması zərurətini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 9 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq ölkədə kart ödənişlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və Milli Ödəniş Sisteminin arxitekturasının tamamlanması üçün yeni infrastrukturun – “MilliKart” Prosessinq Mərkəzi yaradılaraq respublikada fəaliyyət göstərən 18 bankın idarəçiliyinə və istifadəsinə verilmişdi.

Kommunal xidməti müəssisələrinin daxili informasiya sistemlərinin beynəlxalq standartlar əsasında təkmilləşdirilməsi və ödəniş sistemləri infrastrukturuna texnoloji integrasiyasının tamamlanmasının icrası ilə əlaqədar olaraq kommunal xidməti haqlarının yığımları üzrə Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sisteminin (KÖMİS) yaradılaraq 2008-ci il 11 iyul tarixindən etibarən istismara verilmişdir. Sistem vasitəsilə KÖMİS-ə qoşulmuş kommunal xidməti müəssisələri üzrə ödənişləri həm nağd, həm də bankomatlarda və KÖMİS-in “Internet Service” xidmətindən istifadə etməklə ödəniş kartları vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür.

2010-cu il ərzində Milli Ödəniş Sisteminin dövrüyyəsi tarixi maksimum həddinə çatmışdır. Ödəniş sistemində ümumi həcmi 84,83 mlrd manat olmaqla, 10,15 mln ədəd əməliyyat aparılmışdır.

İRİMƏBLƏĞLİ ÖDƏNİŞLƏRİN KÖÇÜRÜLMƏSİ SİSTEMLƏRİ (AZİPS). AMB-nin Azərbaycan Banklararası Ödəniş Sistemi (AZİPS) respublikanın yeganə iriməbləqli ödəniş sistemidir. AZİPS real vaxt rejimində işləyən hesablaşma sistemidir (RTGS). Sistem iştirakçıların AMB-dəki müxbir hesabları vasitəsilə ödənişləri tam elektron şəkildə emal edir. Hesablaşmanın qətiliyi və gerigötürülməzliyinə nəzarət tələbləri vasitəsilə nail olunmuşdur.

Əgər ödəməni həyata keçirmək üçün lazımi qədər vəsait varsa AZİPS real vaxt əsasında yeni manatla hesablaşmanı təmin edir. Əgər lazımi qədər vəsait yoxdursa o zaman əməliyyat avtomatik olaraq gözləmə növbəsinə göndərilir və orada ödəmə üçün lazım olan miqdarda vəsait daxil olana qədər gözləyir. Mərkəzi Bank qeyri-likvidliyi qənaətbəxş olan iştirakçıları günlük və gecəlik (overnayt) pulsuz güzəştli kreditlərlə təmin edir. Bu proses avtomatlaşdırılmadığına görə iştirakçılar kreditin ayrılması üçün Bazar əməliyyatları departamenti ilə əlaqə saxlamalıdırlar.

AZİPS iştirakçılar arasında real vaxt rejimində hesablaşmaların aparılması üçün istifadə olunur. AZİPS-də hesablaşmalar Azərbaycan Respublikasının müvafiq normativ hüquqi aktlarının və SWIFT-in tələblərinə cavab verməlidir.

AZİPS-in iştirakçısı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. SWIFT-də qeydiyyat alınmalı;
2. SWIFT-in AZM qrupunun üzvü olmalı;
3. SWIFT-in Y-Copy rejimində işləməli;
4. AZİPS-ə dair Kollektiv Sazişin iştirakçısı olmalıdır.

AZİPS-də hesablaşmalar Mərkəzi Bankda yerləşdirilmiş Mərkəzi Hesablaşmalar Sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

İştirakçı aşağıdakı ödəniş tapşırıqlarını SWIFT vasitəsi ilə AZİPS-ə göndərə bilər:

- MT102, MT103 müştəri ödənişləri;
- MT205 bank ödənişləri.

İştirakçı ödəniş tapşırığını Valyutalaşma tarixindən əvvəl 10 (on) təqvim günü tarixi ilə AZİPS-ə göndərə bilər. Bu halda həmin ödəniş tapşırığı haqqında məlumat AZİPS-də saxlanılır və Valyutalaşma tarixində icra olunur.

İştirakçının Valyutalaşma tarixində göndərdiyi ödəniş tapşırığı AZİPS tərəfindən aşağıdakı qaydada qəbul edilir:

- müştəri ödənişləri üçün saat 10⁰⁰-dan 16³⁰-dək;
- bank ödənişləri üçün saat 10⁰⁰-dan 17⁰⁰-dək.

Hesablaşmaların aparılması üçün iştirakçının hesabında kifayət qədər vəsait olmadıqda ona həmin günə müştəri ödənişlərinin icrası məqsədi ilə 30 dəqiqə ərzində (saat 16³⁰-dan 17⁰⁰-dək) vəsait tapmaq imkanı verilir.

İştirakçı vəsait tapmaq üçün aşağıdakı mənbələrdən istifadə edə bilər:

- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə, o cümlədən Mərkəzi Bankın normativ aktlarına uyğun olaraq banklararası kreditlərdən;
- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə, o cümlədən Mərkəzi Bankın normativ aktlarına zidd olmayan digər mənbələrdən.

İştirakçı vəsait tapmadıqda onun Valyutalaşma tarixi həmin günə olan icra olunmayan ödəniş tapşırıqları ləğv olunur və bu barədə AZİPS tərəfindən iştirakçıya MT019 göndərilir.

Mərkəzi Bank iştirakçının apardığı əməliyyatlara görə saat 17⁰⁰-dan 17²⁰-dək onun Müxbir hesabından xidmət haqqı tutur və bu barədə AZİPS tərəfindən iştirakçıya MT900 göndərilir.

Müstəsna hallarda Mərkəzi Bank iştirakçılara rəsmi xəbərdarlıq etməklə bu Qaydaların 2.7-2.9-cu bəndləri ilə müəyyən edilmiş vaxtları dəyişə bilər.

AZİPS-də hesablaşmalar başa çatdıqda AZİPS tərəfindən iştirakçıya hesabdən çıxarış MT950 göndərilir.

İştirakçı AZİPS-ə göndərdiyi ödəniş tapşırığının Başlıq hissəsinin (Message Header) 103-cü sahəsində (FIN Copy Service) "AZN" seçməlidir.

Benefisiar iştirakçı AZİPS-dən aldığı ödəniş tapşırığının Başlıq hissəsinin 103-cü sahəsində “AZN” və Tamamlama hissəsində (Message Trailer) “PAC” qeydinin olduğunu yoxlamalıdır. Kənarlaşma olduqda Benefisiar iştirakçı ödəniş tapşırığını icra etməməli, bu barədə Mərkəzi Banka və Emitent iştirakçıya dərhal rəsmi məlumat (elektron və ya kağız daşıyıcılarda) verməlidir.

AZİPS-dən istifadə ilə bağlı texniki problem yarandıqda iştirakçı Mərkəzi Banka rəsmi müraciət (elektron və ya kağız daşıyıcılarda) etməlidir. Bu halda Mərkəzi Bank həmin iştirakçının AZİPS-də iştirakını müvəqqəti dayandırır və bu barədə AZİPS tərəfindən digər iştirakçılara MT298 SMT700 göndərilir. Həmin iştirakçının hesablaşmaları bu Qaydaların 4-cü bəndinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Problem aradan qaldırıldıqda iştirakçı Mərkəzi Banka rəsmi məlumat verir, Mərkəzi Bank onun AZİPS-də iştirakını bərpa edir və bu barədə AZİPS tərəfindən digər iştirakçılara MT298 SMT700 göndərilir.

Vəsaiti alan AZİPS-in iştirakçısı olmadıqda Emitent iştirakçı ödəniş tapşırığını Mərkəzi Bankın SWIFT ünvanına (SWIFT BİK-inə) göndərir.

Emitent iştirakçı tərəfindən göndərilmiş ödəniş tapşırığının aşağıdakı rekvizitləri AZİPS-də saxlanılır:

- nömrəsi;
- məbləği;
- valyuta kodu;
- göndərilmə tarixi;
- valyutalaşma tarixi;
- vəsaiti göndərən SWIFT BİK-i;
- vəsaiti alanın SWIFT BİK-i;
- ödənişin növü (müşəri və ya bank).

SWIFT tərəfindən AZİPS-ə ödəniş tapşırığının qəbul edilməsi haqqında MT096 göndərilir və AZİPS ödəniş tapşırığını icraya qəbul edərək aşağıdakıları yoxlayır:

- ödəniş tapşırığının nömrəsinin təkrarlanmamasını;
- Valyutalaşma tarixinin günün tarixinə uyğunluğunu.

Kənarlaşma olduqda ödəniş tapşırığının icrası imtina olunur və Emitent iştirakçıya səbəbi göstərilməklə SWIFT tərəfindən MT019, AZİPS tərəfindən isə MT298 SMT701 göndərilir.

Kənarlaşma olmadıqda:

- Emitent iştirakçının hesabı debetləşdirilir və Benefisiar iştirakçının hesabı kreditləşdirilir;

- AZİPS tərəfindən SWIFT-ə ödənişin icra olunması haqqında MT097 göndərilir;

- SWIFT tərəfindən ödənişin icra olunması haqqında Emitent iştirakçıya onun tələbindən asılı olaraq MT012, Benefisiar iştirakçıya isə ödəniş tapşırığı göndərilir.

Ödənişlərin növbəliyini göstərmək məqsədi ilə Emitent iştirakçı ödəniş tapşırıqlarının Başlıq hissəsində onların icra olunma ardıcılığını əks etdirən 1-dən 99-dək Prioritet nömrəsini qeyd edə bilər. Emitent iştirakçı tərəfindən göndərilən ödəniş tapşırığında Prioritet nömrəsi qeyd olunmadıqda AZİPS onun Prioritet nömrəsini 98 kimi qəbul edir.

Emitent iştirakçı tərəfindən göndərilən və həmin günə Valyutalaşma tarixi olan ödəniş tapşırığı aşağıdakı hallarda icra olunmadan “Gözləmə rejimində” saxlanılır:

- Emitent və ya Benefisiar iştirakçının hesabı üzrə əməliyyatlar müvəqqəti dayandırıldıqda;
- Emitent iştirakçının hesabında kifayət qədər vəsait olmadıqda;
- AZİPS müvəqqəti dayandırıldıqda;
- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Bu halda AZİPS tərəfindən Emitent iştirakçıya MT298 SMT700 göndərilir.

Emitent iştirakçı gözləmə rejimində olan ödəniş tapşırığının Prioritet nömrəsini dəyişə bilər. Bu halda Emitent iştirakçı tərəfindən AZİPS-ə MT298 SMT202 göndərilir.

Prioritet nömrəsini hər hansı səbəbdən dəyişmək mümkün deyilsə, AZİPS tərəfindən iştirakçıya səbəbi göstərilməklə MT298 SMT252 göndərilir.

Emitent iştirakçı gözləmə rejimində olan ödəniş tapşırığını ləğv edə bilər. Bu halda Emitent iştirakçı tərəfindən AZİPS-ə MT298 SMT200 göndərilir.

Ödəniş tapşırığının hər hansı səbəbdən ləğv edilməsi mümkün deyilsə, AZİPS tərəfindən iştirakçıya səbəbi göstərilməklə MT298 SMT250 göndərilir.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə uyğun olaraq iştirakçının hesabı Mərkəzi Bank tərəfindən debetləşdirildiyi halda AZİPS tərəfindən iştirakçıya MT900, kreditləşdirildiyi halda isə MT910 göndərilir.

İştirakçı hesabı haqqında ümumi məlumat (hesab üzrə debet və kredit əməliyyatlarının ümumi məbləği və hesabın qalığı) almaq üçün AZİPS-ə MT920 göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq AZİPS tərəfindən iştirakçıya MT941 göndərilir.

İştirakçı hesabı üzrə aralıq çıxarış almaq üçün AZİPS-ə MT920 göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq AZİPS tərəfindən iştirakçıya MT942 göndərilir.

İştirakçı hesaba daxil olan, hesabdan silinən, habelə daxil olması və silinməsi gözlənilən ödəniş tapşırıqları haqqında məlumat almaq üçün AZİPS-ə MT298 SMT800 göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq AZİPS tərəfindən iştirakçıya MT298 SMT850 göndərilir.

İştirakçı gözləmə rejimində olan ödəniş tapşırıqları və müxbir hesabının vəziyyəti haqqında ümumi məlumat almaq üçün AZİPS-ə MT298 SMT801 göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq AZİPS tərəfindən iştirakçıya MT298 SMT851 göndərilir.

İştirakçı gözləmə rejimində olan ödəniş tapşırıqları haqqında təfərrüatlı məlumat almaq üçün AZİPS-ə MT298 SMT804 göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq AZİPS tərəfindən iştirakçıya MT298 SMT854 göndərilir.

İştirakçının sorğuları düzgün doldurulmadıqda AZİPS tərəfindən iştirakçıya səbəbi göstərilməklə MT298 SMT900 göndərilir.

Mərkəzi Bank və digər iştirakçılar AZİPS-də hesablaşmaların aparılmasına dair məlumatları Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyinə uyğun olaraq arxivləşdirir.

Banklararası Milli Hesablaşmalar sistemi – AZİPS milli ödəniş sisteminə mühüm yer tutur və maliyyə sektorunda onun təyinatı böyük həcmdə və prioritet ödənişlərin həyata keçirilməsidir. 2010-cu il ərzində nağdsız ödənişlərin 92%-i bu sistem vasitəsilə həyata keçirilmişdir. AZİPS sisteminə ümumi həcmi 78,4 mlrd manat olmaqla 362 min ədəd ödəniş sənədi emal olunmuşdur ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə həcm etibarilə 7,6% (5,6 mlrd manat) çoxdur və say etibarilə 7,9% (31 min ədəd) azdır. Hər bir ödəniş sənədinin məbləği orta hesabla 216,6 min manat təşkil etmişdir.

XIRDA ÖDƏNİŞLƏR ÜZRƏ HESABLAŞMA KLİRİNG SİSTEMİ. AMB-nin BCSS (XÖHKS) sistemi elektron pərakəndə ödənişlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kiçik məbləqli vəsaitlərin köçürülməsi AZİPS vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Belə ki, AZİPS-də ödəniş mesajına üçüncü tərəf ödəniş detallarını əlavə etmək imkanı mövcuddur və minimum məbləğ tələbi yoxdur.

XÖHKS 2002-ci ilin dekabr ayından istifadə olunur. Sistem paket emala əsaslanır və özəl telekommunikasiya şəbəkəsi vasitəsilə ilə fəaliyyət göstərir. Bir paket daxilində cəmi ödənişin sayı və həmçinin bir ödəniş daxilində fərdi mesajların sayı məhduzsuzdur. Bir ödəniş mesajının maksimum məbləği təqribən 40.000 manatdır. Hər bir ödənişdə eyni dəyər tarixli ödənişlər olmalıdır.

XÖHKS iştirakçıların paket ödənişlərinin klirinqi üçün istifadə olunur.

XÖHKS-də hesablaşmalar Azərbaycan Respublikasının müvafiq normativ hüquqi aktlarının tələblərinə cavab verməlidir.

XÖHKS-in iştirakçısı aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilən provayderlə ayrılmış xəttin verilməsi haqqında müqaviləni bağlamalı;

- XÖHKS üzrə tələb olunan “Əməliyyatçının iş yeri”, “Açar meneceri”, “Paket yoxlayıcısı” və “Fayl adapteri” modullarından ibarət olan proqram təminatlarına malik olmalı;

- Mərkəzi Bankın XÖHKS-ə dair informasiya təhlükəsizliyi tələblərinə cavab verməli;

- XÖHKS-ə dair kollektiv sazişin iştirakçısı olmalıdır.

Mərkəzi Bank XÖHKS-də gün ərzində klirinq sessiyalarının sayını və vaxtını, habelə XÖHKS-də qəbul edilən bir ödəniş tapşırığının maksimal məbləğini müəyyən edir.

XÖHKS-dən istifadə ilə bağlı texniki problem yarandıqda iştirakçı Mərkəzi Banka rəsmi müraciət (elektron və ya kağız daşıyıcılarda) etməlidir. Bu halda həmin iştirakçı Mərkəzi Bankda ayrılmış xüsusi iş yeri vasitəsi ilə XÖHKS-də iştirakını təmin edir.

Problem aradan qaldırıldıqda iştirakçı Mərkəzi Banka rəsmi məlumat (elektron və ya kağız daşıyıcılarda) verir.

XÖHKS-də hesablaşmalar klirinq hesabı vasitəsi ilə həyata keçirilir.

İştirakçı MT205-dən istifadə edərək AZİPS vasitəsi ilə müxbir hesabından müxbir subhesabına vəsait köçürməklə klirinq hesabının debet limitini müəyyən edə bilər. İştirakçı klirinq hesabının debet limitini gün ərzində dəyişə bilər:

- Klirinq hesabının debet limitini artırıqda iştirakçı müxbir hesabından müxbir subhesabına vəsait köçürür. Bu halda XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MTn99 göndərilir;

- Klirinq hesabının debet limitini azaltdıqda iştirakçı tərəfindən XÖHKS-ə MTn99 göndərilir. Bu halda iştirakçının həmin vaxta olan klirinq hesabının mövqeyi XÖHKS tərəfindən onun yeni müəyyən edilən debet limiti ilə müqayisə edilir:

- İştirakçının həmin vaxta olan klirinq hesabının mövqeyi yeni müəyyən edilən debet limitindən azdırsa, XÖHKS tərəfindən iştirakçıya debet limitinin azaldılması üzrə prosesin başlanması haqqında MTn99 göndərilir. İştirakçının klirinq hesabının debet limiti azaldıqda AZİPS vasitəsi ilə iştirakçıya MT910 göndərilir;

- İştirakçının həmin vaxta olan klirinq hesabının mövqeyi yeni müəyyən edilən debet limitindən artıqdırsa, XÖHKS tərəfindən klirinq hesabının debet limitinin dəyişməsi imtina olunur və bu barədə iştirakçıya MTn96 göndərilir.

İştirakçı ödəniş tapşırıqları əsasında Paket ödənişlərini aşağıdakı qaydada yarada bilər:

- “Əməliyyatçının iş yeri” modulu vasitəsi ilə;

- “Paket yoxlayıcısı” modulu ilə iştirakçının Mühəsibatlıq Sistemi arasında əlaqə interfeysi olduqda Mühəsibatlıq Sistemi vasitəsi ilə.

İştirakçı “Paket yoxlayıcısı” modulu vasitəsi ilə ümumi fayl yaradır və həmin faylda Valyutalaşma tarixindən əvvəl 10 (on) təqvim günü tarixi ilə istənilən sayda Paket ödənişlərini yerləşdirərək XÖHKS-ə göndərə bilər. Bu halda həmin Paket ödənişləri XÖHKS-də saxlanılır və valyutalaşma tarixində icra olunur.

XÖHKS Ümumi faylı qəbul edərək aşağıdakıları yoxlayır:

- Ümumi faylda və paket ödənişlərində Mərkəzi Bankın XÖHKS-ə dair informasiya təhlükəsizliyi tələblərinə uyğun imzaların düzgünlüyünü;

- Ümumi faylın və paket ödənişlərinin məcburi sahələrinin doldurulmasının düzgünlüyünü;

- Paket ödənişlərini təşkil edən hər bir ödəniş tapşırığının məbləğinin XÖHKS-də qəbul edilən bir ödəniş tapşırığının maksimal məbləğini aşmamasını.

Kənarlaşma olduqda, yəni:

- Ümumi faylın imzalanmasında və məcburi sahələrin doldurulmasında kənarlaşma olduqda ümumi fayl XÖHKS tərəfindən geri qaytarılır və iştirakçıya səbəbi göstərilməklə MT158 göndərilir;

- Paket ödənişlərinin imzalanmasında və məcburi sahələrin doldurulmasında kənarlaşma olduqda paket ödənişləri XÖHKS tərəfindən geri qaytarılır və iştirakçıya səbəbi göstərilməklə səhv Paket ödənişlərinin siyahısını əks etdirən MT158 göndərilir;

- Paket ödənişlərini təşkil edən bir ödəniş tapşırığının məbləği XÖHKS-də qəbul edilən bir ödəniş tapşırığının maksimal məbləğini aşdıqda həmin ödəniş tapşırığı XÖHKS tərəfindən geri qaytarılır və iştirakçıya səbəbi göstərilməklə MT158 göndərilir.

Kənarlaşma olmadıqda:

- XÖHKS tərəfindən iştirakçıya ümumi faylın icraya qəbul edilməsi haqqında MT196 göndərilir;

- Paket ödənişlərini təşkil edən ödəniş tapşırıqları göndərilmə ardıcılığı ilə icra edilir.

Emitent iştirakçı tərəfindən göndərilən və həmin günə valyutalaşma tarixi olan paket ödənişləri aşağıdakı hallarda icra olunmadan "Gözləmə rejimində" saxlanılır:

- Emitent iştirakçının hesabında kifayət qədər vəsait olmadıqda;

- Emitent və ya Benefisiar iştirakçının hesabı üzrə əməliyyatlar müvəqqəti dayandırıldıqda;

- XÖHKS müvəqqəti dayandırıldıqda;

- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Bu halda XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT196 göndərilir.

Emitent iştirakçı gözləmə rejimində olan paket ödənişlərini və ya paket ödənişlərini təşkil edən ödəniş tapşırığını ləğv edə bilər. Bu halda Emitent iştirakçı tərəfindən XÖHKS-ə MT192 göndərilir. Paket ödənişləri və ya paket ödənişlərini təşkil edən ödəniş tapşırığı ləğv olunduqda XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT196 göndərilir.

Emitent iştirakçı gözləmə rejimində olan paket ödənişlərini və paket ödənişlərini təşkil edən ödəniş tapşırığını ləğv edə bilər. Bu halda Emitent iştirakçı tərəfindən XÖHKS-ə MT198/192 göndərilir. Paket ödənişləri və paket

ödənişlərini təşkil edən ödəniş tapşırığı ləğv olunduqda XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT198 göndərilir.

Paket ödənişlərini və ya paket ödənişlərini təşkil edən ödəniş tapşırığının hər hansı səbəbdən ləğv edilməsi mümkün deyilsə, XÖHKS tərəfindən iştirakçıya səbəbi göstərilməklə MT196 göndərilir.

XÖHKS-də klirinq sessiyaları aşağıdakı dövrlərə bölünür:

- Sənədlərlə mübadilə;
- Klirinqqabağı;
- Klirinq.

Klirinq sessiyası açıldıqda XÖHKS tərəfindən iştirakçılara MTn99 göndərilir. Bu andan etibarən sənədlərlə mübadilə dövrü başlanılır və bu dövrdə iştirakçı Ümumi faylları XÖHKS-ə göndərə bilər.

Sənədlərlə mübadilə dövrü qurtardıqda XÖHKS tərəfindən iştirakçılara cari klirinq sessiyasına ümumi faylların qəbulunun dayandırılması haqqında MTn99 göndərilir. Bu andan etibarən klirinqqabağı dövr başlanılır və iştirakçı tərəfindən bu dövrdə XÖHKS-ə göndərilən ümumi fayllar günün növbəti klirinq sessiyasına saxlanılır.

Klirinqqabağı dövrdə XÖHKS tərəfindən hər bir iştirakçının klirinq hesabı üzrə ilkin xalis mövqeyi hesablanılır və iştirakçıya icra olunan və icra olunmayan ödəniş tapşırıqlarını, habelə ödəniş tapşırıqlarının icra edilməsi üçün çatışmayan məbləği əks etdirən MT986/INBP göndərilir. İştirakçının klirinq hesabında kifayət qədər vəsaiti olmadıqda həmin günə valyutalaşma tarixi olan icra olunmayan ödəniş tapşırıqlarının icrası məqsədi ilə klirinq hesabının debet limitinin artırılması imkanı verilir.

Klirinqqabağı dövr qurtardıqda XÖHKS tərəfindən iştirakçılara MTn99 göndərilir. Bu andan etibarən klirinq dövrü başlanılır və bu dövrdə iştirakçının cari klirinq sessiyasında klirinq hesabları üzrə xalis mövqeləri müəyyən edilir və iştirakçıya:

- Klirinq hesabının debet və ya kredit edilməsini təsdiq edən MT900 və ya MT910;

- cari klirinq sessiyasında icra olunan və icra olunmayan ödəniş tapşırıqlarını əks etdirən MT970;

- cari klirinq sessiyasında klirinq hesabı üzrə xalis mövqeyini əks etdirən MT971 göndərilir.

XÖHKS-də cari klirinq sessiyasında həmin günə valyutalaşma tarixi olan icra olunmayan paket ödənişləri həmin günün növbəti klirinq sessiyasına keçirilir. Növbəti klirinq sessiyası nəzərdə tutulmadıqda icra olunmayan paket ödənişləri ləğv edilir. Bu halda XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT158 göndərilir.

Klirinq sessiyası qurtardıqda XÖHKS tərəfindən iştirakçılara MTn99 göndərilir.

Klirinq sessiyasının sonunda iştirakçının klirinq hesabı üzrə əməliyyatları iştirakçıların müxbir subhesabında əks olunur. Günün sonunda iştirakçının müxbir subhesabının qalığı AZİPS vasitəsi ilə müxbir hesabına köçürülür.

İştirakçı klirinq hesabı haqqında ümumi məlumat (hesab üzrə debet və kredit əməliyyatlarının ümumi məbləği və hesabın qalığı) almaq üçün XÖHKS-ə MT920 göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT941 göndərilir.

İştirakçı klirinq hesabı üzrə aralıq çıxarış almaq üçün XÖHKS-ə MT920 göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT942 göndərilir.

İştirakçı göndərdiyi ümumi faylı, ümumi faylı təşkil edən bir paket ödənişlərinin və ya paket ödənişlərini təşkil edən bir ödəniş tapşırığının icrası haqqında məlumat almaq üçün XÖHKS-ə MT195/STAT göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT196 /STAT göndərilir.

İştirakçı göndərdiyi ümumi faylı, ümumi faylı təşkil edən paket ödənişlərinin və Paket ödənişlərini təşkil edən bir ödəniş tapşırığının icrası haqqında məlumat almaq üçün XÖHKS-ə MT198/195/STAT göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT198 göndərilir.

İştirakçı göndərdiyi ümumi faylı təşkil edən bir neçə Paket ödənişlərinin icrası haqqında məlumat almaq üçün XÖHKS-ə MT195/LIST göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT158 göndərilir.

İştirakçı göndərdiyi paket ödənişlərini təşkil edən bir neçə ödəniş tapşırığının icrası haqqında məlumat almaq üçün XÖHKS-ə MT195/LIST göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT198 göndərilir.

İştirakçı ümumi faylı surətini almaq üçün XÖHKS-ə MT195/COPY göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq XÖHKS tərəfindən MT156 göndərilir.

İştirakçı paket ödənişlərinin və ya paket ödənişlərini təşkil edən ödəniş tapşırığının surətini almaq üçün XÖHKS-ə MT195/COPY göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT196 göndərilir.

İştirakçı paket ödənişlərinin və paket ödənişlərini təşkil edən ödəniş tapşırığının surətini almaq üçün XÖHKS-ə MT198/195/COPY göndərə bilər. Bu sorğuya cavab olaraq XÖHKS tərəfindən iştirakçıya MT198 göndərilir.

Mərkəzi Bank və digər iştirakçılar XÖHKS-də hesablaşmaların aparılmasına dair məlumatları xırda ödənişlər üzrə hesablaşma klirinq sistemində (XÖHKS) bütün nağdsız ödənişlərin böyük əksəriyyəti say baxımından 96,4%, həcm baxımından 7,6% (6,4 mlrd manat həcmində 9,8 mln ədəd sənəd) kiçikhəcmli nağdsız hesablaşma şəklində emal olunmuşdur ki, bu da sistemin əsasən pərakəndə xırda ödənişlərin həyata keçirilməsində təyinatını göstərir. 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu il ərzində ödənişlərin həcmi 17,5%, sayı isə 55,3% çoxdur. Sistemdə hər bir ödəniş sənədinin məbləği orta hesabla 655 manat təşkil etmişdir.

KÜTLƏVİ ÖDƏNİŞLƏR ÜZRƏ MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ İNFORMASIYA SİSTEMİ (KÖMİS). Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sisteminin mahiyyəti respublikada fəaliyyət göstərən kommunal və digər kütləvi xidmət təşkilatları üzrə mərkəzləşdirilmiş elektron abonent bazasını yaratmaq, bu abonentlərə sistemə qoşulmuş maliyyə qurumlarının istənilən ödəniş məntəqəsində borclarını öyrənmək və ən müasir ödəniş mexanizmləri vasitəsilə ödənişlərini aparmaq imkanı yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Ən müasir texnologiya və proqram təminatına əsaslanan bu sistemin istifadəyə verilməsi nəticəsində abonentlərə sistemə qoşulmuş maliyyə qurumlarının istənilən ödəniş xidməti nöqtəsində kommunal xidməti borcları haqqında tam informasiya almaq və istənilən ödəniş mexanizmləri (nağd yolla, ödəniş kartları, bank köçürmələri, “Internet Banking”) vasitəsilə ilə ödəniş aparmaq imkanı yaradılmışdır. Sistemə qoşulmuş kütləvi xidmət müəssisələrinin xeyrinə qəbul edilən ödənişlər haqqında məlumatlar 30 saniyə ərzində həmin təşkilatlara çatdırılır. Eyni zamanda iştirakçı təşkilatların daxili informasiya sistemi ilə yaradılmış yüksək səviyyəli məlumat mübadiləsi interfeysi vasitəsilə bu təşkilatların elektron abonent bazasında baş verən dəyişikliklər real rejimdə mərkəzi informasiya bazasına ötürülür.

Respublikada kommunal xidməti sektorunda fəaliyyət göstərən “Bakı-elektrikşəbəkə” ASC, ARDNŞ-nin “Azəriqaz” İB, “Azərsu” ASC və “Azər-enerji” ASC kimi əsas təşkilatlar sistemə integrasiya olunmuş, toplam olaraq 4 milyona yaxın abonent haqqında məlumat sistemə yüklənmişdir. Artıq “Bakı-elektrikşəbəkə” ASC, ARDNŞ-nin “Azəriqaz” İB və “Azər-enerji” ASC üzrə bütün xidmət zonaları əhatə edilmişdir, “Azərsu” ASC ilə bu istiqamətdə işlər davam etdirilir. Sistemə qoşulmuş 35 bank və Azərpoçt MMC-nin 700-ə yaxın ödəniş məntəqəsində bu təşkilatların abonentlərinə borclar haqqında məlumatlar çatdırılır və xidmət haqları qəbul edilir. Hal-hazırda sistemdə gündəlik emal olunan sənəd sayı 35- 50 min arasında dəyişir. Həmçinin respublikada fəaliyyət göstərən “MilliKart” MMC və “AzəriCard” MMC kimi kart prosessinq mərkəzləri sistemə integrasiya olunmuş və bu mərkəzlərdə xidmət olunan bankların müştəriləri bankomat şəbəkəsindən və KÖMİS-in www.apus.az internet servis xidmətindən istifadə etməklə borcları haqqında məlumatları ala bilər, ödəniş kartları vasitəsilə ödənişlərini apara bilərlər.

2011-ci ilin 8 avqust tarixindən etibarən KÖMİS vasitəsilə yol hərəkəti qaydalarının pozulması ilə əlaqədar törədilmiş inzibati xətalara görə cərimələr haqqında məlumat almaq və ödəniş aparmaq mümkündür.

Dövlət büdcəsinə ödəniləcək vəsaitlərin vahid platforma üzərindən qəbul edilməsinin təmin edilməsi məqsədilə KÖMİS-in texniki və funksional imkanlarının genişləndirilərək “Hökumət Ödəniş Portalı” yaradılmışdır. Vergilər və Maliyyə nazirliklərinin aktiv iştirakı ilə bu qurumlar tərəfindən toplanılması təmin edilən vergi və tədiyyə növlərinin 90 iqtisadi təsnifat kodu üzrə ödənişlərinin “Hökumət Ödəniş Portalı” vasitəsilə toplanması təmin edilmişdir.

Yaradılmış imkan nəticəsində 11 aprel 2012-ci il tarixindən etibarən vergi ödəyiciləriləri KÖMİS-in ödəniş məntəqələrində və eyni zamanda internet sahifəsində (www.apus.az), həmçinin Vergilər Nazirliyinin İnternet Vergi İdarəsi portalında ödəniş kartları vasitəsilə vergi və tədiyyə növləri üzrə ödənişlərini apara bilirlər. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun daxili informasiya sisteminin “Hökumət Ödəniş Portalı”na integrasiya olunması üzrə işlər uğurla yekunlaşdırılmışdır. Integrasiya nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər, torpaq pay mülkiyyətçiləri və digər sığortaedənlərin ödənişlərinin “Hökumət Ödəniş Portalı”nın infrastruktur imkanlarından istifadə edilməklə qəbul edilməsi imkanı yaradılmışdır. Digər dövlət qurumlarının daxili informasiya sistemlərinin “Hökumət Ödəniş Portalı”na integrasiyası istiqamətində işlər görülür.

4.2. Kart prosessinq təşkilatları və kartlar vasitəsilə ödənişlərin həyata keçirilməsi

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq prosessinq təşkilatı kimi dövlət qeydiyyatından keçmiş və ödəniş kartları vasitəsilə aparılmış əməliyyatlar haqqında məlumatların toplanması, emalı və ötürülməsi, həmçinin kart emissiyasına və ekvayrinqinə texniki xidmət göstərilməsi üzrə fəaliyyəti həyata keçirən hüquqi şəxsdir.

Prosessinq təşkilatlarına prosessinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün icazələrin verilməsi, bu fəaliyyətə nəzarət qaydaları, həmçinin prosessinq sisteminin etibarlılığına və təhlükəsizliyinə aid minimum tələblər Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Prosessinq təşkilatlarına icazələrin verilməsi və prosessinq fəaliyyətinə nəzarət” Qaydaları əsasında müəyyən edilir. Prosessinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün icazə müddətsiz olaraq verilir.

Hal-hazırda ölkədə 3 prosessinq təşkilatı fəaliyyət göstərir.

AzeriCard. “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ASC-yə məxsus olan “AzeriCard”ın 1996-cı ildə ölkədə ilk prosessinq təşkilatı kimi əsası qoyulmuşdur. 1997-ci ildə Qafqaz regionu və Orta Asiyada debet/kredit kartlarının xidmət olunması üçün “AzeriCard” prosessinq təşkilatının qurulması başlanmışdır. Birinci mərhələdə təşkilat üçün təşkil olunmuş yer MasterCardın Təhlükəsizlik Departamentində tam sertifikatıdan keçmiş, MasterCard və VISA-ın bütün standartlarına tam şəkildə uyğunlaşdırılmışdır. “AzeriCard” şirkəti fəaliyyətə başladığı andan, ilk 24 saatlıq Müştərilərə Dəstək Xidməti yaradılmışdır.

“AzeriCard”-a MSP (Member Service Provider) və Eurocard-Mastercard, Cirrus/Maestro, VISA Electron və VISA kartlarının embossinq/sifrələmə mərkəzi statusları verilmişdir. Ödəniş kartlarının qəbulu və emissiyası üzrə “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ASC, “AzeriCard” tərəfindən MasterCard və VISA beynəlxalq kart təşkilatlarında tam sertifikatıdan keçmişdir.

1999-cu ildə “Royal Bank of Scotland” Özbəkistan, “AzeriCard” prosesinq təşkilatı tərəfindən MasterCard beynəlxalq kart təşkilatında sertifikasiyadan keçmişdir. 2005-ci ildə isə “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı-Moskva” “AzeriCard” prosesinq təşkilatına qoşulmuşdur.

2000-ci ilin əvvəllərində “AzeriCard” və “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ASC American Express beynəlxalq kart təşkilatında ödəniş kartlarının qəbulu üzrə sertifikasiyadan keçmişlər. 1 may 2008-ci ildə isə “AzeriCard” prosesinq təşkilatı və “Azərbaycan Beynəlxalq Bankı” ASC American Express ödəniş kartlarının emissiyası üzrə xüsusi hüquq qazanmışlar.

Hal-hazırda “AzeriCard” kart əməliyyatları və ödəniş xidmətləri üzrə yeni sistem quraşdırmışdır. Yeni sistem mükəmməl məlumatlar bazası sistemi olan “Oracle”-da qurulmuş və istənilən beynəlxalq və ya daxili əməliyyatların həyata keçirilməsinə imkan verir. Bu sistem MasterCard, Visa, American Express və Diners Club kimi beynəlxalq kart təşkilatları ilə çalışır.

“AzeriCard” prosesinq təşkilatı yüksək texnologiya bazasında “card to card”, mobil və şəhər telefonları, kommunal xidmətləri, gömrük rüsumları və vergilərin ödənişi, “Mobil banking” və “İnternet banking”, PIN Change, ORM (Online Risk monitoring), SMS Xəbərdarlıq və başqa xidmətləri həyata keçirir.

“AzeriCard” prosesinq təşkilatı tərəfindən elektron ticarət əməliyyatlarını aparmaq üçün VISA və MasterCard beynəlxalq kart təşkilatlarında bütün lazımi proseslər uğurla başa çatdırılmışdır. “AzeriCard” MMC “3D Secure Verified by VISA” və “MasterCard Secure Code” texnologiyaları sayəsində kart sahibləri və pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələri üçün ödənişlərin tam təhlükəsizliyini təmin edir.

2010-cu ilin ortalarından Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sistemi vasitəsilə ödənişlərin həyata keçirilməsi mümkün olmuşdur. Bu sistem sayəsində ödəniş kartı sahibləri elektrik enerjisi, qaz, su və digər kommunal borclarını ödəyə bilərlər.

Həmçinin pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrində simsiz POS-terminalların quraşdırılma prosesi başlanmışdır.

“MilliKart” MMC. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 dekabr 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında Milli Ödəniş Sisteminin İnkişafı üzrə 2005-2007-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın icrası çərçivəsində Dünya Bankının maliyyə dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında “MilliKart” prosesinq təşkilatı 3 yanvar 2005-ci il tarixində yaradılaraq istismara verilmişdir. 14 iyul 2006-cı il tarixində 18 bankın təşəbbüsü ilə “MilliKart” MMC təsis edilmişdir. Bankın təsisçiləri aşağıdakı banklardır:

“AtaBank” ASC, “Dəmirbank” ASC, “Azər-Türk Bank” ASC, “Bank of Baku” ASC, “Zaminbank” ASC, “Turanbank” ASC, “Amrahbank” ASC, “Xalq Bank” ASC, “KredoBank” ASC, “AccessBank” QSC, “Parabank” ASC, “Rabitəbank” ASC, “Bank Respublika” ASC, “Bank Standard Kommersiya

Bankı” QSC, “Texnikabank” ASC, “Unibank” KB ASC, “Debüt” KB ASC, “Azərbaycan Sənaye Bankı” ASC.

2 oktyabr 2006-cı il tarixindən isə “MilliKart” prosessinq təşkilatı fəaliyyətini Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət kimi davam etdirir.

Azərbaycan Respublikasında kart ödənişlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) “MilliKart” MMC-nin nizamnamə kapitalında iştirakı ilə bağlı öz niyyətini bildirmiş və bununla əlaqədar 30 dekabr 2008-ci il tarixində AYİB-nin “MilliKart” MMC-nin təsisçiləri sıralarına daxil olması ilə bağlı müvafiq Saziş imzalanmışdır. AYİB-nin prosessinq təşkilatının nizamnamə kapitalında iştirak etməsi ilə əlaqədar olaraq, 7 iyun 2010-cu il tarixində “MilliKart” MMC-nin yeni nizamnaməsi dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

Bu prosessinq təşkilatı VISA və MasterCard kimi beynəlxalq kart təşkilatları tərəfindən sertifikatıyadan keçmiş və müvafiq olaraq həmin təşkilatlarda TPP (Third Party Processor) və MSP (Member Service Provider) kimi qeydiyyatı alınmışdır.

Prosessinq təşkilatının funksiyaları onun tərəfindən kart ödənişləri üzrə prosessinq xidmətlərinin göstərilməsi, kart hesablarının dəstəklənməsi, bankomat, POS-terminal və digər ödəniş terminallarının fəaliyyətinin təmin olunması, banklar və beynəlxalq kart təşkilatları üçün hesabların hazırlanması, beynəlxalq kart təşkilatları ilə banklar arasında məlumat mübadiləsinin təşkil edilməsi və digər xidmətlərdən ibarətdir.

“MilliKart” MMC, “Dəmirbank” ASC, “Unibank” KB ASC, “GoldenPay” MMC-nin sıx əməkdaşlığı nəticəsində elektron ticarət xidməti yaradılaraq istifadəyə verilmişdir. Bu sistemin göstərdiyi elektron ticarət xidmətlərində qabaqcıl texnologiyaların istifadə edilməsi ilə yanaşı, etibarlılıq və təhlükəsizliyin yüksək səviyyədə təmin olunması üçün məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, internet vasitəsilə ödənişlərin təhlükəsiz aparılması məqsədi ilə “MilliKart” MMC “3-D Secure” texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar MasterCard və VISA təşkilatlarında müvafiq olaraq “Secure Code” və “Verified by VISA” üzrə sertifikatıyadan keçmişdir.

KapitalKart. Ödəniş kartları sahəsində müştərilərə göstərilən xidmət səviyyəsini yüksəltmək və operativliyi daha da artırmaq məqsədilə “Kapital Bank” ASC tərəfindən daxili prosesinq sisteminin yaradılması üzrə bank tərəfindən elan edilən tenderdə Rusiyanın “Compass Plus” şirkəti qalib olmuşdur.

5 may 2009-cu il tarixində “Kapital Bank” ASC-yə məxsus ödəniş kart bazası və ekvayrinq şəbəkəsi “Azəricard” MMC-dən “KapitalKart” daxili prosessinq sisteminə miqrasiya edilmişdir. “KapitalKart” hazırda yalnız “Kapital Bank” ASC-yə xidmət göstərir. Bu prosessinq sistemi “Kapital Bank” ASC tərəfindən idarə edilir və VISA və MasterCard beynəlxalq kart təşkilatları tərəfindən tam şəkildə sertifikatlaşdırılıb.

“KapitalKart” prosessinq sisteminin funksiyaları kart ödənişləri üzrə prosessinq xidmətlərinin göstərilməsi, kart hesablarının dəstəklənməsi, bankomat, POS-terminal və digər ödəniş terminallarının fəaliyyətinin təmin olunması, bank və beynəlxalq kart təşkilatları üçün hesabatların hazırlanması, beynəlxalq kart təşkilatları ilə banklar arasında məlumat mübadiləsinin təşkil edilməsi və digər xidmətlərdən ibarətdir. “KapitalKart” prosessinq sisteminin nəzdində kart sahiblərinə günün 24 saati xidmət göstərən “196 Müştəri Xidməti” mövcuddur. Bundan başqa, kart əməliyyatlarının və terminal şəbəkəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə “KapitalKart” tərəfindən xüsusi program vasitəsilə günün 24 saati monitoring xidməti də həyata keçirilir.

Bununla yanaşı, nağdsız ödənişləri daha da stimullaşdırmaq məqsədilə 2010-cu ilin iyun ayından etibarən “KapitalKart” tərəfindən Ethernet və GPRS tipli POS-terminalların quraşdırılmasına başlanmışdır. “KapitalKart” real vaxt rejimində kart hesabına daxil olan mədaxil haqqında məlumatın verilməsi, o cümlədən mobil danışiq, kommunal xidmətlər üzrə borcların ödənilməsi kimi bir sıra nağdsız ödənişlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə “SMS Info”, “SMS Banking” və “Internet Banking” xidmətlərini müştərilərin istifadəsinə vermişdir.

Həmçinin internet vasitəsilə ödənişlərin təhlükəsiz aparılması məqsədilə “KapitalKart” “3-D Secure” texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar MasterCard və VISA beynəlxalq kart təşkilatlarında müvafiq olaraq “SecureCode” və “Verified by VISA” üzrə sertifikatıdan keçmişdir.

Kartlar vasitəsi ilə ödənişlərin həyata keçirilməsi. Kart sahibi emitentlə bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq kart vasitəsi ilə mallar, iş və xidmətlərin əldə edilməsi üzrə ödənişləri yerinə yetirə, valyuta mübadiləsinə apara, nağd pul vəsaiti əldə edə, həmçinin nağdsız formada öz hesabından vəsaiti başqa hesaba köçürə və qanunvericiliklə qadağan edilməmiş digər əməliyyatları həyata keçirə bilər. Kartlar vasitəsi ilə həyata keçirilən əməliyyatlar avtorizasiya edildiyi andan sistemdə gericəğrılmaz sayılır. Səhv ödənişlər üzrə əməliyyatlara etiraz etmək üçün kart sahibi müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq emitentdən öz hesabı üzrə çıxarışları tələb edə və emitentə aparılan əməliyyatı təsdiqləyən sənədləri (qəbz) təqdim edə bilər. Kart sahibi əməliyyat üzrə etiraz etmək üçün müqavilədə göstərilən müddətdə müraciət etmədikdə aparılmış kart əməliyyatı təsdiq edilmiş sayılır.

Səhv ödənişlərin araşdırılması, dəyəri kart vasitəsilə ödənilmiş məhsul, iş və xidmətdən imtina edilməsi və bu əməliyyat üzrə məbləğin geri qaytarılması qaydası emitent və kart sahibi arasında bağlanan müqavilənin şərtlərinə və həmçinin müvafiq beynəlxalq və ya lokal kart təşkilatlarının tələblərinə əsasən həyata keçirilir. Kart sahiblərinin bankomat, POS-terminal və digər avadanlıqlar vasitəsilə apardığı bütün əməliyyatlar müvafiq sənədlərin (qəbz, slip) verilməsi ilə həyata keçirilməlidir. Bu sənədlər kağız və ya elektron daşıyıcılarda tərtib edilə bilər.

Kartların emissiyasını Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyaya malik olan hüquqi şəxslər həyata keçirə bilər. Emitent emissiya etdiyi kartların növünü, müştərilərə təqdim edilməsi şərtlərini və kartlar üzrə xidmətləri müstəqil şəkildə müəyyən edir. Lokal kartın üzərində emitentin loqotipi, adı, kart sahibinin adı və soyadı (əvvəlcədən ödənilmiş kartlar istisna olmaqla), imza yeri, həmçinin kartın qüvvədə olma müddətini əks etdirən məlumatların olması vacibdir.

Beynəlxalq kart üzrə tələblər beynəlxalq kart təşkilatlarının tələblərinə əsasən müəyyən edilir.

Emitent onun tərəfindən müəyyən edilmiş ərizə forması əsasında müraciət etmiş müştəri ilə müvafiq müqavilə bağladıqdan sonra kartı sahibinə təqdim edir. Yazılı formada olmaqla ən azı 2 (iki) nüsxədə tərtib edilən müqavilənin bir nüsxəsi kart sahibinə təqdim edilməlidir. Emitent kartı və PİN-kod olan qapalı zərfi yalnız kart sahibinə və ya onun tərəfindən vəkil edilmiş şəxsə təqdim etməlidir. By qaydalara uyğun təqdim olunmamış kart və PİN kodlarla bağlı yarana biləcək itkilərə görə emitent qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır.

Kart sahibi ilə emitent arasında bağlanmış müqavilədə ən azı aşağıdakı şərtlər nəzərdə tutulmalıdır:

1. kart sahibinin şəxsi məlumatları (soyadı, adı və atasının adı, ünvanı, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin nömrəsi, verilmə tarixi və onu verən dövlət orqanının adı);
2. emitentin və kart sahibinin hüquq və vəzifələri;
3. kart sahibi tərəfindən ödənilən xidmət haqlarının növü, məbləği və ödənilməsi qaydası;
4. digər valyutalarda aparılan əməliyyatlar üzrə hesablaşma şərtləri və tətbiq olunan məzənnəyə istinad;
5. emitent tərəfindən kart sahibinin hesabı üzrə pul vəsaitlərinin hərəkəti və hesabındakı qalıq haqqında çıxarışların verilməsi qaydası və dövriliyi;
6. kart sahibi tərəfindən kartdan istifadə qaydaları və təhlükəsizliyin gözlənilməsi üzrə əsas tələblər;
7. bir hesab üzrə əlavə kartların təqdim edildiyi şəxslər barəsində məlumat (müqavilədə müştəriyə bir neçə kartın təqdim olunması nəzərdə tutulduqda);
8. itki, oğurluq və ya kartın səlahiyyətli olmayan şəxs tərəfindən qanunsuz istifadəsi halları haqqında məlumatın verilməsi qaydası və bu halda baş vermiş itkilərə görə tərəflərin məsuliyyəti;
9. emitent tərəfindən kartın bloklaşdırılması, kart hesabı üzrə əməliyyatların dayandırılması və kartın geri alınması şərtləri;
10. müqavilə üzrə təhlükəsizlik tələblərinin və digər şərtlərin pozulması halında tərəflərin cavabdehliyi;

11. əsassız silinmələrlə bağlı şikayətlərin verilməsi və onlara baxılması qaydası, icra müddəti;

12. mübahisələrə baxılması qaydası;

13. müqavilənin qüvvəyə minməsi və ləğvi şərtləri.

Müqavilədə həmçinin kart sahibinə kredit xəttinin açılması qaydası, onun ödənilməsi forması və müddəti, tutulacaq xidmət haqqının məbləği və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən digər şərtlər nəzərdə tutula bilər.

Kart sahibi ilə bağlanmış müqavilə və təqdim olunmuş etibarnamə əsasında emitent üçüncü şəxslərə əlavə kart təqdim edə bilər.

Emitent emissiya etdiyi kartların reyestrini aparmalıdır. Reyestr özündə emissiya olunan kartların məcburi rekvizitlərini əks etdirməlidir. Reyestrə əlavə informasiyanın əks olunması emitent tərəfindən müstəqil surətdə müəyyən edilir.

Kart vasitəsilə aparılan bütün əməliyyatlar kart sahibinin kart hesabında əks olunur.

Emitent kart hesablarının açılmasını və bu hesab üzrə aparılan əməliyyatların mühasibat uçotunu müvafiq qanunvericiliyə uyğun həyata keçirir.

Kart sahibinin bir hesabı üzrə bir neçə kartla aparılan əməliyyatların uçotu aparıla bilər. Kart sahibinin bir neçə hesabı üzrə hesabların fəaliyyət rejimindən asılı olaraq bir kartla aparılan əməliyyatların uçotu aparıla bilər.

Kart sahibi ilə bağlanmış müqavilə əsasında emitentin aşağıdakı vəzifələri vardır:

1. kart sahibi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən kartı ona təqdim etmək;

2. kart və PİN-kod sahibinə təqdim olunarkən kart sahibini müqavilənin ayrılmaz tərkib hissəsi olan və ya ona əlavə kimi nəzərdə tutulan kartdan və PİN-koddan istifadə qaydaları ilə tanış etmək;

3. kartdan istifadə qaydaları və xidmət tariflərinin dəyişməsi haqqında qərar qüvvəyə minməzdən ən azı 30 (gün) əvvəl kart sahibini məlumatlandırmaq;

4. kartın istifadəsi ilə yerinə yetirilən əməliyyatlar və aparılan hesablaşmalar üzrə kart sahibinin müraciətlərinə baxmaq və müvafiq araşdırma apararaq kart sahibini məlumatlandırmaq;

5. öz işçi heyəti, təsərrüfat subyektləri və kart sahibləri tərəfindən kartlardan qanunsuz istifadənin qarşısını almaq üçün daxili prosedur qaydaları hazırlamaq.

Kart sahibinin vəzifələrinə aşağıdakılar aid edilir:

1. emitent və ekvayer tərəfindən göstərilmiş xidmətlərin haqqını ödəmək;

2. kartdan və PİN-koddan istifadə olunması üzrə emitentlə bağlanmış müqavilənin şərtlərinə, təhlükəsizlik qayda və prosedurlarına əməl etmək;

3. kart vasitəsilə əməliyyatın həyata keçirilməsini təsdiqləyən qəbzdə həyata keçirilmiş əməliyyatlar üzrə hər hansı uyğunsuzluq aşkar etdikdə müəyyən olunmuş müddət ərzində bu haqda emitenti məlumatlandırmaq;

4. müqavilədə ayrı hal nəzərdə tutulmadığı hallarda kartın hüquqi olmayan şəxslər tərəfindən istifadəsinə yol verməmək.

Müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində emitent birtərəfli qaydada müqaviləni dayandıra və kart sahibi tərəfindən aparılan əməliyyatlara məhdudiyyətlər qoya bilər.

Emitent kart sahibi ilə bağlanmış müqavilədə ayrı hal nəzərdə tutulmadığı halda, kart sahibi tərəfindən müqavilədə nəzərdə tutulmuş qaydada məlumatlandırılanadək itirilmiş və ya oğurlanmış kartlarla kart sahibinə dəyən ziyanı görə məsuliyyət daşıyır.

Kart sahibi müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində kartın fiziki təqdim edilməməsi, kart sahibinin identifikasiya olunmaması və ya kart sahibinin imzası ilə təsdiqlənən sənəd olmadan aparılan əməliyyatlar üzrə məsuliyyət daşıyır.

Emitent (və ya emitent tərəfindən müəyyən edilmiş və müqavilə əsasında bu xidməti yerinə yetirən qurum) kart itirildikdə və ya ona zərər dəydikdə kart sahibinin bildirişlərini mümkün kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə hər gün 24 saat ərzində qəbul etmək iqtidarında olmalıdır. Emitent bildirişin alınması zamanı kart sahibinin şəxsiyyətini müəyyənləşdirməli və bildirişin qəbul edilmə tarixini, vaxtını (saat və dəqiqə), kartın nömrəsini və hadisənin təfərrüatının qeydiyyatını aparmalıdır. Emitent kart sahibi ilə bağlanmış müqavilə üzrə müəyyən olunmuş şərtlər daxilində kart sahibinə kartdan istifadə etmədən kart hesabı üzrə sərəncam vermək hüquqlarını məhdudlaşdırma bilməz.

Korporativ kartlar. Emitent hüquqi şəxs və fərdi sahibkarla bağladığı müqavilə əsasında onlara korporativ kart təqdim edə bilər. Korporativ kartlar vasitəsilə aşağıdakı əməliyyatlar aparıla bilər:

1. ölkə ərazisində inzibati xərclərin, o cümlədən ezamiyyə və nümayəndəlik xərclərinin ödənilməsi məqsədilə nağd pul vəsaitinin əldə edilməsi və ya nağdsız ödənişlərin aparılması;

2. ölkədən kənarda valyuta rejiminə uyğun olaraq xarici valyutada inzibati xərclərin, o cümlədən ezamiyyə və nümayəndəlik xərclərinin ödənilməsi ilə bağlı nağd pul vəsaitinin əldə edilməsi və ya nağdsız ödənişlərin aparılması.

Korporativ kart üzrə kart hesabına cari hesabdan vəsaitin köçürülməsi və ya əks əməliyyatın aparılması hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın ödəniş tapşırığı əsasında həyata keçirilir. Hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın kart hesabı üzrə bir necə korporativ kart təqdim oluna bilər. Korporativ kartlar üzrə həyata keçirilən əməliyyatların qanuniliyinə görə kart hesabının sahibi olan hüquqi şəxs və ya fərdi sahibkar məsuliyyət daşıyırlar. Korporativ kartın istifadəsi pul vəsaitlərinin təyinatına uyğun istifadə edilməsi haqqında Azərbaycan

Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş sənədləri hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın mühasibatlığına təqdim etməlidir. Kart hesabında olan pul vəsaitləri korporativ kartın istifadəçisi tərəfindən təyinatına uyğun istifadə edilmədikdə, istifadəçi təyinatına uyğun istifadə edilməyən pul vəsaitini hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın kassasına nağd formada və ya onun kart hesabına nağdsız köçürmə yolu ilə mədaxil etməlidir. Korporativ kart məvacib, dividend, pensiya, təqaüd və digər sosial ödənişlərin ödənilməsi məqsədilə istifadə oluna bilməz.

Emitent beynəlxalq və ya lokal kart təşkilatının tələblərinə əsasən əvvəlcədən ödənilmiş kartlar emissiya edə bilər.

Əvvəlcədən ödənilmiş kartların sahibləri emitentin müştəriləri olmaya da bilərlər. Əvvəlcədən ödənilmiş kartların sahibləri yalnız fiziki şəxslər ola bilər.

Emitent əvvəlcədən ödənilmiş kartlar vasitəsilə bankomat və postterminallardan nağd pul vəsaitinin çıxarılmasını, o cümlədən bu kartların istifadəsi ilə həyata keçirilən müxtəlif ödənişləri məhdudlaşdırma bilər. Emitent və ya əvvəlcədən ödənilmiş kartların satışı və ya paylanması üçün məsul olan üçüncü tərəf bu haqda kart sahibini məlumatlandırmalıdır.

Emitent tərəfindən əvvəlcədən ödənilmiş kartların istifadəsi ilə həyata keçirilən əməliyyatlar üzrə pul vəsaitlərinin uçotu emissiya edilmiş bütün öncədən ödənilmiş kartlar üçün açılmış konsolidə olunmuş hesab üzrə aparılır.

Əvvəlcədən ödənilmiş kartlara vəsait nağd və ya nağdsız formada mədaxil edilə bilər.

Beynəlxalq kart təşkilatları. “VISA Int.” beynəlxalq kart təşkilatı. 1958-ci ildə San-Fransisko şəhərində yerləşən “Bank of America” tərəfindən BankAmericard adlı kart emissiya olunmağa başlanılmışdır. 1965-ci ildən başlayaraq “Bank of America” bu kartın emissiya edilməsi hüququnu digər banklara da verməyə başladı.

1970-ci ildə isə BankAmericard kartlarını emissiya edən banklar birləşərək “National BankAmericard Int.” (NBI) adlı kompaniya yaratdılar. Amerika Birləşmiş Ştatlarından kənar fəaliyyət göstərən və BankAmericard kartlarını emissiya edən banklar tərəfindən isə 1974-cü ildə “International Bankcard Company” (IBANCO) təsis edilmişdi.

1977-ci ildən isə NBI kompaniyası VISA USA, IBANCO kompaniyası VISA International, BankAmericard isə VISA kart adlandırılmağa başladı.

“VISA Int.” beynəlxalq kart təşkilatı tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərə özündə müxtəlif funksiyaları və üstünlükləri əks etdirən aşağıdakı kart məhsulları təqdim olunur.

Fiziki şəxslər üçün - “VISA Int.” beynəlxalq kart təşkilatı banklara fiziki şəxslər üçün üç əsas kart məhsulunu təqdim edir: kredit, debet və öncədən ödənilmiş kartlar.

VISA Electron. Dünya üzrə üzərində VISA loqotipi olan istənilən yerdə istifadə etmək olar. “VISA Electron” kartı müəyyən segmentlərə, məsələn,

tələbə və gənclərə, məhdud gəlirli müştərilərə və ilk dəfə kart əldə edən istehlakçılara doğru istiqamətlənir. “VISA Electron” kartları üzrə avtorizasiyanın aparılmasının tələb olunması bu kartı bankın yeni müştərilərinə təqdim edilməsi və ödəniş kartından yeni istifadə edən müştərilər baxımından daha əlverişli edir.

VISA Classic. “VISA Classic” kartı ilə bütün dünyada VISA loqotipi əks olunan istənilən bankomatda, real və virtual dükanlarda, həmçinin poçt və telefon vasitəsilə məhsul və xidmətləri təklif edən dükanlarda ödəniş aparmaq mümkündür. Bu, bank kartlarından istifadə etmək bacarığına malik orta gəlirli istehlakçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Emboss edilmiş “VISA Classic” kartının üzərində yazılar qabardılmış formada göstərilir.

VISA Gold. VISA Gold” kartı bankın etibarlı müştərilərinə təqdim olunur. “VISA Gold” kartının sahibi “VISA Xüsusi Təkliflər” (VISA Special Offers) beynəlxalq proqramı üzrə endirimlər və əlverişli təkliflər əldə edə bilər. Kartın rəngi əsasən qızılıdır (adı da buradandır).

VISA Platinum. “VISA Gold” kartının sonrakı inkişaf mərhələsinin məhsulu olan “Visa Platinum” kartı üçün onun sahibinin yüksək statusunu əks etdirən funksiya və xidmətlərin toplusu səciyyəvidir.

VISA Infinite. Karta əsaslanan ödəniş sisteminin iyerarxik strukturunda ən yüksək mövqedə duran “VISA Infinite” kartı sahibinə eksklüziv xidmətlər toplusu təklif edir. Bu xidmətlər arasında iş və şəxsi tələblərin ödənilməsi üçün şəxsi menecerin sutkada 24 saat ərzində dəstəyi, səyahət zamanı 1 mln ABŞ dolları həcmində sığorta, unikal diskont proqramı, bütün dünya üzrə seçmə endirimlər və xüsusi təkliflər öz yerini tapmışdır. “Visa Infinite” kartı üzrə orta xərc limiti 20 min ABŞ dolları təşkil edir. Emitentdən asılı olaraq bu limit müəyyən edilməyə bilər.

VISA Virtual. İstehlakçıların elektron ticarətə inamının artırılması məqsədilə, həmçinin insanlara öz xərclərini real və virtual dükanlarda bölüşdürməsi imkanının yaradılması, yalnız internet şəbəkəsində istifadə olunması üçün “VISA Virtual” kartlarını təqdim edir. “VISA Virtual” kartları öz nömrəsinə və məhdud istifadə tarixinə malikdir. Bu kart Visa kartının əsas parametrləri olan maqnit lent, ödəniş sisteminin ticari markası və imza üçün zolaq olmadığından yalnız internetdə istifadə edilə bilər.

VISA Prepaid. Öncədən ödənilmiş kartlar bankda mütəmadi olaraq pul vəsaiti əlavə olunan hesabın olmasını nəzərdə tutmur və əsasən kiçik və gündəlik ödənişlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Öncədən ödənilmiş kartlar maqnit lentli, həmçinin çip quraşdırılmış kartlar formasında ola bilər. Öncədən ödənilmiş kartların əsas üstünlüyü üzərində kart sahibinin adı qeyd olunmadığından bank şöbəsinə və ya onun agentinə müraciət edərək onu dərhal əldə etmənin mümkün olmasıdır.

Hüquqi şəxslər üçün. “VISA Int.” beynəlxalq kart təşkilatı müəssisələrin maliyyə baxımından idarə olunmasının effektivliyinin yüksəldilməsi üçün

bir sıra kommersiya məhsulları işləyib hazırlamışdır. “VISA Int.” beynəlxalq kart təşkilatının kommersiya məhsulları iri, orta və kiçik biznesin istənilən profil müəssisələrinin tələblərinə cavab verir. Bu kateqoriyaya “VISA Business Gold”, “VISA Business”, “VISA Business Electron”, “VISA Corporate”, “VISA Purchasing” və “VISA Distribution” aiddir. Bu növ kartlar təşkilatın cari hesabına bağlansa da, hər bir kart üzrə fərdi limit müəyyən etməyə imkan verir. Bununla da əməkdaşların iş zərurəti ilə əlaqəli xərcləri asan və rahat idarə olunur, həmçinin əməkdaşlara vəsaitlərin ayrılması proseduru və mühasibatlıq hesabatı əhəmiyyətli dərəcədə sadələşir.

VISA Business. Əməkdaşlarının sayı 50 nəfərə qədər olan orta müəssisələrdə müxtəlif gündəlik ödənişlərin aparılması üçün nəzərdə tutulan bu kartlar adətən ezamiyyə və nümayəndəlik xərclərinin, kommunal xidmətlər üzrə ödənişlərin, həmçinin idarə avadanlıqlarının, dəftərxana mallarının, proqram təminatının alınması ilə bağlı xərclərin uçotu məqsədilə istifadə olunur.

Belə bir sistem böyük olmayan müəssisələrin rəhbərlərinə xərcləri şəxsi və iş maddələrini ayırmağa, həmçinin nağd pul vəsaitinin dövriyyəsinə nəzarətdə saxlamağa imkan verir. Bankların “VISA Business” kartlarının hesabları üzrə daha ətraflı məlumat təqdim etmələri müəssisələrə xərcləri effektiv qruplaşdırmağa, vergi və digər orqanlara hesabatların təşkil olunması qaydasını sadələşdirməyə kömək edir.

VISA Business Electron. Kart özündə “VISA Business” kartının universallığını və rahatlığını, həmçinin “VISA Electron” kartının yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini birləşdirir. “VISA Business Electron” kartı iri təşkilatların inzibati işi heyəti üçün münasibdir.

VISA Business Gold. Bu kart “VISA Business Electron” kartı ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olmaqla, pul vəsaitlərinin yüksək xərc limitinə malik olan orta və yuxarı səviyyəli rəhbərlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

VISA Corporate. Orta və iri təşkilatların daima iş səfərlərinə gedən əməkdaşlarının ezamiyyə və nümayəndəlik xərclərinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş “VISA Corporate” kartı bir sıra xidmətlərin, məsələn, aviabiletlərin alışı, mehmanxana, avtomobillərin kirayəsi və digər xərclərin ödənilməsi üçün istifadə olunur. Təşkilatın rəhbərliyi bu kartın köməyi ilə öz əməkdaşlarının xərcləri üzərində nəzarəti həyata keçirmək imkanı əldə edir.

VISA Purchasing. Ofis ehtiyacları üzrə xərclərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan bu kart orta və iri təşkilatlar tərəfindən istifadə olunur və bir qayda olaraq bu təşkilatlarda inzibati fəaliyyətə cavabdeh olan şəxslərə təqdim olunur. Kartın istifadəsi təşkilatlara (həm özəl, həm də dövlət sektorunda) məhsul və xidmətlərin böyük olmayan alışlarının rəsmiləşdirilməsi üzrə zəhmət tələb edən işdən azad olmağa imkan verir.

Bu növ kartlar üzrə banklara qarşı hesabların təqdim olunması zamanı xüsusi formada hesabatlıq tələbi qoyulur. Bu forma sayəsində təşkilatlar əhəmiyyətli dərəcədə məhsul və xidmətlərin əldə edilməsi üzrə idarəetmə

xərclərini azalda, həmçinin daha əlverişli şərtlərlə məhsulların çatdırılması və xidmətlərin göstərilməsi üzrə təchizatçılarla danışıqların aparılması sahəsində zəruri analizin aparılması üçün informasiya əldə edə bilirlər.

Digər məhsullar

VISA Smart Debet/Credit. “VISA Smart Debet/Credit” kartı (VSDC) VISA-nın çip kartlar üçün əsas əlavəsidir. Bu əlavə “EMV” standartına uyğun olduğundan, bu əlavəyə malik kart “EMV” infrastrukturu olan istənilən ölkədə istifadə oluna bilər. “VSDC” kartının istifadə olunmasının əsas üstünlüklərindən biri yeni əlavələrlə geniş imkanların əldə olunmasıdır. Bura müxtəlif bonus sxemləri (loyalty), identifikasiya funksiyaları (ID), sığorta, yığım sxemləri və s. aiddir.

“VSDC” kartı məhsul və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsində, bankomat vasitəsilə nağd pul vəsaitinin çıxarılmasında, internet vasitəsilə təhlükəsiz ödənişlərin aparılmasında, dükanlarda xalların toplanmasında, endirimlərin əldə olunmasında, həmçinin mobil telefon, kompyuter və digər texniki avadanlıqlar vasitəsilə ödənişlərin aparılmasında istifadə oluna bilər.

VISA Horizon. Bu kart sahibinin pul vəsaitini çipdə saxlayan debet kartıdır. Bu baxımdan onun istifadəsi zamanı avtorizasiyanın alınması üçün bank-emitent ilə real rejimdə əlaqənin qurulmasına ehtiyac yoxdur. Mümkün balans haqqında bütün məlumat kartda quraşdırılmış çipdə saxlanılır və ticarət mərkəzində quraşdırılmış terminal vasitəsilə oxunması mümkündür. Kart sahibi zərurət yarandıqda kartda olan balansına pul vəsaitini bankda olan hesabı vasitəsilə bankomat, özünəxidmət terminalı və ya bank şöbəsinin köməyi ilə əlavə edə bilər. “VISA Horizon” kartı rabitə ilə bağlı problem olduğu və ya ümumilikdə rabitənin olmadığı yerlərdə istifadə üçün uyğun gəlir.

Bu məhsul üzrə öncədən avtorizə olunma sayəsində ödəməmə və vəsaitlərin əlavə xərclənməsi riski olmadığından “VISA Horizon” kartı bankların yeni müştəriləri üçün münasibdir. Kart üzrə balans öncədən ödənilən və kartı itirdikdə kart sahibinin kartda istifadə etmədiyi vəsaitləri itirdiyi elektron cüzdan kartlarından fərqli olaraq, “VISA Horizon” kartının itirilməsi zamanı bankda müştərinin hesabında olan vəsaitlərin bərpa edilməsi imkanı vardır.

VISA Cash. Öncədən ödənilmiş kart olmaqla, özündə quraşdırılmış çipin təhlükəsizliyi və funksionallığı ilə ödəniş kartlarının əlverişliliyini birləşdirir (onu “elektron cüzdan” adlandırmaqda olar). “VISA Cash” kartı xırda ödənişlər (qəzet, kinoya bilet, mütəmadi olmayan telefon danışıqlarının və s. dəyərinin ödənilməsi) üçün nəzərdə tutulmuşdur.

VISA Instant Issue – anı kartlar. Üzərində kart sahibinin adı və soyadı qeyd olunmayan bu kartın əsaslandığı baza məhsul – “VISA Electron” kartıdır. Bu kart vasitəsilə əməliyyatın həyata keçirilməsi məbləğindən asılı olmayaraq avtorizasiyanın aparılmasını tələb edir. Bu baxımdan bu məhsul bank-emitent üçün aşağı riskli məhsullar qrupuna aid edilir. Kartın fərqləndirici xüsusiyyəti onun müştəriyə banka müraciət etməsi anında verilməsidir (buna görə bu

kartlar bəzən “ani” adlandırılırlar). “VISA Instant Issue” kartı pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrində məhsul və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsinə, “VISA Electron” kartlarının qəbulu və xidmət olunması məntəqələrində pul vəsaitinin əldə olunmasına imkan verən kartdır.

“MasterCard Incorporated” beynəlxalq kart təşkilatı

“MasterCard Incorporated” beynəlxalq kart təşkilatının yaranması 1966-cı ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən bir sıra banklar tərəfindən Banklararası Kart Assosiasiyasının – Interbank Card Association (ICA) yaradılmasına və öz kartlarını emissiya etməsinə təsadüf edir. İCA-nın fəaliyyətini genişləndirməsi nəticəsində Western States Bankcard Association ilə birləşdi. 1979-cu ildən birgə yaradılmış kompaniya “MasterCard International” adlandırıldı.

2002-ci ilin iyul ayında Avropada fəaliyyət göstərən “Europay International” və Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən “MasterCard International” 30 ildən artıq müddətdə davam edən qarşılıqlı fəaliyyətləri nəticəsində “MasterCard Incorporated” adlı beynəlxalq kart təşkilatının tərkibində birləşdilər.

Cirrus/Maestro. Praktiki baxımdan gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir kəs onun sahibi ola bilər. Bu, elektron hesablaşmalar üçün debet kartıdır. Bunun vasitəsilə Cirrus beynəlxalq bankomatlar sistemində (bütün dünya üzrə 900 mindən artıq) nağd pul vəsaiti əldə etmək, “Maestro” beynəlxalq sisteminin postterminalları quraşdırılmış ticarət məntəqələrində məhsul və xidmətlərin dəyərini ödəmək mümkündür. Bir qayda olaraq kart emboss edilmədiyindən məhsul və xidmətlərin alışı zamanı imprinterdə istifadə olunması mümkün deyildir. Kart üzrə bütün əməliyyatlar mütləq qaydada avtorizə olunmalıdır. “Cirrus/Maestro” kartı bankların yeni müştərilərinə və ya bankla məhdud çərçivədə əlaqəsi olan müştərilərə təqdim oluna bilər.

MasterCard Electronic. İlkən səviyyəli kredit kartı kimi çıxış edən bu kart kredit tarixçəsinə malik olmayan və ya tarixçəsi az olan, lakin kredit kartının imkanlarından istifadə etmək istəyən müştərilərə istiqamətlənmişdir və banklar tərəfindən kütləvi istehlak kreditləşməsi layihəsinin reallaşdırılması zamanı risklərin azaldılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məhdud funksiyalı kredit kartı olmaqla bu xüsusiyyətlərə malikdir:

- məcburi elektron avtorizasiyanı tələb edir;
- emboss edilməmişdir;
- kart üzrə avtorizasiya limiti yoxdur;
- ani kredit kartı ola bilər;
- pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrində kart vasitəsilə məhsul və xidmətlərin dəyəri ödənilə bilər;
- nağd pul vəsaitini ancaq bankomatlar vasitəsilə əldə etmək olar.

MasterCard Standard. Bu stabil gəlirləri olan orta müştərilər üçün kredit kartıdır. Bir qədər pozitiv, lakin VIP xidmət səviyyəsini əldə etməyə

kifayət etməyən kredit tarixçəsinə malik olan müştərilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. “MasterCard Standard” kartları vasitəsilə bankomatlar və nağd pulun verilməsi məntəqələrində nağd pul vəsaiti əldə etmək, pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrində (internet dükənlər daxil olmaqla) istənilən ödənişləri həyata keçirmək mümkündür. Kart üzrə həm elektron, həm də səsli avtorizasiya (imprinter istifadə olunduqda) həyata keçirilə bilər.

MasterCard Gold. Ödəniş sisteminin premium kartları arasında baza və birinci kart hesab olunur. Öz sahibinə xidmətin yüksək keyfiyyətini təmin edir. Orta səviyyəli kartlardan əsas fərqi 5000 ABŞ dollarından başlamaqla yüksək kredit xəttinə malik olmasıdır. Kart sahibləri “MasterCard Global Service”-in (Master Cardın müştərilərin dəstəyi üzrə global xidməti) çətin vəziyyətlərə (itmiş kartın mütləq bloklaşdırılması, kartın dəyişdirilməsi, təcili nağd pul vəsaiti əldə etmək) düşən müştərilərə gün ərzində 24 saat kömək göstərən xidmətindən və sığorta xidmətinin minimum dəstindən yararlanı bilərlər. Kart vasitəsilə bankomatlar və nağd pulun verilməsi məntəqələrində nağd pul vəsaiti əldə etmək, pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələrində (internet dükənlər daxil olmaqla) məhsul və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi mümkündür. Kart elektron və səsli avtorizasiya (imprinterin istifadə olunması ilə) əsasında xidmət oluna bilər.

Kredit kartı kimi bir qayda olaraq, təşkilatların yuxarı rəhbərliyinə və ya öz fəaliyyəti ilə əlaqədar bir çox işgüzar səfərlərdə olan fiziki şəxslərə təqdim olunur.

MasterCard Platinum. Özündə kredit limitinin yüksək səviyyəsini və əlavə xidmətlərin toplusunu birləşdirir. “MasterCard Gold” kartı üçün nəzərdə tutulmuş xidmətlərdən başqa, bu kartın sahibləri bütün dünya üzrə hava limanlarında, mehmanxanalarda və restoranlarda diskont əldə edirlər. “MasterCard Platinum” kartlarına xidmət göstərən pərakəndə ticarət, iaşə və digər xidmət müəssisələri Platinum MasterCard Collection adlı qrup tərkibində birləşmişdir. Kart sahiblərinə sığorta xidmətinin geniş paketi təqdim olunur. Kart kredit məhsullarının tərkib hissəsidir.

MasterCard World Signia. Bu kart üzrə öncədən təyin edilmiş xərc limitinin olmaması onun sahibinin tam maliyyə müstəqilliyi və statusu ilə müəyyən olunur. Bir qayda olaraq, karta əlavə olunan güzəşt proqramları müəyyən dövrlə məhdudlaşmır. Təqdim olunan güzəşt sxemi “MasterCard Platinum” kartlarının sahiblərinə təqdim olunan sxemlə kifayət qədər oxşardır. Fərqləndirici cəhəti gün ərzində 24 saat fəaliyyət göstərən World Signia (World Signia Assistance Centre) müştəri dəstəyi xidmətinin olmasıdır. Kart kredit məhsullarının tərkib hissəsidir. Bu növ kartın emissiya edilməsi hüququnu əldə etmək üçün bank ödəniş sistemindən onun özünün təqdim etdiyi xidmətə görə VIP-xidmət üzrə müəyyən qiymətləndirmə əldə etməlidir.

Korporativ müştərilər üçün. Banklar tərəfindən korporativ proqramlar çərçivəsində təşkilatın vəsaitlərini müəyyən həcmdə xərcləmək səlahiyyəti olan

əməkdaşlar üçün korporativ kartlar təqdim olunur. Proqramın əsas elementi kimi “MasterCard Business” çıxış edir. Korporativ məhsullar iri beynəlxalq korporasiyalar, həmçinin xırda biznes fəaliyyəti üzrə regional təşkilatlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onların reallaşdırılmasının məqsədi təşkilatın inzibati, nümayəndəlik, ezamiyyə və digər təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə xərclərini optimallaşdırmaq, həmçinin təşkilatın xərcləri üzərində effektiv nəzarəti təmin etməkdir.

Maestro Prepaid. Öncədən ödənilmiş kart olan “Maestro Prepaid” üzərində kart sahibinin adı göstərilmədiyindən adsız kartdır. Buna görə kartın verilməsi 10-12 dəqiqə vaxt ala bilər. Kartın sahibi onu üçüncü şəxslərin istifadəsinə verə bilər (məsələn, öz ailə üzvlərinə). Kart üzrə əməliyyatlar mütləq qaydada elektron formada avtorizasiya olunmalıdır.

“American Express” beynəlxalq kart təşkilatı

“American Express” adlı kartlar Amerika Birləşmiş Ştatlarında fəaliyyət göstərən eyni adlı kompaniya tərəfindən emissiya edilir. Banklar kompaniya ilə qarşılıqlı razılaşma əsasında bu kartların paylanması hüququnu əldə edə bilər.

1841-ci ildə Amerika vətəndaşı Henri Uels Nyu-York şəhərində məhsulların, pul vəsaitinin və sənədlərin çatdırılması üzrə öz biznes fəaliyyətinə başlamışdır. 1850-ci ildə isə Djon Farqo ilə birgə ilk əvvəl yüklərin çatdırılması, sonralar isə teleqraf və poçt xidmətini göstərən “American Express” adlı kompaniyanı təsis etmişdir. 1882-ci ildən isə kompaniya Amerika və Avropa qitələri arasında poçt vasitəsilə pul köçürmələrini həyata keçirməyə başlamışdır. İlk American Express kartları isə 1958-ci ildən emissiya edilir. Bu kartlar üzrə ödənişlər ancaq ABŞ dolları vasitəsilə həyata keçirilir. Təşkilat tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərə kartlar təqdim olunur.

“American Express” kartlarının aşağıdakı növləri vardır:

- Şəxsi kartlar (“American Express Personal Card” – yaşıl rəngli plastik materialdan hazırlanan yaşıl kartlar);
- Qızıl (“American Express Gold Card” – qızılı rəngdə plastik materialdan hazırlanan kartlar);
- Platin (“American Express Platinum Card” – platin rəngə çalan plastik materialdan hazırlanan kartlar);
- Centurion (“American Express Centurion Card” – qara rəngdə plastik materialdan hazırlanan kartlar).

American Express Centurion Card. American Express kompaniyasının ən mükəmməl kartı hesab olunur. Bu kart üzrə aylıq olaraq təqdim olunan xərc limiti 75000 ABŞ dolları təşkil edir. Kart üzrə əlavə kartların təqdim olunması, turistlərin bütün dünya üzrə illik sığortalanması, kompaniyanın həyata keçirdiyi xüsusi layihələrdə (məsələn, mükafat, yüksək səviyyəli otellərin və istirahət mərkəzlərinin seçilməsi və s.) iştirak hüququ və s. təklif olunur.

“Diners Club International” beynəlxalq kart təşkilatı

1949-cu ildə Nyu-York şəhərində fəaliyyət göstərən “Hamilton Credit Corporation” adlı maliyyə kompaniyasının rəhbəri Frenk Maknamaranın, həmin kompaniyanın hüquqşünası Ralf Şnayderin və prodüser Alfred Bluminqdeylin nahar süfrəsi arxasında kompaniyanın müştərilərindən birinin həyata keçirdiyi maliyyə sxeminin müzakirəsi zamanı “Diners Club” adlı kartların emissiya edilməsi ideyası yaranmışdır. İlk əvvəllər kredit kartları olan “Diners Club” kartları “Empire State Building” ətrafında fəaliyyət göstərən restoranların müştərilərinə ödənişsiz əsaslarla paylanılırdı.

1961-ci ildən isə “Diners Club” kartlarının hazırlanmasında karton kağız əvəzinə plastik material tətbiq olunmağa başlanmışdır.

“Japan Credit Bureau” (JCB) beynəlxalq kart təşkilatı

“Japan Credit Bureau” beynəlxalq kart təşkilatı 1961-ci ildə Yaponiyada yaradılmışdır. İlk öncə ölkə daxilində fəaliyyət göstərən kart təşkilatı 1981-ci ildən Amerika Birləşmiş Ştatlarının kart bazarına daxil olaraq, öz xidmətlərini geniş şəkildə digər dövlətlərdə də təqdim etməyə başlamışdır. Hal-hazırda 190-dan çox ölkədə bu kart təşkilatı öz xidmətlərini təklif edir.

Beynəlxalq kart təşkilatı tərəfindən “JCB Standard Card”, “Mitsuwa JCB Card”, “Marukai JCB Card” kimi kart məhsulları təqdim olunur. Təqdim olunan kart məhsulları üzrə kart sahibinə əlavə gəlir qazandıran “JCB Cash Back Program”ı tətbiq olunur. Həmçinin ödəniş kartları üzrə illik xidmət haqqı tətbiq olunmur.

JCB Standard Card. İllik xidmət haqqı tətbiq olunmayan “JCB Standard Card”lar üzrə “JCB cash back program”ı tətbiq olunur. Bu proqrama əsasən kart vasitəsilə həyata keçirilən 100 ABŞ dolları həcmində əməliyyata görə kart sahibi 1 ABŞ dolları dəyərində olan 1 xal əldə edir. Kart vasitəsilə, həmçinin sığorta xidmətlərində, səyahət xidmətlərində və digər sahələrdə güzəştlər əldə etmək mümkündür.

“China UnionPay” beynəlxalq kart təşkilatı. Çin bank kartları assosiasiyası olan “China UnionPay” 2002-ci ildə “China UnionPay Co. Ltd” (CUP) kimi fəaliyyətə başlamışdır. Bu, Çində fəaliyyət göstərən yeganə milli bank kartları assosiasiyasıdır. 2003-cü ildə “China UnionPay” tərəfindən yerli banklarla birgə müstəqil bank kartı brendi olan “UnionPay” adlı kartlar emissiya edilməyə başlanmışdır. 2004-cü ildən başlayaraq fəaliyyətini genişləndirən “China UnionPay” dünyanın 25-dən çox ölkəsində öz xidmətlərini təklif edir.

4.3. SWIFT beynəlxalq maliyyə ödənişlərini həyata keçirən təşkilat kimi

1973-cü ilin may ayında 15 ölkənin 239 bankı SWIFT-i (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) təsis etdilər. Ümum-

dünya banklararası maliyyə telekommunikasiya cəmiyyəti olan SWIFT–maliyyə telekommunikasiya sahəsində aparıcı beynəlxalq təşkilat sayılır.

SWIFT-in əsas məqsədi - maliyyə informasiyalarının rəsmi mübadilə üsullarının və standartlaşdırılmış məlumatların istifadəsi ilə beynəlxalq şəbəkəyə məlumatların ötürülməsini təmin edən sistemdir. Bu sistem vasitəsilə gün ərzində 500 000-dən artıq məlumatın mübadiləsi baş verir. Hal-hazırda SWIFT sistemindən 204 ölkənin 8000-dən artıq maliyyə və kredit təşkilatı istifadə etməkdədir. Bu sistemə qoşulmuş hər bir təşkilat ilin 365 gününün istənilən vaxtı və coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girmək imkanına malikdirlər. Hal-hazırda gün ərzində SWIFT şəbəkəsi vasitəsilə cəmi məbləği 8 trl ABŞ dolları təşkil edən 10 milyon maliyyə məlumatı ötürülməkdədir. SWIFT-in təməlində 50-dən artıq milli ödəmə sistemi yaradılmışdır. Bundan əlavə SWIFT Avropa Banklar Assosiasiyasının hesablaşma sisteminin və Avropa sistemi olan TARGET-in əsası sayılır. SWIFT tərəfindən təklif edilmiş və həyata keçirilmiş konsepsiyalar, maliyyə informasiyasının formaları və ötürülmə qaydaları bu günümüzdə beynəlxalq standart statusunu daşıyır. Milli ödəniş sistemində vahid SWIFT standartlarının tətbiqi hesablaşma və maliyyə risklərinin minimuma enməsi, hesablaşmaların effektivliyinin və təhlükəsizliyinin, məlumatların ötürülməsinə çəkilən xərclərin azaldılmasına təminat verir. Bundan başqa, SWIFT-in təməlində tərtib edilmiş milli ödəniş sistemləri ən böyük ödəniş sistemlərinə integrasiya olunur. SWIFT klirinq funksiyalarını yerinə yetirmir. SWIFT – gəlirsiz təşkilatdır. Bütün əldə olunmuş gəlir xərclərin ödənilməsinə və sistemin modernləşdirilməsinə xərclənir. Ödəmənin xərclənməmiş məbləği dövrü olaraq istifadəçiyə qaytarılır. SWIFT ilə iş istifadəçilərə bir sıra üstünlüklər verir: məlumatların ötürülməsinin təhlükəsizliyi; bu sistem ötürülmüş məlumatların qorunması və məxfiliyini təmin edir; əməliyyatlara sərf edilən xərclərin azaldılması. Bundan əlavə, əməliyyatların həcmi artdıqca, xərclər azalır; Dünyanın istənilən nöqtəsinə məlumatın tez bir zamanda çatdırılması. Məlumatın lazımı ünvana çatdırılması adətən 15-20 dəqiqəyə baş verir, lakin əlavə ödəniş olunarsa, o zaman çatdırılma vaxtını 1-5 dəqiqəyə kimi azaltmaq mümkündür; Bütün ödəniş sənədləri sistemə standartlaşdırılmış formada daxil olduğu üçün bu sistem daxil olan məlumatların təkmilləşdirilməsinin avtomatlaşdırılmasına keçidə, məlumatı göndərən və qəbul edən arasında fərqli düşünmənin qarşısını almağa imkan verir ki, bu da son nəticədə bankın effektivliyini yüksəltməyə şərait yaratmış olur; SWIFT istifadəçilərinə tam maliyyə təminatı verir. Yəni əgər bu sistemin nasazlığı səbəbindən hansısa məlumat göndərilən ünvana sutka ərzində çatmamışsa, o zaman SWIFT bu gecikmə üzündən sifarişçiyə dəymiş birbaşa və dolaylı zərəri tam olaraq öz üzərinə götürür.

SWIFT-in ən başlıca çatışmayan cəhəti isə istifadəçilərin zənnincə bu sistemə daxilolmanın bahalılığıdır. Bankın SWIFT-ə daxil olmasına çəkilən xərc

160-200 min dollar təşkil edir ki, bu da orta və kiçik banklar üçün problemlər yaratmış olur.

Milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq beynəlxalq bank əməliyyatları etmək hüququna malik istənilən bank SWIFT-in üzvü olmaq imkanına malikdir. Bank üzvlərindən əlavə SWIFT şəbəkəsinin digər iki kateqoriyalı üzvləri mövcuddur. Bunlar assosiasiyalaşmış üzvlər və iştirakçılardır. Birincilər siyahısına bank üzvlərin ayırmaları və filialları aid edilir. Assosiasiyalaşmış üzvlər səhmdarlar sayılırlar və cəmiyyətin işlərinin idarə edilməsi hüququna malik deyillər. SWIFT-in belə adlanan iştirakçıları isə müxtəlif maliyyə institutlarıdır (broker və diller kontoraları, kliring və sığorta şirkətləri, investisiya təşkilatları və s.). SWIFT-ə daxilolma iki mərhələdən ibarətdir: Bankın bu cəmiyyətə üzv olmağa hazırlıq mərhələsi və bankın cəmiyyətdə işlək üzv kimi şəbəkəyə daxil olmasına hazırlıq.

SWIFT-ə qoşulma ildə 4 dəfə baş verir: Mart, iyun, sentyabr və dekabrda. SWIFT-ə tam olaraq qoşulma prosesi 4 aydan gec olmayaraq baş verir və iki mərhələdən ibarətdir: Maliyyə təşkilatının SWIFT ittifaqı üzvlüyünə daxilolma (sənədlər paketinin rəsmiləşdirilməsi və onların SWIFT-ə göndərilməsi). SWIFT Direktorlar şurası sənədləri nəzərdən keçirir və bankın cəmiyyətə qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Namizəd bank birdəfəlik ödəniş və cəmiyyətin bir səhminin əldə edilməsi hüququnu alır. Maliyyə təşkilatında SWIFT aparat-program kompleksinin yaradılması və onun birbaşa sistemə qoşulması. Məhz bu mərhələdə bütün texniki məsələlər həll edilir, kommunikasiya avadanlığı əldə edilir (onun dəyəri yüzlərlə min ABŞ dolları təşkil edə bilər), heyətin təlimi keçirilir. Təcrübə göstərdiyi kimi SWIFT sistemində iştiraka dair bankların xərcləri adətən 5 il ərzində özünü ödəyir (əsasən müasir elektron avadanlığın quraşdırılması).

Cəmiyyət fəaliyyətinin istiqamətlərindən biri də maliyyə informasiyası mübadiləsinin unifikasiya vasitələrinin işləniş hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədlə maliyyə məlumatlarının strukturlu sistemi yaradılmış və təkmilləşdirilməsi davam edilir. Onun yardımı ilə praktiki olaraq valyuta və fond birjalarında icra edilən əməliyyatlar daxil olmaqla bank və digər maliyyə əməliyyatlarının bütün spektrini həyata keçirmək olar.

Bank məlumatları müddətli və adi məlumatlara bölünür. Müddətli məlumatların göndərilməsinə görə xüsusi rüsum tutulur.

Hazırda SWIFT sisteminə əsaslanan ödəniş sistemi banklararası nağdsız hesablaşmaların dünya həcmnin 60 faizindən çoxunu təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, «böyük yeddiliyə» daxil olan beş ölkə öz Milli ödəniş sistemlərini məhz SWIFT bazası üzərində qurublar. Habelə SWIFT şəbəkəsi dövlətdaxili hesablaşmalar zamanı da istifadə edilir. Məsələn, ABŞ-da bu aparılan sənədlərin dördü bir hissəsini təşkil edir.

4.4. Nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri

Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri haqqında təlimat - Azərbaycan Respublikasının ərazisində nağdsız hesablaşmaların aparılmasını, o cümlədən istifadə edilən ödəniş sənədlərinin forma və məzmununu, tərtibi və dövriyyə qaydalarını, habelə pul köçürmələrinin aparılmasının qayda və şərtlərini müəyyən edir. Bu Təlimat nağdsız hesablaşmaların aşağıdakı formalarını tənzimləyir:

1. ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar;
2. ödəniş tələbnamə-tapşırıqları ilə hesablaşmalar;
3. inkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar;
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun (bundan sonra - Dövlət Sosial Müdafiə Fondu), vergi və gömrük orqanlarının sərəncamları ilə hesablaşmalar.

İnkasso və akkreditiv üzrə hesablaşmalar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və bank praktikasında tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətləri ilə tənzimlənir.

Ödəniş kartları ilə hesablaşmalar Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Ödəniş kartlarının emissiyası və istifadə Qaydaları” ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 972.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq nağdsız hesablaşmalar bank praktikasında tətbiq olunan işgüzar dövriyyə adətləri ilə nəzərdə tutulmuş digər formalarda da aparıla bilər.

Mülki dövriyyənin subyektləri tərəfindən nağdsız hesablaşmaların forması tərəflər arasında bağlanmış müqavilə ilə müəyyənləşdirilir.

Bank hesabı üzrə ödəniş əməliyyatı ödəniş sənədi əsasında həyata keçirilir.

Nağdsız hesablaşmalar bu Təlimatın 3.1-ci bəndi ilə nəzərdə tutulmuş formalarda həyata keçirilərkən aşağıdakı ödəniş sənədlərindən istifadə edilir:

1. ödəniş tapşırıqları;
2. ödəniş tələbnamə-tapşırıqları;
3. inkasso sərəncamları;
4. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, vergi və gömrük orqanlarının sərəncamları.

Ödəniş sənədləri Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 965-ci maddəsində müəyyən edilmiş hesabdən pul vəsaitinin silinməsinin növ-bəliliyinə uyğun olaraq icra edilir.

Ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar. Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşma zamanı bank (emitent bank) ödəyicinin tapşırığı ilə onun bank hesabında olan vəsait hesabına ödəniş tapşırığında qeyd olunmuş məbləğdə pul vəsaitini bu və ya başqa bankda (benefisiar bankda) ödəyicinin göstərdiyi şəxsə (vəsait alanın) bank hesabına köçürür.

Ödəniş tapşırığı ödəyici tərəfindən doldurulur. Ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar aşağıdakı qaydada aparılır:

1. ödəniş tapşırığı 2 (iki) nüsxədən (kağız daşıyıcısında olduqda) az olmamaqla emitent banka təqdim edilir;

2. emitent bankın məsul şəxsi təqdim edilən ödəniş tapşırığının qüsurlu olub-olmamasını və ödəniş əməliyyatı üçün tələb olunan məbləğin ödəyicinin bank hesabında olmasını yoxlayır;

3. ödəniş tapşırığı qüsurlu olmadıqda və ödəyicinin bank hesabında ödənişi təmin edən vəsait olduqda və ya bank hesabı müqaviləsinə müvafiq surətdə ödəyicinin bank hesabı kreditləşdirildikdə, emitent bankın məsul şəxsi ödəniş tapşırığının "İcra haqqında bank qeydi" hissəsində icra üçün qəbul olunmasını "icraya qəbul edilmişdir" ştamplı və öz imzası ilə təsdiq edərək bir nüsxəsini ödəyiciyə qaytarır;

4. emitent bank ödəniş tapşırığının icraya qəbulundan imtina etdikdə bunun səbəblərini ödəyiciyə bildirir və ödəniş tapşırığını geri qaytarır;

5. icraya qəbul edilmiş ödəniş tapşırığı əsasında emitent bankın məsul şəxsi vəsaiti benefisiar banka göndərir;

6. ödəyici və vəsait alan eyni bankın müştərisi olduqda tərəflər arasında hesablaşma bankdaxili müxabirləşmə əsasında həyata keçirilir;

7. emitent bankdan alınmış ödəniş tapşırığının rekvizitlərində uyğunsuzluq olmadıqda, benefisiar bankın məsul şəxsi ödəniş tapşırığını öz ştamplı və imzası ilə təsdiq edərək vəsait alana təqdim edir;

8. benefisiar bank ödəniş tapşırığının rekvizitlərində uyğunsuzluq olmadıqda pul vəsaitini vəsait alanın bank hesabına mədaxil edir;

9. ödəniş tapşırığının rekvizitlərində uyğunsuzluq olduqda benefisiar bank emitent banka növbəti iş günündən gec olmayaraq sorğu göndərir. Bu sorğu emitent bank tərəfindən 5 (beş) iş günü ərzində cavablandırılmadıqda, benefisiar bank ödəniş əməliyyatı üzrə pul vəsaitini növbəti iş günü səbəbi göstərilməklə emitent banka geri qaytarır;

10. emitent bank ödəniş tapşırığı üzrə geri qaytarılmış pul vəsaitini ödəyicinin bank hesabına mədaxil edir.

Xarici valyuta ilə ödənişlər zamanı vasitəçi bank olarsa, ödəniş tapşırığının B1 hissəsinin "Vasitəçi bank" hissəsində onun adı və ya SWIFT BİK kodu göstərilir.

Büdcə və büdcədən kənar dövlət fondlarının ödənişlərini həyata keçirmək üçün ödəyici tərəfindən sənədin B1 hissəsində Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin rekvizitləri, B2 hissəsində vəsaiti alan büdcə təşkilatının və ya büdcədən kənar dövlət fondunun rekvizitləri, D3 hissəsində büdcə təsnifatının kodu, D4 hissəsində isə büdcə səviyyəsinin kodu göstərilir.

Ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə hesablaşmalar. Ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə hesablaşmalar zamanı emitent bank ödəyicinin əvvəlcədən verdiyi

sərəncam əsasında vəsait alan tərəfindən təqdim olunan ödəniş tələbnamə-tapşırığı üzrə ödənişi vəsait alanın xeyrinə həyata keçirir.

Emitent bank ödəyicinin bank hesabından pul vəsaitinin silinməsi haqqında sərəncamı bu tələbi irəli sürməyə hüququ olan vəsait alanı eyniləşdirməyə imkan verən lazımi məlumatlar həmin sərəncamda göstərildikdə qəbul edir.

Ödəyicinin sərəncamı bank hesabına sərəncam vermək hüququ olan şəxs (şəxslər) tərəfindən imzalanmalı və müvafiq hallarda möhürlə təsdiq olunmalıdır.

Ödəyici emitent banka əvvəlcədən verdiyi sərəncamda vəsait alan tərəfindən təqdim olunan ödəniş tələbnamə-tapşırığı əsasında ödənişlərin birdəfəlik və ya dövrü olaraq həyata keçirilməsini, habelə ödənişin məbləğini qeyd edir.

Ödəyici ödəniş tələbnamə-tapşırığının icrası üzrə sərəncamı vəsait alanla bağladığı müqavilədə nəzərdə tutulmuş ödəniş tarixindən ən azı 2 (iki) iş günü əvvəl emitent banka təqdim edir.

Ödəyici ödəniş tələbnamə-tapşırığı ilə ödənişlərin icrası üzrə verdiyi sərəncamı ən gec bank hesabından vəsaitin silinməsi üçün müəyyən etdiyi gündən əvvəlki iş gününün sonunadək geri götürə bilər.

Vəsait alan ödəniş tələbnamə-tapşırığını emitent banka benefisiar bank vasitəsilə və ya birbaşa təqdim edir.

Ödəniş tələbnamə-tapşırığı vəsait alan tərəfindən doldurulur. Ödəniş tələbnamə-tapşırığı benefisiar bank vasitəsilə emitent banka təqdim edildikdə hesablaşmalar aşağıdakı qaydada aparılır:

1. ödəniş tələbnamə-tapşırığı vəsait alan tərəfindən 3 (üç) nüsxədən (kağız daşıyıcısında olduqda) az olmamaqla benefisiar banka təqdim edilir;

2. benefisiar bankın məsul şəxsi təqdim edilən ödəniş tələbnamə-tapşırığının qüsurlu olub-olmamasını yoxlayır;

3. ödəniş tələbnamə-tapşırığı qüsurlu olmadıqda benefisiar bankın məsul şəxsi ödəniş tələbnamə-tapşırığının "İcra haqqında bank qeydi" hissəsində icra üçün qəbul olunmasını "icraya qəbul edilmişdir" ştamplı və öz imzası ilə təsdiq edərək bir nüsxəsini vəsait alana qaytarır. Ödəniş tələbnamə-tapşırığının bir nüsxəsi emitent banka göndərilir, bir nüsxəsi isə benefisiar bankda qalır;

4. ödəniş tələbnamə-tapşırığı qüsurlu olduqda benefisiar bank səbəbini qeyd etməklə onu vəsait alana geri qaytarır;

5. emitent bank benefisiar bankdan aldığı ödəniş tələbnamə-tapşırığının icrası üzrə ödəyicinin sərəncamının olmaması, geri alınması və ya ödəniş tələbnamə-tapşırığının qüsurlu olması səbəbindən növbəti əməliyyat günü ərzində səbəbi göstərilməklə ödəniş tələbnamə-tapşırığını benefisiar banka geri qaytarır;

6. emitent bank icraya qəbul edilmiş ödəniş tələbnamə-tapşırığı üzrə ödəyicinin bank hesabında vəsait olduqda ödənişi həyata keçirir;

7. benefisiar bank emitent bankdan daxil olan vəsaiti vəsait alanın bank hesabına mədaxil edir;

8. emitent bank ödəyicinin bank hesabında vəsait olmadıqda ödəyicini ödəniş tələbnamə-tapşırığının icraya qəbul olunduğu günün növbəti iş günündən gec olmayaraq bu haqda məlumatlandırır. Tələb olunan vəsait növbəti əməliyyat günü ərzində bank hesabına mədaxil edilmədikdə emitent bank ödəniş tələbnamə-tapşırığını benefisiar banka səbəbi bildirilməklə geri qaytarır;

9. benefisiar bank bu Təlimatın 6.9.5-ci yarımbəndinə əsasən geri qaytarılan ödəniş tələbnamə-tapşırığı haqqında vəsait alanı növbəti iş günündən gec olmayaraq məlumatlandırır və ödəniş tələbnamə-tapşırığının özündə olan nüsxəsi üzərində müvafiq qeyd aparır.

Ödəyicinin tələbi ilə emitent bankın məsul şəxsi ödəniş tələbnamə-tapşırığının öz imzası və ştamplı ilə təsdiq edilmiş surətini ödəyiciyə təqdim edir.

İnkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar. İnkasso sərəncamları ilə hesablaşmalar zamanı borclunun (ödəyicinin) bank hesabına xidmət göstərən bank (icraçı bank) məcburi icra orqanları tərəfindən inkasso sərəncamlarına əlavə edilən icra sənədlərinə əsasən ödənişi ödəyicinin bank hesabından mübahisəsiz qaydada (ödəyicinin sərəncamı olmadan) həyata keçirir. Məhkəmə və digər orqanların qərarlarının məcburi icrası ilə bağlı inkasso sərəncamları banka icra məmurları tərəfindən təqdim olunur.

İcra məmurlarının tələbi ilə ödəyicinin bank hesabından vəsaitin mübahisəsiz qaydada silinməsi üçün əsas olan icra sənədləri "İcra haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsi ilə müəyyən edilir.

İnkasso sərəncamı 3 (üç) nüsxədə (kağız daşıyıcısında olduqda) tərtib edilir, hər bir nüsxə imza və möhürlə təsdiqlənir. İnkasso sərəncamının "Ödənişin təyinatı" hissəsində vəsaitin mübahisəsiz qaydada silinməsi haqqında qərar çıxarmış orqanın adı, əlavə edilən icra sənədinin adı, tarixi və nömrəsi göstərilir. İcra məmuru inkasso sərəncamına icra sənədinin icra qurumunun rəhbəri tərəfindən təsdiq olunmuş surətini əlavə edir. İnkasso sərəncamı qüsurlu olmadıqda bankın məsul şəxsi onu dərhal icraya qəbul edir, qüsurlu olduqda və/və ya icra sənədinin surəti əlavə olunmadıqda isə "İcraçı bankın qeydləri" hissəsində səbəbini göstərməklə sərəncamı icra məmuruna geri qaytarır. Nüsxələrdən biri vəsaiti ödəyicinin bank hesabından silmək üçün əsas olur və icraçı bankda qalır. İkinci nüsxə inkasso sərəncamının icraya qəbul olunması barədə iltizam kimi icraçı bankın məsul şəxsinin imzası və ştamplı ilə təsdiqlənir, icra məmuruna qaytarılır. Üçüncü nüsxə sərəncam icra olunandan sonra ödəyiciyə təqdim olunur.

Ödəyicinin bank hesabında vəsait olmadıqda və ya çatışmadıqda inkasso sərəncamı bank tərəfindən icraya qəbul olunduğu gündən 2 (iki) ay müddətində icraçı bankda saxlanılır. Bu barədə icraçı bank növbəti 2 (iki) iş günündən gec olmayaraq icra məmuruna yazılı bildiriş verir. Bu müddətdə inkasso sərəncamı

tam və ya qismən icra olunmadıqda icraçı bankın məsul şəxsi bu barədə icra sənədində qeyd yazır və öz imzası və ştamplı ilə təsdiqləyərək müddət başa çatdığı gündən 2 (iki) iş günü gec olmayaraq icra məmuruna təqdim edir.

İnkasso sərəncamı qismən ödənildikdə icraçı bankın məsul şəxsi onun bankda olan nüsxəsinin müvafiq hissələrində qismən ödənişin tarixini və məbləğini, habelə ödənişin qalıq məbləğini qeyd edir, onları öz imzası və ştamplı ilə təsdiqləyir.

İnkasso sərəncamı tam ödənildikdə icraçı bankın məsul şəxsi icra sənədində qeyd yazır, onu öz imzası və ştamplı ilə təsdiqləyir və bir nüsxəsini bankda saxlayaraq sənədi icra məmuruna qaytarır.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, vergi və gömrük orqanlarının sərəncamları ilə hesablaşmalar

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun sərəncamları ilə hesablaşmalar zamanı borclunun (ödəyicinin) bank hesabına xidmət göstərən bank (icraçı bank) Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun icra sənədi olan sərəncamına uyğun olaraq məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə borcların və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının Fondun hesabına alınmasını “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsi ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirir.

Sərəncam Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun təsdiq etdiyi formaya uyğun olaraq icraçı banka təqdim edilir.

Sərəncam 4 (dörd) nüsxədə (kağız daşıyıcısında olduqda) tərtib edilir və hər bir nüsxə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun səlahiyyətli vəzifəli şəxsinin imzası və möhürlə təsdiqlənir. Sərəncam qüsurlu olmadıqda bankın məsul şəxsi onu dərhal icraya qəbul edir, qüsurlu olduqda isə sərəncamın müvafiq hissəsində səbəbini göstərməklə sərəncamı Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna geri qaytarır.

Nüsxələrdən biri vəsaiti ödəyicinin bank hesabından silmək üçün əsas olur və icraçı bankda qalır. İkinci nüsxə sərəncamın icraya qəbul olunması barədə iltizam kimi icraçı bankın məsul şəxsinin imzası və ştamplı ilə təsdiqlənir, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna qaytarılır. Bankın məsul şəxsi sərəncamın bir nüsxəsini müvafiq qeydlərlə bu Təlimatın 8.6-cı bəndində nəzərdə tutulmuş qaydada Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna təqdim edir. Dördüncü nüsxə ödəyiciyə verilir.

Ödəyicinin bank hesabında vəsait olmadıqda və ya çatışmadıqda Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun sərəncamı icraya qəbul olunduğu gündən 90 (doxsan) gün ərzində icraçı bankda saxlanılır. Bu barədə icraçı bank növbəti 2 (iki) iş günü ərzində Fonda yazılı bildiriş verir.

İcra olunan sərəncam, habelə icra olunmayan və ya qismən icra olunan sərəncam bu Təlimatın 8.5-ci bəndində nəzərdə tutulmuş müddət başa çatdıqdan sonra növbəti 2 (iki) iş günündən gec olmayaraq bankın məsul şəxsi

tərəfindən üzərində müvafiq qeydlər aparılaraq imzası və ştamplı ilə təsdiq edilir və Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna təqdim edilir.

Sərəncam Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən geri götürüldükdə sərəncamın bir nüsxəsi üzərində müvafiq qeyd aparılaraq bankda saxlanılır. Ödəyicinin bank hesabı bağlandıqda sərəncamın üzərində bu Təlimatın 8.6-cı bəndində nəzərdə tutulmuş qaydada müvafiq qeyd aparılır və növbəti 2 (iki) iş günündən gec olmayaraq Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna təqdim edilir.

Vergi orqanlarının sərəncamları ilə hesablaşmalar zamanı borclunun (ödəyicinin) bank hesabına xidmət göstərən bank (icraçı bank) vergi orqanının icra (ödəniş) sənədi olan sərəncamına uyğun olaraq vergilər, faizlər və ya tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları üzrə ödəyicinin milli və ya xarici valyutada bank hesabında olan pul vəsaitinin məxaric əməliyyatları üzrə dondurulmasını və ya vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları üzrə borcların ödəyicinin bank hesabından dövlət büdcəsinə alınmasını Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 65-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirir.

Sərəncam Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin təsdiq etdiyi formaya uyğun olaraq icraçı banka təqdim edilir.

Sərəncam 4 (dörd) nüsxədə (kağız daşıyıcısında olduqda) tərtib edilir və hər bir nüsxə vergi orqanının səlahiyyətli vəzifəli şəxsinin imzası və möhürlə təsdiqlənir. Sərəncam qüsurlu olmadıqda bankın məsul şəxsi onu dərhal icraya qəbul edir, qüsurlu olduqda isə sərəncamın müvafiq hissəsində səbəbini göstərməklə sərəncamı vergi orqanına geri qaytarır.

Nüsxələrdən biri vəsaiti ödəyicinin bank hesabından silmək üçün əsas olur və icraçı bankda qalır. İkinci nüsxə sərəncamın icraya qəbul olunması barədə iltizam kimi icraçı bankın məsul şəxsinin imzası və ştamplı ilə təsdiqlənir, vergi orqanına qaytarılır. Sərəncam tam icra olunduqdan sonra bankın məsul şəxsi onun üçüncü nüsxəsi üzərində müvafiq qeydlər yazır, onları öz imzası və ştamplı ilə təsdiqləyərək vergi orqanına təqdim edir. Dördüncü nüsxə ödəyiciyə verilir.

Sərəncam vergi orqanı tərəfindən geri götürüldükdə və ya ödəyicinin bank hesabı bağlandıqda həmin ana qədər qismən icra olunan sənəd bu Təlimatın 8.11-ci bəndində nəzərdə tutulmuş qaydada vergi orqanına təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin 249.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq vaxtında ödənilməmiş gömrük borcları gömrük orqanlarının icra (ödəniş) sənədi əsasında, vergi borclarının dövlət büdcəsinə alınmasının qaydalarına uyğun olaraq, ödəyicinin bank hesablarından tutulur. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, vergi və gömrük orqanlarının sərəncamlarının elektron qaydada təqdim edilməsi, icraya qəbul olunması və icrası ilə bağlı digər məsələlər müvafiq dövlət orqanları ilə banklar arasında qarşılıqlı razılaşma əsasında müəyyən edilir.

Pul köçürmələri milli və xarici valyutada həyata keçirilir.

Pul köçürmələri bu Təlimatın 9.5-ci bəndində qeyd edilmiş hal istisna olmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqəli olmamalıdır. Sistemin qaydalarında əlavə istisnalar nəzərdə tutulduqda pul köçürmələri bu istisnalar da nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Ödəniş terminalları vasitəsilə pul köçürmələri. Banklar tərəfindən ödəniş terminalları vasitəsilə həyata keçirilən pul köçürmələrini təsdiq edən aşağıdakı məlumatlar kağız və ya elektron formada ödəyiciyə təqdim edilir:

1. sənədin nömrəsi və tarixi;
2. pul köçürməsinə həyata keçirən bankın adı;
3. sistemin adı (pul köçürmələri sistem vasitəsilə həyata keçirildikdə);
4. ödəyicini eyniləşdirən məlumatlar (ödəyicinin abonent kodu və ya şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin seriya və nömrəsi, soyadı, adı və atasının adı, yaxud pul köçürməsinin həyata keçirildiyi bank hesabının nömrəsi və ya ödəniş kartının təhlükəsizlik tələbləri çərçivəsində istifadə edilən rekvizitləri);
5. pul köçürməsinin təyinatı;
6. pul köçürməsinin həyata keçirilməsi tarixi;
7. pul köçürməsinin məbləği;
8. pul köçürməsinin valyutası;
9. tətbiq olunduqda, tutulan xidmət haqqı;
10. pul köçürməsinin edildiyi ölkə/şəhər və ya digər inzibati ərazi vahidi;
11. vəsait alanın adı.

Büdcə və büdcədən kənar dövlət fondlarına ödənişlərin aparılması zamanı pul köçürməsinə təsdiq edən sənəddə büdcə təşkilatı və ya büdcədən kənar dövlət fondunun rekvizitləri, büdcə gəlirlərinin təsnifatı və büdcə səviyyəsinin kodu qeyd edilir.

Ödəniş terminalları vasitəsilə həyata keçirilən pul köçürmələri üzrə banklar ödəyicinin eyniləşdirilməsi üzrə əlavə tələblər müəyyən edə bilər.

Ödəniş tapşırığı №-
_____ **20 ci il**
(tarix)

A1. Emitent (ödəyən) bank

Adı.....
Kodu.....
VÖEN.....
Müxbir hesab.....
S.W.I.F.T BİK.....

B1. Benefisiar (alan) bank

Adı.....
Kodu.....
VÖEN.....
Müxbir hesab.....
S.W.I.F.T BİK.....
Vasitəçi bank

A2. Ödəyici

Adı.....

 Hesab №
 VÖEN.....

B2. Vəsaiti alan

Adı

 Hesab №.....
 VÖEN.....

C1. Valyuta növü**C2. Köçürülən**

Məbləğ

rəqəmlə.....

Məbləğ yazı ilə.....

D1. Ödənişin təyinatı və əsas.....

.....

D2. Ödənişlə əlaqədar əlavə informasiya.....

.....

D3. Büdcə təsnifatının kodu: **D4. Büdcə səviyyəsinin kodu:**

Müştərinin imzası (ları) 1.

2.

M.Y.

Bankın məsul şəxsinin imzası: 1.

2.

Ştamp yeri

İcra haqqında bank qeydi:

“Azərbaycan Respublikasında nağdsız
 hesablaşmalar və pul köçürmələri
 haqqında Təlimat”a Əlavə № 2

Ödəniş tələbnamə-tapşırığı №_

_____ 20 ci il
 (tarix)

Vəsaiti alan Adı..... Hesab № VÖEN.....	Ödəyici Adı..... Hesab № VÖEN.....
Benefisiar (alan) bank Adı..... Kodu..... VÖEN..... Müxbir hesab..... S.W.I.F.T BİK.....	Emitent (ödəyən) bank Adı..... Kodu..... VÖEN..... Müxbir hesab..... S.W.I.F.T BİK..... Vasitəçi bank.....
Valyuta növü	
Köçürülən Məbləğ rəqəmlə..... Məbləğ yazı ilə..... Ödənişin təyinatı və əsas Ödənişlə əlaqədar əlavə informasiya	
Büdcə təsnifatının kodu:	Büdcə səviyyəsinin kodu:
Vəsait alanın imzası (ları) 1. 2. M.Y.	
Benefisiar bankın məsul şəxsinin imzası: 1. 2. Ştamp yeri İcra haqqında bank qeydi:	

“Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri
haqqında Təlimat”a Əlavə № 3

İNKASSO SƏRƏNCAMI №

«__» _____ 20__ il

(tarix)

Vəsait alanın bankı Adı..... Kodu..... VÖEN..... Müxbir hesab..... SWIFT BİK.....		İcraçı bank Adı..... Kodu..... VÖEN..... Müxbir hesab..... SWIFT BİK.....									
Vəsait alan Adı..... Hesab №..... VÖEN.....		Ödəyici Adı..... Hesab №..... VÖEN.....									
Valyuta növü											
Köçürülən Məbləğ rəqəmlə..... Məbləğ yazı ilə.....											
Ödənişin təyinatı											
İcra məmurunun imzası(ları) 1. 2. M.Y.											
İcraçı bankın qeydləri <table border="1"> <thead> <tr> <th>Qismən ödənişin tarixi</th> <th>Qismən ödənişin məbləği</th> <th>Ödənişin qalığının məbləği</th> <th>İmza</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td> </td> <td> </td> <td> </td> <td> </td> </tr> </tbody> </table>				Qismən ödənişin tarixi	Qismən ödənişin məbləği	Ödənişin qalığının məbləği	İmza				
Qismən ödənişin tarixi	Qismən ödənişin məbləği	Ödənişin qalığının məbləği	İmza								

4.5. Bank hesablarının növləri və standart bank hesab nömrəsi (IBAN)

Bank hesabları aşağıdakı növlərə bölünür:

1. cari hesablar;
2. cari subhesablar;
3. ssuda hesabları;
4. əmanət (depozit) hesabları;
5. Müxbir hesablar.

Cari hesablar dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, hüquqi şəxslərin, onların filial, nümayəndəlik və digər ayrıca bölmələrinin, ailə kəndli təsərrüfatının, həmçinin fərdi sahibkarların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılır. Fiziki şəxslərin cari hesabları onların hesabına daxil olan pul vəsaitini qəbul etmək və hesaba salmaq, hesabdan pul vəsaitlərini köçürmək və vermək, habelə hesab üzrə digər əməliyyatların aparılmasına dair sərəncamlarını yerinə yetirmək üçün açılır. Həmkarlar İttifaqının ilk təşkilatı üçün cari hesablar qanunvericiliklə və nizamnamə ilə onların üzərinə qoyulmuş vəzifələrin icrası üçün açılır.

Büdcə təşkilatlarına cari hesablar yalnız xarici dövlət və hüquqi şəxslər tərəfindən məqsədli təyinat üzrə verilən yardım və grantların alınması və istifadəsi üzrə bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılır.

Cari hesablara müvəqqəti cari hesablar və xüsusi cari hesablar da aiddir. Müvəqqəti cari hesablar təsərrüfat ortaqlıqları, cəmiyyətləri, kooperativlər və digər təsərrüfat subyektlərinə onların dövlət qeydiyyatına alınanadək müvafiq olaraq nizamnamə, şərikli kapitallarının, habelə paylarının ödənilməsi üçün açılır. Xüsusi cari hesablara məhkəmələrin və məhkəmə icraçısı qurumlarının depozit hesabları, habelə notariusların depozit, sığorta girovu və zəmanət kassası hesabları aiddir. Məhkəmənin və məhkəmə icraçıları qurumunun depozit hesabları qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məqsədlərlə bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılır. Sığorta girovu və zəmanət kassası hesabı xüsusi qaydada notariat fəaliyyəti həyata keçirilən zaman fəaliyyət nəticəsində vurula biləcək ziyanın ödənilməsi və xüsusi notariusun məsuliyyətinə zəmanət vermək məqsədilə qanunla nəzərdə tutulmuş pul vəsaitlərinin yığılması və istifadəsi üçün xüsusi notariuslara açılır.

Notariusun depozit hesabı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi və fiziki şəxslərdən pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların daxil olması, saxlanması və digər əməliyyatların aparılması üçün dövlət və xüsusi notariuslara açılır.

Cari subhesablar hüquqi şəxslərə onların regional fəaliyyətləri ilə əlaqədar filial və nümayəndəlik statusu daşımayan və olduğu yerdən kənarda yerləşən struktur bölmələrinə açılır. Bu hesablara daxil olan vəsaitlər həmin struktur bölmələrinin işçilərinin əməkhaqları və əməkhaqqı ilə bağlı digər məcburi köçürmələrin, habelə bu qurumların fəaliyyətini təmin edən zəruri kommunal xərclərin ödənilməsi üzrə ödənişləri istisna olmaqla, baş təşkilatla bağ-

lanmış bank hesabı müqaviləsində müəyyən olunmuş müddətlərdə baş təşkilatın cari hesabına köçürülməlidir.

Ssuda hesabları bankın müştərilərə verdiyi kreditlərin uçotu üçün, kredit müqaviləsində nəzərdə tutulduğu hallarda isə, həmçinin kredit vəsaitlərinin istifadəsi və ödənilməsi ilə bağlı bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılır.

Əmanət (depozit) hesabları bank əmanəti (depozit) müqaviləsinə əsasən müştərilərin əmanətlərinin uçotu, pul vəsaitlərinin əmanətlərə cəlb edilməsi və müvafiq əməliyyatların aparılması üçün açılır.

Müxbir hesablar bankların özlərinin və müştərilərinin bank əməliyyatlarının aparılması məqsədilə yerli və xarici banklar üçün açılır.

Bankçılıq Standartları üzrə Avropa Komitəsi (ECBS) və Standartlaşdırma üzrə Beynəlxalq Təşkilat (İSO) tərəfindən müəyyən edilmiş İSO 13616 beynəlxalq standartına uyğun olaraq yaradılan və banklar, poçt-maliyyə xidmətləri göstərən poçt rabitəsi milli operatoru və Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi (maliyyə institutları) tərəfindən müştərilərə təqdim edilən standart bank hesab nömrəsidir. Elektron ödəniş məkanında bank müştərilərinin identifikasiya edilməsinin təkmilləşdirilməsi, ödənişlərin emalı zamanı avtomatlaşdırılma səviyyəsinin yüksəldilməsi və hal-hazırda tətbiq edilən bank hesablarının strukturundakı pərakəndəliyin aradan qaldırılması məqsədilə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq respublikada IBAN-ın tətbiqi qərara alınmışdır. Bu tədbirin həyata keçirilməsi üçün Mərkəzi Bankın, Vergilər Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, Banklar Assosiasiyasının və kommersiya banklarının (Beynəlxalq Bank, Kapital Bank, Standart Bank, Unibank, Bank Respublika və Muğanbank) nümayəndələrindən ibarət 17.06.2010-cu il tarixində İşçi Qrup (İQ) yaradılmışdır. İQ tərəfindən IBAN strukturu müəyyən edilmiş, ödəniş sistemlərində istifadə olunan ödəniş formatlarında ediləcək dəyişikliklər dəqiqləşdirilmiş və bir sıra zəruri materiallar hazırlanmışdır.

Respublikada İQ tərəfindən qəbul edilmiş IBAN aşağıdakı struktura malikdir:

Nəzarət rəqəmi		Müştəri hesab nömrəsi											
AZ84		NABZ 0000 0000 1370 1000 2944											
Ölkə kodu	SWIFT BIC-in ilk 4 simvolu												

2 simvol – Azərbaycan Respublikasının ölkə kodudur (“AZ”).

2 simvol – nəzarət rəqəmidir.

4 simvol – maliyyə institutunun SWIFT BIC-inin ilk 4 simvoludur.

20 simvol – müştəri hesab nömrəsidir. Müştəri hesab nömrəsinin simvollarının sayı 20-dən az olarsa, onun əvvəlinə sıfırlar əlavə edilir.

Azərbaycanda IBAN-ın tətbiqinin məqsədi maliyyə institutlarında mövcud olan hesab strukturlarının beynəlxalq standart əsasında unifikasiya

olunmasıdır. Azərbaycanda IBAN-a tam keçid 03.09.2012-ci il tarixində planlaşdırılır.

IBAN-ın strukturu 28 simvoldan ibarət olmaqla aşağıdakı quruluşa malikdir:

1. ilk dəyişməyən 2 simvol – “Ölkələrin və onların qurumlarının adlarının təsviri üçün Kodlar” beynəlxalq standartına (ISO 3166) uyğun olaraq, “AZ” Azərbaycan Respublikasının ölkə kodudur;

2. növbəti 2 simvol – nəzarət rəqəmləridir;

3. növbəti 4 simvol – “Bank İdentifikasiya Kodları” beynəlxalq standartına (ISO 9362) uyğun olaraq, bankın BIC-inin ilk 4 simvoludur;

4. növbəti 20 simvol – müştəri hesab nömrəsidir.

2. Müştəri hesab nömrəsi üçün standart format mövcud deyildir. Müştəri hesab nömrəsində bankların seçimindən asılı olaraq filial kodu, balans hesabı, valyuta kodu, subhesab və müştəri kodu göstərilə bilər. Simvolların sayı 20-dən az olduğu halda, həmin boşluqların yerinə müştəri hesab nömrəsinin əvvəlinə sıfırlar əlavə edilməlidir.

3. Müştəri hesab nömrəsində yalnız Latın əlifbasının böyük hərflərindən (A-Z) və rəqəmlərdən (0-9) istifadə edilməlidir.

4. Elektron ödəniş sənədlərində IBAN-ın strukturunda boş sahəyə yol verilməməlidir.

5. Kağız daşıyıcıda hazırlanmış ödəniş sənədlərində IBAN-ın simvolları dörd-dörd qruplaşdırılmaqla boş sahə ilə bir-birlərindən ayrıla bilər.

V FƏSİL. BANK FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ

5.1. Bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair ümumi qaydalar

Banklar iqtisadiyyatın pul və kredit ehtiyacını ödəyən qurumlardır.

Mərkəzi Bank pul təklifini iqtisadiyyatın pul tələbinə, iqtisadi və sosial siyasətin hədəflərinə görə ayırmağa çalışır; banklar iqtisadiyyatda gerçəkləşdirilə bilən pul borc verə bilir, fondları ticarət, sənayə və kənd təsərrüfatına, tikinti və s. kimi sektorlara kredit formasında dağıdaraq bir qrup iqtisadi vahidlərin likvid çoxluğu ilə, digərlərinin likvid ehtiyaclarının ödənilməsinə yığıl edilən pulların bazara axmasını saxlamaq şərti ilə iqtisadi fəaliyyətlərin davamlılığına və genişlənməsinə xidmət edirlər.

Bank — fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir.

Yəni banklar iqtisadi vahidlərin məlum bir müddət xərcləmədikləri pulları əmanət formasında toplayaraq və başqa formalarda borc alaraq saxladıkları borcu verə bilər. Fondları kredit vermək, qiymətli kağızlar satın almaq, müxtəlif əməliyyatlarda iştirak etməklə işlədirlər, pul yaradaraq iqtisadiyyatın pul tələbinin (likvid ehtiyacının) önəmli bir bölümünü ödəyir, ödəmələrə vasitəçi olmaq, pul həvalə etmək, sənəd qəbul etmək, kassa icarələmək kimi təkliflər edirlər.

Günümüzdə kredit alqı-satqısı böyük bir əhəmiyyətə malikdir. Malları istehsal edən, malların topdan və pərakəndə satışını həyata keçirən, bir yerdən digər yerə daşınmasını saxlayan firma və şirkətlər arasında, bunlarla ev idarələri arasında çeşidli formalarda kredit verilir, kredit alınır. Toplum içində alınan və verilən kreditlərin önəmli bir bölümünə banklar vasitəçi olurlar. Çünki kredit zəmanətə və etimada əsaslanır. Banklar kredit tələb edənlərin kreditlərini ölçmək, verdikləri kreditlərin vaxtında qaytarılmasını zəmanəti altına salmaq şərti ilə bu etimadı saxlayarlar.

Həqiqətən, banklar hər şeydən öncə kredit alış-verişinin əsası olan girovu saxlayan qurumlardır. Toplum içində pulu olub borc verməyə hazır kimsələr və kredit axtaranların sayı sonsuzdur. Ancaq bunların arasında bir kredit alış-verişinin meydana gəlməsi üçün borc alana etimad əsas şərtidir. Bank kredit almaq istəyəndə alınan kreditləri ölçmək və verdiyi krediti zəmanət altına almaq üçün gərəkli texniki alətlərə malikdir.

Banklar kiçik, orta, böyük borc verə bilən fondları toplayaraq böyük fondların yığılmasına xidmət edirlər. Bununla müasir böyük şirkətlərin və dövlətlərin kredit tələblərini ödəmək imkanına sahibdirlər. Əgər banklar olmasa idi

müasir iri şirkətlərin və dövlətin böyük həcmdəki kredit tələblərini ödəyə bilmək üçün yüzlərlə əmanət sahibinə müraciət edilməsi idi.

Avropa Birliyi ölkələrinin ədəbiyyatlarında banklar - xalqın əmanətlərini və ya da geri ödənməsi gərəkli pulları qəbuletmə və öz hesabına kreditlər açan qurumlar kimi səciyyələndirilir.

İqtisadi anlamda bank anlayışı iqtisadiyyata (banknot və qeydiyyatlı pul kimi) ödəmə vasitələri saxlayan, nağd sərmayə və sərmayə təmsil edən xalqlarla (daşınar dəyərlərlə) ilgili ticarət əlaqələrini davamlı olaraq aparan qurumlardır.

Türkiyənin banklar haqqında qanununda haqsız olaraq bank kəlməsini ünvanında işlədənlər cəzalandırılır və iş yerləri keçici və ya davamlı olaraq bağlanılır, elan və reklamları dayandırılır.

İsveçrə qanunlarında reklamlarında haqsız yerə bank kəlməsinin istifadəsinə görə cəza nəzərdə tutulur.

Dünya üzrə ən yeni müasir bankçılıq qanunu sayıla bilən Avropa Birliyinin banklar haqqında qanununda bank əməliyyatları aşağıdakı kimi sıralanmışdır:

1. Əmanət olaraq pulların qəbulu (depozit qəbulu);
2. Başqalarına aid cari hesablar formasında nağdsız ödəmə işlərinin aparılması;
3. Kredit əməliyyatı;
4. Çek və veksellərin satın alınması, özəlliklə veksellərin diskontosu;
5. Valyuta əməliyyatları;
6. Qaranti əməliyyatı;
7. Qiymətli kağız əməliyyatları;
8. İnvestisiya əməliyyatı;
9. Faktoring əməliyyatı.

Bank əməliyyatlarının klassik bölgüsü balansə görə aparılır. Buna görə bank əməliyyatları bank balansının aktiv, ya da cədvəlində yer almasına görə fərqləndirilir. Bank balansının öhdəliklər və kapital tərəfində bankların öz və cəlb etdikləri vəsaitləri yer alır. Məcmu kapitalın strukturuna birinci (I) dərəcəli və ikinci (II) dərəcəli kapital daxildir. birinci (I) dərəcəli kapitalın strukturuna daxildir: nizamnamə kapitalı, səhmlərin emissiyasından əlavə vəsait, bölüşdürülməmiş xalis mənfəət. ikinci (II) dərəcəli kapitalın strukturuna daxildir: cari ilin mənfəət, ümumi ehtiyatlar, kapitalın digər vəsaitləri, məcmu kapitaldan tutulmalar.

Bankların aktivlərində kreditlər və likvid dəyərlər ən önəmli payı təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklar və bank olmayan kredit təşkilatları bank fəaliyyətini Mərkəzi Bankın verdiyi xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında həyata keçirilə bilər. Depozit əməliyyatları yalnız banklar və poçt rabitəsinin milli operatoru tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bu Qanunun 3.4-cü və

42-ci maddələri istisna olmaqla, digər müddəaları «Kredit İttifaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa və digər qanunvericiliyə müvafiq olaraq, lisenziyalasdırılan və tənzimlənən kredit ittifaqlarına və başqa bank olmayan kredit təşkilatlarına şamil olunmur. Bank olmayan kredit təşkilatlarının bank fəaliyyətinin lisenziyalasdırılması və tənzimlənməsi qüvvədə olan qanunvericilik və Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktları ilə həyata keçirilir. Bank olmayan kredit təşkilatlarına rəhbərlik edən işçilərin peşə ixtisasına və təcrübəsinə dair tələblər Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir.

Bank ən azı üç hüquqi və/və ya fiziki şəxs tərəfindən açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. Siyasi partiyalar, ictimai birliklər, fondlar və digər qeyri-kommersiya təşkilatları bankın səhmdarı ola bilməzlər. Bank yalnız adlı səhmlər buraxa bilər. Bankın imtiyazlı səhm sahibləri səs hüququna malik ola bilməzlər. Bankın təsisçiləri olan səhmdarları onun sonrakı səhmdarlarına nisbətən hər hansı əlavə üstünlüklərə malik ola bilməz və ya hər hansı əlavə vəzifələr daşıya bilməzlər.

Banklar, Mərkəzi Bankdan aldığı bank lisenziyasında qadağan edilməmişdirsə, aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər:

1. tələbli və müddətli depozitlərin (əmanətlərin) və digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi;

2. kreditlərin (təminatlı və/və ya təminatsız) verilməsi, o cümlədən istehlak və ipoteka kreditləşdirilməsi, reqres hüququ ilə və ya belə hüquq olmadan faktoring, forfeyting, lizinq xidmətləri və digər kreditləşdirmə növləri;

3. fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının, o cümlədən bankların müxbir hesablarının açılması və aparılması;

4. klirinq, hesablaşma-kassa xidmətləri, pul vəsaitinin, qiymətli kağızların və ödəniş vasitələrinin köçürülməsi üzrə xidmətlər göstərilməsi;

5. ödəniş vasitələrinin (o cümlədən kredit və debet kartları, yol çekləri və bank köçürmə vekselləri) buraxılması;

6. öz hesabına və ya müştərilərin hesabına maliyyə vasitələrinin (o cümlədən çeklərin, köçürmə veksellərinin, borc öhdəliklərinin və depozit sertifikatlarının), xarici valyutanın, qiymətli metalların və qiymətli daşların, valyuta və faiz vasitələrinin, səhmlərin və digər qiymətli kağızların, habelə forvard kontraktlarının, svoplara dair sazişlərin, fyuçerslərin, opsiyonların və valyutalara, səhmlərə, istiqrazlara, qiymətli metallara və ya faiz dərəcələrinə aid digər törəmə vasitələrin satın alınması və satılması;

7. qiymətli metalların əmanətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;

8. öhdəliklərin icrasına təminatların, o cümlədən qarantiyaların verilməsi və öz hesabına və ya müştərilərin hesabına akkreditivlərin açılması;

9. qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət;

10. maliyyə müşaviri, maliyyə agenti və ya məsləhətçisi xidmətlərinin göstərilməsi;

11. kreditlərə və kredit qabiliyyətinin yoxlanılmasına dair informasiya verilməsi və xidmətlər göstərilməsi;

12. sənədləri və qiymətliləri, o cümlədən pul vəsaitlərini saxlanca qəbul etmək (xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularında saxlamaq);

13. qiymətlilərin, o cümlədən banknotların və sikkələrin inkassasiya edilməsi və göndərilməsi.

Heç bir bank topdansatış və ya pərakəndə ticarət, istehsal, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, yataqların işlənilməsi, tikinti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola və ya sığorta təşkilatları istisna olmaqla tərəfdaş, şərik və ya payçı kimi bunlarda iştirak edə bilməz.

5.2. Bank fəaliyyətinin özəllikləri , əsas prinsipi və funksiyaları

Bankların fəaliyyəti sənaye, aqrar, tikinti və nəqliyyat müəssisələrindən çox fərqlidir. Bunu aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik:

1) quruluş yönündən bankların fəaliyyət göstərməsi üçün digər kommersiya şirkətlərindən fərqliliyi onların lisenziyalarının Mərkəzi Bankdan alınması şərtidir;

2) bankın qurucularının şəxsiyyətləri, vicdan və xarakterləri özəl bir araşdırma mövzudur;

3) öz kapital və cəlb edilmiş sərmayə nisbəti çox fərqlidir. Ümumiyyətlə, banklarda borc vəsaiti öz sərmayəsinə nisbətən çoxdur. Lakin bu çoxluq həddə deyil, qanunla tənzimlənir;

4) banklar mal deyil, satınalma gücü istehsal edir. Bankçılıq pul ticarəti deməkdir. Bir tərəfdən ucuz faizlə aldığı pulları, digər tərəfdən nisbətən daha yüksək faizlə satmaq nəticəsində mənfəət əldə etməyə çalışır.

5) banklar digər müəssisələrdən fərqli olaraq, rentabellik likvidlik və riskin bölüşdürülməsi prinsiplərinə çox bağlıdırlar. Banklar mümkün olduğu qədər ucuz bir faizlə, hətta yerinə görə faizsiz təmin edərək, ən yüksək faizlə ehtiyacı olan iqtisadi vahidlərə borc olaraq vəsait verir. Bu borc müəyyən bir təminatla bağlı olaraq verilir. Bu təminat maddi olduğu kimi şəxsin etibarına görə də müəyyən edilə bilər. Banklar əlindəki pulu mümkün olduğu qədər çox fiziki və hüquqi şəxslərə paylamaq üçün kassasındakı aktivlərinin müəyyən bir hissəsini nağd pul şəklində saxlayır;

6) dövlət orqanları tərəfindən çox ciddi nəzarət altındadırlar;

7) qanun, banklara kassalarında borclarına qarşı hər an likvid varlıqların nisbətini təsbit etdiyi halda, digər müəssisələrdə belə bir məcburiyyət yoxdur;

8) banklar pul yaratmaqla tədaviə pulun miqdarına təsir edərək qiymət mexanizminə təsir edə bilər, lakin digər müəssisələrin belə bir təsiretmə imkanları mümkün deyildir;

9) bankların quruluş sərmayələrinin böyük olması tələb edilir. Hazırda Azərbaycanda yeni bank açmaq üçün 50 milyon manat tələb edilir;

10) Bankların iflası zamanı dövlət tərəfindən lazımi tədbirlər və proqramlar hazırlanır.

Bankçılığın təməl prinsipi aşağıdakılardır: likvidlik, təhlükəsizlik və mənfəət. Bankçılıqda likvidlik bir bankın minimum zərər ilə ola biləcək əmanət çəkirlərini ödəyəbilmə və eyni anda bazarın kredit ehtiyacını qarşılayabilmə gücüdür. Bankçılıqda təhlükəsizlik, öz sərmayənin yetərli və aktivlərinin keyfiyyətli olması şəklində ikitərəflidir. Bank kapitalının yetərli olması əmanətçilərin banka olan güvənini, bankın kredit müştərisinin keyfiyyəti isə bankın təhlükəsizliyini təmin edir.

Bu səbəblə, maliyyə sisteminin mərkəzində kredit həcmi, yığım miqdarını, qiymətli kağız qiymətini müəyyən edən və bunların fəaliyyətini tənzimləyən maliyyə bazarı mövcuddur.

Bankların mənfəəti, kredit müştərisindən aldığı faiz ilə əmanətçiyə ödədiyi faiz arasındakı fərkdir. Bazar prinsipləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən və biznes quruluşu olan bankların ən son məqsədləri, təhlükəsizlik və likvidliyi arasında optimallığı təmin edərək bankın mənfəətini maksimizə etməkdir. Ancaq bu üç prinsipin bir-biri ilə asanca uyğunlaşmamağı da bir həqiqətdir.

Bankın təşkilat strukturu onun böyüklüyü ilə, təklif edilən xidmətlərin çeşidliliyi və şəxsi heyətin nüfuz dərəcəsi ilə yaxından bağlıdır. Kiçik sərmayəli bankların təməl funksiyaları kreditlər və müştəri xidmətləridir. Bunun həcmi artdıqca ixtisaslaşma və verdiyi kreditlərin çeşidi də artır (kommersiya, istehlak, inşaat kreditləri kimi) və eyni zamanda, müştəri xidmətləri çoxalır.

Banklar faiz və komissiya formasında təşkil edilən gəlirlərini artırma bilmək üçün təklif etdikləri xidmətlərin çeşidlərini çoxaldırlar. Bankların məhsul birləşməsinə üç təməl qrupa ayırma bilirik: kreditlər; əmanətə yönəlik xidmətlər; investisiya (pul bazarı alətləri). Müştəri qrupları -müştəri bazarları istehlakçılar (pərakəndə bankçılıq, digər banklar (müxbir bankçılıq) rəsmi müştərilər və qurumlardan (topdansaş bankçılıq) ibarətdir.

Banklar ən əsas kredit, əmanət və ödənişlərə aid geniş xidmətlər spektrini təklif edən və iqtisadiyyatda istənilən müəssisəyə çeşidli maliyyə xidmətlərini göstərən kredit təşkilatlarıdır.

Əmanət funksiyası. Hər bir bank aktiv əməliyyatları (kredit qoyuluşu qiymətli kağızlar alqısı və s.) həyata keçirmək üçün öz kapitalı ilə yanaşı (nizamnamə, ehtiyat fondu, bölüşdürülməmiş mənfəət) bank öhdəliklərinin əsas hissəsini təşkil edən əmanət cəlbi ilə də məşğul olur. Geniş mənada əmanətlərə müştərilərin banka müəyyən müddətə daha yüksək faizlə qoyduqları pul vəsaitləri ilə yanaşı fiziki və hüquqi şəxslərin cari hesablarında olan resurslar da aiddir. Müxtəlif subyektlər gələcəkdə dövrün xərcləri üçün qazancları akumulasiya edir və bu da bankın əmanət yığıma imkanlarını artırır. Banklar əhalinin sıx məskunlaşdığı yaşayış və iş yerlərində şöbələr, hesablaşmaları asanlaşdıran plastik kartlar vasitəsilə sərbəst pul vəsaitlərini toplayıb əmanət bazasını genişləndirir.

Kredit funksiyası. Banklar yığıqları vəsaitə görə müəyyən haqq verir və ya məsrəfləri ödəyir. Bu xərcləri üstələmək və mənfəət qazanmaq üçün banklar istehsal, ticarət sahələrinə kredit verir. Əmanət və kredit funksiyası ilə banklar iqtisadiyyatda vasitəçi rolunu oynayaraq qənaətli təsərrüfatdan defisitli təsərrüfata pulu öz zamanəti ilə ötürür.

Köçürmə və hesablaşmalar funksiyası. Hər bir müəssisənin bank hesabı var. Onun vasitəsilə o, ödənişlərini aparır və başqa subyektlərdən ödənişləri qəbul edir. Hesablaşmaların nağdsız formasının banklar vasitəsilə təhlükəsiz, operativ və ucuz və bu əməliyyatların bankdan kənarda mümkün olmadığı üçün bankların vacib funksiyası olaraq qəbul edilir.

Nağd vəsaitlərin idarə edilməsi. Bank müəssisələrin ödənişlərinin inkassasiyasını və məxrəcinin aparılmasını öz üzərinə götürür. Artıq nağd hissəsini isə qısamüddətli qiymətli kağızlara qoyur. Müştəriyə nağd pul lazım olduqda isə əks əməliyyat keçirilir. Son vaxtlaradək hüquqi şəxslərin nağd pulu idarə olunurdusa, indi fiziki şəxslərlə də analoji əməliyyatlar aparılır.

Trast funksiyası. Banklar müəyyən haqda şəxslərin (personal trast xidmətləri) və müəssisələrin mülkiyyəti (kommersiya və qeyri-kommersiya trast xidmətləri) və maliyyə resurslarını idarə edir.

Bank investoru və ya anderayter. Anderaytinq qiymətli kağızın emittentdən alınması və mənfəət əldə edilməsi məqsədilə başqasına satılması deməkdir. Bu əməliyyat ənənəvi bank xidmətlərindən risklidir. Buna görə 1933-cü ildə ABŞ konqresi banklara eyni vaxtda investisiya və kommersiya əməliyyatları ilə məşğul olmağı qadağan etdi. Sonralar isə firmalar bank kreditləşməsindənsə, öz qiymətli kağızlarını emissiya edib yerləşdirməyi üstün tutdular. Banklar köhnə müştərilərini qaytarmaq üçün investisiya əməliyyatları ilə məşğul olmaq zərurətini aydınlaşdırdı. Bu xidmət iri müəssisələrin birləşməsi, özəlləşmə proseslərinin sürətlənməsi nəticəsində artmağa meyl etdi.

Broker funksiyası. Banklar müştərilərinə broker xidmətini göstərərək dilerlərə müraciət etmədən səhm, istiqraz və sair qiymətli kağızları almaq imkanını verir. Banklar daşınmaz əmlaka broker əməliyyatlarını apararaq yaşayış və kommersiya tikililərini satıb sonradan onları maliyyələşdirir. Banklar broker firmaları ilə müqavilə bağlayaraq öz təşkilatlarında broker büroları yaradır. Bununla brokerlər bank müştərilərinə, banklar isə brokerlərin biznes dairəsinə yaxınlaşır. Yaşayış yerini dəyişən insanlar «öz bankını» tapmamış, ev və kommersiya tikilisi axtararaq brokerə müraciət edir. O isə, öz növbəsində müştərinə banka səmtləndirir. Birbaşa faiz dərəcələri ilə əlaqədar olmayan brokerlər bankların partnyoruna çevrilir. Eləcə də banklar artıq bu əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşmış broker firmalarını alır. Bankların inkişafında bu istiqamət də əhəmiyyətli sayılır.

İnvestisiya planlaşdırma funksiyası. Banklar müştəriləri üçün investisiya layihələrini planlaşdırır. Banklar daim iqtisadi cəmiyyətdə gedən prosesləri

təhlil obyektində saxlamalı və güclü maliyyə-hüquqi ekspertlər ilə müştərilərinə professional planlaşdırma xidməti göstərməlidirlər.

Kredit pullarının emissiyası. Banklar depozit-kredit emissiyasını həyata keçirərək dövriyyədəki pul kütləsini artırır. Müştəriyə verilmiş kredit onun tələb edilənədək hesabına yazılaraq bankın öhdəliyini artırır. Hesabın sahibi vəsaiti nağdlaşdıraraq dövriyyədəki nağd pul kütləsini artırma bilər. Amma iqtisadiyyat müəyyən həcmli pul kütləsi tələb etdiyindən bankların bu funksiyası mərkəzi banklar tərəfindən ya məhdudlaşdırılır, ya da stimullaşdırılır.

Məsləhət xidməti. Ənənəvi olaraq müştərilər banklara müraciət edərək kreditin, əmanətin, investisiyaların optimal istifadəsini onlarla müzakirə edir. Banklar vergi deklarasiyalarını və biznes-planları tərtib etməkdən tutmuş daxili və xarici bazarlarda marketing araşdırmaları, mal və xidmətlərin bazarda irəliləməsi barədə məsləhətlər verir. Banklar hesablaşma əməliyyatı, əmanət qoyanların, kredit götürmək istəyənlərin arasında vasitəçi olaraq külli miqdarda informasiyanı təhlil edir. Məhz bu qabiliyyət göstərilən funksiyaları daşımaqda bankları başqa uyğun subyektlərdən fərqləndirir.

Dəyərli əşyaların saxlanması. Qədimdən bankların əsas xidmət növlərindən biri də dəyərli əşyaların saxlanmasıdır. Zinət əşyaları, sənədlər və s. şəxsi ləvazimatlar yanmayan seyflərdə qorunur. Bankın mühafizəsi müştərilərin rahat dincəlmə ehtimalını artırır.

Valyuta mübadiləsi. Bu xidmət növü də bank təkamülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu gün dünya maliyyə bazarının riskli olması bu əməliyyatların geniş mənada iri banklar tərəfindən aparılmasına gətirib çıxarıb. Buna səbəb vəsaitin likvidliyi problemi və zəngin təcrübənin vacibliyidir. Geniş mənada aparılan bu əməliyyatlar dilinq adlandırılır.

Lizinq xidməti. Banklar müştərilərinə avadanlıq almaq üçün kredit əvəzinə lizinq təklif edir. Yəni bank öz vəsaiti olaraq onu icarəyə verir. Lizinq ödənişləri tam ödənildikdən sonra avadanlıq ya bankın, ya da müştərinin sərəncamında qalır.

Vençur kapitalının təklifi. Banklar getdikcə riskli sahələrin maliyyəsinə vəsait ayırır. Vençur kapitalı əsasən yüksək texnologiyalar siyahısına aid layihələrdir ki, ənənəvilikdən uzaq iflasa uğramaq ehtimalı çox olan, lakin yüksək gəlir də gətirə bilən biznes-planlar əsasında həyata keçirilir.

Pensiya təminatı. Banklar pensiya fondlarının maraqlarına daxil olaraq vətəndaşların qocalığının təmini ilə məşğul olur. Bu, bilavasitə şəxslərlə, ya da müəssisələrlə bağlanan müqavilə əsasında olur. Daxil olan vəsait akkumulyasiya edilərək investisiyalara yönəldilir. Vətəndaşlar təqaüd yaşına çatdıqda və ya onlar əmək qabiliyyətini itirdikdə ödənişlər başlanır. Bu resurslar uzunmüddətli vəsait kimi bankların investisiya fəaliyyətində mühüm rol oynayır.

5.3. Bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziya

Mərkəzi Bank bank lisenziyalarının verilməsində və ləğv edilməsində, habelə filiallar, şöbələr və nümayəndəliklər açmaq üçün banklara icazə verilməsində və verilmiş icazələrin ləğvində müstəsna hüquqlara malikdir. Bank lisenziyaları və icazələr yazılı formada müddətsiz olaraq verilir. Bank lisenziyaları və icazələr yalnız onları almış şəxslər tərəfindən istifadə edilə bilər və üçüncü şəxslərə verilə bilməz (Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu - Maddə 6).

Mərkəzi Bank bank lisenziyasında və ya icazəsində kifayət qədər təşkilati-texniki hazırlığa və ya ixtisasa malik olmayan bankın bəzi fəaliyyət növlərini məhdudlaşdırmaq hüququna malikdir.

Mərkəzi Bankın «Bank lisenziyalarının və icazələrin alınması üçün müraciət qaydaları haqqında təlimat» Azərbaycan Respublikasının ərazisində banklara və xarici bankların yerli filiallarına bank lisenziyasının, habelə yerli bankların filiallarına, xarici nümayəndəliklərinə və xarici bankların yerli nümayəndəliklərinə icazənin alınması üçün müraciətlərin və onlara əlavə olunan sənədlərin forma və məzmununu müəyyən edir.

Bank lisenziyasının alınması üçün ilkin müraciət. Bank lisenziyasının alınması üçün ilkin müraciət bankın bütün təsisçiləri tərəfindən və ya onların müvafiq qaydada vəkil etdikləri şəxs tərəfindən imzalanır və imza(ları) notariat qaydasında təsdiq olunur.

Bank lisenziyasının alınması üçün ilkin müraciətə aşağıdakı sənədlər əlavə olunmalıdır:

1. bankın təklif edilən nizamnamə kapitalının miqdarı, bankın nizamnamə kapitalında təklif edilən hər bir səhmdarın payı haqqında məlumat;
2. bankın səsvermə hüququ olan səhmlərini əldə edəcək hər bir sahibi üçün.

Həmin sahib hüquqi şəxs olduqda:

1) onun adını, ünvanını, kommersiya fəaliyyətinin növünü, onun digər təşkilatlarda mühüm iştirak paylarını, habelə onun kapitalında digər şəxslərin mühüm iştirak paylarını göstərən məlumat;

2) dövlət qeydiyyatı haqqında sənədlərin (nizamnamənin, şəhadətnamənin) və nəzərdə tutulan iştirak payının əldə edilməsi barədə səlahiyyətli idarəetmə orqanının qərarının notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti;

3) azı son üç maliyyə ilini (hüquqi şəxs üç ildən az müddətdə yaradıldıqda isə son maliyyə illəri və ya ili) əhatə edən və auditor yoxlamasından keçmiş maliyyə hesabatlarının (balansın, mənfəət və zərər haqqında hesabatın, nağd pulun hərəkəti barədə hesabatın) və auditor rəyinin əslləri və ya notariat qaydasında təsdiq edilmiş surətləri.

Həmin sahib xarici hüquqi şəxs olduqda:

1) bu Təlimatın 2.1.2-ci yarımbəndinin üçüncü abzasında nəzərdə tutulan məlumat;

2) onun yerləşdiyi ölkədə dövlət qeydiyyatından keçdiyini təsdiq edən sənəd, nizamnamə (əsasnamə), ən azı son üç maliyyə ili üçün auditor yoxlamasından keçmiş maliyyə hesabatı (balans, mənfəət və zərər haqqında hesabat, nağd pulun hərəkəti barədə hesabat) və auditor rəyi;

Həmin sahib fiziki şəxs olduqda:

1) onun soyadını, adını, atasının adını və vətəndaşlığını, şəxsiyyət vəsiqəsinin və ya şəxsiyyətini təsdiq edən digər sənədin məlumatlarını, daimi yaşayış yerini, məşğuliyyət növünü, habelə digər təşkilatlarda onun mühüm iştirak paylarını göstərən məlumat;

2) şəxsiyyət vəsiqəsinin və ya şəxsiyyətini təsdiq edən digər sənədin surəti;

3) məşğuliyyət növünü təsdiq edən sənədin notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti.

Həmin sahib əcnəbi olduqda – bu Təlimatın 2.1.2-ci yarımbəndinin doqquzuncu - on ikinci abzaslarında nəzərdə tutulan sənədlərdən başqa rezidenti olduğu ölkənin bir və ya bir neçə maliyyə təşkilatlarının müsbət tövsiyələri (bu şəxslə hansı vaxtdan işgüzar münasibət yaratdığını, ödəmə qabiliyyətli müştəri olmasını və ya maliyyə vəziyyətini xarakterizə edə bilən digər müsbət göstəriciləri əks etdirə bilər) və ya bank hesablarından çıxarışlar.

Bankda mühüm iştirak payının təklif edilən sahibi hüquqi şəxs olduqda:

- onun icra orqanlarının rəhbərlərinin siyahısı;

- hər rəhbər üçün onun tərəfindən imzalanmış və imzası notariat qaydasında təsdiqlənmiş vətəndaş qüsursuzluğuna dair ərizə.

Rəhbər əcnəbi olduqda, rezidenti olduğu ölkənin müvafiq hakimiyyət orqanları tərəfindən onun cinayət məsuliyyətinə cəlb olunub-olunmadığı barədə verilmiş arayış;

Əgər mühüm iştirak payının sahibi olan hüquqi şəxs şirkətlər qrupuna daxildirsə bu qrup haqqında məlumatlar, o cümlədən qrupa daxil olan digər təşkilatlarda mühüm iştirak payına malik şəxslər, bu şəxslərin inzibatçıları haqqında məlumatlar (sərbəst formada ətraflı və dürüst şəkildə tərtib olunmalı, fiziki və hüquqi şəxslərin adları ixtisasız yazılmalıdır).

Bankda mühüm iştirak payının təklif edilən sahibi fiziki şəxs olduqda onun tərəfindən imzalanmış və imzası notariat qaydasında təsdiqlənmiş, vətəndaş qüsursuzluğuna dair ərizə;

Mühüm iştirak payının sahibi əcnəbi olduqda, rezidenti olduğu ölkənin müvafiq hakimiyyət orqanları tərəfindən onun cinayət məsuliyyətinə cəlb olunub-olunmadığı barədə verilmiş arayış;

Bankın yaradılması, onun nizamnaməsinin qəbul edilməsi və idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması haqqında bütün təsisçilər tərəfindən imzalanmış

qərarın notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti və bankın təsisçiləri və ya onların səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnaməsi;

Nizamnamədə bankın adı, olduğu yer, buraxdığı səhmlərin kateqoriyası, onların nominal dəyəri və miqdarı, səhmdarların hüquqları, idarəetmə orqanlarının tərkibi, fəaliyyət müddəti və səlahiyyətləri, habelə könüllü ləğv etmə qaydaları öz əksini tapmalıdır;

Bankın kommersiya strategiyasını, nəzərdə tutduğu fəaliyyət növlərini, təşkilati strukturunu, o cümlədən daxili nəzarət sistemini və ilk üç il üçün maliyyə proqnozlarını (balans, mənfəət və zərər haqqında hesabatı) müəyyən-ləşdirən biznes-plan;

Bankın təklif edilən inzibatçıların siyahısı, habelə onların hər biri üçün peşə ixtisası və təcrübəsi haqqında məlumatın göstərildiyi sənədlərin (təhsil və əmək fəaliyyəti haqqında) notariat qaydasında təsdiqlənmiş surətləri, həmin şəxslər tərəfindən doldurulmuş anket (Əlavə N 6), bankda və digər hüquqi şəxslərdə onların mühüm iştirak paylarının miqdarı və siyahısı, tərəflərindən imzalanmış və imzası notariat qaydasında təsdiqlənmiş vətəndaş qüsursuz-luğuna dair ərizə;

İnzibatçı əcnəbi olduqda, rezidenti olduğu ölkənin müvafiq hakimiyyət orqanları tərəfindən onun cinayət məsuliyyətinə cəlb olunub-olunmadığı barədə verilmiş arayış;

Xarici bank və ya xarici bank holding şirkəti yerli törəmə bank təsis etdiyi halda bu Təlimatın 2.3-cü bəndində göstərilmiş sənədlər;

İlkin müraciətə baxılması üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini təsdiq edən bank sənədi.

Xarici bankın yerli filialının açılmasına dair ilkin müraciətə (bankın səla-hiyyətli şəxsi tərəfindən imzalanmalıdır) aşağıdakı sənədlər əlavə olunmalıdır:

1. bankın nizamnaməsi və filialın yaradılması barədə səlahiyyətli idarəetmə orqanının qərarının surəti;

2. bankın mühüm iştirak paylarına malik olan sahiblərinin payı göstəril-məklə siyahısı;

3. əgər bank şirkətlər qrupuna daxildirsə, bu qrup haqqında məlumatlar, o cümlədən qrupa daxil olan digər təşkilatlarda mühüm iştirak payına malik şəxslər, bu şəxslərin inzibatçıları haqqında məlumatlar (sərbəst formada ətraflı və dürüst şəkildə tərtib olunmalı, fiziki və hüquqi şəxslərin adları ixtisarsız yazılmalıdır);

4. bankın ən azı son üç maliyyə ili üçün auditor yoxlamasından keçmiş maliyyə hesabatı (balans, mənfəət və zərər haqqında hesabat, nağd pulun hərəkəri barədə hesabat) və auditor rəyi;

5. bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş filialın əsasnaməsi. Əsasnamədə filialın adı, olduğu yer, fəaliyyəti ilə bağlı digər məlu-matlarla yanaşı təsisçi bank tərəfindən filiala ayrılmış, kapitala bərabər tutul-muş vəsaitin miqdarı, bank fəaliyyəti növləri, filialın idarəetmə strukturu və

rəhbərlərinin səlahiyyətləri, bank tərəfindən filial üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi və bankın öz qərarı ilə ləğv edilməsi qaydası göstərilməlidir;

6. filialın kommersiya strategiyasını, nəzərdə tutduğu fəaliyyət növlərini, təşkilati strukturunu, o cümlədən daxili nəzarət sistemini, habelə filialın işinin ilk üç ili üçün maliyyə proqnozlarını (balansı, mənfəət və zərər haqqında hesabatı) müəyyənləşdirən biznes-plan;

7. bankın səlahiyyətli şəxsi tərəfindən imzalanan filialın öhdəlikləri üçün bankın məsuliyyət götürməsinə təsdiq edən sənəd;

8. filiala təyin edilməsi təklif olunan inzibatçılar haqqında Bank lisenziyalarının və icazələrin alınması üçün müraciət qaydaları haqqında Təlimatın 2.1.8-ci yarımbəndində göstərilmiş sənədlər;

9. bank lisenziyalarının və icazələrin alınması üçün müraciət qaydaları haqqında Təlimatın 2.3-cü bəndində göstərilmiş sənədlər;

10. ilkin müraciətə baxılması üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini təsdiq edən bank sənədi.

Xarici bankın və xarici bank holding şirkətinin yerli törəmə bankına, xarici bankın yerli filialına bank lisenziyası alınması üçün ilkin müraciətə bu Bank lisenziyalarının və icazələrin alınması üçün müraciət qaydaları haqqında Təlimatın 2.1-ci və 2.2-ci bəndlərində göstərilmiş sənədlərdən başqa aşağıdakı sənədlər də əlavə olunmalıdır:

-xarici bankın törəmə bankı və ya filialı üçün – təsisçi xarici bankın yerləşdiyi ölkənin bank tənzimləməsi və nəzarəti orqanının bankın həmin ölkədə fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlər və digər qaytarılan vəsaiti cəlb etmək üçün icazənin olması, habelə həmin tənzimləmə və nəzarət orqanının banka nəzarəti həyata keçirməsi barədə yazılı bildirişi və bu orqanın törəmə bankın təsis edilməsinə və ya filialın açılmasına yazılı icazəsi;

-xarici bank holding şirkətinin törəmə bankı üçün, bank holding şirkətinin yerləşdiyi ölkənin bank tənzimləməsi və nəzarəti orqanının bu şirkətə nəzarəti həyata keçirməsi, bu şirkətin fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlər və digər qaytarılan vəsait cəlb etməsi üçün həmin ölkədə lisenziyası olan bir və ya bir neçə bankının olması və ya onları idarə etməsi barədə yazılı bildirişi və bu orqanın törəmə bankın təsis edilməsinə yazılı icazəsi.

Təsis edilən bank və ya Azərbaycan Respublikasında filialını açan xarici bank ilkin müraciətinə müsbət baxılması haqqında Mərkəzi Bankın qərarının qəbul edildiyi gündən 180 təqvim günü müddətində ilkin nizamnamə kapitalının minimum miqdarını (kapitala bərabər tutulmuş vəsaiti) Mərkəzi Bankda bu məqsədlər üçün açılan hesaba ödəməli və qanunvericiliyə müvafiq qaydada dövlət qeydiyyatından keçərək “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq korporativ idarəetmə sistemlərini təşkil etməli, texnilitəchizat və təhlükəsizlik tədbirlərini tamamlamalıdır.

Bank lisenziyası alınması üçün yekun müraciətə aşağıdakı sənədlər əlavə olunmalıdır:

1. bankın və ya xarici bankın yerli filialının dövlət qeydiyyatı haqqında sənədlərin (nizamnamənin, şəhadətnamənin) notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti;

2. bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanının qərarı ilə təsdiq edilmiş bankın reqlamenti;

Reqlament bankın təşkilatı və idarəetmə strukturunu, struktur vahidlərinin təbəçilik və hesabatını, habelə “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulmuş digər məlumatları əks etdirməlidir;

3. bankın yaradılması, nizamnamənin qəbul edilməsi və inzibatçıların təyin edilməsi haqqında səhmdarların ümumi yığıncağının qərarının notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti;

4. bank lisenziyasının alınması üçün ilkin müraciətə müsbət baxılması haqqında Mərkəzi Bankın qərarında şərtlər qoyulduqda, həmin şərtlərin yerinə yetirildiyini təsdiqləyən sənəd (sənədlər);

5. Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktlarına uyğun olaraq bankın korporativ idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılmasını təsdiq edən məlumat və sənədlər;

6. bankda texniki-təchizat və təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsini təsdiqləyən məlumat və sənədlər (belə məlumat və sənədlər bankın inzibati binasının iş yerləri, informasiya texnologiyaları vasitələri və hesablama texnikası ilə təchiz olunmasını, əməliyyat və uçot işlərinin həyata keçirilməsini təmin edəcək proqram təminatının mövcudluğunu, pul vəsaitlərinin və digər qiymətliyərin saxlanması üçün Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktlarının tələblərinə cavab verən kassa qovşağının qurulmasını, bankın mühafizə siqnalizasiya vasitələri ilə qorunmasını əks etdirməlidir);

7. bankın və ya xarici bankın yerli filialının hüquqi ünvanını təsdiq edən sənədin (icarə müqaviləsi, mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənəd və s.) notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti;

8. ilkin müraciət olunarkən Mərkəzi Banka təqdim edilmiş məlumatlarda və sənədlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər olduqda həmin dəyişikliklərin müfəssəl şərh edildiyi məlumat;

9. bank lisenziyasının verilməsi üçün dövlət rüsumunun ödənildiyini təsdiq edən bank sənədi.

Yerli bankların yerli və xarici filiallarının və xarici nümayəndəliklərinin açılmasına icazə almaq üçün müraciətə aşağıdakı sənədlər əlavə olunmalıdır:

1. bankın filial və ya nümayəndəlik açmaq barəsində səlahiyyətli idarəetmə orqanının qərarının notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti və ya iclas protokolundan çıxarış (Əlavə N 8);

2. filialın və ya xarici nümayəndəliyin bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnaməsi;

Əsasnamədə digər məlumatlarla yanaşı filial və ya xarici nümayəndəliyin adı, ünvanı, filial üçün bank fəaliyyəti növləri, inzibatçıların səlahiyyətləri,

bank tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsi, filial və ya nümayəndəliyin bankın öz qərarı ilə ləğv edilməsi qaydası göstərilməlidir;

3. yerli filialın hüquqi ünvanını təsdiq edən sənədin (icarə müqaviləsi, mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənəd və s.) notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti;

4. filialın kommersiya strategiyasını, nəzərdə tutduğu fəaliyyət növlərini, təşkilati strukturunu, habelə filialın ilk üç ili üçün maliyyə proqnozlarını müəyyənləşdirən biznes plan (Əlavə N 9);

5. filialın və ya xarici nümayəndəliyin inzibatçılarının (rəhbərlərinin) təyin edilməsi barədə bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanının qərarının notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti və ya protokoldan çıxarış.

6. filiala təyin edilməsi təklif edilən inzibatçıların siyahısı, habelə onların hər biri üçün peşə ixtisası və təcrübəsi haqqında məlumatın göstərildiyi sənədlərin (təhsil və əmək fəaliyyəti haqqında) notariat qaydasında təsdiqlənmiş surətləri, həmin şəxslər tərəfindən doldurulmuş anket, bankda və digər hüquqi şəxslərdə onların mühüm iştirak paylarının miqdarı və siyahısı, tərəflərindən imzalanmış və imzası notariat qaydasında təsdiqlənmiş vətəndaş qüsursuzluğuna dair ərizə;

Xarici filialını və ya nümayəndəliyini açan yerli bank onların fəaliyyətinə yerləşdiyi ölkədə müvafiq icazə aldıqdan sonra bu barədə Mərkəzi Banka 5 gün müddətində yazılı bildiriş göndərməlidir. Bu zaman əvvəlcədən müraciət edilərkən Mərkəzi Banka təqdim edilmiş məlumatlarda əhəmiyyətli dəyişikliklər olduqda həmin dəyişiklikləri müfəssəl şərh edən məlumat da təqdim olunmalıdır.

Filialın və ya nümayəndəliyin açılmasına icazə almış bank həmin qurumlar haqqında məlumatı onun alındığı gündən 5 təqvim günü müddətində "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq dövlət reyestrinə təqdim etməlidir.

Xarici bankın yerli nümayəndəliyinin açılmasına icazə almaq üçün müraciətə aşağıdakı sənədlər əlavə olunmalıdır:

1. bankın nizamnaməsi və yerli nümayəndəliyin açılması barədə bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanının qərarının surəti;

2. bank, onun təşkilati strukturu və xarici bankın nümayəndəlik açmaq barəsində səlahiyyətli orqanı da göstərilməklə idarəetmə orqanları haqqında məlumat;

3. bankın mühüm iştirak paylarının sahiblərinin onlara məxsus səsli səhmlər payı göstərilməklə siyahısı;

4. bankın son maliyyə ili üçün auditor yoxlamasından keçmiş maliyyə hesabatı (balans, mənfəət və zərər haqqında hesabat, nağd pulun hərəkəri barədə hesabat) və auditor rəyi;

5. yerli nümayəndəliyin səlahiyyətləri və ünvanı göstərilməklə bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnaməsi;

6. nümayəndəliyə təyin edilməsi təklif olunan inzibatçıların peşəkar keyfiyyətləri və məhkumluqlarının olub-olmaması barədə arayış;

7. xarici bankın yerləşdiyi ölkənin bank tənzimləməsi və nəzarəti orqanının bankın həmin ölkədə fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlər və digər qaytarılan vəsait cəlb etmək üçün icazəsinin olması, həmin tənzimləmə və nəzarət orqanının banka nəzarəti həyata keçirməsi barədə yazılı bildirişi və bu orqanın xarici bankın yerli nümayəndəliyinin açılmasına yazılı icazəsi.

Xarici bankın yerli nümayəndəliyi dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra icazə almaq üçün müraciətə aşağıdakı sənədlər əlavə olunmalıdır:

- xarici bankın yerli nümayəndəliyinin qanunvericiliyə müvafiq olaraq dövlət qeydiyyatına alınması haqqında sənədlərin (əsasnamənin və şəhadətnamənin) notariat qaydasında təsdiq edilmiş surəti;

- ilkin olaraq Mərkəzi Banka təqdim edilmiş məlumatlarda və sənədlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər olduqda həmin dəyişikliklərin müfəssəl şərh edildiyi məlumat.

5.4. Bankların idarəetmə strukturu

Korporativ idarəetmə - şirkətin rəhbərliyi, müşahidə şurası, səhmdarları və digər maraqlı şəxslər arasında qarşılıqlı münasibətlər kompleksidir. Korporativ idarəetmə sistemi şirkətin idarə edilməsi və ona nəzarət üçün nəzərdə tutulmuş struktur və proseslərdən ibarət olub, əsas məqsədi şirkətlərdə ədaləti, şəffaflığı və qarşılıqlı cavabdehliyi təşviq etməklə davamlı inkişafa nail olmaqdır.

İlkin olaraq standartlara riayət etmək könüllü şəkildə həyata keçirilir. Dünya təcrübəsində sonradan "riayət et və ya izah et" prinsipinin tətbiqi məsləhət görülür. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şirkətlər standartlara riayət etməlidirlər, əks təqdirdə isə səbəbini izah etməli və açıqlamalıdırlar.

Standartların strukturu 8 fəsildən ibarətdir:

1. Səhmdarların (iştirakçıların) ümumi yığıncağı;
2. Səhmdarların hüquqları;
3. Müşahidə şurası;
4. İcra orqanı;
5. Maliyyə hesabatlığı, şəffaflıq və məlumatların açıqlanması;
6. Daxili nəzarət sistemi, daxili audit funksiyası və risklərin idarə edilməsi;
7. Korporativ idarəetmə üzrə müşavir;
8. Maraqlı tərəflər.

Bank ən azı üç hüquqi və/və ya fiziki şəxs tərəfindən açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. Siyasi partiyalar, ictimai birliklər, fondlar və digər qeyri-kommersiya təşkilatları bankın səhmdarı ola bilməzlər. Bank yalnız adlı səhmlər buraxa bilər. Bankın imtiyazlı səhm sahibləri səs hüququna malik ola

bilməzlər. Bankın təsisçiləri olan səhmdarları onun sonrakı səhmdarlarına nisbətən hər hansı əlavə üstünlüklərə malik ola bilməz və ya hər hansı əlavə vəzifələr daşıya bilməzlər (**Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu** -maddə19).

Bankın nizamnaməsinin notariat qaydada təsdiqlənmiş surəti, bank tərəfindən təsdiqlənmiş daxili rəqlamenti, habelə bankın bank fəaliyyəti ilə əlaqədar müqavilələri imzalamaq səlahiyyəti verilmiş vəzifəli şəxslərin siyahısı bank tərəfindən Mərkəzi Banka bir nüsxədə təqdim edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır **Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu** - maddə 20).

Bank məcmu kapitalını, xarici bankın yerli filialı isə məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitini daimi olaraq Mərkəzi Bankın banklar üçün müəyyən etdiyi məcmu kapitalın minimum miqdarından aşağı olmayan səviyyədə saxlamalıdır. Bankın məcmu kapitalının, xarici bankın yerli filialı üçün isə məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin strukturu, komponentləri və hesablanması qaydası Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir. Bankın və ya xarici bankın yerli filialının inzibatçıları məcmu kapitalın və ya məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin miqdarının Mərkəzi Bankın banklar üçün müəyyən etdiyi məcmu kapitalın (məcmu kapitala bərabər tutulmuş vəsaitin) minimum miqdarının 25 faizinə və ya onun adekvatlıq əmsalının 3 faizə çatdığını müəyyən etdikləri bütün hallarda dərhal bu barədə Mərkəzi Banka bildiriş göndərməlidirlər (**Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu** - maddə 21).

Hər hansı bir şəxs bankın nizamnamə kapitalında mühüm iştirak payını, o cümlədən nizamnamə kapitalındakı mövcud payını mühüm iştirak payına çatdıran əlavə payı, habelə mühüm iştirak payını artıraraq səsvermə hüququ olan səhmlərin və ya nizamnamə kapitalının 20 faizinə, 33 faizinə, 50 faizinə çatmasına və ya bu miqdarı keçməsinə, yaxud bankın həmin şəxsin törəmə strukturuna çevrilməsinə gətirib çıxaran iştirak payını bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada əldə edə bilər (**Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu** - maddə 22).

Bankların idarəetmə strukturu. Hər bir bank ali idarəetmə orqanı olan səhmdarların ümumi yığıncağı, onun idarə olunmasına və işinə nəzarəti həyata keçirən orqan olan Müşahidə Şurası, bankda audit işini təşkil edən Audit Komitəsi və məsul icra orqanı olan İdarə Heyəti tərəfindən idarə olunur (**Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu** - maddə 23).

Bankın təşkilati strukturu Səhmdarların Ümumi Yığıncağı və ya onun verdiyi səlahiyyətlər əsasında Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilir. Təşkilati strukturun tərkibinə ən azı aşağıdakı funksiyaları daşıyan bölmələr daxil edilməlidir:

1. müştərilərlə birbaşa iş;
2. risklərin idarə edilməsi;
3. bank əməliyyatları;

4. inzibati və yardımçı xidmət.

Bankın təşkilati strukturu Mərkəzi Banka təqdim edilir.

Bank fəaliyyəti ilə əlaqədar müxtəlif risklərin səmərəli idarə edilməsi məqsədilə Banklarda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi qaydalarına müvafiq daxili komitələr yaradılır. Hər bir komitəyə İdarə Heyətinin bu sahəyə cavabdeh olan üzvü sədrlik edir. Hər bir bankda idarəetmə orqanlarının və struktur bölmələrin fəaliyyətini tənzimləyən əsasnamələr tərtib edilir. Əsasnamələrdə idarəetmə orqanlarının və struktur bölmələrin tərkibi, funksiya və səlahiyyətləri, fəaliyyət qaydaları müəyyən edilir. Əsasnamələr və onlara edilən bütün dəyişikliklər Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına təqdim edilir.

İdarəetmə orqanlarının əsasnamələri Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən təsdiq edilir. İdarəetmə orqanlarının əsasnamələrində ayrıca olaraq onların sədrlərinin səlahiyyətləri müəyyən edilməlidir. Səlahiyyətlərin həcmi müəyyən edilərkən qanunvericiliyin tələbləri və bank fəaliyyətində risklərin azaldılması məsələləri nəzərə alınmalıdır.

Bankın fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən Müşahidə Şurası Səhmdarların Ümumi Yığıncağının verdiyi səlahiyyətlər əsasında bankın bütün siyasətlərinin və fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Səhmdarlar qarşısında bankın ümumi fəaliyyətinə görə Müşahidə Şurası, bankın cari fəaliyyətinə görə İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır.

Banklarda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi qaydaların 10-cu bölməsinə uyğun olaraq yaradılan komitələrin əsasnamələri bankın Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilir. Komitələrin əsasnamələrində qərarların qəbul edilmə qaydası göstərilməlidir. Bankın filial, şöbə və nümayəndəlikləri istisna olmaqla digər struktur bölmələrin əsasnamələri İdarə Heyəti tərəfindən, daxili audit bölməsinin əsasnaməsi isə Audit Komitəsi tərəfindən təsdiq edilir.

Bankda hər bir fəaliyyət növü üzrə əməliyyatın həyata keçirilməsi və risklərin idarə edilməsi ilə bağlı daxili qaydalar və prosedurlar İdarə Heyəti tərəfindən tərtib olunur və Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilir. Bu sənədlərdə hər bir fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi qaydası tam və açıq müəyyən olunur. Bankda hər bir vəzifə üzrə vəzifə təlimatı olmalıdır. Vəzifə təlimatları struktur bölmələrin rəhbərləri tərəfindən təsdiq edilir və işçilər tərəfindən imzalanır. Vəzifə təlimatında vəzifə üzrə funksiya, səlahiyyətlər və məsuliyyət müəyyən olunmalıdır.

Səhmdarların Ümumi Yığıncağı – bankın ali idarəetmə orqanı kimi

Bank səhmdarlarının ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir²:

²Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 24.

1. bankın nizamnaməsini qəbul etmək, nizamnaməyə əlavə və dəyişikliklər etmək;
 2. bankın reqlamentini qəbul etmək və reqlamentə əlavə və dəyişikliklər etmək;
 3. bankın faiz dərəcələri, aktivlərin yerləşdirilməsi və kateqoriyaları barəsində siyasətini, habelə bankın ümumi maliyyə, uçot, inzibati və kadr siyasətini müəyyənləşdirmək;
 4. digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankın iştirakı barədə qərarlar qəbul etmək, bankın filiallarını və nümayəndəliklərini yaratmaq və fəaliyyətlərinə xitam vermək, onların əsasnamələrini təsdiq etmək;
 5. növbəti və tələb olunduğu hallarda növbədənənar auditin keçirilməsi barədə qərar qəbul etmək və bu məqsədlə kənar auditoru təyin etmək;
 6. bankın büdcəsini qəbul və təsdiq etmək;
 7. bankın İdarə Heyətinin üzvlərini təyin və azad etmək, İdarə Heyətinin əsasnaməsini təsdiq etmək;
 8. bankın Müşahidə Şurasının və Audit Komitəsinin üzvlərini təyin və azad etmək, həmin idarəetmə orqanlarının əsasnaməsini təsdiq etmək, bankın inzibatçılarının işə götürülməsi müddətlərini və şərtlərini müəyyənləşdirmək;
 9. Müşahidə Şurası üzvlərinin səlahiyyətləri istisna olmaqla, bankın inzibatçılarının bank adından və bank hesabına öhdəliklər qəbul etmək səlahiyyətlərini və həmin səlahiyyətlərin bankın digər əməkdaşlarına verilməsi hüququnun hədlərini müəyyənləşdirmək;
 10. bu Qanunun 28-ci maddəsinə əsasən bank inzibatçılarının kommersiya maraqlarını açıqlaması haqqında qaydaları və həmin qaydalara dəyişiklik və əlavələri qəbul etmək;
 11. bankın törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərini yaratmaq və fəaliyyətlərinə xitam vermək, başqa bankın satın alınması barədə qərarlar qəbul etmək;
 12. nizamnamə kapitalının artırılması və azaldılması barədə qərarlar qəbul etmək, bank səhmlərinin buraxılması müddətlərini və şərtlərini müəyyənləşdirmək, habelə bankda mühüm iştirak payının əldə edilməsinə razılıq vermək;
 13. bankın kənar auditor tərəfindən təsdiqlənmiş və Audit Komitəsi tərəfindən tövsiyə edilmiş illik maliyyə hesabatlarını təsdiq etmək, habelə xalis mənfəət hesabına ehtiyatların yaradılması və dividendlərin ödənilməsi barədə qərar qəbul etmək;
 14. bankın satılması, yenidən təşkili və ləğvi barəsində qərarlar qəbul etmək;
 15. bu Qanunla və bankın nizamnaməsi ilə səlahiyyətinə aid edilmiş digər məsələləri həll etmək;
- Bank haqqında Qanunun 24.1.2—24.1.7-ci maddələri ilə səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər həll edilmək üçün bankın Müşahidə Şurasına verilə bilər.

Bankın təsis yığıncağı bütün təsisçilər və ya onların nümayəndələri iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır. Səhmdarların sonrakı ümumi yığıncaqları bütün səsvermə hüququ olan səhmlərin azı 60 faizinin sahibi olan səhmdarlar iştirak etdikdə səlahiyyətli sayılır.

Bankın təsis yığıncağında onun yaradılması, nizamnaməsinin qəbul edilməsi və idarəetmə orqanlarının formalaşdırılması barədə qərarlar yekdilliklə qəbul edilir. Nizamnaməyə əlavə və dəyişikliklər edilməsi, Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti üzvlərinin təyin və azad edilməsi, bankın satılması, yenidən təşkili, başqa bankın alınması və bankın fəaliyyətinə xitam verilməsi məsələləri üzrə qərarlar yığıncaqda təmsil edilən səhmdarların 75 faiz səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Bütün digər qərarlar yığıncaqda iştirak edən səhmdarların sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Səhmdarlar bankın nizamnamə kapitalındakı paylarına mütənasib səs hüququna malikdirlər. Hər bir səhmdar səhmdarların ümumi yığıncağında özünün səs hüququnu həm şəxsən, həm də səlahiyyətli nümayəndəsi vasitəsilə həyata keçirə bilər. Etibarnamə yazılı şəkildə rəsmiləşdirilir və yığıncağın protokoluna qoşulur. Etibarnamə yığıncaq başlananadək verilir.

Səhmdarları qanuni əsasda təmsil edən şəxslər üçün ayrıca etibarnamə tələb olunmur. Həmin şəxslər bu cür səlahiyyətlərini təsdiqləyən sənəd təqdim edirlər.

Səhmdarların növbəti və növbədənənar yığıncaqları keçirilə bilər. Səhmdarların hər bir ümumi yığıncağının keçirilməsi günü, yeri, vaxtı və gündəlik üzrə materiallarla tanış olma qaydası barəsində bildirişlər, habelə həmin yığıncağın gündəliyi yığıncağın keçirilməsi gününə ən azı 45 təqvim günü qalmış səhmdarlara göndərilir və bu barədə kütləvi informasiya vasitələrində məlumat dərc etdirilir. Bildirişlə birlikdə göndərilən gündəliyə daxil edilməmiş məsələlər üzrə qərar qəbul olunmasına yol verilmir. Növbəti yığıncaqlar ildə bir dəfədən az olmayaraq keçirilir. Növbəti yığıncaqlar bankın hər il üçün maliyyə hesabatı tərtib edildikdən və kənar auditor yoxlamasından keçdikdən sonra ən gec iki ay ərzində keçirilir.

Növbədənənar yığıncaqlar səsvermə hüququ olan səhmlərin azı 5 faizinin sahibləri olan səhmdarların, Müşahidə Şurasının, Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin tələbi ilə çağırıla bilər.

Növbədənənar yığıncaqların çağırılması qaydası Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

Səhmdarların yığıncağında səsvermə hüququna malik olan bütün səhmdarlar təmsil olunmuşdursa, yığıncaq onun çağırılması vaxtından və üsulundan asılı olmayaraq səlahiyyətli sayılır. Səsvermə hüququna malik olan səhmdarların hamısı yekdilliklə razılıq verərsə, bu yığıncaq gündəliyə daxil edilməmiş məsələləri də müzakirə edə və onlara dair qərarlar qəbul edə bilər.

Müşahidə Şurası - Bankın idarə olunmasına və işinə nəzarəti həyata keçirən orqan kimi

Müşahidə Şurası bankın struktur bölmələrinin, habelə törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin qanunvericiliyə müvafiq qaydada həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə İdarə Heyətinin işinə nəzarət edir. Bankın idarə edilməsinə və fəaliyyətinə nəzarəti daha da səmərəli həyata keçirmək üçün Müşahidə Şurası İdarə Heyətindən bankın bütün fəaliyyəti haqqında istənilən hesabatlar və məlumatlar tələb edə bilər. Müşahidə Şurası bankda risklərin idarə edilməsinə nəzarətin tətbiq edilməsi məqsədi ilə İdarə Heyətindən asılı olmayan və müstəqil qərarlar qəbul edə bilən daxili komitələr yaradır. Bu komitələrin əsas funksiyası bankın gündəlik fəaliyyətinin həyata keçirilməsində İdarə Heyətinə köməklik göstərməkdir. Daxili komitələr qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malikdir və bu qərarlar barədə İdarə Heyətinə məlumat verir. Daxili komitələrin üzvləri Müşahidə Şurasının dəvəti ilə onun iclaslarında iştirak edir və Müşahidə Şurası qarşısında hesabat verir. Komitələrə verilən səlahiyyətlərdən asılı olmayaraq bankın bütün fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsinə Müşahidə Şurası məsuliyyət daşıyır.

Bankın Müşahidə Şurasının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir³:

1. bankın idarə edilməsinə və fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək, o cümlədən bankın İdarə Heyətindən hesabat almaq;
2. səhmdarların ümumi yığıncağı və İdarə Heyəti üçün tövsiyələr vermək;
3. səhmdarların ümumi yığıncağının hər bir iclasını bildirişlər göndərmək yolu ilə çağırmaq və səhmdarların, habelə Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin tələbi ilə və onların gündəliyi üzrə keçirilən növbədənəknar iclaslar istisna olmaqla, hər bir iclasın gündəliyini qəbul etmək;
4. bank tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliyin pozulması faktını müəyyən etdikdə, qanun pozuntusu barədə səhmdarların ümumi yığıncağını, Audit Komitəsinə və İdarə Heyətinə xəbərdar etmək, Mərkəzi Banka isə bank qanunvericiliyinin və "Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun *tələblərinin* pozulması faktları barədə bildiriş göndərmək;
5. bu Qanuna müvafiq olaraq, İdarə Heyəti üzvlərini vəzifədən kənarlaşdırmaq, səhmdarların ümumi yığıncağında təsdiq edilənədək onları müvəqqəti olaraq bu Qanunun 10-cu maddəsinin tələblərinə cavab verən başqa şəxslərlə əvəz etmək;
6. bank ilə İdarə Heyətinin bir və ya bir neçə üzvü arasında mənafelər toqquşması olduğu hallarda bankı idarə və təmsil etmək;

³ Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 25.

7. bankın etibarlı və prudensial idarə olunmasını təmin etmək üçün zəruri olan qaydaları və daxili əsasnamələri qəbul etmək, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın ləqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı daxili nəzarət sistemini hazırlamaq və tətbiq etmək;

8. bankın kapital ehtiyatları yaradılması haqqında qərar qəbul etmək;

9. bankın nizamnamə kapitalının 50 faizindən artıq məbləğdə və bankın nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş hallarda bank adından müvafiq əqdlərin bağlanmasına icazə vermək;

10. banka aidiyyəti şəxslər və aidiyyəti şəxs adından hərəkət edən şəxslər ilə əqdlər bağlanmasını təsdiq etmək;

11. bankın fəaliyyətinin kompleks və ya ayrı-ayrı sahələrinin yoxlanması barədə qərar qəbul etmək;

12. kənar və daxili auditorların, habelə Mərkəzi Bankın yoxlamalarının nəticələrini nəzərdən keçirmək və bu yoxlamaların yekunlarına dair tədbirlər görmək;

13. bu Qanunla, bankın nizamnaməsi və Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

Müşahidə Şurası bu Qanunun 25.1.6-cı maddəsində nəzərdə tutulan səlahiyyəti icra etməzdən əvvəl Mərkəzi Banka əsasları göstərməklə yazılı bildiriş göndərir və səhmdarların ümumi yığıncağının növbədənənar iclasını çağırır. Mərkəzi Bank Müşahidə Şurasının qərarına dair öz münasibətini bildirə bilər.

Müşahidə Şurasının bu Qanunun 25.1.5, 25.1.6 və 25.1.8-ci maddələrinə əsasən qəbul etdiyi qərarlar səhmdarların ümumi yığıncağının növbəti iclasının gündəliyinə daxil edilməli və müzakirə olunmalıdır.

Bankın Müşahidə Şurası 3 nəfərdən az olmamaqla, tək sayda üzvlərdən ibarətdir. Şuranın üzvləri bankın səhmdarlarının ümumi yığıncağı tərəfindən səhmdarlardan və/və ya kənar şəxslərdən 4 ildən çox olmayan müddətə təyin edilən fiziki şəxslərdir. Şuranın üzvləri növbəti müddətlərə yenidən seçilə bilərlər. Səhmdarların ümumi yığıncağı Müşahidə Şurasının üzvləri sırasından Müşahidə Şurasının sədrini təyin edir. Müşahidə Şurası üzvlərinin mizdu bankın bölüşdürülməmiş mənfəətinin faizi şəklində və ya əməkhaqqı formasında səhmdarların ümumi yığıncağında təyin edilə bilər.

Bu Qanunun 10-cu maddəsinin müvafiq tələblərinə uyğun gəlməyən fiziki şəxslər bankın Müşahidə Şurasının üzvü ola bilməz və bank səhmdarlarının ümumi yığıncağının qərarı ilə Müşahidə Şurasının üzvləri vəzifəsindən azad edilməlidirlər.

Müşahidə Şurası onun iclasında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətlidir. İclasların keçirilməsi qaydası bankın nizamnaməsində və ya Müşahidə Şurası haqqında əsasnamədə müəyyən edilir.

Müşahidə Şurasının iclasları ən azı üç ayda bir dəfə keçirilir. İclasların nəticələrinə dair protokol Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq qaydada tərtib edilir.

Müşahidə Şurasının qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Hər bir üzv bir səs hüququna malikdir. Üzvlərin səs-vermə zamanı bitərəf qalmasına icazə verilmir. Səslər bərabər olduqda Müşahidə Şurası sədrinin səsi həlledici sayılır.

1. mümkün zərərlərin hesablanması daxil edilməklə qeyri-ışlək aktivlər, o cümlədən yüksək risklə təsnifləşdirilmiş aktivlər;

2. kreditlər üzrə öz öhdəliklərini pozmuş borcalanları müvafiq kateqoriyalara daxil etməklə bütün vaxtı keçmiş və faizləri hesablanmayan kreditlər, onların gecikmə müddətləri və səbəbləri;

3. əvvəlki rüb ərzində yüksək risklə təsnifləşdirilmiş bütün aktivlər, belə təsnifləşdirmələrin səbəbləri, hər bir yüksək risklə təsnifləşdirilmiş aktiv üzrə mümkün zərərlər üçün ehtiyatın yaradılmasına ayırmaların məbləği;

4. iri kreditlərin məbləği və sahələr üzrə cəmləşməsi;

5. problemlı aktivlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə təkliflər;

6. restrukturizasiya olunmuş kreditlərin təsviri;

7. inzibatçılara və onlarla əlaqədar maraqları olan şəxslərə verilmiş bütün kreditlərin təsviri.

Aktiv və passivləri idarəetmə komitəsi tərəfindən Müşahidə Şurasının növbəti iclasına vəsaitlərin və likvidliyin idarə edilməsi haqqında hesabat təqdim edilir Bu hesabatla aşağıdakı məlumatlar daxil edilir:

1. faiz dərəcələrinin dəyişilməsinə həssas olan aktiv və passivlərin cari faiz dərəcəsinin yenidən müəyyənləşdirilməsi zamanı onların arasında mövcud olan fərqlər;

2. faiz dərəcəsi riskinin idarə edilməsi üçün istifadə edilən və ya təklif olunan bütün balansdankənar əməliyyatlar və öhdəliklər, habelə ehtimal olunan xərclər;

3. bankın maliyyə vəsaitlərinə əlavə tələbatı və onların əldə edilməsi üçün planlar, mənbələr və qiymətlər;

4. bankın cari və proqnozlaşdırılan likvidlik əmsalları.

İnformasiya Texnologiyaları Komitəsi tərəfindən Müşahidə Şurasının növbəti iclasına idarəetmə informasiya sistemləri və əməliyyatlara dəstək barədə hesabat təqdim edilir. Bu hesabatla bütün idarəetmə informasiya sistemləri, avadanlıqlar üçün ehtiyat prosedurları və qiyməti 10 min manatdan artıq olan kompüter avadanlıqlarının, program təminatının alınmasına və ya icarəsinə müraciət barədə məlumat daxil edilir.

Audit Komitəsi tərəfindən Müşahidə Şurasının növbəti iclasına qanunvericiliyin tələblərinə riayət edilməsi barədə hesabat təqdim olunur. Bu hesabatla aşağıdakı sənədlər və məlumatlar daxil edilir:

1. qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməsi, aşkar olunmuş qanun pozuntuları haqqında məlumat və onların aradan qaldırılması üçün fəaliyyət planı;
2. daxili nəzarətin vəziyyətinin yoxlanması barədə hesabat və onun səmərəliliyinin artırılması barədə tövsiyələr, habelə kənar audit hesabatı və rəhbərliyə verilən təkliflər daxil olmaqla, kənar auditlə əlaqədar bütün yazışmalar;
3. banka, onunla əlaqədar şəxslərə təsir edə biləcək gözlənilən məhkəmə icraatı haqqında məlumat;
4. banka aid ola bilən hər hansı bir qanunvericilik aktı haqqında məlumat.

Müşahidə Şurasının digər inzibatçılarla münasibətdə fidusiar vəzifələri

Müşahidə Şurasının hər bir üzvü aşağıdakılara əməl etməlidir:

1. bankın maliyyə vəziyyətindən, habelə onun bütün mühüm əməliyyatlarından, işin xüsusiyyətlərindən və miqyasından daimi xəbərdar olmalı, İdarə Heyəti və digər inzibatçılar tərəfindən təqdim olunmuş hesabatları mütəmadi olaraq müstəqil şəkildə təhlil etməlidir;
2. öz vəzifələrini lazımı qaydada icra etməsi üçün zəruri olan vaxt və səylərini həsr etməli, bank və maliyyə sektorunda baş verən hadisələr və mövcud olan meyillər haqqında hər zaman mümkün qədər məlumata malik olmalı, bank sektorunda mövcud olan inkişafdan geridə qalmamaq məqsədi ilə lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsinə səy göstərməlidir;
3. bankın daxili və kənar audit hesabatları, bankla kənar auditorlar arasında bütün rəsmi yazışmalarla tanış olmalıdır.

Müşahidə Şurasının hər bir üzvü öz təhlilində və səsvermədə məntiqli, ehtiyatlı və konservativ olmalıdır. O, bankın mənafeyinə uyğun olmayan və ya uzunmüddətli risklər hesabına, qısamüddətli gəlir əldə etmək perspektivinə yol verməməlidir.

Müşahidə Şurasının hər bir üzvünün işlərin müstəqil şəkildə idarə olunmasına dair aşağıdakı fidusiar vəzifələri yerinə yetirməlidir:

1. bankın mənafeələrini qorumaq məqsədi ilə yalnız öz şəxsi mühakiməsinə və daxili inamına əsaslanaraq qərar qəbul etməli və səs verməlidir;
2. səsvermə və ya qərar qəbul etmə zamanı hər hansı bir səhmdarın və ya səhmdarlar qrupunun maraqlarına üstünlük verməməli və ya onların göstərişləri ilə hərəkət etməməlidir.

Müşahidə Şurasının hər bir üzvü işləri vicdanla, qərəzsiz və məxfiliyin qorunmasını gözləməklə aşağıdakı fidusiar vəzifələri yerinə yetirməlidir:

1. banka qarşı ədalətli olmalı və hər bir imkandan istifadə edərək bankın maraqlarını qorumaqlıdır. O, bankı, Şuranın digər üzvlərini və bankın digər inzibatçılarını ictimaiyyət qarşısında tənqid etməməlidir;
2. vəzifə borcunu yerinə yetirərkən ona məlum olan biznes imkanlarını əvvəlcədən Şuraya açıqlamadan və bu imkanları öz bankına təklif etmədən özünün və ya digər əlaqədar şəxslərinin mənafeyi üçün istifadə etməməlidir;

3. vəzifə borcunu yerinə yetirərkən ona məlum olan bank, onunla əlaqədar şəxslər, müştərilər və bankla biznes əlaqəsi olan başqa şəxslər haqqında hər hansı bir məxfi məlumatı, qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, heç bir şəxsə açıqlamamalıdır.

Müşahidə Şurasının hər bir üzvü İdarə Heyəti ilə münasibətlərdən irəli gələn aşağıdakı fidusiar vəzifələri yerinə yetirməlidir:

1. ildə ən azı bir dəfə İdarə Heyəti üzvlərinin peşəkarlığını, onların bankın mənfəətlə işləməsinə və maliyyə vəziyyətinin sabit olmasına, strateji məqsədlə vaxtında nail olunmasında xidmətləri, habelə tutduqları vəzifəyə uyğunluğunu qiymətləndirməlidir.

Müşahidə Şurasının hər bir üzvü Audit Komitəsi və daxili auditorlar ilə münasibətlərindən irəli gələn aşağıdakı fidusiar vəzifələri yerinə yetirməlidir:

1. bankda daxili nəzarət, maliyyə fəaliyyətinin nəticələri və bankın Strateji Plana (Biznes Plana) əməl etməsi ilə bağlı problemləri müzakirə etməli və onları aradan qaldırmaq üçün Audit Komitəsi ilə mütəmadi olaraq görüşlər keçirməlidir;

2. Audit Komitəsinin və ya onun hər hansı bir üzvünün işinə heç bir şəkildə müdaxilə etməməli və onların İdarə Heyətindən, digər inzibatçılardan və səhmdarlardan müstəqil olmasını təmin etməlidir;

3. daxili auditorların fəaliyyətinə müdaxilə etməməli, yalnız Audit Komitəsinə daxili audit planının əsas istiqamətlərini müəyyən edən tövsiyələr verməli və daxili audit bölməsinin Audit Komitəsinə tabe olmasını təmin etməlidir;

4. daxili auditorlara bank və bankla əlaqədar şəxslər haqqında bütün zəruri olan məlumatların verilməsini və sənədlərin nəzərdən keçirilməsini, habelə onların zəruri əməkdaşlarla görüşməsinə təmin etməlidir.

İdarə Heyəti - Bankın məsul icra orqanı kimi

Bankın İdarə Heyəti bankın idarə olunması və fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. İdarə Heyəti 3 nəfərdən az olmamaqla, təkcə sayda üzvlərdən ibarətdir. İdarə Heyətinin üzvləri bank səhmdarlarının ümumi yığıncağı tərəfindən 4 ildən çox olmayan müddətə təyin edilirlər. Onlar növbəti müddətlərə yenidən seçilə bilirlər. Səhmdarların ümumi yığıncağı İdarə Heyətinin üzvlərindən birini İdarə Heyətinin sədri təyin edir. İdarə Heyəti sədrinin səlahiyyətləri İdarə Heyətinin əsasnaməsində müəyyən edilir.

Bu Qanunun 10-cu maddəsinin müvafiq tələblərinə uyğun gəlməyən fiziki şəxslər bankın İdarə Heyətinin üzvü ola bilməz və səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə İdarə heyətinin üzvləri vəzifəsindən azad edilməlidirlər.

İdarə Heyəti onun iclasında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətli dir. İdarə Heyətinin qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Hər bir üzv bir səs hüququna malikdir. Üzvlərin

səsvermə zamanı bitərəf qalmasına icazə verilmir. Səslər bərabər olduqda İdarə Heyətinin sədrinin səsi həlledici sayılır.

İdarə Heyətinin iclasları ən azı ayda bir dəfə keçirilir. O, fəaliyyəti ilə əlaqədar Müşahidə Şurasına hesabat verir. İdarə Heyəti bankın idarə olunması və fəaliyyətinin, o cümlədən Strateji Planın (Biznes Planın) həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. İdarə Heyəti bankın maliyyə nəzarəti sisteminin maliyyə idarəetməsi və hesabatlıq tələblərinə uyğun olmasını, büdcənin yerinə yetirilməsini təmin etməli və bankın qarşılaşdığı və proqnozlaşdırdığı risklərin idarə edilməsi üçün lazım olan prosedurları tətbiq etməlidir. Bu məqsədlə İdarə Heyəti ona həvalə olunmuş hüquqlar çərçivəsində funksiya və məsuliyyətin bölüşdürülməsini, idarəetmə hesabatlıq sisteminin təşkilini və bankın səmərəli idarə edilməsini təmin edən təşkilati strukturu tətbiq etməli və fəaliyyətini dəstəkləməlidir.

Audit Komitəsi - bankda audit işini təşkil edən orqan kimi

Hər bir bankda müstəqil Audit Komitəsi və daxili audit bölməsi (departament, şöbə və s.) fəaliyyət göstərir. Daxili audit bölməsinin əməkdaşı İdarə Heyətinin üzvü ola bilməz.

Bankın Audit Komitəsi üç nəfərdən az olmamaqla, tək sayda üzvlərdən ibarətdir. Komitənin üzvləri səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən 4 ildən çox olmayan müddətə təyin edilir. Komitənin üzvləri növbəti müddətə yenidən seçilə bilər. Səhmdarların Ümumi Yığıncağı Komitənin üzvlərindən birini Komitənin sədri təyin edir. Audit Komitəsinin üzvlərinin əməkhaqqı formasında maddə Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən təyin edilir.

Bank haqqında Qanunun 10-cu maddəsinin müvafiq tələblərinə uyğun gəlməyən fiziki şəxslər bankın Audit Komitəsinin üzvü ola bilməz və Səhmdarların Ümumi Yığıncağının qərarı ilə Audit Komitəsinin üzvləri vəzifəsindən azad edilməlidirlər.

Audit Komitəsi onun iclasında üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətli olur.

İclasların keçirilməsi qaydası Audit Komitəsi haqqında təsdiq edilmiş əsasnamədə müəyyən edilir. Audit Komitəsinin qərarları yığıncaqda iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Hər bir üzv bir səs hüququna malikdir, üzvlərin səsvermə zamanı bitərəf qalmasına icazə verilmir. Səslər bərabər olduqda Audit Komitəsi sədrinin səsi həlledici sayılır.

Daxili audit bölməsi (departament, şöbə və s.) Audit Komitəsinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir və bankın icra orqanı ilə qarşılıqlı surətdə bankda daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə fasiləsiz nəzarəti həyata keçirir;

Daxili audit bölməsinin rəhbəri və əməkdaşları Audit Komitəsinin təqdimatı ilə bankın Müşahidə Şurası tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və vəzifədən

azad olunur. Bankda Audit Komitəsinin və daxili audit bölməsinin fəaliyyətinin standartlarını və qaydalarını Mərkəzi Bank müəyyən edir.

Audit Komitəsinin iclasları ən azı üç ayda bir dəfə keçirilir. Audit Komitəsi daxili audit bölməsinin fəaliyyətini təşkil və onun fəaliyyətinə nəzarət edir. Daxili audit bankın bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Audit Komitəsi qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətlərdən başqa aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

1. daxili audit bölməsinin əsasnaməsini təsdiq edir;
2. bankın inzibati, əməliyyat, uçot siyasəti və prosedurları üçün müvafiq daxili nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi barədə təkliflər verir;
3. əməliyyatlarla bağlı vəzifələrin və məsuliyyətin bölüşdürülməsinin və əməliyyatlar üzrə ikili nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi barədə təkliflər verir;
4. daxili audit bölməsinin büdcəsi, daxili auditorların vəzifədə irəliləyişi, işdən kənarlaşdırılması və ya azad olunması, habelə mükafatlandırılması barədə bankın Müşahidə Şurasına təkliflər verir;
5. bankdaxili nəzarətin vəziyyətinin bankın reqlamentinə və fəaliyyətinin Strateji Plana (Biznes Plana) uyğunluğunun yoxlanılmasına dair audit hesabatlarını, habelə auditin müstəqilliyini və onun nəticəsinin əsaslandırılmasını qiymətləndirir və təsdiq edir;
6. daxili audit yoxlamasının nəticələrini, rəy, təklif və tövsiyələrini Müşahidə Şurasına təqdim edir və birgə təhlil edir. Aşkar edilmiş səhvlərin, nöqsanların, uyğunsuzluqların və pozuntuların aradan qaldırılması barədə Müşahidə Şurasına təkliflər verir;
7. kənar auditin gedişi zamanı bankın fəaliyyətinə dair mühüm fakt və məlumatların kənar auditora təqdim edilməsini təmin edir;
8. kənar auditordan audit zamanı aşkar olunan mühüm faktlar və hadisələr haqqında məlumatın dərhal ona verməsini tələb edir;
9. bankın daxili nəzarətinə və maliyyə vəziyyətinə dair mühüm məlumatları əks etdirən kənar auditorun hesabatının İdarə Heyətinə təqdim edilməsini təmin edir;
10. kənar auditor, İdarə Heyəti və digər inzibatçılarla birlikdə hesabatı müzakirə və təhlil edir, çatışmazlıqların və pozuntuların aradan qaldırılması üçün tədbirlər planlarının hazırlanması üzrə təkliflər verir;
11. zərurət yarandıqda mühüm məsələlərin müzakirə edilməsi məqsədi ilə Mərkəzi Bankın, bankın digər idarəetmə orqanlarının və kənar auditorun iştirakı ilə görüşlərin keçirilməsini təşkil edir.

Daxili komitələr

Müşahidə Şurasının vəzifəsinə bankın fəaliyyətindəki risk sahələrinin müəyyənləşdirilməsi və onların düzgün idarə edilməsinə nəzarət, İdarə Heyətinin vəzifəsinə isə risklərin idarə edilməsi prosedurlarının hazırlanması və tətbiqi daxildir.

Müşahidə Şurası İdarə Heyəti ilə məsləhətləşmələrdən sonra bankda risklərin idarə edilməsi prosesini səmərəli həyata keçirmək məqsədilə müvafiq daxili komitələr yaradır və onun üzvlərini təyin edir. Komitələrin tərkibi, funksiya və səlahiyyətləri, habelə fəaliyyət qaydaları onların əsasnamələri ilə müəyyən edilir.

Bank fəaliyyətində mövcud olan risklərin idarə edilməsi məqsədilə bankda kredit risklərinin səmərəli idarə edilməsi ilə bağlı Kredit komitəsi, likvidlik və bazar risklərin idarə edilməsi ilə bağlı Aktiv və passivləri idarəetmə komitəsi yaradılmalıdır. Bankın informasiya texnologiyaları sistemlərinin səmərəli və təhlükəsiz işini təmin etmək, habelə bankın qarşılaşdığı digər risklərin tənzimlənməsi məqsədilə müvafiq olaraq İnformasiya texnologiyaları komitəsi və digər komitələr yaradıla bilər. Komitə sədrlərinin və üzvlərinin təyin edilməsi Müşahidə Şurasının səlahiyyətindədir.

Riskləri idarəetmə komitəsi

Risklərin idarə edilməsi üzrə müstəqil qərarlar qəbul edə bilən Riskləri idarəetmə komitəsi bankın İdarə Heyətinin ən azı bir üzvünün, eləcə də bankın struktur bölmələrinin rəhbər işçilərinin iştirakı ilə təkcə sayda üzvlərdən ibarət olmaqla yaradılmalıdır. Riskləri idarəetmə komitəsinin səlahiyyətləri Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktları ilə tənzimlənir.

Kredit komitəsi

Kredit komitəsi bankın İdarə Heyəti üzvlərindən və struktur bölməsinin rəhbərlərindən təşkil olunur. Komitəyə İdarə Heyətinin üzvü rəhbərlik edir. Bankın Baş Maliyyə İnzibatçısı və mühasibat xidmətinin vəzifəli şəxslərindən biri komitənin üzvü olmalıdır.

Kredit komitəsinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müşahidə Şurasının müəyyən etdiyi limitlərdən artıq kreditlərin verilməsi və kredit öhdəliklərinin götürülməsi, habelə onların şərtlərinin dəyişdirilməsi və restrukturizasiyasını təsdiq etmək;
2. kreditlərin cəmləşmələrinə nəzarət etmək;
3. müxtəlif fəaliyyət növlərinin və sahələrin kreditləşməsi üçün qaydaların hazırlanması və tətbiq edilməsini təmin etmək;
4. kreditlərin və kredit öhdəliklərinin faiz dərəcələrini müəyyən etmək;
5. vaxtaşırı kredit portfelinin qəflətən monitorinqini həyata keçirmək;
6. girovların müntəzəm olaraq yenidən qiymətləndirilməsini təmin etmək;
7. kreditlərin verilməsi üzrə səlahiyyətlərə və prosedurlara riayət edilməsini təmin etmək;
8. kreditlərin qaytarılması üçün görülən bütün tədbirlərin icrasına rəhbərlik etmək;
9. kreditlər üzrə mümkün zərərlər üçün yaradılmış ehtiyatların yetərliyini (adekvatlığın) yoxlamaq və təhlil etmək;

10. ayda bir dəfədən az olmamaq şərtlə kreditlərin alınması üçün ərizələri nəzərdən keçirmək;

11. ən azı ayda bir dəfə kredit portfelinə aid riskləri təhlil etmək;

12. Mərkəzi Bankın qaydalarına uyğun şəkildə bütün kreditlərin təsdiqi, təsnifatı, ehtiyatların yaradılması, vaxtında və tam həcmdə ödənilməsi üçün struktur bölmələri tərəfindən hazırlanmış qayda və prosedurlara baxmaq və təsdiq olunması üçün Müşahidə Şurasına təqdim etmək.

Aktiv və passivləri idarəetmə komitəsi

Aktiv və passivləri idarəetmə komitəsi likvidliyinin və bütövlüklə aktiv və passivlərin idarə edilməsi üçün məsuliyyət daşıyan bankın İdarə Heyəti üzvlərindən və struktur bölmələrin rəhbərlərindən təşkil olunur. Komitəyə bu sahədə təcrübəsi olan İdarə Heyətinin üzvü rəhbərlik edir.

Aktiv və passivləri idarəetmə komitəsinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş qaydalara əsasən likvidlik və bazar risklərinin, habelə maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi istiqamətlərini və hədəflərini müəyyən etmək;

2. onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş risklərin idarə edilməsi ilə əlaqədar istiqamət və hədəflərlə bağlı qanunvericiliyə riayət edilməsini təmin etmək.

İnformasiya texnologiyaları komitəsi

İnformasiya texnologiyaları komitəsi İdarə Heyəti üzvlərindən və müvafiq struktur bölmələrin rəhbərlərindən təşkil olunur. Komitəyə informasiya texnologiya sistemlərinin idarəedilməsi təcrübəsinə malik olan İdarə Heyətinin üzvü rəhbərlik edir.

İnformasiya texnologiyaları komitəsinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. bankın idarəetmə informasiya və digər avtomatlaşdırılmış sistemlərinin mükəmməl və fasiləsiz işini təmin etmək və monitorinqini aparmaq;

2. mühasibat uçotu və menecment informasiya sisteminin məlumatları üzrə adekvat ehtiyat nüsxələrinin (ehtiyat nümunələrinin) yaradılması üçün "Gözlənilməz hallar üzrə tədbirlər planının" işlənilib hazırlanmasını təmin etmək;

3. informasiya texnologiyaları üzrə prosedurların hazırlanmasını təmin etmək.

İnformasiya texnologiyaları üzrə prosedurlar aşağıdakı sahələri əhatə edir:

1. informasiya texnologiyalarının tətbiqi;

2. informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi;

3. məlumatlara daxilolma hüququ;

4. informasiya texnologiyaları vasitələrinin fiziki təhlükəsizliyi;

5. tətbiqetmə üzrə nəzarət mexanizmləri;

6. fəvqəladə hallar və ehtiyat mərkəzi.

İnformasiya texnologiyaları komitəsinin sədri informasiya texnologiyalarının səmərəli fəaliyyəti üçün məsuliyyət daşıyır. İnformasiya texnologiyaları üzrə struktur bölmənin rəhbəri İnformasiya texnologiyaları komitəsinin rəhbərinə hesabat verir.

İnformasiya texnologiyaları üzrə bütün mühüm məsələlərə İnformasiya texnologiyaları komitəsi tərəfindən müsbət rəy verildikdə və həmin məsələlərə İdarə Heyətinin razılığı olduqda Müşahidə Şurası bu məsələlər üzrə müvafiq qərar qəbul edir.

İnformasiya texnologiyaları komitəsinin sədri Müşahidə Şurasına əvvəlcədən müvafiq məlumat vermədən heç bir kənar şəxsi bankın informasiya texnologiyaları sistemlərinə xidmət göstərməyə cəlb edə bilməz.

Maliyyə idarəetməsi və hesabatlıq

Bankın maliyyə idarəetməsi və hesabatlılığı aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətdir:

1. uçotun idarə edilməsi prosedurları;
2. rəhbərliyə məlumat;
3. maliyyə nəzarəti.

Maliyyə idarəetməsi və hesabatlılığı üzrə vəzifələr aşağıdakı kimi bölüşdürülür:

1. Müşahidə Şurası bankın maliyyə idarəetməsinin və hesabatlığının üsullarını və qaydalarını müəyyən edir, onların lazımı qaydada və vaxtında yerinə yetirilməsinə nəzarət edir;

2. illik maliyyə hesabatları Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən təsdiq edilir. Müşahidə Şurası illik maliyyə hesabatlarının əsas istifadəçilərə vaxtında çatdırılmasını, Audit Komitəsi isə onların mötəbərliyini və aydınlığını təmin edir;

3. İdarə Heyəti Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş büdcə və maliyyə planlaşdırılması sistemini yaradır və proqnozlaşdırılan mənfəətləyin vaxtaşırı təhlilini aparır;

4. Baş maliyyə inzibatçısı bankın mühasibat, hesabatlıq və maliyyə nəzarəti funksiyalarının lazımı qaydada təşkil edilməsini və onlara əməl edilməsini təmin edir;

5. Baş maliyyə inzibatçısı mühasibat prosedurlarının idarə edilməsini və bütün maliyyə və vergi hesabatlarının vaxtında hazırlanmasını və təqdim edilməsini təmin edir;

6. Struktur bölmələrin rəhbərləri Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş daxili qaydalara uyğun olaraq maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün məlumatın hazırlanmasını və təqdim edilməsini təmin edir.

Bankın bütün struktur bölmələri və mühasibat xidmətinin əməkdaşları məhsul və xidmətlər haqqında cari məlumat bazasını yaradır. Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti və ya bankın hər bir inzibatçısı bu məlumat bazasında saxlanan

məlumatlarla istənilən zaman tanış olmaq hüququna və imkanına malik olmalıdırlar.

Filial və şöbələrin əməliyyatları bankın mühasibat kitablarında real vaxt rejimində və mərkəzləşdirilmiş qaydada əks etdirildikdə həmin filial və şöbəyə baş mühasibin təyin olunması məcburi deyildir.

Büdcənin hazırlanması

Büdcə növbəti təqvim ili üçün il başlanmazdan əvvəl tərtib olunur. Büdcənin hazırlanması ilin əvvəlinə bir ay qalmış başa çatdırılır.

Büdcə Baş Maliyyə İnzibatçısının rəhbərliyi altında hazırlanır, İdarə Heyəti ilə razılaşdırılır və bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Büdcənin icrasına məsul olan şəxslər və müddətlər müəyyən edilir.

5.5 . Bank iqtisadiyyatı

İstehsal bank iqtisadiyyatının strukturunda marketinq, maliyyə və işçi heyətlə yanaşı, bankın bir neçə funksiyasından biridir. Bu funksiyanın məzmununun strukturlaşdırılması, bir qayda olaraq, daha geniş “Bank işi” predmet sahəsi çərçivəsində şərh olunan bankın istehsalı problematikası üzrə biliklərin üzə çıxarılması üçün lazımdır. Bank istehsalının predmet sahəsini üç hissəyə bölmək olar: bankın istehsal əməliyyatları (bank əməliyyatları), bankda istehsal proseslərinin texnologiyası və təşkili (müşətilərə xidməti göstərilməsi üzrə bank biznes-prosesləri) və bank məhsullarının işlənilib hazırlanması.

“Bank məhsulu dedikdə, müəyyən (konkret və ya tipləşdirilmiş) bankın müşətilərinə göstərilən (kənar məhsul) və ya bankın işi üçün daxili əhəmiyyət daşıyan (daxili məhsul) bank xidməti və ya bank əməliyyatı başa düşülür. Həmçinin “qarışıq” məhsullar da mümkündür. Bu mənada “bank məhsulu”na son nəticədə aşağıdakılar daxildir:

a) bank məhsulunun iqtisadi xarakteristikası (məqsədli təyinatı, mahiyyəti və rolu);

b) bank məhsulunun təqdim olunması və səmərəli satışının təşkili qaydası: qiymət, müddət, sənəd dövriyyəsinin qaydaları, uçot qaydası və s.;

c) “bank məhsulu”nun satışını müşayiət edən tam bank sənədləri zərfi (müqavilələr, blanklar və s.),

“Bank məhsulu” və “bank xidməti” anlayışları aşağıdakı əsərdə⁴ inkişaf etdirilmişdir:

“Bank fəaliyyəti (müşətiləyə yönəldilmiş hissəsi) aşağıdakı fundamental anlayışlar vasitəsilə açıqlana bilər:

⁴ Масленченков Ю.С., Тавасиев А.М. Банк и клиент – партнеры (расчетно-платежные и хеджирующие операции). – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – Глава 1.

– bank məhsulu – bankın ehtiyacı olan müştəriyə bu və ya digər xidməti göstərməsinin və göstərməyə hazır olmasının konkret üsuludur, yəni qaydaya salınmış, daxilən razılaşdırılmış və bir qayda olaraq, sənədlərlə rəsmiləşdirilmiş, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, bankın əməkdaşlarının (onun konkret bölmələrinin) xidmət göstərilən müştəri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin tam reqlamentini, müştəriyə xidmətin vahid və tamamlanmış texnologiyasını təşkil edən təşkilati, texniki-texnoloji, informasiya, maliyyə, hüquqi və digər hərəkətlər (proseduralar) kompleksidir;

– bank əməliyyatı – müştəriyə xidmət göstərilməsi (ona sifariş edilmiş konkret xidmətin göstərilməsi) prosesində bank işçilərinin praktiki hərəkətləri (nizama salınmış, daxilən razılaşdırılmış hərəkətlərin cəmi), bank məhsulunun həqiqətə çevrilməsi formasıdır. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, bank məhsulunun özü – bank texnologiyasından başqa bir şey deyil, yəni bank əməkdaşlarının müəyyən bacarığıdır ki, müştəriyə lazım olduqda istifadə oluna bilər, lakin “ehtiyatda” qalıb istifadə olunmaya da bilər.

– bank xidməti – bank əməliyyatının nəticəsidir, yəni müştərinin bildirdiyi tələbatın (kreditə, hesablaşma-kassa xidmətinə, zəmanətə, qiymətli kağızların, xarici valyutanın alqı-satqısına və s.) müəyyən dərəcədə təmin edilməsindən ibarət bank əməliyyatının yekunu və ya faydalı effektidir”.

Bankların öhdəlikləri və kapitalı üzrə əməliyyatları resursların toplanması üzrə əməliyyatlardır. Onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- xüsusi kapitalın formalaşması, onun tərkibinə nizamnamə kapitalı, ehtiyat və digər fondlar, bölüşdürülməmiş mənfəət və digər xüsusi mənbələr daxil edilir;
- qiymətli kağızların – səhm, istiqraz, sertifikat, veksellərin və s. emissiyası;
- depozit əməliyyatları;
- cari, hesablaşma, müddətli, müxbir və s. hesabların açılması üzrə əməliyyatlar.

Bankların aktiv əməliyyatları xüsusi və cəlb edilmiş ehtiyatların bank tərəfindən mənfəətin əldə edilməsi məqsədilə istifadəsi, habelə müştərilər tərəfindən komissiya ödənişləri hesabına bankın gəlirini təmin edən müştərilərə xidmət üzrə əməliyyatlardır.

Bankların aktiv əməliyyatlarını dörd qrupa bölmək olar:

- nəticəsində bankın kredit portfelinin formalaşdığı kredit əməliyyatları;
 - investisiya portfelinin formalaşması üçün əsas yaradan investisiya əməliyyatları;
 - bankın öz müştərilərinə göstərdiyi əsas xidmət növlərindən biri olan kassa və hesablaşma əməliyyatları;
 - müştərilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı digər aktiv əməliyyatlar.
- Kredit əməliyyatları aktiv və passiv əməliyyatlara bölünür.

Aktiv kredit əməliyyatlarına aiddir:

- ☐ müştərilərin kreditləşdirilməsi;
- ☐ digər bankların kreditləşdirilməsi;
- ☐ digər banklarda depozitlərin yerləşdirilməsi;
- ☐ banklarda ehtiyat müxbir hesabında vəsaitlərin yerləşdirilməsi;
- ☐ digər banklarda müxbir hesablarda vəsaitlərin yerləşdirilməsi.

Passiv kredit əməliyyatlarına aiddir:

- ☐ müştərilərin depozitlərinin alınması;
- ☐ digər bankların depozitlərinin alınması;
- ☐ bank kreditlərinin alınması.

Bankın investisiya portfelinin formalaşdırılması üçün zəmin yaradan investisiya əməliyyatlarına bankın öz hesabına qiymətli kağızlara investisiyalar aid edilir.

Hesablaşma əməliyyatları banklar üçün ənənəvidir. Onlara aiddir:

- 1) nağd pulla ödəmələr;
- 2) nağd pulların hesaba depozitə qoyulması;
- 3) nağd pulların hesabdən çıxarılması;
- 4) pulların ödəniş tapşırığı ilə köçürülməsi;
- 5) vəsaitlərin bir hesabdən digərinə köçürülməsi;
- 6) debet köçürməsi;
- 7) kredit köçürməsi.

Bank istehsalının texnologiyası və təşkili bankda təşkilati-texnoloji menecmentin idarəetmə obyektinin funksional komponentidir. Bank istehsalının texnologiyası və təşkilinin informasiya-linqvistika modelini aşağıdakılar təşkil edir:

- bölmələrin bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi və bank məhsulunu əldə etmiş müştərilərə xidmət göstərilməsi məşğul olan əməkdaşlarının fəaliyyət reqlamenti və vəzifə təlimatları;

- əsas bank biznes-proseslərinin texnoloji quruluşu (biznes-proseslərin mərhələlərinin instrumentarilərinin, vasitələrinin və reallaşdırma qaydasının cəmi, məsələn, “kreditləşmənin texnoloji quruluşu”, yaxud “müştərinin depozit hesabının texnologiyası”.

Ənənəvi bank məhsullarının reallaşdırılması üçün bankların ənənəvi iyerarxik təşkilati strukturunda ənənəvi bank bölmələri yaradılır. Hər bir bölmənin fəaliyyəti bölmə haqqında əsasnamə ilə tənzimlənir.

Bank marketingi. Bankın marketing kompleksi – marketing alətləri dəsti – bank xidmətləri istehlakçılarının məqsədli bazarının arzu olunan reaksiyasını əldə etmək üçün bankın istifadə etdiyi bank məhsulu, qiymət, bank məhsullarının yayılması və irəlilədilməsi metodlarıdır.

Marketing kompleksinə bankın öz məhsuluna olan tələbatə təsir etmək üçün bütün imkanları daxildir. Bu imkanlar dörd qrupa bölünür: “dörd P: product, price, place, promotion”⁵.

Bank məhsulu – bankın müştəri ilə müqaviləsində nəzərdə tutulan xidmətlər kompleksidir. Qiymət – müştərinin bank məhsulunu almaq üçün ödəməli olduğu pul məbləğidir. Bank məhsulunun yayılması metoduna bankın üçün bank məhsulunu əlverişli edən hərəkətləri daxildir.

Bankın marketing mühiti – bankdan kənarda və bankın daxilində fəaliyyət göstərən, bankın məqsədli bazarları ilə faydalı qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına və marketing xidmətləri tərəfindən dəstəklənməsinə təsir göstərən subyektlərin və qüvvələrin cəmidir.

Marketing bankın strateji planlarının işlənilib hazırlanmasına kömək edir. Strateji planlar isə, öz növbəsində, marketingin bankda rolunu müəyyən edir. Bankın marketing xidməti istehlakçıya istiqamətlənir. Lakin marketoloqlar digər bölmələrin fikri ilə hesablaşmalı və bankın ümumi strateji məqsədlərinə nail olunmasını təmin edən planlar sisteminin işlənilib hazırlanmasında onlarla əməkdaşlıq etməlidir.

Bankda öz rolunu reallaşdıran marketoloqlar marketing prosesinə cəlb edilir. Marketoloqun fəaliyyətinin diqqət mərkəzində müştəri durur. Bank bazarları segmentlərə bölür və özü üçün ona ən yaxşı imkanları təqdim edənləri seçir. Sonra öz bank məhsulunu ortaya çıxarmaq və bazarda effektiv yerləşdirilməsi hesabına ona rəqabət üstünlüklərini təmin etmək məqsədilə marketing kompleksini işləyib hazırlayır. Ən yaxşı marketing kompleksini işləyib hazırlamaq və onu uğurla reallaşdırmaq üçün bankın marketing xidməti marketing təhlili, marketing planlaşdırılması, marketing reallaşdırılması və marketing nəzarəti ilə məşğul olur. Marketing fəaliyyətinin hər bir istiqaməti üçün bank məhsulları və bank xidmətlərinin istehlakçıları bazarları üzrə marketing tədbirləri planı hazırlanmalıdır. Marketing planının əsas hissəsini marketing tədbirləri planının icmalı, bazarın təhlili, şanslar və təhlükələr, məqsədlər və problemlər, marketing strategiyaları, hərəkət proqramı, büdcə və nəzarət təşkil edir.

Əgər bankın marketoloqu bankın məqsədli auditoriyasının istehlakçılarının adətən hansı davranış tiplərini göstərdiyini bilərsə, onun fəaliyyəti daha effektiv olar. Fiziki şəxs tərəfindən bank məhsulunun alınması prosesinin hər bir mərhələsində alıcı davranışına təsir alətlərini bilməsi marketoloqa bank xid-

⁵ Котлер Ф., Армстронг Г, Сондерс Д., Вонг В. Основы маркетинга. / Пер. с англ. – 2-е европ. Изд. – М.: СПб.; К.: Издательский дом «Вильямс», 1999.

mətləri istehlakçıların məqsədli bazarı üçün müasir və effektiv marketing proqramlarını işləyib hazırlamağa imkan verir.

"Bankın maliyyəsi" predmeti bank iqtisadiyyatının başqa komponentləriylə qarşılıqlı əlaqədədir. Kommersiya bankından keçən bütün pul axınlarını, bəzi şərtliliklə növbəti hissələrə³ bölə bilərik:

1) birbaşa giriş axını (BGA) - passivlərin (nizamnamə ödənişləri, depozitlərin qəbulu, hesablaşma və cari hesablara daxil olmalar, şəxsi səhmlərin, veksellərin, istiqraz vərəqələrinin və s. satışı) cəlb edilməsi zamanı banka ödənişlərdir;

2) Geri çıxış axını (GÇA)- cəlb olunmuş passivlər üzrə bank ödənişləri (depozitlərin qaytarılması, faizlərin ödənilməsi, dividendlər, istiqraz vərəqələrinin ödənilməsi, cari və hesablaşma hesablarından vəsaitlərin çıxarılması və s.);

3) birbaşa çıxış axını (BÇA) - aktivlərin (əsas fondlara sərmayə, icbari ehtiyatlara köçürmələr, ssudaların verilməsi, qiymətli kağızların alılması, lizinqə sərmayə və s.) yerləşdirilməsi zamanı bankın ödənişləri;

4) Geri giriş axını (GGA) - yerləşdirilmiş aktivlər üzrə banka ödənişlər (əsas fondların satışı, ssudaların ödənilməsi, ssudalar üzrə faizlər, qiymətli kağızların satışı, lizinq üzrə ödənişlər və s.);

5) qeyri-investisiya giriş axını (Nd) - bilavasitə hər hansı aktivlərlə bağlı olmayan müştərilərin (konsultasiyalar, əməliyyat və trest xidməti, broker xidmətləri və s. üzrə) maliyyə fəaliyyətinin təminatı üzrə iş üçün gəlirlərdir;

6) qeyri-investisiya çıxış axını (Nr) - bankın (icarə, təmir, əməkhaqqı, hüquq xidmətləri, rabitə xidmətləri və s.) fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı xərclər;

7) azad axın- yuxarıda sadalanan axınlardan heç birinə daxil olmayan ödənişlər.

Kommersiya bankının kreditlər və depozitlər üzrə faiz dərəcələri əsas bank məhsullarının qiymətini müəyyən edir. Buna görə də bu faizlərin rəşional ölçülərinin əsaslandırılması bank maliyyəçilərinin əsas məqsədlərindən biridir.

Bankın maliyyə analitikinə rolunun təsvir edilməsi üçün korporasiya strukturunda maliyyə analitikinə rolu və müddələrinə xarakteristikası əsas kimi xidmət edir. Bankın maliyyə analitiki rəhbərliyin qərar və planlarının bankın maliyyə sağlamlığına necə təsir edəcəyini qiymətləndirməlidir. Daxili konsultant olaraq, analitik gəlirlilik, vəsait axını və bank əməliyyatlarını araşdırır, fəaliyyətin müvafiq sferaları haqqında informasiyanı izah edir və maliyyələrin idarə edilməsinin münasib metodlarını hazırlayır. Analitik bankın ali rəhbərlərinin ehtiyaclarına xidmət edir və ümumi mənada qərarların qəbul olunmasında və siyasət seçimində iştirak etmir. Onun işi hərəkətlərin alternativ üsullarını müəyyən etməkdən, aydınlaşdırmaqdan və qiymətləndirməkdən ibarətdir. Maliyyə analitiki çox mürəkkəb məsələləri yerinə yetirir ki, bura likvid

³ Синки Д.Ж. Управление финансами в коммерческих банках/Пер. с англ.– М. 1994

vəsaitlərlə vəziyyətin təhlili və bankın gəlirliliyi, həmçinin maliyyə əməliyyatlarının gedişatına daimi nəzarətin həyata keçirilməsi aiddir. O, həmçinin daha uzunmüddətli və əhəmiyyətli layihələrdə iştirak edir ki, bura kapital strukturunun təhlili, investisiyanın əsas variantlarının qiymətləndirilməsi, dividendlərin ödənilməsinə yönəldilən illik gəlir payının müəyyən edilməsi daxildir.

Fundamental analizin nəticəsi aşağıdakıların effektivliyinin qiymətləndirilməsidir:

- aktivlər portfelinin idarə edilməsi;
- kapital strukturunun idarə edilməsi;
- kapitalın kafililiyinin idarə edilməsi;
- məhsuldar aktivlərdən istifadədən gəlirlərin maksimallaşdırılması;
- xərclərin idarə edilməsi;
- aktivlərin dəyərinin idarə edilməsi;
- faiz riskinin idarə edilməsi;
- səhmdar kapitalının dəyərinin idarə edilməsi.

Bankın fundamental təhlil məsələlərinə tam cavab verən balans modeli belədir:

$$\text{aktivlər} - \text{borc kapitalı} = \text{kapital}.$$

Göstəricilərin tərkibi və təhlil metodikası əsasən bankın maliyyə-iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən əsas sintezləşdirən informasiya mənbəyi olan bank balansına əsaslanır.

Bankın fundamental analizi növbəti parametrlər üzrə bankın kommersiya fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir:

- 1) aktivlər, cəlb edilmiş və şəxsi vəsaitlərin strukturunun keyfiyyəti;
- 2) cari xərclərin funksional analizi əsasında onların dinamikası;
- 3) xalis və ümumi gəlirlərin ölçüləri;
- 4) gəlirin dekompozisiya təhlili;
- 5) xalis və ümumi gəlirlərin ölçülərinə, gəlirin normasına və cari əməliyyat xərclərinə müəyyən təsir göstərən amillər;
- 6) bankın QEP-i (ehtiyat və faizlərin həcmələri hissəsində qep-i);
- 7) vasitələrin bankdaxili dövriyyəsini nəzərə alaraq bankın gəlirlilik səviyyəsinin göstəricisi kimi spread;
- 8) şəxsi kapitalın multiplikatorunun effektivliyi;
- 9) əlavə edilmiş dəyər;
- 10) səhmdar kapitalın dəyər qiymətləndirilməsi.

Son zamanlar insan resursları iqtisadiyyatına yüksək diqqətin səbəbləri arasında bunlar ayrılır: bankın strategiyası ilə personalın inkişaf proseslərinin obyektiv əlaqəsi, ixtisaslaşdırılmış menecerlərin işə götürülməsində çətinliklər, əməkdaşların ixtisaslaşdırılmanın yeni məqsədlərinə daha elastik, daha asan uyğunlaşma ehtiyacı, işçi heyətin bank biznesinin məqsədləri ilə sıx əlaqəsi, nəticələrin və onların mükafata təsirinin qiymətləndirilməsinə böyük aksent,

işçi heyətin planlaşdırılmasında daha mükəmməl metodologiya və təcrübəyə ehtiyac.

Bankın kadr siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsinə fəaliyyətin aşağıdakı növləri daxildir:

- * kadrlarla işin konsepsiyasının hazırlanması;
- * kadrların inkişafının planlaşdırılması;
- * bankın və aparatın ali rəhbər kadrlarının seçilməsi və yerləşdirilməsi;
- * ali rəhbər edən vəzifələrə kadrların ehtiyatının hazırlığı konsepsiyanın formalaşması və planlaşdırılması;
- * rəhbərlər və onların müavinləri vəzifəsinə kadr ehtiyatının hazırlanması;
- * ortaixtisaslı və mütəxəssis kadrların hazırlanması və yenidən ixtisaslaşması;
- * kadrların hazırlanması və yenidən ixtisaslaşması sahəsində ali məktəblərlə, ixtisasın artırılması mərkəzləriylə və digər strukturlarla əlaqə;
- * hazırlıq və kadrların yenidən hazırlanması sisteminin maliyyələşdirilməsi.

5.6. Bank fəaliyyətində risklərin növləri

Risqlərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən təşkilati struktur ümumi bank səviyyəsində (Bazar riski: faiz dərəcəsi riski, valyuta riski, kapital riski, əmtəə riski) gözlənilməz hadisələrin bankın kapitalına mənfi təsir göstərə bilməsi və bankın biznes məqsədlərini həyata keçirmək imkanlarının məhdudlaşdırmasının qarşısını almaqla bərabər, həmçinin bankın daxilindən qaynaqlanan, yəni ayrı-ayrı fərdi əməliyyat səviyyəsində (Kredit riski: əməliyyat riski, nüfuz riski, strateji risk, likvidlik riski) ortaya çıxan riskləri minimize etmək məcburiyyətindədir.

Kredit riski, aktivin dəyərini itirməsinə və yaxud dəyərsiz hala düşməsinə səbəb olan, borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi kimi hadisəsindən (balansdankənar hadisələr daxil olmaqla) yaranan zərər ehtimalıdır. Kredit risklərinin idarə edilməsində məqsəd, belə kredit hadisələrini aradan qaldırmaq, kredit riski təhlükəsini məqbul olan parametrlər daxilində saxlamaq, bank aktivlərinin sağlamlığını qorumaq və onlardan əldə olunacaq gəlirlərin itkiləri örtəcəyini təmin etməkdən ibarətdir. Banklar, bütün kredit portfelinin riskini, eləcə də ayrı-ayrı kreditlərdə və ya əməliyyatlarda mövcud olan riskləri idarə etməlidir.

Risqlərin İdarə Edilməsi Departamenti kredit risklərinin idarə edilməsində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

1. Əks tərəfin kredit sazişinin şərtlərinə riayət etməsinə nəzarət etmək;
2. Mütəmadi olaraq müştərinin fəaliyyətindəki dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün onunla görüşlər təşkil etmək;

3. Davamlı olaraq kreditin yalnız kredit sazişində göstərilən məqsədlər üçün istifadə olunmasını yoxlamaq;

4. Mövcud olan bütün məlumatlar (kütləvi informasiya vasitələrinin nəşrləri daxil olmaqla) vasitəsilə müştərinin, eləcə də onun zamanətçilərinin maliyyə vəziyyətinə nəzarət etmək;

5. Lazım gəldikdə vaxtı ötmüş kreditlərlə əlaqədar müvafiq prosedurlardan istifadə etmək.

Kredit risklərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı ölçülər hesablanı bilər:

Qabaqcadan ödənilmə riski: bu risk müştərinin və ya əks tərəfin krediti ödəyə bilməməsi nəticəsində yaranan zərər riskidir. Bu zaman zərərin ölçüsü qüvvədə olan bazar dərəcələrindən asılı olur. Qabaqcadan ödənilmə riski, kredit ekvivalentliyi prinsipinə görə ölçülməlidir və riskin vəziyyətinin cari bərpa dəyərinin bazardakı dəyişikliklərin nəticəsi kimi müəssisənin gələcək potensial risk təhlükəsinin bəzi çoxsaylı təxminlərinin cəmini əks etdirməlidir.

Cari təhlükə: bu, əks tərəfin bu gün krediti ödəyə bilmədiyi və vəziyyətin cari bazar şəraitində yenidən qiymətləndirilməsinə ekvivalent olduqda yaranan zərər növüdür.

Potensial risk təhlükəsi: əks tərəf gələcəkdə müəyyən olunmuş müddət ərzində krediti ödəyə bilmədikdə nəyin itiriləcəyini əks etdirən əməliyyatın, gələcək cari bərpa dəyərinin qiymətləndirilməsidir. Mükəmməl təcrübəyə əsasən, bu dəyər simulyasiya vasitəsilə əldə olunmalıdır və bazarın dəyişkənliyi, portfelin təsiri, əvəzləşdirmə müqavilələri, girov və digər kredit vasitələrini (zamanətlər, akkreditivlər və s.) nəzərə almaqla, riskə məruz dəyərə görə bazar riski simulyasiyasına analoji olmalıdır. Nisbətən mürəkkəbləşdirilmiş alternativ təcrübəyə görə, potensial risk təhlükəsini hesablamaq üçün qiymətləndirmələrdən etibarlı istifadə oluna bilər.

Gözlənilən zərər, mövcud məlumatla əsasən bankın üzlaşacağı ehtimal edilən zərərlərin səviyyəsini əks etdirir. Bu, gələcək potensial təhlükənin əks tərəfin krediti ödəyə bilməməsi ehtimalı və nəzərə alınmış yığılma dərəcələri ilə riyazi ehtimaldır. Gəlirlərə tətbiq edilən kredit riski dəyəri kimi istifadə edilən gözlənilən kredit itkisi ölçüləri, bankı uzunmüddətli istifadə olunan kredit zərərlərindən qorumaq üçün bir vasitədir.

Gözlənilməyən zərər, faktiki zərərin gözlənilən zərərdən yuxarı və ya aşağı olacağı ehtimalını əks etdirir. Gözlənilməyən zərərin səviyyəsi, müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində ən pis kredit zərərinə ölçməklə qiymətləndirilir. Müəyyən edilmiş etibarlılıq səviyyəsi çərçivəsində gözlənilməyən zərərləri hasil etmək üçün kifayət risk kapitalının bölüşdürülməsi ilə gözlənilməyən zərər ölçüləri, bankı gözlənilən kredit zərərinə xeyli yüksək olan qısamüddətli zərərlərdən qoruyan vasitədir.

Hesablaşma riski: əks tərəfdən gözlənilən ödənilməmiş məbləğlərdir ki, burada dəyər artıq bank tərəfindən əks tərəfə göndərilmişdir. Məsələn, hesablaşma riski xarici valyuta əməliyyatları ilə və ya qiymətli kağızların sərbəst təchiz edilməsi zamanı (ödəniş qəbul edilməzdən əvvəlki təchizat) yarana bilər.

Spot xarici valyuta əməliyyatları baş verdiyi halda, bu riskin saat qurşağındakı fərqlər, valyutanın ödənilməsi və onun benefisiarının hesabına göndərilməsi zamanı yaranan vaxt fərqlərinə görə meydana çıxması ehtimal edilir.

Likvidlik riski, bankın aktivlərində olan artımı maliyyələşdirə bilməməsi və öz öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirə bilməməsi riskidir. Banklara təsir göstərə biləcək üç növ likvidlik riski vardır:

1. Qısamüddətli nağd vəsaitlərə olan tələbləri yerinə yetirmək üçün kifayət qədər pul və qiymətli kağızları saxlaya bilməməsi;

2. Əlavə maliyyələşdirmənin əldə edə bilməməsi;

3. Bazar mövqeyini bağlaya və ya ləğv edə bilməməsi.

Gələcək maliyyələşdirmə tələblərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Risklərin İdarə Edilməsi Departamenti hər bir valyuta üzrə proqnozlaşdırılan nağd vəsaitlərin axınını qiymətləndirməli və nəzarət altında saxlamalıdır. Bazar və ya bazar likvidliyinin itirilməsindən yaranan likvidlik ehtiyaclarını ödəmək üçün yaradılan alternativ strategiyalar bankın gözlənilməyən hallar üzrə likvidliyin planlaşdırılması prosesinə daxil edilməlidir.

Bankın fəaliyyət göstərdiyi bazarlardakı likvidlik riskləri müntəzəm olaraq qiymətləndirilməlidir. Müvafiq hallarda, bazar likvidliyi riski, bazar mövqeyinin bağlanması üçün təxmin olunan vaxtı əks etdirməklə riskə məruz dəyər modelinə daxil edilməlidir.

Likvidlik Boşluğu riski (müxtəlif zaman “dilimləri” və valyuta növləri üzrə proqnozlaşdırılan nağd vəsaitlərin mədaxili ilə məxarici arasındakı fərq), gələcəkdə likvidlik boşluğunun yarandığı vaxtlardakı nağd vəsait axınının diskont edilmiş dəyərində nəzarət etməklə və müvafiq faiz dərəcələrindəki dəyişiklikləri nəzərə almaqla ayrıca nəzərə alınmalıdır.

Bank tərəfindən onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin idarə edilməsi və nəzarəti üzrə ən azı aşağıdakıları əhatə edən likvidliyin idarə olunması prosesi formalaşdırılmalıdır:

Aktivlərin idarə olunması üzrə:

1. müxbir hesablardakı qalıqların monitorinqi;
2. kreditləşmə həcmnin monitorinqi;
3. kredit portfelinin keyfiyyətinin monitorinqi;
4. kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin monitorinqi;
5. bankın qiymətli kağızlar portfelinin monitorinqi;
6. repo əməliyyatları üzrə alınmış qiymətli kağızların monitorinqi;
7. təminat qismində istifadə oluna bilən aktivlərin monitorinqi;
8. likvidliyin adekvat səviyyədə saxlanması məqsədilə satıla bilən əsas və digər qeyri-likvid vəsaitlərin monitorinqi.

Öhdəliklərin idarə olunması üzrə:

1. son illərin tendensiyaları, mövsümi amillər, faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsinə həssaslıq və digər makroiqtisadi amillər nəzərə alınmaqla, bank tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmnin monitorinqi;

2. depozitlərin həcmnin monitorinqi (o cümlədən, bankların və digər hüquqi şəxslərin depozitləri, “overnayt” əməliyyatları);
3. depozit və digər öhdəliklər üzrə ödəmə müddətlərinin monitorinqi;
4. bankın əsas öhdəliklərinin kreditörələri üzrə daimi monitorinqin aparılması və onlarla əlaqələrin dəstəklənməsi;
5. öhdəliyin növü, öhdəlik üzrə kreditör və onun yerləşdiyi ərazi nəzərə alınaraq öhdəliyin mənbələri üzrə cəmləşmənin monitorinqi;
6. balansarxası öhdəliklərin monitorinqi.

Əməliyyat riski, qeyri-adekvat və ya uğursuzluqla nəticələnmiş daxili proseslərdən, insanlardan və ya sistemlərdən, yaxud kənar hadisələrin baş verməsindən yaranan zərər riskidir. Əməliyyat riskinin aşağıdakı kateqoriyaları mövcuddur:

1. insan resursu riski – bankın əməkdaşları tərəfindən bank fəaliyyəti ilə bağlı normativ hüquqi sənədlərdə müəyyən edilmiş tələblərin, habelə bank-daxili qaydaların pozulması ilə əlaqədar xərclərin (zərərin) yaranması riskidir;
2. sistem riski – bankda mövcud sistem və ya texnologiyalarda hər hansı təqsir olmadan baş verən problemlərlə əlaqədar xərclərin (zərərin) yaranması riskidir. Hər hansı bir niyyətlə sistem və ya texnologiyalarda baş verən itkilər insan resursu riski və ya kənar risk kimi təsnifləşdirilməlidir.
3. proses riski - qayda və prosedurlarda olan boşluqlar və ya müxtəlif əməliyyat və fəaliyyət növlərini əhatə edən qaydaların olmaması ilə əlaqədar yaranan riskdir.
4. kənar risklər - üçüncü tərəf və ya təbiətin vurduğu ziyan nəticəsində xərclərin (zərərin) yaranması riskidir.

Bundan başqa, bank fəaliyyətində Nüfuz riski və Strateji risk kimi risklərin idarə edilməsi də vacibdir. Nüfuz riski – banka qarşı etimadın azalması və mənfəət ictimai rəy nəticəsində xərclərin (zərərin) yaranması riskidir.

Strateji risk isə strateji hədəflərin düzgün seçilməməsi nəticəsində bankın üzləşdiyi riskdir.

Beləliklə, hər bir bankda onun əməliyyatlarının növünə, həcminə, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə adekvat risklərin idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır.

Risklərin idarə edilməsi sistemi qurularkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. bankın missiyası, strateji və taktiki hədəfləri;
2. bankın əməliyyat və fəaliyyət növləri;
3. bankın menecment və əməliyyat prosesləri;
4. bankdaxili təşkilati struktur;
5. daxili, xarici və tənzimləyici mühit;
6. risklərarası əlaqə və onların biri-birinə təsiri;
7. böhran vəziyyətində bankın dəstəklənməsi tədbirləri.

Risqlərin idarə edilməsi sistemi mütəmadi olaraq bankın daxili audit bölməsi tərəfindən qiymətləndirilməli və nəticələr barədə bankın Audit Komitəsinə hesabat verilməlidir.

Bank fəaliyyətində mövcud olan risklərin idarə edilməsi məqsədilə bankda kredit riskinin səmərəli idarə edilməsi ilə bağlı Kredit komitəsi, likvidlik və bazar risklərinin idarə edilməsi üzrə Aktiv və Passivləri İdarəetmə Komitəsi yaradılır.

Zəruri hallarda bankın informasiya texnologiyaları sistemlərinin səmərəli və təhlükəsiz işini təmin etmək, habelə bankın qarşılaşdığı digər risklərin idarə olunması məqsədi ilə İnformasiya texnologiyaları komitəsi və digər komitələr yaradıla bilər. Bankdaxili komitələrin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının normativ xarakterli aktları, korporativ idarəetmə standartları və bankın daxili sənədləri ilə tənzimlənir.

Banklarda risklərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən təşkilati struktur yaradılarkən aşağıdakılar təmin edilməlidir:

1. təşkilati strukturun bütün səviyyələri arasında effektiv əlaqə və informasiya axını;
2. maraqlar münaqişəsinin yaranmaması;
3. məsuliyyət və səlahiyyətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
4. müstəqil və şəffaf qərar qəbul etmə prosesi;
5. bankın məruz qala biləcəyi risklər barədə daimi olaraq bank rəhbərliyi və struktur bölmələrinin məlumatlandırılması;
6. bankdaxili risk mədəniyyətinin formalaşdırılması.

Risqlərin idarə edilməsi strukturu aşağıdakılardan ibarətdir:

Müşahidə Şurası. Müşahidə Şurası bankın fəaliyyəti nəticəsində məruz qala biləcəyi bütün riskləri anlamalı, onlar barədə tam məlumat əldə etməli, bütün risklərin adekvat səviyyələrini, onları idarəetmə imkanlarını müəyyən etməli və riskləri düzgün müəyyənləşdirən, qiymətləndirən, onlara nəzarət edən səmərəli risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasını təmin etməlidir.

Risqlərin idarə edilməsi prosesində bankın Müşahidə Şurasının vəzifə və səlahiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir: bankın risklərinin idarə edilməsi siyasətini, risklərin idarə edilməsi üzrə təşkilati strukturunu, səlahiyyət və məsuliyyətlərini, müxtəlif əməliyyat və fəaliyyət istiqamətləri üzrə daxili qayda və prosedurları, risklərin idarə edilməsi işində istifadə edilən müxtəlif metodologiyaları, limitləri təsdiq etmək; risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyi və səmərəliliyinin təmin edilməsinin yoxlanılmasına dair daxili audit bölməsinə tapşırıqlar vermək; bankın qəbul edəcəyi riskin səviyyəsini müəyyənləşdirmək; adekvat risklərin idarə edilməsi qaydalarının hazırlanmasını təmin etmək; Mərkəzi Bankın tələbləri nəzərə alınmaqla bankın kapitalı üzrə kəmiyyət və keyfiyyət tələblərini müəyyən etmək; bankın idarə heyətinə risklərin idarə edilməsi ilə bağlı tövsiyələr vermək; Risklərin idarə edilməsi komitəsindən (RİK) mütəmadi hesabatlar tələb etmək; RİK-ə rəhbər təyin etmək.

İdarə Heyəti. İdarə Heyəti Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilən və risklərin idarə edilməsini həyata keçirən təşkilati strukturu yaradır və risklərin idarə edilməsi üzrə bütün qayda və prosedurların hazırlanmasını təmin edir. İdarə Heyəti öz fəaliyyəti ilə əlaqədar olan riskləri anlamalı, bankın effektiv və qanunvericiliyə uyğun qaydada fəaliyyət göstərməsi üçün mükəmməl və etibarlı nəzarət mühitinin yaradılmasını, bu mühitin qorunub saxlanılmasını, səlahiyyətlər iyerarxiyasını, vəzifə və məsuliyyətlə, o cümlədən səlahiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və qərarların qəbul edilməsi prosedurlarını, professional bilik və təcrübəyə malik risklərin idarə edilməsi heyətini və onların davamlı olaraq bilik və peşəkarlıq səviyyələrinin artırılmasını təmin etməlidir. İdarə Heyəti risklərin idarə edilməsi bölməsinə cavabdeh olan İdarə Heyətinin üzvünü təyin etməlidir. Risklərin idarə edilməsi prosesində bankın İdarə Heyətinin səlahiyyət və vəzifələri ən azı aşağıdakılardan ibarətdir:

1. risklərin idarə edilməsi funksiyasının vəzifə və səlahiyyətlər bölgüsünü müəyyən etmək;
2. risklərin idarə edilməsi sisteminə yetərli sayda təcrübəli və peşəkar əməkdaşları cəlb etmək;
3. risklərin idarə edilməsi siyasətini tətbiq etmək və mütəmadi olaraq ona yenidən baxmaq;
4. risklərin idarə edilməsi bölməsinin işini qiymətləndirmək;
5. risklərin idarə edilməsi bölməsinə tapşırıqlar vermək.

Risklərin idarə edilməsi komitəsi. Bankda onun əməliyyatlarının növünə, həcminə, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə adekvat risklərin idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır. Risklərin idarə edilməsi sistemi bankın fəaliyyətinə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin müəyyən edilməsi və onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılmasını təmin etməlidir. Bankda risklərin idarə olunması üzrə daxili siyasət, qaydalar, təşkilati struktur və hesabatlıq sistemlərini, habelə risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, idarə edilməsi, monitorinqi və hesabatlığa dair minimum tələblər Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktları ilə tənzimlənir.

Müşahidə Şurası, İdarə Heyətindən asılı olmayan və risklərin idarə edilməsi üzrə müstəqil qərarlar qəbul edə bilən risklərin idarə edilməsi komitəsini (RİK) yaratmalıdır. Bu komitə bankda risklərin idarə edilməsi üzrə məsuliyyətə malik olan İdarə Heyətinin bir neçə üzvündən, eləcə də bankın struktur bölmələrinin rəhbər işçilərinin iştirakı ilə yaradılmalıdır. RİK-in iclasları ayda bir dəfədən az olmayaraq keçirilməli və nəticələri barədə bankın Müşahidə Şurasına hesabat verilməlidir. RİK-in sədri bankın Müşahidə Şurası tərəfindən təyin edilir. RİK-in sədri digər bankdaxili komitələrin üzvü olmalı və veto hüququna malik olmaqla bu komitələrdə məbləği məcmu kapitalının 1%-dən çox olan bütün əməliyyatlara dair qərarların qəbul edilməsində iştirak etməlidir.

RİK-in vəzifə və səlahiyyətləri Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş müvafiq əsasnamədə müəyyən edilir. RİK-in vəzifə və səlahiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. risklərin idarə edilməsi prosesinin hər bir mərhələsinə dair minimal tələbləri müəyyən etmək;
2. risklərin idarə edilməsi bölməsinə tapşırıqlar vermək və ondan mütəmadi hesabatları tələb etmək;
3. müxtəlif risklər üzrə limitləri müəyyənləşdirmək və təsdiq edilməsi üçün Müşahidə Şurasına təqdim etmək;
4. mütəmadi olaraq bankdakı risklərin vəziyyəti, risklərin idarə edilməsi sisteminin adekvatlığı və risklərin idarə edilməsi prosesinin effektivliyi haqqda Müşahidə Şurasına hesabat vermək;
5. risklərin idarə edilməsi siyasəti, bankdaxili risklərin idarə edilməsi funksiyası üzrə vəzifə və səlahiyyətləri, müxtəlif əməliyyat və fəaliyyət istiqamətləri üzrə qayda və prosedurları, risklərin idarə edilməsi işində istifadə edilən müxtəlif metodologiyaları müəyyənləşdirmək və yenidən baxmaq, təklifləri Müşahidə Şurasına təqdim etmək.

Risklərin idarə edilməsi bölməsi. Risklərin idarə edilməsi bölməsinin məqsədi gündəlik olaraq RİK-in fəaliyyətinə əməliyyat dəstəyinin təmin edilməsidir. Risklərin idarə edilməsi bölməsinə RİK tərəfindən mütəmadi tapşırıqlar verilir. Risklərin idarə edilməsi bölməsinin rəhbəri ən azı 3 il bank işi təcrübəsinə malik olmalıdır. Risklərin idarə edilməsi bölməsinin rəhbəri bankın İdarə Heyəti tərəfindən təyin edilir və Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilir. Risklərin idarə edilməsi bölməsinin istənilən məlumat bazasına çıxışı təmin edilməlidir.

Risklərin idarə edilməsi bölməsinin vəzifə və səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir:

1. bankın hər bir əməliyyat növü və fəaliyyət istiqaməti ilə bağlı bütün prosedur və qaydalarında risklərin müəyyənləşdirilməsi və minimallaşdırılması;
2. bankın fəaliyyətinin Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş risk limitləri çərçivəsində və daxili qaydalara uyğun həyata keçirilməsinə nəzarət edilməsi;
3. hər bir əməliyyat bölməsinin üzləşdiyi bütün spesifik risklərin müəyyən edilməsi, qayda və prosedurlarının yoxlanılması və onlarda risklərin müəyyənləşdirilməsi;
4. ayrı-ayrı risk kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, idarə edilməsi, nəzarətin həyata keçirilməsi və bu risklər barədə RİK-ə və bankın İdarə Heyətinə mütəmadi olaraq hesabatların təqdim edilməsi;
5. Bankın kapitalının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə, kapitalın adekvatlığına dair tələblərə riayət edilməsinə nəzarət.

VI FƏSİL. BANKLARIN ÖHDƏLİKLƏRİ VƏ KAPİTALI

6.1. Bankların öhdəlikləri

Bankların öhdəlikləri - banklar tərəfindən vəsaitlərin cəlb olunması və onun resurslarının formalaşması üzrə əməliyyatlardır. Bu əməliyyatların köməyi ilə banklar mənfəət əldə etmək məqsədilə kredit verilməsi, qiymətli kağızlara sərmayə qoyuluşu və s. üçün vəsaitlər toplayırlar. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bank passivlərinin formalaşması və onların strukturunun optimallaşdırılması, öhdəliklərin mənbələrinin keyfiyyətə səmərəli idarə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bank öhdəlikləri likvidlik səviyyəsini əks etdirən ardıcılıqla və onların xarakteri üzrə qruplaşdıraraq mühasibat balansında əks olunur. Mühasibat balansına öhdəliklər və kapital üzrə maddələr aşağıdakı kimi əks olunur:

Öhdəliklər

1. Mərkəzi Bank qarşısında öhdəliklər;
2. maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər;
3. müştərilər qarşısında öhdəliklər;
4. borc götürülmüş digər vəsaitlər;
5. digər öhdəliklər.

Kapital

1. nizamnamə kapitalı;
2. ehtiyatlar;
3. bölüşdürülməmiş mənfəət.

Öhdəliyin əsas xüsusiyyəti bankın borcunun olmasıdır. Öhdəlik - borcudur və ya müəyyən bir işi müəyyən şəkildə yerinə yetirmək və ya müəyyən şəkildə hərəkət etmək barədə verilmiş təminatdır. Öhdəliyin yerinə yetirilməsi aşağıdakı üsullarla həyata keçirilə bilər:

1. pul vəsaitlərinin ödənilməsi vasitəsi ilə;
2. digər aktivlərin verilməsi ilə;
3. xidmətlər göstərməklə;
4. bir öhdəliyin digəri ilə əvəz olunması vasitəsilə;
5. öhdəliyin kapitala keçirilməsi vasitəsilə.

Öhdəliklər həmçinin kreditörün hər hansı vəsait və ya əmlak üzərində öz hüquqlarının itirilməsi və ondan imtina etməsi kimi digər vasitələrlə də ödənilə bilər. Öhdəliklər keçmiş dövrlərin əməliyyatları (hadisələri) nəticəsində yaranır.

Bankların öhdəliklərinin tərkibi aşağıdakı kimidir: Azərbaycan Mərkəzi Bankının tələbləri; kredit təşkilatların tələbləri; tələb olunanadək depozitlər; müddətli depozitlər; digər borc götürülmüş vəsaitlər; hesablanmış ödəniləcək faizlər; subordinasiya olunmuş borclar və digər öhdəliklər.

Öhdəliklər aşağıdakı hallarda qısamüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilir:

1) öhdəliyin bankın əməliyyat prosesinin normal şəraitində ödənilməsi nəzərdə tutulduqda;

2) öhdəlik hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində ödənilməli olduqda.

Bütün digər öhdəliklər uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilir.

Bank, faizlərin ödənilməsi də daxil olmaqla uzunmüddətli öhdəliklərini, hətta onlar hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində ödənilməli olduqda belə, aşağıdakı şərtlərdə, uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirir:

1) öhdəliyin ilkin müddəti on iki aydan artıq dövr təşkil etmişdirsə;

2) öhdəliyin uzunmüddətli əsasda yenidən maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulduqda;

3) bu niyyətlər yenidən maliyyələşdirmə müqaviləsi ilə və ya maliyyə hesabatlarının təsdiq olunmasına qədər ödəniş cədvəlinin dəyişilməsi haqqında müqavilə ilə təsdiq olunduqda.

Maliyyə hesabatlarında öhdəliklər aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir:

1. tələb olunanadək və 1 ayadək;

2. 1 aydan 3 ayadək;

3. 3 aydan 6 ayadək;

4. 6 aydan 1 ilədək;

5. 1 ildən yuxarı.

Bankın öhdəliklərində depozitlərlə (Depozit – müvafiq müqavilə şərtləri ilə faizlər və ya komisiyon haqlar ödənilməklə və ya ödənilmədən müştərilərin (əmanətçilərin) tələbi ilə qaytarılmasını və ya başqa hesaba köçürülməsini nəzərdə tutan bankın balansında aparılan cari əmanət (depozit) və ya digər hesaba qoyulmuş və ya köçürülmüş pul vəsaitidir) bağlı əməliyyatlar mühüm rol oynayır. İqtisadi məzmununa və istifadə müddətlərinə depozitlərin tərkibi iki hissədən ibarətdir: tələb olunanadək depozitlər və müddətli depozitlər. Tələbolunanadək depozit onun sahibi tərəfindən bank hesablarına köçürülən və onun sahibinin ehtiyac yarandıqda tələb etdiyi depozit formasıdır. Bu vəsaitlər cari depozit hesablarında saxlanılır. Müddətli depozitlər hesablara köçürülərkən müəyyən edilmiş müddət ərzində bank hesablarında saxlanılan vəsaitlərdir.

Müddətli depozitlər üzrə hesablara sertifikatlar, veksellər, əhalinin məqsədli və müddətli əmanət hesabları, həmçinin əvvəlcədən müddəti müəyyən edilməyən, lakin asanlıqla təyin edilə bilən hesablar aiddir. Belə hesablara büdcə vəsaitlərinin saxlandığı və kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirildiyi və s. hesablar aid edilə bilər. Başqa banklardan alınmış depozitlər də müddətli adlanır, çünki belə vəsaitlər həmişə, bir qayda olaraq əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətə alınır.

Müddətli depozitlərin bir çox parametrləri, o cümlədən subyektləri, məbləğləri, müddətləri, qəbulu və qaytarılması qaydaları, istifadə üsulları kommersiya banklarının vəziyyətindən asılı olaraq çox fərqli və müxtəlif ola bilər. Bu,

bankların öz fəaliyyətlərində seçmiş olduqları istiqamətlərdən, onların maliyyə vəziyyətindən və malik olduqları imicdən asılı olur.

Əmanət sahibləri verdikləri pul qədər banklardan alacaqlı olurlar. Başqa sözlə, pulunu banka qoyan bir şəxs banka kredit vermiş olur. Bir sıra ölkələrdə ödəmələrin böyük bir hissəsi (təxminən 90%) banklar vasitəsilə olur. Pulun banknot yerinə əmanət şəklində bankda tutulması əmanətçiyə gəlir gətirir. Müddətləri baxımından əmanətləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür: müddətsiz əmanət; müddətli əmanət.

Banklardan istənilən an çıxarılmaq üzrə qoyulan əmanətlərə müddətsiz, müəyyən bir müddət sonunda götürülmə ilə qoyulan əmanətlərə isə müddətli əmanət deyilir. Tələb olunanadək depozitlər müxtəlif bank hesablarındakı vəsaitlərin sahibinin pul və hesablaşma sənədlərini yazmaqla birinci tələbdən əldə edə bilməsidir. Bunlara hüquqi şəxslərin cari və hesablaşma hesabında saxlanılan vəsaitlər, müxtəlif təyinatlı fondların vəsaitləri, hesablaşmalardakı vəsaitlər, digər kreditorların vəsaitləri, digər bankların müxbir hesablarındakı vəsaitlərin qalığı, fiziki şəxslərin tələb edilənədək əmanətlərdəki vəsaitləri və s. aiddir. Depozit sahiblərinin kateqoriyalarından asılı olaraq depozitləri hüquqi və fiziki şəxslərin depozitlərinə bölmək olar. Depozit əməliyyatının subyekti banklar və pulun sahibləri olan kreditorlar, obyekt isə banka verilən pullar sayılır. Bu hesabın sahibi üçün üstünlüyü onun yüksək likvidli olmasıdır. Ancaq onlar üzrə faizlər ya ödənilmir, ya da aşağı faiz müəyyən edilir.

Nəzərə alsaq ki, dünya bank təcrübəsində bankların cəlb etdiyi vəsaitlərin əsas hissəsini (təqribən 60-70%-ni) müddətli depozitlər təşkil edir, bizdə müddətli depozitlərin ümumi depozitlərdə xüsusi çəkisi 2-3 dəfə aşağıdır. Müxtəlif növlü depozit və əmanətlər üzrə ödənilən faiz siyasəti stimullaşdırıcı rola malik olmalı və müştəriləri öz vəsaitlərini nəinki qısa müddətə, hətta uzun müddətə banklarda saxlamağa təhrik etməlidir.

Bankların əsas xərcləri depozit və əmanət xidməti ilə bağlıdır. Cəlb edilmiş vəsaitin tərkib hissəsindən biri də əmanət qoyuluşudur. Yerli təcrübədə əmanət hesabları yalnız fiziki şəxslərə, xarici təcrübədə isə həm də qeyri-kommersiya təşkilatlarına və işgüzar firmalara da açılır. Fiziki şəxslər üçün açılan əmanət qoyuluşlarının müxtəlif növləri vardır: müddətli, uduşlu, məqsədli və s.

Azərbaycan Respublikasında mövcud bank qanunvericiliyinə uyğun olaraq əhəlinin əmanətləri bütün banklar tərəfindən, onların nizamnaməsində belə əməliyyatların aparılması üçün Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının verdiyi lisenziya əsasında qəbul edilə bilər.

Əmanətçi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən bank əmanətçinin qoyduğu pul vəsaitini saxlamağı, əmanət üzrə faiz şəklində və bankların təklif etdiyi başqa formada gəlir ödəməyi, əmanətlə hesablaşmalar üzrə əmanətçinin tapşırıqlarını yerinə yetirməyi tutulmuş şərtlərlə və qaydada geri qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Banklar ilk növbədə müştərilərin vəsaitlərini cəlb etmək və ya onların vəsaitlərini özündə saxlamaq üçün onlara kifayət qədər yüksək faiz gəliri əldə etməyi təmin etməlidir. Digər tərəfdən isə banklar kifayət qədər yüksək faiz dərəcəsi ilə qəbul edirlər.

Hal-hazırda isə banklar depozit və əmanət əməliyyatları üzrə faiz siyasətini təyin etməkdə sərbəstdirlər. Kommersiya banklarının bu cür siyasətinə müəyyən amillər təsir göstərir. Bankların faiz dərəcəsinə təsir göstərən əsas amillərdən biri Mərkəzi Bankın apardığı uçot siyasətidir. Çünki uçot siyasətinin aşağı düşməsi və ya qalxması kommersiya banklarının ssuda və depozitləri üzrə faizlərinin aşağı düşməsinə və ya qalxmasına səbəb olur. Mərkəzi bankların açıq bazarda apardığı əməliyyatlar da kommersiya banklarının faiz siyasətinə təsir göstərən pul-kredit tənzimlənməsinin əsas metodlarından biridir.

Düzündür, bu gün depozit problemi ilk növbədə banka inamla bağlıdır. Ona görə də, depozitin səviyyəsi, artma meyli bu təsiri özündə demək olar ki, həmişə əks etdirir. Depozitlər içərisində vacib yeri tələb edilənədək depozitlər tutur. İnkişaf etmiş ölkələrdə müştərinin tələbi ilə nağdlaşdırılan və ya başqa hesaba dərhal köçürülən depozitlərdən vəsait çeklərlə silinir. Onu da qeyd etmək ki, ödəmə dövrünün böyük əksəriyyəti bu çeklərlə aparılır. Bu hesablar üzrə müştərilərə ya faizlər ödənilir, ya qanunvericiliklə qadağan olunur, ya da bankın xidmət haqqında güzəştləri ilə müşayiət olunur. Bu əmanətlərin təklifi vacib bank xidmətləri olduğundan ödəmə sistemi tez bir zamanda effektivliyini artırdı, işgüzar əməliyyatlar sadələşdi, tezləşdi və təhlükəsizləşdi. Bu gün banklar müddətli əmanətlər xidmətindən geniş istifadə edir. Müddətli əmanət dedikdə müəyyən müddətə bankın istifadəsinə verilən, tələb edilənədək əmanətdən daha yüksək faizli depozit başa düşülür. Bank «portfeli»ndə bankların 2 cür müddətli əmanət qəbul etdiyi göstərilir: xüsusi müddətli əmanətlər və götürülməsi barədə qabaqcadan xəbərdarlıq edilən əmanətlər. Qaydaya görə, bu əmanət növündəki vəsait müddət qurtaranadək (bloklashdırılır) və bank tamamilə ondan istifadə edir. Vəsait vaxtında götürülməzsə, o cari hesabdakı kimi istifadə olunur. Adətən müddətlər 4 qrupa bölünür: 30-89 gün, 90-179, 180-359 və 360-dan çox. Bir qayda olaraq müddət uzandıqca faiz dərəcəsi artır. Amma uçot dərəcəsinin aşağı düşəcəyi proqnozu varsa, bu qayda pozula bilər. Faizin müddətlərarası dəyişməsi şərtləri də ola bilər.

Əmanətlərlə (depozitlərlə) bağlı əməliyyatların uçotunun aparılması üçün metodoloji göstərişlər:

1. Əmanətlərin (depozitlərin) qəbul edilməsi zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:

Dt Kassa/ müxbir hesab/ müştərinin hesabı

Kt müvafiq müştərinin müvafiq əmanət (depozit) hesabı

2. Əmanətlərə (depozitlərə) dair ödəniləcək faizlərin hesablanması zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:

Dt müvafiq faiz xərcləri hesabı

Kt müvafiq hesablanmış faiz borcları hesabı

3. Əmanətlər (depozitlər) üzrə hesablanmış faizlərin ödənilməsi zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:

Dt müvafiq hesablanmış faiz borcları hesabı;

Kt Kassa/ müxbir hesab/ müştərinin hesabı.

4. Əmanətlərin (depozitlərin) qaytarılması zamanı aşağıdakı mühasibat yazılışı verilir:

Dt müvafiq müştərinin müvafiq əmanət (depozit) hesabı;

Kt Kassa/ müxbir hesab/ müştərinin hesabı.

Bir qayda olaraq bank balansının kapital hissəsinə aşağıdakılar daxildir: Adi səhmlər; imtiyazlı səhmlər; səhmlərin buraxılışından əldə edilmiş əlavə vəsaitlər; aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi; bölüşdürülməmiş mənfəət; ilin əvvəlindən cari tarixədək mənfəət.

Bankın məcmu kapitalı iki hissədən ibarət olur. Birincinin tərkibinə Nizamnamə kapitalı + Səhmlərin emissiyasından əlavə vəsait + Bölüşdürülməmiş xalis mənfəət (I dərəcəli kapital) və Cari ilin mənfəəti+ Ümumi ehtiyatlar + Kapitalın digər vəsaitləri (II dərəcəli kapital).

Kapitalın məbləği kapitalın aktivlərin və öhdəliklərin həcmindən asılıdır. Kapital bankda iştirak payı olan tərəflərin dividend alınması və ya kapitalın ödənilməsinə münasibətdə müxtəlif hüquqlara malik olma faktını əks etdirir. Mənfəət, bankın fəaliyyətinin effektivlik dərəcəsinin ölçüsü və ya investisiyalardan (səhmlərdən) daxil olan səmərənin ölçüsü üçün əsas kimi istifadə olunur. Mənfəətin ölçüsü ilə bilavasitə əlaqədar olan elementlər - gəlir və xərclərdir. Gəlir və xərclərin elementləri aşağıdakı kimi təyin olunur:

Gəlir – hesabat dövrü ərzində aktivlərin axıb gəlməsi və ya artması formasında və ya səhmdarların qoyuluşları ilə əlaqədar olmayan, kapitalın artmasına gətirib çıxaran öhdəliklərin azalması kimi təzahür edən iqtisadi səmərələrin artmasıdır. Gəlir anlayışına, daxil olan pul vəsaitləri və digər gəlirlər aiddir. Daxil olan pul vəsaitləri (mədaxil) bankın adi fəaliyyət prosesində yaranır və müxtəlif anlayışlarla, o cümlədən mükafatlar, faizlər, dividendlər, royalti və icarə haqqı adlandırılır. Digər gəlirlər, gəlir anlayışına cavab verən digər maddələri ifadə edir və bankın adi fəaliyyəti prosesində yaranan və yaranmaya bilər. Bu gəlirlər özlüyündə iqtisadi səmərələrin artımını təşkil edir və öz xarakterinə görə daxil olan pul vəsaitlərindən fərqlənir. Digər gəlirlər, məsələn, əsas vəsaitlərin realizə olunmasından yaranan gəlirlərdən ibarətdir. Gəlir anlayışına həmçinin realizə olunmamış gəlirlər, yəni bazar qiymətli kağızlarının yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan gəlir və ya uzunmüddətli aktivlərin balans dəyərinin artmasından yaranan gəlir daxildir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda belə gəlirlər tanınarkən ayrı-ayrılıqda təqdim olunur, çünki bu gəlirlər haqqında məlumatlar iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün faydalıdır. Müxtəlif növ aktivlər gəlir vasitəsilə əldə oluna və artırıla bilər. Buna misal olaraq, pul vəsaitlərini, debitor borcunu, təchiz olunmuş mallar və gös-

tərilən xidmətlərin müqabilində alınan malları və göstərilən xidmətləri göstərmək olar. Gəlir öhdəliklərin tənzimlənməsi nəticəsində də yarana bilər.

Xərc – hesabat dövrü ərzində aktivlərin axıb getməsi və ya tükənməsi və ya səhmdarlar arasında paylanması ilə əlaqədar olmayan kapitalın azalmasına gətirib çıxaran öhdəliklərin artması kimi təzahür edən iqtisadi səmərələrin azalmasıdır. Xərc anlayışına itkilər və bankın adi fəaliyyət prosesində yaranan xərclər daxildir. Bankın adi fəaliyyət prosesində yaranan xərclərinə əməkhaqqı və amortizasiya kimi digər xərclər də daxildir. İtkilərə, xərc anlayışına uyğun gələn və bankın adi fəaliyyət prosesində yarana bilən və gözlənilməyən xərclər aiddir. İtkilər iqtisadi səmərələrin azalmasını əks etdirir və buna görə də öz xarakterinə görə digər xərclərdən fərqlənir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda itkilər, müvafiq gəlirlər çıxılmaqla ayrı-ayrılıqda əks etdirilir. Çünki onlar haqqında məlumatlar iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün faydalıdır.

Bank gəlir və xərcləri xarakterinə görə qruplaşdıraraq, əsas gəlir və xərc növlərini açıqlayan mənfəət və zərər haqqında hesabat təqdim etməlidir.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatda aşağıdakı gəlir və xərc maddələri daxil edilməlidir:

- faiz gəlirləri;
- faiz xərcləri;
- aktivlər üzrə ehtimal olunan zərər üçün ehtiyatlar;
- qızıl və digər qiymətli metalların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- valyuta mövqeyinin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- xarici valyuta ilə dilinq əməliyyatları üzrə xalis gəlirlər;
- haqq və komissiya gəlirləri;
- haqq və komissiya xərcləri;
- digər əməliyyat gəlirləri;
- işçilərə sərf olunan xərclər;
- qeyri-maddi aktivlər və əsas vəsaitlər üzrə köhnəlmə xərcləri;
- əsas vəsaitlər üzrə təmir və saxlanma xərcləri;
- inzibati xərclər;
- digər xərclər;
- mənfəət vergisi üzrə xərc.

Öhdəliklərin likvidlik göstəriciləri. Likvidlik – bankın balans və balansarxası öhdəliklərini (bundan sonra – öhdəliklər) yerinə yetirmək, cəlb olunmuş vəsait mənbələrində baş vermiş və/və ya gözlənilən dəyişiklikləri effektiv tənzimləmək, habelə əlavə xərclərə yol vermədən aktivlərin planlaşdırılmış artımını maliyyələşdirmək qabiliyyətidir. Yəni bankın likvidliyi – bankın ona təqdim oluna bilən maliyyə tələbləri üzrə öz aktivlərinin pul vəsaitlərinə çev-

rilməsi hesabına hesablaşma aparmaq qabiliyyətidir. Bankın likvidliyi onun bank öhdəliklərinin ödənişi üçün onda nəzəri cəhətdən kifayət qədər məbləğdə olan likvid aktivlərin olmasını nəzərdə tutur.

Bank likvidlik riski – planlaşdırılmış və gözlənilməyən öhdəliklərin vaxtında və effektiv yerinə yetirilə bilməməsi, əlavə likvid vəsaitin əldə edilməsi, həmçinin bankın aktivlərinin minimal zərərlə dərhal satılması üzrə imkanların azalması riskidir.

Likvidliyin təhlil edilməsi üçün ödəniş müddətlərinin bölgüsü - ödəniş müddəti eyni dövrə düşən aktiv və öhdəliklərin bölgüsüdür.

Bankın likvidliyi kredit resurslarının cəlb olunması və yerləşdirilməsi miqdarına və müddətinə uyğun olaraq müəyyən olunur. Belə ki, bank tərəfindən aktiv əməliyyatların aparılması nəticəsində nağd pulun daxil olması bankın borcunun ödənilməsi üçün vacib olan nağd pulun miqdarı və müddəti ilə nadir hallarda üst-üstə düşür.

Öhdəliklərin likvidlik göstəricisi öhdəliklərin yerinə yetirilmə ehtimalına, həmçinin öhdəliklərin sahibinin banka verilmiş vəsaitləri tələb etmək hüququna əsasən müəyyən edilir. Bank tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlərin geri tələb edilməsi ehtimalı və hüququ nə qədər çox olarsa, öhdəliklərin likvidlik göstəricisi də bir o qədər yüksək olur. Öhdəliklər aşağıdakı likvidlik kateqoriyaları üzrə təsnifləşdirilir:

1. Yüksək likvidli (cari) öhdəliklər - bu öhdəliklərə bankların müxbir hesabları və “overnayt” depozitləri də daxil olmaqla bütün cari hesablar; tələbli depozitlər, ödəniş müddəti 30 gün və ya bundan az olan müddətli öhdəliklər (o cümlədən, bankın buraxdığı qiymətli kağızlar), icra müddəti başa çatmış öhdəliklər, müqaviləyə əsasən vəsaitlərdən istifadəyə başlanması tarixinə məhdudiyyət qoyulmayan və geri çağırılı bilinməyən açılmış kredit xətləri aid edilir.

Mərkəzi Bankdan cəlb edilmiş borc vəsaitləri yüksək likvidli (cari) öhdəliklərə aid edilmir.

Müddəti başa çatmış öhdəliyin icrası bankdan tələb edilmədikdə və tərəflər arasında bağlanmış müqavilə şərtləri əsasında eyni müddətə uzadılmış hesab edildikdə, həmin öhdəlik yüksək likvid (cari) öhdəliklərə aid edilmir.

2. Orta likvidli öhdəliklər – bu öhdəliklərə müddəti 30 gündən 365 günədək olan müddətli öhdəliklər (o cümlədən, bankın buraxdığı qiymətli kağızlar), ödəniş müddəti bir ildən çox olan, lakin müqaviləyə əsasən kreditora həmin öhdəliyi vaxtından əvvəl tələb etmək hüququ verən borc öhdəlikləri aid edilir.

3. Aşağı likvidli öhdəliklər – bu öhdəliklərə müddəti 365 gündən çox olan öhdəliklər aiddir.

Bank tərəfindən onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin idarə edilməsi və nəzarəti üzrə öhdəliklərin idarə olunması ən azı aşağıdakıları əhatə etməlidir: son illərin tendensiyaları, mövsümi amillər, faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsinə

həssaslıq və digər makroiqtisadi amillər nəzərə alınmaqla, bank tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmnin monitorinqi; depozitlərin həcmnin monitorinqi (o cümlədən, bankların və digər hüquqi şəxslərin depozitləri, “overnayt” əməliyyatları); depozit və digər öhdəliklər üzrə ödəmə müddətlərinin monitorinqi; bankın əsas öhdəliklərinin kreditorları üzrə daimi monitorinqin aparılması və onlarla əlaqələrin dəstəklənməsi; öhdəliyin növü, öhdəlik üzrə kreditor və onun yerləşdiyi ərazi nəzərə alınaraq öhdəliyin mənbələri üzrə cəmləşmənin monitorinqi; balansarxası öhdəliklərin monitorinqi.

Yüksək likvidli (cari) öhdəliklər kimi təsnifləşdirilmiş ödəniş müddəti 8 gündən 30 günədək olan öhdəliklər (o cümlədən, bankın buraxdığı qiymətli kağızlar) bankın ani likvidlik əmsalının hesablanması nəzərə alınmır.

likvidlik əmsalları

1. Yüksək likvidli aktivlərin ümumi aktivlərin məbləğinə olan nisbəti;
2. Cari aktivlərin yüksək likvidli (cari) öhdəliklərə olan nisbəti (cari likvidlik əmsalı). Cari aktivlərə yüksək likvidli aktivlərdən əlavə ödəniş müddəti 30 gün, yaxud bundan az olan aktivlər daxildir. 1-ci və 2-ci əmsalların azalma meyilləri yüksəkkeyfiyyətli aktivlərin azalmasını, yaxud bankın adətən qısa müddətlərə cəlb edilmiş dəyişkən vəsait mənbələrinə daha çox arxalanmasını göstərir. Bu azalma təkcə likvidlik vəziyyətinin pisləşməsi meylini deyil, həmçinin maliyyələşdirmə strategiyasında baş vermiş məqbul hesab edilən dəyişiklikləri də göstərə bilər.
3. Yüksək likvidli (cari) öhdəliklərin aktivlərin ümumi məbləğinə olan nisbəti. Bu əmsal aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərlə maliyyələşdirilməsi səviyyəsini ölçür. Bu rəqəmin yüksək olması bankın qeyri-sabit maliyyələşmə mənbələrindən yüksək asılı olmasını göstərir.
4. Yüksək likvidli (cari) öhdəliklərin ümumi öhdəliklərin məbləğinə olan nisbəti. Bu əmsal ilk problemlər yarandıqda bankı tərk edə biləcək vəsaitləri qiymətləndirir. Əgər bankda iri məbləğdə yüksək likvid öhdəliklər mövcudursa, bank daha ciddi fəvqəladə likvidlik planı hazırlamalıdır.
5. Kreditlərin depozitlərə olan nisbəti. Bu əmsalda kreditlərə banklararası kreditlər istisna olmaqla digər müştərilərə verilmiş xalis kreditlər (zərərin ödənilməsi üçün yaradılmış məqsədli ehtiyatlar çıxılmaqla), depozitlərə isə bankların depozitləri istisna olmaqla bankda olan müştərilərin depozitləri aiddir. Bu əmsal bankın hesabına kredit portfelinin maliyyələşdirilməsi səviyyəsini qiymətləndirir. Əmsalın artımı bankın daha çox qeyri-sabit maliyyələşmə mənbələrinə (məsələn, qısamüddətli borclar) üstünlük verdiyini göstərir.
6. Girov qoyulmuş qiymətli kağızların bütün qiymətli kağızlara olan nisbəti. Bu əmsal likvidliyə olan tələbatı ödəmək üçün istifadə edilə bilməyən, girov qoyulmuş qiymətli kağızların faizlə ifadəsini göstərir.
7. Yerli maliyyə bazarlarından cəlb olunmuş vəsaitlərin cəminin xarici bazarlardan cəlb olunmuş vəsaitlərin cəminə olan nisbəti. Bu əmsal bankın yerli

və xarici bazarlardan cəlb edilmiş vəsaitlərinin cəmləşməsinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur.

8. Tələbli depozitlərin və bankların müxbir hesablarının sabit qalıqlarının cəminin öhdəliklərin ümumi məbləğinə nisbəti. Bu əmsal tələbli depozitlərin və müxbir hesabların sabit qalıqlarının öhdəliklərin hansı hissəsini təşkil etdiyini müəyyən edir. Sabit qalıq dedikdə bir il ərzində hesabda sabit olaraq qalan və hesabdan çıxarılmayan məbləğ başa düşülür.

Bankın likvidlik mövqeyinin effektiv proqnozlaşdırılması üçün bank ayda bir dəfədən az olmayaraq likvidlik vəziyyətinin stress-testini həyata keçirməlidir.

Stress-testin ssenarisinin hazırlanmasında banka və onun fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə (bank əməliyyatlarının və məhsullarının növünə, cəlb edilmiş vəsaitlərin mənbələrinə) aid olan, bazarda cari və proqnozlaşdırılan vəziyyətlə bağlı fərziyyələr, habelə reyting agentlikləri tərəfindən verilmiş reytinglərin təsiri kimi meyarlar əsas götürülməlidir.

Stress-testin keçirilməsi zamanı müqavilə ilə müəyyən edilən müddətli aktiv və öhdəliklərin məbləğlərinin hər zaman onların likvid dəyərini real əks etdirmədiyi nəzərə alınır.

Öhdəliklər üzrə stress-test fərziyyələri aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. müddətli öhdəliklərin sahibləri tərəfindən vəsaitlərin vaxtından əvvəl geri götürülməsi;

2. cari və müxbir hesablarda vəsaitlərin azalması;

3. müştərilərin depozitlərinin valyutasının dəyişdirilməsi;

4. iri depozitlərin geri çağırılması;

5. banklar və digər maliyyə qurumlarından alınmış vəsaitlərin vaxtından əvvəl geri çağırılması;

6. kredit xətləri üzrə müqavilə şərtlərinin pozulması (vaxtından əvvəl bağlanması, nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin tam həcmdə və ya vaxtında ayrılması).

Bank tərəfindən likvidlik vəziyyətinin dəyişməsinin inkişafının “ən pis”, “ən yaxşı” və “ehtimal olunan” ssenariləri tərtib olunmalı və yuxarıda göstərilən fərziyyələr daxil olmaqla hər bir ssenari üçün ayrıca meyarlar müəyyən edilməlidir.

Bundan əlavə bank rəhbərliyinin, habelə müvafiq səlahiyyətli əməkdaşlarının məlumatlandırılması məqsədilə hesabatlıq sistemi aşağıdakı məlumatları özündə cəmləşdirməlidir:

1. öhdəliklərin cəmləşməsi barədə məlumat: ən iri vəsait təminatçıları öhdəliklərin sahibləri, onların fəaliyyət sahələri və coğrafi ərazi üzrə toplanması, resursların növü (cari hesab, müddətli depozit, banklararası kredit), vəsaitin məbləği, faiz dərəcəsi və digər məlumatlar;

2. ən qısa müddət ərzində satıla bilən aktivlərin siyahısı;

3. hazırda təminat qismində yerləşdirilmiş və əlavə vəsaitlər tələb olunarsa təminat qismində yerləşdirilə və ya gələcəkdə yenidən maliyyələşdirilə bilən aktivlərin siyahısı;

4. kreditlərin və digər öhdəliklərin geri qaytarılması, gələcəkdə əldə ediləcək əsas vəsaitlərin və uzunmüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsi üzrə plan (bankdaxili) və proqnozlar (bankdankənar təsir nəzərə alınmaqla);

5. aktivlərin gəlirliyi və bank əməliyyatlarının aparılması üçün müxtəlif resursların dəyəri (maliyyələşmə mənbələri üçün mövcud olan və proqnozlaşdırılan qiymətlər);

6. bazarda mövcud vəziyyətin, habelə öhdəliklərinin diversifikasiyası məqsədilə bankın bazara çıxış imkanlarının və qısa müddət ərzində aktivlərin satılmasını təmin edə bilmək bacarığının qiymətləndirilməsi üzrə mütəmadi məlumat.

6.2. Bank kapitalı

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin maliyyələşməsi sistemində əsas anlayışlardan biri kapitaldır. Bu kateqoriyanın izah edilməsi üçün üç əsas yaxınlaşmanı müəyyən edirlər: iqtisadi, mühasibat və uçot-təhlil.

İqtisadi yaxınlaşma çərçivəsində kapitalın fiziki konsepsiyası yerinə yetirilir və cəmiyyətin gəlirlərinin universal mənbəyi olan və dövlət daxil olmaqla şəxsi (onun daşıyıcısından, yəni insandan uzaqlaşmayan), özəl, ictimai birliklərə bölünən resursların cəmi kimi geniş mənada nəzərdən keçirilir. Kapitalı iki son növə, real və maliyyə növünə ayırmaq olar. Real kapital istehsal amillərində (binalar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri, xammal və digərləri) ifadə olunur; maliyyə isə qiymətli kağızlarda və pul vəsaitlərində.

Müəssisə səviyyəsində yerinə yetirilən mühasibat yaxınlaşması çərçivəsində “kapital” termini xalis aktivlərin sinonimi kimi çıxış edir, onun həcmi isə müəssisənin aktivlərinin məbləği və onun öhdəliklərinin həcmi arasındakı fərq kimi hesablanır.

Uçot-təhlil yanaşması mahiyyət etibarilə iki əvvəlki yanaşmanın birləşməsidir və kapitalın fiziki və maliyyə konsepsiyalarının modifikasiyasından istifadə edir. Bu halda resurslar cəmi kimi kapital eyni vaxtda iki tərəfdən xarakterizə edilir: a) onun qoyulma istiqamətləri (kapital vahid müstəqil substansiya kimi mövcud deyildir və həmişə bəzi fiziki formaya salınır və b) yaranma mənbələri kimi (kapital haradan alınmışdır və kimindir). Müvafiq olaraq kapitalın iki bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlifliyini ayırırlar: aktiv və passiv. Aktiv kapital – təsərrüfat subyektinin istehsal gücüdür və onun mühasibat balansının aktivində iki blok - əsas və dövriyyə kapitaları formasında formal olaraq təqdim edilmişdir. Passiv kapital – vəsaitlərin uzunmüddətli mənbələridir və onların hesabına subyektlərin aktivləri formalaşmışdır; onlar xüsusi və borc kapitalına bölünmüşdür.

Xüsusi kapital üçüncü tərəflərin tələbləri ödənildikdən sora müəssisə sahiblərinə çatan müəssisə aktivlərinin dəyərinin bir hissəsidir. Formal xüsusi kapital isə balans passivində bu və ya digər dərəcədə ifadə olunmadır; onun əsas komponentləri nizamnamə, əlavə və ehtiyat kapitalları, eləcə də paylaşdırılmamış gəlirdir.

Borc kapitalı isə üçüncü şəxslər tərəfindən müəssisəyə uzun müddətə verilən vəsaitlərin pul baxımından qiymələndirilməsi deməkdir. Xüsusidən fərqli olaraq, borc kapitalı qaytarılmalıdır, qaytarılması şərti barədə onun yığılması vaxtında danışılır; o mənada daimidir ki, kapital təchizatçıları nöqteyi-nəzərindən borcun əsas məbləğinin nominal həcmi dəyişmir. Forma olaraq borc kapitalı balansın passivində müəssisənin üçüncü şəxslər qarşısında götürdüyü öhdəliklərinin cəmi kimi ifadə edilmişdir, onun əsas komponentləri isə uzunmüddətli kreditlər və borclardır.

Uçot-təhlil yanaşmasına əsasən kapitalın həcmi mühasibat balansının üçüncü və dördüncü bölmələrinin yekunlarının məbləği kimi hesablanır.

Maddi-əşya baxımından ifadə olunması nöqteyi-nəzərindən mənbələrin digər bütün növləri kimi kapitalın sahibi göstərilməmişdir, yəni o, müəssisənin müxtəlif aktivlərinə görə yayılmışdır. Bu mənada xüsusi və borc kapitalının olmasını heç bir vaxt belə təsəvvür etmək olmaz ki, hesablama hesabındakı vəsaitlərin bir hissəsi xüsusi, bir hissəsi isə borc vəsaitləridir.

Səhmdar tipli kommərsiya təşkilatının yaradılması zamanı, bir qayda olaraq, yeganə maliyyələşmə mənbəyi nizamnamə kapitalıdır. Təşkilatın nizamnamə kapitalı onun əmlakının minimal ölçüsünü müəyyən edir. Biznesin bəzi təşkilati-hüquqi formaları üçün onun həcmi aşağıda məhdudlaşdırılır; o cümlədən, açıq cəmiyyətin minimal nizamnamə kapitalı (MNK) onun qeydiyyat tarixində əməyin ödənilməsi üçün minimal həcmi min qat məbləğindən aşağı, qapalı cəmiyyətin kapitalı isə MNK-nin yüz qat məbləğindən aşağı olmamalıdır.

Cəmiyyətin təsis edilməsi zamanı onun səhmləri cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilən müddət ərzində tam ödənilməlidir, bu zaman nizamnamə kapitalının 50%-dən çox olmyan hissəsinin cəmiyyətin yaradılması vaxtı, yerdə qalan hissəsinin isə onun qeydiyyatı alındığı andan il ərzində ödənilməsi lazımdır.

Əlavə kapitala müəssisənin əsas vəsaitlərinin, əsaslı tikinti obyektlərinin və digər əmlak obyektlərinin 12 aydan yuxarı sərfəli şəkildə istifadə edilməsi məbləği, eləcə də yerləşdirilmiş səhmlərin (səhmdar cəmiyyətin emissiya gəliri) nominal dəyərindən çox alınmış məbləğ daxildir.

Ehtiyat kapitalının yaradılması icbari olaraq ayrılan illik vəsaitlərin onlar üçün müəyyən edilmiş həcmə çatana qədər həyata keçirilir. Ayrılmış bu vəsaitlərin həcmi müəssisənin nizamnaməsində müəyyən edilir, lakin xalis gəlirin (vergilər üzrə büdcə ilə hesablaşmalardan sonra cəmiyyətin sərəncamında qalan gəlirlər) 5%-dən aşağı ola bilməz.

İlin nəticələrinə görə müəssisə tərəfindən əldə olunan gəlir səhmdar cəmiyyətində səhmdarların ümumi toplantısının və ya məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə iştirakçıların toplantısının qərarı ilə dividendlərin ödənilməsi, ehtiyat və digər fondların yaradılması, eləcə də ötən illərə görə itkilərin kompensasiya edilməsi və s. üçün bölüşdürülür. Bölüşdürülməyən gəlir, mahiyyət etibarilə müəssisənin aktivlərinə yenidən investisiya edilir; o balansda xüsusi vəsaitlərin mənbəyi kimi göstərilir. Gəlirin yerdə qalan hissəsi isə səhmdarların növbəti iclasına qədər dəyişməz qalır.

Xüsusi kapital bilavasitə banka məxsus olan vəsaitlərdir. Xüsusi kapital öz çəkisinə görə ümumi kapitalda az bir hissəni təşkil etsə də, kredit təşkilatının normal fəaliyyətini təmin etmək üçün mühüm funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir: müdafiə funksiyası, operativ funksiya, tənzimləmə funksiyası⁶.

Müdafiə funksiyası. Məlum olduğu kimi, bank resurslarının 90%-ə qədəri əmanətçilər tərəfindən maliyyələşdirilir. Buna görə də kommersiya banklarının səhmdar kapitalının və ona bərabər tutulan vəsaitlərin əsas funksiyası əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsidir. Belə bankların ləğv olma biləcəyi və ya hər hansı bir səbəbdən öz fəaliyyətini dayandıra biləcəyi halda əmanətçilərə dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsinə nəzərdə tutur. Xüsusi kapital, bankların normal fəaliyyətini təmin edən resurs ehtiyatının yaradılması yolu ilə bankın ödəmə qabiliyyətini qoruyub saxlayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, zərərlər bütövlükdə kapital hesabına deyil, cari resurslar hesabına ödənilir. Cari aktivlər kifayət etmədikdə, banklar bu məqsəd üçün xüsusi kapitaldan istifadə edə bilər. Firma, müəssisə və təşkilatlardan fərqli olaraq bank ödəmə qabiliyyətini qorumaq üçün bu vasitəyə əl ata bilər. Bankın səhmdar kapitalı toxunulmaz olduğu hallarda o, ödəməqabiliyyətli sayılır. Bu, o halda mümkündür ki, bankın aktivləri bütün öhdəliklərdən təmin olunmamış öhdəliklərin və səhmdar kapitalın cəmini çıxdıqdan sonra qalan hissəsinə bərabər və ya ondan çox olsun.

Kapitalın müdafiə funksiyası postsovet məkanı ölkələrinin bank sistemləri üçün aktual və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bu ölkələrdə hələ ki, tam sabit iqtisadi vəziyyət təmin edilmədiyinə, bank sistemlərində obyektiv və subyektiv səbəbdən rəqabətin gözlənilməz vəsətlə inkişaf etdiyinə, etibarlı, güclü informasiya bazası mövcud olmadığına, qeyri-düzgün bank siyasəti aparıldığına, əmanətlərin sığortası sisteminin olmadığına görə çox vaxt bankların sıradan çıxması və əmanətçilərin öz vəsaitlərini itirməsi halları baş verir.

⁶ Bağirov M.M. Bank işi. Bakı, 2003.

Ona görə də, bu cür halda hər bir bank üçün xüsusi kapitalın olması onun etibarlılığını, likvidliyini təmin edən ən vacib şərt kimi çıxış edir.

Operativ funksiya. Hər bir kommersiya bankına normal, səmərəli fəaliyyətə başlamaq üçün ilkin start kapitalı lazımdır. Həmin kapital bina, qurğular, torpaq sahələri, texniki vəsaitlər almaq və həmçinin nəzərdə tutulmayan itkilərin bağlanması operativ həll etmək üçün lazımdır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün müxtəlif mənbələrdən və xüsusi kapitaldan da istifadə oluna bilər. Bu halda o, operativ funksiyanı yerinə yetirmiş olur.

Tənzimləmə funksiyası. Bankların xüsusi vəsaiti qeyd olunan funksiyalarla yanaşı, həm də tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Bu funksiya əsasən cəmiyyətin bankların səmərəli fəaliyyətində marağı və mövcud qanunların, qaydaların, icra mexanizminin banklar tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlara dövlət orqanlarının nəzarət etmək imkanları yaratması və mövcudluğu ilə bağlıdır. Bank resurslarının quruluşu müxtəlif əlamətlərdən, məsələn, onların ixtisaslaşma və universallaşma dərəcəsi, fəaliyyət istiqaməti və xüsusiyyətlərindən, borc resursları bazasının vəziyyətindən və həmçinin ölkədəki iqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Bir qayda olaraq, universal bankların fəaliyyətində qısamüddətli kreditləşmə əsas yer tutur. Onlar cəlb etmə mənbəyi kimi qısamüddətli depozitlərə, investisiya bankları isə qiymətli kağızların alınmasına, müəssisələrin, səhmdar cəmiyyətlərin, dövlətin kapital qoyuluşları kimi istifadə etdikləri xüsusi məqsədli fondlara və digər kredit və maliyyə institutlarından alınan uzunmüddətli istiqrazlara üstünlük verirlər. Bankların əsas məqsədi isə daha etibarlı, sabit maliyyə vəziyyətinə malik müştərilərə kredit verməklə resurslarını artırmaq və güclü resurs bazası yaratmaqdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün banklar aralarındakı fərqlərdən asılı olaraq, resurs bazasını yalnız likvidlik təmin olunduğu hallarda artırmaqla artırır. Bankların xüsusi vəsaitinin quruluşu öz keyfiyyət tərkibinə görə yekcins deyildir və il ərzində müxtəlif amillərin təsiri ilə dəyişə bilər. Bu amillərin biri əldə olunan mənfəətdən istifadə xarakteridir.

Avropa ölkələrində səhmdar kommersiya banklarının nizamnamə kapitalı satılmış səhmlərdən daxil olmuş vəsaitlər hesabına formalaşır. Lakin nizamnamə kapitalı təkcə daxil olmuş pul vəsaitləri hesabına deyil, həm də maddi və qeyri-maddi aktivlərin, həmçinin üçüncü şəxsin qiymətli kağızları hesabına da formalaşa bilər. Təhlillər göstərir ki, bir çox bankların nizamnamə kapitalının 70%-dən çoxu maddi aktivlərin payına düşür. Bu isə bankların bu vəsaitlərdən kredit resursları kimi istifadə etmək imkanlarını azaldır, ödəmə qabiliyyətini və likvidliyini zəiflədir. Analoji vəziyyət nizamnamə kapitalında qeyri-maddi aktivlərin payı çox olduğu halda da özünü büruzə verir.

Bankların xüsusi kapitalı onların aktiv əməliyyatlarının artırılmasının mənbəyi, əsasıdır. Bu vəsaitlər olmadan bank özünün normal fəaliyyətini qura bilməz, ödəmə qabiliyyətini, likvidliyini təmin edə bilməz. Bir sözlə, kredit

təşkilatçısı kimi onun mövcudluğu mümkün olmaz. Ona görə də hər bir bank üçün xüsusi kapitalın mənbələrinin tapılması və artırılması çox əhəmiyyətlidir.

Xüsusi kapitalın idarə edilməsi bankların yüksək mənfəət əldə etməsində və passivlərin dayanıqlığının təmin edilməsində yüksək əhəmiyyətə malik rol oynayır. Xüsusi kapitalın idarə edilməsinin mühüm üsullarından biri dividend siyasətidir. Ölkədə qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti, həmçinin mükəmməl, inkişaf etməmiş fond bazarı şəraitində banklar adətən xüsusi kapital artımını mənfəətin toplanması hesabına təmin edirlər. Dividendlərin kapitallaşması səhmdar kapitalın artmamasının heç də həmişə ən asan və daha ucuz başa gələn üsulu deyildir. Bununla yanaşı banklar düzgün olaraq müəyyən edirlər ki, onların səhmlərinin məzənnəsi ödəyən dividendlərin səviyyəsindən asılıdır. Dividendlərin artımı səhmlərin məzənnələrinin artımına səbəb olur. Səhmlərdən yüksək gəlir əldə olunması əlavə səhm satışı hesabına kapitalın artımını təmin edir.

İri banklar pul resurslarının cəlb edilməsinin səmərəli metodu, üsulu kimi səhm emissiyasından istifadə edirlər. Kommersiya bankları həm adi səhmlərin, həm də imtiyazlı səhmlərin (müddətsiz, məhdud müddətli, adi səhmlərə mübadilə edilən) emissiyasını həyata keçirirlər.

Yüksək imicə malik olan iri banklar fond bazarında öz səhmlərini yerləşdirmək imkanına malik olurlar. Bu üsul ilə banklar səhmlərin məzənnəsi vasitəsi ilə manevr edərək dividendlərin səviyyəsini müəyyənləşdirir, səmərəli əməliyyatlar həyata keçirərək əlavə mənfəət əldə edirlər. Kiçik banklar üçün isə bu yol ilə əlavə resurs cəlb etmək çətindir. Onlar üçün bu yolla xüsusi kapitalı artırmaqdan əmanətçilərin resurslarını cəlb etmək daha asan və ucuzdur.

Xarici ölkələrin bank praktikasında xüsusi kapitalın artımı üsulu kimi istiqrazların buraxılmasından da istifadə edilir. Böyüyük və inkişaf etməkdə olan banklar öz inkişafını maliyyələşdirmək üçün uzunmüddətli kapitalla ehtiyac duyur və öz kapitalının strukturunda ona üstünlük verirlər. Bu ehtiyac istiqraz emissiyası vasitəsi ilə ödənilir.

1988-ci ilin iyul ayında Bazeldə (İsveçrədə) iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları şəxsi kapitalın kifayətliliyinin ümumi hesab-lama qaydasını ("Kuka əmsalı") müəyyən etmişlər. Bu əmsal bankın şəxsi kapitalı ilə riskin səviyyəsi üzrə ölçülən balans və qeyri-balans aktivlər arasındakı minimum nisbəti müəyyən edir. 1994-cü ildə müxtəlif ölkələrin mərkəzi banklarında Kuka əmsalından kommersiya banklarının şəxsi kapitalının kifayətliliyinə dair tələblərin müəyyən olunması zamanı baza oriyentiri kimi istifadə olunmuşdur. Verilən normativin kəmiyyəti birinci dərəcəli kapitalla münasib olaraq 4%-dən az olmamalıdır; kommersiya bankının ümumi şəxsi kapitalının aktivlərə nisbəti riskin dərəcəsi ölçülməklə 8%-dən aşağı olmamalıdır.

Milli bankların şəxsi kapitalının kifayətlilik dərəcəsi ilə bağlı tələblərin hazırlanması zamanı verilən standartlardan Azərbaycanda da istifadə olunur. Hazırda, Azərbaycanda yeni bank açmaq üçün 50 milyon manat tələb edilir.

Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması qaydaları.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya bankları və xarici bankların yerli filialları (irəlidə - banklar) üçün kapitalın tərkib hissələrini (komponentlərini), habelə bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə müvafiq surətdə kapitalın adekvatlıq əmsallarını və onların hesablanması qaydalarını müəyyən edir. Qaydalarda “Məcmu kapitalın əsas məqsədi bank ləğv edildiyi zaman vəsaitini bölüşdürməklə depozitlər (əmanətlər) və ya digər kreditor borclar üzrə itkilərin ödənilməsi ilə onun öhdəliklərinin icrasını təmin etməkdir” deyər qeyd edilir. Bu vəsait bankın ödəməqabiliyyətiyyətinin itirilməsinə gətirib çıxara bilən mümkün zərərləri azaldır və bank sisteminə əmanətçilərin və potensial investorların inamını artırır. Məcmu kapitalın formalaşması və artırılmasına yönəldilən vəsaitlər (investisiyalar) pul şəklində Azərbaycan Respublikasının milli valyutasında ödənilir. Bankın fəaliyyəti dövründə onun məcmu kapitalının minimum miqdarı Mərkəzi Bankın tələbindən, adekvatlıq əmsalları isə bu Qaydalarda müəyyən edilmiş səviyyədə aşağı olarsa, zərərin baş verdiyi hallar istisna olmaqla bank kapitalının komponentləri azaldıla bilməz (o cümlədən dividendlərin nağd şəkildə verilməsi hesabına).

AMB kredit riskləri ilə yanaşı bank fəaliyyətinə aid olan digər riskləri (əməliyyat və valyuta riskini, daxili nəzarətin, yaxud ekspertizanın kifayət qədər olmaması riskini, ölkə riskini, aktivlərin eyni bir iqtisadi sahədə, yaxud coğrafi zonada cəmləşməsi riskini və s.), habelə bankın maliyyə vəziyyətini nəzərə alaraq onun minimum məcmu kapitalına və adekvatlıq əmsallarının səviyyəsinə qarşı tələbləri öhdəliklərinin təmin edilməsi məqsədi ilə fərdi qaydada artırır bilər.

Heç bir şəxs bankın nizamnamə kapitalında mühüm iştirak payını, o cümlədən nizamnamə kapitalındakı mövcud payını mühüm iştirak payına çatdıran əlavə payı, habelə mühüm iştirak payını artıraraq səsvermə hüququ olan səhmlərin və ya nizamnamə kapitalının 20 faizinə, 33 faizinə, 50 faizinə çatmasına və ya bu miqdarı keçməsinə, yaxud bankı həmin şəxsin törəmə strukturuna çevrilməsinə gətirib çıxaran iştirak payını AMB-nin qabaqcadan icazəsini almadan əldə edə bilməz.

Hər bir bank məruz qaldığı kredit, bazar (o cümlədən, bazar riskinin tərkibinə daxil olan faiz və məzənnə riskləri), əməliyyat və likvidlik risklərinin xüsusiyyətinə uyğun məcmu kapitalın adekvatlığının qiymətləndirilməsi prosedurlarına və kapitalın adekvat səviyyədə saxlanılması strategiyasına malik olmalıdır.

Məcmu kapitalın idarə edilməsi ilə bağlı strategiya və bankdaxili prosedurlar bankın İdarə Heyəti tərəfindən hazırlanmalı, Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilməli və bankın müvafiq əməkdaşlarına çatdırılmalıdır.

I dərəcəli kapital bankın əsas kapitalı hesab olunur və onun məbləği (aparılan “tutulmalardan” sonra) bankın hesablanmış məcmu kapitalında 50 faizdən

az olmamalıdır. I dərəcəli kapitala aşağıdakı komponentlər daxildir:

1. Dövriyyəyə buraxılıb tam ödənilmiş adi səhmlər (bankın geri aldığı adi səhmlər çıxılmaqla);
2. Dövriyyəyə buraxılıb tam ödənilmiş qeyri-kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər;
3. Səhmlərin emissiyasından əmələ gələn əlavə vəsait (kapital artıqlığı);
4. Keçmiş illərin bölüşdürülməmiş xalis mənfəəti;
5. Bankın konsolidasiya olunmuş törəmə cəmiyyətlərində azlıq təşkil edən səhmdarların (payçıların) kapitalı;
6. Xüsusi subordinasiya borc öhdəlikləri.

Keçmiş illərin bölüşdürülməmiş xalis mənfəətinə aşağıdakılar daxildir:

1. cari ilin zərəri çıxılmaqla bütün əvvəlki illərin yığılıb bölüşdürülməmiş mənfəəti;
2. kapital ehtiyatları, yəni əvvəlki illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti hesabına yaradılmış fondlar.

II dərəcəli kapital. II dərəcəli kapital əlavə kapitaldır. Bankın hesablanmış məcmu kapitalında II dərəcəli kapitalın məbləği I dərəcəli kapitalın məbləğindən (aparılan “tutulmalardan” sonra) çox olmamalıdır. Bundan artıq olan hissə məcmu kapitalın hesablanması zamanı nəzərə alınmır.

II dərəcəli kapitala aşağıdakı komponentlər daxildir:

1. cari ilin bu tarixə olan mənfəəti;
2. ümumi ehtiyatlar (balans aktivlərinin və balansdankənar öhdəliklərin risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş məbləğinin (aparılan «tutulmalar»dan sonra) 1,25 faizində, lakin “adi” ehtiyatların məbləğindən çox olmayan hissəsi);
3. kapitalın digər komponentləri:
 - 3.1. kumulyativ müddətsiz imtiyazlı səhmlər;
 - 3.2. ən azı 5 il müddətinə buraxılmış subordinasiya borc öhdəlikləri (ödənişinə qalan son 5 ildə II dərəcəli kapitala daxil edilmək üçün onların məbləği hər il 20 faiz azaldılır). II dərəcəli kapitalın hesablanmasında nəzərə alınan subordinasiya borc öhdəliklərinin məbləği I dərəcəli kapitalın (aparılan “tutulmalar”dan sonra) 50%-dən çox olmamalıdır.

Bank məcmu kapitalının qiymətləndirmə prosesi. Bank mütəmadi olaraq məcmu kapitalını, onun adekvatlığını, məruz qaldığı riskləri və bu risklərin xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin kapitala təsirini qiymətləndirməlidir. Qiymətləndirmə prosesinə ən azı aşağıdakı əsas elementlər daxil olmalıdır:

1. bütün mühüm risklərin müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi və onların bankın məcmu kapitalının adekvatlığına təsirinin qiymətləndirilməsi;
2. bankın təyin edilmiş kapital adekvatlığı hədəflərinə nail olunmasının qiymətləndirilməsi;
3. məcmu kapitalın qiymətləndirilməsi sistemində istifadə edilən əsas fərziyyələrin həssaslığının və əsaslandırılmaların qiymətləndirilməsi;
4. risklər üzrə hesabatlar əsasında bankın gələcəkdə məcmu kapitala olan

tələbatın qiymətləndirilməsi və lazım gəldikdə strateji planda (biznes planda) müvafiq düzəlişlərin edilməsi.

Qiymətləndirmənin nəticələri bankın rəhbərliyinə təqdim edilməlidir. Bununla əlaqədar bankda müvafiq hesabatlıq prosedurları müəyyən edilməlidir.

Bank məcmu kapitalın adekvatlığını təmin etmək məqsədilə kapitalın və risklərin idarə edilməsi prosesləri. Bank məcmu kapitalın adekvatlığını təmin etmək məqsədilə kapitalın və risklərin idarə edilməsi proseslərini mün-təzəm olaraq təhlil etməlidir. Təhlil aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılmalıdır:

1. fəaliyyətinin xüsusiyyəti, həcmi və mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla məcmu kapitalın qiymətləndirilməsi prosesinin yararlılığı;
2. məcmu kapitalın əsas risklər səviyyəsi ilə düzgün əlaqələndirilməsi;
3. qiymətləndirmə zamanı istifadə edilən məlumatların dürüstlüyü və dolğunluğu;
4. qiymətləndirmə zamanı istifadə olunan fərziyyə, model və ssenarilərin əsaslandırılması və etibarlılığı.

Risklərin və bankın məcmu kapitalının qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi proseslərinə ildə bir dəfədən az olmayaraq daxili audit vasitəsilə səmərəli nəzarət həyata keçirilməli və nəticələr barədə rəhbərliyə hesabat verilməlidir. Məcmu kapitalın strukturuna birinci (I) dərəcəli və ikinci (II) dərəcəli kapital daxildir.

Kapitaldan tutulmalar. Kapitalın adekvatlıq əmsalları hesablanmazdan əvvəl kapitaldan aşağıda göstərilənlər çıxılır (“tutulmalar” aparılır):

1. I dərəcəli kapitaldan – bütün “qeyri-maddi” aktivlərin xalis dəyəri;
2. Məcmu kapitaldan – bankın investisiyalar üçün yaratdığı “məqsədli” ehtiyatlar çıxılmaqla konsolidasiya olunmamış törəmə cəmiyyətlərinə, habelə digər hüquqi şəxslərin kapitalına vəsait qoyuluşları.

Bütün banklar məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalını 12 faizdən və I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalını 6 faizdən az olmayan səviyyədə saxlamağa borcludurlar.

Kapitalın adekvatlıq əmsalları hesablanmazdan əvvəl risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərdən aktivlər üzrə zərərin ödənilməsi üçün “məqsədli” ehtiyatlar (“tutulmalar”) çıxılır.

Kapitalın adekvatlıq əmsallarına dair tələblər və onların hesablanması

Bütün banklar məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalını 12 faizdən və I dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalını 6 faizdən az olmayan səviyyədə saxlamağa borcludurlar.

Məcmu kapitalın, risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərin və kapitalın adekvatlıq əmsallarının hesablanması aşağıdakı düsturlarla aparılır:

Məcmu kapital = I dərəcəli kapital - I dərəcəli kapitaldan “tutulmalar” + II dərəcəli kapital - məcmu kapitaldan “tutulmalar”;

Risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlər = risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş balans aktivləri + risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş balansdankənar öhdəliklər - risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərdən “tutulmalar”;

2010-cu ilin sonuna Azərbaycan bank sisteminin məcmu kapitalının həcmi 1,9 mlrd. manat olmuşdur. I dərəcəli kapitalın məcmu kapitalda payı 80%, mənfəətin payı 8,9% olmuşdur.

Bank sisteminin məcmu kapital adekvatlığı yüksək səviyyədə qalmış (16,9%) və Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi minimal normanı (12%) xeyli üstələmişdir.

Aktivlərin və kapitalın artım tempində disbalansların neytrallaşdırılması, bank sisteminin sabitliyini təmin etmək, aktivlərin köpüklərinin yaranmasının qarşısını almaq, bank aktivlərinin sağlam artımını təmin etmək məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən 2010-cu ilin sonunda yeni leverec⁷ əmsalı tətbiq olunmuşdur. Banklar leverec əmsalını 8 faizdən az olmayan səviyyədə saxlamağa borcludurlar.

⁷ Leverec əmsalı – bankın I dərəcəli kapitalının balans aktivlərinə və balansdankənar öhdəliklərə (qarantiyalar, zəmanətlər və kredit xətti üzrə öhdəliklərin icra olunmamış hissəsi) nisbəti kimi hesablanır.

VII. BANKLARDA KREDİT ƏMƏLİYYATI

7.1. Kreditin mahiyyəti, prinsipləri, forma və növləri

Kredit etimad və ya təminatla söykənən bir əməliyyatdır. Kredit qənaət edilən pulların bazara axmasını və malların ən faydalı şəkildə istifadəsinə yardımçı olur. Kredit əldəki pul ilə gələcəkdə ələ keçəcək pulun mübadiləsidir. Kredit verən pul verib, ödəmə vədi almaqda, kredit alan isə pul alıb ödəmə vədi verməkdədir. Pul sonsuz likvid olduğuna görə pul ilə istənilən mal və xidmət satın alınə bildiyinə görə, kredit, kredit verənin bu gün mal və xidmət satın almaqdan əl çəkərək gələcəkdə mal və xidmət satın almasını, kredit alanın isə gələcəkdə mal və xidmət satın almaqdan əl çəkərək bu gün mal və xidmət satın almasını mümkün edir. Kredit gələcək gəlirlər hesabına xərcləmək imkanı verməklə yanaşı, iqtisadiyyatda satınalma gücünün artmasına, mübadilə həcmnin genişlənməsinə səbəb olur.

Zahirən gündəlik həyatda kredit əşyanın və ya pul vəsaitlərinin müvəqqəti istifadəyə götürülməsi kimi çıxış edir. Kredit vasitəsilə mal material qiymətliləri, müxtəlif növ maşın və mexanizmlər əldə edilir. Əhali tərəfindən nisyə əmtəələr alınır, başqa sözlə, kredit hesabına əldə edilən obyektlər kimi ən müxtəlif qiymətlilər çıxış edir. Lakin elmi nöqteyi-nəzərdən kreditin əşya mənasında yozulması düzgün deyil. Kredit haqqında elm əşyaları deyil, onların xüsusunda təsərrüfat subyektləri arasındakı münasibətləri öyrənir. Bu mənada iqtisadi məhsul kimi kredit, ictimai münasibətlərin müəyyən növü kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla belə kredit yalnız dəyərin hərəkətilə bağlı iqtisadi əlaqələr ifadə edən ictimai münasibətlərdir. Kreditin mahiyyətini açıqlamaqdan ötrü ilk növbədə onun ünsürləri müəyyən edilməlidir, bunlar ən əvvəl kredit münasibətlərinin subyektləridir. Kredit sövdələşməsində münasibətlər subyektləri kimi kreditor və borcalan çıxış edir. Kreditor və borcalan ilk öncə əmtəə tədavülü əsasında təşəkkül tapır. Əmtəə alqı-satqısı zamanı alıcı heç də həmişə əmtəənin dəyərini dərhal ödəmək imkanına malik olmur və ödəmə yalnız müəyyən müddətdən sonra aparılır. Belə hallarda satıcı kreditora, alıcı isə borcluya çevrilir. Lakin əmtəə tədavülü kreditor və borcalanın meydana gəlməsinin yeganə əsası deyil, nəyi isə başqasına müvəqqəti istifadəyə, yəni borc verən hər kəs kreditor olur. Bir qayda olaraq, könüllü şəkildə kreditor olmaq mümkündür. Borc verilən vəsaitlərin mənbəyi ya şəxsi resurslar, ya da təkrar-istehsal prosesinin digər subyektlərindən borc götürülən resurslardır. Şəxsi resurslar borc verildikdə onların sahibi kreditor olur. Kreditorun yerləşdirdiyi cəlb edilmiş vəsaitlərin sahibi isə digər təsərrüfat subyektidir.

Borcalan isə kredit münasibətlərinin kredit götürən və aldığı borcu qaytarmalı olan tərəfdir. Tarixən borcalan kimi resurslara əlavə tələbatı olan ayrı-ayrı şəxslər çıxış edirdilər. Bankların yaranması ilə tək-cə kreditorların təmə-

küzləşməsi deyil, həm də borcalanların tərkibinin əhəmiyyətli genişlənməsi baş verir. Müasir dövrdə banklardan başqa borcalan kimi müəssisələr, əhali və dövlət də çıxış edir. Borcalanı kreditordan bir neçə cəhət fərqləndirir. Ən əvvəl borcalan bütün hallarda borc götürdüyü resursların müvəqqəti istifadəçisidir. Digər tərəfdən borc götürülən vəsaitlər həm istehsal, həm də tədavi sahəsində tətbiq edilir. Borcalandan fərqli olaraq kreditör borc verdikdə mübadilə mərhələsində çıxış edir və istehsalda iştirak etmir. Üçüncü tərəfdən borcalan həm müvəqqəti istifadəyə götürdüyü dəyəri geri qaytarır, həm də borc faizini ödəyir. Eyni zamanda borcalan kreditordan iqtisadi cəhətdən asılıdır. Lakin bu asılılıqlar borcalanın kredit sövdələşməsində tamhüquqlu tərəf kimi əhəmiyyətini inkar etmir. Borcalansız kreditör də olmur. Borcalan borc götürdüyü resurslardan elə istifadə etməlidir ki, vaxtında və tam həcmdə borcu faizlə birlikdə qaytara bilsin. Məhz bu mənada borcalan məhsuldar qüvvədir və müvəqqəti istifadəyə verilmiş resursların səmərəli tətbiqi borcalandan asılıdır. Kreditörə borcalan yerlərini dəyişə də bilər. Müasir təsərrüfatda eyni subyektlər eyni vaxtda kreditör və borcalan kimi çıxış edə bilər. Kredit münasibətlərinin digər ünsürü kreditordan borcalana sonra isə borclardan kreditora keçən obyektədir. Obyekt kimi dəyərin borc verilən hissəsi çıxış edir. O, ilk növbədə reallaşdırılmamış dəyər kimi çıxış edir. Kreditör tərəfindən müvəqqəti sərbəst dəyərin meydana gəlməsi dəyər hərəkətinin ləngidiyini göstərir. Kreditin vasitəsi ilə hərəkəti müvəqqəti olaraq dayanmış dəyər yeni sahibə keçməklə öz hərəkətini bərpa etmiş olur. Bununla bərabər kreditörə borcalan arasında hərəkət edən dəyər təkraristehsal prosesini sürətləndirmək qabiliyyətinə yiyələnir. Kredit vasitəsilə hərəkət edən dəyər təsərrüfat fondlarının fasiləsiz dövrəni üçün zəmin yaradır, onların hərəkətində boşdayanmaları aradan qaldırır və son nəticədə təkraristehsal prosesini sürətləndirir. Eyni zamanda kreditordan borcalana keçməklə dəyər öz mövcudiyyətini qoruyub saxlayır. Dəyərin qorunub saxlanması onun borcalanın təsərrüfatında tətbiqi prosesində baş verir, çünki borcalan kreditora eyni dəyərə və istehlak dəyərinə malik ekvivalenti qaytarmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, iqtisadi məfhum kimi kreditin əsasını geri qaytarılma təşkil edir. Geri qaytarılma kreditin ümumi xüsusiyyətidir və buna görə də kredit münasibətlərinə xas olan müəyyənedici cəhətdir. Geri qaytarılma dəyər dövrünün başa çatmasına əsaslanır. Dəyər dövrünün sona çatması geri qaytarılma üçün zəmin yaradır. Geri qaytarılma kredit sövdələşməsi iştirakçıların bağladığı müqavilədə öz hüquqi əsasını əldə edir.

Deyilənlərdən kredit anlayışı və onun mahiyyəti haqqında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kredit dəyərin kreditörə borcalan arasında geri qaytarılma əsasında hərəkətidir və bununla əlaqədar kreditörə borcalanın arasında yaranan iqtisadi münasibətlər toplusudur.

Kreditin funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Yenidən bölüşdürmə funksiyası, yəni kreditörün sərbəst vəsaiti başqa əraziyə və ya başqa iqtisadi sahəyə keçə bilər;

2. tam dəyərli pulların kredit pulları ilə əvəzlənməsi prosesi;
3. tədavül xərclərinə qənaət;
4. kapitalın konsentrasiya və mərkəzləşdirilməsi.

Kreditörə borcalan arasında bağlanan kredit sövdələşmələri dəyərin yenidən bölgüsü mərhələsində meydana gəlir. Mübadilə prosesində müvəqqəti sərbəst olan dəyər borcalana verilir, sonra isə öz sahibinə qaytarılır. Kredit üçün səciyyəvi olan bu proses onu göstərir ki, kreditin ilk və köklü funksiyası yenidən bölgü funksiyasıdır. Formasından asılı olmayaraq bütün hallarda dəyərin yenidən bölgüsü baş verir. Kredit vasitəsilə resursların yenidən bölgüsü müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Kredit münasibətlərinin subyekt olan müəssisələrin səviyyəsində baş verən dəyərin fərdi dövrəni və dövriyyəsi çərçivəsində mal-material qiymətliləri və pul vasitələri yenidən bölünür. Ümumi iqtisad səviyyəsində isə dəyərin hərəkəti kredit vasitəsilə milli gəlirin yenidən bölgüsündə təzahür edir.

Kreditin ikinci funksiyası həqiqi pulların kredit əməliyyatları ilə əvəzlənməsi vasitəsilə tədavül xərclərinə qənaət edilməsidir. Müasir iqtisadiyyatda bu cür əvəzlənmə üçün zəruri şərait mövcuddur. Mal və xidmətlərə görə nağdsız hesablaşmalarla əlaqədar pulların bir hesabdən köçürülməsi, qarşılıqlı borcların ödənilməsi, qarşılıqlı ödəmələrin yalnız saldusunun (qalığının) köçürülməsi nağd pul ödəmələrini azaltmaq üçün pul dövriyyəsi quruluşunu yaxşılaşdırmaq imkanı yaradır.

Müasir dövrdə həqiqi pullar kimi qızıl sikkələr deyil, kredit əsasında buraxılan pul nişanları tədavül edir. Metalizm dövründə həqiqi pulların kredit ilə əvəzlənməsi prosesi qızıl sikkələrin yerinə banknotların tədavül etməsində təzahür edirdi. Lakin qızılın tam demonetizasiyası, yəni qızıl sikkələrin banknotlarla tam əvəzlənməsi və banknotların öz qızıl əsasını itirməsi bu funksiyanın qüvvədən düşməsinə gətirib çıxarmadı. Əksinə, kreditin tərəqqisi, onun əmtəə təsərrüfatının inkişafında aparıcı qüvvəyə çevrilməsi nəticəsində borcalanın cəlb və təsərrüfat dövriyyəsinə yenidən daxil etdiyi dəyər pula xas olan vəzifələri icra etməyə başlayır. Bunun nəticəsində ictimai kapitalın hərəkəti sürətlənir. Tədavül vaxtı minimuma endirilir və tədavül xərclərinə qənaət edilir ki, bu da ictimai kapitalın fəaliyyət səmərəsinin yüksəlməsi deməkdir, çünki kapitalın məhsuldar fəaliyyət vaxtı artır.

Kreditin mühüm funksiyası kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesinin sürətləndirilməsi funksiyasıdır. Kredit mexanizminin vasitəsilə izafi dəyərin kapitallaşması prosesi daha sürətlə baş verir. Kapitalın təmərküzləşməsinin güclü amili kimi çıxış etməklə kredit fərdi yığımın hədudlarını genişləndirir. Kreditin köməyi ilə bir fərdin kapitalları onlara digər fərdlərin kapitallarını əlavə etməklə artırılır. Bu mənada kredit fərdi müəssisələrin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi və yeni şirkətlərin yaradılması, inhisarların və beynəlxalq şirkətlərin meydana gəlməsi amillərindən biridir. Məhz kapitalların mərkəzləşdirilməsi mexanizmi kimi çıxış etməklə kredit rəqabətin güclü vasitəsinə çevrilir.

Çox vaxt iri şirkətlər, kiçik şirkətlərə nisbətən daha münasib, yüngül şərtlərlə kreditləşdirilir.

Kredit qanunları: Tarazlıq qanunu - Kredit ilə onun mənbələri arasında asılılığı tənzimləyir. Sərbəstləşən vəsaitlə yenidən bölüşdürülən vəsaiti tarazlaşdırır.

Ssuda dəyərinin saxlanması qanunu - müvəqqəti istifadəyə verilmiş vəsait geri qayıtdıqda onun dəyəri itmir.

Vaxt qanunu - vəsaitin sərbəstləşmə vaxtı çox olduqca kreditin borclunun sərəncamında qalması ehtimalı da artır. Eləcə də kreditin dövrətmə sürətinin artımı onun yeni borcalana təqdim edilməsinə imkan verir.

Kreditin prinsipləri. Kredit münasibətləri zamanı tərəflər müəyyən prinsiplərə riayət etməlidirlər: qaytarılmaq, müddətilik, ödənclik və təminat prinsipləridir.

Kreditin qaytarılmalı olması onun mahiyyətindən irəli gəlir, yəni verilən vəsait geri qaytarılmalı olmasa o, heç kredit adlanmazdı. Bir iqtisadi kateqoriya kimi kredit əmtəə-pul münasibətlərinin digər iqtisadi kateqoriyalarından bilavasitə bu xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Bazar münasibətləri şəraitində bu xüsusiyyət daha kəskin xarakter daşıyır. Kreditin qaytarılmalı olması borc alanda və borc verəndə ciddi maddi məsuliyyət aşılır. Qaytarılmalı məfhumu mücərrəd xarakter daşdığından kreditləşmə prosesində bu məfhum daha dəqiqləşdirilir. Yəni kredit müddətilik prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, kredit konkret müəyyən olunmuş müddətlərdə qaytarılmalıdır. Müddətilik prinsipi onu tələb edir ki, borc vəsaiti borc alanın dövrəyyəsində müəyyən müddət iştirak etməlidir və bu müddət başa çatdıqdan sonra o geri qaytarılmalıdır.

Müddətilik, yəni borcun əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətdə geri qaytarılması - borcun səmərəli istifadə olunduğunu göstərir. Kreditin müəyyən olunmuş müddətdə geri qaytarılmaması əsassız olaraq müəssisənin dövrəyyəsində borc vəsaitinin iştirakından xəbər verir və pul tədavülünə mənfəət təsir göstərir. Bankların kommersiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə bu prinsipin əhəmiyyəti daha da artır.

Kreditin ödənilmə müddətləri tərəflər arasında bağlanan müqavilədə əks olunur. Müddətilik prinsipinə əməl etməyən borc alanlara iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir - əsasən faiz səviyyəsi yüksəldilir və gələcək kreditləşmədə borc alanın intizamsızlığı nəzərə alınır.

Kreditin vacib prinsiplərindən biri onun ödəncli olmasıdır. Bu o deməkdir ki, kredit nəinki müəyyən olunmuş müddətdə tam qaytarılmalı, həmçinin kreditdən istifadəyə görə ödənc-faiz ödənilməlidir. Kreditin ödəncli olması borcalanda kreditdən səmərəli istifadə etmək məsuliyyəti aşılır, onda daxili resursları artırmaq marağı oyadır. O, kreditdən elə istifadə etməyə çalışmalıdır ki, əldə etdiyi nəticə nəinki kreditin geri qaytarılmasını, kreditə görə faizlərin ödənilməsinə təmin etsin, həmçinin özünə gəlir gətirsin. Ödənclik kreditor üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kreditor ödənclik əsasında öz müstəqilliyini və

gəlirliliyini təmin edir, resurslarını artırır. Ödənciliyin iqtisadi mahiyyəti ondadır ki, kreditdən istifadə nəticəsində əldə edilən gəlir borcları ilə kreditor arasında bölüşdürülür.

Ssuda kapitalına görə əldə edilmiş illik gəlirin verilmiş kreditin məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilən ssuda faizi norması kredit resurslarının qiyməti kimi meydana çıxır. Bank kreditinə görə faiz stavkaları müəyyənləşdirilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: faiz şəklində gəlir gətirən kredit qoyuluşu və digər aktiv əməliyyatların həcmi; bankın öz müştərilərinə depozit hesablara görə verdiyi orta faiz dərəcəsi; bankın aktiv əməliyyatları üzrə faiz stavkası; bankın kredit resurslarının quruluşu; bank kreditlərinə olan tələb və təklif; kreditin təminatlılığından asılı olaraq risk səviyyəsi; inflyasiya prosesinin tempi ölkədə pul tədaviyünün stabilliyi; istehsalın mövsümliliyi və s.

Kreditin vaxtında və tam qaytarılması şərtlərindən biri də kreditin təminatlı olmasıdır. Təminatlılıq prinsipi kimi kreditin ödəniş vaxtı çatarkən, kredit ödənilmədikdə onun ödənilməsinə təmin edən faktor başa düşülür. Əvvəllər kreditin təminatı kimi əsasən mal materiallarından istifadə edilirdi, yəni kreditlər vaxtında ödənilmədikdə kreditor öz borcunu və faizlərini həmin maddi qiymətlilərin reallaşdırılması vasitəsi ilə təmin edirdi. Bazar münasibətlərinə keçid kreditin bu prinsipinin də mahiyyətini dəyişdirmişdir. Son illərə qədər kreditin təminatlılığı dedikdə onun maddi qiymətlilərlə təmin olunması, yəni kredit müqabilində onun dövrində material qiymətliləri mövcudluğu başa düşülürdü. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar təminatın digər formalarından ödəməqabiliyyətli müştərilərin zəmanəti, havadarlığı, sığorta polisi və s.-dən istifadə edilir. Təminatlılıq borcun vaxtında və tam ödənilməsinin qarantı olmaqla borc alanın kreditora verdiyi hüquqi cəhətcə rəsmiləşdirilmiş öhdəlik forması xarakteri daşıyır.

Kreditləşmə prosesində diferensial münasibət prinsipindən də istifadə edilir. Bu prinsip əvvəllər borcalanların yaxşı və pis işləməsindən asılı olaraq tətbiq edilirdi. Yaxşı işləyən müştəri güzəştli qaydada kreditləşdirilir, pis işləyənlərə isə kredit cəzaları tətbiq edilirdi.

Hal-hazırda kreditləşmə müştərinin kredit qabiliyyəti əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipə görə kredit ehtiyacı olan müştərilərə deyil, kreditqabiliyyətli müştərilərə verilir.

Kommersiya krediti zamanı kreditor kimi təsərrüfat subyektləri, yəni müəssisə, firma, şirkətlər çıxış edir. Kreditin bu forması bir mal istehsalçısının və yaxud malın topdan satışının digər müəssisəyə əmtənin nişyə satışı zamanı meydana gəlir. Deməli, kommersiya kreditinin əsasında satıcı müəssisənin əmtəə dəyərinin ödənilməsi üzrə möhlət verməsi və müəyyən edilmiş müddət keçdikdən sonra əmtəə dəyərini ödəmək öhdəliyi kimi alıcı müəssisənin veksəl verməsi durur. Bu səbəbdən kommersiya kreditinə veksəl krediti də deyilir. Göründüyü kimi kommersiya kreditinin obyektə dəyər əmtəə formasıdır, aləti isə kommersiya veksəlidir. O, əsasən qısamüddətli (1 ilə qədər) səciyyə daşıyır.

Onun iştirakçıları təsərrüfat fəaliyyətinin subyektləri olduğundan kommersiya krediti topdansatış münasibətlərdə tətbiq olunur. Kommersiya krediti daxilindəki ödəmə möhləti məhsul satışının davamı kimi çıxış edir. Buna görə kommersiya krediti vasitəsilə satışın tezləşdirilməsi və tədavül zamanının məhdudlaşdırılması məsələsinə nail olunur ki, bu da fərdi və ictimai kapitalın səmərəli fəaliyyətinə xidmət edir. Bu mühüm cəhətin davamı kimi kommersiya faizinin formalaşması çıxış edir. Mal satışının əsas məqsədi məhsul satışının sürətləndirilməsi və onun qiymətindəki mənfəətin əldə edilməsinin tezləşdirilməsidir. Bu səbəbdən kommersiya krediti üzrə ödəniş möhlətinin haqqı məhsulun qiymətinə daxil edilir və bu, bank krediti faizi ilə müqayisədə çox cüzdür.

Hal-hazırda kommersiya kreditinin üç növündən istifadə edilir: Kreditin müddəti fiksə (tarixi təsbit edilmiş) edilmiş qaydada ödəmək; Konsiqnasiya qaydasında (hissə-hissə ödəmək) borclunun malı realizə etdikdən sonra kreditora pulun ödənməsi; Açıq hesabla kreditləşmə.

I halda satılı malı alıcıya göndərdikdən sonra, alıcı satıcıya sadə veksəl, yəni veksəldə təsbit edilmiş tarixdə borc ödəməsinin yerinə yetirilməsinə öhdəlik verir və ya satıcı, özü alıcıya tratta təqdim edir (köçürmə veksəl) və alıcı kommersiya sənədlərini akseptə edir, yəni tratta göstərilmiş tarixdə ödənişi yerinə yetirməyə öhdəlik verir.

II halda konsiqnasiya prosesidir, yəni pərakəndə satıcı malı realizə etdikdən sonra kreditora olan borcunu yerinə yetirir.

Məsələn, konsiqnasiya yeni malların bazarı və qeyri-tipik malların təklifi ilə təqdim edilir, yəni bazarın tələbi dəyərləndirmək çətin olduğu bir durumda konsiqnasiya tətbiq edilir.

Bank krediti kreditin ən geniş yayılmış formasıdır. Məhz banklar krediti ən çox müvəqqəti maliyyə yardımına ehtiyacı olanlara verir. Bu da təsadüfi deyil, çünki əsas fəaliyyəti kredit işi olan banklar xüsusi bir subyektdir. Bank kreditinin başlıca xüsusiyyəti ondadır ki, geri qaytarılma əsasında pul vəsaitlərinin döənə-döənə dövrənə və dövriyyəsinə həyata keçirən banklar daha çox şəxsi kapitalından deyil, cəlb edilmiş resurslardan istifadə edir. Müəyyən subyektlərdən borc götürdüyü pul vəsaitlərini bank digər hüquqi və fiziki şəxslər arasında yenidən bölüşdürür. Eyni zamanda bank sadəcə pul vəsaitlərini deyil, pulu kapital şəklində borc verir. Bu o deməkdir ki, borc alan bankdan götürdüyü vəsaitləri elə istifadə etməlidir ki, təkcə onların kreditore qaytarılmasını deyil, həm də ən azı borc faizini ödəməkdən ötrü kifayət edən mənfəət əldə etsin.

Ödənclik kreditin bank formasının ayrılmaz atributuna çevrilir. Bütün bunlarla əlaqədar bank krediti faizi həmişə kommersiya krediti faizindən yüksək olur. Bank əsasən özgə vəsaitlərdən kredit resursu kimi istifadə etdiyindən verdiyi kreditlər üzrə faizi maksimal səviyyədə saxlamağa çalışır. Lakin bank kreditini kommersiya kreditindən fərqləndirən təkcə bu cəhət deyil. Bank kreditinin obyektı ticarət və sənaye kapitalından ayrılmış pul kapitalıdır. Borcları

kimi dövlət, fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən bankların özü də çıxış edir. Kommersiya kreditinin miqyasları hər bir halda ticarət və sənaye kapitalı ehtiyatları ilə müəyyən olunur və məhdudlaşır. Ticarət və sənaye kapitalının kommersiya krediti xətti ilə hərəkəti ünvanlıdır: əmtəə ya istehsalçıdan istehlakçıya, ya da istehsalçıdan əmtəənin sonrakı satışı ilə məşğul olan ticarət şirkətinə ötürülür.

Bütün fərqlərə baxmayaraq, kommersiya və bank kreditinin ümumi cəhətləri də mövcuddur. İlk növbədə onların təbiəti eynidir. Kommersiya krediti tarixən bank kreditindən əvvəl yaranmış və məntiqi olaraq kredit sisteminin əsası kimi çıxış edir. Bu onunla izah olunur ki, məhz kommersiya krediti bilavasitə ticarət və sənaye kapitallarının davranma, əmtəələrin istehsaldan son istehlaka qədər hərəkətinə xidmət edir. Lakin bank kreditinin üstünlükləri, çevikliyi onun XX əsrdə kommersiya krediti ilə müqayisədə daha sürətlə inkişaf etməsini müəyyən etdi. İqtisadiyyatda inhisarlaşma prosesləri gücləndikcə bank kreditinin üstünlükləri özlərini daha qabarıq göstərir, lakin onlardan daha real kapitalın genişlənməsindən ötrü istifadə edilməsi bank kreditinin özündə də mühüm dəyişikliklərə səbəb olur. Kreditin inhisarlaşması güclənir, bank kapitalının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi sürətlənir və bank inhisarlarının yaranmasına gətirib çıxarır. Bank kapitalının sənaye və ticarət kapitalları ilə çulğalaşması prosesi genişlənir və dərinləşir.

Bank kreditinin üstünlüyünə baxmayaraq kommersiya krediti rədd edilmir. Əksinə, kommersiya krediti bank kreditinin tarixi və məntiqi sələfi olmaqla bank kreditinin sonrakı çox güclü inkişafından bəhrələnir. Bank aksepti kommersiya veksellərinin təminatını möhkəmləndirməklə kommersiya kreditinin iri şirkətlər, xüsusilə də korporasiyalar üçün əhəmiyyətini artırır. Resursların əmtəə və pul formasında korporasiyalar daxilində borc əsaslarında baş verən axının həcmi labüd olaraq böyüyür və əhəmiyyətli dərəcədə banklar vasitəsilə mümkün olur. Bu kommersiya və bank kreditinin çulğalaşmasının labüdlüyünü göstərir.

Kreditləri verən və alan şəxslərə, sektorlara, kreditin istifadəsinə görə məqsədli, təminatlı və müddətinə görə qruplaşdırmaq mümkündür.

1) krediti verən şəxslər yönündən bank kreditləri ilə qeyri-bank kreditləri, alan şəxslər baxımından isə özəl sektora açılan kreditlər, dövlət sektoruna açılan kreditlər;

2) iqtisadi sektorlara görə kreditlər - kommersiya kreditləri, kənd təsərrüfatı kreditləri, sənayeyə açılan kreditlər, inşaat sektoruna açılan kreditlər şəklində ayıra bilərik. Kreditin iqtisadi sektorlar arasında paylanmasının iqtisadi inkişaf və sosial ədalət baxımından böyük önəmi vardır.

3) Kreditdən istifadə məqsədlərinə görə - istehlaka açılan kreditlər və istehsalda açılan kreditlərə bölünür. İstehlak xərclərini qarşılamaq məqsədi ilə alınan kredit, kredit alanın cari gəlirindən ayracağı pul ilə geri ödənilir. Bu ödəmənin həyata keçirilməsi kredit alanın gələcəkdəki gəlir və xərc durumuna bağ-

lıdır. İstehsalı maliyyələşdirmək üçün alanın kredit istehsal edilən malların satışından əldə edilən satış gəliri ilə və ya kreditdən istifadə edilən əməliyyatdan əldə edilən qazanc ilə qarşılır.

4) Təminatla görə kreditləri təminatlı və təminatsız kreditlər almaq üzrə ikiye ayırdıqdan sonra, təminatlı kreditlər zəmanət qarşılığı, əmtəə və sənət qarşılığı, ipotek qarşılığı açılan kreditlərə bölünür. Kredit alanın imzasına güvənilərək açılan kreditlərə açıq kredit deyilir.

5) Müddətlərinə görə kreditləri qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərə bölmək olar.

6) Ödənicliyə görə: baha faizli, ucuz faizli, faizsiz.

İstifadə formasına görə: istehsal krediti, istehlak krediti və investisiya krediti.

1) İnvestisiya krediti — istehsal fəaliyyətlərinin genişlənməsi, yəni istehsal vahidlərinin açılması məqsədi ilə istifadə edilir və adətən investisiya kreditlərinin müddəti uzunmüddətlidir. İstehsal krediti alan müəssisə bunun istehsal prosesi fəaliyyətində istifadə edir və kredit müqaviləsində təsbit edilən müddətdə kreditin əsas kapitalını və faizini qaytarır. Məsələn, bir şirkət istehsal krediti ilə həm xammal təmini, həm də işçilərin əməkhaqlarının ödənməsi kimi keçici maliyyə sıxıntılarını həll edə bilər.

2) istehlak krediti — istehlakçıların ehtiyatları olan malların təmin edilməsində istifadə edilir, yəni istehlakçılara satınalma gücü qazandırır. İstehlak krediti, kommersiya məqsədi ilə deyil, fərdlərə istehlak ehtiyaclarının qarşılınması üçün ayrılan kreditlərdir. İstehlak kreditləri avtomobil, televizor, soyuducu, paltaryuyan maşın və s. bu kimi daşınan istehlak mallarının satın alınmasında maliyyə etmək üçün istifadə edilir.

Kreditin bu növü əhali tərəfindən yeni dəyərin yaradılmasına deyil, borc alanın istehlak tələblərinin ödənilməsinə yönəldilir. Bu kredit vasitəsilə vətəndaşların bahalı, uzunmüddətli istehlak mallarına yaranan tələbatı onların dəyərinin tam ödənilməsinə qədər təmin edilir. Əhəlinin alıcılıq qabiliyyətini onun pul gəlirləri müəyyən edir, lakin alıcılıq qabiliyyəti çox vaxt alıcı tələblərindən aşağı olur. Bu və ya digər malları almaq istəyi maddi imkanları üstələyir. Başqa sözlə, əhəlinin cari pul gəlirləri ilə uzunmüddətli istehlak mallarının (mebel, avtomobil və s.) yüksək qiymətləri arasında uyğunsuzluq mövcud olur. Eyni zamanda əhəlinin bəzi tələblərində pul vəsaitlərinin müvəqqəti sərbəstləşməsi baş verir. Belə vəziyyətdə istehlak kreditinin meydana gəlməsi təbii görünür, çünki onun köməyi ilə istehlakçı nöqtəyi-nəzərindən iki cür ziddiyyət aradan qaldırılır. Birinci, uzunmüddətli istehlak mallarına olan yüksək qiymətlərlə əhəlinin cari gəlirləri arasındakı ziddiyyətdir. İkincisi, əhəlinin bir qrupunda sərbəst pul yığımlarının yaranması və digər qrupunda isə onların istifadəsi zərurətinin yaranması arasındakı ziddiyyət. Deməli, istehlak krediti əhəlinin istehlak səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən isə istehlak krediti istehsalçının (satıcının) da mənafeələrinə uyğundur, çünki əmtəələrin satışının

fasiləsizliyinə xidmət edir. İstehlak kreditinin bank və firma formaları ola bilər. Birinci halda, istehlak kreditini pul formasında bank verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bank kreditləri arasında istehlak krediti ən bahalı kredit hesab edilir. İkinci halda isə ticarət firmasının özü müəyyən bahalı uzunmüddətli malı müştəriyə kreditə satır. Hər iki halda müştəri banka və yaxud ticarət firmasına kreditin məbləğinin müəyyən faizi həcmində ilkin ödəniş edir. Kredit məbləğinin qalan hissəsini isə kredit müddəti ərzində vaxtaşırı ödəmələrlə kreditora qaytarır. Hər hansı bir səbəbə görə borcalan ödəmələri dayandırdıqda kreditor krediti (pul məbləğini və yaxud malı) geri alır. İstehlak krediti üzrə borcun ödənilməsi mənbəyi borcalanın qarşıdan gələn gəlirləridir. Bu səbəbdən belə kreditlərin verilməsindən əvvəl kreditor tərəfindən kreditin qaytarılma mənbələrinin reallığı ciddi yoxlanılmalıdır.

İstehlak kreditinin ayrıca növünü mənzil krediti təşkil edir. Burada kredit hazır mənzilin (evin) alınmasına və yaxud evin tikilməsinə verilir. Mənzil krediti ya bank müəssisəsi, ya da mənzili (evi) tikən şirkət tərəfindən müvafiq olaraq pul və ya natural şəkildə verilir. Bu zaman girov iltizamı (girovnamə) tərtib olunur. Və bu sənəd borcalan mənzil kreditini hissə-hissə müəyyən müddət ərzində kreditora qaytarmaq öhdəliyini icra edə bilmədikdə kreditora mənzili (evi) müsadirə etmək hüququ verir. Kreditin bu növünə ipoteka krediti yaxındır. Bu sırf daşınmaz əmlakın girovu üzrə verilən kreditdir. Və bu kredit üzrə girovnamə tərtib olunur. Borc vəsaitləri müxtəlif məqsədlərə, o cümlədən istehsal və istehlak tələbatlarının ödənilməsinə istifadə oluna bilər. Əksər hallarda ipoteka borcunun qaytarılması mənbəyi borcalanın qarşıdan gələn gəlirləridir. Bu isə girov qoyulan daşınmaz əmlakın əsaslandırılmış qiymətləndirilməsini və borc vəsaitlərinin qaytarılmaması hallarında girov qoyulmuş əmlakın satılması imkanlarının müəyyən edilməsini ləğv edir.

Zamana və ya müddətinə görə: qısamüddətli kredit; ortamüddətli kredit və uzunmüddətli kredit. Adətən, 7 gündən — 1 ilədək müddətindədir. Kommersiya sferasında istifadə edilir. Ortamüddətli kreditlər bir ildən beş ilədək müddətindədir. Adətən, sənaye və kənd təsərrüfatı sektoru ortamüddətli kreditlərdən istifadə edirlər. Uzunmüddətli kreditlər isə investisiya sferasında istifadə edilməkdədir. Burada müddət beş ildən yuxarı olur. Şirkətlər uzunmüddətli kreditlərlə əsas fondlarının təminatında istifadə edir.

Müddəti bir ili keçməyən kreditlərə qısamüddətli, müddəti bir ildən yuxarı, ancaq 5 ildən az olan müddətə açılan kreditlərə ortamüddətli kreditlər, ancaq beş il müddətindən yuxarı müddətə verilən kreditlərə uzunmüddətli kredit deyilir. Qısamüddətli kreditlər, müvəqqəti pula ehtiyacı olanlara açılır. Məsələn, bir sənayeçi xam maddə satın almaq, fəhlə və qulluqçuların əməkhaqqını ödəmək üçün gərəkli pulun bir bölümünü kredit ilə qarşılayır, kreditin müddətinə qədər istehsal etdiyi malların satışından əldə etdiyi qazancla krediti geri ödəyir. Orta və uzunmüddətli kreditlər, orta və uzunmüddətli maliyyə ehtiyacı üçün tələb edilir və bu kreditlərlə qoyulan investisiya üçün ayrılan amor-

tizasiya fondu ilə və ya mənfəətlə geri ödənilir. Məsələn, bir fabriki qurmaq ya da mövcud fabriki genişləndirmək üçün uzunmüddətli kredit alan bir sənaye şirkəti aldığı krediti, gələcəkdə əldə edəcəyi mənfəətlə ödəyir. Qısa, orta və uzunmüddətli kreditlərin yuxarıda açıqlanan özəllikləri ayrı-ayrı kredit qurumlarının qurulmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qısamüddətli kreditlərlə daha çox əmanət və kommersiya bankları, orta və uzun müddətli kreditlərə isə daha çox investisiya və inkişaf bankları vasitəçilik edirlər.

Alan şəxsə görə: dövlət krediti və özəl krediti. Kredit alanın şəxsinə görə dəyişir. Kreditdən istifadə edən şəxsi dövlət və ya bələdiyyənin qurumları da bilər. Bu kredit özəl kreditdən bir az fərqlidir. Çünki kreditin müddət sonunda borc ödənməzsə təzyiq və ya icbarətmə kimi vasitələr bir az zəifdir. Kreditin digər növü dövlət kreditidir. Dövlət krediti o zaman meydana gəlir ki, kreditor və yaxud borcalan sifətində dövlətin özü (mərkəzi hökumət və yerli hakimiyyət) çıxış edir. Borcalan kimi çıxış etdikdə dövlət büdcə xərclərinin təmin edilməsindən ötrü borc kapitallar bazarında öz borc öhdəliklərini yerləşdirməklə büdcəyə əlavə vəsait cəlb edir. Dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi daxili borclar dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsinin vergilərdən sonra ikinci mənbəyidir. Eyni zamanda büdcə kəsirinin örtülməsi məqsədi ilə borc vəsaitlərindən istifadə olunmanın miqyasları resursların səmərəli və qənaətlili istifadəsi nöqtəyi-nəzərdən məhdudlaşdırılır. Çünki borcu müəyyən vaxtdan sonra qaytarmaq gərəkdir.

Dövlət borc öhdəliklərini müəyyən məqsədli dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə bazarda yerləşdirə bilər. Məsələn, milli iqtisadiyyatın bərpası, inkişafı, ayrı-ayrı sahələrin yenidən qurulması, konkret regionların inkişafı, müxtəlif sosial proqramlar, təbii fəlakət nəticələrinin aradan qaldırılması və s. məqsədli proqramlar, təkcə dövlət büdcəsinin cari gəlirləri hesabına deyil, həm də dövlət borcu xətti ilə də maliyyələşə bilər. Dövlət krediti çərçivəsində dövlət kreditor kimi də çıxış edə bilər. Belə hallarda dövlət vəsaitlərindən müxtəlif subyektlərə kreditlər verilir. Bu, xüsusilə milli iqtisadiyyatın çox vaxt mənfəətsiz və yaxud əzmənfəətli, lakin geniş təkraristehsal üçün zəruri sahələrə xasdır. Burada onu da qeyd etmək olar ki, dövlət kreditindən (dövlət həm kreditor, həm də borcalan olduqda) iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin güclü aləti kimi də istifadə edə bilər.

Kredit münasibətləri təkcə ölkə daxilində deyil, ölkələr arasında da mövcuddur. Kredit kapital ixracının formalarından biri kimi çıxış edir. Belə hallarda kreditin başqa növü olan beynəlxalq kredit ön plana çıxır. Beynəlxalq kredit zamanı iştirakçılar dəyişmir, lakin kredit sövdələşməsinin tərəflərindən biri xarici ölkəyə mənsub olmalıdır.

Klassik iqtisadçılara görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə qaynaqlarına olan ehtiyacın qarşılanmasına beynəlxalq kredit deyilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə rast gəlinən problemlərdən biri yığılma çatışmazlığıdır.

Beynəlxalq kreditə olan ehtiyacın səbəblərini aşağıdakı formul vasitəsi ilə göstərə bilərik:

$$S - I = X - M.$$

Burada S - ölkə daxili yığımı; I - ölkə daxili investisiyaları; X - mal və xidmət ixracını; M - mal və xidmət idxalını göstərir. $S < I$ -dən isə ölkə daxilində qoyulan investisiyaların miqdarının ölkə içindəki yığımlara nisbətən böyük olduğu başa düşülür.

Bu durumda investisiyaların beynəlxalq kredit hesabına saxlanaraq qarşılanması məsələsi olacaqdır. Saxlanan beynəlxalq qaynaqlar idxalat çoxluğuna yönəldiləcəkdir.

Beynəlxalq maliyyələşmə, ölkələr arasındakı müxtəlif növ maliyyə axınlarının və əməliyyatların prosesini əhatə edir. Beynəlxalq Maliyyə quruluşlarının fəaliyyətlərindəki əməliyyatlar bir-birindən fərqlidir. Bunun səbəbi də kreditlərin çeşidliyindədir.

Beynəlxalq maliyyələşmə anlamı olaraq həm xarici borcları, həm də beynəlxalq yardımları əhatə edən geniş bir mənağa malikdir. İlanələr yardım özəlliyi formasında olub beynəlxalq maliyyələşmə formalarından biridir. İlanələr, ehtiyac hiss edilən maddələrin, ehtiyacı olan ölkəyə verilməsi ilə həyata keçirilir. Çox az rastlanan pul ianələridir. Texniki yardımlar da ianə anlamı içindəki yardımlardır. Adətən, beynəlxalq maliyyə qurumlarının fondlarından az inkişaf etmiş ölkələr ianə formasında yararlanırlar.

Beynəlxalq maliyyələşmənin böyük bir hissəsini rəsmi yardımlar təşkil edir. Bunlar hökumətdən-hökumətə köçürülən borc vermə əməliyyatlarıdır ki, ümumiyyətlə, uzunmüddətli və aşağı faizli olurlar. Digər maliyyələşmə forması da millətlərarası qurumlar (əsasən, Dünya Bankı və ona bağlı olan qurumlardır) tərəfindən açılan kreditlərdir.

Digər bir beynəlxalq kreditləşmə forması özəl satıcı kreditləridir. Özəl istehsalçı və ya satıcı qurumlar qarşı tərəfdəki ölkənin rəsmi və ya özəl sektor qurumlarına doğrudan kredit verirlər. Xarici özəl investisiyalar da beynəlxalq maliyyə qaynaqları içində önəmli bir yer tutur. Xarici sərmayəli şirkətlərin inkişaf etməkdə olan ölkələrə investisiya yardımları doğrudan-doğruya mənfəət əldə etmək məqsədini güdür.

Defisit iqtisadiyyatı müəyyən şəraitdə borc iqtisadiyyatını səciyyələndirir. Borc iqtisadiyyatı xarici borc və ödəmələrin artan həcmi ilə səciyyələnir, yeni borclanmalar və xarici borcların ödənilməsi ilə ölkə siyasətinin əsas şərt və fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilir.

Ölkənin xarici öhdəliklərinin yerinə yetirməsinin əsas səbəbi ona qarşı kreditor tərəfindən cavab tədbirlərinin görülməsi təhlükəsidir. Bu tədbirlər borclu ölkənin həmin ölkə ərazisində yerləşən aktivlərinin müsadirə edilməsi, həmçinin ikitərəfli ticarətin dayandırılması və s. ola bilər.

Beynəlxalq kredit ilk növbədə müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasındakı iqtisadi əlaqələrə, ikinci növbədə rezident ölkələrin müxtəlif institutlarla, yəni

beynəlxalq və regional təşkilatlarla münasibətlərə, ən son olaraq isə müxtəlif rezident ölkələrin beynəlxalq pul və kapital bazarlarındakı əməliyyatlarına xidmət edir.

Beynəlxalq kreditin baza mənbəyi – beynəlxalq maliyyə bazarlarına daxil olan dünya ölkələrinin dövlət və özəl əmanətləridir.

Beynəlxalq investisiyalar üzrə öhdəliklərə aiddir: birbaşa xarici investisiyalar və portfel investisiyalar – beynəlxalq qiymətli kağız və istiqrazlar və s. Beynəlxalq maliyyə bir tərəfdən isə kreditorlar və investor ölkələr üçün ümumi gəlir mənbəyi rolunu oynayır.

Beynəlxalq kredit rəsmi və özəl ola bilər. Rəsmi kreditlər beynəlxalq və regional kredit təşkilatları, dövlətin mərkəzi və yerli orqanları təklif edir. Rəsmi kredit xərcləri ölkələrə imtiyazlı, qeyri-bazar şərtləri ilə təqdim olunur və onların mənbəyi vergi ödəyicilərinin büdcə vəsaitləri hesabına olur. Beynəlxalq ölkələrarası təşkilatlar həmçinin BVF, DB, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı əsasən öz fondlarını üzv ölkələrin haqları hesabına həyata keçirir. Bəzi təşkilatlar böyük borcları beynəlxalq maliyyə bazarları hesabına həyata keçirir.

Beynəlxalq kredit təşkilatları öz mənbələrini yalnız mərkəzi hökumətlərə, bəziləri isə qəbul edən ölkələrin özəl layihələrinə ayırır. Beynəlxalq kredit təşkilatları tərəfindən mərkəzi hökumətə verilən borcların adətən əsaslandırılmış və məqsədli istiqaməti olur. BVF, məsələn, fondun üzvü olan hər hansı ölkəyə borc verdikdə ondan müəyyən öhdəlik proqramlarının qəbulunu da tələb edir.

BVF monitoring həyata keçirərək qəbul edilmiş proqram çərçivəsində nəzarət həyata keçirir. Ölkə tərəfindən öhdəliyin yerinə yetirilməməsi sonrakı tranşın təqdim olunmaması ilə nəticələnə bilər.

Özəl xarici kreditləşməni özəl xarici banklar və digər kredit təşkilatları həmçinin qeyri-kredit korporasiyaları həyata keçirir. Beynəlxalq kredit bazarı bank kreditləşməsinə, qiymətli kağızlar bazarını özündə cəmləyir.

Beynəlxalq krediti əldə etmənin əlamətlərinə görə təsnifatı aşağıdakı kimidir:

- 1) Kreditləşmə mənbəyinə görə:
 - 1.1. Beynəlxalq saziş üzrə, kreditin milli kredit bazardan təmin etmək;
 - 1.2. Xarici kredit bazarından;
 - 1.3. Beynəlxalq maliyyə mərkəzlərindən.
- 2) Borcunun kateqoriyasına görə:
 - 2.1. Dövlət və beynəlxalq təşkilatlar;
 - 2.2. Özəl istehsal və ticari şirkətlər.
- 3) Kredit sazişinin xarakterinə görə:
 - 3.1. Kommersiya krediti;
 - 3.2. Xarici-ticari əlaqələrə aid olmayan, başqa məqsədlərə istifadə edilən maliyyə krediti.
- 4) Kreditin növlərinə görə:

4.1. kommersiya krediti, yəni kredit mal formasında, ixracatçı tərəfindən alıcıya açılan kommersiya krediti;

4.2. kredit valyuta ilə, ancaq pul formasında, yəni banklar tərəfindən açılan kredit;

4.3. qiymətli kağızları yerləşdirməklə beynəlxalq kapital bazarından vəsait cəlb etmək.

5) Valyutanın mənşəyinə görə:

5.1. Kredit borclu ölkənin valyutasında;

5.2. Kredit kreditor ölkənin valyutasında;

5.3. Kredit üçüncü ölkənin valyutası ilə.

6) Kreditin müddətinə görə:

6.1. qısamüddətli, adətən 1 ilədək, bəzi hallarda iki ilədək;

6.2. orta müddətli, 1 ildən – 2 ilədək, 2 ildən – 5 ilədək;

6.3. uzunmüddətli – 5 ildən–10 ilədək.

7) Təminatına görə:

7.1. təminatlı;

7.2. təminatsız (bank) krediti.

8) Təyinatına görə:

8.1. ixracat krediti;

8.2. idxalat krediti.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində beynəlxalq kredit ssuda kapitalının hərəkəti olub, müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında kredit münasibətlərini əks etdirir.

Beynəlxalq kredit milli iqtisadiyyatın inkişafında önəmli rola malikdir. Adətən, beynəlxalq kreditin axını təkyönümlü hərəkətlə gedir, yəni inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə doğru hərəkət edir və dünya praktikası göstərir ki, beynəlxalq kreditin hərəkətində axsamalar milli ölkələrdə iqtisadi böhranlara yol açə bilər.

Beynəlxalq kreditin inkişafının əsasını – beynəlxalq integrasiya, istehsalın ixtisaslaşması, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə əlaqədardır. Beynəlxalq kredit bazarının subyektləri, özəl şirkətlər, dövlət müəssisələri, hökumətlər, beynəlxalq və regional maliyyə qurumlarıdır.

Beynəlxalq kredit – valyuta kursu, qiymət, mənfəət, tədiyyə balansı və s. bu kimi iqtisadi kateqoriyalarla sıx əlaqəsi vardır. Beynəlxalq kreditin üç əsas mənbəyi vardır:

1. korporasiyanın pul formasında müvəqqəti sərbəst vəsaiti;

2. dövlətin valyuta ehtiyatları;

3. şəxsi pul yığımları.

Beynəlxalq kredit münasibətlərində ssuda kapitalının əsas maliyyə mənbəyini dövlətin kapitalı təşkil edir. Beynəlxalq kreditin əsas prinsipləri daxili kreditin prinsipləri ilə eynidir, yəni müddətlilik, qaytarılmaq, ödənikli, təminatlı və məqsədli.

Beynəlxalq kreditin əsas funksiyalarını aşağıdakılardan ibarətdir:

1. ölkələrarası ssuda kapitalının yenidən bölgüsü;
2. dövlət kredit təşkilatları vasitəsi ilə (Eksimbank), ixracat və idxalatı tənzimləmək;
3. hesablaşmalarda ödəmələri sürətləndirmək və mübadilə xərclərini ödəmək;
4. dünya iqtisadiyyatında integrasiya prosesi güclənir.

Beynəlxalq kreditin ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin güclənməsində rolu çox önəmlidir:

1. beynəlxalq ticarəti genişləndirir;
2. istehsalda texnoloji yeniliklərdə istifadəni stimullaşdırır;
3. milli məhsulların xarici bazara çıxışına şərait yaradır;
4. məhsuldarlığın və əmək məhsuldarlığının artımına ciddi təkan verir;
5. ölkənin dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli mövqeyinin artırır;
6. həyat səviyyəsinin inkişafında mühüm təsir edir.

Bununla bərabər, beynəlxalq kredit ölkədaxilində tətbiq edilən səhv monetar siyasətinin nəticəsi olaraq milli iqtisadiyyatında iqtisadi problemlərin dərinləşməsinə yol açıla bilər, o cümlədən:

1. müəyyən iqtisadi sektorların inkişafına, digərlərin isə geriləşməsinə nədən ola bilər;
2. dünya və milli iqtisadiyyatda disporsiyanın dərinləşməsinə yol aç bilər;

3. beynəlxalq kredit «isti pullar» formasında hərəkət edərək dünya valyuta sistemində sabitliyin pozulmasına və dünya iqtisadiyyatında valyuta böhranlarına yol aç bilər;

4. həddindən yuxarı beynəlxalq kreditin cəlbi və onun qeyri-rasional istifadəsi borc alan ölkəni finans bataqlığına sala bilər və hətta əhalinin həyat səviyyəsinin düşməsinə nədən olur.

Beynəlxalq kredit Milli dövlət iqtisadi tənzimlənməsinin obyektı kimi çıxış edir.

Beynəlxalq kreditin şərtlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. kreditin valyuta mənşəyi;
2. ödəmənin valyuta mənşəyi;
3. kredit məbləği;
4. kreditin müddəti;
5. kredit açmanın üsulları;
6. kreditin istifadəsi və ödənilməsi şərtləri;
7. ortaya çıxacaq risklərin sığorta metodu.

Beynəlxalq kreditin spesifik funksiyalarında biri də kapital təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin gücləndirilməsidir. Beynəlxalq kredit özəl şirkətlərin səhmdar cəmiyyətlərə transformasiyasını, yeni şirkətlərin qurulmasında ciddi rolu vardır.

Beynəlxalq kredit münasibətlərinin subyekti kimi kreditor (ssuda kapitalının təklif edən) və borclu (ssuda kapitalına tələbi olan) çıxış edir.

Beynəlxalq kreditin əsas motivi, açılan kreditdən maksimum mənfəət əldə etməkdir. Beynəlxalq kredit münasibətlərinin subyektləri aşağıdakı institutlardır: BPF, Dünya Bankı. Bu təşkilatların kredit siyasəti təşkilatın nizamnaməsi çərçivəsində təsbit edilir.

Beynəlxalq krediti təklif edən banklar siyahısında ilk yerləri: Citigroup, Deutsche Bank, HSBC bankları tutur. Hal-hazırda beynəlxalq kredit alətlərinin həcmi 30 trl. dollardan da yuxarıdır.

Təminat formasına görə: açıq kredit və təminatlı kredit. Açıq kredit – borcludan heç bir təminat alınmadan sadəcə şəxsi, maliyyə və əxlaqi durumları göz önündə tutulur. Açıq kreditin verilə bilməsi üçün şirkətlər tərəfindən borc alan şəxsin durumu dayanıqlı və ödəmə qabiliyyəti yüksək olmalıdır. Təminatlı kreditdə isə kreditdən istifadə edən şəxsin borcuna zəmin (kəsir) və ya maddi təminat göstərir. Maddi təminatda daşınmaz və ya daşınmaz qiymətlər qarşılıq göstərilir. Bunlar üzərinə girov və ipoteka təsis edilir.

Kreditin sərhədləri. Kreditin əsaslandırılmış tətbiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi və onlara riayət olunması həm kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün vacibdir. Bu onunla izah olunur ki, kreditləşmə yalnız lazımi həcmdə edildikdə onun iqtisadiyyata təsiri müsbət olur. Çox vaxt kredit artıq həcmdə verildiyindən müəssisələrin vəsaitlərdən qənaətlə istifadə olunmasında istehsal və satış proseslərinin sürətlənməsində, bütövlükdə kapitalın dövrən və dövriyyəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində marağı zəifləyir. Nəticədə, təkraristehsal proseslərinin zəifləməsi baş verir, əksinə iqtisadi subyektlərin kreditə olan tələbatları tam ödənilmədikdə onların fəaliyyətində çətinliklər yarana bilər ki, bu da yenə təkraristehsal proseslərinin ləngidilməsi deməkdir. Deməli, kreditin sərhədləri hər dəfə düzgün müəyyən edilməlidir. Bu, həm kommersiya, həm də bank kreditinə aiddir. Kredit sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilk növbədə kreditin- borc vəsaitlərinin geri qaytarılması tələbinin nəzərə alınmasından irəli gəlməlidir. Ona görə də ən əvvəl borc götürülən vəsaitlərin geri qaytarılması üçün imkanların - zəruri şəraitin mövcud olmasını müəyyən etmək vacibdir. Öz növbəsində bu, kreditin hansı məqsədlər üçün istifadə ediləcəyini, hansı obyektlərə yönəldiləcəyini tədqiq etməyi tələb edir. Bununla yanaşı, kreditin tətbiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi zamanı borc vəsaitlərinin istehsal və satışın fasiləsizliyi və ahəngliliyinin təmin edilməsindəki iştirakının zəruriliyi, borcalanların təsərrüfat fəaliyyətinin keyfiyyəti, resurslardan istifadənin səmərəliliyi, dövriyyənin ödəniş vasitələri ilə təmin edilməsi tələbatı nəzərə alınmalıdır. Bunlardan başqa kreditin sərhədləri iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və vəzifələri ilə də müəyyən olunur. İqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf dövrlərində kreditin sərhədləri dəyişir. İstehsal həcmində dəyişməsi, onun quruluşundakı dəyişikliklər, dövriyyədəki pul kütləsinin optimallaşdırılması probleminin konkret həlli kredit sərhədlərinin müəy-

yən edilməsindən ötrü əhəmiyyətli amillərdəndir. Kredit münasibətlərinə girən tərəflərin maraq və inkişafını da unutmamaq olmaz. Borcalanlar öz fəaliyyətlərinin konkret xüsusiyyətlərindən irəli gələn tələbatlarından əlavə cəlb olunan vəsaitlərin geri qaytarılması və haqqının ödənilməsi imkanlarını da düzgün müəyyən etməlidir. Kreditora gəldikdə isə onun borc vəsaitləri vermək imkanları və bunda olan marağı daha önəmlidir. Vəsaitləri borc verməkdə marağın və onların qaytarılma etibarlılığının optimal uzlaşdırılması kreditləşmənin kreditörün maraq və imkanlarından asılı olan həcmələrini şərtləndirir. Qısa və uzunmüddətli kreditlərin sərhədlərinə gəldikdə isə, onların müəyyən edilməsində bəzi obyektiv xüsusiyyətlər mövcuddur. Borc vəsaitləri dövrüyyə kapitalı kimi istifadə edildikdə kreditin qaytarılması dövrüyyə kapitalının dövrünün başa çatması nəticəsində sərbəstləşən vəsaitlər hesabına edilir. Buna görə də dövrüyyə kapitalının hərəkət müddətləri ilə sıx əlaqələndirilir. Uzunmüddətli kreditin sərhədləri isə ondan irəli gəlir ki, borcun qaytarılma mənbəyini əsas kapitalın istismarı nəticəsində yaranan mənfəət təşkil edir. Deməli, qaytarılma müddəti də kreditləşən xərclərin kreditləşmə müddəti ərzindəki əldə olunan mənfəət hesabına ödənilməsi imkanlarından irəli gələrək müəyyən edilir.

Kreditin rolu. Kreditin rolu onun təsərrüfat, əhali, dövlət üçün tətbiqinin nəticələri ilə səciyyələnir. Kreditin rolu onun müxtəlif forma və növlərinin həyata keçirilməsi zamanı təşəkkül tapan münasibətlərin nəticələrində təzahür edir. Kreditin iqtisadiyyata təsirinin hər bir istiqaməti üzrə kredit münasibətlərinin konkret forma və ya növü üstün mövqeyə malikdir. Məsələn, əmtəələr nişə satıldığı zaman başlıca rolu kommersiya krediti oynayır. Əksinə kredit pul vəsaitləri şəklində verildikdə bank krediti birincidərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Kreditin rolu onun məhsul istehsalı və satışının fasiləsizliyinə olan təsirində də təzahür edir. Borc vəsaitlərinin köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin əlavə resurslara olan tələbatı ödənilir və təkraristehsal proseslərinin ləngiməsinə yol verilmir. Əlavə vəsaitlərə yaranan tələbat mövsüm amili ilə də bağlı ola bilər. Burada da kredit vasitəsi ilə kapital dövrü və dövrüyyəsinin fasiləsizliyi əhəngdarlığı təmin edilmiş olur. Kreditin istehsalın genişlənməsində də rolu böyükdür. Kreditin iştirakı ilə geniş təkraristehsal üçün kapital mənbələrinin formalaşması sürətlənir. Kreditdən əsas fondların artırılması mənbəyi kimi də istifadə edilə bilər. Belə hallarda kredit istehsalın inkişafı və genişlənməsi üçün zəruri olan yeni əsas fondların yaradılması üzrə müəssisələrin imkanlarını artırır. Burada xüsusilə mühüm olan cəhət odur ki, kredit müasir dövrün iqtisadi tərəqqisinin aparıcı qüvvələrindən biri olan elmi-texniki tərəqqiyə, bununla da cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafına xidmət edə bilər.

Kreditin pul dövrüyyəsinə də rolu mühümdür. Məlum olduğu kimi, nağd pulların tədaviyə buraxılması və tədaviyeden çıxarılması kredit əsasında banklar vasitəsilə baş verir. Bir tərəfdən nağd pulların tədaviyə buraxılması müəssisə və təşkilatlara, əhaliyə bankların kassalarından nağd vəsaitlərin verilməsi xətti ilə yalnız onların bank hesablarında qalıqlar mövcud olduqda mümkündür. Belə

qalıqların olması müştəri ilə banklar arasında müəssisə, təşkilat və əhalinin kreditor olduqları kredit münasibətlərinin olmasını göstərir. Bank hesablarından nağd pulların verilməsi bankın müştəri qarşısındakı borcunun ödənilməsi deməkdir. Digər tərəfdən isə banka nağd pulların daxil edilməsi onların tədaviyindən çıxarılmasını göstərir və bankların öz müştərilərinə olan borclarının böyüməsi ilə müşayiət olunur. Nağdsız pul dövriyyəsinə gəldikdə isə, ödənişləri daima yerinə yetirməkdən ötrü müəssisələrin vəsaitlərə əlavə tələbatı yaranır. Buna səbəb gündəlik pul məxaricləri ilə pul mədaxilləri arasındakı uyğunsuzluqdur. Belə hallarda əlavə pul vəsaitlərinə yaranan müvəqqəti tələbat kredit cəlb olunmaqla ödənilə bilər. Burada verilən borcların həcmi və onların ödənilmə müddətlərinin əmtəə istehsalı və satışı prosesləri ilə əlaqələndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyədəki pul kütləsinin ona olan tələbatı uyğun olması ictimai kapitalın geniş təkraristehsalının ahəngliyi və fasiləsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz dövriyyədəki pul kütləsinin dövriyyənin tələbatlarına uyğun olması məqsədlə kreditləşmə prinsiplərinə riayət edilməsi çox vacibdir. Eyni zamanda dövriyyədəki pul vəsaitlərinin həcmının tənzimlənməsinin böyük iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alaraq kredit əməliyyatlarının pul siyasəti tədbirləri vasitəsilə dövlət tənzimlənməsi tətbiq olunur. Burada kreditin iqtisadi rolunun yeni tərəfi aşkarlanır. Kreditdən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin güclü aləti kimi istifadə olunur.

İqtisadiyyatın kredit tənzimlənməsi kreditin həcmi və dinamikasını dəyişməklə iqtisadiyyatın inkişafı imkanlarına və perspektivlərinə təsir göstərməsilə əlaqədardır. Kreditin dinamikası iqtisadiyyatın silsiləvi inkişaf ilə müəyyənəlsə də dövlət tənzimlənməsi kreditin iqtisadiyyatın sahə və bölmələri üzrə yerləşdirilməsinə güclü təsir göstərə bilər. Kredit tənzimlənməsi vasitəsilə dövlət, sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, ziddiyyətlərin zəiflədilməsi, iqtisadi böhranların gedişinin yüngülləşdirilməsinə, inflyasiyanın dayandırılmasına, iqtisadiyyatın və ümumi milli məhsulun, ixrac və idxalın quruluşunun səmərələşdirilməsinə və s. çalışır. Məsələn, dünya təcrübəsindən yaxşı məlumdur ki, böhran şəraitində və yaxud böhran yaxınlaşdıqca bazar tələbini canlandırmaq məqsədilə dövlət çox vaxt kredit vasitəsilə istehsal investisiyalarını, mülki tikintini, uzunmüddətli istehlak mallarının kreditə satışını, milli ixracı stimullaşdırmağa çalışır. Borc kapitalı hərəkətinin təbii bazar mexanizmi ilə kredit tənzimlənməsi arasındakı nisbət hər dəfə ölkə iqtisadiyyatındakı konkret vəziyyət, dünya ölkələrinin ilk növbədə də əsas iqtisadi ortaqların istehsalındakı silsiləvi dəyişikliklər, beynəlxalq ticarətdə, beynəlxalq valyuta sistemində və kapital bazarındakı vəziyyətdən asılıdır. Kredit tənzimlənməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərələşdirilməsinə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etsə də müəyyən məhdudiyyətlərə də malikdir. Bu məhdudiyyətləri bilmək, onlara bələd olmaq kredit tənzimlənməsindən bacarıqla istifadə edilməsindən ötrü vacibdir. Əks halda kreditə hədsiz meyil, ondan makro və mikro səviyyələrdə sui-istifadə pul kredit böhranları ilə nəticələnə bilər.

İpoteka krediti. İpoteka kreditinin spesifik cəhəti daşınmaz əmlakın girov qoyulması və açılan kreditin uzunmüddətliyi. İpoteka krediti bir qayda olaraq, əmlakın girov qoyulması ilə uzunmüddətli ssudalar verilməsi üzrə ixtisaslaşan banklar tərəfindən verilir. Bura ipoteka və torpaq bankları aiddir. Onların resursları içərisində ən vacib yeri ipoteka istiqrazlarının buraxılışı ilə formalaşan vəsaitlər tutur. Dünya praktikasında ipoteka kreditləşmə sisteminin müxtəlif növlərindən istifadə edilir.

İpoteka kreditinin əsas tərkib hissəsi təminat şəkilində verilən əmlakın qiymətləndirilməsidir. Əmlakın qiymətləndirilməsi bir sıra faktorlara əsaslanır ki, bunların da ən əsası: əmlaka olan tələb və təklif, obyektin səmərəliliyi, onun yerləşmə ərazisi, obyektədən istifadə edilərkən əldə edilən gəlir, əmlakın qiymətləndirilməsinin kalkulyasiya metodu, bazar dəyəri üzrə qiymətləndirmə metodu və gəlirin kapitalizasiya metodu hesab edilir.

Kalkulyasiya metodu obyektin balans dəyərinin və ləğvetmə dəyərinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Bazar qiyməti üzrə qiymətləndirmə metodu analoji obyektlərin tələb və təklif bazarı haqqındakı məlumatların yığılması və təhlilini nəzərdə tutur.

Gəlirin kapitalizasiyası metodu obyektin gələcəkdə gəlir götürmək imkanlarının müəyyən edilməsinə əsaslanır.

İpoteka krediti ümumilikdə bazar münasibətlərinin inkişaf etməsində və güclənməsində böyük rol oynayır.

Kredit multiplikatoru. Bankların kredit mexanizmi ilə yaratdıqları pulu ifadə edən bir qavramdır. Əgər ödəmələr heç banknot istifadə edilmədən, tamamilə çeklə aparılarsa, o təqdirdə kredit multiplikatorunun (k) düsturu aşağıdakı kimi olar: $K=(1-r)/r$. Bura – r bankların əmanətə qarşılıq tutmaq məcburiyyətində olduqları qarşılıq nisbətlərini ifadə edir. Görüldüyü kimi, bu nisbət nə qədər aşağı olursa kredit multiplikatorunun dəyəri o qədər yüksək olur. Əslində banklardan alınan kreditlərin bunun çeklə istifadəsi mümkün deyildir. Bir bölüm ödəmələr banknotla aparılır. Digər bir ifadə ilə, alınan kreditlərin bir bölümü bank sistemin kənarında çıxarılmış olur. Bu vəziyyətdə kredit multiplikatoru aşağıdakı düsturla göstərilir: $K=(1-r)/(r + M)$, M – banknotla aparılan ödəmələrin nisbətidir. Dolayısı ilə M -in dəyəri nə qədər aşağı olarsa, kredit multiplikatoru o dərəcə böyük olur.

7.2. Kreditləşmənin iqtisadi əhəmiyyəti və kredit tələblərinin dəyərləndirilməsi

Bankın əsas əməliyyatlarından biri onun aktiv əməliyyatıdır. Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə banklar cəlb etdikləri vəsaitləri ehtiyacı olanlar arasında yerləşdirərək kreditor sifətində çıxış edirlər. Kredit əməliyyatı pul vəsaitlərini müvəqqəti istifadə etmək üçün qaytarmalı və ödənilmək şərtlə yerləşdirilməsində kreditor və debitor arasındakı münasibətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kreditləşmə prosesi bankın keyfiyyətli və yüksək gəlirli kredit portfelinin təşkilində bank üçün ciddi bir işdir. Dəqiq təşkil edilmiş kreditləşmə prosesi kredit riskini minimuma endirməyə imkan verir. Bank fəaliyyətində bütün risklər bir-birilə sıx surətdə əlaqədardır. Ancaq kredit riski bank fəaliyyətindəki bütün risklərin meydana çıxmasına təkan verən amildir. Ona görə bankın sağlam fəaliyyət göstərməsi bilavasitə kredit prosesinin düzgün təşkilindən asılıdır.

Kreditləşmə prosesini iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə kreditin verilib-verilməməsi müəyyən etmək üçün müştərinin təqdim etdiyi kredit ərizəsi dəqiq təhlil edilir. Bundan sonra bank ilə müştəri arasında kredit münasibətinin tənzimlənməsi üçün kredit müqaviləsi imzalanır. Kreditləşmə prosesinin birinci mərhələsi məsuliyyətli mərhələ sayılır. Belə ki, bank bu mərhələdə kredit riskinin yaranmasının qarşısını almaq imkanına malikdir.

Kreditləşmə prosesinin ikinci mərhələsində bank verilmiş kreditin məqsədli istifadə edilməsi üçün borc alanın cari fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Banklar kreditləri, hüquqi şəxslərdə olduğu kimi, fiziki şəxslər arasında da təminatlılıq, qaytarılmalı, müddətlilik, ödəniş prinsipləri əsasında yerləşdirirlər.

Fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu olduqca mühümdür və bu rol daim artmaqdadır. Əhalinin kreditləşməsinin artırılması istehlakçıların ödəniş qabiliyyətini artırmaqla ilk növbədə ölkədə, istehsal olunmuş məhsulların tez satılmasına, əmtəə dövriyyəsinin sürətlənməsinə, makroiqtisadi səviyyədə inflyasiyanın və işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsinə, istehsalın inkişafına, son olaraq milli gəlirin artmasına müsbət təsir göstərir. Belə ki, müəssisə, firma, təşkilat istehsal və ya təklif etdiyi məhsul və xidmətlərin reallaşdırılmasını sürətləndirir və istehsalın inkişafında fasiləsizlik prosesini yaratmış olur. Bu da yığılan vergilərin və son nəticədə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasına müsbət təsir göstərmiş olur. Digər tərəfdən əhalinin kreditləşdirilməsi (ipoteka krediti) ölkədə mənzil probleminin həllinə də müsbət təsir göstərmiş olur. Qeyd etdiyimiz kimi, xarici bank təcrübəsində əhaliyə verilən kreditin növlərindən biri də təhsilə verilən kreditdir. Ölkədə təhsilin inkişafı ilk növbədə dolayı yolla əmək məhsuldarlığının artmasına imkan verir. Daha sonra əhalinin kreditləşdirilməsinin ölkənin sosial probleminin həllində rolu da danılmazdır. Belə ki, əhali istehlak və ipoteka krediti vasitəsilə özünün istehlak xarakterli ehtiyacını ödəməklə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafını yaxşılaşdırmış olur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə banklar tərəfindən fiziki şəxslərə verilən kreditlər arasında ən çox yayılanı istehlak və ipoteka kreditidir. Bu növdə kreditlər banklara gəlirlərini artırmağa imkan verir. İstehlak krediti kreditləşmənin ən sərfəli növlərindən biridir. Ona görə də istehlak kreditinin istər-istəməz gələcəkdə bankların və bank xidmətlərinin idarə edilməsində mühüm rol oynayacağı danılmazdır. Bu növ kredit əhalinin istehlak tələblərinin təmin edilməsinə istiqamətlənib. O, əmtəə və pul formasına malikdir.

İstehlak krediti bahalı və riskli xarakter daşımaqla iqtisadi vəziyyətdən, istehlakçının gəlirlərindən və təhsilindən bilavasitə asılıdır. İstehlak krediti üzrə müəyyən olunmuş faiz dərəcəsi digər bank kreditləri ilə müqayisədə yüksək olur. Bunu ilk növbədə istehlak kreditinin "pərakəndə" xarakter daşması ilə izah etmək olar. Lakin dünya və yerli bank təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, əhali tərəfindən istehlak tələbatını ödəmək üçün həmişə bank kreditinə ehtiyac duyulur. İstehlak krediti də qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla iki yerə ayrılır. İstehlak məqsədi üçün verilən kreditləri birbaşa və dolaylı kreditlərə bölmək olar. Birbaşa kreditləşmə zamanı müqavilə birbaşa bank və müştəri arasında bağlanılır. Dolaylı istehlak krediti zamanı isə bank və müştəri arasında digər bir təşkilat vasitəçilik edir. Belə təşkilatlara misal olaraq ticarət müəssisələrini, mağazaları, firmaları və s. misal göstərə bilərik. Bu zaman kredit müqaviləsi müştəri ilə vasitəçi təşkilat arasında bağlanılır. Suda isə bankdan alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin bank təcrübəsində banklar dolaylı istehlak kreditindən geniş istifadə edirlər. Çünki kreditləşmənin bu növü banklara hər şeydən əvvəl risklik səviyyəsini aşağı salmağa imkan verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə son dövrlər kateqlərin və avtomobillərin (avtomobilin dəyərinin 10 %-i əvvəlcədən ödənməklə 23 ilə, bəzən də, məsələn, Böyük Britaniya kimi ölkədə 30 il müddətinə verilir) əldə edilməsi məqsədilə verilən istehlak krediti geniş yayılmışdır.

ABŞ və digər Qərb ölkələrində istehlak kreditinin istifadəsini tənzimləyən xüsusi hüquqi norma və qaydalar mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da mövcud olan belə qaydalardan biri bank tərəfindən müştərinin kredit qabiliyyətinin müəyyən edilməsində əsas meyarları müəyyən edir. Yəni müştərinin kredit qabiliyyəti bank sistemi vasitəsilə qiymətləndirilərkən müştəri haqqında informasiyanın bank tərəfindən necə istifadə olunması, müştəri haqqında hansı informasiyanın bank tərəfindən tələb oluna bilməsi və s. bu qaydada öz əksini tapmışdır.

Kredit tələblərinin dəyərləndirilməsi. Kreditləşdirmə, banklar baxımından mənfəətli, mənfəətli olduğu qədər də riskli bir funksiyadır. Şübhəsiz, verilən hər kredit, dəyişik ölçüdə də olsa bir risk ünsürü daşıyır. Kreditləşdirmədə prosesi və risk aşağıda göstərilən səbəblərdən qaynaqlanır:

- 1) Gələcəyin sağlam şəkildə təmin edilməməsi;
- 2) Təbii fəlakətlər (yanğın, su basqını, zəlzələ və s.);
- 3) Kredit alan firmanın istehsal etdiyi mal və xidmətlərə qarşı istehlakçıların tələbində dəyişmələr;
- 4) İstehsal və bölgü metodlarında texnoloji dəyişmə və dəyişmələr nəticəsində kredit alan firmanın rəqabət gücünün zəifləməsi;
- 5) Ümumi iqtisadi həyatdakı dəyişmələrin (konyunktura hərəkətləri) firmaların satışları və mənfəətinə neqativ təsiri;

6) Kredit alan firmaların apardıqları təməl siyasətlər (maliyyələşmə, istehsal, marketinq və b. mövzularda), xətlər, başqa bir sözlə menecment xətləri;

7) Hökumətin qərarlarının kredit alan firmaların ödəmə güclərinə neqativ təsiri;

8) Kredit alana aid şəxsi faktorlar;

9) Beynəlxalq uyuşmazlıqlar nəticəsində firmaların zərər çəkməsi.

Kredit tələb edənlər haqqında məlumat mənmələti aşağıdakılardır:

- Qarşılıqlı görüşmə;
- Şirkətin maliyyə durumu;
- Firmanın bankda mövcud dosyesi;
- Ticarət ünvan qeydiyyatı;
- Risk mərkəzi təşkilatından alınan bilgilər;
- Vergi bəyannaməsi;
- Bazar araşdırmaları;
- Digər bilgi qaynaqları.

Kredit təhlilində məqsədlər. Kredit tələbinin məqsədi kredit tələb edənin, kreditin müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq geri ödəmə gücünə və arzusuna sahib olub - olmadığını müəyyən etməkdir.

Firmalarda maliyyə ehtiyacı doğuran başlıca səbəblər:

- firmanın sürətlə böyümə trendində olması;
- firmanın zərər etməsi və ya mənfəətin yetərsiz olması;
- firmanın yüksək səviyyədə dividend dağıtımı;
- firmanın sabit qiymətlərə yapmış olduğu investisiyaların qısamüddətli fondlarla qarşılanması;

- mövsümlük hərəkətlər.

Kredit tələblərinin rəddetmə səbəbləri və imtinaetmə aşağıdakılardır:

- kredit tələb edənlərlə əlaqədar;
- bankın kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri;
- qanunauyğun rədd.

1. Kredit tələb edənlərlə əlaqədar imtinanın səbəbləri:

• kredit tələbinin firmanın məsuliyyətli orqanları tərəfindən yapılması;

- firmanın cari likvid durumunun borc ödəməyə əlverişli olmaması;
- firmanın öz sərmayəsinin yetərsiz sərmayə nisbətinin yüksək olması;
- bankın şirkətin idarəetmə sistemindən rahatsızlığı;
- firmanın satış həcmnin və fəaliyyət nəticələrinin konyunkturaya bağlılığı;

- firmanın innovasiya fəaliyyətinə keçməsi;
- bank tərəfindən araşdırmalar nəticəsində firma sahiblərinin mənəvi

durumlarının zəifliyi.

- 2. Bankların kredit siyasətindən qaynaqlanan rədd səbəbləri:
- istənilən kreditin müddətinin uzun olması;
- tələb edilən kredit məbləğinin çox az və ya çox yüksək olması;
- İstənilən kreditin, bankın verməyə planlaşdırdığı kredit növlərindən olmaması;
- Firmanın fəaliyyətdə bulunduğu iş sahəsinin bankın kredit verdiyi sektorlara daxil olmaması;
- Kredit tələb edən şirkətin bankın əmanətçisi olmaması;
- Firmanın kreditin müəyyən nisbətinin əmanət şəklində bankda saxlamaması.

Balans:

Aktivlər	1-ci il	2-ci il	3-cü il
Nağd pul			
Mərkəzi Banka qarşı tələblər			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Qiymətli kağızlar və investisiyalar			
Müştərilərə ümumi kreditlər və lizinqlər			
Kredit itkiləri üzrə ehtiyatlar			
Müştərilərə verilmiş xalis kreditlər və lizinqlər			
Əsas vəsaitlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Hesablanmış alınacaq faizlər			
Qeyri-maddi aktivlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Digər aktivlər			
Aktivlərin cəmi			
Öhdəliklər			
Tələb olunanadək depozitlər			
Müddətli depozitlər			
Kredit təşkilatlarının tələbləri			
Mərkəzi Bankın tələbləri			
Digər borc götürülmüş öhdəliklər			
Hesablanmış ödəniləcək faizlər			
Subordinasiya olunmuş borclar			
Digər öhdəliklər			
Öhdəliklərin cəmi			
Kapital			
Adi səhmlər			
İmtiyazlı səhmlər			
Səhmlərin buraxılışından əldə edilmiş əlavə vəsaitlər			
Aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi			
Bölüşdürülməmiş mənfəət			

Kapitalın cəmi			
Öhdəliklər və kapitalın cəmi			
Gözlənilməyən maddələr			
Dövr üçün xalis gəlir			

Pul axınları haqqında hesabat

Əməliyyat fəaliyyətindən nağd pul axını	1-ci il	2-ci il	3-cü il
Alınmış (ödənilmiş) xalis faizlər və komissiya haqları			
Alınmış dividendlər			
Dilinq əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Xarici valyuta əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Digər əməliyyatlardan daxilolmalar			
Əməkhaqqı və müavinətlər			
İnzibati xərclər			
Digər əməliyyat xərcləri			
Əməliyyat aktivlərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankında məcburi ehtiyatlar			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Müştərilərə verilmiş kreditlər			
Digər aktivlər			
Əməliyyat öhdəliklərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankın və kredit təşkilatlarının tələbləri			
Müştərilərin tələbləri			
Digər öhdəliklər			
Mənfəət vergisindən əvvəl əməliyyat fəaliyyətindən gələn xalis nağd pul axını			
Ödənilmiş mənfəət vergisi			
Əməliyyat fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
İnvestisiya fəaliyyətindən nağd pul axını			
Alınmış (satılmış) xalis qiymətli kağızlar			
Alınmış (satılmış) səhmlər			
Alınmış (satılmış) əsas vəsaitlər			
Alınmış (satılmış) qeyri-maddi aktivlər			
İnvestisiya fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən nağd pul axını			
Ödənilmiş dividendlər			
Buraxılmış (geri alınmış uzunmüddətli) depozit sertifikatları			
Buraxılmış (geri alınmış uzunmüddətli) borc öhdəlikləri			
Buraxılmış (geri alınmış) səhmlər			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Nağd pulda və nağd pul ekvivalentlərində azalma/artım			
İlin əvvəlində nağd pul və nağd pul ekvivalentləri			
İlin sonunda nağd pul və nağd pul ekvivalentləri			

Banklar qanun çərçivəsində müəyyən edilən qaydada qaynaqları çeşidli aktivlərə yerləşdirir və qarşılığında gəlir əldə edirlər. Banklar fondlarını istifadə

edərkən, üç önəmli nöqtəyə diqqət edirlər. Bunlar: qüvənli (riski minimum); likvidliyi (təhlükəsiz müddət) və gəlirlilik (gəlirlilik maksimum).

7.3. Azərbaycan banklarında kreditlərin verilməsi qaydaları⁸

Kredit strategiyası. Bankın kredit strategiyası onun ümumi strateji baxışı əsasında formalaşmalıdır. Kredit strategiyası cəlb olunmuş vəsaitlərin strukturu, kadr və informasiya resurslarının yetərliyi və adekvatlığı nəzərə alınmaqla kreditlərin növləri üzrə (ipoteka, istehlak, kommersiya) bankın kredit resurslarının yerləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edir. Strategiyada kredit portfelinin diversifikasiyası (iqtisadi sektorlar, coğrafi ərazilər, valyuta növləri, kreditlərin müddəti və gəlirliliyi), qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olan borcalanlarla əməkdaşlığa yol verilməməsi və digər kreditləşmə fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər üzrə bankın mövqeyi ifadə edilir. Kredit strategiyası bankın ixtisaslaşması ilə cəmləşmə səviyyəsinin məhdudlaşdırılması arasında tarazlığın təmin edilməsi və kredit fəaliyyətinin yalnız mərkəzləşdirilmiş qaydada və ya filiallar tərəfindən də həyata keçirilməsi kimi strateji məsələləri əhatə etməlidir.

Kreditlərin verilməsi meyarları. Bank tərəfindən kredit sifarişlərinin qiymətləndirməsi meyarları kreditlərin həcmi, müddəti, onlarla bağlı risklərin səviyyəsi, borcalanın fəaliyyət növü və digər amillərlə müəyyən edilir. Meyarlar ən azı aşağıdakı amillər üzrə qruplaşdırılır:

1. Kreditin məqsədi və ödənişlərin mənbəyi;
2. Borcalanla və onun sifariş etdiyi kreditlə bağlı riskin səviyyəsi;
3. Kreditin, habelə onun müqabilində təklif olunan təminatın bazar və iqtisadi dəyişikliklərə qarşı həssaslığı;
4. Borcalanın kredit tarixi, habelə tarixi məlumatlar və müxtəlif ssenarilər nəzərə alınmaqla nağd vəsait axını proqnozlarına əsasən borcalanın cari kredit qaytarma qabiliyyəti;
5. Kommersiya kreditləri üzrə fəaliyyət sahəsində borcalanın təcrübə və bilikləri;
6. Kreditin növü ilə bağlı iqtisadi/bazar sektorunun vəziyyəti və həmin sektorda borcalanın vəziyyəti;
7. Kredit müddəti ərzində kredit müqaviləsinə düzəlişlər edilməsi imkanı da daxil olmaqla kreditin şərtləri və müddəti;
8. Təminatın adekvatlığı və zərurət yarandıqda onun realizasiyası və ya istifadə edilməsi.

⁸ AR MB. Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları- ölkədə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarında və xarici bankların yerli filiallarında (bundan sonra - banklar) kredit riski və kreditlərin verilməsi üzrə bankların daxili strategiya və qaydalarına dair minimum tələbləri müəyyən edir.

Borcalana kredit ilk dəfə verildikdə bank borcalanın nüfuzunu və öhdəlik götürmə qabiliyyətini nəzərə almalıdır. Lakin borcalanın yüksək nüfuzu ona kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edilməsinə yeganə əsas olmamalıdır. Hüquqi şəxslər tərəfindən təqdim olunmuş kredit sifarişi qiymətləndirilərkən bank sifarişçinin korporativ idarəetmə sisteminin mövcudluğu və onun adekvat olmasını kredit riskinin ölçülməsində nəzərə almalıdır. Bank müəyyən edilmiş meyarlara əsaslanaraq hər bir borcalana (fiziki şəxslər, o cümlədən hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər istisna olmaqla) bankdaxili reyting verməlidir.

Kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalar. Kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalar kredit işini hərtərəfli tənzimləməli və kredit əməliyyatları aparılan zaman işdə rəhbər tutulmalıdır. Hər bir bank kreditlərin verilməsi üzrə bankdaxili qaydalarda apardığı kredit əməliyyatlarının xarakterini və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq aşağıdakı məsələləri əks etdirməlidir:

Səlahiyyət bölgüsü. Bankdaxili qaydalarda kreditlərin verilməsi funksiyasını yerinə yetirən strukturların dəqiq səlahiyyət bölgüsü müəyyən edilməlidir. Bankdaxili strukturlara və ayrı-ayrı əməkdaşlara kredit sifarişlərinə rəy verilməsi və müvafiq qərarın qəbul edilməsi səlahiyyəti verilərkən qüvvədə olan bank qanunvericiliyinin tələbləri, əməkdaşların iş təcrübəsi və ixtisas səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

Maraqlar münaqişəsinin yaranmasına yol verməmək məqsədilə bankda kredit riskinin qiymətləndirilməsi, o cümlədən kreditlərin təsnifləşdirilməsi funksiyası kredit portfelinin keyfiyyətinə, habelə normativlərə, prudensial hesabatlığa, bankdaxili tələb və limitlərin icrasına nəzarət funksiyasından müstəqil olmalıdır. Bank qeyd olunan funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün məsul şəxslər və ya struktur bölmələr müəyyən etməlidir.

Bankın rəhbərliyi təşviqetmə siyasəti ilə kredit siyasəti arasında ziddiyyətin yaranmasına yol verməməlidir (müəyyən olunmuş kredit limitlərinə riayət etmədən verilmiş kreditlərin sayının və məbləğlərinin artırılması əlavə mükafatlandırılmamalıdır).

Kreditlər üzrə limitlər və kreditlərin cəmləşməsi. Bankdaxili qaydalar kreditlərin bütün məlum cəmləşmələri üzrə (kreditlərin növləri, aidiyyəti olan şəxslər, iqtisadiyyatın sektorları, coğrafi zonalar və s.) limitlər, müntəzəm monitoring və hesabat tərtib edilməsi ilə əlaqədar tələbləri müəyyən etməlidir.

Limitlər müəyyənləşdirilərkən bank tərəfindən hər bir kredit növü üzrə tələb olunan gəlirlik səviyyəsi və kredit portfelinin, habelə kreditlərin verilməsi üçün cəlb edilmiş vəsaitlərin həssaslığının qiymətləndirilməsinin nəticələri nəzərə alınmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda kredit portfelinə və ya məcmu kapitalla nisbətdə bank tərəfindən Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi prudensial tələblər nəzərə alınmaqla ən azı aşağıdakı limitlər müəyyən edilməlidir:

1. hər bir növü üzrə kreditin maksimum məbləği və növlər üzrə kreditlərin cəmləşməsi;
2. kreditlərin ümumi həcmnin depozitlərin həcminə nisbəti;
3. kreditlərin ümumi həcmnin depozitlərin və cəlb edilmiş digər vəsaitlərin cəminə nisbəti;
4. bir borcalan və bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupu üzrə kreditin maksimum məbləği və bu cür kreditlərin cəmləşməsi;
5. coğrafi yerləşmə üzrə kreditlərin cəmləşməsi, o cümlədən bir ölkə və ya bir-biri ilə sıx əlaqədə olan ölkələr üzrə cəmləşmə;
6. kreditlərin əsas valyuta növləri üzrə cəmləşməsi;
7. aidiyyəti olan şəxslərə verilən kreditin maksimum məbləğ və bu cür kreditlərin cəmləşməsi;
8. borcalanlar statusu üzrə kreditlərin cəmləşməsi (hüquqi, fiziki şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər);
9. təminatın növü üzrə cəmləşmə (daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar və s.);
10. eyni ödəmə müddətləri olan kreditlərin cəmləşməsi;
11. təminatçısı eyni olan kreditlərin cəmləşməsi;
12. qeyri-işlək kreditlərin cəmləşməsi;
13. təminatsız (blank) kreditlərin maksimum məbləği və bu cür kreditlərin cəmləşməsi;
14. filial tərəfindən verilən kreditlərin maksimum məbləği və bu cür kreditlərin cəmləşməsi (filiala bu növ əməliyyatlara icazə verildikdə).

Kreditlərin mühüm cəmləşməsi barədə rəhbərliyə mütəmadi olaraq məlumat təqdim olunmalıdır. Müəyyən olunmuş limitlərdən artıq məbləğdə, habelə bank üçün yeni olan sahəyə kreditlər yalnız Müşahidə Şurasının razılığı əsasında verilməlidir. Belə kreditlər verildikdə bankın üzərinə götürdüyü riskin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üçün əlavə prosedurlar olmalıdır.

Kreditləşmə sahələri və növləri. Kredit strategiyasına əsasən və müxtəlif kredit növlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bank hər bir kredit növü üzrə kreditlərin verilməsi, monitorinqi və onlara nəzarət üzrə fərqli qaydalar müəyyən etməlidir.

Bankın mövcud kredit strategiyasında nəzərdə tutulmayan digər kredit növlərinə tələbat yarandıqda onların verilməsi üzrə prosedurlar müəyyən edilməlidir.

Qeyri-rezidentlərə və respublikadan kənarda fəaliyyət göstərən şəxslərə kreditlər verildikdə bank tərəfindən kreditörün mənşə və ya fəaliyyət göstərdiyi ölkə ilə bağlı riskin ölçülməsi və monitorinqi üzrə prosedurlar bankdaxili qaydalarda öz əksini tapmalıdır.

Kreditlər xarici valyuta ilə verildikdə (ölkədaxilində və ölkədən kənar) belə kreditlərlə bağlı yaranan xarici valyuta riski, habelə beynəlxalq əməliyyatlarda yaranan transfer riski də nəzərə alınmalıdır.

Bank kreditin məqsədyönlü istifadəsini müəyyən etmək məqsədilə kredit sifarişinin qiymətləndirilməsi zamanı müştərilərin fəaliyyətinin təhlilini aparmalı, habelə kreditə xidmət dövründə bu fəaliyyətin daimi monitorinqini həyata keçirməli və müvafiq tədbirlər görməlidir. Bank tərəfindən müştəri fəaliyyəti təhlil edilərkən Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin "Müştərini tanı" standartını rəhbər tutmalıdır.

Kreditlərin ödəniş müddətləri və şərtləri. Kreditin (əsas borc və faiz məbləğləri) ödəniş müddəti kreditin məqsədindən, növündən, ödəmə mənbəyindən, borcalanın fəaliyyətinin mövsümi/dövri xarakterindən, habelə real pul axınlarının proqnozundan asılı olaraq müəyyən edilməlidir.

Bankdaxili qaydalarda kreditlərin ödənilməsi müddətlərinin uzadılmasına, qanunvericiliyə uyğun olaraq vaxtından əvvəl ödənişlərin bank tərəfindən tələb edilməsinə dair ümumi şərtlər müəyyən edilməli və kredit müqaviləsində öz əksini tapmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda kredit üzrə ödənişlər anuitet formasında nəzərdə tutulduqda anuitet ödənişlərin vaxtından əvvəl aparılması şərtləri və bu zaman anuitetlərin yenidən hesablanması və ödənilməsi (anuitet ödənişlərin məbləğinin azaldılması və/və ya ödəniş müddətinin qısaldılması) qaydaları müəyyən edilməlidir.

Bankdaxili qaydalarda ilkin ödəniş (kredit hesabına alınan əmlakın dəyərinin bir hissəsinin borcalan tərəfindən öz vəsaiti hesabına ödənilməsi) nəzərdə tutulduqda, bu ödənişlərə dair minimal tələblər müəyyən edilməlidir.

Kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi. Bankdaxili qaydalarda ayrı-ayrı kreditlər və onların müxtəlif növləri üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən iqtisadi və bazar şərtləri, habelə müxtəlif amillər nəzərdə tutulmalıdır. Banklar kreditlərə tətbiq ediləcək faiz dərəcələrini müəyyənləşdirərkən resursların dəyərini, kreditlərə xidmət xərclərini, ümumi inzibati xərcləri, mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatı və yetərli miqdarda mənfəəti, portfel üzrə itkiləri, eləcə də əlavə komissiyon haqlarının tutulub-tutulmamasını nəzərə almalıdırlar.

Kreditin növündən asılı olaraq bank faiz dərəcələrinin minimum və maksimum həddini istifadə etdikdə bu zaman onların istifadəsi meyarlarını müəyyən etməlidir.

Güzəştlər. Bankda güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi üçün müvafiq meyarlar müəyyən edilməlidir. Güzəştli kreditlərin verilməsi praktikası, yəni eyni növ kredit və borcalanlarla müqayisədə digər borcalanlara daha sərfəli şərtlərlə kreditlərin verilməsi dəqiq prosedurlaşdırılmalı və bankın ümumi kredit strategiyası, habelə bank qanunvericiliyinin tələbləri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Təminatın (kredit öhdəliklərinin icrasının təmin edilməsi üsulunun) qiymətləndirilməsi və götürülməsi. Təminatın dəyəri bankı kredit əməliyyatı üzrə dəyən zərərdən qorumaq üçün kifayət etməli, eyni zamanda kreditlərin qayta-

rılması üçün yeganə və əsas mənbə olmamalıdır. Kreditin qaytarılması üçün əsas borcalanın sağlam maliyyə vəziyyəti və fəaliyyəti dövründə əldə etdiyi pul vəsaiti olmalıdır.

Kreditlər təminatla və ya təminatsız (blank) şərtlərlə verilə bilər. Təminatsız kreditlərin verilməsi üzrə bank tərəfindən ayrıca meyarlar müəyyən edilməlidir. Təminatsız kreditlər yalnız krediti qaytarma qabiliyyəti və nüfuzu yüksək səviyyədə olan borcalana onun gəlirliyinin adekvat olması müəyyən edildikdə verilməlidir. Təminatsız kreditlər verdikdə bank borcalanın daha uzunmüddətli maliyyə hesabatlarını (fiziki şəxslər üçün əməkhaqqı və/və ya rəsmi qaydada təsdiq edilmiş fiziki şəxsin digər mənbələrdən aldığı gəlirlər barədə arayış) və kredit tarixini əldə etməlidir. Maliyyə hesabatları (arayışlar) sifarişin təqdim edilməsi tarixindən fiziki şəxslər üçün ən azı əvvəlki altı aylıq dövrü, hüquqi şəxslər üçün isə ikiillik dövrü əhatə etməlidir.

Bankdaxili qaydalarda girov şəklində götürüləcək təminatın bazar dəyərinin kredit məbləğinə olan nisbətinin məqbul əmsalları müəyyənləşdirilməlidir.

Təminat girov şəklində götürülərkən bankdaxili qaydalarda girovun qiymətləndirilməsinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq bankın mütəxəssisi və ya kənar qiymətləndirici tərəfindən aparılmasına dair prosedurlar müəyyən edilməlidir. Girovun qiymətləndirilməsi üçün bankın əməkdaşlarının və ya kənar qiymətləndiricilərin cəlb edilməsi üzrə meyarlar müəyyən edilməlidir. Qiymətləndirməni həyata keçirən bankın əməkdaşları müvafiq bilik səviyyəsinə və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Bankda qiymətləndirmənin aparılması üçün cəlb edilən kənar qiymətləndiricilərin peşəkarlığına, təcrübə və ixtisasına qarşı tələblər, habelə onların seçilməsi mexanizmləri müəyyən edilməlidir. Məbləği bankın məcmu kapitalının 5%-dən yuxarı olan bir borcalana və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupuna verilən kreditlər üzrə girov ən azı iki kənar qiymətləndirici tərəfindən ayrıca qiymətləndirilməlidir. Bu zaman qiymətlər fərqli olduqda bank tərəfindən girovun aşağı olan qiyməti əsas götürülməlidir.

Girovla təmin olunmuş kreditlərdən dəyən zərərin minimallaşdırılması üçün təminatın bazar dəyəri konservativ yanaşma, qiymətləndiricinin seçilməsi isə sərt meyarlar əsasında müəyyən edilməlidir.

Kredit üzrə təminat qəbul edildikdə bank girov kimi götürülmüş əmlak üzrə bütün texniki və hüquqi sənədlərin təqdim olunmasını tələb etməlidir. Bank təminatla bağlı təqdim edilmiş sənədlərlə təminatın faktiki mövcudluğu və keyfiyyəti arasında uyğunsuzluğu aşkar etmək, borcalan tərəfindən təminatın adekvat vəziyyətdə saxlanmasını təmin etmək məqsədilə bankdaxili qaydalarda müvafiq tədbirləri (yerlərdə dövrü yoxlamaların aparılması və s.), habelə təminatın sığortalanmasına dair tələbin irəli sürülməsi hallarını əks etdirilməlidir.

Kreditlər qiymətli kağızlarla təmin olunduqda, bank bu kağızların real dəyəri və satış imkanlarını nəzərə alaraq onların qiymətləndirilməsi qaydalarını müəyyən etməlidir.

Bankdaxili qaydalarda təminatın əvəzləşdirilməsinin, habelə yeni təminatın dəyərinin kreditin məbləğinə olan nisbətinin dəyişdirilməsi üzrə mümkün hallar, meyar və prosedurlar müəyyən edilməlidir. Bundan əlavə, bank öz siyasətinə və Mərkəzi Bankın müvafiq tələblərinə uyğun yeni təminatın dəyərinin kreditin məbləğinə olan nisbətinin minimum səviyyəsini təyin etməlidir.

Borcalan tərəfindən girov şəklində təqdim olunmuş əmlakın əvəz edilməsinə zərurət yaranıqda bank yeni təminatın dəyərinin kreditin ödənilməmiş məbləğinə olan nisbətinin əvvəlki səviyyədən aşağı olmasına yol verməməlidir.

Kredit qiymətli kağızlarla, zəminliklə, qarantiyalarla və ya bank depozitləri ilə təmin olunduqda bank bu təminatlar üzrə müddətlərini nəzərdən keçirməlidir. Belə təminatın müddəti kreditin qaytarılma müddətindən az olduqda və ya borcalan tərəfindən bu təminatın əvəz edilməsinə zərurət yaranıqda bank yeni təqdim olunmuş təminat üzrə keyfiyyət və likvidlik göstəricilərinin, habelə təminatın dəyərinin kreditin ödənilməmiş məbləğinə nisbətinin ilkin təminat göstəricilərindən az olmamasını təmin etməlidir.

Yeni təminatın qiymətləndirilməsi və onun barəsində qərarın qəbul edilməsi üzrə banka yetərli vaxt verilməsi üçün yeni təminat ilkin təminatın vaxtı başa çatmamışdan əvvəl təqdim olunmalıdır.

Kreditin müddəti başa çatanaq real bazar dəyərinin təyin edilməsi və təminatın likvidliyinin monitorinqi üçün təminat mütəmadi olaraq bank tərəfindən yenidən qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə bank təminatının mütəmadi olaraq yenidənqiymətləndirilməsi zəruri olan kreditlərin məbləğini, habelə yenidənqiymətləndirmənin dövriliyini bankdaxili qaydalarda müəyyən etməlidir. Bankdaxili qaydalarda təminatın qiymətində müşahidə olunan mənfi meyillərə reaksiya vermə prosedurları müəyyən edilməlidir. Bankda təminatın qiymətləndirilməsi qrafiki, hesabatlıq sistemi və qiymətləndirmənin həyata keçirilməsinə məsul şəxslər müəyyən edilməlidir.

İstehlak və mikrokreditlər üzrə girova nəzarətin həyata keçirilməsi üçün belə girovların xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bankda ixtisaslaşmış bankdaxili sistem qurulmalıdır. Həmin sistem girovun verilmiş kreditin şərtlərinə və müddətinə adekvat olmasına nəzarəti təmin etməlidir.

Qarantiya və ya zəminliklə təmin olunmuş kreditlərin verilməsi üçün bank qarant (zəmin) haqqında ətraflı maliyyə məlumatlarının təqdim olunmasını tələb edir. Bu zaman tələb olunan məlumatın tərkibi kreditlərin verilməsinə dair bankdaxili qaydalarda öz əksini tapmalıdır.

Borcalanlar haqqında maliyyə məlumatı. Bankdaxili qaydalarda borcalanların krediti qaytarmaq qabiliyyətini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə həm kreditlər verilməzdən əvvəl, həm də kreditlər verildikdən sonra maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi tələbi müəyyən olunmalıdır. Borcalan hüquqi şəxs

olduqda ondan başa çatmış maliyyə ili üzrə auditdən keçmiş hesabatların, vergi orqanlarına verilən hesabatların, pul vəsatinin hərəkəti barədə hesabatın və digər hesabatların təqdim edilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Fiziki şəxslər üçün maliyyə hesabatları qismində əməkhaqqı və ya rəsmi qaydada təsdiq edilmiş fiziki şəxsin digər mənbələrdən aldığı gəlir barədə arayış tələb olunmalıdır. Qanunvericilikdə hüquqi şəxslərin hesabatlarının Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun təqdim olunması nəzərdə tutulduqda bu hesabatların təqdim edilməsi bank tərəfindən şərt kimi müəyyən olunmalıdır.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi sənədləşdirilməlidir. Zərurət yarandıqda banklar borcalan haqqında maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsi üçün müstəqil ekspertləri, məsləhətçiləri cəlb edə bilərlər.

Bankdaxili qaydalarda borcalanın maliyyə məlumatlarının əhatə təmliyyənin və mötəbərliyinin təsdiqi üçün onun digər tərəflər qarşısında borc, zəminlik və digər müqavilə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Bu məqsədlə banklar Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrinin məlumatlarından istifadə edə bilərlər. Bundan əlavə, banklar auditorlardan, reyting agentliklərindən, vergi və digər dövlət orqanlarından və s. mənbələrdən əlavə məlumatlar əldə edə bilərlər.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinin monitorinqi kredit üzrə borc ödənilənədək həyata keçirilməlidir.

Bir borcalana və bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupuna kreditlərin verilməsi. Kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edərkən bank tərəfindən bir neçə borcalanın maliyyə və idarəetmə baxımından borcalanlar qrupu təşkil etdiyi araşdırılmalıdır. Bundan əlavə bank tərəfindən bir borcalana və ya bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupuna müxtəlif fəaliyyət növü üzrə kreditlərin verilməsi hallarının aşkara çıxarılması üzrə qaydalar müəyyən edilməlidir. Bir borcalana və ya bir-biri ilə əlaqəli borcalanlar qrupuna kreditlərin verilməsi qaydaları müəyyən edilərkən bank Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktlarının tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Banka aidyyəti olan şəxslərə və aidyyəti olan şəxslər adından hərəkət edən şəxslərə kreditlərin verilməsi. Bankdaxili qaydalarda banka aidyyəti olan şəxslərə və aidyyəti olan şəxslər adından hərəkət edən şəxslərə (bundan sonra aidyyəti olan şəxslər) kreditlərin verilməsi üçün şərtlər və məhdudiyyətlər müəyyən edilməlidir. Bu şərtlər və məhdudiyyətlər bank qanunvericiliyinə, o cümlədən Mərkəzi Bankın müvafiq normativ xarakterli aktlarına uyğun olmalıdır. Bankdaxili qaydalarda banka aidyyəti olan şəxslərə kreditlər verilən zaman onlar üçün eyni kreditqaytarma imkanları olan digər borcalanlara nisbətən güzəştli şərtlərin nəzərdə tutulmadığı qeyd olunmalıdır.

Banka aidyyəti olan hüquqi şəxsin kredit sifarişini qiymətləndirərkən bank onun auditor rəyi ilə təsdiq edilmiş ən azı son ikiillik maliyyə hesabatlarının təqdim olunmasını tələb etməlidir.

Bankda aidiyyəti olan şəxs ona verilən kreditin qiymətləndirilməsində, təsdiq edilməsində və verildikdən sonra ona nəzarət prosesində iştirak edə bilməz. Bu şəxslərə verilən kreditlər yalnız təminatlı kredit olmalıdır.

Bankdaxili qaydalarda banka aidiyyəti olan şəxslərə verilmiş kreditlər barədə Müşahidə Şurasına hesabatlıq sistemi, habelə hesabatların dövriliyi müəyyən edilməlidir.

Sindikativ və birgə kreditlərin verilməsi. Bank sindikativ və birgə kreditlərin verilməsində iştirakçı bank qismində çıxış etdikdə üzərinə götürdüyü riskin adekvat qiymətləndirilməsində təşkilatçı bankın və ya digər iştirakçı bankların birgə qiymətləndirməsinə deyil, kredit sifarişinin tam həcmdə özü tərəfindən aparılan hərtərəfli təhlilinə əsaslanmalıdır. Qeyd olunan məsələ bankın daxili qaydalarında öz əksini tapmalıdır.

Banklararası kreditləşdirmə. Bankdaxili qaydalarda banklararası kreditləşdirməni həyata keçirmək üçün ayrıca prosedurlar müəyyən edilməlidir. Həmin prosedurlarda ən azı aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

- borcalan banklar üzrə kredit limitləri və bu limitlərin müəyyən edilməsi əsasları;
- banklararası kreditlər xüsusi şərtlər, o cümlədən bazar şərtlərindən fərqli olan dərəcələr əsasında verildikdə, həmin şərtlərin əsaslandırılması;
- bankın müvafiq təminatlar təqdim etmək imkanının qiymətləndirilməsi;
- banklararası kreditlərin cəmləşməsi;
- bank holding şirkəti ilə bağlı risk üzrə limitin müəyyən edilməsi;
- xarici ölkələr və valyutalarla bağlı risklərin nəzərə alınması.

Balansdankənar öhdəliklər. Bankdaxili qaydalarda bank tərəfindən götürülmüş digər öhdəliklərin, o cümlədən bank tərəfindən verilmiş qarantiyaların, açılmış akkreditivlərin, yaxud bunlara oxşar alətlərin məqsədləri və onlardan istifadə edilməsi halları ətrafı əks olunmalıdır. Bu cür vasitələrin verilməsi şərtləri, onların sənədləşdirilməsi və onlar barədə hesabat verilməsi üçün tələblər müəyyən edilməlidir. Sənədləşdirmə kreditin verilməsi üçün istifadə edilən məlumat formasında aparılmalıdır. Akkreditivlər barəsində isə əlavə sənədləşmənin aparılması üzrə tələblər (aparılmış ödənişlər, məhsulun hansı ölkədə istehsal olunduğunu təsdiq edən sənəd, ödəniş tələbnaməsi, qaimələr, alınan əşyanın sığorta sənədləri və beynəlxalq praktikada qəbul olunmuş qaydalara müvafiq surətdə tələb olunan digər sənədlər) nəzərdə tutulmalıdır.

Kreditlər üzrə mümkün zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyat. Bankdaxili qaydalarda kreditlərdən dəyər bilən zərərlər üzrə yaradılmalı olan xüsusi ehtiyatın adekvatlığının qiymətləndirilməsi üzrə müvafiq prosedurlar, o cümlədən qiymətləndirmənin keçirilməsi müddətləri və bunun üçün məsul şəxslər müəyyənəndirilməlidir.

Kredit portfelinin keyfiyyətinə nəzarət. Bankdaxili qaydalarda kredit portfelinə müntəzəm nəzarət edilməsi tələbi məcburi şərt kimi müəyyən

edilməlidir. Nəzarətin keçirilməsi üçün məsul olan şəxslər və müddətlər təyin olunmalıdır.

Kredit portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bank müxtəlif qiymətləndirmə üsullarının tətbiqi məqsədilə kreditləri müxtəlif meyarlara əsasən qruplaşdırma bilər (istehlak kreditləri, fiziki şəxslərə verilmiş kredit kartları və s.). Bank tərəfindən təsadüfi, proporsional, statistik seçim vasitəsilə qeyd olunan qruplardan bir neçə kredit seçilir və onların hərtərəfli qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Qiymətləndirmə zamanı seçilmiş kreditlər üzrə əldə edilmiş keyfiyyət parametrləri həmin qrupa proporsional şəkildə aid edilir.

Məbləğindən və növündən asılı olmayaraq aşağıdakı kreditlər fərdi olaraq hərtərəfli qiymətləndirilməlidir:

- hüquqi şəxslərə verilmiş bütün kreditlər;
- bank səhmdarlarına və banka aidiyyəti olan şəxslərə verilmiş bütün kreditlər;
- verildiyi tarixdən sonra faiz dərəcələri, ödəniş və digər şərtləri dəyişdirilmiş bütün kreditlər;
- faizlərin və/və ya əsas borc məbləğinin ödənilməsi 30 gündən çox gecikdirilmiş bütün kreditlər, o cümlədən faizləri kapitallaşdırılmış və ya müddəti uzadılmış kreditlər;
- qeyri-standart kreditlər kimi təsnifləşdirilmiş bütün kreditlər;
- qeyri-işlək kreditlər;
- bankdaxili qaydalarda müəyyən edilmiş digər kreditlər.

Kredit portfelinin keyfiyyətinin təhlili aşağıdakıları da əhatə etməlidir:

- borcalanların sayı, kreditlərin orta müddəti və kreditin orta faiz dərəcəsi;
- kredit portfelinin bölgüsü, o cümlədən müxtəlif növlərdəki kreditlərin ümumi sayının və ümumi məbləğinin təhlili (valyutalar, ödəmə müddətləri (qısamüddətli və ya uzunmüddətli), fəaliyyət növləri, mülkiyyət növləri (dövlət, xüsusi, bələdiyyə), borcalanların statusu (hüquqi və ya fiziki şəxslər) və s. üzrə.

Bank kredit portfelinə nəzarət çərçivəsində problemli kreditlərin erkən xəbərdarlıq sistemini qurmaq və aşkar edilmiş problemlərin aradan qaldırılması üçün prosedurlar müəyyən etməlidir.

Bank kredit portfelinin kənar iqtisadi, maliyyə və bazar riskləri ilə bağlı amillərinə, o cümlədən faiz dərəcəsinin dəyişməsi, valyuta məzənnəsi, likvidlik göstəricilərinə, iqtisadi sektorlar üzrə dövrü-mövsümi göstəricilərə, qiymətlərin dəyişməsi proqnozuna həssaslıq səviyyəsinin ölçülməsi mexanizmini hazırlamalı və mütəmadi olaraq qiymətləndirməlidir. Qiymətləndirmə mexanizmi kimi stress-testləşdirmənin keçirilməsi, ssenarilərin təhlili və digər riyazi üsullar istifadə edilə bilər. Bank bu üsulların aktuallığını və adekvatlığını mütəmadi olaraq qiymətləndirməlidir.

Kredit portfelinin həssaslığının qiymətləndirilməsinin nəticələri barədə məlumat müvafiq qərarın qəbul edilməsi üçün İdarə Heyətinə və Müşahidə

Şurasına təqdim olunmalıdır. Bankdaxili qayda və limitlərə yenidən baxılarkən kredit portfelinin həssaslığının qiymətləndirilməsinin nəticələri nəzərə alınmalıdır.

Bankın rəhbərliyinə hesabatların təqdim olunması. Bankdaxili qaydalarda kredit riski və kreditlərin idarə olunmasının müxtəlif tərəfləri, o cümlədən borcun tutulması tədbirləri və kredit portfelinin keyfiyyətinin təhlili nəticələri barədə müvafiq daxili komitələrə, İdarə Heyətinə və Müşahidə Şurasına verilən hesabatların formaları, növləri və onların təqdim olunma müddətləri, habelə aşkar edilmiş uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi üzrə prosedurlar müəyyən edilməlidir. Hesabatlar kifayət qədər müfəssəl olmalı və elə tərtib edilməlidir ki, rəhbərliyin müxtəlif səviyyələri, o cümlədən Müşahidə Şurası müvafiq sahələrdə və bankdaxili struktur bölmələrdə risk amillərini, habelə bankın ümumi fəaliyyətini qiymətləndirə bilsin.

Bankdaxili qaydalarda filialların kreditlərlə bağlı hesabatlarının baş ofisə təqdim edilməsi prosedurları müəyyən olunmalıdır.

İstehlakçıların hüquqlarının qorunması. Bankdaxili qaydalarda kreditin alınması üçün meyarlar, habelə kreditin verilməsindən imtinanın əsasları müəyyən edilməlidir. Nəticədən asılı olmayaraq kredit almaq üçün təqdim edilmiş bütün yazılı sifarişlər bankdaxili qeydiyyat jurnalında əks olunmalıdır. Kredit sifarişinin qəbul edilmə və ya qiymətləndirilmə mərhələlərində bank potensial borcalanla görüş keçirməlidir.

Kredit verildikdə borcalanla bank arasında kredit müqaviləsi imzalanır. Kredit müqaviləsində ən azı aşağıdakılar asan oxunan və aydın şəkildə göstərilməlidir:

- kreditin məqsədi və dəqiq təyinatı;
- kreditin şərtləri (kreditin məbləği, müddəti, kredit müddətindən asılı olmayaraq illik faizi, komisiyon haqları (əgər nəzərdə tutulursa), bank tərəfindən tələb olunan digər ödənişlər);
- kreditin qaytarılma qrafiki;
- kreditlərin ödənilməsi müddətlərinin uzadılmasına, habelə vaxtından əvvəl ödənişlərin bank tərəfindən tələb edilməsinə, habelə borcalan tərəfindən kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsinə dair şərtləri;
- kredit müddəti ərzində əlavə və dəyişikliklərin edilməsi qaydası;
- tərəflərin hüquq və vəzifələri;
- tərəflərin məsuliyyəti;
- mübahisələrin həlli qaydası.

Kreditin təminatı ilə bağlı sənədlər qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilməli və müvafiq hallarda dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

Müqavilələr bağlananadək bank yuxarıda göstərilən məsələlərlə bağlı borcalana ətraflı izahat verməlidir və bu barədə müqavilədə qeyd etməlidir.

Kreditin növündən asılı olaraq bank tərəfindən sifarişlərə baxılması və kreditin verilməsi üzrə qərarların qəbul edilməsinin maksimum müddəti müəy-

yənləşdirilməli və sifarişçiyə həmin müddət ərzində cavab verilməsi təmin edilməlidir.

Qeydiyyat jurnalında qeyd olunmuş sifarişlər üzrə kreditin verilməsindən imtina edildikdə, bank sifarişi təqdim edən fiziki və ya hüquqi şəxsə imtinanın səbəblərini göstərməklə aydın şəkildə yazılı cavab verməlidir.

Kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edərkən bank sifarişin iqtisadi faydasına və onun bankın strateji məqsədlərinə uyğun olmasına əsaslanmalıdır və bu zaman borcalanların irqi, milliyyəti, dini, dili, cinsi, mənşəyi, əqidəsi, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə ayrı-seçkiliyinə (diskriminasiyasına) yol verməməlidir. Kreditin verilməsindən imtina edilməsi barədə bankın sifarişçiyə rəsmi cavab məktubunda bu qərarın ayrı-seçkilik səbəbindən qəbul edilmədiyini bildirilməlidir.

İmtina məktubunda bank tərəfindən sifarişçinin yazılı icazəsi olmadan onun biznes layihəsinin üçüncü tərəfə açıqlanmayacağı barədə öhdəliyin götürülməsi qeyd olunmalıdır.

Bankda istehlakçıların şikayət reyestri tərtib edilməli və bu reyestrə bütün yazılı və elektron formatda təqdim edilmiş şikayətlərin qeydiyyatı aparılmalıdır. Reyestrə şikayətin verilmə tarixi, şikayətçi və şikayətin məzmunu barədə məlumat, bank tərəfindən görülmüş tədbirlər və şikayətin cari vəziyyəti əks etdirilməlidir.

Bankda həmin reyestrin mövcudluğu, habelə şikayət ərizələrinin təqdim edilməsi qaydası barədə məlumat ictimaiyyətə açıqlanmalı və bankın internet sahifəsində yerləşdirilməlidir.

Məlumatın istehlakçılara açıqlanması. Kreditin növlərindən asılı olaraq hər bir kreditin alınması üçün tələb olunan sənədlərin siyahısı tərtib edilməli və istehlakçılara açıqlanmalıdır. Əlavə olaraq ipoteka kreditlərinin verilməsi şərtləri haqqında məlumat, xüsusilə də sosial ipoteka və dövlət vəsaitləri hesabına verilən digər güzəştli kreditlər haqqında məlumatlar ayrıca açıqlanmalıdır.

İstehlakçılar üçün məlumatların təqdim edilməsi məqsədilə bankın yerləşdiyi binada qaytarılmalı kreditlərin məbləğinin hesablanması (əsas borcun və anuitet ödənişlər zamanı kredit üzrə ödəniləcək faizin ümumi məbləği) və borcalanın minimal gəlirinə dair tələblərin nümunələri olmalıdır.

Problemli kreditlərin tənzimlənməsi. Bankdaxili qaydalarda bank tərəfindən problemli kreditlərin tənzimlənməsi öz əksini tapmalıdır. Öz fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq bank problemli kreditlər anlayışını və kreditlərin problemli kimi təsnifləşdirilməsi üçün meyarları müəyyən etməlidir.

Aşağıdakı hallar kreditin statusunun pisləşməsinin səbəbləri kimi qiymətləndirilə bilər:

- bank tərəfindən tələb edilən maliyyə məlumatlarının vaxtında təqdim edilməməsi;
- kredit üzrə faizlərin və əsas məbləğin vaxtında ödənilməməsi;

- borcalanın vəsait axınında təqdim edilmiş proqnozla və biznes-planla uyğunsuzluğun yaranması;
- borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi;
- kreditin əsas borc məbləğinin və faizinin ödəmə müddətinin uzadılması üçün müraciət;
- borcalana qarşı məhkəmə iddialarının qaldırılması;
- borcalanın bankla görüşməkdən imtina etməsi;
- Mərkəzləşdirilmiş Kredit Reyestrindən borcalanın ödəniş qabiliyyətinin pisləşməsi haqqında məlumatların alınması;
- borcalanın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsiri ola bilən hər hansı digər məlumatın əldə edilməsi.

Tənzimləmə zamanı hər bir kredit və borcalan fərdi qaydada nəzərdən keçirilməlidir. Bankdaxili qaydalarda ən azı aşağıdakı tənzimləmə tədbirləri əks olunmalıdır:

- borcalan tərəfindən əlavə maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsinə, əlavə təminatın verilməsinin təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlər;
- borcalanın maliyyə imkanlarını və ödəmə qabiliyyətini gücləndirmək yollarının tapılması istiqamətində borcalanla birgə tədbirlərin görülməsi (məsləhətçi xidmətlərinin cəlb edilməsi, əməliyyat xərclərinin azaldılması və/və ya gəlirlərin artırılması, aktivlərin satılması proqramının hazırlanması, müəssisənin yenidən təşkili, borcun restrukturizasiyası proqramının hazırlanması, kreditin şərtlərinin dəyişdirilməsi və s.);
- kredit üzrə borcalanın öhdəliklərinin başqa fiziki və ya hüquqi şəxsə ötürülməsi;
- borcun qaytarılması üçün qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada kredit təminatına tələbin yönəldilməsi.

Bankda problemli kreditlərin, xüsusilə qeyri-işlək kreditlərin ümumi məbləği və ya kredit portfelinə nisbəti müəyyən edilmiş həddə çatdıqda bank kreditləşmə fəaliyyətini məhdudlaşdırmalı və müvafiq sağlama tədbirlərini həyata keçirməlidir.

Borcun gecikdirilməsi, ödənilməsi və silinməsi. Bankdaxili qaydalarda Mərkəzi Bankın prudensial tələbləri nəzərə alınmaqla kreditlərin növlərindən və gecikdirilmə müddətindən asılı olaraq faizləri hesablanmayan statusa keçirilməsi halları və səbəbləri müəyyənləşdirilməli, habelə bu barədə müvafiq hesabatların əlaqəli daxili komitələrin, İdarə Heyətinin və Müşahidə Şurasının müzakirəsinə verilməsi tələbləri müəyyən edilməlidir (problemli kreditlər haqqında hesabatda pisləşmənin səbəbləri, mümkün zərərlər və kreditlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri barədə ətraflı məlumat verilməlidir və s.).

Bankdaxili qaydalarda borcun tutulması, sonrakı ardıcıl və daha ciddi tədbirlərin görülməsi üzrə tələblər və prosedurlar nəzərdə tutulmalıdır. Restrukturizasiya olunmuş kreditlər istisna olunmaqla banklarda vaxtı keçmiş kreditlərin əsassız olaraq yeni kreditlərlə əvəz edilməsi praktikasına yol veril-

məməlidir. Borcalana əvvəllər verilmiş kreditlər ümitsiz borclar kimi xüsusi ehtiyatlar hesabına balansdan silinmişdirsə, bu borcalana yeni kreditin verilməsi müstəsna hallarda və ciddi təhlilin aparılması əsasında yalnız əvvəllər verilmiş kreditlərin tam ödənilməsi şərti ilə nəzərdə tutula bilər.

Banklarda Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarına uyğun olaraq kreditlərin təsnifləşdirilməsini və ümitsiz borcların silinməsini təmin edən daxili qaydalar müəyyən edilməlidir.

Kreditlərin restrukturizasiyası. Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarında qeyd edilən restrukturizasiya olunmuş kreditlərin təsnifləşdirilməsi üzrə tələblər nəzərə alınmaqla banklar tərəfindən borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi ilə əlaqədar kreditlərin restrukturizasiyası üzrə qaydaları hazırlanmalıdır.

Kredit dosyesinin (tarixçəsinin) məzmunu. Bankda bütün borcalanlar üzrə kredit dosyesi (tarixçəsi) aparılmalıdır. Müştərilər üzrə məlumatların məxfiliyi qorunmalı və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, üçüncü tərəfə açıqlanmamalıdır.

Menecment İnformasiya Sistemi. Bankda kredit riski səviyyəsini və istiqamətlərini, kreditlərin verilməsi, idarə edilməsi və nəzarət tələblərini, habelə kredit portfelinin və balansdankənar öhdəliklərin keyfiyyətini özündə əks etdirən adekvat Menecment İnformasiya Sistemi (MİS) olmalıdır. MİS kredit portfelinin tərkibi və strukturu barədə məlumatları təqdim etməli, risklərin cəmləşməsini və limitlərə riayət olunmasını müəyyən etməlidir. MİS bankın müvafiq səlahiyyətli əməkdaşlarını və rəhbərliyini kredit riski üzrə göstəricilərin müəyyən edilmiş kritik həddə çatması barədə məlumatlandırmalıdır.

VIII FƏSİL. BANKLARIN İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİ

8.1. İnvestisiya prosesinin maliyyə təminatı

İnvestisiya dedikdə gəlir götürmək məqsədilə pul vəsaitlərinin uzunmüddətli qoyuluşu nəzərdə tutulur. İnvestisiya fəaliyyətinin iki əsas mərhələsi var. Birinci mərhələ «investisiya resursları» investisiya fəaliyyətinin elə özü hesab edilir. İkinci mərhələ «vəsaitin qoyuluşu – investisiyanın nəticəsi» həyata keçirilən xərcləri və investisiyanın istifadə olunması nəticəsində gəlir əldə edilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də, investisiya fəaliyyətini resursların qoyuluşu və gələcəkdə gəlir əldə etmək proseslərinin vəhdəti kimi müəyyən etmək olar.

İnvestisiya fəaliyyətinin əsas subyektləri investorlar və investisiya obyektinin istifadəçiləri hesab edilir. Investorlar əmanətçilər, alıcılar, sifarişçilər, kreditörlər və investisiya fəaliyyətinin digər iştirakçıları ola bilərlər. İnvestisiya fəaliyyəti obyektinin istifadəçiləri investisiya fəaliyyəti obyektlərindən istifadə edən hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət və bələdiyyə orqanları, xarici ölkələr, beynəlxalq birlik və təşkilatlar ola bilərlər.

İnvestisiya obyektı isə ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən onlar investisiya resursları kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə kapital əmlakının artımını müəyyən edən sahibkarlıq obyektlərinə qoyuluşu nəzərdə tutur.

İnvestisiya resurslarının tərkibinə aşağıdakılar aid edilir:

- pul vəsaitləri və maliyyə alətləri (bank qoyuluşları, paylar, aksiyalar və s.);
- maddi dəyərlər (bina, avadanlıqlar və digər daşınan və daşınmaz əmlak);
- pul qiymətinə malik mülki, intellektual və digər hüquqlar.

İnvestisiya iqtisadiyyatın inkişaf etməsi və güclənməsində böyük rola malikdir. İnvestisiya ümumilikdə ümumi istehsal və məşğulluğa, iqtisadiyyatda struktur irəliləyişinə, təsərrüfat sferasının inkişafına təsir göstərir.

İnvestisiya müxtəlif formalarda həyata keçirilir. İnvestisiyanın sistemli təhlili və planlaşdırılması baxımından müxtəlif təsnifat gösiəricilərinə qruplaşdırıla bilər. İnvestisiyanın təsnifatı seçmiş olduğumuz kriteriyalar əsasında müəyyənləşdirilir.

Vəsaitlərin obyektlərə qoyuluşuna görə investisiya real və maliyyə investisiyalarına bölünür. Real investisiya vəsaitin real iqtisadi aktivlərə qoyuluşunun məcmusu kimi çıxış edir: maddi resurslar və qeyri-maddi aktivlər. Maliyyə investisiyası vəsaitlərin müxtəlif maliyyə aktivlərinə qoyuluşunu əks etdirir: qiymətli kağızlar, bank depozitləri və s.

İnvestisiya məqsədlərinə görə birbaşa və portfel investisiyasına ayrılır. Birbaşa investisiya, investisiya qoyulan obyekt üzərində nəzarət və idarəetməni həyata keçirmək məqsədilə müəssisənin nizamnamə kapitalına qoyulan inves-

tisiyadır. Portfel investisiya gəlir əldə olunması (investisiya obyektinin bazar qiymətinin artması, dividend, faiz, digər pul ödəmələri) və riskin diversifikasiyası məqsədini daşıyır.

Müddətə görə investisiyalar qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olur.

İnvestisiyanı resurslar üzərində mülkiyyət formasına görə şəxsi, dövlət, xarici və müştərək investisiyalara bölmək olar.

Regional göstəricilərə görə investisiyalar ölkədaxili və xarici olur. Ölkədaxili investisiya vəsaitin ölkə daxilindəki obyektlərə qoyuluşunu həyata keçirir. Xarici investisiya isə ölkə xaricində həyata keçirilən investisiyadır.

Sahəvi göstəricilərə görə investisiyalar bir-birindən fərqlənir: sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və rabitə, ticarət və s.

Riskə görə investisiyalar aqressiv, mülayim və konservativ olur.

İnvestisiya prosesinin realizasiyası investisiyanın maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsi, onların səfərbər edilməsi və səmərəli şəkildə istifadə olunması ilə əlaqəli olan qərarların axtarışı ilə bağlı olur. İnvestisiya fəaliyyətinin bütün növləri investisiya resursları hesabına həyata keçirilir. İnvestisiya resursları investisiya obyektlərinə qoyuluşların həyata keçirilməsi üçün cəlb olunan bütün növ maliyyə subyektlərini özündə əks etdirir. Bazar iqtisadiyyatında investisiya resurslarının mənbələrinin formalaşdırılması müxtəlif cür olur.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiyanın maliyyə mənbəyi təhlil edilərkən daxili və xarici mənbələr qeyd edilir. İnvestisiyanın daxili mənbələrinə bir qayda olaraq daxili mənbələr, həmçinin şirkətin öz vəsaitləri, maliyyə bazarının resursları, əhalinin əmanətləri, büdcə investisiya təxsisatı aid edilir. Xarici mənbələr isə xarici investisiya kreditləri və istiqrazlar hesab edilir. İnvestisiya maliyyələşməsinin daxili və xarici mənbələrinin təhlili makroiqtisadi və mikro-iqtisadi səviyyələrdə aparılmalıdır. Makroiqtisadi səviyyədə investisiya maliyyələşməsinin daxili mənbələrinə aşağıdakılar aid edilir: büdcə maliyyələşməsi, əhalinin əmanətləri, şirkətlərin yığımı, qeyri-hökumət pensiya fondları, kommersiya bankları, investisiya fondları, sığorta şirkətləri və s. Xarici mənbələrə isə xarici investisiya kreditləri və borc öhdəlikləri aid edilir.

Mikroiqtisadi səviyyədə isə investisiya maliyyələşməsinin daxili mənbələrinə gəlir, amortizasiya, şirkət sahiblərinin investisiyası aid edilir. Mikro-iqtisadi səviyyədə xarici mənbələr isə dövlət maliyyələşməsi, investisiya kreditləri, şəxsi qiymətli kağızların yerləşdirilməsi yolu ilə cəlb olunan vəsaitlər hesab edilir.

İnvestisiya resurslarının səfərbəredilmə qaydaları. İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyə mənbəyi kimi borc vəsaitləri də çıxış edə bilər. Borc vəsaiti dedikdə: istiqraz buraxılışından əldə edilən vəsaitlər, digər borc öhdəlikləri, həmçinin bankların, digər maliyyə kredit institutlarının dövlət kreditləri başa düşülür. Cəlb olunmuş borc vəsaitlərinin səfərbər edilməsi müxtəlif vasitələrlə həyata

keçirilir. Bunların da ən əsasları: kapitalın qiymətli kağızlar bazarı, kredit resursları bazarı və dövlət maliyyələşməsi yolu ilə cəlb olunmasıdır.

Kapitalın qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə cəlb olunması. Kapitalın qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə cəlb olunması bazar iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Qiymətli kağızların emissiyası və yerləşdirilməsindən əldə edilən vəsait investisiya maliyyələşməsinin ən əsas mənbələrindən biri hesab edilir.

Maliyyə bazarında dövr edən qiymətli kağızları iqtisadi mahiyyətinə görə iki əks növə bölmək olar:

- pay–bilavasitə sahibin real mülkiyyətindəki payını özündə əks etdirir.
- borc – kəskin diskont edilmiş faiz dərəcələri ilə xarakterizə edilir.

Kapitalın kredit bazarları vasitəsilə cəlb olunması. Kapitalın kredit bazarları vasitəsilə cəlb olunması inkişaf etmiş ölkələrin firma və şirkətlərinin investisiya maliyyə resurslarında payı 25-60% təşkil edir. İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyələşməsi zamanı borc mənbələri arasında əsas rolu bankların kreditləri oynayır. Əgər şirkət öz şəxsi vəsaiti hesabına və qiymətli kağızların emissiyasının köməyi ilə öz tələbatını ödəyə bilmirsə, onda bu zaman bank kreditləri investisiyasının xarici maliyyələşməsinin ən yaxşı metodlarından biri hesab edilir. Kreditin istifadə olunmasına iqtisadi maraq onun səmərəli maliyyə vasitəsi olması ilə bağlıdır. Borc vəsaitlərindən istifadə edən şirkətlər öz şəxsi və borc vəsaitlərinin qarşılıqlı münasibətlərindən asılı olaraq şəxsi vəsaitin rentabelliyini artırmaqla bilər.

Bank kreditinin növü olan investisiya krediti investisiya məqsədləri üçün həyata keçirilir. Kredit kreditləşmənin əsas prinsiplərinə əməl olunmaqla verilir: qaytarılma, müddətlik, ödəniş təminatı, məqsədli istifadə. İstiqrazların buraxılmasından əvvəl uzunmüddətli bank ssudalarının alınmasının öz üstünlükləri vardır:

- daha çevik maliyyə sxemi;
- faiz dərəcələrinin fərqləndirilməsi imkanları;
- qiymətli kağızların reyestri və yerləşdirilməsi ilə bağlı olan xərclərin olmaması.

İnvestisiya kreditinin təqdim olunması müxtəlif formalarda ola bilər. Ən çox müddətli ssudalar müddətli kredit xətlərinə konversiya edilən bərpa olunan ssudalarda istifadə edilir.

Müddətli ssudalar konkret bir müddətə məqsədli istifadə üçün təqdim edilir. Müddətli ssudalara konversiya edilən təzələnməmiş ssudalar müəyyən limit və vaxt (2-3 il) çərçivəsində avtomatik olaraq kreditin təqdim olunması və geri qaytarılmasını nəzərdə tutur.

Kredit xətti bir qayda olaraq etibarlı borc alanlara təqdim olunur. İnvestisiya kreditlərinin formalaşdırılması zamanı çox vaxt müəyyən layihənin həyata keçirilməsi üçün vəsaitin verilməsini nəzərdə tutan məqsədli kredit xətlərindən istifadə edilir. Kredit təqdim olunmasının ən vacib şərti onun təminatıdır. Bank təcrübəsində tərtib olunan ən əsas təminat növləri girov,

zəminlik, zəmanət, kredit riskinin sığortalanması hesab edilir. Maliyyələşmənin girov forması içində əmlakın girov qoyulması ilə əldə olunan ipoteka krediti mühüm yer tutur.

Dövlət maliyyələşməsi. Dövlət maliyyələşməsi çox zaman dövlət və regional səviyyələrdə sahibkarlığa yardım məqsədilə dövlət proqramı çərçivəsində həyata keçirilir. İnvestisiyanın dövlət maliyyələşməsinin 4 əsas növü vardır: dotasiyalar və qrantlar, pay iştirakı, birbaşa (məqsədli) kreditləşmə, kreditlər üzrə zəmanətlərin verilməsi.

Dotasiya və qrantlar yolu ilə həyata keçirilən maliyyələşmə zamanı pul vəsaiti əvəzsiz olaraq verilir.

Dövlətin pay iştirakı zamanı o, öz strukturları vasitəsilə pay əmanətçisi kimi çıxış edir, digər yerlərdə qalan investisiya qoyuluşları isə kommersiya strukturları tərəfindən həyata keçirilir.

Birbaşa (məqsədli) kreditlər bir qayda olaraq müəyyən güzəştlər əsasında konkret şirkətə və ya müəyyənləşdirilmiş investisiya layihəsinə təqdim edilir.

Kredit üzrə zəmanətin verilməsi zamanı müəssisə kommersiya strukturlarından kredit alır, müəssisə tərəfindən kredit qaytarılmadığı halda dövlət verilən kreditin qaytarılmasına görə zəmanət verir.

İnvestisiya resurslarının səfərbər edilməsinin digər vasitələri. İnvestisiya fəaliyyətinin xarici maliyyələşmə mənbəyi bazar iqtisadiyyatında öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Maliyyə bazarlarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq kapitalın səfərbər edilməsinin yeni vasitələri meydana gəlməyə başlayır. Muasir dövrdə investisiyanın xarici maliyyələşməsinin bir sıra növləri vardır.

Əlavə ödəmə (paylar). Aksioner cəmiyyəti olan şirkətlər üçün investisiya kapitalının səfərbər edilməsinin ən vacib mənbəyi daxili və xarici investorlar olan əlavə ödəmələr hesabına nizamnamə fondunun genişləndirilməsidir.

Xarici investisiyanın cəlb olunması. Dünyada baş verən qloballaşma prosesi investisiya fəaliyyətinin maliyyələşməsində xarici investisiyanın rolunun artmasına səbəb olur. Xarici investisiya müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Bu formaların təhlili zamanı investisiya təsnifatının ümumi yanaşmaları olan obyektlər üzrə bölünmə məqsədinə görə mülkiyyət formasından, qoyulma müddətindən, risk və digər göstəricilərindən istifadə oluna bilər.

Mülkiyyət formasına görə xarici investisiyalar dövlət, şəxsi və müştərək ola bilər.

Xarici investisiya istifadə olunma xarakterindən asılı olaraq sahibkar və ssuda investisiyalarına bölünür.

Xarici investisiyanın təhlili zamanı əsasən birbaşa və portfel investisiyalarına çox diqqət yetirilməlidir. Məhz elə bu nöqteyi- nəzərdən BVF-nin metodologiyasına uyğun olaraq ölkələrin tədiyyə balansında xarici investisiya öz əksini tapır. Beynəlxalq maliyyə bazarının investisiya resursları. Hazırkı dövrdə beynəlxalq maliyyə bazarında beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin əsas üç qütbü çıxış edir: Avropa, Şimali Amerika və Asiya-Sakit okean qütbləri.

Avropa qütbü Avropa Birliyinə daxil olan sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri, həmçinin Şərqi Avropa və Yaxın Şərq ölkələrini birləşdirir. Bu bazarın illik kapital dövriyyəsi 9 trilyon dollar təşkil edir.

Şimali Amerika qütbü əsasən illik kapital dövriyyəsi 18 trilyon dollar olan ABŞ və Kanada bazarlarını əhatə edir.

Asiya - Sakit okean qütbində (ASQ) Cənub-Şərqi Asiya, Okeaniya dövlətləri çıxış edir. ASQ-nin maliyyə resursları Yaponiya bazarlarında toplanır və illik kapital həcmi 6 trilyon dollar təşkil edir. Yaponiya bazarının iri resurs id-xalçıları Çin, Okeaniya dövlətləri və Cənub-Şərqi Asiya dövlətləridir. Son zamanlarda Latin Amerikası və Qərbi Avropa dövlətləri də bura qoşulub.

Xarici investisiyanın cəlb olunmasında investisiya qoyulacaq ölkədə xarici investisiya fəaliyyəti üçün yaradılmış şərtlər və investisiya ab-havasının böyük əhəmiyyəti vardır.

İnvestisiya ab-havasının qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı məsələyə nəzər yetirilməlidir:

- iqtisadi vəziyyətə (makroiqtisadi mühitin vəziyyətinə, ÜDM-nin dinamikasına, sənaye məhsulları istehsalının həcminə, inflyasiya, pul-kredit, maliyyə, büdcə, vergi, valyuta sistemindəki vəziyyətə və s.);
- dövlətin investisiya siyasətinə (dövlətin xarici investisiyanı hansı səviyyədə dəstəkləməsinə, beynəlxalq sazişlərdə iştirakına, sazişlərə əməl edilməsinə);
- investisiya fəaliyyətinin normativ hüquqi bazasına;
- investisiya ab-havasını müəyyən edən müxtəlif faktorların vəziyyəti haqqında informasiya və statistik məlumatlara.

İnvestisiya ab-havasının qiymətləndirilməsi bizə investisiya riskinin səviyyəsini, investisiyanın həyata keçirilməsinin səmərəliliyini müəyyən etmək imkanını verir.

Hazırkı dövrdə investisiya cazibədarlığının reytingi aparıcı iqtisadi jurnallar olan «Evromoney», «Fortune», «The Economist» jurnallarında dərc edilir. Xarici investolar üçün göstərici Dünya Bankı ekspertlərinin qiymətləndirmələri, xüsusi maliyyə kredit reytingləri (IBCA, Moodys, Standard And Poors və s.) hesab edilir.

Xarici investisiyanın dövlət təminatı. Xarici investisiyanın cəlb olunmasının ən vacib şərtlərindən biri xarici investorların hüquq və maraqlarının dövlət zəmanətidir. Bunlar da əsasən aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir:

- Konstitutsiya və xüsusi normativ aktlar əsasında ;
- xarici investisiyaların qorunması və stimullaşdırılması barədə olan ikitərəfli və çoxtərəfli dövlətlərarası sazişlər çərçivəsində;
- dövlətlərarası və başqa ölkələrin vətəndaşlarının investisiya mübahisələrinin tənzimlənməsi üzrə konvensiyalarda iştirak etmək.

1985-ci ildə xarici investisiyaya təsir göstərmək məqsədilə Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı çərçivəsində investisiyanın zəmanətləndiril-

məsi barədə Beynəlxalq Agentlik yaradılmışdır. Agentlik aşağıdakı qeyri-kommersiya riskləri zamanı xarici investorlara uzunmüddətli zəmanət verir:

- kapitalın dəyişdirilməsi və ötürülməsində dövlət tərəfindən tətbiq olunan məhdudiyyətlər zamanı;
- xarici investorları mülkiyyət hüququndan, investisiya üzərində nəzarətdən məhrum edən dövlətin hüquqi və inzibati tədbirləri zamanı;
- xarici investorların hüququnu pozan inzibati və məhkəmə təcrübəsi zamanı;
- silahlı qarşıdurmalar və vətəndaş müharibəsi.

8.2. İnvestisiya potensialı və qiymətli kağızların təsnifləşdirilməsi

Fond bazarı maliyyə bazarının bir hissəsidir və bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir sıra makro və mikro funksiyaları yerinə yetirir. Qiymətli kağızlar bazarının ən vacib funksiyalarından biri investisiya fəaliyyətidir. İnvestisiya fəaliyyəti investisiya cəlb edilməsi, yatırılması və istifadə olunması üzrə konkret istiqamətləndirilmiş fəaliyyətdir. İnvestisiya strukturuna aşağıdakılar aid edilir:

- birbaşa investisiya (kapital qoyuluşu);
- maliyyə (portfel) investisiyası;
- əmanət və yığım;
- maddi investisiya.

Maliyyə investisiyası aksiya, istiqraz, veksəl, digər qiymətli kağızlar alətlərinə qoyulan investisiyanı əks etdirir. Bu cür investisiya real kapitalın artmasına imkan vermir, amma gəlir gətirmək imkanına malik olur. Həmçinin kurs fərqi nəticəsində spekulyativ ola bilər. Maliyyə investisiyası əsas və dövriyyədə olan kapitalın artımını təmin edə bilmir. O, yalnız əmanət və yığım kapitalı kimi çıxış edə bilər. Qiymətli kağızların alınması real kapitalı yaratmır, amma qiymətli kağızların satışından əldə edilən pul istehsal, tikintiyə, digər təsərrüfat sahələrinə qoyula bilər. Bu zaman maliyyə investisiyası real investisiyaya çevrilir.

Maliyyə investisiyası arasında portfel investisiyası da vardır. Diversifikasiya qoyuluşu məqsədilə qiymətli kağızlar portfeli yaradılır. Maliyyə investisiyaları bir-birlərindən fərqlənir:

- spekulyativ xarakterli – qiymətli kağızların alınıb satılması vasitəsilə spekulyativ gəlir əldə etmək məqsədilə qiymətli kağızlara qoyulan investisiya;
- yığım xarakterli – maliyyə alətlərinə qoyulan investisiya;
- portfel xarakterli – riskin azaldılması və gəlirin artırılması məqsədilə kapitalın diversifikasiya yolu ilə olan investisiya.

İnvestisiya resurslarına tələbat həmişə vardır. Bu sahələrin və müəssisələrin inkişaf etdirilməsində kapitalın investisiyalaşdırılması zəruriyyəti ilə bağlı

olur. İnvestorlar həmişə pulu daha gəlirli layihələrə qoymağa can atırlar. Qiymətli kağızlara qoyulan kapital heç də həmişə yüksək gəlirli olmur.

Qiymətli kağızlar bazarında investisiya fəaliyyətinin aşağıdakı məqsədləri vardır:

- investisiya prosesinin kütləvilik xarakterini təmin etmək;
- siyasi, sosial-iqtisadi və digər sahələrdə baş verən və proqnozlaşdırılan dəyişiklikləri əks etdirmək;
- qiymətli kağızlara qoyulan investisiyanın modelləşdirilməsi yolu ilə investisiya siyasətinin müəyyən edilməsi;
- investisiya axınının tənzim olunması yolu ilə xalq təsərrüfatının sahəvi və regional strukturunun təşkil edilməsi;
- dövlət investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi;
- dövlət struktur siyasətinin realizasiyası.

İnvestisiya potensialı dövlətin, vətəndaşın, təsərrüfat subyektlərinin, qeyri-rezidentlərin investisiyasını təşkil edir. İnvestisiya potensialının səviyyəsi sistem göstəriciləri ilə qiymətləndirilir. Bu göstəricilər arasında ən vacibi regionun investisiya mühiti, investisiyaya tələbat strukturu və ayrı-ayrı investorların investisiya imkanları hesab edilir.

İnvestisiya mühiti aşağıdakı parametrlərlə xarakterizə edilir.

- potensial investorların mövcudluğu (dövlət, hüquqi və fiziki şəxslər);
- mövcud olan investisiya mənbələri (regiondaxili və xarici);
- investisiyanın növləri (daşınmaz əmlak, maliyyə və qeyri-maddi).

Bu əsasən ölkənin və ya regionun obyektiv imkanlarından (investisiya potensialından) və investorun fəaliyyət şərtlərindən (investisiya riskindən) asılı olur. İnvestor investisiya qərarlarını qəbul edən zaman təkcə investisiya potensialı və investisiya riskinə baxmaqla kifayətlənməməlidir. İnvestisiya potensialı baxımından region əla ola bilər, amma bu regionda siyasi vəziyyət qeyri-stabil olarsa və ətraf mühit çirkli olarsa, bu zaman investisiya qoymağa çox az adam qərar verə bilər və yaxud əksinə heç bir investisiya riski yoxdur, amma region heç bir investisiya potensialına malik deyildir.

İnvestisiyaya tələbat strukturu qiymətli kağızlara qoyulan kapitalın zəruriyyətinin ümumi tələbatı ilə müəyyən edilir. Bu həcm qiymətli kağızlar bazasının inkişaf tendensiyasının proqnozlaşdırılması əsasında qiymətləndirilir.

Vətəndaş investor kimi qiymətli kağızlar bazarında daha perspektivli investorlardan biridir. Bu növ investorların öz üstünlükləri vardır: investisiya obyektlərinin seçilməsində azad seçim, sürətlilik, sərbəst maliyyə resurslarının müvəqqəti mövcudluğu. Bir investor kimi vətəndaşların da öz çatışmayan cəhətləri vardır: ictimai fikirdən asılılığı, nisbətən kiçik investisiya imkanlarının olması, investisiya üzrə öhdəlik zamanətinin alınmasına can atmaq. Vətəndaşların investisiyanı tam sürətləndirmək vasitələrinə aşağıdakı faktorları aid etmək olar: qiymətli kağızlar üzrə zəmanət öhdəliklərinin inkişafı; investisiya im-

kanına malik olan konversiyalı istiqrazların daxili bazarda yerləşdirilməsi; aksiyaların ikinci bazarının aktivləşdirilməsi.

Maliyyə hesabatlarında qiymətli kağızlar təyinatına görə aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir:

1. Borc qiymətli kağızlar;
2. Diling əməliyyatları üçün qiymətli kağızlar;
3. İnvestisiyalar.

Borc qiymətli kağızların alınmasında məqsəd ödəniş müddəti tamamlanana qədər saxlanılmaqla, müəyyən olunmuş faiz gəlirlərinin əldə olunmasıdır.

Diling əməliyyatları üçün qiymətli kağızların alınmasında əsas məqsəd faiz və dividend gəlirlərinin götürülməsi deyil, bu qiymətli kağızların alışı və satışı dəyərinin arasındakı fərqdən gəlir əldə olunmasıdır.

Maliyyə hesabatlarında investisiyalar müəssisələrin fəaliyyətində iştirak payından asılı olaraq təsnifləşdirilir. Qiymətli kağızlar portfelində olan qiymətli kağızlar Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə və Mərkəzi Bankın normativ aktlarına uyğun olaraq bankın daxili sərəncamına əsasən müvafiq məqsədlərə uyğun yenidən təsnifləşdirilə bilər. Qiymətli kağızların yenidən təsnifləşdirilməsi balans dəyərinə əsasən aparılır.

Borc qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların uçotu. Borc qiymətli kağızlar mühasibat balansında (uçotda) dövlətin və kommersiya sektorunun güzəştli və kupon qiymətli kağızlarına bölünməklə nominal dəyərlə müvafiq balans hesablarında uçota alınır. Maliyyə hesabatlarında borc güzəştli qiymətli kağızların uçotu həmin borc güzəştli kağızlar üzrə güzəşt məbləğini nəzərə almaqla aparılır. Borc qiymətli kağızların alışı/satışı dəyəri ilə nominal dəyəri arasındakı fərq maliyyə ilinin mənfəət/zərər hesablarında gəlir və ya xərc kimi tanınır. Borc qiymətli kağızlar yenidən qiymətləndirilmir.

Diling əməliyyatları üçün qiymətli kağızların uçotu. Diling əməliyyatları üçün qiymətli kağızlar mühasibat balansında (uçotda) dövlətin və kommersiya sektorunun qiymətli kağızlarına bölünməklə alışı dəyəri ilə müvafiq balans hesablarında uçota alınır. Diling əməliyyatları üçün qiymətli kağızların alışı/satışı zamanı alışı/satışı dəyəri ilə balans dəyəri arasındakı fərq maliyyə ilinin mənfəət/zərər hesablarında gəlir və ya xərc kimi tanınır. Diling əməliyyatları üçün qiymətli kağızlar yenidən qiymətləndirilir və fərq maliyyə ilinin mənfəət/zərər hesablarında gəlir və ya xərc kimi tanınır.

İnvestisiya üçün nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızların uçotu. İnvestisiya üçün nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızlar mühasibat balansında (uçotda) maliyyə və qeyri-maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrə investisiya payından asılı olaraq bölünməklə alışı dəyəri ilə müvafiq balans hesablarında uçota alınır. İnvestisiya üçün nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızlar yenidən qiymətləndirilir və fərq investisiyaların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyatlara aid edilir. İnvestisiya üçün nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızlar

maliyyə alətləri kimi sərbəst şəkildə maliyyə bazarında alınıb-satıldıqda onların uçotu dilinq əməliyyatları üçün qiymətli kağızların uçotuna uyğun şəkildə aparılır.

8.3. Bankın investisiya fəaliyyəti və siyasəti

İnvestisiya riski qiymətli kağızlarla aktiv əməliyyatlara əsaslanan gəlirliyin və ümumilikdə bank likvidliyinin təmin olunmasına istiqamətlənmiş risk dərəcəsi ilə ölçülən kommersiya banklarının fəaliyyət növüdür. Kommersiya banklarının investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinin dünya təcrübəsində əsas istiqaməti, vəzifələri, faktorları, strategiyası və taktikasına əsaslanaraq investisiyanın qızıl qanununu işləyib hazırlamışdılar ki, bu da aşağıdakı kimidir: qiymətli kağızlara qoyulmuşdan gəlir həmişə risklə düz proporsionaldır. İnvestor da istənilən gəliri əldə etmək üçün buna getməyə həmişə hazır olur. Bankın investisiya siyasətini müəyyən edən əsas faktorlar – gəlir əldə edilməsi, likvidliyin təmin edilməsi və gəlir əldə etmək üçün likvidliyi qurban verməyə hazır olmaq və ya əksinə. Bu da bankın böyük və ya kiçik investisiya riskinə getməsinə bildirir. Bu da kommersiya bankının konkret investisiya siyasətinin realizasiyasını müəyyən edir.

Bankın yuxarı idarəetmə və direktorlar şurası investisiya siyasətinin keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bir qayda olaraq yazılı sənəd hazırlanmalıdır. Bu sənəddə aşağıdakı qeydlər edilir:

- siyasətin əsas istiqamətləri;
- siyasətin həyata keçirilməsinə məsul olan şəxs;
- investisiya portfelinin tərkibi;
- əlverişli qiymətli kağızlar;
- qiymətli kağızların keyfiyyəti və portfelin diversifikasiyası;
- qiymətli kağızların təminatı kimi istifadə olunan qaydaları;
- qiymətli kağızların seyfdə saxlanılma şərtləri;
- alış və ya satışı zamanı qiymətli kağızların təchiz edilmə qaydası;
- kompüter proqramları;
- kurs uduşları və itirmələrinin uçotu;
- qiymətli kağızlarla həyata keçirilən «svop» əməliyyatların üstünlükləri;
- qiymətli kağızlarla həyata keçirilən ticarət qaydaları;
- emitentin ödəmə qabiliyyəti haqqında material arxivinin aparılması.

Dünya praktikasında bankın investisiya strategiyasının iki növü vardır: passiv (gözləmə) və aqressiv (bazar imkanlarından maksimum istifadə etməyə yönəldilmiş).

Passiv strategiya. Bu strategiyadan kommersiya banklarının rəasional investisiya realizasiyası zamanı çox vaxt qiymətli kağızların ödənmə müddətinin

müəyyən strukturunda istifadə edilir ki, bu da qiymətli kağızların pilləlilik strukturu adlanır.

Pilləlilik siyasəti və ya bərabər paylaşdırma. İnvestisiya vəziyyəti probleminə yanaşmanın əsasən maliyyə institutları arasında ən geniş yayılanı maksimal əlverişli müddət seçilməsidir. Bu strategiya investisiyadan alınan gəliri maksimuma çatdırır. Amma gəlirin bu və ya digər dərəcədə əyilməsinin qarşısını alır. Bu cür yanaşma bir qayda olaraq investisiya elastikliyinə malik olur. Belə ki, bir sıra qiymətli kağızlar hər zaman nağd pulla ödənilir.

Banklar qiymətli kağızlara investisiya vəsaitlərini elə yatırırırlar ki, investisiya portfelinin bir hissəsinin ödənmə müddəti qurtarmış olur. İnvestisiya portfelində olan qiymətli kağızların ödənmə müddətindəki pilləlilik nəticəsində vəsaitlər ödənmə müddətinin qurtarmasından azad olduqdan sonra daha uzunmüddətli yeni qiymətli kağızlara reinvestisiya edə bilər. Təcrübə zamanı kommersiya bankları çox zaman göstərilən yanaşmanın formasını dəyişir və əgər onların faiz dərəcəsidəki proqnozu gəlir götürməyə işarə verirsə onda bu zaman ödənmə müddətinə dəyişiklik edilir – ya gəlir əldə etmək, ya da zərərdən yayınmaq imkanı yaranır. Bu siyasətə misal olaraq investisiyanın müxtəlif müddətli qiymətli kağızlar arasında bərabər şəkildə bölünməsinə misal göstərmək olar (pilləkən metodu). «Pilləkən metodu» bankın investisiya imkanları hüdudunda müxtəlif müddətli qiymətli kağızların alınmasına əsaslanır. Bu zaman portfel qiymətli kağızların müddəti ilə uyğun olaraq bərabər şəkildə paylaşdırılır. Praktikada bu strategiya asan idarə edilir. Belə ki, bir qiymətli kağızın müddəti qurtardıqdan sonra vəsait avtomatik olaraq daha gec ödənmə müddəti olan qiymətli kağıza yatırılır. Bu metodun istifadə edilməsində bank investisiya hesabı üzrə aktiv minimuma endirir və bank öz portfelindən orta gəlirlilik normasını əldə etmiş olur. «Pilləkən»in qrafik metodunu aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar:

Qısamüddətli aksent siyasəti. Kommersiya bankları arasında geniş yayılmış digər strategiya yalnız qısamüddətli qiymətli kağızların alınması və bütün investisiyalarının qısa vaxt çərçivəsi arasında yerləşdirilməsindən ibarət olur. Bu yanaşma investisiya portfelinə gəlir əldə etməkdən də çox bir likvidlik mənbəyi kimi baxır.

Uzunmüddətli aksent siyasəti. Burada investisiyanın rolu gəlir mənbəyi kimi qeyd edilir. Bu strategiyayı tutan bank ödənmə müddəti müxtəlif olan bir neçə illik diapazonla istiqrazlara investisiya qoymaq istiqamətini qəbul edə bilər.

İnvestisiya zamanı qısamüddətli və uzunmüddətli yanaşmaların birləşməsi «ştanq» strategiyasını təşkil edir. Digər metodlar passiv strategiya adlandırılır. Bank vəsaitinin çox hissəsini ən qısa və ən uzunmüddətli kağızlara qoyur və yalnız portfelin çox az bir hissəsini ortamüddətli qiymətli kağızlar təşkil edir. Beləliklə də, investor iki vaxt spektri arasında olur. Bu zaman uzunmüddətli

qiymətli kağızlar banka yüksək gəlir gətirir. Qısamüddətli qiymətli kağızlar bankın likvidliyini təmin edir.

Aqressiv strategiya. Bu tip siyasəti böyük investisiya portfelinə sahib olan və bu portfeldən maksimal dərəcədə qazanc əldə etmək istəyən iri banklar təqib edir. Bu metod kifayət qədər vəsait tələb edir ki, bu zaman qiymətli kağızlar bazarının və ümumilikdə iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasına böyük ehtiyac yaranır.

Aktiv siyasət metodları siyahısına qiymətli kağızların gəlirlik əyrisindən manipulyasiya edilməsinə əsaslanan «svop» əməliyyatları aid edilir.

Qiymətli kağızların gəlirlik əyrisi. Bu bank tərəfindən müəyyən növə malik olan qiymətli kağızların alınma və ödənmə müddətinə qədər olan gəlirlərin hərəkət qrafikidir. Bunlar yalnız öz aralarında ödənmə müddəinə görə fərqlənir. Qiymətli kağızlar üzrə gəlirlik əyrisi həmişə dəyişikliyə məruz qalır. Qiymətli kağızların gəlirliyi dəyişdirilir. Əyri qrafiklər müəyyən vaxt ərzində müəyyən növ qiymətli kağızların qiymətinin və gəlirliyin proqnozlaşdırılmasını təsvir edir.

Gəlir əyrisini müəyyən edən manipulyasiya gələcəkdə bazar faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərin bankın maraqlarına uyğun olaraq istifadə edilməsinə istiqamətləndirməlidir. Bank mütəxəssisləri pul bazarının vəziyyətini proqnozlaşdırır və buna uyğun olaraq qiymətli kağızlar portfelini korrektə edirlər.

Uzunmüddətli faiz dərəcələri qısamüddətli faiz dərəcələrini üstələyirsə, gəlirlik əyrisi müsbət meyilli (artan) olur. Qısamüddətli faiz dərəcələri uzunmüddətli faiz dərəcələrindən yüksək olarsa, gəlirlik əyrisi mənfi meyilli (azalan) olur. Gəlirlik əyrisi gələcək faiz dərəcələrinin proqnozlaşdırılmasına imkan verir.

«Svop» əməliyyatları metodunun faiz dərəcələrində gözlənilməsinin əsas səbəbi istiqrazların digər istiqrazlara dəyişdirilməsindən ibarət olur. Bu cür əməliyyatları həyata keçirmək üçün qiymətli kağız ticarəti üzrə xüsusi lisenziyaya sahib olmaq lazımdır. «Svop» un növlərindən biri aşağı gəlirli istiqraz kuponlarının yüksək gəlirli kuponlara dəyişdirilməsindən ibarət olur. Bu zaman gəlir həm faiz ödənişlərindən, həm də satış və alış kurslarının fərqiindən nəzərdə tutulur. «Svop»un digər növü istiqrazın müxtəlif risklərlə dəyişdirilməsidir. Bu növ əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün bazarda qeyri-normal aşağı və yaxud qeyri-normal yuxarı faiz dərəcələrinin olması tələb edilir. Bank aşağı faiz dərəcələrinə görə yenidən qiymətləndirilən qiymətli kağızları satacaq və yaxud yüksək faiz dərəcələrini qiymətləndirməyən qiymətli kağızları alacaq, daha sonra bazar tərəfindən düzgün qiymətləndirilən qiymətli kağızları alacaq. Bazarda bərabərlik yaratdıqda isə bank əks-alışları (satışları) həyata keçirəcək və gəlir əldə edəcək.

Kommersiya bankları investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün müxtəlif investisiya proqramlarından, baş işçilərdən ibarət xüsusi investisiya şöbəsinə malik olmalıdır. Bu cür mütəxəssislər öz

növbəsində sərbəstliyi bacarmalıdırlar. Kommersiya bankının idarəetmə strukturunda investisiya şöbəsi tabeçilik xarakteri daşıyır. Bir qayda olaraq üstünlük kredit və ilkin ehtiyat şöbəsinə verilir. İqtisadi şəraitin dəyişməsinə uyğun olaraq kommersiya banklarının investisiya siyasətində dəyişiklik olur.

Bankların investisiya siyasətinə təsir edən makroiqtisadi faktorlara aşağıdakılar aid edilir: ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyət; investisiya və maliyyə bazarının vəziyyəti; bank fəaliyyətinin qanunverici və normativ əsaslar kompleksi; vergi siyasəti və bank sisteminin strukturu və stabilliyi.

İnvestisiya siyasətinin formalaşma prosesinin analiz və hesabat məlumatları, ilkin informasiyaların yığılması və işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. İnvestisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi üçün analitik informasiya aşağıdakı bloklar şəkilində olur: makroiqtisadi vəziyyət və investisiya abı-havası; ümumilikdə investisiya bazarının makroiqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilər; investisiya bazarının ayrı-ayrı segmentlərinin inkişafının əsas göstəriciləri; iqtisadi sahələrin investisiya cazibədarlığının göstəriciləri; ayrı-ayrı investisiya alətlərinin dinamik məlumatı; ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti haqqında məlumatlar; bankların investisiya fəaliyyətinin rejimini müəyyən edən qanunverici və normativ aktlar; müxtəlif bank fəaliyyətinin vergi vəziyyəti.

Yuxarıda göstərilən göstəricilər investisiya qərarlarının qəbul edilməsində mühüm oriyentir kimi götürülür.

İnvestisiya siyasətinin formalaşdırılmasına təsir edən əsas mikroiqtsadi faktorlar aşağıdakılardır: investisiya fəaliyyətinin miqyasını və növünü müəyyən edən vəsait bazasının həcmi və strukturu; bank fəaliyyətinin ümumi əsasları, strateji məqsədlərin xarakteri və əhəmiyyəti, investisiya siyasətinin şərtləşdirici seçimi; bankın həyat silsiləsinin mərhələsi; gəlirlilik, likvidlik və risk alternativləri ilə müəyyən edilən investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi; müqayisə edilə bilən aktivlərin gəlirliliyi; investisiya portfelinin təşkili və idarə olunma xərclərinin miqyası.

İnvestisiya aktivlərinin investisiyasının əsas məbləğinin qorunub saxlanılmasından başqa cari pul ödəmələri şəklində stabil gəlir və yaxud aktivlərin bazar qiymətinin artırılmasını da təmin etmək lazımdır. Buna görə də kapitalı itirmənin risk dərəcəsinin meydana çıxması ilə yanaşı investisiya qoyuluşundan əldə edilən münasib gəlirlilik riskini sərhədlərdə müəyyən etmək lazımdır. Bu zaman da mümkün olan risk sərhədlərində investisiya vasitələrinin cəlb olunmasının orta qiyməti çıxış edir.

İnvestisiya aktivlərinin likvidliyi isə onların maliyyələşdirilməsinin mənbəyi olan passivlərin xarakterliyi ilə birləşdirilmişdir. Likvidlik dərəcələrinə görə investisiya qoyuluşlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Çox likvidli aktivlər, likvidli aktivlər və az likvidli aktivlər.

İnvestisiya siyasətinin analizi, qiymətləndirilməsi və monitorinqi - işlənilib hazırlanmış investisiya siyasətinin analiz və qiymətləndirilməsi aşağıdakı

kriteriyalar üzrə həyata keçirilir: investisiya siyasətinin bankın ümumi iqtisadi siyasəti olan realizasiyasının məqsəd, istiqamət və müddət siyasəti ilə uyğun gəlməsi; investisiya siyasətinin daxili və xarici balans; investisiya siyasətinin realizasiya dərəcəsi; investisiya siyasətinin səmərəliliyi.

İnvestisiya siyasətinin həyata keçirilmə şərtlərindəki dəyişikliyin işlənilib hazırlanması investisiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün daimi monitorinqin aparılmasını tələb edir. Tərtib edilən zaman investisiya proqramı perspektivdə olan xarici və daxili faktorların bütün dəyişmə kompleksini əhatə edə bilməz.

Bank portfelinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. İş silsiləsinin mərhələsindən asılı olmayaraq gəlirlərin stabiləşdirilməsi. Borclar üzrə gəlir azalan zaman qiymətli kağızlar üzrə gəlir orta ola bilər;

2. Bank ssudalarının portfeli üzrə kredit riskinin kompensasiyası. Bank kreditləri üzrə riskin tarazlaşdırılması məqsədilə yüksək keyfiyyətli qiymətli kağızlar əldə olunub saxlanıla bilər;

3. Coğrafi diversifikasiyanın təmin edilməsi. Qiymətli kağızlar bank kreditlərinin obyektlərinə nisbətən digər regionlarla daha çox bağlı olur ki, bu da bank gəlirlərinin səmərəli diversifikasiyasına səbəb olur;

4. Likvidliyin qorunması. Belə ki, qiymətli kağızlar lazımi pulun əldə olunması üçün satıla bilər;

5. Bankın vergi yükünün aşağı salınması;

6. Dövlətin, hökumətin və yerli idarəetmə orqanlarının banklarda saxladığı depozitlərin girov kimi istifadə edilməsi;

7. Bazar faiz dərəcələrinin dəyişməsində meydana gələn zərərin sığotra edilməsi;

8. Bank aktiv portfelinin elastikliyinin təmin edilməsi. Belə ki, investisiya qiymətli kağızları çox sayda kreditlərdən fərqli olaraq bank aktivlərinin yenidən strukturlaşdırılması zamanı sürətlə əldə oluna və satıla bilər;

9. Bankın saxladığı yüksəkkeyfiyyətli riskin azaldılması metodlarından biri diversifikasiya hesab edilir. Bank portfelində çoxlu sayda qiymətli kağız növü olur.

Bankın investisiya siyasətində diversifikasiyanın aparılması zamanı qiymətli kağızların aşağıdakı parametrlərinə diqqət yetirilməlidir: ödəniş müddətinə, coğrafi paylaşdırmaya, öhdəliyin növünə və emitentə. Nəzəri olaraq kommersiya bankları üçün ən vacib parametrlər qiymətli kağızın keyfiyyəti və ödəmə müddəti hesab edilir. Qiymətli kağızların parametrlərindən asılı olaraq bankın investisiya siyasətinin məqsədləri də müəyyən edilir.

Qiymətli kağızların keyfiyyəti ilə münasibətdə diversifikasiya məqsədi riskin minimuma endirilməsidir. Bununla bağlı qiymətli kağızın keyfiyyəti ilə münasibətdə olan diversifikasiyanın müəyyən olunması üçün emitentə aid olan bir sıra faktorların əsaslı şəkildə öyrənilməsini tələb edir ki, bunlar arasında ən əsası da aşağıdakı suallar üzrə informasiyanın alınmasıdır:

- şirkət nə ilə məşğul olur?
- şirkətin aksiya və digər qiymətli kağızlar üzrə gəlirlik səviyyəsi.
- qiymətli kağızın cari qiyməti.
- şirkətin ehtiyatları nə qədərdir?
- şirkətin bugünkü və gələcək durumu necə qorunur?
- şirkəti kim idarə edir, ona etibarlılıq nə dərəcədədir?
- şirkətin inkişaf və genişlənmə planları necədir?

Bu suallara cavabı emissiya layihələrindən və ya birja vəərəqələrindən əldə etmək olar. Coğrafi paylaşdırma ilə münasibətdə diversifikasiyanın məqsədi fəaliyyət göstərdiyi ərazidə iqtisadi çətinliklərdən qorumaqdır. Xarici şöələrə malik olan iri banklar öz portfelində kifayət qədər az dövlət qiymətli kağızları saxlayır. Bank portfelində ən çox xarici qiymətli kağızlar və şəxsi şirkətlərin istiqrazları yer tutur.

Qiymətli kağızların ödənmə müddəti ilə münasibətdə diversifikasiyanın məqsədi faiz dərəcələrinin qalxıb-enməsi ilə bağlı olan investisiya portfeli riskinin qorunmasıdır.

Bankların investisiya prosesində iştirak etmə zəruriyyəti bank sisteminin və ümumilikdə iqtisadiyyatın uğurla inkişaf etməsinin qarşılıqlı asılılığından irəli gəlir. Bankların iqtisadiyyatı investisiyalaşdırması yalnız münbit nəticəsində həyata keçirilir. Bankların investisiya prosesində iştirak etməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- 1) vəsaitlərin investisiya məqsədi ilə banklar tərəfindən səfərbər edilməsi;
- 2) investisiya xarakterli kreditlərin təqdim edilməsi və vəsaitlərin qiymətli kağızlara yatırılması, (paylar və pay iştirakı həm bank hesabına, həm də müştərinin tapşırığı ilə).

Bu istiqamətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Kapitalı, əhəlinin əmanətlərini, digər pul vəsaitlərini səfərbər etməklə banklar öz resurslarını mənfəət qazanmaq məqsədilə yaradırlar. Vəsaitlərin yığılması üzrə əməliyyatların həcmi və strukturu bankların kredit və investisiya portfelinin vəziyyətinə, onların investisiya fəaliyyəti imkanlarına təsir edən ən əsas faktorlardır.

Bankların investisiya fəaliyyətinə iki növ xidmət göstərən biznes kimi baxılır: qiymətli kağızların buraxılması və ya onların ilkin bazarda yerləşdirilməsi yolu ilə nağd pulun artırılması; broker və dilerlərin ikinci bazarda öz funksiyalarını yerinə yetirən zaman alıcı və satıcıların bir araya gəlməsi.

Bankın investisiya fəaliyyəti mikroiqtisadi aspektdə – banka iqtisadi subyekt nöqtəyi-nəzərindən birbaşa və ya dolayısı ilə gəlir əldə etmək məqsədilə maliyyə və real aktivlərin əldə edilməsinə öz vəsaitlərini yatırmaqla banka bir investor kimi baxmaq olar.

Həmçinin bankların investisiya fəaliyyəti onların bir maliyyə vasitəçisi kimi makroiqtisadi prosesin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan başqa bir aspekti də vardır. Bu zaman banklar pul kredit formasında bazar iqtisadiyyatı şəraitində çıxış edən təsərrüfatçı subyektlərin investisiya tələbinin realizə edilməsinə sə-

bəb olur. Məhz buna görə də bankların makroiqtisadi aspektdə investisiya fəaliyyəti dedikdə iqtisadiyyatın investisiya tələblərinin təmin edilməsi istiqamətlərində həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür.

Beləliklə, bankların investisiya fəaliyyəti ikili təbiətə malikdirlər. İqtisadi subyekt nöqteyi-nəzərindən (bank), bankların gəlirlərinin artmasına istiqamətlənib. Makroiqtisadi aspektdə investisiya fəaliyyətinin effektivliyi ictimai kapitalın artırılması mahiyyəti ilə bağlıdır. Kommersiya banklarının hər iki aspekti bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu qarşılıqlı əlaqələrin əsasında özəlləşdirilmiş obyektlər bazarı və qiymətli kağızlar bazarının inkişafı durur ki, hansı ki, bunların aləti birbaşa və ya dolayısı ilə investisiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün ilkin şərait yaradırlar.

Mikroiqtisadi aspektin investisiya fəaliyyəti zamanı kommersiya bankları özəlləşdirilən müəssisələrin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsində iştirak edir, müəssisənin aksiyalarını, paylarını əldə etmək məqsədilə nizamnamə kapitalına yatırımlar həyata keçirirlər. Beləliklə, əslinə qalsa investisiya fəaliyyəti iqtisadiyyatda investisiya proseslərinin vacib tərtibatçısı kimi qəbul edilməlidir. Buna görə də bankların investisiya prosesindəki iştirakını öyrənərkən bankların investisiya fəaliyyətinin ikili xarakterini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Bankların investisiya fəaliyyətinin indikatoru kimi aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilə bilər:

1. bankların investisiya resurslarının həcmi;
2. investisiya resurslarının real qiymətinin indeksi;
3. bank investisiyalarının həcmi;
4. bank ümumi aktivlərinə investisiya yatırımlarının payı;
5. bankların obyektlər üzrə yatırdığı investisiyaların struktur göstəriciləri;
6. bankların investisiya fəaliyyətinin effektivlik göstəriciləri, əsasən də investisiya həcmi hesabına aktivlərin, həmçinin gəlirlərin artımı;
7. gəlirli maliyyə aktivlərinə yatırılan kapitalla müqayisədə investisiya yatırılmış istehsal sektorundakı alternativ gəlirlilik göstəriciləri.

Bankların investisiya fəaliyyətinin təsnifat forması – vəsaitin yatırıldığı obyektə uyğun olaraq yatırımları real iqtisadi aktivlərə və finans aktivlərinə qoyulan investisiyalara bölmək olar. Bank investisiyaları, həmçinin təbəqələrə də bölünə bilər və daha çox xüsusi obyekt investisiyası: investisiya kreditlərinə, müddətli depozitlərə, paylar və pay iştirakına, qiymətli kağızlara, əmlaka, qiymətli metal və qiymətli daşlara, kolleksiya əşyalarına, mülk və zehni hüquqlara və s.

Qoyulma məqsədlərindən asılı olaraq bank investisiyasını investisiya obyektinin bilavasitə idarə olunmasını təmin edən birbaşa və ikincisi isə faiz və dividendlərdən gəlir əldə etmək məqsədilə həyata keçirilən portfel investisiyalarına bölmək olar.

Təyinatına görə investisiyanı şirkət və ya müəssisənin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə olan investisiya və təsərrüfat fəaliyyətində bankın iştirakı ilə bağlı olan investisiyaya bölmək olar.

Vəsait mənbəyinə görə bankın xüsusi investisiyası fərqlənir ki, bu da bir-başə bankın öz hesabına və ya müştərinin hesabı və tapşırığı əsasında həyata keçirilir.

Qoyulma müddətinə görə investisiya qısamüddətli (1 ilə qədər), ortamüddətli (3 ilə qədər) və uzunmüddətli (3 ildən yuxarı) aşağıdakılardan ibarətdir: Kommersiya banklarının investisiyaları, həmçinin risk, regionlar, sahələr və digər göstəriciləri təsnifatına bölünürlər.

Bankların real investisiyası – kommersiya bankları istehsal sahəsində fəaliyyət göstərmədiyindən bankların real investisiyası əmlaka, qiymətli metallara, kolleksiya əşyalarına investisiya qoyulması ilə, həmçinin özlərinin material-texniki bazasının yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə həyata keçirilir.

Əmlaka qoyulan kapital bazar qiymətinin və icarə haqqının qalxması ilə gəlir gətirə bilər. Belə ki, əmlaka vəsait qoymaq üçün kifayət qədər nağd pul olmalıdır ki, bu da yalnız iri banklar üçün məqsədyönlüdür.

Əmlak bazarının üç əsas segmenti vardır: yaşayış binaları, təsərrüfat təyinatlı binalar və torpaq sahələri. Buna görə də bunların hər birinin alınması və idarə edilməsində xüsusi biliyə malik olan mütəxəssislər olmalıdır. Bu forma üçün çox aşağı likvidlik dərəcəsi xarakterikdir.

Qiymətli metallar və kolleksiya əşyalarına qoyulan investisiya bank tərəfindən müxtəlif motivlər əsasında həyata keçirilə bilər. Bir qayda olaraq qiymətli metallara və kolleksiya əşyalarına qoyulan investisiya yaxın gələcəkdə gəlir əldə etmək məqsədi daşımır və bu proses kifayət qədər vəsait bazasına malik olan banklar tərəfindən həyata keçirilir. Bu cür bankların kolleksiyaları iri rəssamlıq muzeylərinin kolleksiyalarından heç də geri qalmır. Qiymətli metala və kolleksiya əşyalarına qoyulan kapital daha likvidli hesab edilir.

Real investisiyalar ümumi bank investisiyası həcmnin müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Banklar üçün daha xarakterik maliyyə investisiyaları hesab edilir.

Maliyyə investisiyası – Bankların maliyyə investisiyası qiymətli kağızlara, pay və pay iştirakına qoyulan investisiyalarda öz əksini tapır. Fond bazarının inkişaf etdiyindən qiymətli kağızlara qoyulan investisiya daha böyük əhəmiyyət kəsb edir: borc öhdəlikləri (veksel, depozit sertifikatı, dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları, hüquqi şəxslər tərəfindən buraxılan digər qiymətli kağızlar) pay qiymətli kağızları, törəmə qiymətli kağızları (derivativ). Qiymətli kağızlara qoyulan vəsait həm bankın öz hesabına, həmçinin də müştərinin hesabı və tapşırığı əsasında həyata keçirilə bilər. Bank başqa banklara müddətli depozitlər şəklində investisiya qoya bilər.

İnvestisiya krediti faiz ödənilmə, müddət və qaytarılma şərtləri ilə uzunmüddətli ssudanın təqdim olunması formasında çıxış edir ki, burada bank

yalnız əsas məbləğin qaytarılması və məbləğə görə faiz almaq hüququna malik olur, amma o, birgə təsərrüfat fəaliyyəti göstərmək hüququna malik deyildir. Bu zaman burada yüksək risk dərəcəsi meydana gəlir. Kredit investisiyasını həyata keçirən bank riskin azaldılması məqsədilə borc alanlara əlavə şərtlər təqdim edirlər. Bunların içərisində ən geniş yayılmış şərtlər aşağıdakılardır:

1. şirkətin nəzarət aksiya paketinin əldə edilməsi;
2. hökumətin, etibarlı bankların maliyyə təminatı;
3. yüksək likvidli girovlarla təmin olunma;
4. pay iştirakı.

İnvestisiya krediti uzunmüddətə verildiyindən investisiya riskləri qiymətləndirilərkən burada borc alanın kredit qabiliyyəti və şirkətin maliyyə vəziyyəti təhlil edilir.

Şirkətin və müəssisənin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə qoyulan investisiyanın əsasən iki növü vardır: digər şirkətlərin təsərrüfat fəaliyyətinə qoyulan investisiya və bankın öz fəaliyyətinə qoyulan investisiya. Başqa şirkətlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi bankın təsisəddici fəaliyyətində öz yeri vardır, bu zaman sonuncu maliyyə və qeyri-maliyyə şirkətlərinin təsisçisi olur.

Kommersiya bankları tərəfindən təsis edilən təşkilatlar içərisində maliyyə sahələri (investisiya fondları və şirkətləri, broker firmaları, investisiya məsləhətçiləri, depozitar və kliring institutları, sığorta firmaları, qeyri-dövlət pensiya fondları, holdinq və s.) və yaxud xidmət sahələri (maliyyə məsləhəti, informasiya və s.) üstünlük təşkil edirlər.

Bankların şirkət və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində iştirakı müxtəlif səbəblərlə şərtləndirilir: investisiya üzərində maliyyə nəzarətinin tətbiq edilməsi; risklərin diversifikasiyası və bank biznesində gəlirliyin yüksəldilməsi; müxtəlif bazarlarda bankın vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə, müştərilərinə təqdim olunan xidmət növlərinin və təsir zonasının genişləndirilməsi; bankın tabeliyində olan asılı təşkilatların kanalı ilə pul axınının artırılması; bank nəzarətinin onların üzərində qaldığı zaman geniş miqyasda nail olmuş və müstəqil mənə kəsb edən bölmələrin ayrılması; banklar tərəfindən qeyri-profil əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün məhdudiyyətlərə, qanunvericiliyə riayət edilməsi.

Kənar təşkilatların yaradılması və inkişaf etdirilməsi investisiyası istehsal və qeyri-istehsal xarakterli ola bilər.

İstehsal investisiyası. İstehsal investisiyası investisiya kreditlərinin təqdim edilməsi və investisiya layihələrin maliyyələşdirilməsi iştirakını müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir.

İnvestisiya layihəsinə vəsait qoymaqla bank, nəinki qazanc, həm də şirkətin idarə edilməsində iştirak etmək imkanı verir. İnvestisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin məqsədlərdən biri də şirkət üzərində nəzarəti ələ almaqdır.

Bankların istehsal müəssisələri ilə investisiya münasibətlərinin inkişaf etməsi xüsusən də bu əsasda son dərəcə neqativ hallara gətirib çıxara bilər.

Bankın öz fəaliyyətinə qoyulan investisiya-bankların öz fəaliyyətinə qoyulan investisiya bankın öz material texniki bazasının inkişaf etdirilməsi və təşkilati sərmayəsinin təkmilləşdirilməsini özündə birləşdirir. Bu investisiyanın istiqaməti bankın hansı məsələləri yerinə yetirməsindən asılı olur. İnvestisiyanın istiqamətindən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar: bankın fəaliyyəti keyfiyyətinin qaldırılmasını təmin edən investisiyalar. Bu növ investisiyalar əsasən bankın texniki təchizatının yaxşılaşdırılması, bankın fəaliyyətinin və əmək şərtlərinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, şəxsi personalın təhsili, araşdırmalar və layihələrin həyata keçirilməsi hesabına bank xərclərinin azaldılması şəraitinin yaradılması yönəldilmişdir; bank xidmətlərinin genişləndirilməsi və diversifikasiyasına yönəldilmiş investisiyalar. Bu növ investisiyalar vəsait və müştəri bazasının genişləndirilməsi, bank əməliyyatları dairəsinin artırılması, yeni bank xidmət növlərinin istehsalını təmin edəcək yeni sahələrin yaradılmasını nəzərdə tutan; dövlət tənzimləmə orqanlarının tələbinə əməl olunması ilə bağlı investisiyalar.

Bank inkişaf etdirilməsi üçün qoyulan investisiyanın effektivliyinə yalnız çəkilən xərclərin bankın maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin etdiyini, daha yüksək reyting kateqoriyasına keçdiyi zaman nail olmaq mümkündür.

Bank investisiyasının forma və növlərinin ən vacib xarakterlərindən biri şəhərli üçbucaq «gəlirlik, risk, likvidlik» adlandırılan vəsaitlərin qoyulmasının ümumi meyarının qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Gəlirlik, likvidlik və risk arasında sabit bir asılılıq vardır. Bu bir qayda olaraq gəlirlik artdıqda likvidlik azalır və risk artmağa başlayır. Bu əsasla da tədqiqatı müxtəlif aktivlərin, materialların investisiya keyfiyyətlərinin dəyişməsi barədə cədvəl tərtib edirlər.

Bankların investisiya siyasətinin anlayışları və elementləri - bankların investisiya siyasəti investisiya fəaliyyətinin məqsədli istiqamət sisteminin yaradılması, onların əldə olunması üçün daha effektiv vasitələrin seçilməsini nəzərdə tutur. İnvestisiya siyasətinin mühüm qarşılıqlı əlaqə elementləri bankların investisiya fəaliyyətinin idarə olunmasının strateji və taktiki prosesləridir.

İnvestisiya strategiyası dedikdə investisiya fəaliyyətinin uzunmüddətli məqsədlərinin müəyyən olunması və onların nailiyyət əldə olunması yolları başa düşülür. İnvestisiya fəaliyyətinin idarə olunma prosesinin çıxış nöqtəsi hesab olunur.

İnvestisiya taktikasının hazır olunması investisiya strategiyasının verilmiş istiqamətləri çərçivəsində baş verir və onların cari vaxtlarda yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir. O, konkret investisiya qoyuluşlarının həcmi və tərkibinin müəyyən edilməsi, onların həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlərin işlənilməsi, müəyyən hallarda isə investisiya layihəsindən çıxmaq barədə idarə

qərarlarının qəbulu modellərinin tərtib olunması və bu qərarların realizasiyası konkret mexanizmləri nəzərdə tutur.

Bankın investisiya layihəsinin işlənilib hazırlanması kifayət qədər çətin bir prosesdir ki, bu da aşağıdakı hallarla şərtləndirilir. İlk öncə investisiya fəaliyyətinin sürəkliyi nəticəsində o, diqqətli perspektiv analiz əsasında həyata keçirilməlidir: xaric şərtlərin proqnozlaşdırılması (makroiqtisadi mühitin və investisiya ab-havasının vəziyyəti, bazarın və onun ayrı-ayrı segmentlərinin vəziyyəti, vergi xüsusiyyətləri və bank fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi) daxili şərtlərin (bankın vəsait bazasının həcmi və strukturu, onun həyat silsiləsinin mərhələləri, inkişafın məqsəd və vəzifələri, risk və likvidlik faktorları nəzərə alınmaqla müxtəlif aktivlərin gəlirlik nisbəti). Ehtimal olunan bu xarakterlər investisiya layihəsinin yaradılmasına müəyyən çətinliklər yaradır. Bank fəaliyyətinin xarici mühitindəki dəyişiklik əhəmiyyətli dərəcədə investisiya layihəsinin hazırlanmasında çətinliklər yaradır. Bank investisiya siyasətinin yaradılma prosesi daha geniş olaraq aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

İnvestisiya məqsədlərinin dürüst istifadə edilməsi - bankın investisiya fəaliyyətinin əsas məqsədi gəlir əldə etməkdir. Ümumi məqsədlər baxımından bank tərəfindən seçilmiş iqtisadi strategiyanın inkişafına uyğun investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması hesabat və spesifik məqsədləri nəzərdə tutur ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1. bank resurslarının bütövlüyünü təmin etmək;
2. vəsait bazasının genişləndirilməsi;
3. investisiyanın diversifikasiyası, bu da bank fəaliyyətinin ümumi riskini azaldır;
4. likvidliyin saxlanması;
5. gəlir gətirməyən aktivlərin payının minimuma endirilməsi;
6. bankın təsir sferasının genişləndirilməsi;
7. müştəri dairəsinin genişləndirilməsi və investisiya layihələrində çıxış etməklə onların fəaliyyətinə təsir etmək, müəssisələrin yaradılması və onların inkişaf etdirilməsi;

8. payların, müəssisənin nizamnamə kapitalında pay iştirakının əldə edilməsi; maliyyə institutlarının aksiyalarının əldə edilməsi ilə əlavə sərmayənin alınması, filialların alınması, kapitalın və aktivlərin genişlənməsi nəticəsində maliyyə institutlarının yaradılması, əməliyyat həcminin genişləndirilməsi, vəsaitlərin diversifikasiyası, əldə olan vəsaitlərin yenidən paylaşdırılması, yeni bazarlara çıxmaq, cari xərclərə qənaət etmək.

İnvestisiya siyasətinin əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması – investisiya fəaliyyətinin strateji istiqamətlərinin realizasiyası, optimal qaydaların müəyyən edilməsi, investisiya siyasətinin əsas istiqamətinin hazırlanması və investisiyanın maliyyə mənbəsinin təşkil olunma prinsiplərinin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur. Bu kriterilərə uyğun olaraq investisiya siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərini ayırmaq olar:

1. faiz, dividend;
2. gəlirdən ödəmələr şəklində gəlir əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən investisiya;
3. investisiya aktivlərinin bazar qiymətinin qalxması nəticəsində kapitalın artması şəklində gəlir əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən investisiya;
4. gəlir əldə etməklə həm cari gəlirlər, həm də kapitalın artırılması məqsədilə həyata keçirilən investisiya;
5. gəlir əldə etməklə həm cari gəlirlər, həm də kapitalın artırılması məqsədilə həyata keçirilən investisiya.

Göstərilən bu istiqamətlərdən hər hansı bir investisiya siyasətinin keçirilməsində əsas kimi götürülür. İnvestisiya siyasətinin birinci istiqamətinin seçilməsi zamanı stabil gəlirə üstünlük verilir. Göstərilən bu istiqamət mühafizəkar investisiya siyasətinin əsasıdır. O, vəsaitlərin minimal risklik, yüksək etibarlılıq və investisiya likvidliyi olmaqla uzunmüddətə təsbit edilmiş gəliri olan aktivlərə yatırılmasına yönəldilmişdir. Burada əsasən keçmişə aid olan və cari analiz aspektlərini, qiymətli kağız emitentinin reytingini, qiymətli kağızların gəlirliliyini, faiz dərəcələrinin hərəkətini xarakterizə edən informasiyaların yığılması və işlənməsinə diqqət yetirilir.

İnvestisiya siyasətini ikinci istiqamətinin seçilməsi zamanı investisiya aktivlərinin bazar qiymətlərinin stabil artması ön plana çəkilir. Ancaq onların gəlirliliyinə yalnız aktivlərin qiymətini müəyyən edən bir faktor kimi baxırlar. Kapital artmasına yönəldilmiş yüksək risk dərəcəsi ilə xarakterizə edilən investisiya obyektlərinə qoyulması ilə bağlıdır. İnvestisiya obyektlərinin bazar qiymətinin qalxması həm onların investisiya keyfiyyətlərinin yaxşılaşması, həm də qısamüddətli bazar konyunkturalarının enib-qalxması zamanı baş verə bilər. Birinci istiqamətdən fərqli olaraq ikinci istiqamət üçün aqressiv investisiya siyasəti xarakterikdir ki, burada da məqsəd hər bir investisiya əməliyyatlarında yüksək səmərəliliyə nail olmaqdır.

Qiymətli kağızlar dövlət və qeyri-dövlət qiymətli kağızları ola bilər. Dövlət qiymətli kağızları büdcə kəsirlərinin bağlanması məqsədi ilə tədaviyə buraxılan qiymətli kağızlardır. Dövlət qiymətli kağızlarının sahibi əhali və müxtəlif iqtisadi agentliklər ola bilər. Dövlət qiymətli kağızları dövlət qiymətli kağızlar bazarında dövr edir ki, bunun da institutu diler kontorları hesab edilir. Məsələn, əgər kommersiya bankı qiymətli kağız almaq istəyirsə, onda o, diler kontoru ilə sövdələşmə imzalamalıdır.

Əgər xəzinə yeni qiymətli kağızlar satırsa, onda o, bu zaman dövlət qiymətli kağızlarının ilkin bazarını yaratmış olur. Dövlət qiymətli kağızlarının ilkin yerləşdirilməsi ən yüksək qiymətli auksion satışı qaydası ilə həyata keçirilir. Sonra diler buraxılış tarixi və ödənmə tarixi arasında dövlət qiymətli kağızlarını alqı-satqıya buraxmaqla ikinci bazarı yaratmış olur. İkinci bazarda onların qiymət dəyişikliyi baş verir. Dövlət qiymətli kağızlarının əsas alıcıları bankların

olmasına baxmayaraq, müxtəlif hüquqi və fiziki şəxslər dövlət qiymətli kağızları ilə əməliyyatlar həyata keçirə bilər.

Dövlətin qanunverici aktları əsasında bankların qiymətli kağızlarla əməliyyatına məhdudiyyətlər qoyula bilər. Məsələn, ABŞ-da qanun kommersiya banklarına qeyri-maliyyə təşkilatlarının aksiyasını almağı qadağan edir. Buna görə də, bankların investisiya portfelinin 90%-i iki kateqoriyada olan qiymətli kağız təşkil edir: Federal hökumət və Federal agentliklərin borc öhdəlikləri, ştat və yerli idarəetmə orqanlarının qiymətli kağızları (bələdiyyə istiqrazları).

Kommersiya banklarının portfelində olan qiymətli kağızların çox hissəsini 1 ildən 5 ilə qədər olan qiymətli kağızlar təşkil edir. Qısamüddətli xəzinə veksellərindən fərqli olaraq notlar və istiqrazlar kupon kağızlar hesab edilir. Kəsilən kuponlar üzrə də faiz gəliri ödənilir. Notlar 2-10 ilə qədər, istiqrazlar 5 ildən 30 ilə qədər müddətə buraxılır.

Banklar öz portfelini doldurmaq, nağd pul əldə etmək məqsədi ilə veksellərin satışı üçün xəzinə veksellərinin ikinci bazarında çox aktiv istifadə edilir. Ümumilikdə xəzinə vekselləri likvidliyi təmin edən vəsait hesab edilir və bankın investisiya portfelində iştirak etmir. Xəzinə vekselləri digər qiymətli kağızlardan fərqli olaraq diskontla buraxılır.

Diskont elan edilmiş faiz ilə xəzinə vekselinin satış qiymətini hesablamaq olar.

$$D = \frac{M}{360} \cdot R; \quad P = S - D;$$

burada D – diskont; M – vekselin geri alınmasının başa çatmasının qalan günlərinin sayı; R – diskontun faiz dərəcəsi; P – vekselin alınması zamanı ödənilən qiymət; S – vekselin geri alınma dəyəridir.

Gəlirlərin real dərəcəsi tam il üzrə hesablanır:

$$Y = \frac{D}{P} \cdot \frac{365}{M}$$

Qısamüddətli qiymətli kağızlar kiçik faiz riskinə malik olur. Belə ki, onların qiyməti faiz dərəcələrinin artımı zamanı çox az aşağı düşür. Uzunmüddətli qiymətli kağızlarla iş isə tam əksinədir. Faiz norması çoxaldıqca, onların qiyməti kəskin dərəcədə aşağı düşür ki, bu da illik faizi kiçik olan qiymətli kağızların əldə olunmasını tələb edir.

Kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətini müəyyən edən əsas faktorlardan biri gəlir əldə edilən tələbatın olması və öz aktivlərinin likvidliyinin təminatından ibarət olur. Məsələn, Amerika banklarının iş təcrübəsində

qısamüddətli dövlət kağızlarına qoyulan investisiya az gəlir gətirir, amma sıfır risklə yüksək likvidli qiymətli kağızlar hesab edilir. Banklar öz vəsaitini böyük həvəslə bələdiyyə qiymətli kağızlara qoyur. Çünki onlardan əldə edilən gəlirlərdən vergi tutulmur.

Kommersiya banklarının investisiyadan əldə edilən gəlir həcminə görə kredit üzrə faizdən əldə edilən gəlirdən sonra ikinci yer tutur.

Kommersiya bankları öz əməliyyatlarını daim gücləndirilmiş rəqabət şəraitində həyata keçirir. Banklar öz aralarında xarici banklar da daxil olmaqla digər bazar kontragentləri ilə rəqabət aparır. Gərgin rəqabət şəraitində kommersiya banklarının əsas funksiyası qiymətli kağızlarla bağlı investisiya fəaliyyətindən ibarətdir. Bank işində investisiya müəyyən vaxt ərzində firma və dövlət müəssisələrinin qiymətli kağızlarına qoyulan vəsaitləri ifadə edir. Kommersiya banklarının investisiyası bir sıra göstəricilərinə görə kredit ssudalarından fərqlənir. Kredit ssudaları müəyyən vaxt ərzində ssuda faizlərinin ödənilmələrinin geri qaytarılması şərti ilə kiçik vaxt ərzində vəsaitlərin istifadəsini nəzərdə tutur. İnvestisiya isə sürəkli müddət ərzində vəsaitlərin axınını nəzərdə tutur. Bank krediti zamanı ssuda sövdələşməsinin təşəbbüskarı kimi borc alan çıxış edir. İnvestisiya zamanı isə təşəbbüs qiymətli kağızlar bazarından aktivləri almağa can atan kommersiya banklarının üzərinə düşür.

Kredit sövdələşmələri zamanı bank başlıca kreditor kimi, investisiya zamanı isə vəsaitlərin qiymətli kağızlara qoyuluşunun investoru kimi çıxış edir. Bank krediti birbaşa bankın borc alanla şəxsi münasibətilə bağlı olur. İnvestisiya zamanı isə qiymətli kağızların sahibi ilə heç bir şəxsi münasibət qurulmur.

Göründüyü kimi portfelin idarə olunmasının əsas məqsədi bank gəlirinin yuxarı qaldırılmasından ibarət olur. Böyük riskə malik olan bank ssudası ödəmə qabiliyyətli olmaya da bilər.

Kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətinin gəlirliyi bir sıra iqtisadi faktorlar və təşkilati şərtlərdən asılı olur ki, bunlar dövlətin stabil inkişaf edən iqtisadiyyatı, istehsal və xidmət sahəsində müxtəlif növ mülkiyyət formaları, dəqiq maliyyə-kredit sisteminin olması, qiymətli kağızların bazar infrastrukturunun olması (investisiya kompaniyaları, fondlar və s.), investisiya sahəsində və qiymətli kağızlar bazarında yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin və sahibkarların olması və ya hazırlanması hesab edilir.

Qiymətli kağızların ayrı-ayrı siniflərinin və növlərinin gəlirliyi investisiya portfelinin bazar qiymətindən asılı olur. O da öz növbəsində istiqrazlar və sertifikatlar üzrə dəyişiklikdən asılı olaraq tərəddüd edir. Həmçinin veksellər üzrə faizlər, aksiyalar üzrə dividend və qiymətli kağızlar bazarında bu qiymətli kağızlara olan tələb və təklifə uyğun olaraq dəyişir. İnvestisiya portfelindən gəlir aşağıdakı komponentlər üzrə yığılır:

- faiz ödəmələri şəklində daxilolmalar;
- bank portfelində olan qiymətli kağızın kapital qiymətinin qalxması-

dan əldə olunan gəlir;

- investisiya xidmətləri göstərən komissiya-spred (diler əməliyyatları zamanı alış və satış kursları arasında olan fərq).

İnvestisiya üzrə isə aşağıdakı risklər mövcuddur:

- kredit riski;
- kursun dəyişmə riski;
- likvidliyin balanssızlıq riski;
- təcili geri çağırılma riski;
- iş riski.

Kredit riski qiymətli kağızlar üzrə əsas borcun və faizin ödənilməsi həyata keçirilən vaxt baş verir. Dövlət qiymətli kağızları iqtisadiyyatın stabilliyi hesabına kredit riskindən azad olunmuş hesab edilir və bu zaman dövlət kreditlər qarşısında öz borclarını və öhdəliklərini ödəmək üçün vəsait ayırır.

Bir sıra ölkələrdə qiymətli kağızlarla olan bank investisiyaları kredit riskinə görə əsaslı surətdə nizama salınır. Emitentin qiymətli kağızlar üzrə əsas borc məbləğinin və faizin ödənilməsindən imtina etməsi spekulativ qiymətli kağızların əldə olunmasını qadağan edən nizamlayıcı normativlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Banklar bir qayda olaraq investisiya səviyyəsində olan qiymətli kağızların alınması ilə kifayətlənir. Buna görə qiymətli kağızların alınması zamanı kredit riski elə də mühüm problem hesab edilmir, çünki dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları demək olar ki, riskdən azaddır.

Qiymətli kağızların kursunun dəyişmə riski. Yüksək faizli qiymətli kağızların faiz norması və kursu arasında olan qeyri-asılılıq ilə bağlı olan riskdir: faiz dərəcələrinin artması nəticəsində qiymətli kağızların kurs qiyməti aşağı düşür və ya əksinə. Bu da bankın investisiya şöbələri üçün böyük problemlər yaradır. Belə ki, iqtisadi konyunkturanın dəyişməsi nəticəsində likvidliyin səfərbər edilməsinə ehtiyac yaranır və qiymətli kağızları zərərlə satmaq lazım gəlir. Faiz dərəcələrinin artımı zamanı kreditə tələbat yaranır. Kredit verilməsi bank üçün prioritet hesab olunur ki, qiymətli kağızlar ssudaların verilməsi üçün nağd pulun alınması məqsədilə satılmışdır. Əgər bank qiymətli kağızları kredit tələbatının azaldığı və aşağı faiz dərəcələrinin olduğu bir vaxtda yüksək kurs qiyməti ilə alırsa, onda o, artan faiz dərəcəsində və kurs qiymətlərinin aşağı düşdüyü bir vaxtda onları satmalıdır. Bankın balansında əks-kurs fərqi meydana gəlir ki, bu da gəliri azaltmış olur. Bu cür satışlar əsaslı kapital zərərinə gətirir və bu zərəri də bank vermiş ssudaların yüksək gəlirliyi hesabına bağlamağa ümid edir.

Bir qayda olaraq qiymətli kağızların bazar qiyməti və kommersiya banklarının gəliri əks əsli olur: qiymətli kağızların qiyməti aşağı olanda gəlir artıq olur və ya əksinə. Buna görə investorlar faiz dərəcələrinin aşağı olduğu bir vaxtda qiymətli kağızı alarsa, qiymətli kağızın bazar qiymətinin aşağı düşməsi

riski ilə üz-üzə gələ bilər. Faiz dərəcələri aşağı düşdükdə qiymətli kağızların bazar qiymətində artım baş verəcəkdir.

Belə ki, qiymətli kağızların faiz dərəcələrinin artmasının öz müsbət və mənfi tərəfləri vardır. Yeni investisiya vasitələri kommersiya bankına daha yüksək gəlir gətirə bilər. Amma qiymətli kağızlar üçün yüksək dərəcələrin olması həmin bankın investisiya portfelinin qiymətdən düşdüyünü bildirir. Qiymətli kağızların ayrı-ayrı növlərinin gəlirliyi faiz dərəcələrinin qalxıb-enməsi ilə əsaslandırılır. Həmçinin onların ödəniş vaxtından da asılı olur. Qiymətli kağızların ödənmə müddəti nə qədər qısa olarsa, onun bazar qiyməti bir o qədər stabil olar. Müddət nə qədər uzun olarsa, qiymətli kağızın qiyməti bir o qədər enib-qalxmağa məruz qalar.

Banklar faiz dərəcəsində baş verən dəyişikliklərin pis nəticələrini aradan qaldırmaq üçün xüsusi strategiya hazırlayır. Məsələn, bu məqsədlə gerialınma müddəti proqnozlaşdırılan iş silsiləsi fazasına yerləşdirilən qiymətli kağızlar alınır.

Balansa salınmış likvidlik riski. Bu risk heç bir itki olmadan bir sıra qiymətli kağızların ödəmə vasitələrinə tez konversiya edilməsinin mümkünsüzlüyüdür. Banklar likvidliyi təmin etmək üçün iki mənbəyə malikdir: daxili və xarici.

Likvidliyin daxili mənbələri müəyyən növ tez realizasiya olan aktivlərlə təmsil oluna bilər. Həmçinin əlverişli bazarı olan qiymətli kağızlarda yerləşdirilə bilər. Likvidli qiymətli kağızlar hazır bazarla xarakterizə edilən investisiya alətləri sayılır. Yüksək likvidli qiymətli kağız dövlət qiymətli kağızları ola bilər. Aktivlərin idarə olunmasında likvidlik ən əsas funksiyalardan biri hesab edilir.

Yüksək dərəcədə ödəmə qabiliyyətinə, likvidliyə və bazar münasibətləri sistemində səmərəli işə təminat verməklə kommersiya bankı həmişə öz investisiya fəaliyyətinin mərkəzi problemlərindən birini həll etməlidir – bir araya gəlməyən bank əmanətçilərinin və onların aksiyalarının sahiblərinin maraqlarını təmin etməlidir. Bu uyğunsuzluq öz likvidlik tələbi və kommersiya bankının bank əməliyyatlarından istənilən gəlir əldə olunması arasında olan qaçılmaz ziddiyyətdə öz əksini tapır.

Bir tərəfdən bank daha yüksək gəlir götürməkdə maraqlı olan aksiya sahiblərinin təzyiqini həyata keçirir. Amma digər tərəfdən bu hərəkətlər bankın likvidliyini azaldır. Likvidlik və gəlirlilik arasında olan ziddiyyətin özü investisiya riskini müəyyən edir. Ona investisiya fəaliyyətində mövcud olan ümumilikdə bank likvidliyini təmin etməklə minimum zərərlə gəlir əldə olunması dispersiyası kimi baxıla bilər. Kommersiya bankının rəhbərlərinin gəlir əldə olunması üçün likvidliyi qurban vermək və ya əksinə etmək. Onun bütün faktorları nəzərə alınmaqla düşüncəli şəkildə böyük və ya kiçik investisiya riskinin olmasını bildirir.

Qiymətli kağızların təcili olaraq geri çağırılma riski. İnvestisiya qiymətli kağızları emitenti olan bir çox korporasiya və bir sıra hakimiyyət orqanları bu

alətləri təcili olaraq geri çağırma və onların ödənmə hüququna malik olur. Bu cür çağırışlar, adətən bazar faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi nəticəsində baş verir, bank gəliri itirmək riski ilə rastlaşır. Belə ki, bank geri qaytarılmış vəsaitləri aşağı faiz dərəcəsi ilə yenidən investisiyaya yatırmalıdır. Banklar, adətən geri çağırılma riskini minimuma endirməyə çalışır.

İş riski. Banklar xidmət göstərdiyi bazar iqtisadiyyatında satış həcmnin, müflisləşmə və işsizlik səviyyəsinin tənəzzülə uğraması ilə müşahidə olunur. Bu əlverişsiz şərait iş riski adlandırılır. Onlar öz əksini bank kredit portfelində tapır. Belə ki, iş riskinin mümkünlüyü kifayət qədər yüksəkdir. Bir çox banklar kredit riski portfelinin təsirini kompensasiya etmək üçün öz qiymətli kağızlarının portfelinə arxalanır. Bu, əsasən bankın almış olduğu qiymətli kağızlarının balansının kredit bazarından kənarda olması ilə bağlı olur.

IX FƏSİL. BEYNƏLXALQ BANK İŞİ

9.1. Bankçılığın beynəlmilləşməsi

1960-cı ildən etibarən beynəlxalq bankçılığın inkişafına təsir edən amillər aşağıdakılardır: dünya ticarət həcmnin böyüməsi, avrobazarlar ilə interbank pul bazarındakı fond həcmnin yüksək rəqəmlərə çatması, bankların xarici ölkələrdə şöbələr açılmasında təşviq siyasəti, ölkədaxili pul və kapital bazarlarının beynəlxalq maliyyə bazarlarından getdikcə asılılığı.

Digər cəhətdən 1973-cü ildən etibarən OPEK ölkələrinin neftdən əldə etdikləri fondların yüksək rəqəmlərə çatması və bunun nəticəsində bu illərdə dünya iqtisadiyyatının durğunluğa getməsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq maliyyə mənbələrinə olan tələbin sürətlə artması kimi amillər bankçılığın beynəlmilləşməsinə təsir edən başlıca amillər olaraq qəbul edilir.

Beynəlxalq bankçılığa keçiddə başlıca rol oynayan amillər aşağıdakılardır:

I. Bankçılığa xas olan özəlliklər:

1. valyuta əməliyyatı, texnik və maliyyə mövzusunda sövdələşmələr;
2. önəmli maliyyə mərkəzlərində və ya bazarlarında iştirak etmə arzusu və ya sövdələşmələr;
3. bank sistemindəki dəyişikliklər və yeniliklər;
4. sərmayə gücü;
5. ticari əxlaq;
6. şəxslərin hesablarının mühafizəsi;
7. kredit xidmətlərində çeşidli əməliyyatlar.

II. İqtisadi və coğrafi faktorlar:

1. faiz arbitrajı;
2. valyuta riski;
3. pulun dönərliyi;
4. iqtisadi artım dönərliyi;
5. geniş investisiya imkanları;
6. yığımın birləşdirilməsi;
7. pul və sərmayə bazarlarında sığorta xidmətlərinin inkişaf səviyyəsi;
8. sənaye şirkətlərinin beynəlxalq səviyyədə inkişafı;
9. klassik ixracat və idxalat əməliyyatları;
10. ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi artımı və adambaşına düşən milli gəlirin yüksəlişi;
11. 1950-ci illərdən sonra dünya iqtisadiyyatındakı müsbət meyillər və artım;
12. beynəlxalq ticarət və sərmayə axınlarının hərəkətindəki sərbəstləşmə;

13. mühəribədən sonra bəzi ölkələrin, xüsusilə ABŞ-ın güclü iqtisadi və maliyyə durumuna gəlişi;
14. gəlir paylarındakı artım və bazar payındakı artım ümidləri;
15. iqtisadi integrasiyanın güclənməsi.

III. Ana ölkədə mövcud qanun məhdudiyyətləri:

1. əmanət və kreditlərə uyğun faiz dərəcədə sərhədi;
2. pərakəndə əmanət qəbuluna gətirilən qadağalar;
3. valyuta nəzarəti;
4. şöbə açmaq üçün qadağalar;
5. valyuta durumu.

IV. Uzunmüddətli siyasətin təsiri:

1. başqa ölkələrlə qurulan dostluq münasibətləri;
2. ölkələr və regionlararası iqtisadi birləşmələr;
3. aparılan genişləndirici pul siyasəti;
4. özəl qaynaqlardan borcvermə arzusu;
5. müstəmləkə ölkələrlə olan münasibətlər.

Beynəlxalq ticarət həcmnin inkişafı. Bankçılığın beynəlmilləşməsində təsir edən əsas ünsür ölkənin xarici ticarət həcmi və tərkibidir, yəni müştərisini izləyərək xarici bazara girən bank digər müştəriləri ilə də münasibətlərə girmə imkanı əldə etdiyinə görə ticarət inkişaf etdikcə beynəlxalq bankçılığın həcmi də buna paralel olaraq yüksəlmişdir. Bundan başqa ixracat həcmnin yüksəlməsi və buna paralel ixracatı kreditləşdirmə mövzusunda əməliyyatların təkmilləşdirilməsi beynəlxalq bankçılığın inkişafına təkan vermişdir.

İnterbank pul bazarı. İnterbank pul bazarı əmanət sahibləri ilə kredit müştəriləri arasında vasitəçilik rolunu həyata keçirən bir sistemdir. Özəlliklə şöbə bankçılığın hakim olduğu yerlərdə bir şöbədə istifadə edilməyən sərmayə eyni bankın başqa bir şöbəsində istifadə edilə bilər və ya əgər ehtiyacından çox əmanət toplaya bilmişsə, o zaman əlavə vəsaitləri daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə kiçik faizlə də olsa digər banklarda əmanət hesabı açar. Beləliklə, müştərilərinin kredit tələbatını yetərli miqdarda əmanət toplamayan banklar, fond ehtiyaclarını bankarası əməliyyat vasitəsilə qarşılama imkanı əldə edəcəkdir. İnterbank bazar eyni mərkəzdəki bankların bir-biri ilə apardıqları əməliyyatlar yanında digər ölkələrdəki banklara da açıq olması səbəbi ilə əsas etibarilə beynəlxalq xüsusiyyət daşıyır. Bir çox beynəlxalq əhəmiyyətli banklar başlıca maliyyə mərkəzlərində ofislər açaraq bu bazarlardan pay alırlar. İnterbank bazarlarında pay almaq üçün əsas argument bankların digər banklar qarşısında yüksək bir kredit dəyərliliyinə sahib olması, bundan başqa valyuta nəzarəti və inzibati amirlik kimi maneələr olmamasıdır. Bankların kredit dəyərliliyindəki fərqlilik isə kredit limitlərinin böyüklüyü və tətbiq etdikləri qiymətlərin səviyyəsində (yəni faiz dərəcələrində) özünü göstərir. Kredit qabiliyyəti yüksək olan banklar rəqabətə daha dözümlüdürlər.

Avro pul və sərmayə bazarları. İkinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadiyyatları dağılmış olan Avropa ölkələrinə ABŞ-dan istər Marşall Proqramı, istərsə də digər müxtəlif hökumət proqramları çərçivəsində böyük miqdarda fond axını təmin edilmişdir. Ancaq bir tərəfdən bu yardımlar və Koreya müharibəsinin gətirdiyi əlavə məsrəflər nəticəsində ABŞ-ın tədiyyə balansı 1960-cı illərə doğru böyük səviyyələrdə kəsirlər verməyə başlamışdır.

Bu tədbirlərdən biri olan «Q regulation» ilə ABŞ banklarının müddətli əmanətlərə ödədikləri maksimum faiz həddi müəyyən edilmiş, ancaq ölkə xaricindəki şöbələr bu tənzimləmənin xaricində qalmışlar. Bunun nəticəsində ABŞ-dakı banklardan, o cümlədən onlardan daha çox faiz verən başda London olmaq şərti ilə xaricdəki şöbələrinə böyük miqdarda fond axını baş vermiş və Avrobazarlar adlandırılan Avropa pul və sərmayə bazarlarının iş həcmi əhəmiyyətli ölçüdə genişlənməyə başlamışdır. Digər tərəfdən, noyabr 1973-cü ildə başlayan birinci neft şoku ilə dünya xam neft qiymətlərinin inanılmaz rəqəmlərə çatması neft ixracatçısı ölkələrinin əllərində böyük miqdarda maliyyə vəsaitlərinin yığılmasına səbəb olmuş və bu fondların önəmli hissəsi əmanət olaraq Avrobazarlara axmışdır. Bundan başqa, neft qiymətlərindəki artımlar xüsusilə inkişaf yolundakı ölkələri çətin vəziyyətə qoyarkən həmin ölkələrdə tədiyyə balansının kəsirlərini maliyyələşdirmək üçün beynəlxalq banklardan kredit tələblərini artırmışlar.

Avro pul fondları əsas etibarən ilə avro kreditlər və avro istiqrazlardan ibarətdir. Avro kredit bazarlarında fəaliyyət göstərən avro banklar əllərindəki qısamüddətli fondları orta və uzunmüddətli olaraq xarici mənbə tələb edən ölkə və qurumlara vermişlər. Bu kreditlərin mənbəyi avro əmanətlərdir. Avro əmanət banklarının ölkə sərhədlərinin kənarında topladıqları əmanətdir ki, bunun bir hissəsini də banklararası əmanət təşkil edir.

Off-Shore bazarları. Beynəlxalq maliyyə sektoru, Avro pul bazarlarının inkişafına paralel olaraq 1960-cı illərin əvvəllərindən etibarən Off-Shore bazarlar adlandırılan yeni pul bazarlarının sürətlə inkişafına səbəb olmuşdur. Bu illərdə beynəlxalq bazarlarda söz sahibi olan və milli pul vahidləri dünya birləşmələrində qəbul olunan başlıca sənayeləşmiş ölkələrdə tətbiq edilən yüksək vergiləmə siyasəti və sərt maliyyə nəzarəti səbəbi ilə bir çox transnasion şirkətlər alternativ investisiya sahələri axtarmağa başladılar. Bəzi adalar xarici investorlara, fəaliyyətlərində gizlilik əsası ilə birlikdə çox səmərəli vergi tətbiq etməklə demək olar ki, vergi sığınacağı vəziyyətinə gəlirlər və «Off-Shore» bankçılıq mərkəzlərini qurublar. Eyni vaxtda sürətlə sənayeləşmə prosesinə girən Sinqapur, Hon-Konq, Cənubi Koreya kimi bir neçə Uzaq Şərq ölkələri bəzi dövlət investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsini təmin etmək məqsədilə avro pul bazarından pul alaraq beynəlxalq finans mərkəzi vəziyyətinə gəlmək üçün «off shore» bankçılıq mərkəzini yaradıb. Bu bazarlarda fəaliyyət göstərən banklar bankçılıq üzərindəki hər cür nəzarətdən uzaq qalmaları və çox rahat çalışma şərtlərinin verilməsi səbəbi ilə beynəlxalq bankçılıq böyük bir rəqabət gücü qazanmışdır.

Elektron bankçılıq. 1960-cı illərdən sonra xəbərləşmə və kompüter texnologiyası sahələrində sürətli bir inkişaf baş vermişdir. Elektron bankçılığın ən önəmli məhsullarından olan «Elektron Fond Transfer Sistemləri»nin (Electronik Fund Transfer System – EFT) istifadəsinə keçməsiylə bankçılıq işləri böyük sürət qazanmışdır. 1970-ci illərdə EFT daxil olmaq şərtilə müxtəlif maliyyə mövzularında banklararası xəbərləşmənin təmin edilməsi məqsədilə SWIFT adı altında dünya səviyyəsində bir qurum yaradılmışdır. Ümumiyyətlə, elektron texnologiyasında 1960-cı illərdən etibarən yaşanmaqda olan bu kimi yeniliklər, bankçılığın beynəlxalq səviyyədə təşkilatlanmasını sürətləndirən çox əhəmiyyətli bir faktor olmuşdur.

Konyunktur səbəbləri. Yuxarıda sayılan faktorların yanında bankçılığın beynəlxalq səviyyədə sürətlə inkişafına təsir edən digər başlıca tendensiyalar arasında 1970-ci illərdən sənayeləşmiş ölkələrdə izlənən resesyonun önəmli bir rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu dövrdə banklar ölkələrdəki firmaların fond tələblərinin azalması nəticəsində əllərindəki likvidi satmaq üçün ölkə xaricindəki fəaliyyətlərinə üstünlük verməyə başladılar. Başqa bir tərəfdən, xüsusi ilə neft qiymətlərindəki artımlar səbəbi ilə iqtisadi qıtlıqla üzləşən və tədiyyə balansı kəsirləri böyük ölçüdə artıq inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici fond təmin etmək məqsədilə beynəlxalq banklarla daha sıx münasibətlər qurdular. 1980-ci illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin cari kəsirlərinin 75%-i beynəlxalq banklar tərəfindən kreditləşirdi.

Nəticə olaraq dünya ticarət həcmindəki inkişaf prosesləri, avro pul bazarları ilə interbank bazarlarındakı fondların böyük həcmərə çatması, xəbərləşmə və kompüter texnologiyasındakı inkişaf, «off-şor» maliyyə mərkəzlərinin xarici banklar üçün böyük cazibəliliyi və dünya iqtisadi konyunkturunda meydana gələn dəyişmələr bir-biri ilə sərt rəqabət içində olan bankların fəaliyyətlərini ölkə sərhədləri kənarına çıxmalarını bir məcburiyyət halına gətirmişdi.

Digər səbəblər. Yuxarıda saydığımız faktorların xaricində aşağıdakı ünsürlər də bankçılığın beynəlmilləşməsində təsirli amillər olmuşdur:

1) Şirkətlərin transmilli hala gəlməsi bankçılığın da beynəlxalqlaşmasına təsir etmişdir;

2) Bankların beynəlxalqlaşmasını təşviq edən ən əhəmiyyətli ünsür beynəlxalqlaşma prosesinin verdiyi imkanlardır. Ölkə içində fəaliyyət göstərən bir bank (milli pulla fəaliyyət göstərdiyinə görə) iqtisadiyyatın sistemə riskinə bağlı olmaq məcburiyyətindədir. Lakin beynəlxalq sahədə fəaliyyət göstərən banklar özlərini sistemə riskə qarşı qoruyur və topladıqları əmanətləri müxtəlif ölkələrin maliyyə mərkəzlərində dəyərləndirə bilirlər.

3) Gəlir və vergi münasibətləri bankın beynəlxalqlaşmasına təsir edən faktorlardan biridir. Vergi cənnəti sayılan Bahama, Lüksemburq və Tayman adaları kimi maliyyə mərkəzlərində bir çox xarici bankın ölkələrdə banklar gəlirləri maksimum səviyyəyə çıxarmağa, yüksək vergi tətbiq edilən ölkələrdə isə xərclərini minimum səviyyəyə endirməyə çalışırlar.

9.2. Beynəlxalq bankların insitüsüonal xidmət vahidləri

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müharibədən sonrakı dövrdə sürətli inkişafına paralel olaraq beynəlxalq maliyyə xidmətlərinə tələb də önəmli ölçüdə artmışdır. Beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən bankların təklif etdikləri əsas xidmətlərdən biri fərqli ölkələrdə yaşayan və ya səyahət edən şəxslər arasında fond transferini təmin etməkdir. Beynəlxalq bankların önəmli funksiyalarından biri də vasitəçilik etmək, yəni əmanət toplamaq və kredit verməkdir. Banklar daima minimum xərcə əmanət qəbul etmə və bu fondları nisbətən aşağı risklə müştərilərinə kredit olaraq vermə yoluna üstünlük verir.

Beynəlxalq bankların verdiyi əhəmiyyətli xidmətlərdən biri də valyuta ticarəti və valyuta ilə əlaqədar əməliyyatlardır. Bankın beynəlxalq xidmətləri təklif edərkən ilk atdığı addım, beynəlxalq əməliyyatları apara bilmək üçün bankın mərkəz şöbəsində öz departamentini təşkil etməkdir. Xarici əməliyyatlar əhəmiyyətli həcmə çatana qədər, əməliyyatların çoxu bankın yerli idarələri tərəfindən aparılır. Ancaq iş həcmi müəyyən bir rəqəmi aşdıqdan sonra isə departamenti təşkil etmək və onu müəyyən bölmələrə ayırmaq lazımdır. Beynəlxalq fəaliyyətləri genişləndirmək üçün faydalana biləcək müəyyən qurumlar aşağıdakılardır:

1. Nümayəndəliklər: bəzi banklar xarici ölkədə bir şöbə açmamışdan əvvəl nümayəndəlik açır. Nümayəndəlik ana bankın müştərilərinə yerli firmalar və ölkə haqqında iqtisadi məlumat alır və bunları təhlil edərək müştərilərinə təqdim edir. Ən əhəmiyyətli də müştərilərinin bankın xidmətlərinə ehtiyacın olub-olmadığı ilə əlaqədar tədqiqat aparır. Nümayəndəliklər əmanət qəbulu, kredit vermə, səyahət çəkləri və ya kredit məktubları vermək imkanına sahib deyildir.

2. Müxbir banklar: beynəlxalq fəaliyyətə istiqamətlənmiş bir çox bank, xarici əməliyyatları apara bilmək məqsədilə müxbir hesablar şəbəkəsi təşkil etməyə üstünlük verir. Bir ölkə bankı xarici bir bank ilə öz ölkələrində bir-birilərinin qarşılıqlı agentləri olaraq fəaliyyət göstərmək üçün müqavilə imzalaya bilərlər. Bu banklar əmanət hesablarını bir-birinə nəql edə və qarşılıqlı olaraq işləri bir-birinə həvalə edə bilərlər. Xarici ölkədə dürüst bir müxbir bank sözləşdiyi bankın nümayəndəliyindən daha az bir xərcə maliyyə əməliyyatları həyata keçirə bilərlər. Çünki nümayəndəlik üçün məcburi bəzi xərclər (investisiya və personal xərcləri kimi) olduğu halda, müxbir bank üçün belə bir problem yoxdur.

3. Şöbələr: xaricdə açılan şöbə müstəqil bir struktur bölməsidir. Şöbə bu bankın bir bankçılıq qurumudur və buna görə də müstəqil bir qurum deyildir. Bu səbəbə görə xarici şöbələrin aktiv və passivləri ilə apardıqları siyasət ana banka aid olur. Xarici ölkələrdə açılan şöbələr üçün ikili hüquqi tənzimləmə çərçivəsindədir. Ana bankın qeydiyyatı aldığı ölkə və xarici şöbənin fəaliyyət göstərdiyi ölkənin qanunvericisidir. Şöbə bankın açdığı kreditlər ana bankın kapital həcmindən asılıdır. Əmanətlər isə şöbədən çox ana bankın təminatı altındadır.

4. Filial və ya asılı quruluşlar: «asılı quruluşlar» termini xarici bir ölkədə olan və bütöv, ya da bir hissəsi ana banka aid olan xarici bir bankı ifadə edir. Filial vəziyyətində olan bank sərmayəsinin 50%-dən çoxu ana bankın əlində toplanır.

5. Bank konsorsiumları: Tərəf olaraq banklar konsorsiumda müəyyən edilmiş sərmayə ilə iştirak edir və konsorsiumun idarə heyətində iştirak payı nisbətində təmsil haqqına malik olurlar. Konsorsium hərəkəti 1960-cı illərdə Avropada başlamışdır. Bu tip qrupun meydana gəlməsində üç faktor əhəmiyyətli rol oynamışdır:

1. Amerikada xaricilərin ABŞ-ın maliyyə bazarlarında uzunmüddətli fond təminatına məhdudiyyət qoyan «sərmayə nəzarət proqramı»dır;

2. Avropa bazarlarına ABŞ banklarının şöbələri tərəfindən ortamüddətli kreditlərin açılması və bu kimi kreditə olan ehtiyacın Amerika banklarından qarşılınmasıdır. İri şirkətlərin dəyişik ölkələrin pullarına olan tələb və bunun qarşılınma ehtiyacı.

Konsorsiumun qarşılaşdığı ən əhəmiyyətli problemlərdən biri maliyyə böhranı vəziyyətində vəsait tapmamasıdır

6. Off-Şor bankçılığı. 1950-ci illərdən etibarən sürətli bir genişlənmə prosesinə girən dünya iqtisadiyyatı ilə birlikdə Qərb və Şərq bloku ölkələri arasındakı münasibətlər gərginləşdi. Bu illərdə Sovet Hökuməti ABŞ-ın milli pul vahidi olan dolları Avropa pul bazarına aparmış və nəticədə Avrobazar meydana gətirmişdi. Bu dəyişmələr nəticəsində də «Off-Şor» bankçılığı yaranmışdı. Belə bankçılıq ölkə xaricində təmin edilən fondların yenə də ölkə xaricində istifadə edilməsini qarşısına məqsəd qoyan bir bank növüdür.

«Off-Şor» banklarının göstərdikləri xidmətlər xarici pul vahidi ilə aparılır. Xüsusilə «Off-Şor» bankçılığı açmaqda məqsəd vergilərdən yararlanmaqdır. Sabit bir ödəniş xaricində heç bir vergi və valyuta nəzarətinin olmadığı bir qrup ölkələrdə, o cümlədən arasında Hollandiya antilləri, Tayman adalarını nümunə göstərə bilərik.

Hal-hazırda daha geniş yayılan ofşor banklarıdır. Onlarsız praktiki olaraq heç bir TMB-nin əməliyyatları keçinə bilməz. Prinsipcə offşor bankların təşkili məqsədləri offşor kompaniyalarla eynidir. Onlardan ən əsası vergiqoymanı minimumlaşdırmaqdır.

Off-Şor bankların aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. bankın qeydiyyatı alındığı ölkənin rezidentləri ilə işləmək hüququ yoxdur;

2. qeydiyyatı alınmaq üçün ödənilən nizamnamə kapitalının tələb edilən həcmi digər ölkələrə nisbətən çox aşağıdır;

3. bank praktiki olaraq vergilərdən azaddır;

4. ehtiyat saxlamaq və digər bank normativlərinə qoyulan tələblər bir qayda olaraq offşor banklarında başqa ölkələrə nisbətən daha az ciddidir, ölkə xaricində əməliyyatlara görə valyuta nəzarəti mövcud deyil.

Dünyada «off-şor» zonaları içində ən tanınmış bölgə–Kayman adalarıdır. Burada qeydiyyatda alınmış bankların sayı 580-dir və onların aktivlərinin dəyəri 500 milyard dollardır. Karib dənizinin şərq hissəsində Sent-Vinsent adalarında 15 bank və 7 min transnasionl şirkət, Dominikada – 5800 şirkət, Naue adalarında isə 3 min şirkət qeydiyyatdan keçmişdir. Halbuki bu adada yaşayanların sayı 2 mindir.

Dünya iqtisadiyyatında Men, Qernsi və Cersi adalarının, Banam adasının, Sent-Kristofer və Nevis Federasiyasının, Niderland Antil adalarının, Arubi (İtaliya mafiyaının ənənəvi sığınacağı), Kayman adasının, Britin Virginiya adaları, Panama ("Off-Şor" biznesin beşiyi) və nəhayət, Kipr "Off-Şor" bankları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yeri gəlmişkən, son zamanlar xüsusi İsveçrə bankları kimi tanınan "Off-Şor" biznes çox geniş inkişaf etmişdir.

Kayman adalarında 500-dən çox ofşor banklar və 1300 sığorta kompaniyası qeydə alınmışdır. Belə ki, dünyanın 50 iri bankının 43-nün burada bölmə və törəmə bankları var. Kayman adalarında bankların bölmələrinin məcmu depozit qoyuluşunun məbləği astronomik rəqəmə – 150 mlrd. dollara çatmışdır. Honkonqda xarici bankların 1,5 mindən çox bölməsi fəaliyyət göstərir.

Demək olar ki, "Off-Şor" banklar transmilli bankların daha bir əsas təbəqəsini yaratmışdır. Müasir şəraitdə praktiki olaraq dünyada heç bir transmilli kapitalın finans sxemi bunsuz keçinə bilmir.

XXI əsrin əvvəllərində şaxələnmiş, çoxqatlı və çoxfunksiyalı TMB sistemi formalaşmışdır. TMB sistemi transmilli kapitalın əsas tələbatlarını ödəyir və dünya maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin institusional əsasını təşkil edir.

Lakin investorlar üçün cənnət sayılacaq məkan – Banam adalarıdır. Burada 36 ölkə mənşəli 418 bank, 580 investisiya fondları, 60 sığorta şirkətləri və 100 min transnasionl şirkətlər fəaliyyət göstərir. Bunların dövryyəsi təqribən 350 milyard dollar səviyyəsindədir.

"Off-Şor" bankçılıq üçün gərəkli olan struktural şərtləri üçün aşağıdakılar tələb olunur:

1. iqtisadi və maliyyə üstünlükləri;
2. iqtisadi və siyasi sabitlik;
3. texniki şərtlər;
4. hüquqi şərtlər;
5. bankçılıq sirrinin maksimum ölçüdə qorunması.

9.3. Azərbaycan Respublikası müvəkkil banklarının açıq valyuta mövqeyi limitlərinin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi

Bir bankın aktivindəki çeşidli valyuta varlıqları ilə passivindəki valyuta mənşəli öhdəliklər bir bütün olaraq o bankın valyuta mövqeyini verir. Bankların aktivindəki valyuta hesablarını vəsaitlər və alacaqlar, passivdəki valyuta

hesablarını isə öhdəliklər və borclar təşkil edir. Bu qruplar içində yer alan başlıca hesablar aşağıdakılardır:

1. ölkəxarici müxbirlərin nəzdindəki cari və depo hesablarındakı valyuta vəsaitləri;

2. ölkədaxili müxbirləri nəzdindəki cari hesablar, valyuta hesablarındakı və ya depo hesablarındakı valyuta vəsaitləri;

3. Mərkəzi Bank nəzdindəki hesablarda olan valyuta vəsaitləri;

4. kassalardakı hesab;

5. valyuta üzərindən qiymətli kağız portfeli.

Valyuta öhdəlikləri və valyuta borcları:

1. akkreditiv öhdəliklər;

2. geri ödənilməsinə zəmanət verilmiş öhdəliklər;

3. ölkədaxili və ölkəxarici və ya ödənilməsinə zəmanət verdikləri digər valyuta kreditləri.

Valyuta borcları:

1. banklarda açılmış valyuta hesabı;

2. valyuta kreditləri;

3. xarici mühafizə hesabı olaraq saxlanmış fondlar.

Bir qayda olaraq, banklar beynəlxalq iş həyatında gərəkli ödənişlər apara bilmək üçün yetərli qədər valyuta mənbəyinə sahib olmalıdırlar.

Başabaş mövqe. Aktiv toplamının passiv toplamına bərabər olması: Aktivlər=öhdəliklər+kapital=başabaş.

Uzun mövqe. Aktivlər > passivlər= uzun mövqe. Uzun mövqedə bank, ehtiyacından çox valyuta saxlayır. Bu durumun bank üçün mənfəətli olub-olmadığını anlamaq üçün aşağıdakı misala baxaq: tutaq ki, bank ehtiyacından çox saxladığı bu valyutaları manatla ödəyərək almışdır. Deyək ki, 1\$= 0, 80 manat ikən dollar alıb gözləsək və günlərin birində manat dollar qarşılığında dəyər itirirsə, 1\$= 1,10 manat olursa, heç bir əməliyyat aparmadan, bank dollar başına 30 qəpik qazanmış olur.

Qısa mövqe. Aktivlər<passivlər= qısa mövqe. Əgər manatın mahiyyəti valyuta qazancından daha yüksək isə, qısa mövqe tutmaq daha sərfəlidir. Valyutadan zərər etsək belə, manatın saxlayacağı faizdən yararlanmaq bankı daha qazancılı çıxaracaqdır. Ancaq daha qazancılı olmasına baxmayaraq, bu sərfəli yol olmadığından açıq mövqeyə düşməmək tövsiyə edilməməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Müvəkkil Banklarının Açıq Valyuta Mövqeyi Limitlərinin Müəyyən Edilməsi Və Tənzimlənməsi Haqqında Qaydalar “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında”, “Banklar haqqında” və “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarına müvafiq surətdə işlənib hazırlanmışdır. Qaydalar müvəkkil banklar tərəfindən aparılan xarici valyuta əməliyyatları üzrə məzənnə risklərinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Açıq valyuta mövqeyi limitlərinin təyin edilməsi

Müvəkkil bankların valyuta-məzənnə risklərinin məhdudlaşdırılması məqsədilə Mərkəzi Bank aşağıda göstərilən mövqelər üzrə açıq valyuta mövqeyi limitlərini müəyyən edir: Sərbəst dönerli valyutalar üzrə uzun açıq valyuta mövqeyi limiti; Sərbəst dönerli valyutalar üzrə qısa açıq valyuta mövqeyi limiti; Sərbəst dönerli valyutalar üzrə uzun məcmu açıq valyuta mövqeyi limiti; Sərbəst dönerli valyutalar üzrə qısa məcmu açıq valyuta mövqeyi limiti; Qapalı valyutalar üzrə uzun açıq valyuta mövqeyi limiti; Qapalı valyutalar üzrə qısa açıq valyuta mövqeyi limiti; Qapalı valyutalar üzrə uzun məcmu açıq valyuta mövqeyi limiti; Qapalı valyutalar üzrə qısa məcmu açıq valyuta mövqeyi limiti; Bank metalları üzrə uzun məcmu açıq valyuta mövqeyi limiti; Bank metalları üzrə qısa məcmu açıq valyuta mövqeyi limiti. Müvəkkil bankların açıq valyuta mövqeyi limitlərinin həddi Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən olunur. Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş açıq valyuta mövqeyi limitləri yalnız əməliyyat gününün yekun icmal balansının nəticələrinə şamil edilir. Bankların əməliyyat günü ərzində açıqları valyuta mövqeləri Mərkəzi Bank tərəfindən tənzimlənmir.

Struktur valyuta mövqeyinin idarə olunması

Açıq valyuta mövqeyi hesablanarkən banklar, Mərkəzi Bankla qabaqcadan razılaşdırma şərtlə, struktur valyuta mövqelərini nəzərə almaya bilər. Struktur valyuta mövqeyinin açıq valyuta mövqeyinin hesablamalarında nəzərə alınmaması üçün aşağıdakı şərtlərə əməl edilməlidir: valyuta mövqeyinin uzun müddətə və möhtəkirlik məqsədləri olmadan qəbul edilməsi əsaslandırılmalıdır; valyuta mövqeyi bank kapitalının qorunması məqsədilə qəbul edilməlidir; struktur valyuta mövqeyi üzrə müstəsna hallar (onun hesablamalarda nəzərə alınmaması nəzərdə tutulur) ardıcıl tətbiq edilməli və bu mövqenin mövcud olduğu bütün müddət ərzində dəyişilməz qalmalıdır.

Struktur valyuta mövqeyi üzrə müstəsna halların razılaşdırılması üçün banklar Mərkəzi Banka rəsmi əsaslandırılmış vəsatət təqdim etməlidir. Mərkəzi Bank 10 iş günü ərzində vəsatətləri təhlil edərək struktur valyuta mövqeyinə dair qərarı barədə banklara rəsmi cavab verməlidir.

Müvəkkil bankların açıq valyuta mövqeyinə dair hesabatı

Müvəkkil banklar açıq valyuta mövqeyinə dair hesabatlar tərtib edərək Mərkəzi Banka təqdim etməlidirlər. Hesabatlara həm ölkə daxilində, həm də xaricdə yerləşən filiallar üzrə icmal məlumatlar daxil edilməlidir. Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarda filiala malik olan banklar, paralel olaraq yalnız ölkə daxilində fəaliyyət göstərən struktur vahidləri üzrə məlumatları əks etdirən identik hesabat formaları da tərtib edərək Mərkəzi Banka təqdim etməlidir. Açıq valyuta mövqeyinə dair günlər üzrə tərtib olunmuş həftəlik hesabatlar hesabat həftəsindən sonrakı ilk iş günü Mərkəzi Banka təqdim edilməlidir.

9.4. Banklarda valyuta mübadilə əməliyyatlarının aparılması qaydaları

Mübadilə əməliyyatları – nağd xarici valyutanın və xarici valyutada yol çeklərinin alınması, satılması və dəyişdirilməsi üzrə əməliyyatlar. Bankın mübadilə şöbələrində aşağıdakı mübadilə əməliyyatları aparıla bilər:

1. nağd xarici valyutanın nağd manatla alınması və satılması;
2. xarici valyutada yol çeklərinin nağd manatla və nağd xarici valyuta ilə alınması və satılması;
3. bir xarici dövlətin nağd valyutasının digər xarici dövlətin nağd valyutasına mübadilə edilməsi;
4. xarici dövlətin pul nişanlarının həmin xarici dövlətin başqa pul nişanlarına dəyişdirilməsi;
5. Pos-terminallar vasitəsilə müştərilərə nağd pulların verilməsi.

Mübadilə şöbələri nağd xarici valyutanın həqiqiliyin yoxlamaq üçün ekspertizaya qəbul edə bilər. Bankın əmri ilə mübadilə şöbəsinə milli və xarici valyutada avansın məbləği üzrə limit təyin edilir. Avanslar bank tərəfindən müəyyən edilmiş limit həcmində şöbəyə əməliyyat günü müddətinə verilir. Bank mübadilə şöbələri vasitəsi ilə aparılan əməliyyatlara görə komissiya haqları tuta bilər. Komissiya haqları bankın əmri ilə hər bir əməliyyat üzrə müəyyən edilir. Tədavülə yararlı olan valyutanın buraxılış ilinə, keyfiyyətinə və fiziki xassələrinə görə fərqli komissiya haqlarının müəyyən edilməsinə yol verilmir. Mübadilə şöbələrində yalnız alış və ya yalnız satış əməliyyatlarının aparılmasına yol verilmir. Belə əməliyyatlara şöbədə əməliyyat günü ərzində xarici valyuta və ya manat vəsaitləri qurtardıqda yol verilə bilər. Mübadilə şöbəsində aparılmış hər bir mübadilə əməliyyatı və ya digər xidmət şöbənin (bankın) əməliyyat sisteminə (kompyuter proqramına) daxil edilməli və əməliyyata dair müştəriyə bank çıxarışı verilməlidir.

Əməliyyata dair bank çıxarışında aşağıdakı məlumatlar əks etdirilməlidir: bankın adı, mübadilə şöbəsinin nömrəsi, ünvanı; əməliyyatın tarixi və vaxtı; əməliyyatın/xidmətin növü; xarici valyutanın məzənnəsi və ya xidmət haqqının məbləği; qəbul olunan nağd pulun/xarici valyutada yol çekinin adı, məbləği; verilən nağd pulun/xarici valyutada yol çekinin adı, məbləği; fiziki şəxsin soyadı, adı, atasının adı və şəxsiyyəti təsdiq edən sənədin adı, seriya və nömrəsi, verilmə tarixi, təqdim edən dövlət orqanının adı (5000 ABŞ dollarına ekvivalent məbləğindən artıq mübadilə əməliyyatı aparılarkən); mübadilə şöbəsinin məsul işçisinin imzası və ştamp (ştampın üzərində bankın adı və mübadilə şöbəsinin nömrəsi olmalıdır).

Mübadilə şöbəsində bir müştəriyə 5000 (beş min) ABŞ dollarına ekvivalent məbləğdən artıq mübadilə əməliyyatı şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd əsasında aparılmalıdır. Mübadilə şöbəsi bankın avtomatlaşdırılmış əməliyyat sisteminə qoşulmalı, hər bir əməliyyat real vaxt rejimində və ya aparıldığı günün

sonunadək Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarına, bankın mühasibat uçotu siyasətinə və daxili qaydalarına müvafiq olaraq bankın baş mühasibat kitabında uçota alınmalıdır. Mübadilə üçün təqdim edilmiş nağd valyuta (milli və ya xarici) şübhə doğurduqda, onun saxta olması əlamətləri aşkar edildikdə, yaxud müştəri tərəfindən ekspertizaya təqdim olunduqda mübadilə şöbəsinin işçisi həmin nağd valyutanı təqdim edən şəxsin şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin məlumatlarını, nağd valyutanın nömrəsini, seriyasını, emissiya ilini və nominalını xüsusi arayışda (Əlavə 6) qeyd edərək, bir nüsxəsini müştəriyə təqdim etməli, nağd valyutanı şöbədə saxlamalıdır. Arayışın digər nüsxəsi və nağd valyuta əməliyyat gününün sonunda banka təqdim olunmalıdır. Mübadilə şöbəsinin iş rejimi bank üzrə əmrlə müəyyən edilir. Mübadilə şöbəsinin iş rejimi bank əməliyyatlarını bankın baş mühasibat kitabında əks etdirən avtomatlaşdırılmış əməliyyat sistemlərinin iş rejimi ilə eyni olmalıdır.

Məzənnənin müəyyən edilməsi

Nağd xarici valyutanın alışı və satışı məzənnələri banklar tərəfindən müstəqil şəkildə təyin edilir. Məzənnələr bankın xüsusi əmri ilə təsdiqlənir və hər şöbə üzrə fərqli ola bilər. Əmrdə şöbənin nömrəsi, ünvanı, məzənnələr və məzənnənin müəyyən edilməsinin tarixi və vaxtı əks etdirilməlidir. Tədavülə yararlı olan nağd xarici valyutanın məbləğinə, buraxılış ilinə, keyfiyyətinə və fiziki xassələrinə görə fərqli məzənnələr təyin edilə bilməz. Əməliyyat günü ərzində məzənnələr bankın əlavə əmri ilə dəyişdirilə bilər. Əmr faks, elektron poçt və ya digər vasitələrlə şöbəyə çatdırılmalıdır. Hər məzənnənin dəyişdirilməsi (dəyişmənin vaxtı və tarixi daxil olmaqla) şöbənin qeydiyyat jurnalında qeydə alınır və şöbədə quraşdırılmış lövhədə əks etdirilir. Məzənnənin müəyyən edilməsi barəsində sənəd mübadilə şöbəsinin gündəlik sənədlərinə tikilir. Mərkəzi Bank xarici valyutanın rəsmi və nağd mübadilə məzənnələri arasındakı fərqə limit müəyyən etdikdə bank mübadilə məzənnələrini təyin edərkən həmin limitə riayət etməlidir.

Əməliyyat gününün başa çatması və qiymətlilərin inkassasiyası

Mübadilə şöbəsində əməliyyat günü başa çatdıqdan sonra əməliyyatların uçotuna dair məlumatlar kassanın faktiki qalığı ilə hər bir valyuta növü üzrə yoxlanılmalıdır. Uçot məlumatları üzrə qalıqla faktiki kassa qalığı arasında fərq aşkar edildikdə, mübadilə şöbəsinin məsul işçisi banka məlumat verməli, müvafiq qaydada akt tərtib edərək ona öz izahatını əlavə etməlidir. Mübadilə şöbəsində əməliyyat günü başa çatdıqdan sonra günün sənədləri, nağd vəsaitlərin yekun qalığı və aparılmış əməliyyatların hər bir valyuta üzrə ümumiləşdirilmiş hesabatı banka təhvil verilməlidir. Bank mübadilə şöbəsinə verilən avans vəsaitlərinin və əməliyyat gününün yekun qalığının gündəlik inkassasiyasını təmin etməlidir. Inkassasiya bankın inkassasiya qaydalarına uyğun olaraq müvafiq nəqliyyat və mühafizə ilə təmin edilmək şərtlə icra edilə bilər.

Mübadilə şöbələrinin fəaliyyətinə nəzarət

Banklar mübadilə şöbələrinin fəaliyyətinin təşkili, əməliyyatların aparılması və uçotu, məzənnənin müəyyənləşdirilməsi, əməliyyat gününün yekunlaşdırılması, hesabatlığın təmin edilməsi, inkassasiya xidmətinin göstərilməsi, təhlükəsizlik tədbirləri, nəzarətin həyata keçirilməsi və s. barədə daxili rəqlament və qaydalara malik olmalıdır. Bankın daxili audit xidməti mübadilə şöbələrinin fəaliyyətini yüksək risk kateqoriyalı fəaliyyət sahəsinə aid etməli və ildə bir dəfədən az olmayaraq mübadilə şöbəsində yoxlama həyata keçirilməlidir. Banklar mübadilə şöbəsinin açılmasına icazə verilməsindən imtina edilməsi və ya verilmiş icazənin ləğv edilməsi barədə Mərkəzi Bankın qərarından qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəməyə şikayət verə bilər. Şikayətin verilməsi Mərkəzi Bankın müvafiq qərarının icrasını dayandırır.

9.5. Fiziki şəxslər tərəfindən valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və Azərbaycan Respublikasından çıxarılması qaydaları

Fiziki şəxslər tərəfindən valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və çıxarılması qaydaları "Valyuta tənzihi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinə müvafiq olaraq hazırlanmış və fiziki şəxslər tərəfindən valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına nağd gətirilməsi və Azərbaycan Respublikasından nağd çıxarılması qaydalarını müəyyən edir.

Fiziki şəxslər tərəfindən valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və çıxarılması qaydaların məqsədləri üçün istifadə olunmuş "fiziki şəxs olan rezidentlər" (bundan sonra rezidentlər), "fiziki şəxs olan qeyri-rezidentlər" (bundan sonra qeyri-rezidentlər), "müvəkkil banklar", "valyuta sərvətləri", o cümlədən, "xarici valyuta", "xarici valyutada qiymətli kağızlar" və "qiymətli metallar" anlayışları "Valyuta tənzihi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda şərh edildiyi kimi başa düşülür.

Rezidentlər tərəfindən valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və Azərbaycan Respublikasından çıxarılması

Rezidentlər valyuta sərvətlərini gömrük orqanlarında bəyan etməklə məhdudiyyət qoyulmadan Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə gətirə bilərlər.

Rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilmiş valyuta sərvətlərinin məbləği 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentində olduğu halda onların gətirilməsi gömrük orqanları tərəfindən "Şərnişin gömrük bəyannaməsi" (Əlavə № 1) ilə, 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentindən

yuxarı məbləğdə olduqda isə "Sərnişin gömrük bəyannaməsi" və "Gömrük vəsiqəsi" (GA – 5 №-li forma, Əlavə №2) ilə rəsmiləşdirilir.

Rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş valyuta sərvətlərindən 50.000 (əlli min) ABŞ dolları ekvivalentində məbləği gömrük orqanlarında bəyan etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilərlər.

Rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş valyuta sərvətləri ölkə ərazisindən nağd çıxarılarkən gömrük orqanlarına "Sərnişin gömrük bəyannaməsi" (nağd gətirilmiş valyuta sərvətlərinin məbləği 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentində olduqda) və "Sərnişin gömrük bəyannaməsi" və "Gömrük vəsiqəsi" (nağd gətirilmiş valyuta sərvətlərinin məbləği 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentindən çox olduqda) təqdim edilməlidir.

Rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş 50.000 (əlli min) ABŞ dolları ekvivalentindən artıq məbləğdə valyuta sərvətlərini valyuta gətirilən ölkənin bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitlərin həmin rezidentə nağd verilməsini təsdiq edən arayışı təqdim etməklə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydada müvəkkil banklar vasitəsilə Azərbaycan Respublikasından kənara köçürə bilərlər.

Rezidentlər əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş valyuta sərvətlərindən 50.000 (əlli min) ABŞ dolları ekvivalentində məbləği müvəkkil banklar tərəfindən verilmiş "Azərbaycan Respublikasına əvvəllər köçürülmüş xarici valyuta sərvətlərinin verilməsi haqqında" bank arayışı (Əlavə № 3) əsasında, gömrük orqanlarında bəyan etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilərlər.

Rezidentlər tərəfindən adambaşına 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalenti məbləğində valyuta sərvətləri (fond sərvətləri istisna olmaqla) sənəd təqdim edilmədən, gömrük orqanlarında bəyan edilməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxarıla bilər.

Xarici ölkələrə xidməti ezamiyyətə gedən rezidentlər, həmin şəxsləri ezamiyyətə göndərən təşkilatlara xidmət göstərən müvəkkil bankların təsdiqedicisi sənədlərində (ezamiyyət xərclərinin ödənilməsi barədə bank arayışı, Əlavə №-4) göstərilən məbləğlərdə ezamiyyətə və nümayəndəlik xərclərinin ödənilməsi üçün xarici valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilər.

Qeyri-rezidentlər tərəfindən valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və Azərbaycan Respublikasından çıxarılması

Qeyri-rezidentlər valyuta sərvətlərini gömrük orqanlarında bəyan etməklə məhdudiyyət qoyulmadan Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə gətirə bilərlər.

Qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilmiş valyuta sərvətlərinin məbləği 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentinədək olduqda onların gətirilməsi gömrük orqanları tərəfindən "Şərnişin gömrük bəyannaməsi" ilə, 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentindən yuxarı məbləğdə olduqda isə "Şərnişin gömrük bəyannaməsi" və "Gömrük vəsiqəsi" ilə rəsmiləşdirilir.

Qeyri-rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş valyuta sərvətlərindən 50.000 (əlli min) ABŞ dolları ekvivalentinədək məbləği gömrük orqanlarında bəyan etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilirlər.

Qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş valyuta sərvətləri ölkə ərazisindən nağd çıxarırlarkən gömrük orqanlarına "Şərnişin gömrük bəyannaməsi" (nağd gətirilmiş valyuta sərvətlərinin məbləği 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentinədək olduqda) və "Şərnişin gömrük bəyannaməsi" və "Gömrük vəsiqəsi" (nağd gətirilmiş valyuta sərvətlərinin məbləği 10.000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentindən çox olduqda) təqdim edilməlidir.

Qeyri-rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş 50.000 (əlli min) ABŞ dolları ekvivalentindən artıq məbləğdə valyuta sərvətlərini valyuta gətirilən ölkənin bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitlərin həmin qeyri-rezidentə nağd verilməsini təsdiq edən arayış təqdim etməklə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydada müvəkkil banklar vasitəsilə Azərbaycan Respublikasından kənara köçürə bilirlər.

Qeyri-rezidentlər əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş valyuta sərvətlərindən 50.000 (əlli min) ABŞ dolları ekvivalentinədək məbləği müvəkkil banklar tərəfindən verilmiş "Azərbaycan Respublikasına əvvəllər köçürülmüş xarici valyuta sərvətlərinin verilməsi haqqında" bank arayışı əsasında, gömrük orqanlarında bəyan etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilirlər.

Qeyri-rezidentlər, onları ezamiyyətə göndərən təşkilatın təsdiqedicisi sənədlərində (ezamolunma barədə əmrədən çıxarış və ya ezamiyyətə vəsiqəsi və ezamiyyətə haqqının verilməsi barədə kassa məxaric orderinin qəbzi) göstərilən məbləğdə valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilirlər.

Qeyri-rezidentlər bu Qaydaların 3.3, 3.4, 3.5 və 3.6 yarımbəndlərində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, sənəd təqdim edilmədən 1.000 (bir min) ABŞ dolları ekvivalentinədək valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilirlər.

Gömrük orqanlarının məsul şəxsləri rezident və qeyri-rezidentlərə bu Qaydaların tələblərindən irəli gələn şərtlərin qeyri-qanuni yollarla əldə edilmiş

vəsaitlərin ölkə ərazisindən tranzit daşınmasının məhdudlaşdırılması məqsədi ilə tətbiq olunduğunu izah edirlər.

Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən valyuta sərvətləri haqqında aylıq məlumatları növbəti ayın 20-dək, 50.000 (əlli min) ABŞ dolları ekvivalentindən artıq məbləğdə gətirilən valyuta sərvətləri barədə isə məlumatları 7 gün müddətində müəyyən olunmuş qaydada Mərkəzi Banka göndərir.

Azərbaycan Respublikası Rezidentlərinin xarici valyuta əməliyyatları

Rezidentlərin hesablarına daxilolmalar. Azərbaycan Respublikası rezidentlərinin müvəkkil banklardakı xarici valyuta hesablarına vəsaitlər sərbəst şəkildə mədaxil edilə bilər.

Aşağıdakı mənbələrdən daxil olan vəsaitlərin mədaxil edilməsi üçün xüsusi şərtlərə əməl edilməlidir:

1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində mal satılmasından və xidmət göstərilməsindən əldə edilmiş vəsaitlər; Bu hallarda, Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici valyuta ilə mallar satılması və xidmətlər göstərilməsi üçün müvafiq lisenziya tələb olunur. Əgər ölkə ərazisində satılmış malların və ya göstərilmiş xidmətlərin müqabilində ödənilən vəsaitlər respublika kənarından köçürülsə, belə daxilolmalara yol verilir.

2. Rezidentlər tərəfindən ixrac edilən malların, işlərin, xidmətlərin (bundan sonra, "mallar") müqabilində qeyri-rezidentlər tərəfindən rezidentlərə nağd şəkildə ödənişlər; Bu hallarda aşağıdakı tələblərə əməl edilməlidir: müqavilədə, kontraktda və ya bu əqdi təsdiq edən digər razılaşma sənədlərində (bundan sonra, "müqavilə") ödənişin nağd hesablaşma yolu ilə aparılması nəzərdə tutulmalıdır; vəsaitlər yalnız malı alan qeyri-rezidentdən və ya həmin qeyri-rezident tərəfindən müvafiq surətdə müvəkkil edilmiş fiziki şəxsdən qəbul edilməlidir; qeyri-rezidentlər (qeyri-rezident tərəfindən müvəkkil edilmiş fiziki şəxs) tərəfindən əvvəlcədən respublikaya gətirilmiş xarici valyuta vəsaitləri gömrük orqanlarında bəyan edilməlidir. Vəsaitlər ölkəyə gətirilməsi və gömrük orqanlarında bəyan edilməsi tarixindən 10 gün müddətində rezidentin kassasına mədaxil edilməlidir; rezidentlər vəsaitləri xəzinələrinə qəbul etdikdən sonra 2 iş günü ərzində bankdakı hesabına mədaxil etməlidir.

Banklar vəsaitləri qəbul edərkən aşağıdakı sənədləri tələb etməlidir:

1. ixrac müqaviləsinin əsli;
2. mədaxil-kassa orderinin surəti;
3. vəsaitlərin nağd şəkildə respublikaya gətirilməsini təsdiqləyən gömrük sənədləri;
4. qeyri-rezident tərəfindən müvəkkil edilmiş fiziki şəxs olan nümayəndənin səlahiyyətlərini təsdiq edən vəkalətnamə;

5. valyuta gətirilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən sənəd (vəsaitin məbləği 50 min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda).

Sənədlərin düzgün tərtib olunması yoxlanıldıqdan sonra bank vəsaitləri rezidentdən qəbul edir və həmin sənədlərin surətlərini özündə saxlayır. Vəsaitlərin respublikaya gətirilməsini sübut edən gömrük sənədlərinin və valyuta qətilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən sənədin əsli, həmin sənədlər son icra edən bankda saxlanmalıdır. Əgər gömrük bəyannaməsi və arayış tamamilə icra olunmursa bank bu sənədlərin üzərində müvafiq qeyd aparır və surətlərini özündə saxlayır.

Rezidentlərin hesablarından köçürmələr

Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinin hesablarından vəsaitlər aşağıdakı istiqamətlərdə köçürülə bilər:

Respublika daxilində:

1. respublikaya idxal olunan və respublika daxilində satılan malların, həmçinin respublikada göstərilən və ya respublikaya idxal olunan (rezidentlərin xeyrinə ölkə xaricində göstərilən) xidmətlərin müqabilində digər rezidentlərin və ya qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən filiallarının, nümayəndəliklərinin, digər ayrıca bölmələrinin və ya qeyri-rezident tərəfindən müvəkkil edilmiş hər hansı bir şəxsin xeyrinə ünvanlanmış köçürmələr;

2. Azərbaycan Respublikasının digər rezidentlərinin nizamnamə kapitalında iştirakı;

3. qrant, ianə, sosial yardım və sponsorluq;

4. kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsi üçün;

5. müvəkkil banklarda depozitlərin yerləşdirilməsi üçün;

6. manata və ya digər valyutalara konvertasiya olunmaq üçün;

7. rezidentin respublika daxilində yerləşən filial və nümayəndəliklərinə, digər ayrıca bölmələrinə, tabelikdə olan müəssisələrə ünvanlanmış və ya həmin müəssisələrdən baş idarələrinə məqsədlənmiş köçürmələr (baş idarənin müvafiq qərarı olduğu halda);

8. təsisçilərə dividendlərin ödənilməsi üçün;

9. rezidentin özünün digər müvəkkil banklarda olan valyuta hesablarına köçürmələr.

Respublikadan kənara:

1) idxal müqaviləsi üzrə respublikaya gətirilən malların, həmçinin respublikada göstərilən və ya respublikaya idxal olunan xidmətlərin müqabilində köçürülən vəsaitlər. Bu hallarda ödəniş aşağıdakı üsullarla aparıla bilər:

Avans ödənişləri. Avans yolu ilə ödənişlər əməliyyatın eyniləşdirilməsini təmin edən sənədlər (müqavilə, proforma-invoys, ödəniş sənədləri, sifariş və sair sənədlər) əsasında aparılır.

Mallar idxal edildikdən, işlər görüldükdən və ya xidmətlər göstərildikdən sonra; Bu halda və hazırkı Qaydaların 2.2.1.a., 2.2.2.a. yarımbəndlərində göstərilən köçürmələr icra edilərkən, idxal müqaviləsi və gömrük bəyannaməsinin əslində (üz tərəfində) ödənişin həyata keçirilməsi barədə qeyd aparılır, qeydiyyat bankın məsul işçisinin imzası, ştamplı ilə təsdiq edilir və həmin sənədlərin surətləri bankda saxlanılır. Ödəniş işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar olduqda, banka, idxal gömrük bəyannaməsinin əvəzinə işlərin görülməsi və ya xidmətin göstərilməsini təsdiq edən sənəd təqdim olunmalıdır.

İdxal müqavilələri üzrə malın dəyərini yalnız malı alan təşkilat ödəyə bilər. İdxal müqavilələrinin dəyərinin üçüncü şəxs tərəfindən ödənilməsinə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının (bundan sonra – Mərkəzi Bank) fərdi icazəsi ilə yol verilir. Müqavilədə mal göndərənə ödəniləcək vəsaitlərin üçüncü şəxsin bank hesabına ödənilməsi nəzərdə tutularsa, belə ödənişlər icra edilə bilər.

Respublikaya idxal olunan mallar (işlər, xidmətlər) müdafiə və milli təhlükəsizlik ehtiyacları üçün nəzərdə tutulduqda və bu Qaydaların 2.2.2a yarımbəndində göstərilən köçürmələrin icrası üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin xüsusi tapşırığı (qərarı, sərəncamı, müraciəti, dərkənarı) olduqda köçürmə əməliyyatları idxal müqavilələri, gömrük bəyannamələri və ödənişlərin, o cümlədən avans ödənişlərinin aparılmasını təsdiq edən hər hansı digər sənəd tələb olunmadan icra edilməlidir. Bu halda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin xüsusi tapşırığını təsdiq edən sənədin surəti bankda saxlanılır.

Reeksport və vasitəçilik üzrə köçürmələr aşağıdakılardır:

1) Belə köçürmələr malı alan və ya xidmətlər göstərilən ölkədən vəsaitlər daxil olunanadək icra edilərsə, bu halda Qaydaların 2.2.2. bəndinin a yarımbəndində nəzərdə tutulmuş avans ödənişi rejimi tətbiq olunur;

2) icra olunmamış ixrac müqavilələri üzrə geri qaytarılan vəsaitlər;

3) rezidentlərin xaricdə yerləşən filial və nümayəndəliklərinə, həmçinin törəmə və tabelikdə olan müəssisələrinə məqsədli köçürmələr; Belə köçürmələr malların satılması və ya xidmətlərin göstərilməsi müqabilində icra edilərsə, bu Qaydaların 2.2.2.a. yarımbəndinin tənzimlənmə dairəsinə aid edilir.

4) vergi qanunvericiliyinə riayət etmək şərti ilə, rezidentlərin xarici təsisçilərinə dividendlərin ödənilməsi məqsədi ilə köçürmələri;

5) xarici banklardan cəlb edilmiş kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr; Bu hallarda rezidentlər kredit müqaviləsini, həmin vəsaitin ölkə daxilində istifadəsini və ya bu vəsaitlər hesabına alınmış malların və xidmətlərin idxal olunmasını təsdiq edən sənədlərin əslini banka təqdim etməklə ödənişləri apara bilər. Köçürmə həyata keçirildikdən sonra sənədlərin surətləri bankda saxlanılmalıdır.

Kredit ölkədən kənarda istifadə olunubsa, rezidentlər kredit müqaviləsini və həmin vəsaitin ölkə xaricində istifadəsinə dair sənədi banka təqdim edir.

Əməliyyatın sağlam xarakter daşması bankda şübhə doğurmadıqda xarici banklardan cəlb edilmiş kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr icra edilə bilər. Əməliyyat icra edildikdən sonra təqdim edilmiş sənədlərin üzərində bankın qeydiyyatı aparılır və surətləri bankda saxlanılır.

6) xarici müəssisə və təşkilatlardan cəlb olunmuş maliyyə yardımlarının, digər borcəmələlərin və onlar üzrə faizlərin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr. Bu hallarda rezidentlər Qaydaların 2.2.2e yarımbəndində göstərilən sənədləri banka təqdim edilməklə ödənişləri apara bilər. Köçürmə həyata keçirildikdən sonra sənədlərin surətləri bankda saxlanılmalıdır.

Cəlb olunmuş maliyyə yardımları və digər borcəmələlər ölkədən kənarda istifadə olunubsa, rezidentlər müvafiq müqaviləni və həmin vəsaitin ölkə xaricində istifadəsinə dair sənədi banka təqdim edir. Əməliyyatın sağlam xarakter daşması bankda şübhə doğurmadıqda xarici müəssisə və təşkilatlardan cəlb olunmuş maliyyə yardımlarının, digər borcəmələlərin və onlar üzrə faizlərin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr icra edilə bilər. Əməliyyat icra edildikdən sonra təqdim edilmiş sənədlərin üzərində bankın qeydiyyatı aparılır və surətləri bankda saxlanılır.

7) əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş xarici valyuta vəsaitləri; Bu halda pul vəsaitinin həmin rezidentin hesabına əvvəllər köçürülməsini sübut edən bank hesabından çıxarış təqdim edilməklə maneəsiz icra edilə bilər. Vəsaitlərin rezidentin hesabına xaricdən və əksinə köçürülməsi məqsədi bu Qaydaların 2.2.2a, b, c, ç, e, ə yarımbəndlərinin tənzimlənmə obyektidirsə, onda ödənişlər həmin yarımbəndlərin tələblərinə əməl edilməklə aparılmalıdır.

8) əvvəllər Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə qətililmiş xarici valyuta vəsaitləri; ödənişin icrası üçün müvəkkil banka nağd şəkildə qətililmiş xarici valyuta vəsaitinin məbləği 10 (on) min ABŞ dolları ekvivalentində olduqda "Sənişin gömrük bəyannaməsi", 10 (on) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda "Sənişin gömrük bəyannaməsi" və "Gömrük vəsiqəsi", eyni zamanda, fiziki şəxsin Azərbaycan Respublikasına daxil olmasını təsdiq edən viza qeydiyyatı olan (viza rejimi tətbiq edilən ölkədən gətirilərsə) pasportu təqdim edilməlidir. Əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş xarici valyuta vəsaitlərinin məbləği 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olarsa, əlavə olaraq valyuta gətirilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən sənədlər (bank hesabından çıxarış, kassa qəbzləri və s.) təqdim edilməlidir. Təqdim edilmiş sənədlərin əslində (üz tərəfində) ödənişin həyata keçirilməsi barədə bankın məsul işçisinin imzası və ştamplı ilə təsdiq edilmiş qeydiyyat aparıldıqdan sonra, onların və viza qeydiyyatının surəti bankda saxlanılır.

Vəsaitlərin köçürülməsi məqsədi bu Qaydaların 2.2.2a, b, c, ç, e, ə yarımbəndlərinin tənzimlənmə obyektidirsə, onda ödənişlər həmin yarımbəndlərin tələblərinə əməl edilməklə aparılmalıdır.

9) şəxsi məqsədlər üçün köçürmələr. Hər bir rezident fiziki şəxs müvəkkil banklardakı hesabları vasitəsilə bir əməliyyat günü ərzində 1000 (bir min) ABŞ dolları ekvivalentinədək məbləğdə xarici valyutanı ödənişin məqsədi göstərilməklə sərbəst şəkildə ölkədən xaricə köçürə bilər.

Hər bir rezident fiziki şəxs müvəkkil banklardakı hesabları vasitəsilə xarici ölkələrdə yaşayan və ya müvəqqəti qalan yaxın qohumlarına (yaxın qohum kimi ata, ana, baba, nənə, ər, arvad, oğul, qız, qardaş, bacı, övladlığa götürülənlər nəzərdə tutulur) istənilən məbləğdə xarici valyutanı təsdiqedicə sənədləri (Azərbaycan Respublikası vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsi, qanuni nümayəndənin hüquqlarını təsdiq edən sənəd, doğum haqqında şəhadətnamə, nikah haqqında şəhadətnamə) təqdim etməklə sərbəst şəkildə köçürə bilər. Banklar tərəfindən rezident fiziki şəxslərin köçürmələri icra edilərkən bu Qaydaların 1 N-li Əlavəsində göstərilən ərizə forması doldurulmalı və təsdiqedicə sənədlərin surətləri ilə birlikdə bankda saxlanmalıdır.

10) pensiyalar, məhkəmə, arbitraj, notarial və digər inzibati orqanların xərcləri, məhkəmə orqanlarının qərarları əsasında ödənilən alimentlər və digər oxşar köçürmələr;

11) kapitalın ölkədən çıxarılması ilə bağlı köçürmələr. Belə köçürmələr rezidentlər tərəfindən istənilən ölkəyə aşağıdakı məqsədlər üzrə və şərtlər daxilində aparıla bilər:

- birbaşa investisiyalar, yəni gəlir əldə etmək və müəssisənin idarə edilməsində iştirak etmək hüququna malik olmaq məqsədi ilə müəssisənin nizamnamə kapitalına qoyulan sərmayələrin köçürülməsi;
- qiymətli kağızların əldə edilməsi məqsədilə köçürmələr;
- torpaq və yerin təkisi daxil olmaqla binalar, qurğular, eləcə də daşınmaz əmlak aid edilən digər əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun, habelə daşınmaz əmlak üzərində başqa hüquqların ödənilməsi üzrə köçürmələr;
- rezidentin xarici bankdakı hesabına depozit qoyulması məqsədilə köçürmələr.

Rezidentlər kapitalın hərəkəti ilə bağlı köçürmələri aparmaq üçün əməliyyatın məqsədini, məbləğini və şərtlərini təsdiqləyən sənədlərin (o cümlədən, müqavilə və digər təsdiqedicə sənədlər) əslini müvəkkil banka təqdim edir. Sənədlər əməliyyatın bəyan edilmiş məqsədini əsaslandırıldıqda və əməliyyatın sağlam xarakter daşması şübhə doğurmadıqda müvəkkil bank ödənişi icra edə bilər. Əməliyyat icra edildikdən sonra təqdim edimiş sənədlərin üzərində bankın qeydiyyatı aparılır və surətləri bankda saxlanılır.

digər məqsədlər üzrə köçürmələr aşağıdakılardır:

1. beynəlxalq təşkilatlarda, konfranslarda, sərgilərdə, şüarlarda iştirak haqları;
2. xarici ölkələrin dövrü nəşrlərinə yazılış haqları; elanların yerləşdirilməsi haqları;

3.güvvədə olan qanunvericiliyə əsasən respublika kənarına ödənilən vergilər, rüsumlar və cərimələr;

4.təhsil, müalicə haqlarının ödənilməsi və bu məqsədlərlə respublika vətəndaşlarına göstərilmiş maddi yardım üçün köçürmələr;

5.müəlliflik hüquqlarından istifadə haqlarının və françayzinqin ödənilməsi üçün köçürmələr.

Bu hallarda ödənişin məqsədini və mədləğini təsdiqləyən müqavilələr, arayışlar, invoys və ya digər təsdiqedic sənədlərin əsl müvəkkil banka təqdim edilir, müvəkkil bank təqdim olunmuş sənədlərin əməliyyatın elan edilmiş məqsədini əsaslandırıdığını əmin olarsa, onları məqbul sayarsa və ümumiyyətlə, əməliyyatın sağlam xarakteri şübhə doğurmazsa ödənişi icra edə bilər. Təqdim edilmiş sənədlərin üzərində bankın qeydiyyatı aparıldıqdan sonra surəti bankda saxlanılır.

Rezidentlər müvəkkil banklardakı hesablarından xarici valyuta vəsaitlərini məhdudiyyət qoyulmadan nağd şəkildə çıxara bilərlər.

Azərbaycan Respublikası qeyri-rezidentlərinin xarici valyuta əməliyyatları Qeyri-rezidentlərin hesablarına daxilolmalar

Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidentlərinin müvəkkil banklardakı xarici valyuta hesablarına vəsaitlər sərbəst şəkildə mədaxil edilə bilər:

Aşağıdakı mənbələrdən daxil olan vəsaitlərin mədaxil edilməsi üçün xüsusi şərtlərə əməl edilməlidir:

1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində mal satılmasından və xidmət göstərilməsindən əldə edilmiş vəsaitlər;

Bu hallarda, Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici valyuta ilə mallar satılması və xidmətlər göstərilməsi üçün lisenziya tələb olunur. Əgər ölkə ərazisində satılmış malların və ya göstərilmiş xidmətlərin müqabilində ödənilən vəsaitlər respublika kənarından köçürülsə, belə daxilolmalara yol verilir.

2. Azərbaycan Respublikasından ixrac edilən malların (işlərin, xidmətlərin) müqabilində digər qeyri-rezidentlər tərəfindən nağd ödənilmiş vəsaitlər;

Bu hallarda aşağıdakı tələblərə əməl edilməlidir:

1. müqavilədə ödənişin nağd hesablaşma yolu ilə aparılması nəzərdə tutulmalıdır;

2. vəsaitlər yalnız malı alan qeyri-rezidentdən və ya həmin qeyri-rezident tərəfindən müvafiq surətdə müvəkkil edilmiş fiziki şəxsdən qəbul edilə bilər;

3. qeyri-rezidentlər tərəfindən (qeyri-rezident tərəfindən müvəkkil edilmiş fiziki şəxs olan nümayəndə) əvvəlcədən respublikaya gətirilmiş xarici valyuta vəsaitləri gömrük orqanlarında bəyan edilməlidir.

4. vəsaitlər ölkəyə gətirilməsi və gömrük orqanlarında bəyan edilməsi tarixindən 10 gün müddətində qeyri-rezidentin kassasına mədaxil edilməlidir;

5. qeyri-rezidentlər vəsaitləri xəzinələrinə qəbul etdikdən sonra 2 iş günü ərzində bankdakı hesabına mədaxil etməlidir.

Banklar vəsaitləri qəbul edərkən aşağıdakı sənədləri tələb etməlidir: ixrac müqavilələrinin əsli; mədaxil-kassa orderinin surəti; vəsaitlərin nağd şəkildə respublikaya gətirilməsini təsdiqləyən gömrük sənədləri; - qeyri-rezident tərəfindən müvəkkil edilmiş fiziki şəxs olan nümayəndənin səlahiyyətlərini təsdiq edən vəkalətnamə; - valyuta qətilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən arayış (vəsaitin məbləği 50.000 (əlli min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda).

Sənədlərin düzgün tərtib olunması yoxlanıldıqdan sonra bank vəsaitləri qeyri-rezidentdən qəbul edir və həmin sənədlərin surətlərini özündə saxlayır. Vəsaitlərin respublikaya gətirilməsini sübut edən gömrük sənədlərinin və valyuta qətilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən sənədin əsli son icra edən bankda saxlanmalıdır. Əgər gömrük bəyannaməsi və arayış tamamilə icra olunmursa bank bu sənədlərin əslində müvafiq qeyd aparır və surətlərini özündə saxlayır.

Azərbaycan Respublikası qeyri-rezidentlərinin hesablarından köçürmələr.

Respublika daxilində:

1) respublikaya idxal olunan və respublika daxilində satılan malların, həmçinin respublikada göstərilən və ya respublikaya idxal olunan (Azərbaycan Respublikası ərazisində təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan qeyri-rezidentlərin xeyrinə ölkə xaricində göstərilən) xidmətlərin müqabilində digər rezidentlərin və ya qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən filiallarının, nümayəndəliklərinin və ya qeyri-rezident tərəfindən müvəkkil edilmiş hər hansı bir şəxsin xeyrinə ünvanlanmış köçürmələr;

2) Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinin nizamnamə kapitalında iştirak;

3) qrant, ianə, sosial yardım və sponsorluq;

4) kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsi üçün;

5) müvəkkil banklarda depozitlərin yerləşdirilməsi üçün;

6) manata və ya digər valyutalara konvertasiya olunmaq üçün;

7) qeyri-rezidentin respublika daxilində yerləşən filial və nümayəndəliklərinə, digər ayrıca bölmələrinə, tabelkdə olan müəssisələrinə ünvanlanmış və ya həmin müəssisələrdən baş idarələrinə məqsədlənmiş köçürmələr (baş idarənin müvafiq qərarı olduğu halda); Belə köçürmələr malların (işlərin, xidmətlərin) satılması müqabilində icra edilərsə, bu Qaydaların 3.2.1.a. yarım-bəndinin tənzimlənmə dairəsinə aid edilir.

8) təsisçilərə dividendlərin ödənilməsi üçün;

9) qeyri-rezidentin özünün digər müvəkkil banklarda olan valyuta hesablarına köçürmələr;

Respublikadan kənara:

1) idxal müqavilələri üzrə respublikaya gətirilən malların (işlərin, xidmətlərin), həmçinin respublikada göstərilən və ya idxal olunan xidmətlərin mü-

qabilində köçürülən vəsaitlər. Bu əməliyyatlar aşağıda göstərildiyi kimi aparıla bilər:

- **avans ödənişləri;** Avans yolu ilə ödənişlər əməliyyatın eyniləşdirilməsini təmin edən sənədlər (müqavilə, proforma-invoys, ödəniş sənədləri, sifariş və sair sənədlər) əsasında aparılır.

- **mallar idxal edildikdən və ya xidmətlər göstərildikdən sonra;** Bu halda köçürmələr icra edilərkən, idxal müqavilələrinin və gömrük bəyannaməsinin əslində (üz tərəfində) ödənişin həyata keçirilməsi barədə qeyd aparılır, qeydiyyat bankın məsul işçisinin imzası, ştamplı ilə təsdiq edilir və həmin sənədlərin surətləri bankda saxlanılır. Ödəniş işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar olduqda, banka, idxal gömrük bəyannaməsinin əvəzinə işin görülməsini, xidmətin göstərilməsini təsdiq edən sənəd təqdim olunmalıdır.

İdxal müqavilələri üzrə malın (işin, xidmətin) dəyərini yalnız malı alan (iş görən, xidmət göstərən) təşkilat ödəyər bilər. İdxal müqavilələrinin dəyərinin üçüncü şəxs tərəfindən ödənilməsinə Mərkəzi Bankın fərdi icazəsi ilə yol verilir. Müqavilədə mal göndərənə (iş görənə, xidmət göstərənə) ödəniləcək vəsaitlərin üçüncü şəxsin bank hesabına ödənilməsi nəzərdə tutularsa, belə ödənişlər icra edilə bilər;

2) xarici banklardan cəlb edilmiş kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr; Bu hallarda qeyri-rezidentlər kredit müqaviləsini, həmin vəsaitin ölkə daxilində istifadəsini və ya bu vəsaitlər hesabına alınmış malların və xidmətlərin idxal olunmasını təsdiq edən sənədlərin əslini banka təqdim etməklə ödənişləri apara bilər. Köçürmə həyata keçirildikdən sonra sənədlərin surətləri bankda saxlanılmalıdır. Əgər kredit ölkədən kənarda istifadə olunubsa, həmin kreditin və ya kredit faizlərinin ödənilməsi üçün Mərkəzi Bankın fərdi icazəsi tələb olunur.

3) xarici müəssisə və təşkilatlardan cəlb olunmuş maliyyə yardımlarının, digər borcalmaların və onlar üzrə faizlərin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr; Bu hallarda rezidentlər Qaydaların 3.2.2ç yarımbəndində göstərilən sənədləri banka təqdim etməklə ödənişləri apara bilər. Köçürmə həyata keçirildikdən sonra sənədlərin surətləri bankda saxlanılmalıdır. Əgər cəlb olunmuş maliyyə yardımları, digər borcalmalar ölkədən kənarda istifadə olunubsa, həmin borcların və ya onlar üzrə faizlərin ödənilməsi üçün Mərkəzi Bankın fərdi icazəsi tələb olunur.

4) əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş xarici valyuta vəsaitləri; Bu halda ödəniş, pul vəsaitinin həmin qeyri-rezidentin hesabına əvvəllər köçürülməsini sübut edən bank hesabından çıxarış təqdim etməklə maneəsiz icra edilə bilər. Vəsaitlərin qeyri-rezidentin hesabına xaricdən və əksinə köçürülməsi məqsədi bu Qaydaların 3.2.2. a, b, c, e yarımbəndlərinin tənzimlənmə obyektidirsə, onda ödənişlər həmin yarımbəndlərin tələblərinə əməl etməklə aparılmalıdır.

5) əvvəllər Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə qətililmiş xarici valyuta vəsaitləri; ödənişin icrası üçün müvəkkil banka nağd şəkildə qətililmiş xarici valyuta vəsaitinin məbləği 10 (on) min ABŞ dolları ekvivalentində olduğu olduqda "Sərnişin gömrük bəyannaməsi", 10 (on) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda "Sərnişin gömrük bəyannaməsi" və "Gömrük vəsiqəsi", eyni zamanda, fiziki şəxsin Azərbaycan Respublikasına daxil olmasını təsdiq edən viza qeydiyyatı olan (viza rejimi tətbiq edilən ölkədən gətirilərsə) pasportu təqdim edilməlidir. Əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş xarici valyuta vəsaitlərinin məbləği 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olarsa, əlavə olaraq valyuta gətirilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən sənədlər (bank hesabından çıxarış, kassa qəbzləri və s.) təqdim edilməlidir. Təqdim edilmiş sənədlərin əslində (üz tərəfində) ödənişin həyata keçirilməsi barədə bankın məsul işçisinin imzası və ştamplı ilə təsdiq edilmiş qeydiyyat aparıldıqdan sonra, onların və viza qeydiyyatının surəti bankda saxlanılır.

6) respublika iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların repatriasiyası; Xarici investisiya anlayışı altında "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" və "Xarici investisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş fəaliyyət başa düşülür.

Xarici investisiyalar təsdiqləyici sənədləri təqdim etmək şərti ilə (vəsaitlərin nağd şəkildə respublikaya gətirilməsini sübut edən gömrük sənədləri, valyuta qətilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən arayış 50.000 (əlli min) ABŞ dolları ekvivalentindən çox olduqda) və ya vəsaitlərin respublikaya köçürülməsini sübut edən şəxsi hesabdən çıxarış və həmin vəsaitlərin müxtəlif fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulması barədə təsdiqləyici sənəd), sərbəst şəkildə repatriasiya edilə bilər. Bundan əlavə, müvafiq vergiləri və rüsumları ödədikdən sonra xarici investorların investisiya ilə əlaqədar qanuni əsaslarla əldə etdikləri gəlirləri və başqa məbləğləri, o cümlədən kompensasiyaları və zərərin ödənilməsi məbləğlərini xaricə köçürməsinə icazə verilir. Vergilərin ödənilməsi faktı vergi orqanlarının və agentlərinin müvafiq arayışı ilə təsdiq edilməlidir.

7) Azərbaycan Respublikasında əldə edilmiş əməkhaqqının, dividendlərin və digər gəlirlərin köçürməsi; Bu halda banka aşağıdakı sənədlər təqdim edilməlidir:

- fiziki şəxs qeyri-rezidentlər dividendləri, faiz gəlirlərini, əməkhaqqını və ona bərabər tutulan digər gəlirlərini köçürərkən həmin vəsaitlər üzrə ödəmə mənbəyində vergilərin tutulması barədə arayış.

- bütün digər hallarda əməliyyat üzrə vergilərinin ödənilməsi barədə vergi orqanlarının və ya agentlərinin arayışı.

8) digər məqsədlərlə:

- beynəlxalq təşkilatlarda, konfranslarda, sərgilərdə, şüarlarda iştirak haqları;

- xarici ölkələrin dövri nəşrlərinə yazılış haqları; elanların yerləşdirilməsi haqları;
- güvvədə olan qanunvericiliyə əsasən respublika kənarına ödənilən vergilər, rüsumlar və cərimələr;
- təhsil, müalicə haqlarının ödənilməsi və bu məqsədlərlə respublika vətəndaşlarına göstərilmiş maddi yardım üçün köçürmələr;
- müəlliflik hüquqlarından istifadə haqlarının və françayzinqin ödənilməsi üçün köçürmələr.

Bu hallarda ödənişin məqsədini və məbləğini təsdiqləyən müqavilələr, arayışlar, invoices və ya digər təsdiqedicə sənədlərin əslə müvəkkil banka təqdim edilir, müvəkkil bank təqdim olunmuş sənədlərin əməliyyatın elan edilmiş məqsədini əsaslandırıdığını əmin olarsa, onları məqbul sayarsa və ümumiyyətlə, əməliyyatın sağlam xarakteri şübhə doğurmazsa ödənişi icra edə bilər. Təqdim edilmiş sənədlərin üzərində bankın qeydiyyatı aparıldıqdan sonra surəti bankda saxlanılır.

9) şəxsi məqsədlər üçün xırda köçürmələr; Hər bir qeyri-rezident fiziki şəxs müvəkkil banklardakı hesabları vasitəsilə bir əməliyyat günü ərzində 1000 (bir min) ABŞ dolları ekvivalentində məbləğdə xarici valyutanı ödənişin məqsədi göstərilməklə sərbəst şəkildə ölkədən xaricə köçürə bilər.

Qeyri-rezidentlər müvəkkil banklardakı hesablarından xarici valyuta vəsaitlərini nağd şəkildə maneəsiz çıxara bilərlər.

Hesab açmadan fiziki şəxslər tərəfindən müvəkkil banklar vasitəsilə xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması

Rezident fiziki şəxslərin xeyrinə Azərbaycan Respublikasından kənardan aşağıdakı mənbələrdən xarici valyuta köçürmələri müvəkkil banklar vasitəsilə bank hesabı açılmadan məhdudiyyətsiz məbləğdə qəbul edilə bilər:

1. Fiziki şəxsin özü tərəfindən;
2. Qeyri-rezident fiziki şəxs tərəfindən;
3. Digər rezident-fiziki şəxs tərəfindən.

Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər 1000 (bir min) ABŞ dolları ekvivalentində məbləğdə xarici valyuta vəsaitlərini hesab açmadan müvəkkil banklar vasitəsilə xaricə köçürə bilər. Müəyyən olunmuş limit çərçivəsində hər bir rezident və qeyri-rezident fiziki şəxs tərəfindən bir əməliyyat günü ərzində bir belə köçürmə icra edilə bilər.

Qeyri-rezident fiziki şəxslərin xeyrinə Azərbaycan Respublikasına xaricdən valyuta köçürmələri müvəkkil banklar vasitəsilə bank hesabı açılmadan məhdudiyyətsiz məbləğdə icra edilə bilər.

Xaricdən Azərbaycan Respublikasına fiziki şəxslərin xeyrinə köçürülmüş valyuta vəsaitləri bu Qaydaların şərtlərinə əməl edilməklə bank hesabı açılmadan:

- nağd şəkildə verilə bilər;

- köçürmə ünvanlanan şəxsin tapşırığı ilə onun müvəkkil bankdakı hesabına mədaxil edilə bilər.

Müvəkkil bankda hesab açmadan xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi ərizəsində (Əlavə 2), habelə, Azərbaycan Respublikası ərazisinə köçürülmüş xarici valyutanın nağd çıxarılması və ya bank hesabına köçürülməsi üçün ərizədə aşağıdakı məlumatlar əks olunmalıdır: ödənişi icra edən şəxsin adı, atasının adı, soyadı, şəxsiyyəti təsdiq edən sənədin adı, seriya və nömrəsi, kim tərəfindən və nə vaxt verilməsi (vəsaitlər Azərbaycan Respublikasından kənara köçürüldükdə); ödənişin ünvanlandığı şəxsin adı, atasının adı, soyadı, ünvanı, şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd barədə tam məlumat (Azərbaycan Respublikasına daxil olmuş vəsaitlər nağd çıxarıldıqda və ya bank hesabına köçürüldükdə); köçürmənin məbləği və məqsədi; tarix və fiziki şəxsin imzası.

Müvəkkil bankda hesab açmadan xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi, habelə Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş xarici valyutanın nağd şəkildə çıxarılması (və ya bank hesabına köçürülməsi) üçün fiziki şəxslər tərəfindən müvəkkil banklara pasport və ya şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənəd təqdim edilməlidir.

Əməliyyatlar fiziki şəxsin nümayəndəsi tərəfindən icra edilərsə, müvəkkil banka şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlə yanaşı, qanunvericiliyə müvafiq qaydada tərtib edilmiş vəkalətnamə təqdim olunmalıdır.

Müvəkkil banklar fiziki şəxslərdən, öz daxili proseduralarına əsasən, köçürmələrin sağlam xarakterini təsdiq edən əlavə məlumatlar tələb edə bilər.

Fiziki şəxslər tərəfindən yuxarıda müəyyən olunmuş tələblərə cavab verməyən sənədlər təqdim olunduqda, müvafiq surətdə tələb olunan sənədlər təqdim edilmədikdə müvəkkil bank əməliyyatı icra etmir.

Müvəkkil bankda hesab açmadan xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi ərizəsində (ödəniş tapşırığında) və Azərbaycan Respublikası ərazisinə köçürülmüş xarici valyutanın nağd çıxarılması üçün sifarişdə fiziki şəxs tərəfindən əməliyyatın sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olmaması barədə qeyd olmalıdır. Hesab açılmadan əməliyyatların aparılması üçün təqdim edilmiş bütün sənədlərin surəti müvəkkil bankda saxlanmalıdır.

Konvertasiya əməliyyatlarının rejimi

Rezident və qeyri-rezidentlər hesablarındakı vəsaitlərini müvəkkil banklar vasitəsi ilə məhdudiyyət qoyulmadan konvertasiya edə bilərlər.

Rezident və qeyri-rezidentlər nağd xarici valyuta vəsaitlərini müvəkkil bankların tabeliyində fəaliyyət göstərən mübadilə məntəqələri vasitəsi ilə konvertasiya edə bilərlər.

Rezident və qeyri-rezidentlər xarici valyutanın müvəkkil banklar vasitəsilə alınması üçün, banka valyutanın alınması məqsədini bəyan etməklə sifariş (Əlavə 3) təqdim etməlidir.

Konvertasiya əməliyyatlarına görə komisyon haqları sifarişçi və bankın qarşılıqlı razılığı əsasında müəyyən edilir.

Mərkəzi Bankın fərdi icazələrinin alınması

Mərkəzi Bankın fərdi icazələri tələb olunan hallarda aşağıdakı prosedurlara əməl edilməlidir:

1. rezident və qeyri-rezidentlər əməliyyatın xarakterini açıqlayan bütün təsdiqləyici sənədləri təqdim etməklə müvəkkil banka müraciət edir;

2. müvəkkil bank öz növbəsində əməliyyatın sağlam xarakter daşdığını araşdırır və buna əmin olduqdan sonra bütün təsdiqləyici sənədləri təqdim edərək Mərkəzi Bankı qarşısında vəsadət qaldırır.

3. Mərkəzi Bank 10 iş günü müddətində müvəkkil bankın vəsatətinə baxaraq, əməliyyat sağlam xarakter daşdığı halda onun icrası üçün icazə verə bilər. Təqdim edilmiş sənədlər əməliyyatın sağlamlığını tam əsaslandırmırsa Mərkəzi Bank əlavə sənədlərin təqdim olunmasını tələb edə bilər. Əlavə sənədlər təqdim olunduqdan sonra 10 iş günü müddətində Mərkəzi Bank müvəkkil bankın vəsaitinə öz rəyini bildirir.

Müvəkkil bankların valyuta nəzarəti agentli funksiyalarını yerinə yetirməsi

Azərbaycan Respublikasının müvəkkil bankları valyuta nəzarəti agentli olaraq, səlahiyyətləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyin, o cümlədən Mərkəzi Bankın normativ xarakterli aktlarının tələblərinə cavab verməsinə nəzarət edirlər. Bu Qaydalarla rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən aparılan xarici valyuta əməliyyatlarının sağlam xarakterini təsdiqləmək üçün nəzərdə tutulmuş sənədlər minimum tələbləri müəyyən edir. Müvəkkil banklar, daxili prosedur qaydalarına əsasən və öz mülahi-zələrinə görə, zəruri hallarda müştərilərdən əməliyyatların sağlam xarakterini təsdiqləyən əlavə sənədlər tələb edə bilər. Müvəkkil banklar beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq cinayətkarlıq yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılması üçün bank sistemindən istifadə edilməsinin qanunvericiliyə müvafiq surətdə qarşısının alınmasının ümumi mexanizmini və bu sahədə bankın siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməlidirlər.

Müvəkkil banklar cinayətkarlıq yolu ilə əldə edilmiş çirkli pulların yuyulması məqsədləri ilə transmilli əməliyyatlardan istifadə edilməsinin qanunvericiliyə müvafiq surətdə qarşısını almaq üçün müştərilərinin əməliyyatlarının sağlam xarakterinə əmin olmalıdır.

Müvəkkil banklar xidmət etdiyi rezident və qeyri-rezident müştərilərini bu Qaydaların tələbləri ilə tanış etməli və onlara bu sahədə hüquq pozuntusuna yol verilən şəxslərə qarşı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məsuliyyət tədbirləri haqqında məlumat verməlidirlər.

X FƏSİL. BANKLARDA MARKETİNG PLANI VƏ MALİYYƏ-İTERNET XİDMƏTLƏRİ

10.1. Bankın marketing planı

Marketing planında bankın optimal proqnozlaşdırılmış gəliri, müştərilərin sayı və bazarda hədəflənən biznes istiqamətləri tam açıqlanmış faktiki sübutlarla əsaslandırılır.

Bank məhsullarının inkişafına dair strategiyada aşağıdakı əsas məsələlər şərh olunur:

1) Planlaşdırılan məhsullar. Planlaşdırılan məhsulların və xidmətlərin ümumi təsviri verilir. Bankın ikinci dərəcəli və ya möhtəkirlək əməliyyatları, o cümlədən aztəminatlı kreditlərin verilməsi planları əks olunur.

2) Məhsul və xidmətlərin təklifi. Bankın gələcək ən azı 3 il ərzində öz məhsullarının və xidmətlərinin müştərilərə təklif üsulları və hər bir məhsulun təqdim edilməsi ilə bağlı müddətlər və xərclər göstərilir. Məsələn, bank hər il yeni bir filial və ya yeni xidmət məntəqəsi açır və bu filialın açılışı ilə bağlı xərclər 50 mln manat təşkil edir, bazarda yeni növ fəaliyyətdə iştirak etmək üçün banka yeni əməkdaşların işə qəbul edilməsi və yeni avadanlığın alınması üçün 70 mln. manat tələb olunur və sair.

3) İkincidərəcəli bazarlarda fəaliyyət, (iri (sindikativ) kreditlərin verilməsində iştirak və kreditlərin qiymətli kağızlarla maliyyələşdirilməsi (sekyuritizasiyası)). Bankın hər hansı ikincidərəcəli bazarda (ipoteka bazarında) bank fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, sindikativ kreditlərdə iştirak etmək planı göstərilir. Məsələn, kreditlərin sekyuritizasiyası planı göstərilir və bu fəaliyyət növü ilə bağlı risklərin azaldılması üçün hedcinq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq planları təsvir edilir.

4) Alınacaq kreditlərin və cəlb ediləcək depozitlərin əsas mənbələri. Bu bəndə alınacaq kreditlərin və cəlb ediləcək depozitlərin əsas mənbələri və onların cəlb edilməsi üçün istifadə olunan əsas üsullar göstərilir. Məsələn, bu məqsədlə broker və ya agent xidmətlərindən istifadə olunarsa, bu cür fəaliyyətin xarakteri və həcmi, o cümlədən brokerlərlə və ya agentlərlə onlara ödəniləcək məbləğlər və komisiyon ödənişlər və ya hər hansı digər formada ödənişlər haqqında müqavilələr təfəsilatı ilə şərh edilir.

5) Funksiyaların kənar podratçılara həvalə edilməsi. Bankın öz tərəfindən yerinə yetiriləcək və kənar podratçılara həvalə olunacaq funksiya dəqiqləşdirilir. Üçüncü şəxsə həvalə edilmiş funksiyaların yerinə yetirilməsinə və həmin şəxslə bağlanmış müqaviləyə əməl edilməsinə Müşahidə Şurası tərəfindən necə nəzarət olunacağı göstərilir. Məsələn, bank IT şirkətinin xidmətlərindən istifadə etməyi qərara alır. Bu plana IT şirkətinə ödənişlər, onun müqaviləyə riayət etməsinə nəzarət, texniki yardım və sair daxil edilir.

Bazar seqmentinin təhlilində ən azı aşağıdakı əsas istiqamət üzrə məsələlər şərh olunur:

1) Hədəfə alınan bazar seqmentinin təsviri. Bazarın seçimi keçmişdə müşahidə olunmuş meyllərə, gələcək proqnozlara, xidmət olunmayan bazarın təhlilinə, bazar tədqiqatlarına, digər bazar iştirakçılarının təcrübəsinə və sairələrinə əsaslanır. Məsələn; bank əsas diqqətini məzunlara yönəltməyi, yəni təhsili davam etdirmək üçün və ya ilkin biznes fəaliyyətinə başlamaq üçün kreditlər verməyi qərara alır. Bu növ bazar seqmentində iştirak etmək üçün faktiki köməklik digər banklar tərəfindən bu növ müştərilərin kreditləşməsi təcrübəsinin öyrənilməsi ola bilər.

2) Hədəfə alınan bazar seqmentində əhalinin demoqrafik vəziyyətinin müzakirəsi. Hədəfə alınan bazar seqmentində əhalinin demoqrafik vəziyyəti müzakirə edilir: məsələn, yaş, təhsil və məşğuliyyət növü. Hədəfə alınan bazar seqmentinin qiymətləndirməsini əsaslandırmaq üçün təhlilə demoqrafik, statistik və digər məlumatlar daxil edilir. Təhlilə tələb olunan cədvəllər əlavə edilə bilər.

İqtisadi komponentin təhlilində əsasən aşağıdakı əsas məsələlər şərh olunur:

1) İqtisadi proqnozun təsviri. Strateji planda ən azı 3 il üçün iqtisadi proqnoz təsvir edilir. Strateji planda mümkün olan maksimum variantlar əhatə edilir və iqtisadi vəziyyətin mümkün pisləşmə halları nəzərdən keçirilir. Məsələn, növbəti ildə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi gözlənilədiyi halda, bank xərclərini azaltmaq məqsədilə hansı tədbirlər görəcək.

Bundan əlavə bankın inzibatçıları öz proqnozlarını əvvəlki dövrlərdə iqtisadi fəaliyyətin və göstəricilərin meyllərinə əsaslanaraq tərtib edə bilər.

2) Bankın fəaliyyətinə təsir göstərə bilən hər hansı milli, regional və ya yerli iqtisadi amillərin təsviri. Bankın fəaliyyətinə təsir göstərə bilən hər hansı milli, regional və ya yerli iqtisadi amillər göstərilir. Bazarda gözlənilən dəyişikliklər, bu dəyişikliklərin səbəbləri və onların banka göstərəcəyi təsir təhlil edilir.

3) Bankın maraq göstərdiyi istiqamətlərin cari iqtisadi xüsusiyyətləri. Hədəfə alınan bank xidmətlərinin, bazar seqmentlərinin cari iqtisadi xüsusiyyətləri əks edilir. Məsələn, ölçüsü, gəlirliyi, coğrafi yerləşmə xüsusiyyətləri və sairələri.

4) İqtisadi komponentin təhlilində bank tərəfindən təklif olunacaq məhsullara və xidmətlərə təsir göstərən iqtisadi amillərin təsviri. Məhsullara və xidmətlərə təsir göstərə biləcək iqtisadi amillərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. "Fəaliyyətin təsviri" bölməsində müxtəlif bazar seqmentləri üçün müxtəlif xidmət növləri müəyyən edildikdə məhsullara və xidmətlərə təsir göstərə biləcək iqtisadi amillərin daha ətraflı təhlilinin aparılması tələb olunur.

Rəqabətin təhlilində əsas diqqət hədəfə alınan bazar seqmentində cari və potensial rəqabət şəraitinin şərhinə yönəldilir. Bu bölmədə oxşar xüsusiyyətli

bankların fəaliyyətini təhlil etmək və müzakirə etmək daha məqsədəuyğun sayılır.

Rəqabətin təhlili aşağıdakı suallara cavab tapmaq üçün həyata keçirilir:

1) Bazar segmentinin əsas iqtisadi xüsusiyyətləri hansılardır?

1.1. Bazar segmentinin həcmi;

1.2. Rəqabətin əhatə sahəsi: yerli, regional, milli;

1.3. Bazar segmentinin artım dərəcəsi və inkişaf mərhələsi (məsələn, ilkin inkişaf, sürətli inkişaf və yüksəliş, ilkin yetkinlik, yetkinliyin son dövrləri, durğunluq və köhnəlmə, pisləşmə və tənəzzül);

1.4. Rəqiblərin sayı və onların bazarın həcmində nisbi payı (məsələn, hər hansı bir sahədə çoxlu sayda kiçik banklar üstünlük təşkil edir və ya orada bir neçə iri bank cəmləşmişdir və onlar üstünlük təşkil edir).

2) Rəqiblər kimlərdir və onlar nə dərəcədə güclüdür?

2.1. Banklar arasında rəqabət (məsələn, kreditlərdəki, depozitlərdəki xüsusi çəkisi və s.);

2.2. Bir maliyyə təşkilatının rəqib tərəfin müştərisini (müştərilərini) cəlb etmək üçün bazardakı cəhdləri;

2.3. Yeni rəqiblərin yaranması potensialı;

2.4. Depozitorlar və kreditorlar (irəlidə-təchizatçılar) tərəfindən tətbiq edilə bilən təsir vasitələri. Məsələn, bank təchizatçıların güclü və ya zəif olması təchizat sahəsinin (bazarın) bazar şəraitindən və onların təchiz etdiyi vəsaitin zərurətindən asılıdır. Təchizatçılar elə şəxslər, şirkətlər və banklardır ki, (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı daxil olmaqla), onlar bankları depozit və kreditlərlə təmin edirlər. Hazırkı dövrdə təchizatçıların banka təsiri azdır, çünki təhçizat sahəsindən (bazardan) vəsaitlərin əldə edilməsi nisbətən asandır);

2.5. Bank məhsullarının alıcısı tərəfindən tətbiq edilə bilən təsir. Məsələn, bank məhsullarının alıcıları və ya müştərilər bir çox hallarda təsirli vasitələrə malikdirlər. Ən aydın nümunə isə iri müştərilərin olması və onların bank məhsullarının əhəmiyyətli hissəsini almasıdır. Müştərilər nə qədər iri olarsa, onların bankla sövdələşməsində təsiri bir o qədər yüksək olur.

3) Bank sektorunda dəyişikliklərə təkan verən amillər hansılardır və bu amillərin təsir imkanları ?

Bank sektorunda dəyişikliklərə səbəb olan və ya təsir edən xüsusi amilləri müəyyən etmək üçün ciddi təhlil aparmaq tələb olunur. Sektorda ən üstün qüvvələr aparıcı qüvvələr hesab olunur. Bu qüvvələr sektorda və rəqabət şərtlərində hər hansı bir növ dəyişikliklərin baş verəcəyinə ən çox təsir göstərir. Aparıcı qüvvələrin təhlili iki mərhələdə aparılır:

3.1. aparıcı qüvvələrin müəyyən edilməsi;

3.2. Onların sektora göstərəcəkləri təsirin qiymətləndirilməsi.

Aparıcı qüvvələr aşağıdakılara əsasən müəyyən oluna bilər:

3.2.1.yeni məhsulun təqdim edilməsi (yeni məhsulun təqdim edilməsi sektorun müştəri bazasını genişləndirə bilər);

3.2.2. texnoloji inkişaf (texnologiyanın inkişafı sektoru mühüm dərəcədə dəyişə bilər, aşağı maya dəyəri ilə yeni və/və ya daha da təkmilləşdirilmiş məhsulların istehsalına imkan yarada bilər və sektor üçün yeni imkanlar açar bilər);

3.3.3. iri bankların bazara daxil olması və bazardan çıxması (əvvəllər yerli bankların üstünlük təşkil etdiyi bazara xarici bankların daxil olması demək olar ki, hər zaman rəqabət şərtlərini dəyişdirir).

4) Hansı banklar ən güclü və ya zəif mövqelərə malikdir?

Bankların rəqabət üstünlüyünü təhlil etməkdə məqsəd rəqib bankların bazar mövqeyinin öyrənilməsidir. Bunun üçün oxşar bankların (məsələn; aktivlərin həcminə görə) göstəricilərinin müqayisə edilməsi üsulundan istifadə edilə bilər.

5) Rəqiblərdən növbəti olaraq kim və hansı addımı atacaqdır?

Bankın ən yaxın rəqiblərinin hərəkətlərinin, tədbirlərinin və fəaliyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bank rəqiblərinin fəaliyyətini hərtərəfli və yaxından öyrənmədən və onların növbəti dəfə hansı addımı atacağını qabaqcadan müəyyən etmədən rəqiblərini qabaqlaya bilməz. Rəqiblərin istifadə etdikləri strategiya və görəcəyi tədbirlər bankın öz strateji tədbirlərinə birbaşa təsir göstərən amillər kimi qiymətləndirməlidir. Bu məlumatların yığılması prosedurları göstərilməlidir.

6) Uğurlu rəqabətin əsas amilləri hansılardır?

6.1.Məhsulun yeniləşdirilməsi bacarığı;

6.2.Aşağı maya dəyəri ilə məhsul istehsalı;

6.3.Yüksək əmək məhsuldarlığı;

6.4. Güclü filial şəbəkəsi;

6.5. Yüksək keyfiyyətli informasiya sistemləri;

6.6. Ofislərin münasib yerlərdə yerləşməsi;

6.7. Nəzakətli və müştərilərlə xoş rəftar edən işçilər;

6.8. Bankın məhsulları haqqında müştərilərin məlumatlandırılması.

7) Mənfəətliliyin orta göstəricidən yüksək olması nöqtəyi-nəzərindən sektor nə dərəcədə cəlbedicidir.

Rəqabət təhlilinin son mərhələsi ümumilikdə sektorda vəziyyətin təhlil edilməsi və sektorun həm uzun müddət, həm də qısa müddət baxımından nisbi cəlbedici olub-olmamasından əsaslandırılmış nəticələrin çıxarılmasıdır. Daha zəif banklar isə sektoru tərk edəcək və ya rəqiblə birləşmək və ya ona qoşulmaq məcburiyyətində qalacaqlar. Güclü banklar daha cəlbedici və maraqlı fəaliyyət növünə keçmək şansı qazanmış olurlar.

Fəaliyyətin uğurlu olması barədə nəticə çıxararkən bankın rəhbərliyi aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

7.1.sektorun artım potensialını;

7.2.üstünlük təşkil edən aparıcı qüvvələrin sektora əlverişli və ya əl-verişsiz təsir göstərməsini;

7.3.iri bankların bazara daxili olmasını və ya bazardan çıxması perspektivlərini;

7.4. tələbin sabitliyini (məsələn, fəslə, biznes dövrünü, müştərilərin istəklərinin dəyişkənliyini və s. təsiri nəzərə alınmalıdır);

7.5.rəqiblərin güclənməsini və ya zəifləməsini;

7.6.sektorun gələcəyi ilə bağlı riski və ya qeyri-müəyyənliyi⁹.

10.2. Şəbəkə iqtisadiyyatı, elektron biznes və internet banking

1997-ci ildə Avropa Komissiyası tərəfindən virtual mühitdə iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin vahid qayda və standartlarının yaradılmasında beynəlxalq təşkilatların iştirakını səciyyələndirən memorandum qəbul olunub. Bu memorandumda şəbəkə iqtisadiyyatına uğurlu keçmək üçün aşağıdakı şərtlər elan edilib: ticarət informasiyalarının təhlükəsizliyi və müdafiəsini təmin etmək üçün girişi şifrələmək; məlumatlar bazasının intellektual mülkiyyətin qorunması.

Hal-hazırda aparıcı ölkələr şəbəkə iqtisadiyyatına keçiblər. Bu elə bir iqtisadiyyatdır ki, burda ÜMM əsasən informasiya məhsulları istehsalına və şəbəkə xidmətlərinin həyata keçirilməsi hesabına artır. Şəbəkə iqtisadiyyatı elektron ticarət həyata keçirilən xüsusi bir iqtisadi mühitdir. Bu iqtisadiyyat interaktiv imkanların istifadəsi əsasında qurulur. Şəbəkə iqtisadiyyatı anlayışı dedikdə insanın informasiya texnologiyaları sahəsində texniki tərəqqisinə aid olan proqram təminatının, mobil rabitənin və s. kimi fəaliyyət sahələrinin təşkili və müasirləşdirilməsi başa düşülür. Bundan başqa “şəbəkə iqtisadiyyatı” makroiqtisadi elementlərin dəyişilməsinə gətirib çıxaran yüksək texnologiyaların iqtisadi mühitə təsiridir. İri firmanın tam və ya qismən öz əməliyyatlarını internetə keçirməsi şəraiti prinsipial olaraq vacibdir. Bu, onun öz partnyorunun eyni hərəkəti etməsinə və bununla da şəbəkə istifadəçisi olmasına şərait yaradır. Belə halda kim vaxtında köklənə bilmədisə, mikrotəsərrüfat əlaqələrindən düşür.

Şəbəkə iqtisadiyyatı mühitində firmaların iqtisadi fəaliyyətinin qanunauyğunluqları “şəbəkə iqtisadiyyatı” nizam-intizamı əsasında öyrənilir. Bu gün şəbəkə iqtisadiyyatı ənənəvi istehsal sahələri ilə müqayisədə orta hesabla 2 dəfə çox yüksək inkişaf tempi verir. Qlobal şəbəkələrin sosial-iqtisadi fəaliyyətə əsas təsir faktoru insanlar arasında informasiya mübadiləsinin şərtlərində key-

⁹ AR MB. Strateji planın hazırlanması üzrə metodoloji rəhbərlik

fiyyət dəyişikliklərinin olması və virtual mühitdə onların qarşılıqlı informasiya fəaliyyətinin yaranmasıdır. Məhsulların və xidmətlərin qloballaşmış dünya bazarında əsas biznes-fəaliyyət iqtisadiyyatın tədricən real sferasından nominal sferasına, daha dəqiq şəbəkə iqtisadiyyatının virtual informasiya-maliyyə sferasına keçir.

İnformasiya şəbəkələrini integrasiya səviyyələrinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: korporativ şəbəkə; işgüzar partnyorluq şəbəkəsi (ekstranet); Qlobal şəbəkə (məsələn, İnternet).

Hər bir integrasiya səviyyəsi informasiya mühitinə giriş üçün konkret məhdudiyyətləri əvvəlcədən təyin edir. Belə məhdudiyyətlər praktiki olaraq qlobal şəbəkədə olmadığı halda, korporativ və işgüzar şəbəkələrdə onlar açıq-aydın var və xüsusi olaraq korporativ istifadəçilərinin və ya partnyor birləşmələrinin iştirakçılarının maraqları ilə razılaşdırılır.

“Şəbəkə iqtisadiyyatı” adlanan şəbəkələrin informasiya resurslarından istifadə edərkən Şəbəkə iqtisadiyyatı = ənənəvi iqtisadiyyat + informasiya resursları və texnologiyaları formulunu nəzərə almaq vacibdir.

Şəbəkə iqtisadiyyatında iş və xidmətlərin dəyəri onların eyni vaxtda keyfiyyətinin qalxması ilə düşür. Bu yolla əgər xidmət və işin qiyməti aşağı düşürsə, bu zaman təklif olunan iş və xidmətlərin nomenklatura və həcmi genişləndirmək lazımdır ki, əldə olunan gəlirin həcmi kifayət qədər çox olsun. Biznes iştirakçılarının bu cür hərəkəti ancaq şəbəkə iqtisadiyyatında mümkündür. Çünki şəbəkə texnologiyaları ani zaman ərzində müştəriyə müxtəlif informasiyaları çatdırmağa imkan verir və eyni zamanda fasiləsiz olaraq yeni məhsul, xidmət və informasiya məhsulları istehsalını artırmağa imkan verir.

Ənənəvi iqtisadiyyatda bazara çıxarılaçaq məhsulun istehsalının həcmi artırılması qanun xətti ilə həyata keçirilsə, şəbəkə iqtisadiyyatında bu, eksponensial yolla həyata keçirilir. Ənənəvi iqtisadiyyatda maya dəyərinin aşağı düşməsindən məhdudlaşmış sayda şirkətlər gəlir əldə edə bilər. Şəbəkə iqtisadiyyatında isə gəliri öz aralarında bölən bütün iştirakçılar əldə edir. Onun əsas hissəsi sərmayə kimi şəbəkə texnologiyalarının inkişafına qoyulur. Şəbəkənin həcmi genişlənməsi hesabına ona daha çox iş adamları və biznesmenlər qoşulur. Nəticədə istehsalın həcmi və məhsul satışı artır. Bu da, öz növbəsində biznes-prosesin iştirakçılarının gəlirinin həcmi artmasına gətirib çıxarır. Şəbəkə iqtisadiyyatı dünya səviyyəsində öz aralarında əlaqələri olan bazarların cəmi kimi başa düşülə bilər. Şəbəkə şirkətlərinin coğrafi yerləşməsi prinsipial xarakter daşımır. Şəbəkə iqtisadiyyatında istənilən biznes ani olaraq bütün dünya ölkələrinə yayılır.

Telekommunikasiya şəbəkələrində qloballaşma şəbəkə iqtisadiyyatında işləyən istehsalçıların milli maraqlarındakı dəyişikliklər ilə əlaqədardır. Şəbəkələr təmin etməlidirlər:

- Tələb olunan informasiyaya istənilən vaxt giriş imkanı;
- Əldə olunmuş informasiyanı təhlil etmək və qiymətləndirmək imkanı;

- Lazımı alıcının yaranması.

Şəbəkə iqtisadiyyatının inkişafının aşağıdakı tendensiyalarını qeyd etmək olar:

- İxtisaslaşdırılmış alıcıya individual yanaşma;
- Əsas keyfiyyət ölçüsü xidmət səviyyəsinin;
- İnformasiya vasitəçisinin mövcud olması;
- Rabitə əlaqələrinin inkişafı məhsul dəyərində xərclərin azalmasına yol

aşır;

- Mövcud müəssisə və şirkətlərin strukturunun dəyişdirilməsi;
- Biznes-proseslərin avtomatlaşdırılması.

Hazırkı dövrdə şəbəkə iqtisadiyyatına fəaliyyətinin effektivliyinin istehsalat prosesində informasiya texnologiyalarının tətbiqindən asılı olan iqtisadiyyat sferalarını sıx birləşdirirlər. İnformasiya texnologiyaları bütün iqtisadi proseslərdə onların sürət və effektivliyini artıran “katalizator” rolunu oynayır.

“Yeni biznes” fəlsəfəsi daha çox inkişafı birbaşa olaraq internetin inkişafı ilə bağlı olan elektron biznesdə və elektron ticarət sxemində təcəssüm olunan sistemin şəbəkə prinsipi əsasında yaradılmasında özünü büruzə verir.

“Elektron biznes” və “internet-biznes” terminlərinin bir neçə tərfi var:

1. İnternet-biznes – internet vasitəsi ilə xidmət və ya məhsulun satışını həyata keçirən və nəticə olaraq gəlirin bütün və ya müəyyən hissəsini internet vasitəsi ilə qazanan sahibkarlıq fəaliyyəti;

2. Elektron biznes ticarət sövdələşmələrinin, xidmət və ya məhsul alış-satışının elektron variantını nəzərdə tutur;

3. Elektron biznes – istehlakçının “İnternet texnologiyalar” vasitəsi ilə təmin olunan biznesin əsas funksiyası üzərində duran sistem və proseslərin birləşdirilməsi yolu ilə təbəqələşdirilmiş istehlakçı dəyərlərinin ödənilməsinə təhlükəsiz, çevik və kompleks yanaşma.

4. Elektron biznes – təşkilatın fəaliyyətinin effektivliyi artırmaq, işgüzar partnyorların qarşılıqlı əlaqələrinin təmini, əlavə olunmuş dəyərin integral zəncirinin formalaşdırılması üçün təşkilatın biznes-proseslərinin yenidən formalaşdırılması vasitəsi ilə həyata keçirilən biznes formasıdır.

Yəni ki, təşkilatın daxili və xarici əlaqələrinin yaradılması üçün global informasiya şəbəkələrinin imkanlarından istifadə edilməsi kimi bütün işgüzar fəaliyyət elektron biznesdir.

Elektron biznesin inkişaf mərhələləri.

1. Elektron biznesin inkişafının birinci mərhələsi 1994-cü ildə şirkətin əsas məqsədlərində biri internetdə iştirak etməyin olduğu vaxtdan başlayır. 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq bir çox şirkətin rəhbərləri dərk etməyə başladılar ki, internetin əsas mənası heç də veb-səhifələrə baxılması, elektron poçtdan istifadə edilməsi deyil, yeni imkanlar daxilində işgüzar proseslərin müəmməlləşdirilməsi, xərclərin azaldılması və gəlirin artırılmasıdır.

2. İkinci mərhələ 1998-ci ildə başladı. Şirkətlər internet vasitəsilə işgüzar əməliyyatlar aparmaq sahəsində təcrübə əldə etməyə başladılar. Bu zaman bəzən xərclər gəliri üstələyirdi.

3. Üçüncü mərhələ 2000-ci ildə başladı. İnternetdən geniş istifadə etməklə biznesdən gəlirin əldə olunması üçün iqtisadiyyatın qlobal olaraq rəqəmsal dünyaya istiqamətləndirilməsi.

Bu yolla elektron biznesin mənimsənilməsində əsas nailiyyəti virtual şirkətlərin internet vasitəsi ilə biznes məhsullarına təşəbbüsü və onları bütünlüklə satması hesab etmək olar.

İnternetin inkişafı və elektrton biznesin yaranması iqtisadiyyatda kəskin dəyişikliklər yaradıb və iqtisadi nəzəriyyə və təcrübənin ənənəvi vəziyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Ticarət kontragentləri arasındakı məsafə yox olur. Fəaliyyətin həyata keçirilməsi başqa olur və biznes-prosesin xarakteristikası keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyinə məruz qalır.

Elektron biznes sistemi anlayışı altında elektron bazarın iştirakçıları arasında normal qarşılıqlı əlaqələri təmin edən texnoloji və təşkilati proseslərin kompleksi başa düşülür. Elektron biznesin bütün sistemlərini əsas 2 qrupa bölmək olar: mövcud biznesə dəstək sistemləri və şəbəkədə yeni biznesin yaradılması sistemləri.

Birinci qrup sistemlərin əsasını mövcud biznesin dəstəklənməsi və genişləndirilməsi üçün internetdən istifadə olunması:

1) Şirkətin əməkdaşları və şöbələri arasında daha sıx qarşılıqlı əlaqələrin qurulması və internet şəbəkəsinin yaradılması;

2) Ticarət, marketinq və xidməti informasiya mübadiləsinə daha effektiv üçün şirkətin partnyorlarının (məsələn, sifarişçi və çatdırıcı) daxili olduğu daha geniş Ekstranet internet şəbəkəsinin yaradılması;

3) İnternetdə daha geniş internet-auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş və marketinq və ticarət kommunikasiyaları kompleksini birləşdirən korporativ portalın təşkil olunması. İnternetdə korporativ portalın yaradılması dedikdə, şirkətin internetdə mövcudluğunun təşkili, özündə İnternet və Ekstranet kosepsiyalarını birləşdirən, lakin qarşılıqlı əlaqələr və funksiyaların yerinə yetirilməsi baxımından onları üstələyən daxili və xarici informasiya və biznes-kommunikasiya şirkətinin təşkili.

Elektron biznesin aşağıdakı bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd edək:

1. Sövdələşmə zamanı tərəflərin şəxsi iştirakını tələb etmir. Elektron biznes kontragentlərin iştirakı olmadan həyata keçirilən ticarət sövdələşmələrinin sərhəd və sayını artırır; uzaq məsafədən işi və təhsili həyata keçirməyə imkan verir. Yəni, informasiyanın alınması və maliyyə, informasiya və maddi axının idarə olunmasında coğrafi faktorun aradan qaldırılması.

2. İştirakçıların eyniləşdirilməsində yeni üsul və vasitələrdən istifadə olunması. Beləliklə, elektron biznesə keçid eyniləşdirmənin ənənəvi vasitələrinin (satıcının xarici görünüşü və davranışı, mağazanın yerləşdiyi ərazi və s.)

vacibliyini yox edir. Eyniləşdirmə elektron şifrə imzası və elektron sertifikat mexanizmlərinin istifadəsi əsasında avtomatik olaraq həyata keçirilə bilər.

3. Tələblərin personallaşdırılması imkanı. İstehlakçıların segmentasiyası, kütləvi istehlakçıya yönləndirilmiş istiqaməti hər bir istehlakçının şəxsi tələbinə yönləndirilmiş istiqamət əvəz edir.

4. Əlavə məhsul və xidmətlərə yüksək tələb. Nə qədər çox məhsul satılsa, istifadəçinin əsas məhsulun dəyərini istifadə edən və ya artıran əlavə məhsul tapacağı ehtimalı çox olar. Əsas məhsula nümunə kimi IBM PC komyuterləri və ya Windows əməliyyat sistemi misal ola bilər. Burada birgə istifadə üçün bir sıra əlavə məhsullar istehlal olunub.

5. Fəaliyyət prosesində yeni alətlərinin istifadəsi. Belə, elektron mühit fəaliyyət alətlərini dəyişikliyə aparır.

- kağız sənədləşməsinə elektron sənədləşmə əvəz edir.
- ənənəvi poçt elektron poçt ilə əvəz olunur;
- ənənəvi reklam elektron reklam ilə tamamlanır; “canlı” möhür və imza yerinə sövdələşmə zamanı iştirakçıların eyni məkanda olmasını tələb etməyən elektron imza və möhür istifadə olunur. Nağd pul və ənənəvi bank köçürmə üsulu “Müştəri-bank”, “İnternet-bank”, elektron pul və plastik kartlardan istifadə olunması üsuluna transformasiya olunur.

Güclü rəqabət və alıcı aktivliyinin aşağı olması. Elektron biznesin xərclərinin strukturu çox rəqiblərə bir bazar segmentində sağ qalmağa imkan vermir. Güclülər qalır.

İdarəetmənin yeni fəlsəfəsi yaranır. Xüsusilə də: əldə olunmuş bilik və vərdislərə, təhlükəsizlik və sabitliyə istinad daimi təhsilə, riskin təkmilləşdirilməsinə və riskə hazırlılığa istinada keçir; dəyər göstəriciləri maliyyə kapitalına istinaddan bilik və intellektual istinada transformasiya olunur. Maliyyə kapitalı daha çox istehsal faktoru alətinə çevrilir;

Alış aktı alıcı ilə satıcı arasındakı uzunmüddətli əlaqələrin yaranmasını bildirə bilər. Bu yeni xüsusiyyətə proqram məhsulları bazarında daha çox rast gəlinir: proqram təminatının dövrü olaraq yenilənməsi və onlayn dəstək alış aktını alıcı ilə satıcı arasındakı münasibətləri uzunmüddətli vəziyyətə götürür.

Sövdələşmələrin həcmnin dəyişməsi. Bu sövdələşmələr birinci kiçik ticarət sövdələşmələri nəticəsində yaranır. Elektron biznes belə sövdələşmələrin həyata keçirilməsi üçün əlverişli imkanları təmin edir. İkincisi, elektron biznes geniş alıcı auditoriyasında alıcıların sayının artması nəticəsində məhsul dövriyyəsinə artırmağa imkan verir. Elektron biznesin məqsədi həm ənənəvi biznesin imkanlarını genişlətmək üçün, həm də onun yeni vitrual növünü yaratmaq üçün internetdən istifadə etməkdir.

Beləliklə, elektron biznesin əsas strateji məqsədi müştərilərə xidməti yaxşılaşdırmaq üçün ənənəvi biznesin yenidən təşkili üçün müasir texnologiyalardan istifadə etməkdir. Starteji məqsədlərin həlli çərçivəsində sistemin

elektron biznesə əsaslanması şirkətə aşağıdakı taktiki məqsədlərə çatmağa imkan verir:

- gəlirləri artırmaq;
- xərcləri azaltmaq;
- daxili və xarici informasiya axınını əlverişli etmək;
- biznes proseslərini sürətləndirmək (çardırma, istehsal, satış, müştəriyə xidmət);
- anbar ehtiyatlarını ixtisar etmək;
- yeni marketing və distribusiyaya kanallarını əldə etmək;
- müştəriyə xidməti və distribüterlərlə əlaqələri yaxşılaşdırmaq.

Elektron biznes sisteminin tətbiqi istehlakçılar üçün aşağıdakı imkan və üstünlükləri verir:

1. Qlobal iştirak. İnternet şəbəkəsi qlobal olduğu üçün elektron biznes sistemi hətta ən kiçik firmalara qlobal iştiraka çatmağa və dünya miqyasında bizneslə məşğul olmağa imkan verir.

2. Rəqəbatqabiliyyətliliyin artması. İstehlakçıları daha yaxın olmaqla rəqəbatqabiliyyətliliyini artırmağa imkan verir. Bir çox şirkətlər elektron ticarət texnologiyasını məhsul haqqında daha ətraflı informasiyanın çatdırılması və sifarişçinin tələbinə dərhal reaksiya da daxil olmaqla satışa qədər və satışdan sonra genişlənmiş dəstəyi təklif etmək üçün istifadə edir.

3. İstehlakçıların tələbləri haqda daha çox məlumatlılıq. Şirkət elektron qarşılıqlı fəaliyyət vasitələrindən istifadə etməklə hər bir individual istehlakçının tələbləri haqda daha ətraflı informasiya əldə edə bilər və onların tələblərinə uyğun olaraq məhsul və xidmətləri avtomatik təmin edə bilər. Buna sadə bir misal elektron jurnal ola bilər. Konkret oxucuya məhz ona maraqlı olan informasiyanın verilməsi və oxunmuş materialların çıxarılmasına köklənmiş jurnal.

4. Məhsulun yolunun qısaldılması. Məhsulun istehlakçıdan sifarişçiye çatdırılma yolunu qısaltmağa imkan verir. Ənənəvi iqtisadiyyatda məhsul və xidmətlər istehsalçılara birbaşa deyil dolayı çatdırılır. Elektron ticarətin xidməti burda ondan ibarətdir ki, digər alternativ variantlardan fərqli olaraq burda maliyyə və vaxt xərcləri çox aşağıdır.

5. Xərclərin azaldılması. Elektron biznesin əsas nailiyyətlərindən biri məhz xərclərin azalmasıdır. Sövdələşmənin elektron yolla bağlanması onun bağlanmasında çəkilən xidməti xərcləri azaldır.

6. Yeni biznes-modellərin yaradılması. Biznes- modelləri bir neçə kateqoriyaya bölmək olar:

Birincisi, məhsul satışını internet şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirən elektron mağazalar (internet-mağazalar), internet-auksionlar və elektron ticarət meydançıları kimi elektron ticarətin biznes-modelləri. Bu kateqoriyaya həm də özündə Web-vitrin və İnternet-mağaza kataloqları vahid kataloqda birləşdirən və bununla da alıcıya müxtəlif istehlakçılar tərəfindən təklif olunan çoxsaylı

məhsullar arasından seçimi asanlaşdırır. İkincisi, internet digər ənənəvi analoqlardan fərqli olaraq müştərilərinə xidmət etmək üçün ənənəvi ofisi olmayan, ofisi və iş mühiti veb-sayt olan virtual şirkətlər yaratmaq imkanı verir. Bu modelin həyata keçirilməsinə nümunə kimi telekommunikasiyanın elektron vasitələrlə həyata keçirilən birgə qarşılıqlı prosesində iqtisadiyyatın subyektlərinin coğrafi bölgülərini birləşdirən elektron təşkilatlar ola bilər. Həmçinin, həmişə onları realizə etmək üçün kifayət qədər resursları olmayan ideya generatorları ilə lazımi resursları olan şirkətlər arasında vasitəçilik edən internet-inkubatorların fəaliyyətini də qeyd etmək olar. Buraya həm də məsləhət və maliyyə xidmətləri göstərən təşkilatları da aid etmək olar. Məsələn, virtual bank və elektron broker. Bu kateqoriyaya xəbər, yayılma vasitəsi internet şəbəkəsi olan işgüzar və ixtisaslaşdırılmış informasiyaların istifadəçilərinin geniş dairəsini təmsil edən müxtəlif layihələri də aid etmək olar. Bundan başqa bu kateqoriyada internetdə reklam və hər şeydən əvvəl saytın reklam modelini qeyd etmək olar. Reklam modelinin həyata keçirərkən onda daimi, dəqiq segmentləşdirilmiş və ya maksimal geniş auditoriya formalaşdırmaq üçün veb-sayt yaradılır. Adətən belə resurslar portal adlanır. Portal saytda verilən informasiyanın və ya xidmət növünün genişlik və ya dərinliyini xarakterizə edir. Bu modelin uğurlu həyata keçirilməsini təmin etmək üçün əvvəlcə sayta istifadəçilərin cəlb olunması lazımdır. İstifadəçilərin saytda keçirdikləri vaxtı uzatmaq, onları saytın aktiv həyatına cəlb olunması (müzakirələr, sorğular, müsabiqələr yolu ilə) vacibdir. Reklam modeli ilə yanaşı bu kateqoriyaya internetdə reklam bazarında vasitəçilik xidmətləri göstərən biznes-modeli də daxildir. Qeyd olunan hər bir biznes-model biznes növünün ixtisaslaşdırılması və xüsusiyyətlərindən çıxış edərək tərtib olunmuşlara bölünə bilər. Bundan başqa bir sayt eyni zamanda müxtəlif biznes-modelləri realizə edə bilər.

Müasir tendensiyalardan biri internetdə mövcud biznesə dəstək modeli ilə yeni biznes-modellərinin birləşməsidir. Təcrübə göstərir ki, belə şirkətlər böyük etibarlılıq və sabitlik ehtiyatına malik olur və diversifikasiya yaranmış problemləri həll etməkdə onlara kömək olur.

Elektron biznes sisteminə keçidin şirkət üçün marketing məqsədlərinin aşağıdakı əsasları vardır:

1. Brendin möhkəmləndirilməsi. Şirkətin veb-sayt yaratmaqda əsas məqsədlərindən biri şirkətin zamanla ayaqlaşmasını nümayiş etdirməkdir. Marketing müəssisələri bunu brendin möhkəmləndirilməsi adlandırır. Brend – şirkət haqqında mövcud və eyni zamanda potensial müştərilərin şüurunda formalaşan təsəvvürlərdir. Saytın istənilən aspekti sənədləşmənin keyfiyyəti, tərtibatın aydınlığı, güvənlik və səriştəlilik hissi, yükləmə vaxtı və s. kimi aspektlər şirkətin nüfuzuna dəlalət edir. Əsas məqsəd səhifəyə baş çəkəndən sonra istifadəçidə şirkət haqqında xoş xatirə qalsın və o şirkətlə əlaqə qurmaq istəsin. Şirkətin brendinin nüfuzu həm də müştərinin ona qarşı hissi etdiyi etibardır. Bu məsələdə universal resept yoxdu. Bü gün rəqabətə davam gətirmək

üçün professionalların köməyindən istifadə etmək lazımdır. Öz qarşınıza qoyduğunuz məqsədlər işərisində brendin nüfuzu məsələsi ön planda olmalıdır. Bu, uğurlu satışın zəmanətidir. Belə ki, şirkətin nüfuzu müştərinin etibarına təsir edir. Əgər şirkət bu məsələdə uğur qazana bilməsə, digər məsələlərdə də uğursuz olacaq.

2. Yeni müştərilər qazanmaq. Biznes-model imkanlarından biri yeni müştərilər qazanmaq və satışı stimullaşdıran informasiyanın çatdırılması üçün internetdən istifadə olunmasıdır. Sövdələşmə özü gələcəkdə telefon, elektron poçt vasitəsilə və ya şəxsi görüş zamanı bağlana bilər. Bir çox böyük olmayan şirkətlər uğurla bu modeldən istifadə edirlər. Müştəri axtarışının əsas aləti müştərinin şirkətin web-saytından tapa biləcəyi əlaqə formasıdır. “Mail to” müştərilərə şirkətə elektron məktub yazmaq imkanı verir. Buna qarşılıq olaraq yaxşı tərtib olunmuş internet-anket dərhal potensial müştərini seçmək və ona uyğun cavab verilməsini təmin edir. Satışda daha çox uğur qazanmaq üçün web-saytda müştəriyə qərar qəbul etməkdə lazım olan daha çox faydalı informasiya yerləşdirmək lazımdır. Əgər potensial müştəri ona lazım olan informasiyanı veb-saytda tapa bilmirsə, onda o, axtarışı internetdə davam etdirəcək və digər rəqib şirkətin veb-saytında tapacaq. Şirkət haqqında İnternetdə informasiya o qədər dolğun və cəlbədicə olmalıdır ki, potensial müştəri bununla tanış olmaq istəsin. Daha çox şirkətlər təqdim olunmuş ixtisaslaşdırılmış və personallaşdırılmış informasiyanı avtomatlaşdırmaq üsulunu tapır və sövdələşməni internet vasitəsilə sənədləşdirir.

3. Gəlirlərin əldə olunması. Saytda şirkətin istehsa etdiyi məhsul və xidmət haqda məlumat verən on-layn şirkət ola bilər. Bu da biznesin həyata keçirilməsinin adekvat strategiyasıdır. Lakin son nəticədə hər bir şirkətin əsas fəaliyyət aspekti istər İnternet, istərsə də digər vasitələrlə gəlir əldə etməkdir.

İnternet vasitəsi ilə gəlir əldə etməyin 3 yolu var:

Satışdan əldə olunan gəlir. İnternet vasitəsi ilə ticarət gəlir əldə etməyin yeni yolu deyil, daha doğrusu, xərclərə qənaət etməyə imkan verən yeni gəlir kanalıdır. İnternetin əsas üstünlüklərindən biri şirkətin fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılan bazardan kənara çıxmaq imkanının olmasıdır. Əgər şirkət internet vasitəsi ilə məhsul və ya xidmət sata bilirsə, onun üçün müştərinin yaşadığı yerin əhəmiyyəti yoxdu. Bu zaman bütün dünya “satış bazarı” olur. Bu zaman məhsul və ya xidmət satışından əldə olunan gəlir təyin olunmuş fasilə və ya hesab-faktura və alışı sifarişin əsasında təsbit olunmuş transaksiya məbləği ilə ödənilən transaksiya komissiyası kimi yığılır. Sayt sahibləri əsas gəliri İnternet vasitəsilə müxtəlif xidmətlər göstərməklə, ya birbaşa internet vasitəsilə, ya da on-layn rejimdə əldə edirlər. Buraya elektron nəşrlərə abunə, şifrə ilə mühafizə olunan informasiyaya giriş, vergi deklarasiyasının hazırlanması və s. daxildir.

Reklamdan əldə olunan gəlir. İlkin və daha geniş yayılmış gəlir əldə etmək üsulu reklam yerləşdirilməsidir. Ticarət veb-saytlarının sayı internet-reklama olan tələbdən daha tez artır və bu, reklam yerləşdirilməsinin dəyərinin

düşməsinə gətirib çıxarır. Sayta daxil olan istifadəçinin sayını artırma biləcək keyfiyyətli tərtibat əsaslı xərclər tələb edir.

Digər şirkətlərin saytlarındakı linklərdən əldə olunan gəlir. Bu linklərdən gəliri sayta daxil olanları digər resurslar barədə məlumatlandırmaqla əldə etmək olar. Nəticədə onlar alış-veriş edirlər, işə düzəlirlər, kurslara yazılırlar və s. bəzən bunu “fəaliyyət dəyəri” adlandırırlar. Partnyor proqramları çərçivəsində digər təşkilatlara aid olan linklər arasında sərhəd olduqca açıqdır. Hər iki halda sayt digər şirkətin bazarına kömək edir. Lakin buna görə ödəmə hər hadisədə müxtəlif cür formalaşır. Ən geniş yayılmış link proqramlarından biri partnyor proqramlarıdır. Adətən sayt sahibi partnyorluq üzrə xidmətləri təmin edən topdan satıcı və ya üçüncü tərəf ilə razılaşma imzalayır. Bu razılaşmada kimsə partnyor saytın linkindən istifadə edərək alış etsə, bu zaman həmin sayt alış qiymətinin 3-15% və daha artığı həcmində komissiya faizi əldə edəcək.

Gəlirin çox olması üçün sayta çox istifadəçi daxil olmalı və alış-veriş etməli, sayt xüsusi insan qruplarına istiqamətləndirilməlidir. Topdan ticarət satıcıları üçün partnyor proqramları vasitəsilə müştəri cəlb edilməsinə çəkilən xərclər banerin fiksasiya olunmuş miqdarından aşağıdır. Partnyor proqramını istifadə etməklə topdan ticarət satıcısı yalnız baş tutmuş alış üçün ödəmə edir. Müştərinin cəlb olunmasına şəkildən xərc baner reklamının qiymətinin 10%-dən azdır. Buna görə də partnyor proqramları çox güman ki, ticarət edən şirkətlər üçün əsas reklam yerləşdirmək vasitəsi olacaq və saytın sahiblərinin daha çox uyğun gələn proqramı seçmək imkanı yaranacaqdır. Elektron biznes modelinin daha uğurlu həyata keçirilməsi üçün gəlir əldə etmənin bir neçə mənbəsini birləşdirmək lazımdır.

Xərclərin azaldılması. Geniş yayılmış elektron ticarət əsasən sahibkarlıq xərclərinin azaldılmasına əsaslanır və bir çox ənənəvi şirkətlər əsaslı şəkildə öz xərclərini azalda bilir (əsas işgüzar əməliyyatlarını internetə yerləşdirməklə). İnternetdə istifadə zamanı xərcləri azaltmaq üsulları aşağıdakılardır:

1. Həyətə çəkilən xərclər. İnternetdə istifadə zamanı vaxta qənaət olunur. İnternet-mağazalarda müştərilər satıcı olmadan ticarət edirlər. Buna görə də bu sahədə də böyük xərcə ehtiyac yoxdur. Bununla eyni vaxtda şirkətə digər ixtisas üzrə bacarıqlı şəxslər lazımdır.

2. Reklam xərcləri. İnternet bir sıra şirkətlərə reklam xərclərini azaltmağa imkan verir. İnternetdə reklam yaratmağın və reklam xidmətinin maya dəyəri on-layn mühitindəkinə nisbətən ucuzdu, auditoriyanı idarə etmək isə daha dəqiqdir. Hal-hazırda alış-veriş agentlərinin çoxu internetin köməyinə müraciət edir. Özünü bazarda təsdiq etmiş məhsulun istehsalçısı olan şirkətlər üçün reklam xərcləri elə də bahalı deyil. Çünki, müştəri informasiyanı internetdə on-layn rejimdə asanlıqla tapır. Lakin, İnternetə yeni çıxmış bir sıra şirkətlər reklamın və tələb olunan xərclərin rolunu düzgün qiymətləndirmirlər. Əgər axtarış sistemləri lazımı müştəri axınıni təmin etmirsə, onda müştəriləri

toplamaq lazımdır (internetdə reklam yerləşdirməklə, çapda, reklam lövhələrində). Reklam materiallarının və kataloqların çapına və çatdırılmasına çox vəsait və vaxt tələb olunur. İnternet böyük həcmli informasiyaları pulsuz olaraq yaymağa imkan verir. Bir çox şirkətlər internetdə öz kataloqlarını yerləşdirirlər və dövri olaraq ona əlavələr edirlər. Digərləri internetdə reklam materialları yerləşdirirlər. İnternetdə mətn və ya qrafik təsvir yerləşdirmək üçün onların hazırlanmasına vəsait və vaxt sərf etmək lazım gəlir. Lakin, sonradan bu məlumatlardan istifadə üçün elə də xərc tələ olunmur. İnternetdə informasiyanı təzələmək də asandır, xüsusilə saytlarda.

3. Satış şəbəkəsinin yaradılmasına çəkilən xərc. Elektron ticarətin əsas üstünlüyü müştəri və partnyorlarla işi sifarişin avtomatlaşdırılmasını təmin edən və məhsulu ehtiyatda saxlayan avtomatlaşdırılmış sistemin yaradılmasıdır. Belə sistem distribusiyaya xərclərini azaltmağa imkan verir.

4. Marketing informasiyasının alınmasına çəkilən xərclər. Anketləşdirmə, sorğu və s. Proseslərin aparılması avtomatlaşdırıldığından lazım olan informasiyanın yığılması və işlənməsinə çəkilən xərclər xeyli azalıb.

5. Daxili rabitə xərcləri. Müşavirələrin, ezamiyyətlərin, lazım olan informasiyanın axtarışına sərf olunan vaxtın, telefon danışqlarının müddətinin və sayının azaldılması iş vaxtına qənaət etməyə və işi daha effektiv etməyə imkan verir.

6. Xarici partnyor və istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqələrə çəkilən xərclər. Tələb olunan informasiya internet vasitəsilə avtomatlaşdırılmış rejimdə, ofis-menecerlərin iştirakı olmadan həyata keçirilir. Bu da beynəlxalq danışqlar və səfərlərə çəkilən xərcləri azaldır.

7. Ofis yerlərinin icarəsinə çəkilən xərclər. Anbar yerlərinin icarəsi, ticarət meydançalarının icarəsindən daha ucuzdur. Tele iş prinsipi ofis yerlərinin icarəsinə çəkilən xərcləri azaldır.

8. Məhsul və xidmətlərin alınmasına çəkilən xərclər. Real rejimdə yerində ödəniş və hətta məhsulun çatdırılmasını təmin edən alqı prosesi bu prosesin həyata keçirilməsinə çəkilən xərcləri azaldır.

9. İnternet-şirkət yaratmağa çəkilən xərclər. İnternet-şirkətin yaradılmasını off-layn mağazın yaradılması ilə müqayisə etsək, sözsüz ki, üstünlük internet-şirkətdə olacaq. Bundan başqa internetin şirkətlərə pula qənaət etməyə imkan verən digər üsulları da var. Sayt yaratmaqda əsas məqsəd biznesin həyat keçirilməsinə çəkilən xərcləri azaltmaq olmalıdır. Şirkət üçün məhz bu məqsəd digər məqsədlərdən üstün olmalıdır.

10. Məhsul və xidmətlər. Məhsul satışının və xidmət göstərilməsinin İnternet vasitəsilə on-layn mağazalarda, İnternet-auksionlarda, B2B elektron ticarət meydançalarında həyata keçirilməsi məhsul və xidmətlərin geniş spektrdə adlandırılmasını özündə birləşdirir. İnternet şirkətdən “Biznes-biznes” (B2B) sxemi əsasında və istehlakçı bazarına “biznes-iستهlakçı” (B2C) sxemi əsasında çıxması üçün istifadə olunan fəaliyyəti daha effektivdir.

Elektron biznes özündə biznes təşkilatının müxtəlif formalarını birləşdirir. Ən geniş yayılmış forması maliyyə internet xidmətləridir. Maliyyə internet xidmətləri: -internet bankçılıq (e-banking), internet treyding, internet sığorta, informasiya (axtarış sistemlərinə giriş), elektron kataloqlar, elektron poçt və internet-telefonlaşmadır. İstənilən elektron biznes o vaxt başlayır ki, istifadəçi kompyuterdən uzaqlaşmadan ticarəti həyata keçirə bilsin. Adətən sifariş mərhələsindən əlavə buraya ödəmə və çatdırılma mərhələləri də aiddir.

Hal-hazırda internet bir neçə ödəniş vasitəsi təklif edir. Öz həyatlarını bank kartları olmadan təsəvvür etməyən ABŞ və Qərbi Avropa əhalisi üçün kart vasitəsilə ticarətin İnternetə keçməsi tam təbiidir. Standart ödəmə vasitələrindən başqa EDİ (məlumatların elektron mübadiləsi) və elektron pullar sistemləri də mövcuddur. İri şirkətlər artıq çoxdan EDİ sistemindən istifadə edir. Lakin həyata keçirilmənin dəyərinin yüksək olması onu kiçik müəssisələr üçün əlçatmaz edir. Müştəri plastik kartlar, elektron çeklər, rəqəmsal pullar (digital cash) və hətta ödəmə məbləği bir neçə sent olduqda mikropullardan (microcash) istifadə edə bilər. Elektron ödəniş sisteminin ənənəvi ödəniş sistemindən fərqi ondadır ki, bütün proses əvvəldən axıra kimi rəqəmsal formada həyata keçirilir.

Elektron ödəmənin yenidən işlənməsindəki bir çox proseduralar adi supermarketlərdə istifadə olunanlarla (POS – point of sale) oxşardır. Lakin alqı prosesi sifarişçinin şəxsi kompyuteri və Web- serverindən həyata keçir. Bundan sonra transaksiya olur (bank sanksiyası və sifarişin yoxlanılması). Sonuncu addım internetin köməyi ilə bank terminalı ilə əlaqələndirilən şlüzdən keçir.

İnternet vasitəsilə həyata keçirilən sövdələşmələrin çoxu beynəlxalq təcrübədə sinifləşdirilmiş MO/TO (Mail order/telephone order) tipli sövdələşmələrə aiddir. Kart nömrəsini internetdə almaqla MO/TO sövdələşmələrini rəsmiləşdirən zaman məhsulu çatdırarkən satıcının müştərinin kimliyini müəyyən etmək imkanı yaranır. Kart ticarəti alıcının kimliyinin təyin edilməsini zəruri edir. Çünki çatdırılma xidməti məhsulun məhz sifarişçiyə çatdırılmasına məsuliyyət daşıyır. Tam ölçüdə bu qaydalara riayət etmək şəbəkədə mümkün deyil. İnternet-mağaza yalnız kartın avtorizasiyasını (ödəniş etmək qabiliyyətliliyinin yoxlanılması) həyata keçirə bilər. Kart təqdim olunan zaman ondakı məlumatlar proses mərkəzinə ötürülür, sonra oradan kartın ödəniş qabiliyyətliliyi haqda cavab gəlir və pul çıxarmaq prosesi həyata keçirilir. Kartın sahibi razı olmadığı halda proses dayandırıla bilər. Kart ödəmə sisteminin qaydalarına görə vəsaitlər əməliyyatı aparan mağazindən razılıq çıxılır. Bu halda mağazın alqı prosesinin baş verməsini sübut etməlidir, axı satıcıda çekin altında imzası və digər sənədlər qalır. İnternetdə virtual məhsul ticarətində bu cür sənədlər qalmır. Əsas xərcləri satıcı ödəyir və onları müxtəlif sığorta fondlarından kompensasiya etmək məcburiyyətində qalır. Bu da şəbəkə vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatın dəyərini və riskini artırır və İnternetin şirkət üçün cəlbediciliyini azaldır. Bütün bunlar hazırkı ödəniş sistemi və mağazın ilə xidmət

göstərilən coğrafi regiona xidmətə gətirib çıxarır. Bundan əlavə kimsə şəbəkə qrafikini izləyə, ötürülməni ələ keçirə və ya fırıldaq satıcı kartın şifrələnməmiş nömrəsini qeyri-qanuni yolla pul əldə etmək üçün istifadə edə bilər. İnternet vasitəsi ilə informasiya ötürülməsini təmin etmək və əməliyyatların riskini azaltmaq üçün kart haqqında məlumatların ötürülməsini SSL (secure sockets layer) protokolu əsasında həyata keçirmək olar. Bundan əlavə bu cür protokoldan istifadə sertifikatı beynəlxalq nüfuza malik şirkət, məsələn, RSA Data Security, Thawte, Verisign tərəfindən verilməlidir. SSL protokol sertifikatına dəstək sayt sahibindən ildə 300-600 ABŞ dolları xərc tələb edir. Bundan əlavə qaydalar sayt sahibinin işgüzar nüfuzunu təsdiq edən əlavə informasiyanın verilməsini tələb edir. Ödənişlərin kredit kartı əsasında aparılması hələ əməliyyatların aparılmasında həmahənglik əldə etməlidir. Müxtəlif tərtibatçıların proqram təminatlarının birgə fəaliyyət göstərə biləcəyi vahid standart labüddür. Bu, ümumdünya şəbəkəsində kredit kartlarından geniş istifadə etməyə imkan yaradacaq. Ödənişlərin sadə üsulla kartdan İnternetə ötürülməsindəki çatışmazlıqlar şəbəkədə yeni hesab metodlarının yaradılmasını labüd edir. İnternet vasitəsilə ödəniş vasitələrini şərti olaraq 2 növə ayırmaq olar: Hesabın internet vasitəsilə idarə olunması və Elektron pulların buraxılışı və onlardan ödəmə vasitəsi kimi istifadə.

Birinciye internet vasitəsilə işləyən bank-müştəri sistemləri aiddir. Lakin bunlar yalnız ödəniş həyata keçirmək üçün hesab sahibinin şəxsi gəlişi və ya mühasibinin gəlişini əvəz edir. Qalan bütün əməliyyatlar adi bank ödəniş əməliyyatı kimi aparılır. Bank-müştəri sistemi satıcı-şirkətin rekvizitlərinin, məhsulun dəyərinin və ƏDV-si göstərilmiş hesab üzrə yekun məbləğinin sərgilənməsini təmin edir. Hazırkı sistem şirkətin valyuta hesabının mövcudluğu və ya xarici nümayəndəliyə asanlıqla beynəlxalq səviyyəyə çıxmağa imkan yaradır. Maneə yalnız real məhsulun xarici alıcıya ötürülməsi zamanı sərhəddən keçərkən onun dəyərini artması zamanı yarana bilər. Bank-müştəri sistemi ötürülən informasiyanı mühafizə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir.

İnternet banking. E-ticarət ilə alqı-satqı əməliyyatlarından ilk dəfə olaraq 1995-ci ildə istifadə edilməyə başlandı. 1997-ci ildə e-ticarətin satışı 26 milyard dollar səviyyəsinə qalxdı. Hal-hazırda e-ticarətin həcmi ildə 2,5 trilyon dollar təşkil edir. E-ticarətin 60%-i ABŞ-da, 30%-i Avropada və 10%-i isə Asiyada gerçəkləşir. İnternet Bank-İnternet şəbəkəsinə qoşulmuş kompüterdən istifadə edilərək və banka müraciət etmədən şəbəkədaxili sistem vasitəsilə müştəri kart-ödəniş kartlarını idarə edə bilər. İnternet Bank xidmətlərindən istifadə olunması hesab sahibinə nəzarət üzrə geniş imkanlar yaradır, bu isə, öz növbəsində müştəri üçün vəsaitlərin istifadəsində təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elektron bankçılığının genişlənməsinə səbəb olan faktorlar aşağıdakılardır:

1. Əməliyyatların sürətinin artması;

2. Müştərilərə daha yaxşı xidmətin göstərilməsi;
3. Fərdlərin iş məqsədi ilə əllərində tutduqları pulları banka çəkməklə iqtisadiyyata əlavə fondun təmin olunması;
4. Xərclərin azaldılması;
5. Bazar paylarının artırılması ;
6. Digər banklarla və beynəlxalq bankçılıq sahəsində rəqabət şərtlərinə uyğunlaşması.

İnternet bankçılıq vasitəsi ilə həyata keçirilən əməliyyatlar aşağıdakılardır:

1. hesab üzrə balansın yoxlanılması;
2. digər kart hesabına pul vəsaitinin köçürülməsi;
3. kommunal xidmətlər üzrə ödənişlərin həyata keçirilməsi;
4. həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında çıxarışın əldə edilməsi;
5. sığorta xidməti üzrə ödənişlərin aparılması;
6. mobil telefon operatorları üzrə ödənişlərin aparılması və s.

İnternet və mobil bankçılıq xidmətlərinin üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. vaxta qənaət etməklə ümumi xərclərin azaldılması;
2. ölkədə və ölkədənənar istənilən yerdə internetə daxil olaraq sistemlə sərbəst interfeysin yaradılması imkanı;
3. xidmətdən istifadənin əlverişliliyi;
4. bu xidmətlərdən yararlanaraq fiziki olaraq banka getmək stresindən, növbələr gözləmək və bürokratik əngəllərdən uzaqlaşmaq imkanı.

İnternet mağazasında ödəniş həyata keçirilərkən diqqət ediləcək xüsusiyyətlər aşağıdakılara diqqət etmək lazımdır:

1. məhsul və xidmətlərini əldə edəcəyiniz internet mağazası etibarlı reputasiyaya malik olmalıdır;
2. internet mağazası real ünvana və telefon nömrəsinə malik olmalıdır;
3. internet-mağazasının məhsulun çatdırılması şərtləri, zamanət müddəti, malın geri qaytarılması imkanı, əlavə xərclər və s. haqqında təklif və məlumatlarının tam və həqiqiliyinə əmin olunmalıdır;
4. internet mağazasının veb sahifəsində müştərilər haqqında məlumatların ötürülməsi və bu məlumatların necə qorunması üzrə təhlükəsizlik məlumatları öz əksini tapmalıdır;
5. xidmətlərindən istifadə edilən internet mağazasının məlumat təhlükəsizliyi sistemindən istifadə etməsindən əmin olunmalıdır. Belə ki, ekranda göndərilən məlumatların göndərilmə zamanı qorunacağını görmək olar (məsələn, aşağıda açar simvolu görə bilərsiniz). Həmçinin sahifənin elektron ünvanı

İnternet üzərindən əməliyyatlar həyata keçirilərkən təhlükəsizlik tədbirləri aşağıdakılardır:

1. şəxsi identifikasiya məlumatları, bank hesabı və ya ödəniş kartı haqqında məlumatlar, məsələn, PIN-kod, ödəniş kartının istifadə müddəti, kredit limiti və s. haqqında məlumatlar açıqlanmamalıdır;
2. əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı ancaq bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş müəyyən limitə malik olan ödəniş kartlarının (məsələn, virtual kartlar) istifadə edilməsi məqsəduyğundur;
3. təqdim etdiyi xidmətlər baxımından artıq tanınmış olan və təhlükəsiz hesab olunan təşkilatların internet səhifələrindən istifadə edilməlidir;
4. xidmətlərindən istifadə olunan internet səhifələrinin həqiqiliyindən əmin olunmalıdır, çünki fırıldaqçılıq əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün oxşar səhifələr yaradıla bilər;
5. ödəniş kartı və ya şəxsi identifikasiya haqqında məlumatların açıqlanmasını tələb edən e-mail və zənglərə, hətta bankdan və ya polisdən olduqlarını təkid etsələr belə, yüksək şübhə ilə yanaşılmalı, bu cür məktublarda qeyd edilmiş web səhifələrə daxil olunmamalıdır. Çünki onlar heç bir zaman bu məlumatları bu üsulla almırlar;
6. şəxsi identifikasiya məlumatlarının, bank hesabı və ya ödəniş kartı ilə bağlı məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə əməliyyatlar şəxsi kompyuter vasitəsilə həyata keçirilməlidir;
7. internet şəbəkəsi ilə əməliyyatlar digər kompyuter vasitəsilə həyata keçirildikdə, əməliyyat başa çatdıqdan sonra şəxsi identifikasiya məlumatları, bank hesabı və ya ödəniş kartı ilə bağlı məlumatların yaddaşda saxlanılmaması təmin edilməlidir;
8. səlahiyyətsiz əməliyyatlar nəticəsində bank hesabı üzrə pul vəsaitlərinin azalmasında şübhə yarandığı zaman emitent dərhal məlumatlandırılmalıdır.

XI FƏSİL. BANK SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ TƏRKİBİ, PUL VƏSAİTLƏRİNİN HƏRƏKƏTİ VƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ

11.1. Banklarda mühasibat uçotunun əsas vəzifələri

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun təşkili və aparılması qaydalarını müəyyən edir.

Banklarda mühasibat uçotunun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. bankın fəaliyyəti, aktivləri, öhdəlikləri və kapitalın vəziyyəti haqqında maliyyə hesabatlarının daxili istifadəçilərinə - rəhbərliyə, təsisçilərə, bankın iştirakçılarna (payçılarna, səhmdarlarına) habelə xarici istifadəçilərə - investorlara, kreditorlara, nəzarət və dövlət orqanlarına, maliyyə hesabatlarının digər istifadəçilərinə dolğun, tam, düzgün və təfsilatı ilə məlumatların təqdim olunması;

2. aparılan bütün bank əməliyyatları haqqında, tələb və öhdəliklərin mövcudluğu və bank tərəfindən istifadə olunan maddi və maliyyə resursları haqqında ətraflı, tam və düzgün uçotun aparılması;

3. bankın aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti, nağd pul və digər qiymətlilərin saxlanması, əmək resurslarının, xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərin səmərəli istifadəsi, habelə bank tərəfindən aparılan digər əməliyyatlar üzrə nəzarətin təmin olunması.

Banklarda mühasibat uçotu MHBS-ə əsasən müəyyən olunmuş prinsiplərə - hesablama metodu, fasiləsizlik, şəffaflıq (aydınlıq), əhəmiyyətlilik, etibarlılıq və müqayisəlilik prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir.

Bank bütün əməliyyatlarının, aktivlərinin və öhdəliklərinin mütəmadi olaraq inventarizasiyasını aparmalı və nəticələri tam şəkildə mühasibat uçotu hesablarında əks etdirməlidir. Bank tərəfindən aparılmış əməliyyatlar aid olduğu hesabat dövründə tanınmalı və bankın gündəlik balansında əks olunmalıdır. Hesabat dövrünün əvvəlinə olan balans və balansdankənar hesabların qalıqları əvvəlki dövrün sonuna olan qalıq məbləğlərinə uyğun olmalıdır.

Mühasibat uçotunun aparılmasında bank aşağıdakıları təmin etməlidir:

1. bankın və müştərilərin pullarının və maddi qiymətlilərinin qorunmasını;

2. hesabat dövrü ərzində həyata keçirilən əməliyyatların, aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsinin əks olunmasını təmin edən uçot siyasətinin dəyişilməz olaraq qalmasını;

3. hesabat dövrü ərzində bankın bütün əməliyyatlarının, habelə aktivlərin və öhdəliklərin inventarizasiya nəticələri də daxil olmaqla uçotda tam şəkildə əks olunmasını;

4. hesablama metoduna uyğun olaraq gəlir və xərclərin aid olduğu hesabat dövrünə aid edilməsini;

5. kapital qoyuluşları üzrə uçotun və xərclərin uçotunun bir-birindən fərqləndirilməsini.

Bankın mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına, qanunvericiliyə riayət olunmasına bank rəhbərliyi məsuliyyət daşıyır. Bank rəhbərliyi mühasibat uçotunun düzgün aparılması üçün zəruri şərait yaratmalı, habelə uçot sənədlərinin və məlumatların rəsmiləşdirilməsi və təqdim edilməsi qaydası üzrə bankın uçot siyasətinin tələblərinin uçota aidiyyəti olan bütün bölmələr, xidmətlər və işçilər tərəfindən yerinə yetirilməsini təmin etməlidir.

Banklarda mühasibat uçotunun aparılmasına bankın baş mühasibi başçılıq edir və o, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərir. Bankın baş mühasibi vəzifəsinə «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən olunmuş tələblərə cavab verən şəxs təyin edilir.

Bankın baş mühasibi qüvvədə olan qanunvericilik aktlarını, Mərkəzi Bankın normativ xarakterli sənədlərini, bankın daxili qaydalarını öz işində rəhbər tutur və MHBS-ə uyğun olaraq müəyyən olunmuş mühasibat uçotunun ümumi metodoloji prinsiplərə əməl olunmasına məsuliyyət daşıyır.

Baş mühasib aşağıdakıları təmin etməlidir:

1. bankın həyata keçirdiyi bütün əməliyyatlara, o cümlədən bankın özünün fəaliyyətinə aid əməliyyatlara nəzarəti və onların maliyyə hesabatlarında və Baş kitabda müvafiq uçot registrlərində əks etdirilməsini;

2. şəxsi hesablarda olunan düzəlişlərə nəzarət edilməsini;

3. mədaxil və məxaric hesabları üzrə əməliyyatların aparılmasına nəzarət edilməsini;

4. bankın rəhbərliyinə mühasibat uçotu məsələlərinə dair operativ məlumatın verilməsini;

5. müəyyən olunmuş müddətlərdə maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsini;

6. bankın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin həyata keçirilməsini (digər bölmələr və xidmətlərlə birlikdə).

Baş mühasib gündəlik olaraq aşağıdakıları yoxlamalıdır:

1. kassa əməliyyatlarının yekununu;

2. gündəlik balansı və dövriyyə məlumatlarını;

3. bank sənədlərinin, şəxsi hesabların, yoxlama cədvəllərinin, habelə hesabatların düzgün formalaşdırılmasını və saxlanmasını.

Baş mühasib bank rəhbərliyi ilə birlikdə mal və qiymətlilərin, pulların mədaxil və məxarici üçün əsas olan sənədləri, habelə hesablaşma sənədlərini imzalayır. Göstərilən sənədlər baş mühasibin imzası olmadıqda etibarsız sayılır.

və icraya qəbul edilmir. Bank rəhbərliyi ayrı-ayrı uçot sahələri üzrə sənədləri imzalamaq hüququnu yazılı sərəncamla digər müvəkkil şəxslərə verə bilər.

Təşkilatçılıq və nəzarət funksiyalarını icra edən bankın rəhbərləri müvəqqəti olaraq işdə olmadıqda baş mühasib onların vəzifələrini, habelə mühasibat əməliyyatlarının bilavasitə yerinə yetirilməsi üzrə vəzifələri həyata keçirə bilməz.

Mühasibat xidmətinin təşkili. Banklarda mühasibat xidmətinin işi, mühasibat bölməsinin (departamentinin, idarəsinin) yaradılması, ixtisaslaşdırılmış şöbələrin təşkil edilməsi, işçilərə əməliyyatçı hüquqlarının verilməsi prinsipi əsasında təşkil edilir.

Mühasibat bölməsinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. mühasibat işinin, sənəd dövriyyəsinin, pul və qiymətlilərin saxlanması, aparılan əməliyyatların qanuniliyinə və bankın müştərilərinə xidmət üzrə bankdaxili nəzarətin düzgün və səmərəli təşkil edilməsi;

2. xarici valyutada aparılan əməliyyatların mühasibat uçotunun və bu əməliyyatlara nəzarətin düzgün təşkil edilməsi;

3. mühasibat uçotu üzrə bankın daxili audit və digər yoxlamaları zamanı müəyyən edilmiş nöqsanların aradan qaldırılmasına nəzarətin həyata keçirilməsi;

4. kreditor borcların ödənilməsi və debitor borcunun tutulması, habelə yaranmış zərərin silinməsi prosesinə nəzarətin həyata keçirilməsi və bu məbləğlərin maliyyə hesabatlarında əks olunması barədə rəyin hazırlanması;

5. uçot və əməliyyat məsələləri üzrə müştərilərin şikayətlərinə baxılması;

6. bankın maliyyə hesabatının yoxlanılması və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatının tərtib olunması;

7. mühasibat uçotu üzrə müvafiq kadrların hazırlanması, onların ixtisas və biliklərinin, iş təcrübəsinin təkmilləşdirilməsində iştirak edilməsi.

11.2. Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan elementlər və uçot siyasəti

Bankçılığın təməl prinsipi aşağıdakılardır: likvidlik, təhlükəsizlik və mənfəət. Bankçılıqda likvidlik bir bankın minimum zərər ilə, ola biləcək əmanət çəkimlərini ödəyəbilmə və eyni anda bazarın kredit ehtiyacını qarşıya bilmə gücüdür. Bankçılıqda təhlükəsizlik, kapitalın yetərli və bank aktivlərinin keyfiyyətliyi əsas şərtlərdən biridir.

Bank kapitalının yetərli olması əmanətçilərin banka olan güvənini, bankın kredit müştərisinin keyfiyyəti isə bankın təhlükəsizliyini təmin edir.

Bankların mənfəəti, kredit müştərisindən aldığı faiz ilə əmanətçiyə ödədiyi faiz arasındakı fərkdir. Bazar prinsipləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən və biznes quruluşu olan bankların ən son məqsədləri, təhlükəsizlik və likvidliyi

arasında optimallığı təmin edərək bankın mənfəətini maksimizə etməkdir. Ancaq bu üç prinsipin bir-biri ilə uyğunlaşmamağı da bir həqiqətdir.

Bank menecmentinin məqsədi gəlirliliyi maksimuma çatdırmaq və riskləri minimuma endirməkdir. Bir bankın ən təməl məqsədi, aktiv və öhdəliklərini sabit və yüksək bir xalis faiz marjasında saxlayaraq idarə etməkdir. Banklar aktiv – öhdəlik mövqelərini idarə edərək sahibləri üçün qazanc istehsal edirlər. Bankın təməl gəliri çeşidli aktiv maddələrindən qazandığı faiz gəliridir. Bu faiz gəliri qiymətli kağız gəlirləri və bankçılıq xidmət gəlirləri tərəfindən təməllənir. Bankın əsas xərcləri isə əmanətlər üçün ödədiyi faiz xərcləridir. Əmanətin miqdarına və strukturuna ən önəmli təsir edən ünsür müştərinin sədəqətidir.

Bankın uçot siyasəti - bank tərəfindən maliyyə hesabatlarının hazırlanıb təqdim edilməsi üçün qəbul olunmuş konkret prinsiplər, əsaslar, şərtlər, qaydalar və təcrübədir. Bankın uçot siyasəti maliyyə hesabatlarına tətbiq edilən bütün uçot Qaydalarına uyğun olmalı və aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir¹⁰:

1. qərar qəbul edilməsində istifadəçilərin ehtiyacları üçün münasib olmalıdır;
2. etibarlı olmalıdır. Belə ki, bu siyasət:
 - bankın maliyyə vəziyyətini və nəticələrini dəqiq şəkildə təqdim edir;
 - hadisə və əməliyyatların yalnız hüquqi formasını yox, həmçinin iqtisadi məzmununu əks etdirir;
 - neytraldır;
 - hərtərəflidir;
 - istənilən mənada tamdır.

Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan elementlər - aktivlər, öhdəliklər və kapital hesab olunur. Bu elementlər aşağıdakı qaydada müəyyən olunur:

1. Aktivlər - əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələr nəticəsində bank tərəfindən nəzarət edilən və gələcəkdə bank tərəfindən iqtisadi səmərə alınması gözlənilən vəsaitlərdir.

2. Öhdəliklər - əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələrdən yaranan və tənzimlənməsi bankdan iqtisadi səmərəyə malik vəsaitlərin əks-axınına gətirib çıxaran cari borclardır.

3. Kapital - bankın öz vəsaitləridir və bankın bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra onun aktivlərdə qalan payıdır.

Maliyyə hesabatlarında aktiv və öhdəliklər aşağıdakı qaydada təsnifləşdi-

10 Ətraflı: Azərbaycan Respublikasının bank sistemində maliyyə hesabatlarının tərtib və təqdim olunması Qaydaları

rilməlidir: tələb olunanadək və 1 ayadək; 1 aydan 3 ayadək; 3 aydan 6 ayadək; 6 aydan 1 ilədək; 1 ildən yuxarı.

Aktivlər. Aktivdə əks olunan gələcək iqtisadi səmərə banka aşağıdakı yollarla daxil olur:

1. aktiv, bank tərəfindən göstərilən xidmətlərdən ayrılıqda və ya digər aktivlərlə əlaqəli şəkildə istifadə olunduqda;
2. aktiv, digər aktivlərlə mübadilə olunduqda;
3. aktiv, öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə olunduqda;
4. aktiv, bankın sahibləri arasında bölüşdürüldükdə.

Bir çox aktivlər, məsələn, əsas vəsaitlər fiziki formaya malikdir. Lakin fiziki forma, aktivin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün əsas deyil, belə ki, patentlər və müəlliflik hüququ fiziki formaya malik olmamasına baxmayaraq, aktiv hesab olunur, çünki bank tərəfindən onlardan gələcəkdə iqtisadi səmərə əldə etmək gözlənilir və nəzarət olunur. Həmçinin mülkiyyət hüququnun olması da aktivin mövcudluğu üçün birincidərəcəli hesab edilmir. Belə ki, əgər bank əldə olunması gözlənilən mənfəətə nəzarət edərsə, icarə olunan əmlak da aktiv kimi tanınır. Bankın aktivləri əvvəlki dövrlərin əməliyyatları və digər hadisələr nəticəsində yaranır. Yaranmış xərclər və yaradılmış aktivlər arasında sıx əlaqə mövcuddur, lakin bunlar uyğun olmaya da bilər. Belə ki, bank xərc həyata keçirdikdə, nəzərdə tutulur ki, bu xərc gələcəkdə mənfəət əldə etmək məqsədi güdür, lakin bu o demək deyil ki, aktiv kimi tanınan obyekt yaranmışdır. Həmçinin müvafiq xərclərin istisna olması, maddənin aktiv kimi tanınmasına mane olmur və mühasibat balansında tanınma bilər.

Aktivlərin gəlirliliyi təhlildə istifadə edilən digər bir əmsaldır. O, aktiv portfelinin səmərəliliyini qiymətləndirir və bankın məruz qaldığı risk dərəcəsinin və əldə edilən fəaliyyətinin nəticələrinin ən yaxşı göstəricisidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əmsalın göstəricisi cari ildə yüksək ola bilər, lakin eyni zamanda kredit portfelinin keyfiyyətinin aşağı olması səbəbindən, növbəti ildə keçən ilə nisbətən çox aşağı düşə bilər. Bu səbəbdən, əmsalın göstəricilərini bir neçə il üzrə müqayisə etmək daha məqsədəuyğundur. Bəzi banklar Aktivlərin Gəlirliliyi əmsalını iki cür hesablayırlar: biri cəmi aktivlərə, digəri isə məhsuldar aktivlərə görə (kredit və investisiya kimi gəlir gətirən aktivlər); və bunlar arasında müqayisə aparmaqla, qeyri-məhsuldar aktivlərin səviyyəsi haqqında məlumat əldə olunur.

Öhdəliklər. Öhdəliyin əsas xüsusiyyəti bankın borcunun olmasıdır. Öhdəlik - borcdur və ya müəyyən bir işi müəyyən şəkildə yerinə yetirmək və ya müəyyən şəkildə hərəkət etmək barədə verilmiş təminatdır. Öhdəliyin yerinə yetirilməsi aşağıdakı üsullarla həyata keçirilə bilər:

1. pul vəsaitlərinin ödənilməsi vasitəsilə;
2. digər aktivlərin verilməsi ilə;
3. xidmətlər göstərməklə;
4. bir öhdəliyin digəri ilə əvəz olunması vasitəsilə;

5. öhdəliyin kapitalla keçirilməsi vasitəsilə.

Öhdəliklər, həmçinin kreditorun hər hansı vəsait və ya əmlak üzərində öz hüquqlarının itirilməsi və ondan imtina etməsi kimi digər vasitələrlə də ödənilə bilər. Öhdəliklər keçmiş dövrlərin əməliyyatları (hadisələri) nəticəsində yaranır.

Banklar müxtəlif ödəmə müddətlərinə malik depozitlər və kreditlər verir. Banklar öz öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirmək iqtidarında olmalıdır. Əks təqdirdə, əmanətçilər arasında çaxnaşma yarana bilər və bu hal müştərilərin bankla apardığı əməliyyatlar zamanı vacib olan etibar azaldır. Məhz bu səbəbdən bank nəzarəti orqanları likvidlik məsələləri ilə əlaqədar banklara likvidlik əmsalları təyin etmişlər.

Kapital. Kapitalın qalıq kimi təyin olunmasına baxmayaraq, mühasibat balansında təsnifləşdirilməlidir. Belə təsnifləşdirmə bankda iştirak payı olan tərəflərin dividend alınması və ya kapitalın ödənilməsinə münasibətdə müxtəlif hüquqlara malik olma faktını əks etdirir. Mühasibat balansında göstərilən kapitalın məbləği aktivlərin və öhdəliklərin həcmindən asılıdır.

Kapitalın gəlirliliyi əmsalı kapitalın səmərəliliyini qiymətləndirir. Bu, investorlar üçün mühüm əmsaldır. Bir çox banklar kapitalın gəlirliliyi əmsalını planlaşdırırlar. Asanlıqla başa düşmək olar ki, potensial investor, risk səviyyəsi eyni olmaq şərti ilə, kapitalın gəlirliliyi yüksək olan banka investisiya qoymaqla daha maraqlı olacaq. Bəzi banklar kapitalın gəlirliliyi əmsalının vergidən əvvəl, digərləri isə vergidən sonra mənfəətə əsasən hesablayırlar. Vergidən sonra mənfəətin vergidən əvvəl mənfəətə nisbəti bankdakı vergi idarəetməsinin göstəricisidir. Bu da, həmçinin investorlar üçün mühüm əmsaldır.

11.3. Maliyyə fəaliyyətinin nəticələri

Mənfəət, bankın fəaliyyətinin effektivlik dərəcəsinin ölçüsü və ya investisiyalardan (səhmlərdən) daxil olan səmərənin ölçüsü üçün əsas kimi istifadə olunur. Mənfəətin ölçüsü ilə bilavasitə əlaqədar olan elementlər - gəlir və xərclərdir. Gəlir və xərclərin elementləri aşağıdakı kimi təyin olunur:

1. Gəlir – hesabat dövrü ərzində aktivlərin axıb gəlməsi və ya artması formasında və ya səhmdarların qoyuluşları ilə əlaqədar olmayan, kapitalın artmasına gətirib çıxaran öhdəliklərin azalması kimi təzahür edən iqtisadi səmərələrin artmasıdır.

2. Xərc – hesabat dövrü ərzində aktivlərin axıb getməsi, tükənməsi və ya səhmdarlar arasında paylanması ilə əlaqədar olmayan kapitalın azalmasına gətirib çıxaran öhdəliklərin artması kimi təzahür edən iqtisadi səmərələrin azalmasıdır.

Gəlir. Gəlir anlayışına, daxil olan pul vəsaitləri və digər gəlirlər aiddir. Daxil olan pul vəsaitləri (mədaxil) bankın adi fəaliyyət prosesində yaranır və müxtəlif anlayışlarla, o cümlədən mükafatlar, faizlər, dividendlər, royalti və icarə haqqı adlandırılır. Digər gəlirlər, bu anlayışa cavab verən digər maddələri

ifadə edir və bankın adi fəaliyyəti prosesində yarana və yaranmaya bilər. Bu gəlirlər özlüyündə iqtisadi səmərələrin artımını təşkil edir və öz xarakterinə görə daxil olan pul vəsaitlərindən fərqlənir. Digər gəlirlər, məsələn, əsas vəsaitlərin realizə olunmasından yaranan gəlirlərdən ibarətdir. Gəlir anlayışına həmçinin realizə olunmamış gəlirlər, yəni bazar qiymətli kağızlarının yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan gəlir və ya uzunmüddətli aktivlərin balans dəyərinin artmasından yaranan gəlir daxildir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda belə gəlirlər tanınarkən ayrı-ayrılıqda təqdim olunur, çünki bu gəlirlər haqqında məlumatlar iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün faydalıdır. Müxtəlif növ aktivlər gəlir vasitəsilə əldə oluna və artırıla bilər. Buna misal olaraq, pul vəsaitlərini, debitor borcunu, təchiz olunmuş mallar və göstərilən xidmətlərin müqabilində alınan malları və göstərilən xidmətləri göstərmək olar. Gəlir öhdəliklərin tənzimlənməsi nəticəsində də yarana bilər.

Mədxil mühüm qiymət göstəricilərindən biridir. Əgər gəlirin miqdarına digər göstəricilərdən ayrıca baxılırsa, o zaman çətin ki, bankın maliyyə səmərəliliyi haqqında əsaslandırılmış nəticəyə gəlmək olar. Buna görə də, təhlil zamanı rentabellik əmsallarından istifadə olunur. Onlardan biri xüsusi olaraq şəxsi kapitalın rentabelliği (ROE), aktivlərin rentabelliği (ROA), xalis faizsiz marja, faizsiz marja, bankın əməliyyat gəlirinin xalis marjası kimi göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Xalis faizli marja (XFM) faizli spreadin bankın aktivlərinə nisbəti kimi nəzərə alınır. Faizli spread – bankın faizli gəlirləri ilə xərcləri arasındakı fərkdir. Xalis faizsiz marja (XFM) faizsiz spread ilə bank aktivləri məbləği arasındakı nisbət kimi müəyyən olunur. Faizsiz spread bankın faizsiz gəlirləri ilə faizsiz xərcləri arasındakı fərqə bərabərdir. Analoji olaraq bankın əməliyyat gəlirinin xalis marjası nəzərdə tutulur. Verilən əmsallar analitikə göstərəcəkdir ki, bankın menecer və əməkdaşları bank xərclərinin artım sürəti ilə müqayisədə gəlirlərin artım sürətinin saxlanması nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə təmin edirlər. Əlbəttə, daha əhəmiyyətli göstərici xalis faizli marjadır.

Bankların ümumi gəlirini aşağıdakı formada göstərə bilərik:

Ümumi gəlir = əməliyyat gəliri + qeyri-bank gəliri (qeyri-əməliyyat gəlirlər).

Bank aktiv gəlirliyinə təsir göstərən başlıca amil-marjadır. Marja-gəlirin yüzə neçə faizinin bankın əlində qalmasını göstərən göstəricidir.

Faiz tarifiinin dəyişkənlik riskinin təsir gücünü göstərmək üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə etmək olar: Xalis faiz gəliri = faiz gəliri - faiz məsrəfləri.

Ümumiyyətlə bankların əsas gəlir mənbəyi: kreditlərdən əldə etdikləri faiz, ən önəmli xərcləri isə əmanətə ödədikləri faizdir. Ancaq bankların digər fəaliyyətlərindən əldə etdikləri gəlirlər də bank mənfəətini artırma biləcək həcm-lərdədir. Banklar mənfəətlərini artırma bilmək üçün 3 əsas vəzifəni yerinə yetirməlidirlər:

1. gəlirlərin artırılması;

2. məsrəflərin nəzarət altına alınması;
3. riski minimizə etmək və nəzərdə saxlamaq.

Xərclər. Xərc anlayışına itkilər və bankın adi fəaliyyət prosesində yaranan xərclər daxildir. Bankın adi fəaliyyət prosesində yaranan xərclərinə əmək-haqqı və amortizasiya kimi digər xərclər də daxildir. İtkilərə, xərc anlayışına uyğun gələn və bankın adi fəaliyyət prosesində yarana bilən və gözlənilməyən xərclər aiddir. İtkilər iqtisadi səmərələrin azalmasını əks etdirir və buna görə də öz xarakterinə görə digər xərclərdən fərqlənir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda itkilər, müvafiq gəlirlər çıxılmaqla ayrı-ayrılıqda əks etdirilir. Çünki onlar haqqında məlumatlar iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün faydalıdır.

Kapitalın saxlanması təmin edən düzəlişlər. Aktivlər və öhdəliklərin hesabatda yenidən qiymətləndirilməsi və təkrar olaraq əks olunması kapitalın artmasına və ya azalmasına səbəb olur. Bu artma və azalmalar mənfəət və zərər haqqında hesabatda daxil edilmir. Bu maddələr kapitalla, kapitalın saxlanması təmin edən düzəlişlər kimi və ya yenidən qiymətləndirmənin ehtiyatları kimi daxil edilir.

Kommersiya bankının xərcləri - bank fəaliyyətinin təminatı və əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün çəkilən xərcləri əhatə edir. Bankın xərcləri = faiz xərcləri + qeyri-faiz xərcləri. Faiz xərcləri - cəlb edilmiş vəsaitlər üçün ödənilən faizlərin məbləğidir. Qeyri-faiz xərclərinə daxildir: əməliyyat xərcləri - poçt və teleqraf xərcləri, valyuta əməliyyatları üzrə xərclər, müxbir hesablar üzrə ödənilən xərclər; bank fəaliyyətinin təminatı üçün - idarə aparatlarının saxlanması, təsərrüfat (amortizasiya ayırmaları, icarə haqqı və s.); sair xərclər - cərimə, keçən il üzrə faiz və komisiyon ödəmələri.

Ümumiyyətlə, faiz xərcləri ümumi xərclərin 70 %-ni təşkil edir.

Ümumi xərclərin həcmnin azaldılması banklara aşağıdakı üstünlükləri verir: resurs baza strukturunun optimallaşması və qeyri-faiz xərclərinin azaldılması.

Bank idarəçilərinin xərclər mövzusunda diqqət edəcəkləri ən önəmli nöqtə - idarə xərcləridir. Xüsusilə də, cərimələrin azaldılmasına və ya onu sıfıra endirmək məsələsi bank menecmenti qarşısında duran ən başlıca vəzifədir.

Bilindiyi kimi, nəzarətə götürülə biləcək əsas xərclər əmanətə ödənilən faiz, personal xərclər və batan kreditlərdən ibarətdir.

Banklar işçilərinin səmərəliliyini artırmaq üçün metodlar axtarmalı və risklərini minimuma endirə bilməlidir. Batan kredit nisbəti az olan bankların personal xərcləri də nisbətən daha az olacaqdır.

Əmanət xərcləri də riskli kredit portfelindən və aşağı mənfəət normasından təsirlənəcəkdir. Bu şərtlərdə banka borc mənbəyi saxlayanlar aldığı riskə qarşı daha çox gəlir tələb edəcəklər və nəticədə bu riskə qarşılıq istənilən pul xərcləri artırıla bilər.

Mənfəət əmsalı

Nisbət	Ölçü
$\frac{\text{Fəaliyyət xərcləri}}{\text{Fəaliyyət gəlirləri}}$	
$\frac{\text{Faiz gəliri} - \text{faiz xərcləri}}{\text{Kreditlər və investisiyalar}}$	Gəlir yaradıcı aktiv - Mənfəət
$\frac{\text{Qeyri-faiz gəlir}}{\text{Qeyri-faiz xərc}}$	Bankların kreditlər və investisiyalar xaricində qazanc gücü
$\frac{\text{Real sektoru olan kreditlər}}{\text{Məcmu kreditlər}}$	Bank kredit nisbəti
Dividend / Xalis gəlir	Mənfəətin paylanması nisbəti
Xalis mənfəət / Kapital	Kapital gəlirliyi
Xalis mənfəət / Orta məcmu aktivlər	Aktiv gəlirliyi

Likvidlik əmsalı

Nisbət	Ölçü
Kredit / Əmanət	Əmanətlə fonqlanan kredit nisbəti
Əmanət+digər borc mənbələri / Kapital	Digər fondlara baxımlılıq
Gəlir gətirici aktivlər/məcmu aktivlər	Ümumi likvidlik
Kreditlər / Gəlir gətirən aktivlər	Gəlir gətirici aktivlərin dəyişkənliyi
Hazır dəyərlər / Aktivlər	Gerçək likvid aktivlər

Kapital yetərlilik əmsalı

Nisbət	Ölçü
Kapital / Aktiv	Qaldırac (leverage)
Kapital / Kreditlər	Qaldırac və borc strukturundakı meyil
Kapital / Əmanət	Sərmayə strukturu
Borc mənbələri / Kapital	Qaldırac

Maliyyə hesabatlarının məqsədi və tərtib olunma prinsipləri

Maliyyə hesabatlarının məqsədi - bankın maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyətində dəyişiklikləri əks etdirən məlumatların təqdim olunmasıdır. Maliyyə hesabatları, bank tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların strukturlaşdırılmış təqdimatını, fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir və maliyyə hesabatları istifadəçilərinin düzgün iqtisadi qərarlar qəbul etməsinə şərait yaradır.

Maliyyə hesabatlarının tərtib olunma prinsipləri

Hesablama metodu. Maliyyə hesabatları hesablama metodu ilə tərtib

olunmalıdır. Hesablama metoduna müvafiq olaraq, əməliyyat və hadisələr baş verdiyi zaman (pul vəsaitlərinin və ya onun ekvivalentinin daxil olması və ya ödənilmə dərəcəsi üzrə yox) tanınır və aid olduqları dövrün maliyyə hesabatlarına daxil edilir. Hesablama metoduna əsasən tərtib olunmuş maliyyə hesabatları, istifadəçiləri ödəmələrlə və pul vəsaitlərinin alınması ilə bağlı, nəinki əvvəlki əməliyyatlar haqqında, həmçinin gələcək ödəmələr və alınması gözlənilən pul vəsaitlərini əks etdirən vəsaitlər haqqında məlumatlarla təmin edir. Beləliklə, hesablama metodu ilə tərtib olunmuş maliyyə hesabatları istifadəçilər üçün iqtisadi qərarların qəbul edilməsində kifayət qədər vacib olan keçmiş əməliyyatlar və həmçinin gələcək hadisələr barədə məlumatla təmin edir.

Fəaliyyətin fasiləsizliyi. Maliyyə hesabatları bankın hazırda fəaliyyət göstərməsini və gələcəkdə də fəaliyyətini davam etdirməsini nəzərə alaraq, fəaliyyətin fasiləsizlik prinsipinə əsasən tərtib edilməlidir. Yəni, bu prinsipə əsasən nəzərdə tutulur ki, bankın fəaliyyətini ixtisara salmaq və ya ləğv etmək məramı və ehtiyacı yoxdur. Əgər belə məram və ya ehtiyac olarsa, maliyyə hesabatları başqa əsasla hazırlanmalıdır və tətbiq olunan əsas açıqlanmalıdır.

Maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətləri

Şəffaflıq (aydınlıq). Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların əsas keyfiyyət göstəricisi onun istifadəçilər üçün aydın olmasıdır. Bu prinsipə əsasən tərtib olunmuş maliyyə hesabatları, istifadəçilərdə bankın maliyyə vəziyyəti, aparılan əməliyyatların nəticələri, pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə düzgün və qərəzsiz təsəvvür yaradır.

Münasiblik. Məlumatların faydalı olması üçün onun iqtisadi qərarlar qəbul edən istifadəçilər üçün münasibliyi zəruridir. Məlumatlar istifadəçilərə keçmiş, indiki və gələcək dövrlər üzrə hadisələri qiymətləndirərək iqtisadi qərarlar qəbul edilməsinə təsir göstərdikdə, habelə keçmiş qiymətləndirilmələri təsdiq etdikdə və ya aradan qaldırılmasına təsir etdikdə, münasib hesab olunur.

Əhəmiyyətlik. Məlumatların münasibliyinə onun xarakteri və əhəmiyyətliliyi böyük təsir göstərir. Bu prinsipə əsasən hər bir əhəmiyyətli maddə maliyyə hesabatlarında ayrı-ayrılıqda əks olunmalıdır. Əhəmiyyətli olmayan məbləğlər analoji xarakterli məbləğlərlə birləşdirilməli və ayrıca təqdim olunmamalıdır.

Etibarlılıq. Məlumatların əhəmiyyətli olması üçün etibarlı olması vacib şərtidir. Məlumatlar mühüm səhv və qeyri-obyektivlikdən azad olduqda və istifadəçilər üçün inandırıcı olduqda, etibarlı hesab olunur.

Düzgün təqdimat. Maliyyə hesabatlarında məlumatların etibarlı olması üçün əməliyyat və hadisələr düzgün təqdim olunmalıdır.

Məliyyənin formadan üstünlüyü. Əməliyyat və hadisələrin düzgün əks etdirilməsi üçün, əməliyyat və hadisələr, onların təkə hüquqi forması ilə deyil, həmçinin məliyyəti və iqtisadi reallığı nəzərə alınmaqla təqdim olunmalıdır.

Neytrallıq. Etibarlılığı təmin etmək məqsədi ilə maliyyə hesabatlarında

olan məlumatlar neytral və obyektiv olmalıdır. Əgər məlumatın və ya onun təqdimat formasının seçilməsi, nəzərdə tutulmuş məqsədlərin əldə olunmasına və qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərmirsə, maliyyə hesabatları neytral hesab edilir.

Ehtiyatlılıq. Ehtiyatlılıq, aktivlərin dəyərinin və ya gəlirlərin məbləğinin artırılmasına, passivlərin dəyərinin və ya xərclərin məbləğinin aşağı salınmasına yol verməmək məqsədilə, qeyri-müəyyənlik şəraitində qiymətləndirmələr üçün zəruri olan qərarların qəbulu zamanı ehtiyatla hərəkət etmək deməkdir. Lakin ehtiyatlılıq prinsipinə riayət edilməsi gizli (artıq) ehtiyatların yaradılması, əsaslı surətdə aktivləri (gəlirləri) azaltmaq və ya öhdəlikləri (xərcləri) artırmağı tələb etmir. Çünki bu halda maliyyə hesabatları neytral olmaz və nəticədə etibarlılıq keyfiyyətinə cavab verməz.

Tamliq. Etibarlılığı təmin etmək məqsədilə maliyyə hesabatlarındakı məlumatlar tam olmalıdır və bankın maliyyə vəziyyətini və maliyyə nəticəsini tam şəkildə əks etdirməlidir. Buraxılmış hər hansı bir məlumat, bütövlükdə məlumatların yanlış olmasına gətirib çıxarar və nəticədə onu münasiblik baxımından etibarsız və qeyri-mükəmməl edə bilər.

Müqayisəlilik. Məlumatlar istifadəçilərə müxtəlif dövrlərə aid maliyyə vəziyyətindəki meyilləri və fəaliyyət nəticələrini qiymətləndirmək üçün müqayisəli şəkildə təqdim edilməlidir. İstifadəçilər həmçinin müxtəlif bankların maliyyə vəziyyətlərini, fəaliyyətinin nəticələrini və maliyyə vəziyyətindəki dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün müqayisə etmək imkanına malik olmalıdırlar.

Keyfiyyət xüsusiyyəti kimi müqayisəliliyin vacib şərtini, istifadəçilərin maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadə olunan uçot siyasəti, uçot siyasətində aparılan istənilən dəyişikliklər və bu dəyişikliklərin nəticələri haqqında məlumatlandırılmasını təşkil edir.

Məlumatların münasibliyinin və etibarlılığının məhdudlaşdırılması vaxtlı-vaxtılıq. Məlumatın təqdimatında əsassız gecikdirilmə baş verərsə, həmin məlumat əhəmiyyətini itirə bilər. Məlumatların vaxtlı-vaxtında təqdim olunması üçün bəzən əməliyyatların və digər hadisələrin bütün aspektlərini araşdırmadan təqdim olunması zəruri olur. Bu da etibarlılıq səviyyəsini aşağı salır. Əksinə, əgər hesabatlar bütün aspektləri araşdırılmaq üçün saxlanılırsa, məlumatlar kifayət qədər etibarlı olur, lakin istifadəçilər üçün az faydalı ola bilər, çünki istifadəçilərin iqtisadi qərarlar qəbul etməsi gecikdirilə bilər. Münasiblik və etibarlılıq arasında tarazlığın əldə olunması istifadəçilərin iqtisadi qərarlar qəbul etmək tələbatının ən yaxşı təmin olunmasıdır. Bu səbəbdən hər hansı bir hadisənin qarşısını almaq məqsədilə və ya düzgün iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi üçün məlumatlar vaxtlı-vaxtında təqdim olunmalıdır.

Səmərə və məsrəflər arasında tarazlıq. Səmərə və məsrəflər arasında tarazlıq – keyfiyyət xüsusiyyəti yox, prinsipial məhdudiyyətdir. Bu prinsipə əsasən məlumatlardan əldə ediləcək səmərə onun alınmasına çəkilən məsrəf-

lərdən artıq olmalıdır.

Dəqiq və obyektiv təqdimat. Maliyyə hesabatları bankın maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyətində dəyişikliklər haqqında dəqiq və obyektiv məlumatları təqdim etməlidir.

Maliyyə hesabatlarının elementləri. Maliyyə hesabatları əməliyyatların və digər hadisələrin nəticələrini onların iqtisadi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən kateqoriyalarda birləşdirərək əks etdirməlidir. Bu kateqoriyalar maliyyə hesabatlarının elementləri adlanır. Mühasibat balansında maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan elementlər - aktivlər, öhdəliklər və kapital hesab edilir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda fəaliyyətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan elementlər - gəlirlər və xərclər hesab edilir.

Mühasibat balansında və mənfəət və zərər haqqında hesabatda bu elementlər təsnifləşdirilir. Təsnifləşdirmənin aparılmasında məqsəd istifadəçilərə iqtisadi qərarlar qəbul etmək üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasıdır.

Maliyyə hesabatı elementlərinin qiymətləndirilməsi. Qiymətləndirilmə – maliyyə hesabatının elementlərinin tanınmalı olduğu, mühasibat balansına və mənfəət və zərər haqqında hesabatda daxil olunmalı pul məbləğlərinin müəyyən edilməsi prosesidir. Maliyyə hesabatlarında bir sıra müxtəlif qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunur. Bu metodlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Alqının faktiki dəyəri. Aktivlər onlara görə ödənilmiş pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləğləri üzrə və ya aktivlərin alınması zamanı təklif olunan ədalətli dəyərlə tanınır. Öhdəliklər, borc üzrə öhdəliyin əvəzinə alınan mədaxil məbləği üzrə və ya bəzi hallarda ödənilməsi gözlənilən pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləğləri üzrə tanınır. Məsələn, gəlir vergisi.

2. Bərpa olunma dəyəri. Aktivlər, bu aktivin və ya ekvivalent aktivin mövcud alınması şərtində, ödənilməli olan pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləği üzrə əks olunur. Öhdəliklər bu öhdəliyi mövcud ödənilməsi şərtində, tələb olunan pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin diskont olunmamış məbləğləri üzrə əks olunur.

3. Mümkün satış qiyməti (ödəmə). Aktivlər mövcud normal şəraitdə satışdan əldə oluna bilən pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləğləri üzrə əks olunur. Öhdəliklər isə onların ödənilməsi dəyərləri üzrə, yəni normal şəraitdə öhdəliklərin ödənilməsi üçün çəkilməsi nəzərdə tutulan pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin diskont olunmamış məbləğləri üzrə əks olunur.

4. Diskont olunmuş dəyər. Aktivlər, normal şəraitdə bu aktiv vasitəsilə yaranması ehtimal olunan pul vəsaitlərinin gələcək xalis daxilolmalarının diskont olunmuş dəyəri üzrə əks olunur. Öhdəliklər, normal şəraitdə öhdəliklərin ödənilməsi üçün tələb olunması ehtimal olunan pul vəsaitlərinin gələcək xalis ödənişlərinin diskont olunmuş dəyəri üzrə əks olunur.

Banklar tərəfindən ən çox istifadə olunan əsas ölçü - faktiki dəyər ölçüsüdür. Adətən faktiki dəyər digər qiymətləndirmə metodları ilə qarşılıqlı olunaraq istifadə olunur. Məsələn, ehtiyatlar adətən maya dəyərindən aşağı və satışın mümkün xalis satış qiyməti üzrə hesaba alınır, bazar qiymətli kağızları onların bazar dəyəri üzrə, pensiya üzrə öhdəliklər onların diskont olunmuş məbləği üzrə tanınır.

11.4. Maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyası və mənfəətin müəyyən olunması

Maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyasına görə, ilin sonunda xalis aktivlərin məbləğindən bütün ayırmalar və dövr ərzində mülkiyyətçilərin ödəmələri çıxıldıqdan sonra qalan məbləğin, ilin əvvəlində olan xalis aktivlərin məbləğindən artıq olan hissəsi əldə edilmiş mənfəət hesab olunur. Maliyyə kapitalının saxlanması nominal pul vahidləri və ya daimi alıcılıq qabiliyyəti vahidi ilə ölçülür. Kapitalın saxlanması konsepsiyası bankın saxlamaq istədiyi kapitalın necə müəyyən olunmasını nəzərdən keçirir. Kapitalın saxlanması konsepsiyası kapital konsepsiyaları ilə mənfəət konsepsiyaları arasında əlaqəni müəyyən edir, mənfəətin ölçülməsi istiqamətini göstərir. Bu konsepsiya bankın mənfəətindən kapitalla və kapitaldan qaytarılması arasında fərqin müəyyənləşdirilməsi üçün əsasdır. Nəticə etibarilə, mənfəət – xərclərin (o cümlədən, kapitalın saxlanması üçün zəruri olan təshihlərin məbləği) gəlirlərdən çıxıldıqdan sonra yerdə qalan qalıq məbləğidir. Əgər xərclər gəlirdən artıqdırsa, fərq zərər kimi tanınır.

Bank mənfəəti – kommersiya bankının maliyyə nəticəsinin fəaliyyətidir, yəni gəlirlərin xərcləri üstələməsidir. Kommersiya banklarının mənfəətlərinin təhlili aşağıdakı istiqamətdə aparılır:

1. Bankın cari dövəmdə mənfəətinin səviyyəsi;
2. Xalis mənfəətin təhlili;
3. Bank fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və bank əməliyyatlarının növləri üzrə əldə olunan mənfəətin təhlili.

Bank fəaliyyətinin ən səmərəli göstəricisi rentabellikdir. Bankın rentabellik səviyyəsi rentabellik əmsalı ilə ölçülür. Bank rentabelliyyənin ümumi göstəricisi bankın ümumi mənfəətliliyini və ya 1 manat gəlirə düşən mənfəətin payını müəyyən etməyə imkan verir.

11.5. Maliyyə hesabatlarının tərikibi

Maliyyə hesabatlarının tam dəstinə aşağıdakılar daxildir:

1. mühasibat balansı;
2. mənfəət və zərər haqqında hesabat;
3. kapitalın strukturunda dəyişikliklər haqqında hesabat;

4. pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;

5. uçot siyasəti və izahat qeydləri.

Bank maliyyə hesabatlarından başqa, fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin əsas xarakterini, maliyyə vəziyyətini və qarşılaşdığı əsas qeyri-müəyyənlikləri əks etdirən rəhbərliyin maliyyə şərhlərini təqdim edə bilər.

Mühasibat balansı. Hər bir bank mühasibat balansında aparılan əməliyyatların xarakterinə əsaslanaraq, qısamüddətli və uzunmüddətli aktivləri və öhdəlikləri ayrı-ayrılıqda təsnifləşdirərək əks etdirməlidir.

Qısamüddətli aktivlər. Aktivlər aşağıdakı hallarda qısamüddətli aktiv kimi təsnifləşdirilməlidir:

1. aktiv satılmaq üçün saxlanıldıqda və ya bankın əməliyyat prosesinin normal şəraitində istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulduqda;

2. aktiv əsas etibarilə kommersiya məqsədləri üçün və ya qısa vaxt müddətində saxlanıldıqda və hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində realizə edilməsi nəzərdə tutulduqda;

3. aktiv istifadəsi üzrə heç bir məhdudiyyət olmayan pul vəsaitləri və ya onların ekvivalenti hesab edildikdə.

Bütün digər aktivlər uzunmüddətli aktivlər kimi təsnifləşdirilməlidir.

Qısamüddətli öhdəliklər. Öhdəliklər aşağıdakı hallarda qısamüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilməlidir:

1. öhdəliyin bankın əməliyyat prosesinin normal şəraitində ödənilməsi nəzərdə tutulduqda;

2. öhdəlik hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində ödənilməli olduqda.

Bütün digər öhdəliklər uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilməlidir.

Bank, faizlərin ödənilməsi də daxil olmaqla uzunmüddətli öhdəliklərini, hətta onlar hesabat tarixindən etibarən on iki ay ərzində ödənilməli olduqda belə, aşağıdakı şərtlərdə, uzunmüddətli öhdəliklər kimi təsnifləşdirilməlidir:

1. öhdəliyin ilkin müddəti on iki aydan artıq dövr təşkil etmişdirsə;

2. öhdəliyin uzunmüddətli əsasda yenidən maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulduqda;

3. bu niyyətlər yenidən maliyyələşdirmə müqaviləsi ilə və ya maliyyə hesabatlarının təsdiq olunmasına qədər ödəniş cədvəlinin dəyişilməsi haqqında müqavilə ilə təsdiq olunduqda.

Qısamüddətli öhdəliklərdən çıxarılan hər hansı bir öhdəliyin məbləği mühasibat balansına edilən qeydlərdə (bu təqdimatı əsaslandıran məlumatlarla birlikdə) açıqlanmalıdır.

Mühasibat balansında təqdim edilməli olan məlumatlar. Bank aktiv və öhdəlikləri likvidlik səviyyəsini əks etdirən ardıcılıqla və onların xarakteri üzrə qruplaşdıraraq mühasibat balansında əks etdirməlidir. Mühasibat balansına aşağıdakı aktiv və passiv maddələr daxil edilməlidir:

Aktivlər

- nağd pul və digər ödəniş vasitələri;
- qızıl və digər qiymətli metallar;
- Mərkəzi Bankdakı hesablar;
- maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və avanslar;
- müştərilərə verilmiş kreditlər və avanslar;
- qiymətli investisiya kağızları;
- qeyri-maddi aktivlər;
- əsas vəsaitlər;
- digər aktivlər.

Öhdəliklər

- Mərkəzi Bank qarşısında öhdəliklər;
- maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər;
- müştərilər qarşısında öhdəliklər;
- borc götürülmüş digər vəsaitlər;
- digər öhdəliklər.

Kapital

- nizamnamə kapitalı;
- ehtiyatlar;
- bölüşdürülməmiş mənfəət.

Bank mühasibat balansında maliyyə aktivləri və öhdəliklərinin hər bir sinfi üçün ədalətli dəyəri açıqlamalıdır. Əlavə maddələr, başlıqlar və aralıq məbləğlər tələb olunduqda və ya bankın maliyyə vəziyyətinin dəqiq təqdimatı üçün əhəmiyyətli olduqda, mühasibat balansında əks etdirilməlidir. Aktiv və öhdəliklər digər uçot Qaydalarında tələb olunan hallar istisna olmaqla, əvəzləşdirilməməlidir.

Mühasibat balansında və ya ona dair qeydlərdə təqdim edilməli olan məlumatlar. Bank mühasibat balansında və ya ona dair qeydlərdə təqdim edilmiş hər bir maddənin təsnifatını açıqlamalıdır. Mühasibat balansının hər bir maddəsi öz xüsusiyyətinə və baş bankın, əlaqəli törəmə müəssisənin, assosiasiya edilmiş müəssisənin və digər əlaqəli tərəflərin kreditor və debitor borclarının məbləğləri təsnifat üzrə maddələrə bölünməlidir. Bank mühasibat balansında və ya qeydlərdə aşağıdakı məlumatları açıqlamalıdır:

- a) səhmdar kapitalın hər bir sinfi üçün:
 - buraxılışına icazə verilmiş səhmlərin sayını;
 - buraxılmış və tam ödənilmiş, həmçinin buraxılmış, lakin tam ödənilməmiş səhmlərin sayını;
 - səhmin nominal dəyəri haqqında məlumatı;
 - dövriyyədə olan səhmlərin sayının ilin əvvəlinə və sonuna müqayisəsini;

- müvafiq siniflə əlaqədar hüquqları, imtiyazları və məhdudiyyətləri, həmçinin dividendlərin bölüşdürülməsi və kapitalın ödənilməsi üzrə məhdudiyyətləri;

- bankın özünə və ya törəmə, yaxud assosiasiya edilmiş müəssisələrə məxsus olan səhmləri;

- şərtlər və məbləğ də daxil edilməklə opsiyon və ya satış sazişləri üzrə buraxılış üçün nəzərdə tutulmuş səhmləri;

b) sahibkarların kapitalı dairəsində hər bir ehtiyatın xarakterini və məqsədini;

c) dividendlər təqdim edildikdə, lakin rəsmi şəkildə ödəniş üçün təsdiq edilmədikdə öhdəliyə daxil edilən (və ya daxil edilməyən) məbləği;

ç) imtiyazlı kumulyativ səhmlər üzrə hər hansı tanınmamış dividendlərin məbləğini.

Mənfəət və zərər haqqında hesabat. Bank gəlir və xərcləri xarakterinə görə qruplaşdıraraq, əsas gəlir və xərc növlərini açıqlayan mənfəət və zərər haqqında hesabat təqdim etməlidir. Mənfəət və zərər haqqında hesabatda aşağıdakı gəlir və xərc maddələri daxil edilməlidir:

- faiz gəlirləri;
- faiz xərcləri;
- aktivlər üzrə ehtimal olunan zərər üçün ehtiyatlar;
- qızıl və digər qiymətli metalların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;

- qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- valyuta mövqeyinin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə xalis gəlirlər;
- xarici valyuta ilə diling əməliyyatları üzrə xalis gəlirlər;
- haqq və komissiya gəlirləri;
- haqq və komissiya xərcləri;
- digər əməliyyat gəlirləri;
- işçilərə sərf olunan xərclər;
- qeyri-maddi aktivlər və əsas vəsaitlər üzrə köhnəlmə xərcləri;
- əsas vəsaitlər üzrə təmir və saxlanma xərcləri;
- inzibati xərclər;
- digər xərclər;
- mənfəət vergisi üzrə xərc.

Bank əməliyyatları nəticəsində yaranan hər bir əsas gəlir və xərc növləri istifadəçilər tərəfindən bankın işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilə bilməsi üçün ayrı-ayrılıqda açıqlanmalıdır. Bank mənfəət və zərər haqqında hesabatda, yaxud ona edilən qeydlərdə gəlir və xərclərin təsnifləşdirilməsindən istifadə edərək təhlilini təqdim etməlidir. Gəlir və xərc maddələri yalnız aşağıdakı hallarda əvəzləşdirilə bilər:

- digər uçot Qaydaları ilə tələb olunduqda;

- eyni və ya analoji əməliyyat və hadisələrdən yaranan mənfəət (zərər) və müşayiətedici xərclər əhəmiyyətli olmadıqda. Bu halda bu məbləğlər birləşdirilir və əhəmiyyətlik prinsipinə uyğun əks olunur.

Kapitalın strukturunda dəyişikliklər haqqında hesabat. Bankın maliyyə hesabatlarında kapitalın strukturundakı dəyişikliklər haqqında məlumatlar ayrıca bir forma şəklində təqdim edilməlidir. Bu hesabatda bankın kapitalını təşkil edən maddələr üzrə məlumatlar ayrı-ayrılıqda təsnifləşdirilərək hesabat dövrünün əvvəlinə, hesabat dövrü ərzində və hesabat dövrünün sonuna olan göstəriciləri əks etdirilməlidir.

11.6. Maliyyə hesabatlarının istifadəçilərə təqdim edilməsi

Hər bir bank maliyyə hesabatlarının və qanunla nəzərdə tutulmuş digər məlumatların qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada istifadəçilərə açıqlanmasını təmin etməlidir (Banklarda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi Qaydaları 15-1). Məlumatların istifadəçilərə təqdim edilməsi beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi çərçivəsində bankın fəaliyyəti ilə bağlı əlavə olaraq açıqlanması tələb olunan məlumatların tərkibi və istifadəçilərə təqdim edilməsi qaydası müəyyən edilir.

Məlumatların açıqlanmasının əsas məqsədi məlumat istifadəçilərini iqtisadi qərarlar qəbul edərkən maliyyə vəziyyəti ilə bağlı apardıqları qiymətləndirmənin nəticələrinə və qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərə bilən, bununla da müxtəlif bankları səmərəli müqayisə etməyə imkan verən informasiya ilə təmin etməkdir.

Qanunla qorunan məlumatlar istisna olmaqla, hər bir bank öz istəyi ilə fəaliyyəti barədə əhəmiyyətli hesab etdiyi digər məlumatları da açıqlaya bilər.

Məlumatlar mötəbərlik, anlaşıqlılıq, operativlik, əhəmiyyətlik, aktualıq, müqayisəlilik prinsiplərinə uyğun olmalı, açıqlanarkən şəffaflıq və kommersiya maraqlarının qorunması arasında tarazlıq saxlanılmalıdır.

Məlumatların açıqlanması qaydası və dövriliyi, məlumatların tərkibi və istifadəçilərə çatdırılması qaydası, habelə bu proseslərin daxili nəzarətlə əhatə olunması mexanizmi bu Qaydaların tələbləri nəzərə alınmaqla, bankın Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş daxili qaydalarla müəyyən edilməlidir.

Banklar tərəfindən aşağıdakı qrup məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. bank və onun fəaliyyəti barədə ümumi məlumat;
2. bank kapitalının strukturu və adekvatlığı barədə məlumat;
3. bank risklərinin idarə edilməsi barədə məlumat.

Bank və onun fəaliyyəti barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. bankın inkişaf strategiyası;
2. bankın qarşısında duran məqsəd və hədəflər;
3. banka verilmiş reytinglər barədə məlumat: reyting agentliyinin adı, reytingin verilməsi tarixi, bankın cari və əvvəlki reytingi;

4. bankın Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti və Audit Komitəsinin sədri və üzvlərinin adı, soyadı, telefon nömrəsi, elektron poçt ünvanı, onların təhsili və ixtisası barədə məlumat;

5. bankın son maliyyə ili üzrə auditini həyata keçirən kənar auditor haqqında məlumat, onun seçilməsi qaydası və meyarları;

6. bankın korporativ idarəetmə sistemi haqqında məlumat (bankın təşkilati strukturu, idarəetmə orqanlarının səlahiyyəti, daxili audit və onun səlahiyyətləri, maliyyə idarəetməsi, hesabatlıq və daxili nəzarət prosesləri);

7. bankın kapitalında mühüm iştirak payına malik olan səhmdarların siyahısı və onların iştirak payları;

8. minoritar səhmdarların (bankda qərarların qəbul edilməsinə birbaşa təsir göstərə bilməyən xırda səhmdarlar) sayı və bankın kapitalında onların ümumi payı;

9. banka aidiyyəti olan şəxslərlə və aidiyyəti şəxs adından hərəkət edən şəxslərlə (hüquqi və fiziki şəxslər) bağlanmış əqdlərinin məbləği və bu məbləğin bankın məcmu kapitalına olan nisbəti;

10. bankın dividend siyasəti;

11. bank holdingə daxildirsə, onun daxil olduğu holdingin və həmin holdingə daxil olan digər təşkilatların adları və holdingin kapitalında paylarının məbləği;

12. bank törəmə təşkilatdırsa, onun baş təşkilatının adı, bu təşkilatın digər törəmə və iştirak payı olan təşkilatlarının adları, onların kapitalında olan payının məbləği və xüsusi çəkisi;

13. bankın törəmə təşkilatları barədə məlumat (adı, hüquqi statusu, fəaliyyət istiqamətləri) və iştirak payı olan digər təşkilatların adları və hər birində bankın payının məbləği və xüsusi çəkisi.

Kapitalın strukturu və adekvatlığı barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. məcmu kapitalın məbləği;

2. bankın birinci və ikincidərəcəli kapitalının məbləği və onun elementləri;

3. bankın məcmu kapitalından tutulmalar;

4. risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərin həcmi;

5. məcmu və birincidərəcəli kapitalın adekvatlığı üzrə Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş tələblər və bankın faktiki göstəriciləri.

Bankın məruz qaldığı hər bir əhəmiyyətli riskin idarə edilməsi üzrə məqsəd və siyasətini əks etdirən aşağıdakı məlumat açıqlanmalıdır:

1. strategiya və proseslər;

2. risklərin idarə edilməsini həyata keçirən strukturlar və onların səlahiyyətləri;

3. hesabatlıq sistemləri;

4. risklərin ölçülməsi sistemləri və metodları;

5. riskin azaldılması üzrə siyasət və alətlərin effektivliyinə nəzarət prosesləri.

Bankın məruz qaldığı kredit riski barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği və kredit portfelində xüsusi çəkisi;
2. qeyri-standart kreditlərin cəmi və hər bir kateqoriya üzrə məbləği və kredit portfelində xüsusi çəkisi (vaxtı keçmiş və qeyri-standart kreditlər barədə məlumat açıqlanarkən Mərkəzi Bankın "Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması Qaydaları"nda həmin kreditlərə verilmiş anlayışlar da göstərilməlidir);
3. kreditlər üzrə yaradılmış adi və məqsədli ehtiyatların məbləği və kredit portfelinə nisbəti;
4. balansdankənar öhdəliklərin cəmi və növləri üzrə məbləği;
5. kreditlərin, o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlərin regionlar üzrə coğrafi bölgüsü;
6. kreditlərin, o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlərin iqtisadi sektorlar üzrə bölgüsü;
7. iri kredit borclarının məbləği və məcmu kapitalla nisbəti.

Bankın məruz qaldığı bazar riski barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. faiz dərəcəsi riski;
2. xarici valyuta riski, o cümlədən açıq valyuta mövqeyi;
3. maliyyə bazarlarında baş verə biləcək şoklara (məzənnə, faiz və kredit riskləri) qarşı bankın dayanıqlığı üzrə keçirilmiş stress-testləşdirmədə tətbiq olunan ssenarilər və onların nəticələri barədə məlumat.

Bankın məruz qaldığı likvidlik riski barədə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

1. hər bir valyuta üzrə aktivlərin və öhdəliklərin ödəniş müddətlərinin bölgüsü barədə məlumat;
2. likvidlik riskinin idarə edilməsi metodları.

Hər bir bank məlumatları istifadəçilərə təqdim etmək üçün İnternet informasiya ehtiyatlarını yaratmalı və kütləvi informasiya vasitələrində İnternet saytının ünvanı barədə elan yerləşdirməlidir.

Açıqlanan məlumatlar bankın İnternet saytında, əhatə və təsir dairəsi geniş olan kütləvi informasiya vasitələrində yerləşdirilməli, habelə məlumat istifadəçilərinin sorğularına əsasən heç bir xərc tələb olunmadan bilavasitə onların özlərinə təqdim edilməlidir.

Açıqlanan məlumatlar bankın İdarə Heyətinin sədri və baş mühasibi tərəfindən imzalanır.

Hər bir bank yerləşdiyi binada (filialda, şöbədə) müştərilərə xidmət göstərilən və onlara aydın görünən yerlərdə məlumatların açıqlanması barədə yazılı formada elan yerləşdirməlidir. Bu elanda açıqlanan məlumatlarla bağlı

sorğuların cavablandırılmasına məsul şəxs barədə də informasiya verilməlidir (onun adı, soyadı, telefon nömrəsi, elektron poçt ünvanı).

Məlumatlar aşağıdakı müddətlərdə açıqlanmalıdır:

1. bank və onun fəaliyyəti barədə ümumi məlumat, habelə məruz qaldığı risklər barədə məlumat - ildə bir dəfədən gec olmayaraq, bu məlumatlarda mühüm dəyişikliklər baş verdikdə - yarım ildə bir dəfədən gec olmayaraq;

2. bank kapitalının strukturu və adekvatlığı barədə məlumatlar – rübdə bir dəfədən gec olmayaraq, növbəti rübün birinci ayı ərzində.

11.7. Pul vəsaitlərinin hərəkəti

Bazar iqtisadiyyatı zamanı pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin əhəmiyyəti üç səbəb ilə müəyyən edilir: hərəkətsizlik (müəssisənin cari fəaliyyətinin maliyyə təminatının zəruriliyi); ehtiyatlılıq (gözlənilməz ödənişlərin yerinə yetirilməsi); spekulyativlik (əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, lakin sərfəli hesab edilən layihədə iştirak etmək imkanı);

Pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə idarə edilməsi sistemi dörd iri blokdan ibarətdir:

1. maliyyə dövrünün hesablanması;
2. pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlil edilməsi;
3. pul axınlarının proqnozlaşdırılması;
4. pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təhlili cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti nəticəsində pul axınının saldosunu müəyyən etməyə imkan verir. Onun köməyi ilə fəaliyyətin hansı növlərinin daxil olan pul vəsaitlərinin və azalan pul vəsaitlərinin əsas həcmi əmələ gətirməsi barədə təsəvvür əldə etmək olar. Təhlildə daha çox pul hesablarının debeti (pul vəsaitlərinin axını) və pul hesablarının krediti (pul vəsaitlərinin çoxalması) ilə əlaqədar bütün əməliyyatların identifikasiyasını nəzərdə tutan “birbaşa” metodu yayılmışdır. Mühəsibat uçotu sistemində müvafiq sövdələşmələrin identifikasiyası fəaliyyətin vacib növləri (cari, investisiya və maliyyə) üzrə pul vəsaitlərinin azalmasının və çoxalmasının qruplaşmasını təmin edir.

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması. Bu blok məncə onunla müəyyən edilir ki, maliyyə xarakterli bir çox qərarlar, məsələn, investisiya və dividendlərin ödənilməsi vaxtında yığılmalı olan iri məbləğdə pul vəsaitlərinin eyni vaxtda azalmasını nadir hallarda tələb etmir. Pul axınlarının proqnozlaşdırılması biznes planlaşmasının mütləq atributu və ümumiyyətlə, potensial və (və ya) strateji investorlar ilə qarşılıqlı əlaqələndir.

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması metodikası üzrə prosedurların standart ardıcılığı belədir: daxil olan pul vəsaitlərinin yarım dövrlər üzrə proqnozlaşdırılması; pul vəsaitlərinin yarım dövrlər üzrə azalmasının proqnozlaşdırılması; xalis pul axınının (həddindən artıq çoxluq / çatışmazlıq) yarım

dövrələr üzrə hesablanması; yarım dövrələr baxımından uzunmüddətli (qısamüddətli) maliyyələşmədə ümumi tələbatın müəyyən edilməsi.

Pul vəsaitlərinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi pul vəsaitlərinin daim çatışmazlığı vəziyyətlərindən özünü qorumaq arzusu və əlavə gəlir əldə edilməsi məqsədilə hansısa işə boş pul vəsaitlərini qoymaq arzusu arasında razılığın əldə edilməsi zəruriyyətindən irəli gəlir. Artıq qalmış pul vəsaitlərinin optimallaşdırılması üçün bir sıra metodlar mövcuddur. Daha çox Baumol, Miller Orr, Stoun metodları və Monte-Karlo metodu üzrə imitasiyalı modelləşdirmə məşhurluq qazanmışdır. Onların mahiyyəti pul vəsaitləri qalığının müxtəlif şəkildə dəyişilməsi keçidi haqqında tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Bu keçidin həddlərindən kənara çıxılması ya pul vəsaitlərinin likvid qiymətli kağızlara çevrilməsini, ya da əks proseduru nəzərdə tutur.

Bank sistemində -Pul vəsaitlərinin hərəkəti¹¹. Bank sistemində -Pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatın məqsədi maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin bankın pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin hərəkəti, bu istiqamətdə bankın fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsinə xidmət göstərməkdir.

Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri əsasən investisiya və ya digər məqsədlər üçün deyil, qısamüddətli maliyyə öhdəliklərinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur. İnvestisiyalar pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi təsnifləşdirilmək üçün müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərinə asanlıqla çevrilmək qabiliyyətinə malik olmalıdır və dəyərin dəyişməsi nəticəsində əhəmiyyətli riskə məruz qalmamalıdır. Yəni investisiyalar, pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi yalnız o zaman tanınır ki, ilkin tarixdən 3 ay və ya daha qısamüddətli ödəmə müddətinə malik olsun. Pul vəsaitlərinin hərəkətinə pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentindən ibarət olan maddələr arasındakı hərəkət aid edilmir, çünki bu komponentlər bankın əməliyyat, investisiya və ya maliyyə fəaliyyətinin bir hissəsi deyil, bankın pul əməliyyatının tənzimlənməsi və nəzarətinin bir hissəsi hesab olunur.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatda, dövr ərzində pul vəsaitlərinin hərəkəti əməliyyat, investisiya və ya maliyyə fəaliyyəti üzrə təsnifləşdirilərək əks etdirilməlidir. Bankın əməliyyat, investisiya və ya maliyyə fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti onun fəaliyyətinin xarakterinə uyğun şəkildə əks etdirilməlidir. Fəaliyyət növləri üzrə təsnifat, istifadəçilərə bu fəaliyyətin bankın maliyyə vəziyyətinə təsirini, bankın vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin məbləğini qiymətləndirmək imkanı verən məlumatla təmin edir. Bu məlumat həmçinin fəaliyyət növləri arasında olan qarşılıqlı əlaqənin qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

¹¹ Daha geniş bax: Azərbaycan Respublikasının bank sistemində pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatın tərtib olunması Qaydaları

Eyni əməliyyat müxtəlif cür təsnifləşdirilə bilər. Məsələn, kreditlərin pul vasitəsilə ödənişi həm əsas borcu, həm də faizləri əks etdirir. Bu zaman faizləri əks etdirilən hissə əməliyyat fəaliyyəti, əsas məbləği əks etdirən hissə isə maliyyə fəaliyyəti kimi təsnifləşdirilir.

Əməliyyat fəaliyyəti. Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti əsasən bankın mənfəət gətirən əsas fəaliyyət sahələrindən yaranır. Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- xidmətlərin göstərilməsi üzrə pulların daxil olması;
- icarə gəlirləri, qonorarlar, komissiyalar və digər gəlirlərdən pulların daxil olması;
- mal və xidmətlərə görə pul ödənişləri;
- işçilərə ödəmələr və onların adından pul ödəmələri;
- maliyyə və investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar olmadıqda, mənfəətdən vergi ödənişlərinin kompensasiyası və ya pul ödənişləri;
- diling məqsədləri üçün imzalanmış müqavilələr üzrə ödənişlər və pulların daxil olması.

Bank diling məqsədləri üçün qiymətli kağızlara və kreditlərə malik olduqda, bu qiymətli kağızlar alınıb-satılmaq üçün əldə edilmiş vəsaitlər kimi təsnifləşdirilir və onların alış və ya satışından alınan pul vəsaitlərinin hərəkəti əməliyyat fəaliyyəti kimi təsnifləşdirilir.

İnvestisiya fəaliyyəti. İnvestisiya fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkətinin ayrı-ayrılıqda açıqlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki pul vəsaitlərinin investisiya fəaliyyəti nəticəsində hərəkəti çəkilmiş xərclərin gələcək gəlirliyini və pul vəsaitlərinin hərəkətinin yaranması üçün nəzərdə tutulmuş mənbələrə doğru istiqamətlənmə dərəcəsini əks etdirir.

İnvestisiya fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitləri hərəkətinə aşağıdakılar aiddir:

- əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin və digər uzunmüddətli aktivlərin alınması üçün pul ödənişləri;
- əsas vəsaitlərin, qeyri-maddi aktivlərin və digər uzunmüddətli aktivlərin satışından daxil olan pul vəsaitləri;
- digər bankların pay və ya borc alətləri və birgə müəssisələrdə iştirak paylarının əldə olunması üçün ödənilən pul vəsaitləri (pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi nəzərdə tutulan, diling məqsədləri üçün müəyyən olunmuş alətlərə görə ödənişlər istisna olmaqla);
- digər bankların pay və ya borc alətləri və birgə müəssisələrdə iştirak paylarının satılması üzrə daxil olan pul vəsaitləri (pul vəsaitlərinin ekvivalenti kimi nəzərdə tutulan, diling məqsədləri üçün müəyyən olunmuş alətlərə görə ödənişlər istisna olmaqla);
- digər tərəflərə verilmiş avanslar və kreditlər (maliyyə sektoruna verilmiş avanslar və kreditlər istisna olmaqla);

- digər tərəflərə verilmiş avanslar və kreditlərin ödənilməsi üzrə daxil-
olmalar (maliyyə sektoruna verilmiş avanslar və kreditlər istisna olmaqla);

- forvard, opsiyon, svoplar və imzalanmış digər müddətli müqavilələr üzrə
ödənilən pul vəsaitləri (müqavilələrin diling məqsədləri üçün imzalanması və
ya daxilolmaların maliyyə fəaliyyəti kimi təsnifləşdirilməsi hallarından başqa);

- forvard, opsiyon, svoplar və imzalanmış digər müddətli müqavilələr üzrə
daxil olan pul vəsaitləri (müqavilələrin diling məqsədləri üçün imzalanması və
ya daxilolmaların maliyyə fəaliyyəti kimi təsnifləşdirilməsi hallarından başqa).

Maliyyə fəaliyyəti. Maliyyə fəaliyyətindən yaranan pul vəsaitlərinin hər-
əkəti haqqında məlumatların banka kapital investisiyasından əldə olunan pul
vəsaitlərinin gələcək hərəkətinə olan tələbatların proqnozlaşdırılması üçün va-
cibliyini nəzərə alaraq, ayrı-ayrılıqda açıqlanması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Maliyyə fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkətinə
aşağıdakılar aiddir:

- səhmlərin və digər pay alətlərinin emissiyasından pulların daxil olması;

- bankın səhmlərinin alınması və ya geri ödənilməsi üçün sahibkarlara
pul ödənişləri;

- istiqrazlar, borc kağızları, veksellər, girov kağızları və digər qısamü-
ddətli və uzunmüddətli borc alınma qiymətli kağızlar üzrə vəsaitlərin daxil
olması;

- kredit məbləğinin pul ödənişləri;

- maliyyə icarəsində borcun azaldılması üzrə icarəçinin pul ödənişləri.

Əməliyyat fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitləri hərəkətinin təqdim olunması

Bankın əməliyyat fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti
pulların daxil və xaric olmasının əsas növlərini ayrı-ayrılıqda əks etdirmə-
lidir. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin bu cür açıqlanması istifadəçiləri pul vəsaitl-
ərinin gələcək hərəkətinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan məlumatla təmin
edir. Bu məlumatlar aşağıdakı mənbələrin hər hansı birindən əldə olunur:

- bankın uçot qeydlərindən;

- dövr ərzində ehtiyatlarda və debitor (kreditor) borclarda, digər qeyri-pul
maddələrində dəyişiklikləri, investisiya və maliyyə pul axınları yaradan digər
maddələrdə dəyişiklikləri nəzərə almaqla mənfəət və zərər haqqında hesabatda
faizlər şəklində olan gəlirlərin (analoji gəlirlər) və faizlərin ödənilməsinə
xərclərin (analoji xərclər) və digər maddələrin təshih edilməsi yolu ilə.

Faiz və dividendlər.

Alınmış və ödənilmiş faiz və dividendlərdən əldə olunan pul vəsaitlərinin
hərəkəti ayrı-ayrılıqda açıqlanmalıdır. Onların hər biri əməliyyat, investisiya və
ya maliyyə fəaliyyəti kimi vaxtaşırı olaraq ardıcıl şəkildə təsnifləşdirilməlidir.
Dövr ərzində ödənilən faizlərin ümumi məbləği, kapitallaşdırılmasından və ya
mənfəət və zərər haqqında hesabatda xərc kimi tanınmasından asılı olmayaraq,

pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatda açıqlanır. Maliyyə hesabatlarında ödənilən və ya alınan faiz və dividendlər pul vəsaitlərinin əməliyyat hərəkəti kimi təsnifləşdirilməlidir. Ödənilən dividendlər maliyyə mənbələrinin cəlb olunmasına qoyulan xərclər hesab edildiyindən, pul vəsaitlərinin maliyyə hərəkəti kimi təsnifləşdirilir.

Mənfəətdən vergi.

Mənfəətdən vergi ilə əlaqədar yaranan pul vəsaitləri hərəkətləri ayrı-ayrılıqda açıqlanmalı və həmin pul vəsaitlərinin maliyyə və ya investisiya fəaliyyəti ilə konkret əlaqəsi olmadıqda, əməliyyat fəaliyyətindən əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkəti kimi təsnifləşdirilməlidir.

Qeyri-pul əməliyyatları.

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin istifadəsini tələb etməyən investisiya və maliyyə əməliyyatları pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatda daxil edilməlidir. Belə əməliyyatlar maliyyə hesabatlarında investisiya və maliyyə fəaliyyətləri barədə bütün münasib məlumatlarla təmin edilməklə açıqlanmalıdır. İnvestisiya və maliyyə fəaliyyətlərinin mühüm hissəsi bankın kapital strukturuna və aktivlərinə təsir etməsinə baxmayaraq, pul vəsaitlərinin cari hərəkətinə birbaşa təsir etmir. Bu maddələr cari dövrdə pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsir etmədiyinə görə pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatdan çıxarılmalıdır. Qeyri-pul əməliyyatlarına aşağıdakılar aiddir:

- aktivlərin müvafiq öhdəliklər və ya maliyyə icarəsi vasitəsilə birbaşa alınması;
- səhmlərin buraxılması hesabına müəssisənin (bankın) alınması;
- borc öhdəliklərinin səhmlərə çevrilməsi.

Pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin tərkibi. Bank pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin tərkibini balansda göstərilmiş ekvivalent maddələrlə pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabatdakı məbləğlərin tutuşdurulmasını və pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərini müəyyən edən mühasibat prinsipləri əsasında açıqlamalıdır.

Maliyyə hesabatları

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat

	1-ci il	2-ci il	3-cü il
1	2	3	4
Faiz gəliri	X	X	X
Müştərilərə verilmiş kreditlər üzrə faizlər			
Azərbaycan Mərkəzi Bankına və kredit təşkilatlarına olan tələblər üzrə faizlər			
Qiymətli kağızlar üzrə faizlər			

Maliyyə lizinqi			
Digər faiz gəlirləri			
Faiz gəlirinin cəmi			
Faiz xərcləri	X	X	X
Depozitlər üzrə faizlər			
Azərbaycan Mərkəzi Bankından alınmış kreditlər üzrə faizlər			
Kredit təşkilatlarından alınmış kreditlər üzrə faizlər			
Qiymətli kağızlar üzrə faizlər			
Digər faiz xərcləri			
Faiz xərclərinin cəmi			
Xalis faiz gəliri (zərər)			
Qeyri-faiz gəliri	X	X	X
Komissiyon haqları			
Digər hüquqi şəxslərin kapitalında iştirakdan və investisiyalardan gəlir			
Digər əməliyyat və qeyri-faiz gəlirləri			
Qeyri-faiz gəlirinin cəmi			
Qeyri-faiz xərcləri	X	X	X
Əməkhaqqı və müavinətlər			
Əsas vəsaitlərlə bağlı xərclər			
Digər əməliyyat və qeyri-faiz xərcləri			
Qeyri-faiz xərclərinin cəmi			
Xalis qeyri-faiz gəliri (zərər)			
Xalis mənfəət (zərər)			
İtkilər üzrə ehtiyatlara ayırmalar (xərclər)			
Bank fəaliyyəti ilə bağlı olmayan qeyri-adi gəlirlər (xərclər)			
Vergilərdən və bank fəaliyyəti ilə bağlı gözlənilməyən gəlirlər (xərclərdən) əvvəl xalis mənfəət (zərər)			
Vergilər			
Vergilərdən sonra xalis mənfəət (zərər)			
Gözlənilməyən gəlirlər (xərclər)			
Dövr üçün xalis mənfəət (zərər)			

Balans

	1-ci il	2-ci il	3-cü il
1	2	3	4
AKTİVLƏR			
Nağd pul			
Azərbaycan Mərkəzi Bankına qarşı tələblər			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Qiymətli kağızlar və investisiyalar			
Müştərilərə verilmiş ümumi kreditlər və lizinqlər			
Kredit itkiləri üzrə çıxılmış ehtiyatlar			
Müştərilərə verilmiş xalis kreditlər və lizinqlər			
Əsas vəsaitlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Hesablanmış alınacaq faizlər			
Qeyri-maddi aktivlər (amortizasiya çıxılmaqla)			
Digər aktivlər			
Aktivlərin cəmi			
ÖHDƏLİKLƏR			
Azərbaycan Mərkəzi Bankının tələbləri			
Kredit təşkilatların tələbləri			
Tələb olunanadək depozitlər			
Müddətli depozitlər			
Digər borc götürülmüş vəsaitlər			
Hesablanmış ödəniləcək faizlər			
Subordinasiya olunmuş borclar			
Digər öhdəliklər			
Öhdəliklərin cəmi			
KAPİTAL			
Adi səhmlər			
İmtiyazlı səhmlər			
Səhmlərin buraxılışından əldə edilmiş əlavə vəsaitlər			
Aktivlərin yeindən qiymətləndirilməsi			
Bölüşdürülməmiş mənfəət			
İlin əvvəlindən cari tarixədək mənfəət			
Kapitalın cəmi			
Öhdəliklər və kapitalın cəmi			

Nağd pul axınları haqqında hesabat

	1-ci il	2-ci il	3-cü il
1	2	3	4
Əməliyyat fəaliyyətindən nağd pul axını			
Alınmış (ödənilmiş) xalis faizlər və komissiya haqları			
Alınmış dividendlər			
Dilinq əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Xarici valyuta əməliyyatlarından gəlir (zərər)			
Digər əməliyyatlardan daxilolmalar			
Digər əməliyyatlar üzrə ödəmələr			
Əməkhaqqı və müavinətlər			
İnzibati xərclər			
Əməliyyat aktivlərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankında məcburi ehtiyatlar			
Kredit təşkilatlarına qarşı tələblər			
Müştərilərə verilmiş kreditlər			
Digər aktivlər			
Əməliyyat ödəliklərində artım (azalma)			
Azərbaycan Mərkəzi Bankının və kredit təşkilatların tələbləri			
Müştərilərin tələbləri			
Digər öhdəliklər			
Mənfəət vergisindən əvvəl əməliyyat fəaliyyətindən gələn xalis nağd pul axını			
Ödənilmiş mənfəət vergisi			
Əməliyyat fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
İnvestisiya fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Satılmış (alınmış) xalis qiymətli kağızlar			
Satılmış (alınmış) səhmlər			
Satılmış (alınmış) əsas vəsaitlər			
Satılmış (alınmış) qeyri-maddi aktivlər			
İnvestisiya fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			
Ödənilmiş dividendlər			
Buraxılmış (qeyri-alınmış) depozit sertifikatları			
Buraxılmış borc öhdəlikləri			
Maliyyələşdirmə fəaliyyətindən xalis nağd pul axını			

Nağd pulda və nağd pul ekvivalentlərində azalma/artım			
İlin əvvəlinə nağd pul və nağd pul ekvivalentləri			
İlin sonuna nağd pul və nağd pul ekvivalentləri			

Səhmdarların iştirak payı barədə hesabat

	İmti- yazlı səhmlər	Adi səhm- lər	Səhmlərin buraxı- lışından əldə edilmiş əlavə vəsaitlər	Bölüşdü- -rülmə- miş mənfəət	Cəmi
Balans, 31 dekabr ----cü il Planlaşdırılan səhm buraxılışı Cari ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti Ödənilməsi planlaşdırılan nağd dividend	xxx xxx	xxx xxx	xxx xxx	xxx	
Cəmi:					
Balans, 31 dekabr ---ci il Planlaşdırılan səhm buraxılışı Cari ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti Ödənilməsi planlaşdırılan nağd dividend	xxx xxx	xxx xxx	xxx xxx	xxx	
Cəmi:					
Balans, 31 dekabr - cı il Planlaşdırılan səhm buraxılışı Cari ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti Ödənilməsi planlaşdırılan nağd dividend	xxx xxx	xxx xxx	xxx xxx	xxx	
Cəmi:					

XIV FƏSİL. BANKLARDA DAXİLİ NƏZARƏT SİSTEMİ VƏ DAXİLİ AUDİT

Kredit təşkilatlarında daxili nəzarət sisteminin, o cümlədən daxili audit işinin vəziyyəti, onun təşkilinin və bu qaydaların tələblərinə uyğunluğu Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən yoxlanılmalıdır. Bundan başqa Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarından vaxtaşırı olaraq daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti və keçirilmiş audit yoxlamalarının nəticələrinə dair hesabatlar tələb edilə bilər.

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji istiqamətlərinin, o cümlədən daxili nəzarət sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsi, habelə bank əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılması üçün bankın Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qanunlara, normativ aktlara, habelə bankın özünün siyasətinə və qaydalarına əməl edilməsini təhlil etmək məqsədilə, onun əməliyyatlarının müntəzəm auditinin keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Audit Komitəsinin vəzifələri aşağıdakılardır: DAB-ın Əsasnaməsinin hazırlanması (Audit Komitəsi tərəfindən təsdiq edilir); DAB-ın fəaliyyətinə nəzarət edilməsi, o cümlədən audit planlarının və resursların ayrılmasının təsdiqlənməsi; Kənar auditorlarla əlaqələr: audit işi planlarının, audit nəticələrinin və tövsiyələrinin qəbul edilməsi; Kənar auditorların seçilməsi ilə əlaqədar, Müşahidə Şurasına tövsiyələrin verilməsi; Nəzarət orqanları ilə görüşlərin keçirilməsi və onlara bankın idarəetmə strukturu və fəaliyyət sistemi haqqında məlumatın verilməsi; Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti, DAB, kənar auditorlar və nəzarət orqanı arasında əlaqələrin təşkili; Müşahidə Şurasına müntəzəm olaraq komitənin fəaliyyət nəticələri barədə hesabat verilməsi.

Daxili audit – bankın daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə yaradılmış və icra orqanlarından müstəqil olan gəlir gətirməyən xidmətidir. Daxili audit xidməti, risklərin idarə edilməsi, nəzarət və idarəçilik proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, habelə artırılması istiqamətində bankın öz məqsədlərinə çatmasında köməklik göstərir.

Daxili audit bankın daxili nəzarət sistemlərinin mütəmadi yoxlanılması prosesinin, habelə bankın etibarlı və prudensial idarə edilməsini və fəaliyyətini təmin edən daxili nəzarət sisteminin bir hissəsidir.

Bankın nəzarət sistemi

Siyasətin işlənib hazırlanması, planlaşdırma və kadrların idarə edilməsi bankın səmərəli fəaliyyəti üçün yetərli deyildir. Bank öz fəaliyyətinin sağlam

idarəçiliyini təmin etmək məqsədilə, həmçinin adekvat daxili nəzarət sisteminin təşkilini və onun səmərəliliyini təmin etməlidir.

Müşahidə Şurası öz vəzifələrinin icrasını müvafiq komitələrə tapşırı bilər, lakin bankın sağlam və təhlükəsiz mühitdə fəaliyyət göstərməsi nöqtəyindən Müşahidə Şurası öz məsuliyyətini digərlərinin üzərinə qoya bilməz. Bu səbəbdən bankın Müşahidə Şurası bank əməkdaşlarının fəaliyyətini diqqətdə saxlamaq məqsədilə nəzarət sistemlərini yaradır.

Bankın nəzarət sistemi aşağıdakıları özündə əks etdirir:

1. audit prosedurlarını;
2. daxili nəzarət prosedurlarını;
3. aktivlərin keyfiyyətinin təhlilini;
4. riskin idarə edilməsini;
5. qaydalara riayət edilməsinə nəzarət prosedurlarını.

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji istiqamətlərinin, o cümlədən daxili nəzarət sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsi, habelə bank əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılması üçün bankın Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qanunlara, normativ aktlara, habelə bankın özünün siyasətinə və qaydalarına əməl edilməsini təhlil etmək məqsədilə, onun əməliyyatlarının müntəzəm auditinin keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Müşahidə Şurası bankın fəaliyyətinin idarə edilməsi və ona nəzarət üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilər. Lakin mükəmməl olmasından asılı olmayaraq hər hansı bir sistem vaxtaşırı nəzərdən keçirilməzsə əhəmiyyətini itirə bilər. Qəbul olunan qaydaların lazımi səviyyədə izah edilməsini və yerinə yetirilməsini, şərtlərdə edilən dəyişikliklərin və təshih tədbirlərinin həyata keçirilməsini müəyyən etmək üçün bütün nəzarət sistemləri daim təhlil edilməli və nəzərdən keçirilməlidir. Bu, bankın gündəlik əməliyyatlarını icra edən əməkdaşların öz vəzifələrindən sui-istifadə etməsi yollarının qarşısını almaq vasitəsidir.

Daxili nəzarət prosedurları nəzarət sisteminin bir hissəsini təşkil edir. Daxili nəzarətə aid metodlar aşağıdakıları təmin etmək üçün nəzərdə tutulur:

- Risklərin idarə edilməsinin tətbiqi və prosedurların səmərəliliyini;
- Aktivlərin qorunmasını;
- Maliyyə və əməliyyat uçotunun bütövlüyünü;
- Əməliyyat səmərəliliyinin inkişaf etdirilməsini;
- Daxili qaydalara, AR Qanunlarına və digər normativ hüquqi aktlara riayət edilməsi.

Daxili audit

Bank rəhbərliyinin və işçilərin öz səlahiyyətlərini lazımi səviyyədə yerinə yetirməsini təmin etmək məqsədilə bankda daxili audit prosedurları tət-

biq olunmalıdır. Audit prosedurları rəhbərliyə daxili qayda və nəzarət sistemlərinin adekvat olması və onlara riayət edilməsi haqqında məlumatın verilməsini nəzərdə tutmalıdır. Aşkar olunmuş çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında İdarə Heyətinin gördüyü işlər audit hesabatlarında əks olunur və onun Müşahidə Şurasına təqdim edilməsi nəzərdə tutulur. Göstərilənlər sənəddə öz həllini tapmazsa audit xidmətinin əhəmiyyəti itirilmiş olur.

Daxili audit bankın Müşahidə Şurasından və İdarə Heyətindən müstəqil olaraq fəaliyyət göstərir. Audit Komitəsinin üzvləri vəzifəyə Səhmdarların Ümumi Yığıncağı tərəfindən təyin olunurlar.

Daxili audit bölməsi (departament, şöbə və s.) Audit Komitəsinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir və bankın icra orqanı ilə qarşılıqlı surətdə bankda daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinə fasiləsiz nəzarəti həyata keçirir.

Daxili audit bölməsinin rəhbəri və əməkdaşları Audit Komitəsinin təqdimatı ilə bankın Müşahidə Şurası tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və vəzifədən azad olunur. Bankda Audit Komitəsinin və daxili audit bölməsinin fəaliyyətinin standartlarını və qaydalarını Mərkəzi Bank müəyyən edir.

Audit Komitəsi, banklarda mükəmməl nəzarət sisteminin mövcudluğunu və adekvatlığını təmin etməklə Müşahidə Şurasına və İdarə Heyətinə köməklik göstərir.

Audit Komitəsinin Sədri Komitənin yığıncaqlarında iştirak etmək üçün İdarə Heyətinin Sədrini, İdarə Heyətinin digər üzvlərini, DAB direktorunu və kənar auditorları dəvət edə bilər. Müşahidə Şurası və Audit Komitəsi daxili və kənar auditorların seçiminə, qiymətləndirilməsinə, habelə daxili auditorların mükafatlandırılmasına nəzarət edir. Auditorların sərəştəsi vaxtaşırı qiymətləndirilir. Auditor rəyinin əhəmiyyəti onların peşəkarlığından və bacarığından asılıdır. Audit xidmətinin əldə etdiyi məlumatlar haqqında hesabat verməsi üçün Müşahidə Şurası ilə görüşlər keçirməsi nəzərdə tutulur. Rəhbərliyin ildə ən azı bir dəfə audit qaydalarının adekvatlığını, auditə cəlb olunmuş əməkdaşların peşəkarlığı və auditin əhatə sahəsini nəzərdən keçirməsi müəyyən olunmalıdır.

Daxili audit, həmçinin bank aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, yaxud mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətedici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövr hesabatların dəqiqliyini, tamlığını və dürüstlüyünü təsdiq etməlidir.

Daxili nəzarət mexanizmləri bank fəaliyyətində potensial səhvlərin, nöqsanların və itkilərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınmasının, bank risklərinin minimuma endirilməsinin mühüm vasitəsidir. Daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının etibarlılığı, təhlükəsizliyi, səmərəliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək üçün zəruridir.

Hər bir bank öz fəaliyyətində daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı əsas prinsipləri və qaydaları rəhbər tutmalıdır:

1. Mükəmməl təşkilati struktur;
2. Zəruri siyasət və uçot qaydaları;
3. Aktivlərin qorunması üçün tədbirlər;
4. Daxili audit üzrə səmərəli proqram.

Daxili audit Müşahidə Şurasının, Maliyyə-təftiş komissiyasının və İdarə Heyətinin sərəncamında olan ən səmərəli daxili nəzarət vasitəsidir. Daxili audit proqramı o zaman mükəmməl hesab edilə bilər ki, müəyyən edilmiş nəzarət mexanizmləri, əməliyyat proseduraları - qeyri-səmərəlilik, uyğunsuzluqlar, yaxud saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində dəyə biləcək zərərin minimuma endirilməsini təmin etsin. Auditorun rolu əməliyyat sistemləri, prosesual nəzarət mexanizmləri və sənədləşmənin mükəmməlliyi, təsirliyinin və etibarlılığının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş yoxlamalar və təhlillər aparmaq yolu ilə bankın əmlakının qorunmasına kömək göstərməkdir. Səmərəli audit zəruri nəzarət atmosferi yaradır, bank əməliyyatlarının dəqiqliyinə və etibarlılığına xidmət göstərir. Daxili auditin bu qaydalarla müəyyən olunmuş məqsəd və vəzifələri, bankın Maliyyə-təftiş komissiyasının qanunvericiliklə ona həvalə edilmiş səlahiyyətlərinin icrasını istisna etmir. Maliyyə-təftiş komissiyası öz vəzifə və səlahiyyətlərinin icrasında daxili və xarici audit yoxlamalarına əsaslanmalıdır.

Aktivlərin keyfiyyətinə nəzarət (kreditlərə nəzarət daxil olmaqla) bankın aktivlərinin qiymətləndirilməsi üsuludur. Onların dəyəri bankın maliyyə vəziyyətinə uzun müddətli təsir göstərir. Təhlilə problemlə aktivlərin qiymətləndirilməsi və kreditləşdirmə prosesində zəifliklərin müəyyən edilməsi daxildir. Effektiv sistemə müstəqil təhlil və əməkdaşlar tərəfindən kreditlərin təsnifləşdirilməsi də daxildir. Sənəddə aktivlərin keyfiyyətinin təhlili haqqında nəticələrin Müşahidə Şurasına və ya müvafiq komitələrə təqdim olunması nəzərdə tutulmalıdır.

Daxili audit, bank aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, yaxud mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətedici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövrü hesabatların dəqiqliyini, tamlığını və dürüstlüyünü təsdiq etməlidir.

Daxili nəzarət mexanizmləri bank fəaliyyətində potensial səhvlərin, nöqsanların və itkilərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınmasının, bank risklərinin minimuma endirilməsinin mühüm vasitəsidir. Daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının etibarlılığı, təhlükəsizliyi, səmərəliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək üçün zəruridir.

Daxili audit bölməsi - DAB bank daxilində daxili audit işini yerinə yetirir. DAB audit planlarını tərtib edir, onları həyata keçirir və auditin nəticələri haqqında məlumat verir.

DAB daxili nəzarət sisteminin bir hissəsidir və bankların tənzimləyici, idarəedici və nəzarət tələblərinə riayət etməsinin münasibliyini müstəqil olaraq qiymətləndirir.

Daxili audit departamenti aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- bank daxilində audit işini yerinə yetirir;
- audit planlarını tərtib edir, onları həyata keçirir və auditin nəticələri barədə məlumat verir;
- bankın bütün strukturlarının fəaliyyətini yoxlayır və qiymətləndirir;
- bankın təşkili və idarə edilməsi ilə əlaqədar nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş siyasət, prinsiplər, qayda və təlimatlar da daxil olmaqla bankın fəaliyyətini nizamlayan hüquqi və normativ tələblərə lazımi diqqət yetirir;
- bankın siyasətinin müəyyən olunmasında iştirak etmir və ümumiyyətlə bankın siyasətini və ya onun uyğunluğunu bilavasitə tənqid etmək səlahiyyətinə malik deyil . Lakin DAD-ın faktiki və ya potensial narahatlıq doğuran məsələlərlə üzləşdiyi zaman bu barədə Audit Komitəsinin sədrinə məruzə edir;
- bank rəhbərliyinin hüquqi və normativ tələblərə və yaxud bankın daxili qaydalarına və prosedurlarına zidd qərarlar qəbul etdiyi və ya edəcəyi barədə xəbər tutarsa, dərhal İdarə Heyətinin və ya Müşahidə Şurasının sədrinə məlumat verir;
- DAD rəhbəri bütün hadisələr barəsində Audit Komitəsinin sədrinə məruzə etməlidir;
- Daxili audit aşağıdakıları qiymətləndirir:
- Bankın daxili qaydalara və risklərin idarəedilməsinə (ölçülə bilən və ölçülə bilməyən) əməl etməsini;
- Maliyyə və idarəedici məlumatların, o cümlədən kənar istifadəçilərə verilən hesabatların etibarlılığını, tamlığını, düzgünlüyünü və vaxtli-vaxtında hazırlanmasını;
- Elektron informasiya sistemlərinin fasiləsizliyinə və etibarlılığına xidmət edən bölmələrin fəaliyyətini.
- DAD aşağıdakı hüquqlara malikdir:
- Audit işinə lazım olan əvvəlki dövrlər üzrə bütün məlumatları tələb etmək;
- Yoxlanılan və ya əvvəlki dövrlərdəki əməliyyatlarla bağlı bütün zəruri sənədləri əldə etmək;
- Bankın audit aparılan struktur vahidində (filial, şöbə, nümayəndəlik) nağd vəsaitlərin, digər pul qiymətlərinin, qiymətli kağızların, xüsusi qeyd olunmuş blankların, mal-materialların, əsas vəsaitlərin, avadanlıqların və digər aktivlərin mövcud olmasını yoxlamaq və təsdiq etmək;
- Hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlanmış icarə müqavilələri , saxlanma müqavilələri, satış və s. üzrə hər hansı və ya bütün aktivləri yoxlamaq;

- Audit aparılan struktur vahidinin (filial, şöbə, nümayəndəlik) fəaliyyəti ilə əlaqədar, elektron və çap olunmuş şəkildə məlumatları təhlil və tədqiq etmək;

- Hər hansı bir əməliyyatın uçotu və xüsusiyyəti ilə bağlı bankın rəhbər işçilərindən bütün zəruri izahatları tələb etmək;

- Bankın işçiləri tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin və əməliyyatların cari qanunvericiliyə və normativ tələblərə uyğunluğunun adekvatlığını müəyyən etmək, bankın siyasətini və strategiyasını, qərar qəbul etmə prosedurlarını, uçot və hesabatvermə qaydalarını müəyyənləşdirən bankın daxili qərarına dair yazılı sənədləri əldə etmək;

- Bank tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlar barədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə riayət etməklə, müştərilərə sorğular göndərmək;

- bank, onun rəhbərləri və işçiləri haqqında məxfi məlumatları əldə etmək. Bu cür məxfi məlumatlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Rəhbərliyin və digər işçilərin əməkhaqları;

- Müştərlərin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumat;

- Bankın mülkiyyətində olan əmlak və investisiyaları haqqında məlumatlar;

- Filialların gəlirliliyi;

- Bankın (baş rəhbərliyin) gələcək planları;

- Saxtakarlıq hallarının təhqiqatı və mümkün hüquqi tədbirlər.

Hər bir bank öz fəaliyyətində daxili nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını təmin etmək məqsədilə aşağıdakı əsas prinsipləri və qaydaları rəhbər tutmalıdır:

1. Mükəmməl təşkilati struktur;

2. Zəruri siyasət və uçot qaydaları;

3. Aktivlərin qorunması üçün tədbirlər;

4. Daxili audit üzrə səmərəli proqram.

Daxili audit Müşahidə Şurasının, Maliyyə-təftiş komissiyasının və İdarə Heyətinin sərəncamında olan ən səmərəli daxili nəzarət vasitəsidir. Daxili audit proqramı o zaman mükəmməl hesab edilə bilər ki, müəyyən edilmiş nəzarət mexanizmləri, əməliyyat prosedurları - qeyri-səmərəlilik, uyğunsuzluqlar, yaxud saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində dəyə biləcək zərərin minimuma endirilməsini təmin etsin. Auditorun rolu əməliyyat sistemləri, prosesual nəzarət mexanizmləri və sənədləşmənin mükəmməlliyi, təsirliyinin və etibarlılığının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş yoxlamalar və təhlillər aparmaq yolu ilə bankın əmlakının qorunmasına kömək göstərməkdir. Səmərəli audit zəruri nəzarət atmosferi yaradır, bank əməliyyatlarının dəqiqliyinə və etibarlılığına xidmət göstərir. Daxili auditin bu qaydalarla müəyyən olunmuş məqsəd və vəzifələri, bankın Maliyyə-təftiş komissiyasının qanunvericiliklə ona həvalə edilmiş səlahiyyətlərinin icrasını istisna etmir. Maliyyə-

təftiş komissiyası öz vəzifə və səlahiyyətlərinin icrasında daxili və xarici audit yoxlamalarına əsaslanı bilər.

Auditin məqsəd və vəzifələri ilk növbədə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. bankın ayrı-ayrı əməkdaşları və struktur bölmələrinin icra etdiyi əməliyyatların qanunvericiliyə, normativ aktlara və daxili sənədlərə uyğunluğunu müəyyən etmək məqsədilə mütəmadi olaraq yoxlamaların aparılmasını təmin etmək;

2. bankın əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliyin, normativ aktların, təlimatların, daxili sənədlərin, peşə etikası standartlarının tələblərinin pozulması faktlarını tədqiq etmək, uyğunsuzluqları, yaxud saxtakarlıq əlamətlərini aşkara çıxarmaq;

3. aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması və buna nəzarət məqsədilə tövsiyələr işləyib hazırlamaq;

4. aparılmış yoxlamaların nəticələri və aşkar edilmiş hər bir faktın müvafiq qaydada sənədləşdirilməsini təmin etmək;

5. aparılmış yoxlamaların nəticələri, aşkar edilmiş yeni risklər, nöqsan və çatışmazlıqlar və onların aradan qaldırılması barədə vaxtında bank rəhbərliyinə məlumat vermək;

6. bankın əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliyin, normativ aktların, daxili sənədlərin tələblərinin öyrənilməsi üzrə işin təşkilinə nəzarət etmək;

7. mühasibat uçotu və hesabat sisteminin adekvatlığını təhlil etmək; inzibati nəzarət mexanizmləri və qaydaların, habelə əməliyyatların səmərəliliyinə qiymət vermək;

8. yeni siyasət formalaşdırılarkən və köhnə siyasətə yenidən baxılarkən, yaxud yeni fəaliyyət növlərinin planlaşdırılması prosesində və onların tətbiqinin müxtəlif mərhələlərində nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu təmin etmək.

Daxili audit xidməti əməkdaşlarının hüquqları:

1. yoxlama məqsədilə, uçot-hesabat, mühasibat, pul-hesabat və digər sənədlərə icazənin olması;

2. bank əməkdaşlarının hərəkətlərinin, icra etdiyi əməliyyatların qanunvericiliyin, normativ aktların və daxili sənədlərin tələblərinə uyğun olub-olmamasını təyin etmək;

3. bankın bütün struktur bölmələrinin fəaliyyətini yoxlamaq;

4. ayrı-ayrı əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması barədə tövsiyələr vermək;

5. zəruri hallarda daxili auditə aid olan bir sıra məsələlərin həllinə bankın digər struktur bölmələrinin əməkdaşlarını cəlb etmək.

Bankların bütün əməkdaşları daxili audit xidməti ilə qarşılıqlı münasibətlərində aşağıdakılara əməl edilir:

1. daxili audit xidməti tərəfindən öz vəzifə səlahiyyətlərinin icrasına köməklik göstərmək;

2. qanunvericiliyin, təlimat və qaydaların tələblərinin pozulması, həmçinin banka zərər vurulması faktları barədə daxili audit xidmətinə məlumat vermək;

3. ayrı-ayrı əməliyyatların qanunvericiliyin, normativ aktların, daxili sənədlərin və peşə etikası standartlarının tələblərinə uyğunluğu şübhə doğurduqda, daxili audit xidməti əməkdaşları ilə məsləhətləşmələr aparmaq;

4. «maraqlı tərəf» hesab edilə biləcəyi hallarda, bankın əməkdaşları daxili audit xidmətinə əvvəlcədən xəbərdar etmədən, müvafiq əməliyyatların aparılmasında iştirak edə bilməzlər.

Bundan başqa Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarından vaxtaşırı olaraq daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti və keçirilmiş audit yoxlamalarının nəticələrinə dair hesabatlar tələb edilə bilər.

Bankların audit funksiyası aşağıdakı minimum normalara uyğun olmalıdır.

1) Auditor müstəqil olmalıdır:

1.1. bilavasitə bankın Müşahidə Şurası və Maliyyə-təftiş komissiyasına hesabat verməlidir;

1.2. öz vəzifələrini icra etmək üçün lazımi səlahiyyətlərə malik olmalıdır (sənədlərə və şöbələrə sərbəst icazəsi olmalıdır);

1.3. yüksək etika və peşə keyfiyyətlərinə malik olmalıdır;

1.4. yoxlanılan sahə funksiyasına aidiyyəti olmamalıdır;

1.5. audit proqramlarının həyata keçirilməsi qrafiki, yaxud miqyası üzərində heç bir məhdudiyyət olmamalıdır.

2). Auditor səriştəli olmalıdır:

2.1. ali iqtisadi təhsilə, müvafiq peşə təcrübəsinə malik olmalı, habelə peşə biliklərini daim artırmaq arzusunda olmalıdır;

2.2. bank əməliyyatlarına və audit keçirilməsinin beynəlxalq qaydalarına bələd olmalıdır;

2.3. beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş uçot standartlarından xəbərdar olmalıdır.

3) Audit proqramı:

3.1. bankın Maliyyə-təftiş komissiyası və Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilməli və müntəzəm surətdə nəzərdən keçirilməlidir;

3.2. yazılı formada olmalı və auditin məqsədlərini əks etdirməlidir;

3.3. auditin məqsədlərinə nail olmaq üçün kifayət qədər geniş miqyasda olmalıdır;

3.4. yoxlanılan hər bir sahə üzrə ətraflı iş proqramlarını nəzərdə tutmalıdır;

3.5. hər bir proqramda zəruri audit işinin aydın və dəqiq təsviri olmalı, habelə işin miqyasından asılı olaraq bankın ayrı-ayrı departamentlərində konkret əməliyyatların yoxlanılması proseduraları göstərilməlidir. Proqramda

nəzərdə tutulan proseduralar, digər amillərlə yanaşı bank əməliyyatlarının həcmindən və mürəkkəbliyindən asılı olaraq dəyişdirilə bilər;

3.6. lazım gəldikdə proqramda balans hesablarının, xüsusilə kredit, depozit və müxbir hesablarının təsdiqi nəzərdə tutulmalıdır;

3.7. audit yoxlamalarının keçirilməsi müddətləri, hər bir sahə ilə əlaqədar riskdən asılı olmalıdır. Bank riskləri təhlil edilərkən auditor tərəfindən konkret əməliyyatın, əlaqədar aktivlərin və passivlərin xarakteri, müvafiq siyasətin və daxili nəzarət normalarının mövcudluğu, daxili nəzarət mexanizmlərinin səmərəliliyi kimi amillərə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

3.8. görülən işlər sənədləşdirilməlidir. Daxili audit barədə iş sənədlərində audit işlərinin proqramı, yoxlamanın həcmi və aparılmış əməliyyatları təsvir edən təhlillər və təqdim olunmuş rəylərin əsasları olmalıdır.

Daxili audit proqramı əsasən aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəldilməlidir:

1. Müşahidə Şurası və rəhbərlik tərəfindən müəyyən olunmuş siyasətə və qaydalara əməl edilməsi, o cümlədən əməliyyatların aparılmasına müvafiq icazələr alınmasının təsdiqi;

2. Qüvvədə olan qanunvericiliyə və normativ aktlara əməl edilməsi;

3. Bank sənədlərinin müfəssəlliyi, o cümlədən bütün əməliyyatların müvafiq hesablarda uçotunun düzgün və vaxtında aparılması;

4. Bank aktivlərinin təhlükəsizliyi, maliyyə hesabatlarında onların düzgün uçotu;

5. Gəlir və xərclərin dəqiq uçotunu, qanuniliyini və bankın siyasətinə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün onların ətraflı təhlili. Bura hesablamaların və sənədlərin dəqiqliyini təmin etmək məqsədilə depozitlər və kreditlər üzrə faizlər, vaxtında aparılmamış ödənişlər üçün cərimələr, xidmət haqqı və s. kimi kompyuter hesablamalarının və sənədlərin seçmə yolu ilə yoxlanılması da daxildir;

6. Müvafiq sənədləşmələrin aparılması və girova nəzarət, habelə akkreditivlər və təminatlar kimi balansarxası maddələrin uçotunun aparılması;

7. Balansdan silinmiş kreditlərdən dəyən zərər barədə sənədlərin təhlili;

8. Əvvəldən axıradək hər bir əməliyyat üzrə dəqiq və lazımı qaydada təsdiq edilmiş sənədlərin olması;

9. Kompyuter texnikasının, proqram təminatının təhlükəsizliyi və etibarlılığı, habelə fəvqəladə vəziyyətlər üçün planların tərtib edilməsi (məlumatların təhlükəsizliyi, saxlanması və bərpa).

4) Auditor rəyi:

1. - audit başa çatdıqdan dərhal sonra tərtib edilməlidir;

2. - auditin məqsədlərini, miqyasını, nəticələri barədə hesabatı və problemlərin aşkara çıxarıldığı hər bir sahə üzrə ətraflı tövsiyələri əks etdirməlidir;

3. - tövsiyələrdə auditin nəticələrinin qısa xarakterik təsviri, tələb olunan islah tədbirləri, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün məsul şəxslərin adı və onların həyata keçirilməsi müddətləri göstərməlidir;

4. - rəylər bilavasitə Müşahidə Şurasına və Maliyyə-təftiş komissiyasına, rəylərin surətləri isə bankın İdarə Heyətinə və şöbə rəislərinə (rəyin yalnız müvafiq bölmələri) təqdim edilməlidir;

5. - daxili auditin səmərəliliyi, daha çox tövsiyələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə, nəzarətin davam etdirilməsindən asılıdır. Müşahidə Şurası nəzarəti yoxlamalar siyasətini formalaşdırmalıdır. Rəhbər heyət və daxili auditor sonradan nəzarət qaydalarını müəyyən etməlidirlər.

5) Auditin keçirilməsi müddəti:

Auditin keçirilməsi müddəti, adətən auditin keçiriləcəyi hər bir sahə ilə əlaqədar risk dərəcəsindən asılıdır. Audit ildə azı bir dəfə keçirilməlidir.

II HİSSƏ. XARİCİ ÖLKƏLƏRİN BANK SİSTEMLƏRİ

I FƏSİL. AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ BANK SİSTEMİ

ABŞ-ın Mərkəzi Bankı - Federal Ehtiyat Sistemi. Federal Ehtiyat Sistemi ABŞ-ın Mərkəzi Bank sistemidir. Bankın ilkin yaranma məqsədi bank sektoru üzrə mümkün təşvişlərin aradan qaldırılması olmuşdur.

Federal Ehtiyat Sistemi ABŞ tarixində sayca üçüncü mərkəzi bank sistemidir. Daha əvvəl Birləşmiş Ştatların Birinci Bankı (1791-1811) və Birləşmiş Ştatların İkinci Bankı (1816-1836) valyutanın dövriyyəyə buraxılması, kommersiya kreditlərinin verilməsi, depozitlərin qəbul edilməsi və qiymətli kağızların buraxılması kimi fəaliyyət xidmətləri göstərməklə yanaşı çox sayda filiallara malik olmuş və ABŞ Xəzinədarlığının maliyyə agentı olaraq fəaliyyət göstərmişdir.

1907-ci ildə Konqres bank işi və valyuta islahatlarının öyrənilməsi üçün respublikaçıların Senatdakı lideri Nelson Aldriçin rəhbərlik edəcəyi Milli Monetar Komissiya yaratmışdır. Amerikanın mövcud monetar sistemi və Avropanın mərkəzi bank sistemi öyrənilmiş və nəticədə “Aldriç Planı” hazırlanmışdır. 23 dekabr 1913-cü il tarixində Aldriç Planı “Federal Ehtiyat Planı” olaraq təsdiqlənmişdir. Federal Ehtiyat Sistemi 16 noyabr 1914-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı müharibə istiqrazlarının verilməsi ilə məşğul olan Federal Ehtiyat Sistemi, 1933-cü ildə Franklin Ruzveltin hakimiyyətə gəlməsi ilə subordinasiyalı İcraçı Filial statusu almış və yalnız 1951-ci ildə öz müstəqilliyini əldə etmişdir. Həmin tarixdən bugünədək müxtəlif siyasi yanaşmalar qəbul etməsinə baxmayaraq, Federal Ehtiyat Sisteminin səlahiyyətlərində əhəmiyyətli dəyişiklik olmamışdır.

Federal Ehtiyat Sisteminin cari funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Bank təşvişləri ilə bağlı problemlərin həlli;
2. Bankların özəl maraqları ilə mərkəzləşdirilmiş dövlət öhdəlikləri arasında tarazlığın qorunması;
3. Monetar siyasət tədbirləri nəticəsində ölkənin pul təchizatının təmin olunması;
4. Maliyyə sisteminin sabitliyinin dəstəklənməsi;
5. Depozit qəbul edən təsisatlar, ABŞ hökuməti və xarici rəsmi müəssisələr üçün maliyyə xidmətinin təmin olunması;
6. ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatındakı mövqeyinin gücləndirilməsi.

Federal Ehtiyat Sisteminin təşkilati strukturu aşağıdakılardan ibarətdir:

♦ **Federal Ehtiyat Direktorlar Şurası** – müstəqil federal hökumət təşkilatıdır. 7 üzvdən ibarət Direktorlar Şurasının hər biri üzvü Prezident tərəfindən təyin olunaraq Senat tərəfindən təsdiqlənsə də, əsas etibarilə müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir. Fəaliyyət müddəti 14 il olan hər bir üzv, o müddət ərzində prezident tərəfindən vəzifəsindən kənarlaşdırıla bilər. Şura Nümayəndələr Palatasının Spikerinə illik fəaliyyətlə bağlı hesabat verir. Ölkənin monetar siyasətin yaradılması öhdəliyi daşıyan Şura, həmçinin Federal Ehtiyat Banklarının və ümumilikdə ABŞ bank sisteminin fəaliyyətlərinə nəzarət edərək tənzimləyir.

♦ **Federal Açıq Bazar Komitəsi** – qısamüddətli fəaliyyət hədəfləri qoyaraq monetar siyasətini müəyyən edir. Bundan əlavə, xarici valyuta bazarına müdaxilənin ABŞ Xəzinədarlığı tərəfindən koordinasiya edilməsinə baxmayaraq, Komitə Federal Ehtiyat Sistemi tərəfindən xarici valyuta bazarlarında həyata keçirilən əməliyyatların yönəldilməsi ilə məşğuldur. Komitənin 12 üzvündən 7-si Direktorlar Şurasının üzvü, 5-i isə regional Federal Ehtiyat Banklarının nümayəndələridir. İkinci ərazi olan Nyu Yorkdan başqa digər regional Banklardan olan nümayəndələr növbəli qaydada 2-3 illik müddətə seçilir.

Federal Ehtiyat Bankları – özəl korporasiyaların və dövlət federal təşkilatların bir sıra xüsusiyyətlərini özündə cəmləyir. Üzv bankların hər biri özünün regional Federal Ehtiyat Bankında müzakirə olunmayan səhm payına malik olsa da, bu pay ona Federal Ehtiyat Banklarının fəaliyyətinə yalnız məhdud nəzarət verir və Federal Ehtiyat Bankının nizamnaməsi qanun əsasında təsis olunur və onun üzvlərinin banklar tərəfindən dəyişdirilməsi mümkün deyil. Hazırda 12 Federal Ehtiyat Bankı mövcuddur.

Bank və digər maliyyə-kredit müəssisələri sistemi. ABŞ-ın bank sisteminin müasir vəziyyəti qloballaşma və beynəlmilləşmə proseslərinin dərinləşməsi və transmilli şirkətlərin artımı ilə xarakterizə olunur. Bütün kommersiya bankları hüquqi statusuna görə milli və ştat banklarına bölünürlər. Birincilər federal hökumət tərəfindən, ikincilər isə ştat hakimiyyətləri tərəfindən lisenziyalasdırılır və nəzarət olunur.

ABŞ-ın bank sistemində xüsusi rolu investisiya bankları oynayır. Onlar qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların iki əsas növünü – şirkətin qiymətli kağızlarının emissiyasını və yerləşdirilməsini həyata keçirirlər.

ABŞ-da əmanətlərin toplanması və əmanətçilərin kreditləşdirilməsi məqsədilə yaradılan şirkətlər – əmanət maliyyə müəssisələri geniş yayılmışlar. Borc-əmanət assosiasiyaları paylı (əgər əmanətçilərə məxsusdursa) və səhmdar (əgər səhmdarlara məxsusdurlarsa) olurlar. Səhmdar borc – əmanət assosiasiyaları şirkətlərə məxsus ola bilər. Bir borc – əmanət assosiasiyasına malik olan şirkətlərə unitar, bir neçə borc-əmanət assosiasiyasına malik olan şirkətlərə holdinq şirkətlər deyilir. Holding şirkətlərlə müqayisədə, unitar şirkətlər xidmət

və fəaliyyətin növ seçimində böyük sərbəstliyə malikdirlər. Bu gün assosiasiyalar müasir bazara adaptasiya etmək üçün böyük cəhdlər göstərilər.

Amerikanın kredit ittifaqları mahiyyət etibarilə demokratik kooperativ təşkilatlardır. İttifaqın üzvləri və payçılar əmanətləri yalnız o məqsədlə daxil edirlər ki, onlar istiqrazlar şəklində digər payçılara verilsin. İstiqrazların təqdim edilmə şərtləri və əmanətlərə faizlərin hesablanma ardıcılığı kredit ittifaqı tərəfindən müəyyənləşdirilir. İttifaqın ali orqanı onun üzvlərinin ümumi iclası, iclaslararası müddətlərdə isə idarəetmədir.

Amerikan kommersiya bankları əmanət qəbuletmə haqqında lisenziyaya sahib olan banklardır. Bu bankların aktivləri kassa likvid aktivlər və sənəd portfelindən ibarətdir. Kassa likvid aktivləri nağd pul, FEB-də tutulan pullar və digər bankların hesablarında tutulan pullardır. Bu banklar istehlak və sənaye sahələrinə qısamüddətli kredit açırlar. Portfelləri isə yerli icra və dövlət orqanlarına aid sənədlərdən ibarətdir. Passivlərində isə dövlət və özəl sektorun əmanətləri saxlanılır. Amerikada kommersiya banklarının sayı 14500-ə yaxındır. Ancaq bunlar içində ən böyük banklar Chase Manhattan Bank, First National Bank, Chase Manhattın Bank, Morian Trust Company banklarıdır. Amerikanın investisiya bankları şirkətlərə orta və uzunmüddətli kredit açırlar. Bu banklar əmanət qəbul edir, sənaye quruluşları üçün hissə sənədi və istiqraz ixrac edirlər. Bu banklar pula olan ehtiyaclarını kommersiya banklarından borc olaraq ödəyirlər. Amerikada 200-ə yaxın xarici ölkələrin bankları fəaliyyət göstərir. Bunların ümumi bank aktivləri içində payları 14 faizdir. Amerika banklarının ölkə xaricində 800-dən çox şöbəsi vardır. Amerika banklarının xaricdəki fəaliyyətinə FEB, Federal Əmanət Sığorta Fondu və Pul Nəzarət Komitəsinin üzvlərindən meydana gələn komissiya nəzarət edir.

II FƏSİL. KANADANIN BANK SİSTEMİ

Kanada Mərkəzi Bankı. Kanadanın Mərkəzi Bankı olan Kanada Bankı 1934-cü ildə Kanada Bankı haqqında Qanunun qəbul olunması ilə təsis edilmişdir. Bankın yaranma məqsədi “Kanadanın iqtisadi və maliyyə rifahının dəstəklənməsidir.

Uzun illər Kanadanın mərkəzi bankı olmamış və bank sistemi Kanada Banklar Assosiasiyası tərəfindən tənzimlənmişdir. Kanada Bankı 1934-cü ildə qəbul edilmiş “Kanada Bankı haqqında Qanuna əsasən yaradılmışdır. 1938-ci ildə Qanuna dəyişiklik olunmuş və Kanada Bankı milliləşdirilərək Krallığın korporasiyası olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Kanada Bankı günümüzdə də dövlətin bankı kimi fəaliyyət göstərir.

Bank yaradıldıqdan sonra pulların buraxılması hüququ Dövlət Maliyyə Departamentindən alınaraq Kanada Bankına verilmiş və özəl banklardan öz valyutalarını dövriyyədən çıxarmaları tələb olunmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Kanadanın müharibədə iştirakını maliyyələşdirən Kanada Bankı müharibədən sonra fəaliyyətini genişləndirərək Kanadanın iqtisadi inkişafını dəstəkləmək üçün səlahiyyətləndirilmişdir. Kanada biznesinə investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq üçün törəmə Sənaye İnkişaf Bankı təsis olunmuşdur. Bankın monetar siyasəti inflyasiyanın azaldılmasından daha çox faiz dərəcələrinin aşağı salınması və işsizliyin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. 1960-cı illərdə inflyasiyanın artmağa başladığını görən Ceyms Koyn (Kanada Bankının Sədri) pul təchizatının azaldılması tapşırığını vermişdir. Bununla razılaşmayan Baş Nazir Con Difenbeyker işsizliyin aradan qaldırılması strategiyasına keçid tapşırığını vermişdir. Kanada Bankı siyasi nəzarətdə olmayan dövlət təşkilatı olaraq tanındığından bu hadisə qısa böhranın (“Koyn Böhranı”) baş verməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə Bankın Sədri istefaya getmişdir. Sonradan Kanada Bankı tədricən antiinflyasiya siyasətinə keçməyə başlamışdır və artıq 1980-ci illərdə inflyasiyanın aşağı həddə saxlanması onun əsas prioritetinə çevrilmişdir.

Ölkənin mərkəzi bankı kimi Kanada Bankının 5 əsas vəzifəsi var:

- ◆ Monetar siyasətinin həyata keçirilməsi (inflyasiya göstəricisinin tənzimlənməsi);
- ◆ Pulların buraxılışı;
- ◆ Təhlükəsiz, şəffaf və səmərəli maliyyə sisteminin təşkili;
- ◆ Vəsaitlərin idarə edilməsi;
- ◆ İnsani, maliyyə, informasiya, texnologiya və fiziki mənbələrin sağlam idarə edilməsinə dəstək verən korporativ inzibətçiliyin həyata keçirilməsi.

Kanada Bankının ali idarəetmə orqanı Direktorlar Şurasıdır. Bankın Sədri və 4 sədr müavini federal hökumət tərəfindən deyil, Kabinetlə məsləhətləşməklə Bankın Direktorlar Şurası tərəfindən seçilir. Maliyyə nazirinin

müavini İdarə heyətinin üzvü olsa da, onun səs hüququ yoxdur. Bankın hesabatları Kanadanın Ümumi Auditorları tərəfindən deyil, Maliyyə Nazirliyi ilə məsləhətləşərək, Kabinet tərəfindən təyin edilmiş xarici auditorlar tərəfindən yoxlanılır. Bankda 16 departament fəaliyyət göstərir.

Kanada Bankı kommersiya banklarına qiymətli kağızların bəzi növlərinin girovu ilə altı aydan çox olmayan müddətə kreditlər verə bilər. Kreditlər konkret şərtlərlə və məhdud müddət üçün hökumətə və ya əyalətlərə təqdim oluna bilər. Bankın uçot dərəcəsi minimal dərəcədir və Kanada Bankı kreditləri bu dərəcə üzrə təqdim etməyə hazırdır.

Kanada Bankının fəaliyyət istiqamətlərindən biri hökumətin monetar siyasətinin reallaşdırılmasıdır. 1980-ci illər ərzində Kanada monetar siyasətin adıçəkilən formasını – pul kütləsinin targetləşdirilmə formasını əsas tuturdu. Pul kütləsinin targetləşdirmə siyasətinin reallaşdırılmasının effektivliyi bir sıra şərtlərdən asılı idi. Birincisi, pulun targetləşdirilməsi üçün dəyişən göstərici ilə (inflyasiya və ya nominal gəlir) məqsədli əlaqə arasında güclü və etibarlı əlaqənin olması zəruridir. Asılılığın zəif olduğu halda, məqsədli göstəriciyə olan təsir dəyişənin planlaşdırılmış dəyişmələrinə gətirib çıxarmır. Bu növ uyğunsuzluq Kanadada baş vermiş və 1991-ci ildə pul siyasətinin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. İkinci şərt Mərkəzi Bank tərəfindən pul əlaqələrinin qeyd-şərtsiz nəzarətidir. Bu nəzarət yoxdursa, pul siyasətinin məhz bu formasının həyata keçirilməsini bildirən dəqiq signal avtomatik şəkildə yox olur. Əgər pul kütləsinin məhdud əlaqələrini tənzimləmək Kanada hakimiyyəti üçün mümkün olsa da, daha geniş M2 və M3 pul əlaqələrinə nəzarət etmək kifayət qədər müşkül məsələyə çevrilir.

Kanadada targetləşdirmə siyasəti gözlənilən çox müsbət nəticələrə gətirib çıxarmadı, çünki ona olan münasibət qeyri-ciddi və hakimiyyətin uğur qazanmaq şansı yox idi.

1991-ci ilin fevralında Kanada Bankı inflyasiya səviyyəsinin targetləşdirilməsinə keçid barədə elan etdi. Qərara alındı ki, inflyasiyanın məqsədli göstəricisi Mərkəzi Bankın və hökumətin birgə qərarı ilə təyin ediləcək və müəyyənləşdiriləcək. Göstəricinin əsasını istehlak qiymətlərinin indeksi təşkil edirdi. İstehlak qiymətlərinin indeksi qida məhsullarını, enerjini və dolayı vergiləri nəzərdə tutmurdu. Məqsədli parametrlərin intervalları aşağıdakılar idi:

- * 1991-ci il: 3-5%;
- * 1992-ci il: 2-4%;
- * 1994-cü ilin iyunu: 1,5-3,5%
- * 1995-2001-ci illər: 1-3%.

İnflyasiya səviyyəsinin targetləşdirilməsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. O, valyuta targetləşdirilməsindən fərqli olaraq, pul targetləşdirilməsi ilə yanaşı diqqətin milli maraqlarda mərkəzləşməsinə imkan verir və xarici təsirlərə meyilliliyi azaldır. Mübadilə kursunun məqsədli göstəricisinin rejimi kimi, şəffafdır. İnflyasiyanın məqsədli səviyyəsi pul əlaqələri ilə müqayisədə əhəli

üçün daha anlaşılandır. Pul aqreqatları isə dəyişən meyarlara daha sərt əlaqədə olmalıdır.

Kanada Bankı daima ÜDM ölçülərində dəyişmələrin azaldılması və məşğulluğun artırılması üzrə tədbirləri həyata keçirir. Ölkə stabil ÜDM siyasətini və inflyasiyanın ortamüddətli göstəricilərinin azalmasından uzunmüddətli göstəricilərə tədrici keçid siyasətini yürüdür. Ümumilikdə, inflyasiya səviyyəsinin targetləşdirmə siyasəti monetar hakimiyyəti daha uzaqgörən olmağa və cari vəziyyətdə təmərküzlə birlikdə taktiki yox, strateji məqsədləri reallaşdırmağa vadar etdi.

Kanada bankları. Kanada bankları xarici bazarlarda aktiv şəkildə fəaliyyət göstərilir. 1986-cı ildə valyuta aktivləri bütün aktivlərin 45%-ni təşkil edirdi. Bank gəlirlərinin əsas hissəsi beynəlxalq əməliyyatlar hesabına təmin olunur. Böyük beşlik adlanan qrupun bankları Kanadanın iti çarter banklarıdır; «Royal benk of Kanada» (Royal Bank of Canada), «kenedian imperial benk of kommers» (Canadian İmperial Bank of commerce), «Benk of Monreal» (Bank of Montreal), «Benk of Nova Skoşia» (Bank of Nova Skoshia), «Toronto – dominion benk» (Toronto – dominion Bank).

Kanadanın ən gəlirli və iri kommersiya bankı «Royal benk of Kanada» 1896-cı ildə yaradılmışdır. Bankın 1700 şöbəsi var. Onların 46-ı digər ölkələrdədir. Hal-hazırda bank maliyyə bazarının qonşu sektorlarına ekspansiya üçün investisiya – bank fəaliyyəti sferasında və ənənəvi bank xidmətlərinin milli bazarında öz liderliyindən istifadə etməyə cəhd göstərir. Onun üstünlüklərindən biri sığorta biznesinin inkişafıdır. 1995-ci ildən sonra 5 il ərzində bank Kanadadakı üç sığorta şirkətini udmuş, özünün telekommunikasiya mərkəzi vasitəsilə sığorta məhsullarının birbaşa satışını təşkil etmiş, bir neçə beynəlxalq təkrar sığorta şirkətlərini təsis etmişdir. Bankın digər üstünlüyü qiymətli kağızlarla əməliyyatların depozitar xidmətinin iriləşdirilməsi oldu. Xüsusi halda, 1996-1997-ci illərdə «Toronto – dominian benk», «Benk of Nova Skoşia» və «Monreal trast» (Montreal Trust) uyğun şöbələri alınmışdır. 1999-cu ildə Avstraliyada «Permanent trasti Ko» (Permanent Tresty Co) ilə birlikdə depozitar şirkət təsis olunmuşdur.

Kanadanın bank sistemində əsas yeri B siyahısından olan banklar, yəni xarici maliyyə-kredit müəssisələri tutur. 1980-ci ilin banklar haqqında qanunu ilə xarici banklara Kanadada öz filiallarını açmaq icazəsi aşağıdakı şərtlərlə verilir:

- * Kanadadakı filialların fəaliyyəti üçün kifayət edən aktivlər, təcrübə, həmçinin gəlirlər;
- * bir qayda olaraq, səhmdarların geniş dairəsi;
- * lazımi nəzarət və yaxşı maliyyə vəziyyəti;
- * özünün Kanadada rəqabətədavamlı bank işini inkişaf etdirmək qabiliyyətinin sübuta yetirilməsi;
- * öz ölkəsinin yurisdiksiyasında qarşılıq prinsipinin olması;

* filialın fəaliyyəti üçün cavab verməyə hazır olduğunu təsdiq edən zəmanət məktubun (letter of comfort) təqdimedilmə imkanı.

Kanadada bank işi sərt şəkildə tənzimlənir. Bankın tənzimlənmə prinsipləri banklar haqqında qanunla müəyyənləşir. Maliyyə naziri bankların fəaliyyətinə müntəzəm nəzarəti həyata keçirir. Hər bir bankda baş israçı direktor olur. O, Kanada Bankının Direktorlar Şurası qarşısında bilavasitə məsuliyyət daşıyır. Monetar siyasətin həyata keçirilməsi məqsədilə qanun Kanada Bankında ilkin və təkrar ehtiyatların saxlanması barədə kommersiya bankları üzərinə öhdəlik qoyur. Banklar ilkin ehtiyatlar üzrə faiz almırlar.

1980 ci ilin banklar haqqında qanununa görə, banklar səhmdarlara illik hesabat verməlidirlər. Bu hesabatda aşağıdakılar olmalıdır:

- * tələblər və öhdəliklər barədə birləşmiş hesabat;
- * xeyir və ziyanlar barədə birləşmiş hesabat;
- * nəzərdə tutulmamış xərclərə vəsaitlərin ayrılması barədə birləşmiş hesabat;
- * səhmdar kapitalında dəyişikliklər barədə birləşmiş hesabat.

III FƏSİL. AVROPA MƏRKƏZİ BANKI

Avropa Birliyi(AB) - 27 Avropa ölkəsinin üzv olduğu iqtisadi və siyasi birlik əsasında qurulmuş dövlətdir. 2010-cu ilədək Avropa Birliyində 27 ölkə yer alır: Belçika,Almaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Fransa (6 ölkə - 1957-ci ildən tam hüquqlu üzv qəbul olunub), Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya (3 ölkə -1973-cü ildən üzv qəbul olunub), Yunanıstan (1981), İspaniya, Portuqaliya(2 ölkə -1986-cı ildən tam hüquqlu üzv qəbul olunub), Finlandiya, Avstriya və İsveç(3 ölkə -1995-ci ildən üzv tam hüquqlu qəbul olunub), Çexiya, Slovakiya, Sloveniya, Kipr, Macarıstan, Polşa, Malta, Estoniya, Latviya, Litva (2004-cü ildən daha 10 dövlət tam hüquqlu üzv qəbul olunub) və 2007-ci ildə isə Bolqarıstan və Rumıniya AB-nin tamhüquqlu üzv qəbul edildi.

1995-ci ilin dekabrında Avropa Şurasının Madriddəki iclasında avronun tətbiqi proqramı qəbul olunmuş və elə həmin şuranın 1996-cı ilin dekabrında Dublindəki iclasında bu proqram inkişaf etdirilmiş və konkretləşdirilmişdir. Bu proqram və icraedici orqan – AB Komissiyası səviyyəsində qəbul edilmiş digər qərarlar iştirakçı ölkələr üçün iqtisadi və monetar ittifaqın təkamül prosesinin meyarlarını, o cümlədən vahid valyutanın tətbiqinin müddət və prinsiplərini nəzərdə tuturdu. Avronun tətbiqini nəzərdə tutan ölkələrin uyğunlaşmalı olacağı iqtisadi konvergensiya meyarları xüsusi maraq doğurur.

Avronun fəaliyyəti dövründə göstərilən meyarlara riayət olunması məqsədilə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Belə ki, hədsiz büdcə kəsirinə yol vermiş ölkə (ÜDM-in 3%-dən çox) birinci ildə AB komissiyasının xüsusi hesabına öz ÜDM-in 0,2%-i ölçüsündə depozit üstəgəl müəyyənləşdirilmiş limiti aşan kəsirin hər faizinə 0,1% köçürməlidir. Əgər bu vəziyyət ikinci ildə də qalmaqda davam edirsə, depozitin yalnız əlavə hissəsi ödənilir (ÜDM-in 0,5%-dən çox olmayaraq). Sonralar vəziyyət düzəlmirsə, depozit cərimələrə çevrilir və bu cərimələr «intizamlı» iştirakçıların sərəncamına verilir.

Avropa Birliyi ölkələrinin vahid pul sistemini tənzimləyən ilk maliyyə müəssisəsi Avropa Valyuta İnstitutu idi (AVİ). AVİ 1994-cü ildə yanvarın 1-də fəaliyyətə başlamışdır. Maastrixt müqaviləsinə uyğun şəkildə yaradılmış Avropa Valyuta İnstitutu Frankfurt-Mayndakı mənzil qərargahı ilə Avropa valyuta əməkdaşlıq fondunu əvəz etdi. AVİ-nin əsas vəzifələri aşağıdakılar idi:

- AB-yə üzv ölkələrin mərkəzi banklarının monetar siyasətlərinin koordinasiyası;
- Avropa valyuta sisteminin fəaliyyətinə nəzarət;
- Avropa mərkəzi banklar sisteminin təşkilinə və vahid valyutaya – avroya keçidə hazırlıq;
- ümumavropa hesablaşma sisteminin effektivliyinin yüksəldilməsi;
- mərkəzi bankların statistikasının unifikasiyası;
- bankların arzusu ilə rəsmi valyuta rezervləri ilə idarəetmə.

AVİ-nin inzibati orqanları aşağıdakılar idi: prezident, baş direktor, AVİ prezidentindən və AB-ə üzv ölkələrin mərkəzi bank müdirlərindən ibarət olan şura. Şura AB-nin Nazirlər Sovetinə və milli hökumətlərə təkliflər və tövsiyələr hazırlayırdı.

Avropa kontinentində birgə valyutanın yaradılması ideyası, beynəlxalq valyuta sisteminə böyük zərbə vuran İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranıb. Müharibədən sonrakı Bretton-Vud modeli beynəlxalq valyuta sistemi Britaniya funt sterlinqinin liderliyini əlindən alan ABŞ dollarına əsaslanırdı. Nəticə olaraq, 1950-ci ildə AFR, Fransa, Birləşmiş Krallıq, Belçika, Niderland, Lüksemburq, Danimarka, İsveçrə, Norveç, İslandiya, İsveç, Avstriya, İtaliya, Yunanıstan, Portuqaliya və Türkiyənin daxil olduğu Avropa Ödəniş Birliyi yaradılmışdır. Sonradan Birlik Avropa Valyuta Sazişinə çevrilmişdir. Lakin tamdəyərli valyuta əməkdaşlığının ilk real addımı AFR, Fransa, Belçika, Niderland və Lüksemburq tərəfindən 1957-ci ildə Roma Sazişinin imzalanması nəticəsində Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılmasıdır. Artıq 1962-ci ildə AİB-nin Komissiyası üzv ölkənin birgə valyuta ideyasını səsəndirdi. 1969-cu ildə Fransa frankına qarşı Almaniya markasının revalvasiyası bu prosesi daha da tezləşdirdi. 1970-ci ilin oktyabr ayında milli valyutaların qarşılıqlı konvertasiyası, kapital hərəkətinin liberallaşdırılması, daimi valyuta kurslarının müəyyən edilməsi və 1980-ci ilə qədər milli valyutaların birgə Avropa valyutası ilə əvəz edilməsini nəzərdə tutan Verner planı qəbul edilmişdir. Lakin Verner planını həyata keçirmək mümkün olmadı.

1975-ci ilin aprel ayında Avropa İttifaqında Avropa Hesablaşma Vahidi – AHV tətbiq edilmişdir. AHV-nin məzənnəsi dollardan yox, sırf onu tərtib edən Avropa ölkələrinin milli valyutalarının bazar məzənnələri əsasında müəyyən edilirdi. Sözügedən vahid Avropa İqtisadi Birliyinin büdcəsində və dövlətlərarası hesablaşmalarda, Avropa İnvestisiya Bankının əməliyyatlarında istifadə olunurdu.

1977-ci ildə valyuta birliyinin ideyası yenidən gündəmə gətirildi. 1978-ci ilin dekabr ayında AİB-nin Brüsseldə keçirilən toplantısında Avropa Valyuta Vahidi Ekyu və onun əsasında qurulan Avropa Valyuta Sistemi yaradılmışdır. Bu valyuta sistemində AİB-in bütün üzv ölkələri daxil edilmişdir. 7 fevral 1992-ci il tarixində qəbul edilən Maastrix Sazişi vahid valyutanın tətbiqini mərhələlərə bölürdü.

Hazırda Aİ-nin 11 ölkəsi (Birləşmiş Krallıq, Danimarka, İsveç, Bolqarıstan, Çex Respublikası, Macarıstan, Polşa, Rumıniya, Estoniya, Latviya, Litva) avrodan istifadə etmir. Birləşmiş Krallıq, Danimarka və İsveç Maastrix Sazişini imzalamasına baxmayaraq öz milli valyutalarından istifadə edirlər.

Avro Avropa İttifaqına daxil olmayan lakin onun iqtisadi və monetar sistemində qoşulan Monako, San-Marino və Vatikan tərəfindən istifadə edilir. Lakin bu ölkələr Avrozonaya daxil deyil, Avropa Mərkəzi Bankında və Avroqrupda təmsil olunmurlar. Bundan əlavə Kosovo və Monteneqro rəsmi saziş əldə etmədən avronu yeganə pul vahidi kimi istifadə edirlər.

Ümumiyyətlə, indiki dövrdə avro ABŞ dollarından sonra ikinci beynəlxalq ehtiyat valyutasıdır. Hal-hazırda dünyanın strateji valyuta ehtiyatlarının ümumi həcmnin 26.5%-i avroda saxlanılır.

Avro sikkələrinin bir üzü eyni dizayna malikdir, yəni 16 Avrozona ölkələrinin xəritəsi və sikkənin dəyəri təsvir edilib, digər üzündə isə sikkəni emissiya edən ölkənin seçdiyi şəkil təsvir olunur.

Avro banknotları bütün avro ölkələrində eyni dizayna malikdirlər. Banknotlar €500, €200, €100, €50, €20, €10 və €5 emissiya edirlər. €500 və €200 dəyərli banknotlar bütün avrozona ölkələrində emissiya olunurlar, lakin dövriyyəyə buraxılırlar. Avronu Avrozonaya daxil olan bütün ölkələr emissiya edir, kodu hesab edilir. (Avstriya - N, Belçika - Z, Finlandiya - L, Fransa - U, Almaniya - X, Yunanistan - Y, İrlandiya - T, İtaliya - S, Lüksemburq - R, Niderland - P, Portuqaliya - M, İspaniya - V, İsveç - K, Birləşmiş Krallıq - J, Danimarka - W). İsveç, Birləşmiş Krallıq və Danimarka Avrozonaya daxil olmaqlarına baxmayaraq, onların da “kodu” artıq müəyyən edilib.

Avronun saxtalaşdırılmasına qarşı qəbul edilən üsullardan biri də əskinasların üzərindəki nömrələrdir. Hər banknotun öz idensifikasiya nömrəsi var. Nömrə hərif və 11 rəqəmdən ibarətdir.

Avropada ortaqların bir bazarın qurulması ilə əlaqədar qərar 1957-ci ildə Romada alınmışdır. Avropa Birliyinin əsas məqsədi - rəqabət sistemini gücləndirmək və sərmayənin hərəkətini sərbəstləşdirməkdir. 1979-cu ildə Avropa Valyuta Sistemi quruldu. Belçika, Lüksemburq, Hollandiya, Almaniyanın dövlət başçıları bu ölkələrdə etibarlı olan pul vahidi ekyunu yaratdılar. Sonradan Avropa Valyuta Sisteminə İngiltərə, Finlandiya, Portuqaliya, Yunanistan və İspaniya da girdi. 1991-ci ildə Maastrixdə (Hollandiyanın bir qəsəbəsi) Avropa İqtisadi və Valyuta Birliyi haqqında müqavilə imzalandı. 1994-cü ildə Avropa komissiyası, Avropa Birliyi ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin təhlili nəticəsində avrosistemə daxil olacaq 11 ölkənin adını açıqladı. Avrosistemə İngiltərə, İsveç, Danimarka kimi ölkələr daxil olmadı. 31 dekabr 1998-ci ildə Avropa Birliyi ölkələrinin maliyyə nazirləri Avroya qarşı milli pul vahidlərinin dəyərini müəyyən etdilər. May 2004-cü ildə AB daxil olan ölkələr: Macarıstan, Kipr, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Slovakiya, Sloveniya, Çexiya və Estoniya. 2007-ci ildə Bolqarıstan və Rumıniya kimi ölkələr Avropa Birliyinə daxil oldular.

Avrozonanın 13 üzv ölkəsinin monetar siyasətinin həyata keçirilməsindən cavabdeh olan Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) dünyanın ən nüfuzlu mərkəzi banklarından biridir. Avropa İttifaqı institutları və üzv ölkələr tərəfindən hər hansı siyasi müdaxilə görməyən AMB Avropa İttifaqından ayrı büdcəyə malik olmaqla maliyyə müstəqilliyini də qoruyub saxlamaqdadır (iqtisadçıların ümumi konsensusa əsasən müstəqil mərkəzi bank makroiqtisadiyyatın siyasi məqsədlərlə manipulyasiyasının qarşısının alınması üçün ən yaxşı vasitədir). Hesabatlılıq məqsədilə AMB öz fəaliyyətinə dair hesabatlar hazırlamalı və illik hesabatını Avropa Parlamenti, Avropa Komissiyası, Avropa İttifaqı Şurası və

Avropa Şurasına göndərməlidir. Maastraxt Sazişi üzrə Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi (AMBS) aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə cavabdehdir:

- Monetar siyasətin müəyyənləşdirilməsi və realizasiyası;
- Xarici valyuta əməliyyatlarının idarə olunması;
- Üzv ölkələrin rəsmi xarici ehtiyatlarının saxlanılması və idarə olunması;
- Ödəniş sistemləri üzrə hamar əməliyyatlarının keçirilməsinin dəstəklənməsi.

1998-ci ildə Avropa mərkəzi bankının təsisatı ilə Maastrixt müqaviləsinin maddələrinə uyğun olaraq AVİ ləğv edilmiş, onun bütün aktivləri və öhdəlikləri isə Avropa Mərkəzi Bankına keçmişdir. Elə həmin dövrdən də başlayaraq, Avropa Mərkəzi Bankının rəhbərliyi ilə Avropa mərkəzi banklar sistemi (AMBS) yaradılmış və Avropa Birliyinə üzv olan 15 ölkənin mərkəzi bankları bu sistemə daxil olmuşdur. Beləliklə, bu sistem qismən ABŞ-ın Federal rezerv sisteminə – Nyu-York bankının başçılığı ilə 12 bankı əhatə edən və mərkəzi bank rolunu yerinə yetirən Federal rezerv sisteminə oxşardır.

Avropa mərkəzi bankı üçün xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, sadə və ya peşəkar (səslərin üçdə ikisi) çoxluqla qəbul edilən bütün mühüm qərarlar mərkəzi bank rəhbərlərinin «çəkiyə malik» səsverməsinə nəzərdə tutur və bu halda «çəki» (yəni, hər birinin səslərinin sayı) AMB-nin ümumi kapitalında ölkənin (onun mərkəzi bankının) payı ilə müəyyənləşir. Bu, İcraiyyə şurasının üzvlərinə aid edilmir və onların hər biri yalnız bir səsə malik olur. Avropa Mərkəzi Bankının Direktorlar Şurası ildə 10 dəfədən az olmayaraq iclas keçirir.

AMBS-in funksiyaları istənilən digər mərkəzi bankın funksiyaları kimidir. Lakin bu funksiyalar bir dövlətə deyil, ölkələr qrupuna tətbiq olunur. Onlar aşağıdakılardır:

- Avropa Birliyinin monetar siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi;
- valyuta əməliyyatlarının idarəetməsi;
- AB-yə üzv ölkələrin rəsmi valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi (bu halda valyuta ehtiyatlarının müəyyən hissəsi – «cari balanslar» – iştirakçı ölkə hökumətlərinin sərəncamında qalır);
- ödəniş sisteminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi.

Bundan başqa, Avropa mərkəzi bankı (öz səlahiyyətləri çərçivəsində) məsləhətçi funksiyaları yerinə yetirir, statistik məlumatları toplayır və əsasən də beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak edir, xüsusi halda, AB-ni beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında təmsil edir. Maraqlıdır ki, AMB-nin razılığı və istəyi ilə bu təşkilatların içində milli mərkəzi banklar da iştirak edə bilər.

AMB-nin əsas funksional vəzifəsi Avropa Birliyinin vahid monetar siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bu vəzifə birlik ölkələrində qiymətlərin stabilliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Avropa mərkəzi bankı inflyasiya məqsədi qismində «avro zonası» üçün istehlak qiymətlərinin harmoniza-

siyalanmış indeksindən (İQHİ) istifadə edir. Fərdi milli inflyasiya göstəriciləri «avro zonasında» monetar siyasət üçün əhəmiyyət kəsb etmirlər. Məsələn bundadır ki, AMB valyuta zonasındakı qiymətlərin orta inkişafına yalnız bərabərləşdirilə bilər. İQHİ hər il 2%-dən çox olmayaraq arta bilər. Bununla da Avropa mərkəzi bankı İQHİ zənbilindəki məhsulların keyfiyyətinin yüksəlməsi səbəbindən qiymət artımının qaçılmazlığını mümkün hesab edir və bununla da real qiymət artımının yüksəlmə effektivə gətirib çıxarır.

Avropa Mərkəzi Bankı avro zonasında vahid monetar siyasətinin tətbiqi üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə edir.

Birincisi, inflyasiya səviyyəsinə nəzarət ilə bağlı əsas pul aqreqatları üçün məqsədyönlü cari qiymətlərin müəyyən olunması nəzərdə tutulur.

İkincisi, baza faiz dərəcələrinin, o cümlədən, onların bütün avro zonası üzrə yayılması müəyyən olunur. AMB bütün avro zonası ölkələri üçün vahid sayılan yenidən maliyyələşmə qiymətini müəyyən edir. Faiz dərəcələrinin xarakteri və dəyişməsi həcmi onların həcmindən asılıdır.

Üçüncüsü, kommersiya bankları üçün, eləcə də, faiz mükafatına nisbətən minimal ehtiyat tələbləri müəyyən olunur. Öhdəliklərin vahid siyahısı müəyyən edilmişdir və bunun üçün normativ, həmçinin vəsaitlərin ehtiyatda saxlanması müddətinə əməl edilməməsi üçün cərimə sanksiyaları tətbiq edilir. Bu vəziyyətlərdən biri kimi minimal ehtiyat tələblərinin müəyyən olunması AVİ ölkələrində faiz dərəcələri bərabərləşdirilməlidir.

Dördüncüsü, daim fəaliyyətdə olan mexanizmlər adlanan avro pul bazarında likvidliyin tənzimlənməsi üzrə qısamüddətli əməliyyatların məcmusu müəyyən olunur. Onlar bütövlükdə AMB-nin kredit və depozit mexanizmlərinə bölünür. Beləliklə, depozit mexanizminə kredit institutlarının müvəqqəti əldə olan pul vəsaitlərinin birgünlük AMB-nin depozitlərinə (overnight depozitləri) yerləşdirilməsi aid edilir. Bu depozitlər üzrə müəyyən olunan dərəcə (norma) avro bazarının birgünlük banklararası kreditlərinin aşağı həddini təşkil edir və AMB faiz dərəcələri sistemində minimal baza dərəcəsi hesab olunur. Analoji olaraq kredit mexanizmlərinə Avrosistemin istənilən mərkəzi bankı tərəfindən birgünlük kreditlərin verilməsi aid edilir. Müvafiq faiz dərəcəsi birgünlük banklararası avro kreditləri bazar qiymətinin yüksək həddini müəyyən edir.

AMB AVİ mərkəzi banklarına birgünlük kreditlərin verilməsi formasını müstəqil seçmək hüququ vermişdir və girov (lombard) kreditləri və birbaşa birgünlük repo sövdələşmələri onların içərisində ən əsası hesab olunur.

Birgünlük kreditlər üzrə AMB tərəfindən müəyyən olunan və iki kateqoriyaya bölünən aktivlər girov kimi istifadə edilə bilər. Hər iki kateqoriyadan olan aktivlər üzrə kriteriyalar da, həmçinin AMB tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Kredit institutu özünün milli mərkəzi bankında yenidən maliyyələşmə kreditlərinin alınması zamanı bu kateqoriyalardan birində olan aktivləri ABİ ərazisində hər hansı depozitara yerləşdirir. AMB girov qoyulmuş aktivlərin bazar qiymətindən asılı olaraq verilən kreditlərin həcmi, eləcə də qeyd olunan

bazar qiymətinin dəyişdiyi halda, əlavə ödəmələrə dair normativləri müəyyən etmişdir.

Beşincisi, açıq bazarda əməliyyatlar aparılır və bununla AVİ-də, bir qayda olaraq, yalnız qiymətli kağızlar bazarında aparılan əməliyyatlar deyil, mərkəzi bankların bazarda bərabər hüquqlu kontragentlər kimi çıxış etdiyi hər hansı sövdələşmə nəzərdə tutulur. Qeyd olunan əməliyyatlar arasında başlıca və uzunmüddətli yenidən maliyyələşmə vasitəsi, o cümlədən ehtiyatla təşkil edilən və struktur əməliyyatlar daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Əsas yenidən maliyyələşmə vasitəsinə əsasən kredit institutları arasında 14 gün müddətinə sabit faiz dərəcəsi üzrə həftəlik auksionların keçirilməsi tələb edilir. Uzunmüddətli yenidən maliyyələşmə vasitəsi əsas maliyyələşmə vasitəsi ilə oxşardır, amma burada üçaylıq kreditlərlə aylıq auksion ticarətinin təşkil olunması tələb olunur. O, avroya keçid etməzdən əvvəl, təkrar hesaba alınan veksellər vasitəsilə bir sıra AVİ ölkələrində qüvvədə olan uzunmüddətli yenidən maliyyələşmə formasını dəyişdirmişdir. Hər iki yenidən maliyyələşmə vasitələri üzrə auksionlar qeyri-mərkəzləşmiş şəkildə, yəni Avrosistemin mərkəzi bankları tərəfindən keçirilir, amma satışa qoyulmuş kredit vəsaitlərinin ümumi həcmi AMB vasitəsilə təyin olunur. Ehtiyatla təşkil edilən və struktur əməliyyatlar, AVİ bazarlarında likvidliyin və faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi üçün təcili müdaxilə lazım olduqda, qısa müddət ərzində müntəzəm və tez-tez aparılır. Bura, xüsusi olaraq, “sürətli” kredit və depozit tenderləri, valyuta mübadilə svopları (yəni, hər hansı valyutanın alqı-satqısı üzrə spot və forvard sövdələşmələrin eyni zamanda razılaşdırılması), AMB-nin diskont borc öhdəlikləri aid edilir.

Avropa mərkəzi bankı M3 aqreqatını tövsiyəçi monetar yönəldicisi qismində nəzərdən keçirir. 1998-ci ilin dekabrında M3 pul aqreqatının artımının 1999-cu il üçün baza yönəldicisi 1999-cu ilin dekabrından 4,5% səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Daha sonra 2000-ci ilin dekabrında uyğun olaraq 2000 və 2002-ci illər üçün yenidən təsdiq edilmişdir.

Pul kütləsinin ölçüsündən başqa, monetar siyasətin digər yönəldiciləri də və eyni zamanda potensial obyektləri mövcuddur: qısamüddətli faiz dərəcələri və valyuta kursu. Bu iki göstəricidən başqa, real iqtisadi aktivliyin parametrləri, əməkhaqları, qiymət və dəyər indeksləri, qiymətli kağızların dəyərləri və büdcə-vergi siyasətini də xarakterizə edən bəzi digərləri, həmçinin indikatorlara aid edilə bilər.

Beləliklə, monetar siyasətin reallaşdırılması zamanı AMB üç əsas alətdən istifadə edir:

1. açıq bazarda əməliyyatlar;
2. sutkalıq borcların təqdim edilməsi («overnayt» kreditləri);
3. minimal məcburi ehtiyat normativinin tənzimlənməsi.

Açıq bazardakı əməliyyatlar likvid vəsaitlərin tələb və təkliflərinin tənzimlənməsinə istiqamətlənmişdir.

AMB-də açıq bazardakı əməliyyatların dörd növü fərqləndirilir.

1. əsas yenidən maliyyələşdirilmə əməliyyatları bank sisteminə likvid vəsaitlərin qaytarılmaq şərti ilə verilməsi üzrə AMB-nin fəaliyyətini təmsil edir və bazar faiz dərəcələrinin dinamikasına təsir göstərir;

2. uzunmüddətli maliyyələşdirmə əməliyyatları da, həmçinin maliyyə sektoruna likvidliyin verilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur, lakin əsas əməliyyatlarla müqayisədə daha uzun müddəti əhatə edir. Bundan başqa, bu əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı AMB bazarın xəbərdaredilmə məqsədini və bazar faiz dərəcələrinin idarəedilmə məqsədini daşımır. Əksinə, artıq təşəkkül tapmış faiz dərəcələrindən istifadə edir;

3. «dəqiq tənzimləmə» əməliyyatları zəruri hallarda aparılır. Onların məqsədi faiz dərəcələrinə bazar likvidliyi ölçüsündə gözlənilməz dəyişikliklərlə bağlı təsirlərin hamarlaşdırılması, aradan qaldırılmasıdır;

4. struktur əməliyyatlar bank sisteminə nəzərən AMB-nin kifayət qədər uzun müddət üçün struktur mövqeyinin təshih edilməsi məqsədilə aparılır. Əməliyyatlar aktivlərin alışı üzrə qaytarılan və qəti sövdələşmələr yolu ilə, aktivlərin qəti satışı və AMB-nin borc sertifikatlarının buraxılması yolu ilə qeyri-müntəzəm şəkildə həyata keçirilir.

Sutkalıq borclar və depozitlər bazar iştirakçılarının ümumi vəziyyət barədə və AMB-nin kreditləri və depozitləri üzrə «overnayt» bazar dərəcələrinin yuxarı və aşağı hədudlarının müəyyənləşdirilməsi yolu ilə monetar siyasətin istiqaməti barədə xəbərdar edilməsi mexanizmi vasitəsilə bazarda sutkalıq likvidliyin doldurulması və ya aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

AMB-nin varisi olan Avropa Monetar İnstitutu Avronu qəbul edən ölkələrin keçid dövrü məsələlərinin həyata keçirilməsi və AMB və Avropa Mərkəzi Banklar Sisteminin təsis olunması istiqamətində hazırlıq işlərinin görülməsi məqsədilə Avropa İttifaqının İqtisadi və Monetar İttifaqının ikinci mərhələsinin başlanğıcında təsis olunmuşdur. Avropa Monetar İnstitutunun özü Avropa Monetar Əməkdaşlıq Fondunun varisi hesab olunur.

AMB 1998-ci il may ayında imzalanan Maastrixt Sazişi əsasında Avropa Monetar İnstitutunu əvəz etsə də, 1 yanvar 1999-cu il tarixində İqtisadi və Monetar İttifaqının üçüncü mərhələsinə bir işarə olaraq avronun dövriyyəyə buraxılması ilə tam gücünə sahib olmuşdur. Yaranma tarixindən Yunanistanın (1 yanvar 2001-ci il) və Sloveniyanın (1 yanvar 2007-ci il) Avrozonaya daxil olmasınadək 11 üzv ölkəni əhatə edirdi.

AMB və Avropa Mərkəzi Banklar Sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələr avrozona üzrə monetar siyasətin müəyyənləşdirilərək icra olunması, üzv ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin dəstəklənməsi, xarici valyuta əməliyyatlarının idarə olunması və bank ödəniş sistemi üzrə əməliyyatların asan şəkildə həyata keçirilməsidir. Bundan əlavə, AMB Avro əskinazlarının buraxılması ilə bağlı səlahiyyətləndirmə hüququna malikdir. Üzv ölkələr Avro sikkələri buraxmaq hüququna malik olsa da, bunun üçün AMB tərəfindən əvvəlcədən səlahiyyətləndirilməlidir.

AMB-nin monetar funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

1. kredit təşkilatları, dövlət və digər bazar orqanları üçün hesabların yaradılması;
2. bazar və kredit əməliyyatlarının açılması;
3. səmərəli və möhkəm klirinq və ödəniş sisteminin yaradılması məqsədilə kredit təşkilatlarından minimal ehtiyat saxlamasının tələb edilməsi;
4. üçüncü qrup ölkələrin mərkəzi bankları, kredit təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edilməsi.

AMB-nin strukturu (xüsusən siyasi müstəqillik baxımından) Almaniya Federal Bankına uyğun olaraq modelləşdirilmişdir. Bank Avropa və ölkələrin milli institutları ilə münasibətdə müstəqil fəaliyyət göstərir və ayrı büdcəsinin olması baxımından milli mərkəzi banklarla münasibətdə maliyyə müstəqilliyini saxlayır. AMB-nin aşağıda qeyd olunan idarəetmə orqanları, həmçinin AMB-dən və Avropa İttifaqının bütün milli mərkəzi banklarından ibarət olan Avropa Mərkəzi Bankları Sistemini də ("Avrosistem" isə AMB-dən Avrozonanın milli mərkəzi banklarından ibarətdir) idarə edir:

◆ **Rəhbər Şura** – AMB-nin ali qərarverici orqanıdır. O, avronu qəbul edən milli mərkəzi bankların idarə heyəti üzvləri və sədrlərindən ibarətdir. Şura Avropa Mərkəzi Banklar Sisteminin monetar siyasəti, faiz dərəcələri və ehtiyatları ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi, bundan əlavə əskinazların buraxılması və qanunvericiliyin ilkin formaları ilə bağlı digər institutlara məsləhət xidməti göstərilməsindən cavabdehdir. İl ərzində ən azı 10 dəfə toplanan Şuranın toplantılarında üzvlər, Şura Prezidenti və Komissiya Prezidenti iştirak edir. Hər üzvü bir səs hüququna malik olduğu (Şura və Komissiya Prezidentləri səs vermir) səsvermə nəticəsində qərarlar çoxluq prinsipi əsasında verilir;

◆ **İdarə Heyəti** – Rəhbər Şura tərəfindən müəyyən olunan monetar siyasətin icrası və bankın gündəlik fəaliyyətindən cavabdehdir. Heyət Prezident, vitse-prezident və dörd başqa üzvdən ibarətdir. Onların hamısı avrozonə hökumətlərinin ümumi razılığı əsasında 8 illik (yenilənməyən) müddətə seçilir. Yazılmayan qanuna görə 2005-ci ildən etibarən qeyd olunan altı vəzifədən dördü Fransa, Almaniya, İtaliya və İspaniya mərkəzi bankları üçün saxlanılır;

◆ **Ümumi Şura** – Avronun qəbul edilməsi ilə bağlı keçid dövrü qarşıya çıxan məsələlərlə məşğuldur (daha əvvəl Avropa Monetar İnstitutunun gördüyü işlər). Bütün dövlətlərin qəbul edilməsinədək mövcudluğunu davam etdirəcəkdir. Prezident, vitse-prezident və Avropa İttifaqının bütün milli mərkəzi banklarının sədrlərindən ibarətdir.

Beynəlxalq və Avropa əlaqələri üzrə Baş direktorluq aşağıdakı şöbələrdən ibarətdir:

- ◆ Avropa İttifaqı İnstitutları və Forumları şöbəsi;
- ◆ Avropa İttifaqı ilə Qonşu Regionlar şöbəsi;
- ◆ Beynəlxalq Siyasi Təhlillər və Mövcud İqtisadiyyatlar şöbəsi.

V FƏSİL. ALMANİYANIN BANK SİSTEMİ

Almaniyanın vahid pul-kredit sistemi 1870-ci illərdə təşəkkül tapmışdır. Həmin dövrdə imperiyanın elan edilməsindən sonra pul vahidi – qızıl tərkibi 0,358423 q olan reyxsmarka tətbiq olunmuşdur. Bu isə qızıl monometallizmin başlanğıcı demək idi.

1875-ci ildə mərkəzi emissiya bankı – Reyxsban (Reichsbank) fəaliyyətə başladı.

1957-ci ilin iyulun 30-da bundestaq tərəfindən federal bank haqqında qanunun qəbulundan və avqustun 1-də həmin qanunun qüvvəyə minməsindən sonra vahid struktur – Admaq Federal bankı (Deutsche Bundesbank) yaradılmışdır. Alman federal bankı torpaqların mərkəzi banklarını və alman torpaqları Bankını birləşdirdi və uyğun olaraq, onların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar da öz qüvvəsini itirdi. Torpaqların mərkəzi bankları «Doyçe Bundesbank»-ın baş idarələri adlandırılmağa başladı, hərçənd onların əvvəlki adı da – torpaqların mərkəzi bankları adı da qalmaqda idi.

Pul-kredit sisteminin fəaliyyətinə nəzarəti «Bundesbank»dan başqa, Nəzarət üzrə federal bank xidməti (NFBX) həyata keçirir. Nəzarət üzrə federal bank xidməti Maliyyə Nazirliyinə tabe olur. Bankların itkilərdən müdafiəsi və hədsiz borcların xəbərdar edilməsi üçün Almaniya kredit-maliyyə müəssisələrinin müştərek təşkilatları yaradılmışdır. Hal-hazırda doqquz müstəqil cəmiyyət fəaliyyət göstərir. Onlar kreditlərin təminatı üzrə federal cəmiyyətdə birləşmişlər.

AFR və ADR-in valyuta, iqtisadi və sosial ittifaqının yaradılması barədə 1990-cı il 18 may tarixli Dövlət müqaviləsi ilə AFR və ADR pul-kredit sistemlərinin birləşməsindən sonra AFR markası 1990-cı il iyulun 1-dən bütün Almaniya ərazisində yeganə qanuni ödəniş vasitəsi oldu.

1991-ci ilin dekabrında Maastrixt şəhərində avronun mərhələli şəkildə tətbiq edilməsi barədə Müqavilənin imzalanmasından sonra alman pul sisteminə radikal dəyişikliklər başladı. Avropa Birliyi ölkələri öz valyuta-iqtisadi siyasətlərini konverqensiya kriteriyalarının yerinə yetirilməsinə yönəltməyə başladılar. 1994-cü ildə yanvarın 1-də Avropa valyuta institutunun əsası qoyuldu. 1999-cu il yanvarın 1-də Avropa İttifaqının 15 ölkəsindən 11-i qeyri-nağd avronu tətbiq edərək, öz valyutalarının kurslarını yeni vahid valyutaya nəzərən qeyd etdilər. Artıq 2002-ci ilin birinci yarısında 12 ölkə avronu nağd dövriyyəyə tətbiq edərək öz milli pul vahidlərindən imtina etdi. Beləliklə, 2002-ci ildə AFR markadan imtina edərək vahid Avropa valyutasına keçdi.

1999-cu ildən sonra «Bundesbank» artıq monetar siyasətdə aparıcı rol oynamırdı. O, bu rolu Avropanın mərkəzi bankına verərək, özü mərkəzi bankların Avropa sisteminin sistem yaradan elementi oldu. Nağd avronun tətbiqindən sonra «Bundesbank»-ın yeni funksiyası markanın yox, avronun

emissiyasıdır. Qalan məsələlərdə isə alman federal bankı yenə də alman və Avropa monetar siyasətinin lokomotivi olaraq qalır.

Almaniyanın bank sisteminin ikinci hissəsi kommersiya bankları ilə təmsil olunmuşdur.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş digər ölkələrin bank sistemləri ilə müqayisədə alman bank sisteminin özünəməxsus xüsusiyyəti universal kredit müəssisələrinin üstünlük təşkil etməsidir. Təşkilati-hüquqi formalardan, mülkiyyət münasibətlərindən, ölçülərdən asılı olmayaraq kredit müəssisələrinin əksəriyyəti bütün bank əməliyyatlarını yerinə yetirirlər.

Bank sisteminin belə universallığı onunla izah olunur ki, Almaniya sənayenin inkişafının əvvəlindən özünün kifayət qədər kapitalına malik deyildi. Bu isə bank kreditlərinin böyük həcməldə istifadəsini zəruri etmişdi. Universal banklar aşağıdakı depozit-borç və investisiya əməliyyatlarını həyata keçirirlər: depozitlərin qəbulu, kreditlərin və akseptlərin təqdim edilməsi, veksellərin uçuğu və çeklərin ödənilməsi, qiymətli kağızların tapşırıqla alınması və satılması, qiymətli kağızların saxlanması və idarəetməsi, qiymətli kağızlara və digər uzunmüddətli aktivlərə investisiya qoyuluşları, vaxtı qurtarana qədər tələbnamələrin alışı üzrə öhdəliklərin qəbul edilməsi, zəmanətlərin təqdim edilməsi, qeyri-nağd hesablaşmaların həyata keçirilməsi.

Universal bank sisteminin birinci pilləsində üç iri bank – grossbanklar (Grossbank) durur. Onlar aşağıdakılardır: «Doyçe bank» (Deutsche bank» (Dresdner Bank).

ALMANİYA FEDERAL BANKI. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Federal Bankın tarixi alman valyutasının tarixi ilə əlaqəlidir. Hərbi alyans hökuməti tərəfindən aparılan valyuta islahatları nəticəsində 21 iyun 1948-ci il tarixində alman markı reyxmarkla əvəz olunmuşdur. Qərb Qüvvələri ələ keçirilmiş ərazilərdə federal strukturu baxımından ABŞ Federal Ehtiyat Sisteminə uyğun formada modelləşdirilmiş ikipilləli mərkəzi bank sistemini təsis etmişdir. O, Qərbi Almaniyanın işğal altındakı ərazilərindəki ştatların (Lənder) mərkəzi bankları və Bank Doyçe Ləndərdən ibarət idi. Mərkəzi bankın hökumətin sifarişləri əsasında fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı neqativ təcrübənin yaranması səbəbindən, müstəqil mərkəzi bank prinsipi meydana gəldi və Bank Doyçe Lənder 1951-ci ildən etibarən müstəqil fəaliyyət göstərdi.

1949-cu ildə qəbul olunan “Əsas Qanun” (müvəqqəti konstitusiya) Federal hökumət qanunvericiliyinin qarşısında valyutanın buraxılmasına cavabdeh olacaq federal bankın təsis olunması öhdəliyini qoymuşdur. Qanunvericiliyin bu öhdəliyi yerinə yetirilərək 1957-ci ildə Federal Bank haqqında Qanunu qəbul edilmişdir ki, bunun nəticəsində mərkəzi bank sisteminin ikipilləli strukturu ləğv olunmuşdur. Lənderin mərkəzi bankları öz müstəqilliklərini itirərək Federal Bankın regional ofislərinə çevrilmişlər (“ştat mərkəzi bankı” adını saxlamalarına baxmayaraq).

Berlin Divarının dağıdılmasından sonra 18 may 1990-cı il tarixində anlaşmasının imzalanması ilə hər iki alman respublikasının iqtisadi, sosial və valyuta ittifaqının yaranması nəticəsində alman frankı vahid valyutaya çevrilmişdir. 1992-ci ildə Federal Bank haqqında Qanunda dəyişikliklərin edilməsi nəticəsində Lənderin 11 mərkəzi bankı və Müvəqqəti İnzibati Orqan oxşar iqtisadi ölçülərə malik 9 mərkəzi bank ilə əvəz olunmuşdur.

1993-cü ildə imzalanan Maastrixt Sazişi nəticəsində Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqı yaranmışdır. Monetar siyasətlə bağlı cavabdehlik Avropa Mərkəzi Bankı və Avropa İttifaqı dövlətlərinin milli mərkəzi banklarından ibarət olan Avropa Mərkəzi Banklar Sisteminə ötürülmüşdür. 2001-ci ildən etibarən Avropa Mərkəzi Bankı valyuta üzərində tam nəzarəti ələ keçirmişdir. 2002-ci ildə Federal Bank haqqında Qanunda aparılan düzəlişlər nəticəsində Federal Bankın strukturu hazırkı vəziyyətə gətirilmişdir.

Federal Bankın Avropa Mərkəzi Bankı ilə birgə idarə olunan 4 fəaliyyət sahəsi aşağıdakılardır:

- Pul buraxan bank olaraq – iqtisadiyyatın nağd pulla təmin edilməsi və nağd pulun fiziki dövriyyəsinin təşkili;
- Bankların bankı olaraq – kommersiya bankları sistemi ilə əlaqədar olaraq iki funksiyası var: kommersiya bankları üçün klirinq palatası və bank nəzarəti;
- Dövlətin bankı olaraq – federal, ştat və yerli hakimiyyət orqanlarını və eləcə də qanunla təsis olunmuş sosial təhlükəsizlik təşkilatlarını hesabla təmin edir və onlar üçün adi bank əməliyyatlarını yerinə yetirir;
- Valyuta ehtiyatlarını saxlayan orqan olaraq – valyuta ehtiyatları Federal Bankın qızıl ehtiyatları, xarici valyutada olan qiymətli kağızlar, xarici banklarda saxlanılan kredit, xarici valyuta və s. daxil olmaqla avroda ifadə olunmayan bütün aktivləridir.

Federal Bank 9 regional ofis, Lənderin keçmiş mərkəzi bankları və 66 filialdan ibarətdir.

Federal Bankın ali idarəetmə orqanı olan İdarə Heyətinin tərkibi aşağıdakı kimidir:

- Almaniya hökuməti tərəfindən namizədliyi irəli sürülən prezident, vitse-prezident və İdarə Heyətinin 2 əlavə üzvü;
- İdarə Heyətinin Bundesrat tərəfindən namizədliyi irəli sürülən 4 əlavə üzvü.

İdarə Heyətinin hər bir üzvü Federal Prezident tərəfindən, ümumiyyətlə 8, minimal olaraq isə 5 illik müddətə təyin olunur.

Beynəlxalq əlaqələr departamenti aşağıda qeyd olunan 1 ofis və 3 şöbədən ibarətdir:

- Avropa ilə əlaqələr idarəsi;
- Avropa monetar məsələləri, BVF, G7 və Beynəlxalq inkişaf məsələləri üzrə şöbə;

- Beynəlxalq monetar və iqtisadi məsələlər üzrə tendensiyalar şöbəsi;
- Beynəlxalq maliyyə sistemi şöbəsi.

Alman federal bankının əsas funksiyaları.

Almaniyanın bank sisteminin ikinci halqası - kommersiya bankları.

Universal banklar. Universal bank sisteminin birinci pilləsində üç iri bank – grossbankların fəaliyyəti. Regional banklar. İxtisaslaşmış banklar.

V FƏSİL. FRANSANIN BANK SİSTEMİ

Avropanın ən qədim mərkəzi banklarından biri olan Fransa Bankı 1800-ci ildə Napoleon Bonapart tərəfindən təsis edilmişdir. 1803-cü ildə Banka təqdim edilmiş və 1806-cı ildə təsdiq olunmuş emissiya hüququ 1945-ci ilə qədər dörd dəfə təzələnmişdir. Doqquz əyalət emissiya bankının udulmasından sonra 1848-ci ildən başlayaraq Fransa Bankı ölkənin bütün ərazisində inhisarçı emissiya hüququnu əldə etdi.

Fransanın mərkəzi bankı olan Fransa Bankının əsas vəzifəsi Avropa Mərkəzi Banklar Sisteminin (AMBS) valyuta siyasətini tətbiq etməkdir. AMBS-in qurumu olan Fransa Bankı mərkəzi bank sisteminin fəaliyyət öhdəliklərini Avropa Mərkəzi Bankı ilə bölüşür. Fransa Mərkəzi Bankı daxili iqtisadi siyasətin aparılmasında məsuliyyəti Maliyyə Nazirliyi ilə bölüşür.

Bank Royalın xələfi olan Fransa Bankı 18 yanvar 1800-cü il tarixində o zaman Fransa Respublikasının Birinci Konsulu olan Napoleon I Bonapart tərəfindən təsis edilmişdir.

Bankın əsas vəzifəsi endirimli kommersiya istiqrazlarının mübadiləsi məqsədilə banknotların çap olunması idi. 1808-ci ildən 1936-cı ilə qədər olan dövr ərzində Fransa Bankı əskinazların buraxılması ilə məşğul olmuşdur XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Fransa Bankı özünün filial şəbəkəsini sürətlə genişləndirmişdir. 1936-cı ildə Xalq Cəbhəsi Partiyasının seçkilərdə qalib gəlməsi nəticəsində Fransa Bankının milliləşdirilməsinə qərar verilmişdir. 1973-cü ildən etibarən Bankın statusuna dair islahatlara başlanmış və müvafiq işlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Ümumi Şura yaradılmışdır. 4 avqust 1993-cü il tarixində qəbul edilmiş Fransa Bankı haqqında Qanun onun müstəqilliyinə zəmin hazırlamış oldu. 1998-ci il tarixində Avropa Mərkəzi Banklar Sistemində daxil olan Fransa Bankının əsas vəzifəsi bu sisteminin fəaliyyətləri çərçivəsində vahid monetar siyasətin həyata keçirilməsidir.

Fransa Bankının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- ♦ Avropa Mərkəzi Banklar sistemi çərçivəsində birgə monetar siyasətin həyata keçirilməsi;

- ♦ Bank sisteminin və investisiya təşkilatlarının idarə olunması və onlara nəzarət edilməsi. Bu məqsədlə Bankda Bankçılıq və Maliyyə Tənzimlənməsi Komitəsi, Bankçılıq Komissiyası, Kredit və qiymətli Kağızlar üzrə Milli Şura;

- ♦ Pul əskinazlarının çap edilməsi;

- ♦ Ödəniş və hesablaşmalar sistemlərinin fasiləsiz işinin təmin edilməsi.

İnflyasiyanın targetinq siyasəti bir neçə elementdən ibarətdir: 1. İnflyasiyanın konkret göstəricilərinin əldə edilməsi üzrə ortamüddətli deklarasiya; 2. İnflyasiyanın məqsədli parametrlərinin ölkə inkişafının uzunmüddətli konsepsiyasına daxil edilməsi; 3. İnflyasiyanın optimal səviyyəsinin əldə edilməsi üzrə ümumi strategiyada aralıq göstəricilərin, məsələn, pul kütləsi artımının ro-

lunun azalması; 4. Uzunmüddətli monetar siyasətin şəffaflığı, cari vəzifələrin və planların aşkarlığı; 5. İnflyasiyanın məqsədli səviyyələrinin əldə edilməsi üçün mərkəzi bankın hesabat verməsi.

İnflyasiyanın məqsədli səviyyələrinin əldə edilməsi üçün Fransa Bankının istifadə etdiyi əsas alətlər aşağıdakılardır:

- * dinamikası bilavasitə frankın valyuta kursunun dinamikasına və dövriyyədəki pulların miqdarına təsir edən faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi. Faiz dərəcələrinin tənzimlənmə mexanizmi banklararası bazarda kredit hərracları vasitədə və ya veksellərin 5-10 günlük girovu altında kredit intervensiyalarına əsaslanır;

- * valyuta intervensiyaları. Monetar tənzimlənmə orqanları valyuta bazarlarında intervensiyaları müxtəlif məqsədlərlə, o cümlədən mübadilə kursunun saxlanması və beynəlxalq ehtiyatların arzuolunan səviyyəsinin əldə edilməsi üçün apara bilər. Milli valyuta kursunun qaldırılması üçün xarici valyutayı satmaq, milli valyuta kursunun aşağı salınması üçün isə xarici valyutayı almaq lazımdır.

- * məcburi ehtiyat normaları vasitəsilə manevr etmə (1971-ci ilin aprelindən tətbiq olunmuşdur;

- * açıq bazarda əməliyyatlar və başqaları.

Fransanın kredit-maliyyə sisteminin fəaliyyəti 1984-cü ilin qanunu ilə tənzimlənir. O, üç səviyyədə ibarətdir: mərkəzi bank (Fransa Bankı); kommersiya bankları; ixtisaslaşmış kredit-maliyyə müəssisələri; investisiya, ipoteka, xarici ticarət bankları, sığorta və maliyyə şirkətləri, pensiya fondları və başqaları.

Fransa Bankı 96 regional, 21 iqtisadi və 7 kreditvermə mərkəzindən ibarət strukturdur. Bankın şəbəkə strukturu aşağıdakı kimi işləyir: regionlarda – idarəçilik səviyyəsində - bölgələrin paytaxtda yerləşən regional mərkəzi. Bu mərkəzlər bölgələrdə olan əməliyyat bölmələrinin fəaliyyətini idarə edir və nəzarətini aparır. Regional Müdürlər Kollegiyası Baş Katibin və filliallar şəbəkələri üzrə menecerin rəhbərliyi altında iki aydan bir keçirilir.

Bankın sərmayə qoyuluşu və bazar əməliyyatları siyasətində iki həlledici qurum – Risklərin idarəedilməsi komitəsi və Aktiv və Passivlər Komitəsi. Aktiv və Passivlərin İdarə edilməsi Komitəsi Sədrli başçılıq etdiyi Bankın investisiya strategiyası üzrə öz məsləhətlərini verir. Sədr müavininin rəhbərlik etdiyi Risklərin İdarə Edilməsi Komitəsi bazar əməliyyatlarının aparılması şərtlərini müəyyənləşdirir.

Fransa Bankının Sədr və iki sədr müavini Nazirlər Şurası tərəfindən 6 il müddətinə seçilir. Sədr, həmçinin bütün departament rəhbərlərinin daxil olduğu İcra Komitəsində və baş rəhbərlik vəzifələrinə təyinat baxan Peşəkarlıq Komitəsi başçılıq edir. Həmçinin o, Avropa Mərkəzi Bankının İdarəetmə Şurasının üzvüdür. Bankın Sədrli Ümumi Şurasının başçısıdır. Monetar Siyasət Komitəsi Sədr, iki müavini və Senat və Milli Assambleyanın Bankın Ali

Şurasına daxil olan üzvlərindən ibarətdir. Komitə monetar siyasətin inkişaf etdirilməsi və bu sahədə bankın fəaliyyətinin Avropa Mərkəzi Banklar Sistemində uyğunlaşdırılması ilə məşğuldur.

Fransa Bankının Sədri Avropa Mərkəzi Bankının İdarə Şurasının üzvüdür.

Maliyyə Nazirliyi ilə birgə Fransa Bankı Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarəetmə islahatları üzərində çalışır. Fransa Bankı kvotalar üzrə islahatların və BVF-də səsvermə şərtlərinin dəyişdirilməsini təhlil edir.

Fransa Bankının rəhbərliyi fransız dilli Afrika ölkələrinin maliyyə nazirləri və mərkəzi bank sədrləri ilə fəal şəkildə görüşlər keçirir. Bu növ görüşlərdən biri Fransada, digəri isə Afrika ölkələrində olmaqla ildə iki dəfə keçirilir.

Avropa ölkələri texniki yardım proqramı çərçivəsində Fransa Bankı və Bolqarıstan Milli Bankı ilə sıx əməkdaşlıq edir. Bundan əlavə, Avropa Mərkəzi Bankının texniki yardım layihəsi çərçivəsində Fransa Bankı Bosniya və Hersoqovina, Misir və Rusiya kimi dövlətlərə yardım göstərmişdir.

Kredit müəssisələrinin daha böyük əhəmiyyət kəsb edən kateqoriyası kommersiya banklarıdır. Onlar, bir qayda olaraq, səhmdar müəssisələri formasında olurlar. Kommersiya banklarının fəaliyyəti qısamüddətli kreditlərin verilməsi üçün müddətsiz əmanətlərin qəbulundan ibarətdir. Lakin banklar əmanətlər və ya borclar şəklində kapital almaqla, borcları daha uzun müddətə təqdim etməklə, digər müəssisələrin kapitalında iştirak etməklə, qiymətli kağızların emissiyasını və yerləşdirilməsini təşkil etməklə, müştərilərin əmlakının idarəetməsini həyata keçirməklə öz fəaliyyət sferalarını genişləndirə də bilirlər. Kommersiya bankları beş əsas funksiyanı yerinə yetirirlər:

- * ehtiyatların formalaşdırılması;
- * xüsusi aktivlərin idarədilməsi;
- * ödəniş vasitələrinin idarədilməsi;
- * banklararası əməliyyatların yerinə yetirilməsi;
- * maliyyə və digər xidmətlərin göstərilməsi.

Fransız banklarında xüsusi kapital iki hissədən ibarət olur: baza vəsaitlərindən və əlavə vəsaitlərdən. Bankın passivlərinə xüsusi kapitalla yanaşı, cəlb edilmiş vəsaitlər də – depozit və qeyri-depozit vəsaitlər daxil olur. Kredit əməliyyatları bank aktivlərinin ən böyük maddələr qrupudur. Kreditləşmənin ən geniş yayılmış növləri: müəssisələrin cari ehtiyaclarının maliyyələşdirilməsi üçün, onların investisiyaları, şəxsi adamların istehlakı və investisiya xərcləri üçün.

İnvestisiya bankları müəssisələrə onların yatırımlarının maliyyələşdirilməsi üçün kreditlər verir və uzunmüddətli, ortamüddətli əməliyyatları həyata keçirirlər.

Bəzi Avropa Birliyi ölkələrinin bank sektorunun ümumi aktivləri

	Ümumi aktivlər (milyard ekyü)	Ümumi aktivlər/ milli gəlir (%)	Bankların miqdarı
Almaniya	3.151	191	3.769
Avstriya	397	228	1.063
Danimarka	154	119	112
Fransa	2.834	235	1.635
Hollandiya	573	194	175
İngiltərə	1.016	109	37
İtaliya	728	97	170
Yunanıstan	825	91	176
İspaniya	48	62	21

VI FƏSİL. BÖYÜK BRİTANIYANIN BANK SİSTEMİ

Britaniya Krallığının mərkəzi bankı olan İngiltərə Bankı dünyada ən qədim mərkəzi bank hesab edilir. Dövlət tərəfindən özəlləşdirilən İngiltərə Bankı ən müasir və iri mərkəzi bankların əsaslandığı modeldir.

1844-cü ildə qəbul olunan yeni Bank Qanununa əsasən pulun çap olunması ölkənin qızıl ehtiyatları ilə əlaqələndirildi. İngiltərə Bankı 1920-ci ildən kommersiya fəaliyyətini azaltmağa başladı və 1944-cü ildə artıq yalnız mərkəzi bank funksiyalarını yetirməyə başladı. 1946-cı ildə Bank dövlət tərəfindən milliləşdirildi. 1997-ci ildə Banka monetar siyasətdə tam müstəqillik verildi.

Hal-hazırda İngiltərə Bankının fəaliyyəti 1946-cı ildə qəbul edilmiş İngiltərə Bankı haqqında qanunla tənzimlənir. Bu qanuna əsasən, səhmdar kapital xəzinəyə verilmiş, onun keçmiş sahibləri isə dövlət istiqrazları şəklində yaxşı kompensasiya almışlar. Bu kompensasiya səhmlərin nominal dəyərini 4 dəfə üstələyirdi. Beləliklə, Bank hökumət aparatının bir hissəsi olmasa da, bank rəhbərlərindən məlumat almaq və onlara tövsiyələr vermək səlahiyyətinə malik idi. İngiltərə Bankı öz tövsiyələrinin və ya xahişlərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün xəzinənin sanksiyası ilə istənilən banka direktivlər verə bilərdi.

İngiltərə Bankı mərkəzi bankın bütün funksiyalarını icra edir. Onlardan ən vacibi iqtisadi inkişafın artımı məqsədilə qiymətlərin sabitliyi və hökumətin iqtisadi siyasətinə dəstəyin göstərilməsidir. Bankın əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

◆ **Monetar siyasətin sabitliyi** – milli valyutanın (funt sterlinqin) kursunun sabitliyini və alıcılıq qabiliyyətini təmin etmək. Bu vəzifəni Bank əsasən faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsi yolu ilə həyata keçirir. Faiz dərəcəsi Bankın Monetar Siyasət Komitəsi tərəfindən müəyyən edilir. Həmçinin Bank iqtisadiyyatı nağd pulla təmin etmək və nağd pulun fiziki dövriyyəsinə təşkil etmək funksiyasına malikdir. Bank İngiltərə və Uelsdə əskinazların çap olunması üzrə inhisar hüququna malikdir. Şotlandiya bankları (The Royal Bank of Scotland, The Bank of Scotland və The Clydesdale Bank) və Şimali İrlandiya bankları (Bank of Ireland, First Trust Bank, Northern Bank və Ulster Bank) öz əskinazlarını buraxmaq hüququnu saxlayırlar, lakin bu əskinazların buxarılması İngiltərə Bankında birə-bir depozit ilə təyin edilməlidir.

◆ **Maliyyə sabitliyinin dəstəklənməsi** – burada maliyyə sistemi üçün təhlükələrin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Bu təhlükələr bankın analitik xidmət və digər nəzarət orqanları tərəfindən müəyyən edilir. Bu təhlükələrin aradan qaldırılması üçün Bank daxili və xarici bazarlarda maliyyə əməliyyatlarını aparır. İngiltərənin maliyyə sektorunun sabitliyinin təmin edilməsi məqsədilə Bank bir necə dövlət maliyyə qurumu, o cümlədən İngiltərə Xəzinədarlığı və Maliyyə Xidmətləri Təşkilatı ilə əməkdaşlıq edir.

Bank Direktorlar Şurası tərəfindən idarə olunur. Şura sədr, iki sədr müavini və 16 üzvdən ibarətdir. Vəzifələrə təyinat Parlament tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra Kraliçanın fərmanı əsasında həyata keçirilir. Sədr və onun müavinləri 5 il müddətinə, Şuranın üzvləri isə 3 il müddətinə təyin edirlər. Onlar yenidən seçilmək imkanına malikdirlər. Direktorlar Şurası ən azı ayda bir dəfə görüş keçirməlidir. Direktorlar Şurasının səlahiyyətlərinə İngiltərə Bankının pul-kredit siyasətindən başqa bütün idarəedilmə məsələləri aiddir. Pul-kredit siyasəti Monetar Siyasət Komitəsinin səlahiyyətindədir. Komitənin rəhbəri İngiltərə Bankının İdarə Heyətinin Sədridir. Komitə rəsmi faiz dərəcələrini müəyyən edən yeganə dövlət qurumudur.

İngiltərə Bankı dünyanın qədim mərkəzi bankıdır. Bu bank dörd əsr bundan əvvəl, demək olar ki, müflisləşmiş hökumətlə maliyyəçilər – kreditorlar qrupu arasındakı sövdələşmə nəticəsində yaranmışdır.

İndiki zamanda İngiltərə Bankı öz fəaliyyətini üç prioritet məqsəddən çıxış edərək həyata keçirir:

1. milli valyuta dəyərinin müdafiəsi;
2. maliyyə sisteminin sabilliyinin təmin edilməsi;
3. ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə maliyyə sisteminin effektivliyinin və rəqabətədavamlılığının təmin edilməsi və yüksəldilməsi.

İngiltərə Bankı aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. kommersiya və digər mərkəzi banklar, həmçinin hökumət üçün bank rolunu oynayır;
2. pul siyasətini reallaşdırır;
3. banknotların emitenti olur və başqaları.

Birinci funksiyanın yerinə yetirilməsi zamanı İngiltərə Bankında hesabları var. Klirinq əməliyyatlarda klirinq bankların İngiltərə Bankındakı hesablarından istifadə olunur. Banklar hesabda müəyyən məbləğə malik olmalı və onu aşmamalıdırlar. Fəaliyyətlərini Böyük Britaniyada həyata keçirən bütün banklar özlərinin bütün depozitlərinin cəminin 0,35%-ni İngiltərə Bankının hesabında (depozit) saxlayırlar. Ehtiyatların bu norması İngiltərə bankının əsas gəlir mənbəyidir.

İkinci qrup – digər ölkələrin mərkəzi banklarıdır. Xarici ölkələrin mərkəzi bankları İngiltərə Bankında qızıl saxlayır və hesablara malik olur, Londondakı işləri İngiltərə Bankı vasitəsilə apara bilirlər.

Üçüncüsü – hökumətdir. Hökumətin İngiltərə Bankında hesabları olur. Beləliklə, büdcəyə gedən ödənişlər, vergilər və büdcədən sosial ehtiyaclara gələn ödənişlər İngiltərə Bankının hesabları vasitəsilə keçir.

Böyük Britaniyanın pul siyasətinin əsas məqsədi qiymət sabilliyinin əldə edilməsidir. Qiymətlərin optimal səviyyəsinin saxlanması indiki zamanda iki istiqamətə malikdir: İnflyasiya səviyyəsinin 2,5% və daha az olması, monetar siyasətin daha açıq (sərbəst) rejimi. İngiltərənin pul siyasətinin mühüm aləti faiz dərəcələrinin səviyyəsinin tənzimlənməsidir.

Monetar siyasətin alətlərindən biri İngiltərə Bankının açıq bazardakı əməliyyatlarıdır. O, ilk dəfə XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində tətbiq olunmağa başlamış və İngiltərə Bankının uçot dərəcələrinin payını tədriclə azaltmışdır.

Böyük Britaniyanın kredit sisteminin ikinci hissəsi bank idarələridir. Bank müəssisələri tarixən depozitlərin cəlb edilməsində ixtisaslaşdığına görə, bir çox hallarda depozit müəssisələr adlandırılır. Kommersiya bankları depozit fəaliyyətlərini həyata keçirməkdən əlavə, qısamüddətli kreditlər verir, xarici ticarəti maliyyələşdirir, həmçinin əmanətçilərin vəsaitlərini idarə edirlər. Depozit bankların müştəriləri müxtəlif cür həm iri müəssisələr və təşkilatlar, həm də şəxsi adamlar ola bilər. Ona görə də depozit bankları bəzən pərakəndə banklar adlandırılır.

Böyük Britaniyanın kommersiya banklarının digər hissəsi ticarət banklarıdır. Onlar bank əməliyyatlarını tədriclə mənimsəmiş ticarət müəssisələrində yaranmışlar. Uzun müddət ticarət banklarının fəaliyyətinin əsasını aksept əməliyyatlar təşkil etmişdir. Bu da ticarət banklarını aksept evlər sırasına aid etməyə imkan verir. Bəzi müasir ticarət bankları bank əməliyyatları ilə yanaşı sənaye və ticarət funksiyalarını da yerinə yetirirlər. Belə ki, ticarət bankları əsl bank əməliyyatları ilə yanaşı, sahibkarlara xidmət göstərir və qiymətli kağızlarla idarəetməni həyata keçirirlər. Bütövlükdə, bu institutların fəaliyyəti çoxcəhətlidir. Onlar xarici ticarətin maliyyələşməsi, aksept biznesi ilə məşğul olur, korporativ borcalanları aktiv şəkildə kreditləşdirir, investisiyaları idarə edir, investisiya məsələləri üzrə məsləhətlər verir, maliyyə konsorsiumları təşkil edir, təsisçilik fəaliyyətində, şirkətlərin birləşməsi və udulması kampaniyalarında iştirak edir və ya vasitəçi kimi çıxış edir, valyuta bazarında və qiymətli metallar bazarında əməliyyatlar keçirir, maliyyə əməliyyatlarının aparılması məsələləri üzrə məsləhətlər verirlər.

Konsorsial banklar – heç biri səhmlərin nəzarət paketinə malik olmayan ən azı iki ölkə bankının iştirakları ilə olan maliyyə-kredit institutlarıdır. Bunlar, əsasən çoxmilli borcalanların xüsusi banklarıdır və onlara, hər şeydən əvvəl, transmilli və multmilli sənaye konsernləri aiddir. Bu növ iri banklara britaniyalı, kanadalı və avstraliyalı tərəfdaşlarla işləyən «Midland and international bank Ltd» (Midland and international bank Ltd), britaniyalı, amerikalı və yapon tərəfdaşlarla işləyən «Western Amerikan Bank Yurop Ltd» (Western American bank Europe Ltd), yaponiyalı, britaniyalı (Industrial Commercial Bank) aiddir. Məsələ bundadır ki, bu banklar aparıcı ölkələrin banklarının pay iştirakı əsasında yaradılmışdır, ona görə də onlar avrobazarda çox böyük vəsaitləri ən davamlı müddət üçün səfərbər etmək iqtidarındadırlar. Bankların heç bir başqa növü buna qadir deyil.

VII FƏSİL. İSVEÇRƏ MİLLİ BANKI

1850-ci ilə qədər İsveçrədə 75 müxtəlif təşkilat (o cümlədən 25 kanton, 16 şəhər) sikkələrin buraxılışı ilə məşğul olurdu. Dövriyyədə müxtəlif dəyərli və nominallı 860 cür sikkə var idi. Bununla yanaşı bir sıra xüsusi banklar ilk əskinasların buraxılışına başladı və ümumilikdə dövriyyədə olan sikkə və əskinasların sayı 8000-ə yaxın idi. Bundan əlavə, dövriyyədə olan nağd pulun cəmi 15 %-ni milli valyutalar təşkil edirdi, qalan hissəsi tacirlər tərəfindən istifadə olunan xarici valyutanın payına düşürdü. Bütün bunlar valyuta sisteminin funksionallığını mürəkkəbləşdirirdi. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün 1848-ci ildə qəbul olunmuş İsveçrə Federal Konstitusiyasında pul buraxmaq hüququna malik olan yeganə təşkilat olaraq Federal hökumət göstərilirdi. 7 may 1850-ci il tarixində Pul Sistemi haqqında federal qanun qəbul edildi. Bu qanuna əsasən frank İsveçrənin pul vahidi kimi tanınırdı. Beləliklə, 1850-ci ildə tədaviyə buraxılan İsveçrə frankı kantonlarının müxtəlif valyutalarını əvəz etdi. Dəyərinə görə İsveçrə frankı Fransa frankına bərabər idi. 1866-cı ildə Fransa, Belçika, İtaliya və İsveçrənin birlikdə təsis etdikləri Latın Valyuta Birliyinin fəaliyyəti 1927-ci ilədək davam etdi. 1945-ci ildə Bretton-Vuds Sisteminə qoşulmaqla frankın məzənnəsini ABŞ dolları əsasında müəyyən edən İsveçrə Sisteminin dağılmasından sonra üzən məzənnə siyasətinə keçdi.

1850-ci ilə qədər İsveçrədə 75 müxtəlif təşkilat (o cümlədən 25 kanton, 16 şəhər) sikkələrin buraxılışı ilə məşğul olurdu. Dövriyyədə müxtəlif dəyərli və nominallı 860 cür sikkə var idi. Bununla yanaşı bir sıra xüsusi banklar ilk əskinasların buraxılışına başladı və ümumilikdə dövriyyədə olan sikkə və əskinasların sayı 8000-ə yaxın idi. Bundan əlavə, dövriyyədə olan nağd pulun cəmi 15 %-ni milli valyutalar təşkil edirdi, qalan hissəsi tacirlər tərəfindən istifadə olunan xarici valyutanın payına düşürdü. Bütün bunlar valyuta sisteminin funksionallığını mürəkkəbləşdirirdi. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün 1848-ci ildə qəbul olunmuş İsveçrə Federal Konstitusiyasında pul buraxmaq hüququna malik olan yeganə təşkilat olaraq Federal hökumət göstərilirdi. 7 may 1850-ci il tarixində Pul Sistemi haqqında federal qanun qəbul edildi. Bu qanuna əsasən frank İsveçrənin pul vahidi kimi tanınırdı. Beləliklə, 1850-ci ildə tədaviyə buraxılan İsveçrə frankı kantonlarının müxtəlif valyutalarını əvəz etdi. Dəyərinə görə İsveçrə frankı Fransa frankına bərabər idi. 1866-cı ildə Fransa, Belçika, İtaliya və İsveçrənin birlikdə təsis etdikləri Latın Valyuta Birliyinin fəaliyyəti 1927-ci ilədək davam etdi. 1945-ci ildə Bretton-Vuds Sisteminə qoşulmaqla frankın məzənnəsini ABŞ dolları əsasında müəyyən edən İsveçrə Sisteminin dağılmasından sonra üzən məzənnə siyasətinə keçdi.

Frank əskinasları Orell Füssli Arts Graphiques SA şirkəti tərəfindən, sikkələr isə İsveçrə Zərbyanasında buraxılır.

İsveçrə frankı öz dövriyyəsinə görə dünya valyuta bazarında 5-ci yerdədir. Hal-hazırda Avropada yalnız İsveçrə frankı “frank” adlanır və qeyri-rəsmi ehtiyat valyutası kimi tanınır. 2000-ci ildə Konstitusiyaya qəbul edilmiş düzəlişlərdən sonra qızıla bağlılıq aradan qaldırılmışdır. Bu günədək cəmi frankın devalvasiyası (30%) yalnız bir dəfə - 27 sentyabr 1936-cı ildə Böyük Depressiya nəticəsində baş verib.

İsveçrə Milli Bankı (İMB) ölkənin mərkəzi bankı kimi fəaliyyət göstərir. İsveçrə Milli Bankının səhmlərinin 55 faizi kanton və kanton bankları kimi dövlət qurumları tərəfindən alınıb. Səhmlərin fond birjasında qalan hissəsi isə əsasən özəl sahibkarlar tərəfindən alınmışdır. İsveçrə Konfederasiyası səhm paketinə sahib deyil.

Bankın xronoloji tarixi:

1905 – İMB haqqında Qanunun qüvvəyə minməsi;

1907 – İMB-nin fəaliyyətə başlaması;

1909 – İMB qısamüddətli öhdəliklərlə depozit cəlb etməyə başlayır;

1910 – Pul çapına səlahiyyətli tək orqan olur;

1926 – İsveçrənin üzvü olduğu və pul vahidlərinin İsveçrədə istifadə olunduğu Latin Monetar İttifaqının fəaliyyətinə xitam verilir;

1934 – İsveçrə Klirinq Ofisinin açılması;

1945 – İMB-nin pul çapı səlahiyyətləri ilə bağlı qanunun yenilənməsi;

1950 – İsveçrənin daxil olduğu Avropa Ödənişləri Birliyi haqqında Anlaşma;

1960 – İsveçrənin daxil olduğu Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının yaranması;

1975 – İMB tərəfindən kredit limitinin tam aradan qaldırılması;

1987 – İsveçrə Banklararası Klirinq adlanan elektron ödəniş sisteminin fəaliyyətə başlaması;

1989 – Avropa Valyuta Korporasiyası Fondu İMB-yə Avropa Valyuta Vahidinin “digər sahibi” statusunu təqdim etmişdir.

Bank Konstitusiyası və qanun vasitəsilə ölkənin maraqlarına uyğun olaraq iş aparır. Bankın fəaliyyət məqsədləri aşağıdakılardır:

- ◆ Ölkənin monetar siyasətinin həyata keçirilməsi;
- ◆ Qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi;
- ◆ Nağd pul dövriyyəsinin təşkili;
- ◆ Pul bazarının likvidliyinin təmin edilməsi;
- ◆ Nağdsız pul köçürmələrinin təşkili;
- ◆ Beynəlxalq ehtiyatların idarə edilməsi;
- ◆ Maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi;
- ◆ Beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak və texniki yardımın göstərilməsi.

İsveçrə Milli Bankının iki baş ofisi mövcuddur – Bern və Surix şəhərlərində. Bundan əlavə, Cenevrədə nağd pulun dövriyyəsinə təmin edən nüma-

yəndəliyi və regionlarda beş təmsilçi ərazi idarəsi mövcuddur. Həmçinin Bankın kantonlar üzrə 16 agentliyi mövcuddur.

Bankın baş idarəetmə orqanı İdarə Heyətidir. İdarə Heyətinin funksiyaları – monetar siyasət, sərmayə qoyuluşu strategiyası və monetar siyasət sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqdan ibarətdir. İdarə Heyəti 3 daimi üzv və 3 nümayəndədən ibarətdir. Onlar dövlətin Federal Şurası tərəfindən Bank Şurasının tövsiyəsi əsasında seçilirlər.

Bankın Baş Şurası nəzarət funksiyalarını həyata keçirir. Şura 11 üzvdən ibarətdir. 6 üzvü Şuranın Prezidenti və vitse-prezidenti daxil olmaqla Federal Şura tərəfindən seçilir. Digər 5 üzvü səhmdarların yığıncağında təyin olunurlar. Bankın Şurasında 5 komitə fəaliyyət göstərir.

İsveçrə səmərəli və sabit beynəlxalq monetar sistemdən faydalanır. İsveçrə Milli Bankı müxtəlif beynəlxalq institut, təşkilat və qruplarda təmsil olunmaqla beynəlxalq monetar səviyyədə əməkdaşlıq edir və eyni zamanda Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının üzvüdür. Bundan əlavə, İsveçrə Milli Bankı Federal departamentlə birlikdə Beynəlxalq Valyuta Fondunda və Böyük Onluqda İsveçrəni təmsil edir.

İMB-nin beynəlxalq əməkdaşlığında texniki yardım sahəsi mühüm yer tutur. Bankın bu sahədə, xüsusilə monetar siyasət, nağd əməliyyatlar və ya ehtiyatların idarə edilməsi üzrə spesifik bacarıq və təcrübəsi vardır. Texniki yardımların köməyi ilə, İsveçrə Milli Bankı digər ölkələrin mərkəzi banklarına treyning və seminarlar təşkil edir.

VIII FƏSİL. YAPONİYANIN BANK SİSTEMİ

1882-ci ildə Yaponiya Bankı yaradıldı və 1885-ci ildən əskinazlar çap etməyə başladı. Hazırda bank 1942-ci ildə qəbul edilmiş qanun əsasında fəaliyyət göstərir. Bu qanun Bankı hökumətin sərt nəzarəti altında saxlayırdı və Yaponiyanın Maliyyə Nazirliyinə Bankın siyasətini dəyişdirmək imkanı verirdi. 1998-ci il aprelin 1-dən Yaponiya Mərkəzi Bankı haqqında yeni qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna əsasən Bank Maliyyə Nazirliyindən müstəqillik qazandı.

1978-ci ildə Yaponiyada qızıl standartı sistemi tətbiq edilmişdir. 1931-ci ildə Yaponiyada qızıl pul standartı ləğv edilmiş və 1937-ci ildə pul kütləsinin tədaviyə 1,6 dəfə artmış və inflyasiya tempi illik 50%-dən yuxarı olmuşdur. 1945-1951-ci illər arasında inflyasiya tempi 343 dəfə artmış və yapon pul vahidi olan iyenin dəyəri 99% azalmışdır. 1949-cu ildə iyenin dollara qarşı məzənnəsi 360 iyen = 1 dollar olmuş və bu paritet 1971-ci ilə qədər qüvvədə qalmışdır. 1971-ci ildən Yaponiya hökuməti üzən valyuta kursu tətbiq etməyə başladı. 1973-1980-ci illərdə illik qiymət artımı 9,5% olmuşdur. 1980-ci ildən sonra beynəlxalq ticarət münasibətlərində yapon iyenin ödəniş vasitəsi olaraq Amerika dolları və alman markasından sonra üçüncü yerə keçmişdir və Asiya regionu ölkələri üçün iyen ən sabit və güclü pul və bu regionun mərkəz bankları üçün ehtiyat pul vahidi olaraq qəbul edilməkdədir.

Dünyada beynəlxalq valyuta ehtiyatları içində Amerikan dollarının payı 55 %, yapon iyeninin payı 10 %-dir. Yapon mal və xidmət ticarət ixracatının 34%-i, idxalının 12%-i yapon iyenini tərəfindən aparılır. Yapon iyeninin dollara qarşı məzənnəsinin dinamikasını 1970-ci ildən başlayaraq dollara qarşı dəyər qazanmaqdadır.

1998-ci il aprelin 1-dən Yaponiya Mərkəzi Bankı haqqında yeni qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna əsasən Bank Maliyyə Nazirliyindən müstəqillik qazandı. Yaponiya Bankı ölkənin mərkəzi bankıdır. Bank administrativ təşkilat deyil, səhmdar cəmiyyəti kimi fəaliyyət göstərir. Bankın səhmlərinin 55%-i dövlətə məxsusdur.

Yaponiya Bankının aşağıdakı funksiyaları var:

1. Pul əskinazlarının çap edilməsi və nağd pul təminatının idarəedilməsi;
2. Monetar siyasətin idarəedilməsi;
3. Maliyyə Sisteminin sabitliyinin qorunması və hesablaşma xidmətlərinin təqdim edilməsi;
4. Xəzinədarlıq funksiyaları.

1949-cu ildə Bankın Siyasət Komitəsi yaradılmışdır. Komitə Bankın siyasətinin tərtib edilməsi və dövlətin maliyyə və pul-kredit siyasətində maraqlarını müəyyənləşdirən qurumdur. Komitə 7 üzvdən ibarətdir. Onlardan beşi səsvərmə hüququna malikdirlər: Komitənin Sədri hökumət tərəfindən 5 il

müddətinə təyin edilir və şəhər bankları, regional banklar, kənd təsərrüfatı və sənaye sektorunu təmsil edən dörd il müddətinə seçilən 4 üzv. Bundan əlavə Komitəyə Maliyyə Nazirliyinin və İqtisadi Planlaşdırma Komitəsinin səsvermə hüququ olmayan iki üzv daxildir. Komitə Bankın büdcəsinə aid qərarları Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdıqdan sonra qəbul edir. Həmçinin Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdıqdan sonra Parlament qarşısında hesabat verir. Bundan əlavə, Komitə faiz dərəcələrinin dəyişdirilməsini, kreditvermə prosesində girovların qiymətləndirilməsini, veksellərin növlərini və şərtlərini müəyyən edir.

1949-cu ildə Bankın Siyasət Komitəsi yaradılmışdır. Komitə Bankın siyasətinin tərtib edilməsi və dövlətin maliyyə və pul-kredit siyasətində maraqlarını müəyyənləşdirən qurumdur. Komitə 7 üzvdən ibarətdir. Onlardan beşi səsvermə hüququna malikdirlər: Komitənin Sədri hökumət tərəfindən 5 il müddətinə təyin edilir və şəhər bankları, regional banklar, kənd təsərrüfatı və sənaye sektorunu təmsil edən dörd il müddətinə seçilən 4 üzv. Bundan əlavə Komitəyə Maliyyə Nazirliyinin və İqtisadi Planlaşdırma Komitəsinin səsvermə hüququ olmayan 2 üzv daxildir. Komitə Bankın büdcəsinə aid qərarları Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdıqdan sonra qəbul edir. Həmçinin Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdıqdan sonra Parlament qarşısında hesabat verir. Bundan əlavə, Komitə faiz dərəcələrinin dəyişdirilməsini, kreditvermə prosesində girovların qiymətləndirilməsini, veksellərin növlərini və şərtlərini müəyyən edir.

Yapon bankları ölkənin iqtisadi inkişafını gücləndirmək məqsədilə kredit faiz dərəcələrini aşağı düşürmək siyasətini aparır.

Yaponiya 1990-cı illərdə əmanətlərin cəlb edilməsi üçün etibarlılığın zəruri səviyyəsini qazanaraq və zəruri yerlərdə iqtisadi subyektlərə kiçik faizlərlə vəsaitlərin verilməsini təmin edən kredit mexanizmini yaradaraq, kredit sisteminin inkişafının yüksək səviyyəsinə çatdı. Bank nəzarəti sisteminin dəyişdirilməsi nəticəsində müharibədən sonrakı 50 il ərzində Yaponiyada əmanətlərin kütləvi şəkildə çıxardılması və ya bankların qəflətən müflisləşməsi hallarının biri də baş verməmişdir. Problemlə bankların aşkar olunması zamanı problemlərin digər banklara yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə aşağıdakı üsullardan istifadə olunurdu. Bu, bir tərəfdən, uyğun orqanların göstərişi ilə problemlə bankların hər hansı bir iri bankla qovuşması, digər tərəfdən, psixoloji riskin (moral hazard) azaldılması üçün bankların ictimai xarakterinin hər cür vurğulanması (ictimai məsuliyyət prinsipi) idi. Korporativ istiqrazların emissiyası üçün də ciddi normalar müəyyənləşdirilmişdir. Emissiya hüququ yalnız maliyyə vəziyyəti dayanıqlı olan şirkətlərə verilir və «dəyərsiz» istiqrazların buraxılmasına imkan verilmirdi. Məhz buna görə də korporativ istiqrazlar üzrə defolt halları yox idi. Defolt təhlükəsinin yaranması zamanı problemlə kağızlar agent – banklar tərəfindən alınır və bu da mahiyyətə korporativ istiqrazların bank zəmanətini ifadə edirdi.

Yapon iqtisadiyyatının kredit sferasında 1990-cı illərin ortalarında əldə edilmiş nisbi stabillik bütün maliyyə-kredit müəssisələri sisteminin kollapsı ilə

kəsildi. 1996-1997-ci illərdə müharibədən sonrakı dövrdə ilk dəfə olaraq bankların müflisləşməsi başlandı. Bu fakt iqtisadiyyatın maliyyə sektorundakı vəziyyətə nəzarət etmək və onun stabilliyinin qarantı kimi çıxış etmək məsələsində Maliyyə Nazirliyinin acizliyini nümayiş etdirdi və buna görə də stabilliyi pozmaq rolunu oynadı. İlk növbədə Vakayama prefekturasında işləyən yerli «Hanva qinko» (Hanva ginko) bankı və iri «Hokkaydo takseku qinko» (Hakkaido takuseku ginko) bankı bağlandı. 1997-ci ilin noyabrında dörd broker şirkəti, o cümlədən qədim şirkətlərdən biri olan «Yamaiti seken» (Yamaiti sekan) bağlandı. İlk dəfə olaraq onkol borclar bazarında (Yaponiyada banklararası kredit bazarı) defolt baş verdi. Yaponiyadakı bank böhranı zaman etibarilə Cənub – Şərqi Asiyada yayılan «Asiya virusu» ilə üst-üstə düşdü. Lakin mahiyyət etibarilə onlar tamamilə müxtəlif maliyyə sarsıntıları idi. Yaponiyanın kredit-maliyyə müəssisələrinin fəaliyyətinin qeyri-stabillik səbəbləri arasında ikisini fərqləndirirlər:

1. 90-cı illərin birinci yarısında daşınmaz əmlak qiymətlərinin düşməsi əsasən daşınmaz əmlak obyektlərindən ibarət olan girov təminatının real dəyərini aşağı saldı;

2. bank fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi çatışmazlıqları üzə çıxartdı. Pon banklarının menecerlərinin aşağısəviyyəli peşəkarlığı, Qərbin valyuta-fond bazarlarında sövdələşmələrin aparılma təcrübəsinin kifayət qədər olmaması nəticə etibarilə şübhəli investisiya layihələrinin kreditləşdirilməsinə, qiymətli kağızlarla və derivativlərlə bağlı riskli əməliyyatlara gətirib çıxartdı. Bütün bunlar yapon banklarının əksəriyyətində itkilərə və ABŞ-ın, Qərbi Avropa ölkələrinin maliyyə dairələri tərəfindən onlara olan etimadın azalmasına səbəb oldu.

Vəziyyətdən çıxış yolu axtaran yapon hökuməti yenə də ölkənin iqtisadi sisteminin qeyri stabilliyinə kömək etmiş üsul və alətlər toplusunu hərəkətə gətirdi. Bank menecmentinin islahatı əvəzinə Maliyyə Nazirliyinin və digər dövlət idarəetmə orqanlarının protektoratı gücləndirildi. Kommersiya bankları istiqrazlarının, adi və imtiyazlı səhmlərin dövlət tərəfindən alınma formasında büdcə vəsaitlərinin daxil olması gözlənilən nəticələrə gətirib çıxarmadı.

1988-ci il aprel 1-də Yaponiya Bankı haqqında yeni qanun qüvvəyə mindi. Bu qanuna görə, bank Maliyyə Nazirliyindən asılı deyildi. Yaponiya Bankı öz statusuna görə, inzibati orqan yox, səhmdar şirkətdir. Onun kapitalının 55%-i hökumətə, 45%-i maliyyə institutlarına, sığorta şirkətlərinə və digər şəxsi səhmdarlara məxsusdur. Səhmdarlara 4%-lik ölçüdə dividendlərin verilməsi təmin edilir. Bank tərəfindən yüksək mənfəətin əldə edildiyi halda bu dividendlər 5%-ə qədər artırıla bilər. Qalan mənfəət dövlət büdcəsinə toplanır.

Yaponiya Bankının rəhbər orqanı Siyasi şuranın funksiyaları və strukturu bir qədər dəyişmişdir. 1998-ci il aprel 1-dən başlayaraq, Siyasi Şura doqquz üzvdən ibarətdir. Bunlar təyin olunan altı şura üzvü, bankın sədri və onun iki

müavini. Şuradan başqa, Bank idarəsinə üç icraçı auditor, üç icraçı direktor auditor, üç icraçı direktor və səkkiz məsləhətçi daxildir.

Siyasi şüaranın öhdəliklərinə aşağıdakılar daxildir:

- * faizin uçot dərəcəsinin, digər faiz dərəcələrinin, veksellərin diskontedilmə şərtlərinin və tiplərinin müəyyənləşdirilməsi;

- * borclar üzrə faiz dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi;

- * məcburi bank ehtiyatları normalarının müəyyənləşdirilməsi və ya ləğv edilməsi;

- * pul bazarına nəzarətin strateji xəttinin müəyyənləşdirilməsi. Tətbiq olunan nəzarət tədbirləri: əsasən açıq bazarda aparılan əməliyyatlar, istiqraz və veksellərin alqısı və satqısı;

- * Yaponiya Bankının valyuta nəzarəti və pul bazarına nəzarət məsələləri üzrə rəsmi mövqeyinin dəyişilməsi barədə qanunun qəbul edilməsi;

- * satış obyektlərinin müəyyənləşdirilməsi və maliyyə bazarlarında satışın həyata keçirilmə müddəti barədə qərarın qəbul edilməsi;

- * şöbələrin, ofislərin, agentliklərin və Bankın birgə daxili struktur obyektlərinin yaradılması, köçürülməsi və ləğv edilməsi.

Yaponiya bankı mərkəzi bank kimi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

Banknotların buraxılması. Mərkəzi bank ölkədə pulları çap etmək hüququna malik olan yeganə bankdır. Mərkəzi bank hələ 1889-cu ildə fidusiar banknot emissiya hüququna sahib olmuşdur. Dövriyyədəki pulların miqdarı 1999-cu ildə 7,4% artmışdır. Ölkədəki pulların miqdarı ÜDM-dən daha sürətlə artır. Lakin pullar əmanətlərdə yatıb qalır.

Yaponiya bankının növbəti funksiyası pul-kredit siyasətinin reallaşdırılmasıdır. Bu siyasətin üç əsas aləti aşağıdakılardır: məcburi bank ehtiyatları normasının dəyişdirilməsi, maliyyə bazarlarındakı əməliyyatlar, faizin uçot dərəcəsi.

Məcburi ehtiyat saxlama sistemi. Yaponiyada 1957-ci ildən başlayaraq fəaliyyət göstərir. Kredit müəssisələri ehtiyat depozitlərin müəyyən məbləğini Yaponiya Bankında yerləşdirməyə borcludurlar. Yaponiya Bankı kommersiya banklarının öz hesablarındakı ehtiyatlarını aşağı sala bilərdi ki, onlar kredit ekspansiyasına başlasınlar. Kommersiya bankları kredit ekspansiyasını həyata keçirmək iqtidarında deyillər, çünki onların kredit portfellerində həddən çox qaytarılmayan borclar var. Onlar sərbəst pulları riskli, lakin mənfəət gətirən aktivlərə – fond bazarı alətlərinə yatırılar.

Mərkəzi bank maliyyə bazarlarındakı əməliyyatlardan (bankların borc aldıqları və verdikləri banklararası bazarda, şirkətlərin istiqrazlar və səhmlər aldığı və satdığı açıq bazarlarda) istifadə edir ki, maliyyə bazarlarındakı vəziyyətə təsir göstərsin, onları iflasa uğramaqdan və möhtəkirçi xarakteri ifrat tələbdən («sabın köpüyü») qorusun.

Faizin uçot dərəcəsinin tənzimlənməsi. İqtisadi inkişafın yüksək sürəti üçün zəruri şərt müəssisənin ucuz maliyyə vəsaitlərindən istifadə edə bilmə-

sidir. Bunun üçün, birinci növbədə, Yaponiya Bankının ucuz faiz dərəcələri siyasətindən istifadə olunurdu. Bank konyunkturadan asılı olaraq, yenidən maliyyələşmə dərəcəsi ilə manipulyasiya etsə də, o, Maliyyə Nazirliyi ilə qeyri-rəsmi məsləhətlər keçirərək faiz dərəcəsini daima aşağı səviyyədə saxlayırdı. İkincisi, əmanətlə üzrə faizlərin yuxarı həddi müəyyənləşdirilmişdir. Maliyyə naziri «Faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi barədə müvəqqəti qanun» əsasında Yaponiya Bankının yenidən maliyyələşmə dərəcəsinin səviyyəsinə uyğun olaraq depozitlər üzrə dərəcələrin yuxarı həddini müəyyənləşdirirdi. Beləliklə, banklar aşağı cəlb etmək qiymətli ehtiyatları özlərində toplayır və real sektoru aşağı faizlə maliyyələşdirirdilər. Kredit korporasiyaları və digər xırda, orta kredit müəssisələri kiçik və orta biznesə aşağı faiz dərəcəli borclar verir, onun inkişafına kömək edirdilər. Kiçik kredit müəssisələrinin əmanətçiləri əmin idilər ki, bu kredit müəssisələri müflisləşməyəcək. Ona görə də onlar aşağı faizli vəsaitləri cəlb edə bilirdilər.

Kommersiya banklarının qarşılıqlı hesablaşmalarının həyata keçirilməsi. Bankların apardığı transaksiyalar (o cümlədən pul köçürmələri) müxbir hesablar vasitəsilə yerinə yetirilir. Qeydiyyatdan keçmiş və Yaponiyada fəaliyyət göstərmək icazəsi olan bankların Mərkəzi bankda müxbir hesabları olur. Kommersiya banklarının müxbir hesablarından hər gün 300 trilyondan çox ien keçir. Mərkəzi bank əməliyyatların bu həcmi yerinə yetirmək üçün elektron qarşılıqlı hesablaşma sistemi ilə işləyir.

Maliyyə müəssisələri menecmentinin maliyyə vəziyyətinin və mövqeyinin monitorinqi və yoxlanması. Yaponiya Bankı öz müştərilərinin hesablarında və depozitlərində vəsaitlərin hərəkətini izləyir və zəruri hallarda öz müfəttişlərini yerlərdə müfəssəl yoxlamalara göndərir. Belə yoxlamalar Mərkəzi Banka imkan verir ki, maliyyə sistemindəki neqativ iqtisadi dəyişikliklərə ilkin mərhələdə reaksiya göstərsin və müştərilərə onların cari problemlərinin həllində kömək etsin. Ölkənin mərkəzi bankı Maliyyə Nazirliyi ilə yanaşı istənilən vaxtda bütün şəxsi bankların fondlarının təftişini aparmaq hüququna malikdir. Yoxlamaların nəticələri müntəzəm şəkildə Maliyyə Nazirliyinə təqdim olunur və Maliyyə Nazirliyi dövlət qanunvericiliyinin pozulmasına görə sanksiyalar (lisenziyasından məhrum etməyə qədər) tətbiq edə bilər.

Son mərhələnin kreditoru olan Yaponiya Bankı bankların iflasının qarşısını alır və kredit sisteminin sabilliyinə təhlükə olan banklara böhrandan çıxmaqda kömək edir.

Yaponiya Bankı dövlət qiymətli kağızları ilə əməliyyatlar aparır, həmçinin xəzinə fondlarını qəbul edir, qoruyub saxlayır və ödəyir (vergilər, təqaüdlər, ictimai işlərlə bağlı vəsaitlər və başqaları).

Yaponiya Bankı beynəlxalq fəaliyyəti həyata keçirir.

* xarici ölkələrin dövlət institutlarına və mərkəzi banklarına ien hesabları təqdim edir;

* BVF-nə, Qiymətli kağızların Beynəlxalq bankına və digər beynəlxalq təşkilatlara kreditlər açır və vaxtını uzadır;

* ien kursunun arzu edilməz dəyişmələri zamanı beynəlxalq valyuta bazarlarında Yaponiyanın Maliyyə Nazirliyinin agentləri qismində valyuta intervensiyalarını həyata keçirir;

* digər ölkələrin mərkəzi bankları və beynəlxalq maliyyə təşkilatları üçün xarici dövlətlərin valyutasını alır və satır, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına kömək və kooperasiya məqsədi daşıyır;

* bu və ya digər ölkələrin iqtisadiyyatlarının cari vəziyyəti ilə bağlı məsələlər üzrə məsləhətləşmələr aparır, vəziyyətin proqnozlaşdırılmasını həyata keçirir, birgə nəzəri araşdırmalar və statistik tədqiqatlar təşkil edir.

Yaponiya Bankı ölkə bazarlarının maliyyə vəziyyətinin və iqtisadi mövqeyinin proqnozlaşdırılması və başa düşülməsi üçün zəruri olan nəzəri tədqiqatları və iqtisadi təhlili həyata keçirir (uzunmüddətli dövrün iqtisadiyyatı və başqaları).

Kommersiya bankları bir neçə kateqoriyaya bölünürlər.

Şəhər bankları və ya Citu banks Meydzi dövründən başlayaraq qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin ölkənin bütün ərazisi boyunca iri müəssisələrlə, hər şeydən əvvəl, onların aid olduqları qrupların müəssisələrinə verilməsi ilə məşğul olur. Şəhər bankları ölkənin kredit sisteminin özəyini təşkil edir. Yaponiyada olan bütün şəxsi banklardakı depozitlərin 20%-dən çoxu, həmçinin bank sisteminin kapitalının ümumi həcmində 36%-ə qədər onların payına düşür. Şəhər banklarının sayı 11-dir. Daha dəqiq desək, onların ikisi bank, doqquzu bank korporasiyasıdır. «Daiiti-Kanqe» (Daiti-Kange), «Mitsubisi» (Mitsubishi), «Sumitomo» (Sumitomo), «Fudzi» (Fuji), «Sanva» (Sana) və Yaponiya Bankının yardımından istifadə edən digərləri bu qəbiləndir. Yapon banklarının xarici əməliyyatlarının böyük hissəsi şəhər banklarının payına düşür («Bank of Tokyo» (Bank of Tokyo) liderlik edir). Bu bank son illər ərzində öz beynəlxalq filiallar şəbəkəsini intensiv şəkildə genişləndirir.

Regional banklar prefektur miqyasında fəaliyyət göstərirlər. Şəhər bankları ilə müqayisədə, onların kapitallarının həcmi və əməliyyatlarının miqyası çox azdır, lakin filialların geniş şəbəkəsinə malikdirlər. 64 regional bankın ən irisi «Bank of Yokohama» (Bank of Yokohama) təqribən 28 milyard dollarlıq aktivlərə malikdir. Regional bankların əsas fəaliyyət növü xırda və orta müəssisələrin kreditləşdirilməsidir. Onlardan bəziləri əmanətləri qəbul edir. Bundan başqa, regional banklar yerli özünüidarə orqanlarının maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayırlar. Bunlar struktur etibarilə kredit banklarıdır. Müharibədən sonrakı dövrdə regional bankların inhisarçı banklardan asılılığı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır.

Trast-banklar ilkin olaraq əmlakın idarə edilməsi məqsədilə yaradılırdı. İndi onlar ehtiyat qismində təcili əmanətlərə və istiqrazlara, aktivlərdə isə müəssisələrə və şəxsi adamlara verilən kreditlərə malikdirlər. Lakin bankların

ixtisası əvvəlki kimi trust əməliyyatlarının həyata keçirilməsidir. Ölkədə belə bankların sayı yeddidir. Onlardan beşi dünyanın əlli iri bankları sırasına daxildir. Son dövrlərdə trust bankların və digər kommersiya banklarının qarşılıqlı nüfuzetmə tendensiyası güclənmişdir. Trust-banklarda bank şöbələri, kommersiya banklarında isə etibarlı əməliyyat şöbələri fəaliyyət göstərir.

Yaponiyada xarici banklar dünyanın 88 dövlətini təmsil edirlər. Bu mənada ABŞ və Böyük Britaniya bankları hakim mövqe tutur, Almaniya və Fransa bankları da əhəmiyyətli çəkiyə malikdirlər. Xarici banklar tərəfindən rəqabət 1960-cı ildə başlamışdır. Həmin dövrə qədər onların fəaliyyəti iki istiqamətlə məhdudlaşdı: xarici valyutada olan borcların təqdim edilməsi və «Sarakin» (Sarakin) istehlak krediti müəssisələrinin kreditləşdirilməsi. Xarici bankların ənənəvi funksiyası xarici valyuta ilə ticarətdir. Onların sayəsində Yaponiyada xarici ticarətdəki riskləri sığortalayan yeni maliyyə alətləri yaranmışdır. Xarici banklar faiz bazarında da öz tətbiqini tapmışdır. Hal-hazırda Yaponiya iri beynəlxalq svop bazarlarından biridir.

2000-ci ilin sentyabrında üç aparıcı bank («Industrial Bank of Japan», «Dai-ichi Kangyo Bank» və «Fudzi», yəni iki şəhər bankı və bir uzunmüddətli kreditləşmə bankı) «Midzuho» (Midzuho) holding qrupunda birləşməklə bağlı planlarını reallaşdırmağa başladılar. Bu, aktivlərinin ölçüsünə görə dünyanın iri maliyyə qruplarından biri olaraq 2001-ci ildə «Tokai» (Tokai), «Asahi» (Asahi) və «Sanwa» (Sanwa) banklarının holinqdə birləşməsi, həmçinin «Sumitomo» (Sumitomo) və «Sakura» (Sakura) banklarının vahid «Sumitomo Mizui» (Sumitomo Mizui) bankında birləşmə prosesi başlandı. Bu proses bank işindəki global rəqabətin nəticəsi və yapon iqtisadiyyatı üçün qeyd şərtsiz üstünlük idi.

IX FƏSİL. TÜRKİYƏNİN BANK SİSTEMİ

Son iyirmi ildə dünya iqtisadiyyatında meydana gələn dəyişikliklər, mərkəzi bank əməliyyatlarına əsaslı şəkildə təsir etmişdi. Xüsusilə maliyyə bazarlarının qloballaşması və inkişaf edən texnika bu bazarları 70-ci illərdən fərqli olaraq daha da genişləndirmişdi. Bu dəyişikliklər mərkəzi bankların başlıca vəzifələrinə də təsir etmişdir. Mərkəzi banklar əsas 2 əməliyyat aparırlar. Bunlardan biri pulun inkişafını təmin etmək, digəri isə maliyyə inkişafını qorumaqdır. Bazar sistemlərinə üstünlük verən tətbiqetmələrə paralel olaraq daha müstəqil mərkəzi banklara ehtiyac var idi. Bank sisteminin daha da aktiv nəzarəti ön sıraya çıxınca, auditin mərkəzi banklar istisna olmaqla müstəqil orqanlar tərəfindən aparılması ön plana çıxmışdır. Avropa Mərkəzi Bankı qurulduqdan sonra bir çox ölkələrin mərkəzi banklarının funksiyaları azalmış və öz ölkələrinin pul siyasətlərinin istiqamətləndirmə xüsusiyyətləri də dəyişmişdir. Mərkəzi bankların əsas funksiyası pul və kurs siyasətlərini tənzimləməkdir. 90-cı illərdə pul siyasətlərində müstəqillik əldə etmə istəyi artaraq, həmin andan da vasitəçilik müstəqilliyindən, məqsəddəki müstəqilliyə keçid hazırlanmışdır. Mərkəzi bankların müstəqil pul siyasəti aparması qəbul edilən və tətbiq edilən əməliyyata çevrilmişdir. Bəzi ölkələrdə kurs siyasətinin tətbiqi mərkəzi bankların ixtiyarına verilmişdir. Məsələn, Avropa Mərkəzi Bankı. Çünki kurs bir qiymətdir və kurs rejimi ilə hökumətin tətbiq etdikləri siyasi nəticə yaradır. Bəzi ölkələrdə hökumət və Mərkəzi Bank bu mövzuda birlikdə qərar verirlər. Mərkəzi bankların digər vacib bir funksiyası da bank sisteminin auditidir. Bu mövzuda yeni istiqamət auditin aparılmasının müstəqil bir orqana verilməsi, onunla əməkdaşlıq edilərək bank sistemində inkişafa nail olmaqdır. Ödəmə sistemləri isə bütün dünyada mərkəzi bankların funksiyalarına aiddir. Banknot buraxmaq, hökumətə bank xidmətləri göstərmə, statistik məlumatlar təhlil etmək, tədqiqatlar aparma, beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmə, Mərkəzi Bankın funksiyalarına daxildir.

Keçmişdə dövlət xərclərini maliyyələşdirmək, hökumətə məsləhət vermək kimi məqsədləri ön plana çıxaran mərkəzi bankların, 90-cı illərdə iki əsas məqsədi ortaya çıxmışdır. Bunlardan biri, pulun dayanıqlığını təmin etmək, digəri isə maliyyə möhkəmliyini qorumaqdır. Pul dayanıqlığı aşağı inflyasiyanı həyata keçirərək orta müddətdə sağlam inkişaf və aşağı səviyyəli işsizlik olan bir iqtisadiyyat yaratmaqdır. Bunun üçün isə mütləq qiymət davamlılığı təmin edilmişdir. Mərkəzi bankların 2-ci əsas məqsədi olan maliyyə möhkəmliyi, müasir dövrdə daha çox əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. Maliyyə möhkəmliyi, maliyyə bazarlarında bu bazarların orqanlarında və ödəmə sistemlərindəki davamlılığı əhatə edir. Bu üç sahədəki davamlılıq əsasən maliyyə sisteminin sağlam və dayanıqlı işləməsini təmin edir.

Türkiyədə Mərkəzi Bankın qurulması cümhuriyyət dövrünə təsadüf edir.

Osmanlılar dövründə bank və buna bənzər kredit təşkilatları az idi. Osmanlı Bankı Mərkəzi Bankın funksiyalarını yerinə yetirirdi. Banka Osmanlı imperiyası üçün banknot çıxarmaq və dövlətin xəzinə əməliyyatlarını aparmaq səlahiyyəti verilmişdir. Cümhuriyyətin qurulduğu ilk illərdə Osmanlı Bankının fəaliyyətinin uzadılması problemi ortaya çıxmışdır. Cümhuriyyətin idarəediciləri iqtisadi vəziyyətin yeni bank təsis etməyə imkan vermədiyi üçün, Osmanlı Bankının səlahiyyət müddəti 1935-ci ilə qədər uzadılmışdır. Yeni müqaviləyə hökumətin banknot ixrac edə biləcək dövlət bankı təsis etmək halında Osmanlı Bankının etiraz etmək haqqı olmayacağını bildirən bir qərar daxil edilmişdir. 1926-cı ildən etibarən Mərkəzi Bank təsis edilmə hazırlıqları başlanılmış, 11.06.1930-cu ildə 1715 sayılı Q.S.M.V. qanunu qəbul edilmişdir. 03.10.1931-ci ildə Mərkəzi Bank təsis edilmiş, 01.01.1932-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Bank qurulduğu ildən etibarən 30 il müddətli banknot ixrac etmək səlahiyyətinə sahib idi. 1955-ci ildə edilən dəyişikliklə banknot ixrac etmə səlahiyyəti 1999-cu ilə qədər, 25.04.1994-cü ildə edilən 2-ci bir dəyişikliklə isə müddətsiz olaraq uzadılmışdır.

1715 sayılı qanunda bankın əsas məqsədi "ölkənin iqtisadi inkişafına kömək etmək" olaraq müəyyən edilmişdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün banka:

- Reeskont nisbətini müəyyən etmək və pul bazarını tənzimləmək;
- Xəzinə əməliyyatları aparmaq;
- Hökumətlə birlikdə türk pulunun dəyərinin qorunması üçün tədbirlər görmək vəzifələri verilmişdir.

Qüvvədə olduğu müddətdə 1715 sayılı qanunda müxtəlif dəyişikliklər edilərək, günün tələblərinə uyğun olması təmin edilmişdir. Bu dəyişikliklər, daha çox xəzinəyə və KİT-lərə kreditlər verilməsinə müvafiq olaraq edilmişdir. Buna görə də bankın əsas işi, aktiv pul siyasəti aparmaqdan çox, dövlət sektorunun maliyyə kəsirlərini örtmək olmuşdur.

1715 sayılı qanun, 26.01.1970-ci ilə qədər, yəni 1211 sayılı qanun qəbul edilənədək - 40 il qüvvədə qalmışdır. Mərkəzi Bank qanunu 26.01.1970-ci il 1211 sayılı qanun ilə dəyişdirilmişdir. 1211 sayılı Qanun ilə Mərkəzi Bank günün iqtisadi tələblərinə uyğun olaraq yenidən təşkilatlandırılmış, vəzifə və səlahiyyətlər yenidən müəyyənləşmişdir. 1211 sayılı qanuna görə bankın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Pul və kredit siyasətini inkişaf planlarına və illik proqramlara uyğun şəkildə aparmaq;
- Hökumətlə birlikdə milli pulun daxili və xarici dəyərini qorumaq məqsədilə tədbirlər görmək;
- Milli pulun həcmi və tədavülünü bu qanuna uyğun olaraq tənzimləmək;
- Banklara pulvermə əməliyyatlarını qanunla göstərilən sərhədlər daxilində həyata keçirmək.

1211 sayılı qanun ilə Mərkəzi Bankına kredit əməliyyatlarında tətbiq edəcəyi reeskont, diskont və faiz nisbətlərini müəyyənləşdirmək, borc pul-vermə, əmanət faizləri, disponibilitə və qarşılıqlar mövzusunda yüksək plan-lama təşkilatı vasitəsilə Nazirlər Kabinetinə təklif vermək və tətbiq ediləcək pul siyasətinin inkişaf planları və illik proqramlara uyğunluğunu təmin etmə və bank sektorunun apardığı əməliyyatların bu qanunlara uyğunluğuna nəzarət etmək səlahiyyəti verilmişdir.

Mərkəzi Bankın əsas müşavirlik vəzifələri arasında: milli pulun xarici valyutalar və qızıl qarşısındakı paritetini müəyyən etməkdə hökumətə rəybil-dirmə, bank qanununun tətbiqində hökumətlə rəy mübadiləsi aparma, banklar və digər maliyyə təşkilatları ilə bağlı quruluş icazələri və bunlarla bağlı tövsiyədən öncə bankın rəyi soruşulduğunda bu rəy bildirmə sayıla bilər.

1211 sayılı qanun qüvvəyə mindiyi 1970-ci ildən bu vaxta qədər keçən müddətdə, Türkiyədə iqtisadi şərtlər əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmişdir. 05.05.2001-ci ildə 4651 sayılı Türkiyə Cümhuriyyəti Mərkəzi Bankı qanununda dəyişiklik edilməsinə dair qanun rəsmi qəzetdə yayımlanmışdır. Bu qanun ilə TCMB-nin əsas məqsədinin qiymət dayanıqlığını təmin etmək olduğu və bankın ölkənin siyasətinin müəyyən edilməsində və tətbiqində yeganə səla-hiyyətli və məsuliyyətli orqan olduğu bildirilmişdir. Qanuna görə bankın əsas hədəfinə zidd olmamaq şərtlə bank hökumətin böyümə və məşğulluq siyasət-lərini dəstəkləyə bilər. Bundan başqa bank əsas hədəf olan inflyasiya ilə mü-barizənin fəal olaraq aparılması məqsədilə inflyasiya hədəfini hökumətlə bir-likdə müəyyən etməklə vəzifələndirilmişdir. Bank qiymət dayanıqlığını təmin etmə, inflyasiya ilə mübarizə aparmaq üçün müasir dövrdəki mərkəzi bankçılıqda istifadə edilən pul siyasəti vasitələrini müəyyənləşdirməli və isti-fadə etməlidir.

Yeni mərkəz bankı qanunu ilə edilən dəyişikliklərin əsasları aşağıdakılardır:

1. Vasitə müstəqilliyi. Müstəqillik ölçüsü olaraq, bankın əsas məqsə-dinin qiymət təmin etmək olduğu və bankın pul siyasətinin müəyyən edilmə-sində və tətbiqində yeganə məsuliyyətli və səlahiyyətli olduğu qanunlaşmışdır. Bank vasitə müstəqilliyi qazanarkən, inflyasiya hədəfini hökumətlə birlikdə müəyyən etmə vəzifəsi və səlahiyyətilə vəzifələndirilmişdir. Bankın hesab və əməliyyatlarının auditinin müstəqil audit təşkilatları tərəfindən aparılması yeni qanunda nəzərdə tutulmuşdur.

2. Pul siyasəti orqanı. Qiymət dayanıqlığının aktivliyinin təmin edil-məsi məqsədilə dünya praktikası da nəzərə alınaraq pul siyasəti orqanı yara-dılmışdır. Pul siyasəti orqanı sədrin rəhbərliyi altında sədr müavinləri, bank məclisinin üzvləri arasından seçiləcək nümayəndə və sədrin məsləhəti ilə müştərək qərarla seçilən nümayəndədən ibarətdir. Xəzinənin sədri və ya onun müavini səsvermə hüququ olmamaq şərtlə iştirak edirlər.

3. Dövlət sektoruna kredit verilməməsi. Xəzinə ilə dövlət orqanı və

təşkilatlarına "avans verilməsi" və kredit verilməsi qadağan olunmuşdur. Bu baxımdan da əvəzi olmadan pul kəsilməsi də dayandırılmışdır.

Mərkəzi Bankı 11.06.1930-cu il tarixli ilk qanunda "xəzinənin qısamüddətli avansı" adlı anlayış yox idi. Bu hesab 1938-ci ildə yaradılmış və daha sonrakı illər də, xüsusilə də 1952-ci ildən sonra pis niyyətlə istifadə edilmişdir. O dövrdə kənd təsərrüfatı sektoruna verilən subvansiyalar Mərkəzi Bankdan borc alınaraq maliyyələşdirilmişdir. Bunun nəticəsində də Türkiyə ciddi inflyasiya ilə ilk dəfə bu dövrdə rastlaşmışdır. Maliyyə bazarlarının inkişaf etmədiyi həmin dövrlərdə Mərkəzi Bankın inflyasionist siyasət aparıb-aparmadığı emissiya ilə ölçülürdü. Emissiya Mərkəzi Bankın bazara çıxardığı banknotların cəmi dəyəri olaraq, həmin müddətdə əhəmiyyət qazanmışdır. 11.06.1930-cu il tarixli Mərkəzi Bank qanununun 32-ci maddəsi belədir: "Bank xəzinə tədiyyələrinin ifa, ölkə daxili və xarici pul köçürmələrini təmin edir". Qanunun heç bir maddəsində qısamüddətli avans hesabı adlı bir termin istifadə edilməmişdir. Çünki bu qanun çərçivəsində xəzinənin Mərkəzi Bankdan kredit alması mümkün deyildi. Bankın qurulmasından sonra vergi gəlirləriylə xərclər arasındakı müddət fərqlərinin yaradacağı nağd ehtiyacının Mərkəzi Bankdan avans alınaraq həll edilməsi fikri yaranmışdır. Ancaq bu avansın büdcənin maliyyələşməsi üçün olmadığı, il sonunda mütləq sıfır olacağı ehtimal edilmişdir. Avans hesabının üst limiti, dövlət büdcəsinin böyüklüyündə deyil, Mərkəzi Bankın ödənilmiş sərmayəsinə bağlı idi.

02.07.1932-ci il tarixli 2062 sayılı qanun ilə 32-ci maddə aşağıdakı kimi dəyişdirilmişdir. "Bank xəzinənin fəaliyyətinə xitam verilməsinə minimum 3 ay qalmış bonolarını diskont edə bilər. Bu işə bankın tədiyyə edilmiş sərmayəsinin 40%-dən çoxu şamil edilə bilməz". 24.06.1938-ci il 3492 sayılı qanun ilə 32-ci maddə daha da əhatəli vəziyyətə gətirilmiş və bura qısamüddətli avans hesabı daxil edilmişdir. 32-ci maddənin ilk ciddi pozulması, çoxpartiyalı dövrə keçiddən sonra baş vermişdir. Bu dövrdə qanunun qoyduğu avans limiti yetərli olmamış və inflyasiya səbəbilə qanunun qoyduğu limit azalmışdır. 27.04.1955-ci ildə 6544 sayılı qanun ilə 32-ci maddənin 2-ci hissəsinin ilk cümləsi dəyişdirilmişdir və belə olmuşdur: "Bank, miqdarı cari ilin məsrəf büdcəsi yekununun 15%-ni keçməmək şərtilə xəzinəyə qısamüddətli avans hesabı açə bilər". Bu ifadənin qüvvəyə minməsilə ilk dəfə 1955-ci ildə emissiya 30%-ə yüksəlmişdir.

İqtisadi möhkəmliyin təmin edilməsi ümidi ilə 1961-ci ildə ilk dəfə qısamüddətli avans hesabı konsolidə edilib sıfırlanmışdır. Avansın limiti büdcə ayırmalarının 5%-ni təşkil etmiş və maliyyə ili sonunda bağlanması haqda qeyd qanunda göstərilmişdir. 21.04.1965-ci il 586 sayılı qanun ilə 32-ci maddənin 2-ci bəndi yenidən dəyişdirilmiş və avansın limiti büdcə ödənişlərinin 10%-i qədər müəyyən edilmişdir. Edilən dəyişikliklə maliyyə ili sonunda avans hesabının bağlanmasından sonra tamamilə aradan qaldırılmışdır.

1. Son borcvermə mərhələsi. Son kredit mərhələsi etibarilə ödəniş sistemində çatışmazlıqlara səbəb ola biləcək keçici likvidlik problemlərini və

maliyyə bazarlarının fəal işləməsinə mane olacaq texniki mənbəli ödəniş problemlərini aradan qaldırmaq məqsədilə Mərkəzi Bankı "sistemə təminat qarşılığında" gündaxılı və ya günsonu kredit vermə imkanı təmin edilmişdir.

2. Maliyyə sisteminin və ödəmə sisteminin nəzarəti. Maliyyə sistemində davamlılığı təmin etmə vəzifə və səlahiyyəti daxilində Banka sistemin bazisinin gücləndirilməsi və sistemin risklərinin müəyyənləşməsi məqsədilə sistemi izləmə və dəyərləndirmə, sistemdəki risklərin bütün sektora yayılmasının qarşısını almaq üçün lazımi tədbirləri görmək səlahiyyətləri verilmişdir. Bu səbəbdən də banklar, özəl maliyyə təşkilatları və başqa maliyyə orqanlarından doğru və qanuni məlumat verilməsinin təmini barədə banka vəzifələr verilmişdir.

3. Vəzifə müddətləri və etibarlılığı. Bankın vəzifə müddətinə paralel olaraq müdir müavinlərinin vəzifə müddətləri 3 ildən 5 ilə qədər artırılmışdır. Bu baxımdan sədrin vəzifə müddəti müavinlərin müddətləri bitmədən öncə dəyişdirilə bilməzdi. Bununla da vəzifələrin etibarlılığı və təhlükəsizliyinə zəmanət verilmişdir.

4. Məlumat toplama və risklərin cəmlənməsi. Bankın statistik məlumatların toplanmasında, dövlət təşkilatları, xəzinə müşavirliyi, Dövlət Statistika idarəsi, digər ölkələrin statistik məlumat toplamaqda məsul olan orqanları və beynəlxalq təşkilatlarla iş birliyi aparması mümkün olmuşdur.

Türkiyə Cümhuriyyəti Mərkəzi Bankı pulların buraxılması hüququna malik birgə səhmdar cəmiyyətdir.

Osmanlı İmperiyası dövründə xəzinə əməliyyatları, pul və kredit köçürmələri, qızıl və xarici valyuta ilə ticarət, xəzinədarlıq, kreditorlar, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən icra olunurdu. Osmanlı İmperiyasının xarici köçürmələrini həyata keçirmək üçün ilk dəfə 1847-ci ildə Osmanlı Hökuməti "Bank-ı Dersaadet"-in yaradılmasına icazə vermişdir. 1856-cı ildə isə fransız və ingilis kapitalının iştirakı ilə Osmanlı Bankı yaradılmış və 1863-cü ildən etibarən isə mərkəzi bankın funksiyalarını həyata keçirməklə dövlət bankı statusunu almışdır.

1926-cı ilədək Osmanlı Bankı mərkəzi bank kimi fəaliyyət göstərmiş, 1926-cı ildən isə Türkiyə Cümhuriyyəti Mərkəzi Bankı adlandırılmışdır. Türkiyə Cümhuriyyəti Mərkəzi Bankına dair Qanun 11 iyun 1930-cu il tarixində qüvvəyə minmişdir. Bank 3 oktyabr 1931-ci il tarixində yaradılmış və 1 yanvar 1932-ci il tarixində fəaliyyətə başlamışdır. Mərkəzi Bank haqqında ən son yenilənmiş qanun 14 yanvar 1970-ci il tarixində qəbul olunmuş və bankın əsas məqsədi kimi qiymət sabitliyinə nail olunması və saxlanması göstərilmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyəti Mərkəzi Bankı haqqında Qanuna uyğun olaraq Bankın fundamental vəzifələri aşağıdakılardır:

- ◆ Açıq bazar əməliyyatlarının həyata keçirilməsi;

◆ Türk lirəsinin daxili və beynəlxalq dəyərinin qorunması məqsədilə zəruri tədbirlərin görülməsi və Türk lirəsinin qızıl və xarici valyutalara qarşı paritetinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə hökumətlə birlikdə valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi;

◆ Ölkənin qızıl və xarici valyuta ehtiyatlarının idarəedilməsi;

◆ Türk lirəsinin həcmnin və tədavülünün tənzimlənməsi, ödəniş, qiymətli kağızların transferi və hesablaşmalar sisteminin yaradılması;

◆ Maliyyə sistemində sabitliyin gücləndirilməsi, pul və xarici valyuta bazarlarına münasibətdə tədbirlərin görülməsi;

◆ Maliyyə bazarlarının monitorinqinin aparılması;

◆ Banklardakı depozitlərin şərtlərinin, növlərinin və xüsusi maliyyə qurumlarında iştirakla bağlı şərtlərin müəyyənləşdirilməsi.

Bankın fundamental səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

◆ Türkiyədə pulların tədavülə buraxılması;

◆ Hökumətlə birgə inflyasiya hədəfini və buna uyğun olaraq monetar siyasətin müəyyənləşdirilməsi;

◆ Fövqəladə hallarda Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun resursları kifayət etmədikdə Fonda müəyyənləşdirəcəyi şərtlər və qaydalara uyğun olaraq Fonda avansın verilməsi;

◆ Kommersiya banklarına kreditin verilməsi;

◆ Maliyyə bazarlarının monitorinqini aparmaq məqsədilə banklardan, digər maliyyə institutlarından və həmçinin qeyd edilən institutların fəaliyyətini tənzimləmək və nəzarət etməkdə səlahiyyətli olan idarələrdən lazımi məlumatların tələb edilməsi və statistik informasiyaların toplanması.

Türkiyə Cümhuriyyəti Mərkəzi Bankının sədri İdarə Heyəti və Monetar Siyasət Komitələrinə başçılıq edir. Sayı 4 olan sədr müavinləri Bankın Monetar Siyasət Komitəsinin üzvləridir.

Hazırda Bankda 15 departament fəaliyyət göstərir. Bankın Nyu-York, London, Frankfurt, Tokio və Berlində nümayəndilikləri mövcuddur.

Türkiyə Cümhuriyyəti Mərkəzi Bankı beynəlxalq əlaqələrində əsas yeri Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) ilə əməkdaşlıq tutur. Türkiyə 1947-ci ildən bəri BVF-nin üzvüdür və ölkəni BVF-də maliyyə agentinə kimi Mərkəzi Bank təmsil edir. Bundan başqa bank digər beynəlxalq maliyyə təşkilatları və xarici ölkələrin mərkəzi bankları ilə əməkdaşlıq etməkdədir.

24 yanvar 1980-ci il qərarlarına qədər qapalı bir iqtisadiyyatda varlığını sürdürən türk bank sistemi iqtisadiyyatın liberallaşmasına paralel olaraq maliyyə sektorunda baş verən yenidənqurma dövründəki tərəqqidən çox təsirlənmişdir.

1982-ci ildə Sərmayə bazarının yaranmasından sonra 1986-cı ildə İstanbul Qiymətli Kağızlar Birjası fəaliyyətə başlamış və Banklararası Pul Bazarı qurulmuşdur. 1989-cu ildə valyuta əməliyyatları və sərmayə hərəkətləri tama-

milə sərbəstləşdirilmiş və qızıl birjası açılmışdır. 1990-cı illərdə beynəlxalq bankçılıq əmsallarına, xüsusilə sərmayə yetərliliyi əmsalı ilə bağlı düzəlişlər aparılmış vahid hesablar planına keçilmiş, Əmanət Sığorta Fondu qurulmuş və bankların hesablarının müstəqil audit təşkilatları tərəfindən nəzarət edilməsi məcburiyyəti yaranmışdır. Türkiyədəki şəxslərin ölkə daxilində və xaricində valyuta cinsindən əmanət hesabı məqsədlərinə, həmçinin Türkiyədən olmayanların da maliyyə sektoruna investisiya qoymalarına icazə verilmişdir. Banklar 1988-ci ildə faiz nisbətlərini və 1990-cı ildə də valyuta kurslarını müəyyən etmədə sərbəstlik qazanmışdılar. Türkiyəyə gələn xarici banklardan mənbəyini götürən kəskin rəqabət şəraitində türk bankları müasirləşmə istiqamətində önəmli addımlar atmışdılar.

1990-cı ildə elektron bankçılıq xidmətləri göstərilməyə başlanmışdır. Banklararası ödəmələrin mübadilə üsulu ilə aparılmasını təmin edən Elektron Fond Transferi sistemi 1992-ci ildə tətbiq edilmişdir.

1994-cü il iqtisadi böhranı, xüsusilə bank sistemini çox zəiflətmişdi. Sistemdəki 3 bank öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilməmiş və bu bankların fəaliyyətləri dondurulmuşdur. Bank sistemində inamın qorunması və inkişafın yenidən təmin edilməsi üçün ehtiyat əmanətlərin hamısına dövlətin zəmanəti tətbiq edilmişdir. Mükafat nisbətlərinin yüksəldilməsi, minimum ödənilmiş sərmayə həcmnin artırılması, məcburi müddət nisbətinin 20%-dən 25%-ə yüksəldilməsi kimi bank sisteminə yönələn, bankların valyuta mövqeləri ilə sərmayə maksimumu arasında yeni izahlar verilmiş və valyuta mövqeyini sərmayə maksimumuna məhdudiyyət qoyulmuşdur. Bu nisbət 50% ikən 1999-cu ilin iyun ayında edilən düzəlişlər ilə mərtəbəli olaraq 20%-ə düşmüşdür.

Türkiyədə 1980-ci ildən sonra qurulan xarici bankların da təsirlə türk bankları xidmət təklifində texnikadan daha çox istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə banklar bir tərəfdən istehlak kreditləri, kredit kartları və internet bankçılıq kimi yeni fərdi bankçılıq vəsaitlərini gündəmə çıxararkən, digər tərəfdən sərmayə bazarlarındakı fəaliyyətlərini artırmışdılar. Sərmayə hərəkətlərinin sərbəstləşdirilməsindən sonra türk bank sistemi xarici maliyyələşdirmə imkanlarını artırmış, bundan başqa beynəlxalq aləmdə getdikcə artan ticarət həcminə bağlı olaraq sektor xarici ticarətin maliyyələşdirilməsinə daha çox önəm verilmişdir. Bu inkişaf bankların ölkədaxili mənbələrdəki yüksək real faiz nisbətlərindən mənbəyini götürən fond məsrəflərini qismən də olsa azaltmalarını təmin etmiş və böyümələrinə dəstəkləyici bir faktor olmuşdur. Bu inkişaf Türkiyədə getdikcə artan pul tədaviyünün təsiri ilə bankların xarici pul cinsindən öhdəliklərini artırmış və xarici pulun açıq mövqeyinin yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Türk bank sistemi 2 əsas bank qrupundan ibarətdir. Bunlar ticarət bankları və inkişaf-investisiya banklarıdır. Bundan başqa hər qrup sərmayə mənbəyinə görə özəl, dövlət və xarici olmaqla 3 qrupa bölünür.

Türkiyədə bankların mənbə məsrəflərini artıran və mənbələrin istifadə-

sini məhdudlaşdıran səbəblərin birincisi əmanət qarşılıqları və disponibilitenin tətbiqidir. Qarşılıqların tətbiqinə təqdim edilən təşkilatlar topladıqları mənbələrin vacib bir hissəsini sərbəst olaraq istifadə edə bilməzlər. Bu vəziyyət istifadə edilməyən mənbələrin məsrəflərinin istifadə edilən mənbələrin üzərinə yüklənməsinə yol açır. Beləliklə, mənbə məsrəfi ilə kredit məsrəfi arasındakı fərq müəyyənləşmiş olur. Bu da iqtisadiyyatda istehsal edilən əmtəə və xidmətlərin məsrəflərini yüksəltmədə, həm də daxildə, həm də xaricdə rəqabəti azaldır. Mənbələrin maliyyə sistemində istifadəsi məhdudlaşır.

Türkiyənin rəqabət apardığı ölkələrdə krediti istifadə edən bir firma sadəcə faiz ödəyərkən, Türkiyədə fəaliyyətdə olan bir firma faizə əlavə olaraq 5% nisbətində əlavə vergi ödəyir. Bu da kredit məsrəflərini yüksəltməkdə, beləliklə də həm əsas məsrəflərə, həm də iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir göstərir. Banklararası əməliyyatlarda tətbiq edilən kambiyo və məsrəf vergisi, beynəlxalq əməliyyatların və integrasiyanın getdikcə artması ilə bağlı olaraq ciddi vəzifələr qarşısında qalmışdır. Bu vəziyyət konvertibl tətbiqi ilə də yaranır. Bu əməliyyatlar Türkiyədəki təşkilatların rəqabət gücünü zəiflədir, kəskin rəqabətin nəticəsində vergidən daha aşağı nisbətlərdə əməliyyat aparılmasını məcbur edərək, ölkə xaricindəki banklarla aparılan əməliyyatlar da zərərlə nəticələnməkdədir.

Türkiyədə 1980-ci və 1990-cı illərdə bank sistemi, bank sayı və toplam aktiv həcmi baxımından sürətli bir artma göstərmişdir. Xüsusi vəsaitlərin yetersizliyi, kiçik ölçülü və hissəli bank strukturu, aktivin keyfiyyətindəki zəiflik, yetersiz daxili audit və riskin idarə olunması və aktivlik baxımından çatışmazlıqları əhatə edən yetersiz idarəetmə, bank sistemini daxili və xarici təsirlərə qarşı dözümlü və dayanıqlı vəziyyətə gətirmişdir. 2000-ci ilin noyabr və 2001-ci il fevral böhranlarının ardından gerçəkləşən kurs və faiz riskləri bank sisteminin maliyyə strukturunda ciddi bir pozulmaya səbəb olmuşdur. 1999-cu və 2000-ci illərdə müvafiq olaraq 133,5 və 155,2 milyard dollar olan bank sisteminin aktiv böyüklüyü, 2001-ci ilin üçüncü rübündə 110,8 milyard dollara düşmüşdür. Bu dövrdə ticarət banklarının aktiv böyüklüyü isə 127,2; 148,3 və 106,4 milyard dollar olmuşdur. Böhranın təsirləri nəticəsində bank saylarında da əhəmiyyətli azalma olmuşdur. 1999 və 2000-ci illərdə 62 və 61 ədəd olan ticarət banklarının sayı 2001-ci ildə 46-ya və 2002-ci ilin sentyabrında 43-ə düşmüşdür. Böhran dövründə dövlət banklarının bütün bank sistemi içərisindəki payında da əhəmiyyətli nisbətdə azalma müşahidə edilmişdir. 1999 və 2000-ci illərdə 34% olan dövlət banklarının cəmi bank sistemi aktivləri içərisindəki payı 2001-ci ilin üçüncü yarısında 27,2%-ə düşmüşdü.

25.11.2000-ci ildə rəsmi qəzetdə açıqlanan 4603 sayılı Türkiyə Cümhuriyyəti Ziraət Bankı, Türkiyə Xalq Bankı və Türkiyə Əmlak Bankı haqqında qanun ilə bankların müasir bankçılığın və beynəlxalq rəqabətin əsaslarına görə çalışmalarını və özəlləşdirməyə hazırlığını təmin edəcək şəkildə yenidən qurulmaları mümkün olmuşdur. 03.07.2001-ci ildə rəsmi qəzetdə yayımlanan 4684

sayılı bəzi qanun və qərarlarda dəyişiklik aparılmasına aid qanuni dövlət bankları ilə bağlı qanunlarında 4603 sayılı qanunda yer alması lazım olan əsasların əlavə edilməsi təmin edilmişdir. Bu qanun ilə Türkiyə Əmlak Bankının bankçılıqla bağlı vəsaitlə öhdəliklərinin Ziraət Bankının və ya Xalq Bankına devr edilməsi, vəzifə zərəri alacaqlarının təsfiyəsində bağlı əsaslar tərtib edilmişdir. 14 büdcədaxili və 2 büdcəxarici fond tövsiyə edilmişdir. Böhranlardan sonra bank sektorunda artan istiqrarsızlığın aradan qaldırılması və bank sektorunun yenidən qurularaq gücləndirilməsi məqsədi ilə BDDK tərəfindən 2002-ci il may ayında bank sektoru yenidən qurulması proqramı tətbiq edilmişdir. Bu proqram:

- Dövlət banklarının son hədəf özəlləşdirmə olmaqla maliyyə və əməliyyatlar baxımından yenidən qurulmasını;
- EƏSF nəzdindəki bankların yenidən qurularaq satılmasını;
- Baş verən böhranlardan mənfi təsir görən özəl bankların sağlam bir struktura malik olmasını;
- Bank sektorunda nəzarətin və auditin aktivliyini artıracaq, sektoru daha aktiv və rəqabətçi bir sektora qovuşduracaq qanun və struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsini məqsəd olaraq hazırlamışdır.

Dövlət banklarının qısamüddətli fond ehtiyaclarını qarşılamaq məcburiyyətində olmaları, yüksək miqdarda 1 gecəlik fond tələb etmələrinə səbəb olmuşdur. Böhran müddətində dövlət bankları, bazardakı likvidlik səviyyəsi və faiz nisbətlərindən tez təsirlənmişdilər. Ümumiyyətlə, dövlət banklarına həvalə edilən dövlət vəzifələrinin, qanunlarının müəyyənləşməsi və bu bankların rəşional şəkildə işləmələri ön plana çıxmışdır. Problemlərin həll edilməsi üçün 2001-ci ilə aşağıdakı tədbirlər görülmüşdür:

- Dövlət banklarının özəlləşdirməyə hazırlanması üçün ixtisaslaşdırılmış idarəedicilərdən ibarət bir qurumun yaradılması və özəlləşdirmənin 3 il içində başa çatdırılması planlaşdırılmışdır;
- Dövlət banklarına verilən vəzifələrin əvəzlərinin büdcədən maliyyələşdirilməsi qərarı verilmiş, bu banklar vasitəsilə əvəzi ödənilən vəzifələrlə bağlı Nazirlər Kabinetinin 100-ə yaxın qərarı qüvvədən düşmüşdür;
- Likvid ehtiyacının qarşılınması məqsədilə dövlət banklarının qısamüddətli öhdəlikləri azaldılmış, Mərkəzi Bank xaricindəki mənbələrdən gecəlik borcları ləğv edilmiş və bu banklar nağd pul və qiymətli kağız verilərək yenidən maliyyələşdirilmişdir;
- Əmlak Bankı üçün təsfiyə müddəti başlanmış, bu bankın vəsaitləri və öhdəlikləri Ziraət Bankına keçmişdir;
- Ziraət və Xalq Bankı nəzdində daxili audit, maliyyə nəzarəti və riskin idarə edilməsi şöbələri qurulmuşdur;
- Ziraət və Xalq Banklarının yenidən qurulmalarını əhatə edən təsərrüfatlı strateji tətbiq planı qüvvəyə minmişdir. Bununla dövlət banklarının 2000-ci ilin dekabrında 2494 olan şöbə və 61601 olan işçi sayı 2002-ci ilin

sentyabrında müvafiq olaraq 1792 və 38303-ə enmişdir.

1992-ci ildən sonra formalaşmağa başlayan dövlət banklarının xəzinədən alacaqları 2000-ci ilin sonunda 17,3 katrilyon TL-ə çatmışdır. Bu həcm 2,1 katrilyon TL qiymətli kağızlar; 15,2 katrilyon TL isə vəzifələri alacağından ibarətdir.

2001-ci ildə dövlət banklarına sərmayələrini artırma bilmək üçün əlavə dəstək təmin edilmişdir. Martda Ziraət Bankına 217,6 trilyon TL, apreldə Xalq və Əmlak Bankına 67,2 və 40,8 trilyon TL həcmində nağd sərmayə ödənilmişdir. Mayda əmlak bankına 624 trilyon TL, Xalq Bankına 900 trilyon TL verilmişdir. İyulda Əmlak Bankının Ziraət Bankına devr edilməsindən sonra yaranan 1,7 katrilyon TL özəl xassəli istiqraz buraxılaraq qarşılanmışdır. Dövlət banklarının yenidən qurulması səbəbilə dövlət borcunda 2001-ci ildə ortaya çıxan artım 11,3 katrilyon TL olmuşdur.

Xəzinə 01.05.2001-ci ildə dövlət banklarının zərər yaradan vəzifələr verilməsinə son verilmişdi. Xəzinə dövlət banklarında yaranan zərərləri, bankların maliyyə strukturu diqqətə alınaraq nağd və istiqraz verilərək 2002-ci ilin mayında təsfiyə edilmişdir. Türkiyənin güclü iqtisadiyyata keçid proqramının əsas hissəsini bank sistemindəki reformalar təşkil edir. Türk bank sisteminin 40%-ni dövlət banklarının yaratdıqları nəzərə alınaraq, reforma işlərinə əvvəlcə dövlət banklarından başlanılmışdır. Dövlət banklarının maliyyə strukturlarındakı dəyişikliklərin əsasını 1984-cü ildən etibarən çıxarılan 100-ə yaxın sayı olan Nazirlər Kabineti qərarları ilə verilən vəzifələrin nəticəsində ortaya çıxan vəzifə zərərləri yaratmışdır. Dövlət banklarındakı reforma çalışmaları əhatəsində 30.04.2001-ci ildə rəsmi qəzetdə yayımlanan 2312 sayılı Nazirlər Kabineti qərarı ilə vəzifə zərərlərinə bağlı bütün Nazirlər Kabineti qərarları qüvvədən düşmüşdür.

EƏSF nəzdindəki bankların yenidən qurulmasıyla bağlı strategiya: EƏSF banklarının devredilmə, birləşmə, satış və ya təsfiyə yoluyla həll edilməsi, maliyyə baxımından yenidənqurma, əməliyyat baxımından yenidənqurma və fond banklarının aktivlərinin idarəedilməsi olmaqla 4 əsas arxalanır. EƏSF banklarının əməliyyat baxımından, yenidən qurulması baxımından da vacib addımlar atılmışdır. Müddət etibarıyla sayı 1815 olan fond banklarının şöbə sayı 2002-ci ilin iyul ayında 873-ə enmişdir. Fond banklarının işçi sayı müddətə müvafiq olaraq 19755 nəfər azaldılaraq 2002-ci ilin iyul ayında 18134-ə endirilmişdir.

Yeni banklar qanunu 23.06.1999-cu il tarixli rəsmi qəzetdə yayımlanaraq qüvvəyə minmişdir. Beləliklə, son dövrlərdə böyük təsirlərə və savaşmalara səbəb olan 3182 sayılı qanun qüvvədən düşmüşdür. Yeni qanun bankların auditi mövzusunda yeni və vacib olan qərarları əhatə edir. 3182 sayılı Banklar qanunu müqavimət qanunu xüsusiyyətindədir. Qanunu hazırlayanlar bank sektorundakı dəyişiklikləri və bəzi mənfəətləri nəzərdə tutmuşdurlar. Qanunun maddələrinin sayının az olması bank qurulmasının asanlığını təmin edir. Keçici və

müvəqqəti maddələr istisna olmaqla qanun 25 maddədən ibarətdir. Ancaq maddələrin məzmunları çox olduğundan maddələrin mahiyyətini incələmək çox çətinidir. Yeni qanunla yeni bir təşkilat yaranmışdır. Bank qurulması və nəzarət qurumu və Bank Qurulması və Nəzarəti Kabineti.

Bankçılığın üst təşkilatı 31.03.2000-ci ildə yaradılaraq 31.8.2000-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. BVF-yə təqdim edilən 09.12.1999-cu il tarixli Niyyyət məktubu əsasında bank sektorunun nəzarət və auditindən məsul olan dövlət təşkilatları Bank təşkilatlandırma və Audit təşkilatı nəzdində birləşdirilmişdir. Bu təşkilatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- Bankın qurula bilməsi üçün təşkilatın üzvlərinin ən azı 5-nin razılığı lazımdır;
- Banklar, təşkilatın rəyini almadan əsas müqavilədə dəyişiklik edilə bilməz;
- Bankın ortaqlıq mövzusunda dəyişikliklər, təşkilatın icazəsilə mümkündür;
- Təşkilat istədiyi vaxt bankların şöbə açmasına icazə verə bilər;
- Banklar xaricdə şöbə açmaq və fəaliyyət göstərmək üçün təşkilatdan icazə alırlar;
- Təşkilat, maliyyə strukturu dağınıq olan bankların idarəetmə şuralarını dəyişdirə bilər;
- Maliyyə strukturlu dağınıq olan bankların fəaliyyəti təşkilat tərəfindən məhdudlaşdırıla bilər;
- Təşkilat beş üzvünün qərarı ilə bankların EƏSF-yə dövr edilməsinə qərar verə bilər.

Təşkilatın sədri eyni zamanda Şuranın da sədridir. Təşkilat bank sektorunda çox vacib əməliyyatlar aparır. Bu təşkilat son illərdə ortaya çıxan teleradio şirkəti, rəqabət təşkilatları kimi bir axın nəticəsində ortaya çıxmışdır.

2001-ci ildə qəbul edilən 4672 sayılı qanun ilə 4389 sayılı Banklar qanununda dəyişiklik edilmişdir. Qanuna görə bank sektoru ilə bağlı edilən dəyişikliklərlə əlaqədar AB əsasnamələrinə uyğunluq təmin edilmişdir. Qanun Bankqurma və Nəzarəetmə təşkilatına EƏSF nəzdindəki bankların problemləri vəsaitləri ilə bağlı edilən təhsilatla bağlı bir sıra səlahiyyətlər verilmişdir. 2002-ci ilin iyulunda icazə mərhələsində olan satışlar da daxil olmaqla fond banklarının iştiraklarının satışından əldə edilən gəlir 2703 trilyon TL-ə çatmışdır. EƏSF nəzdindəki banklar üçün 2002-ci ilə aid əsas hədəflər arasında EƏSF nəzdində yer alan banklardan satış əməliyyatları aparan banklara aid işlərin tamamlanması, bir başqasının vəsaitləri idarə edilməsi fəaliyyətini həyata keçirəcək bir banka çevrilməsi, EƏSF-nin 2002-ci ilin mart ayından etibarən aylıq balans hazırlaması, ildə bir dəfə xarici auditdən keçməsi və s. sayıla bilər.

1997-2002-ci illərdə EƏSF tərəfindən 20 bank dövr edilmişdir. Bu bankların 4-ü özəl sektor və xarici sərmayədarlara satılmış, 8-i 3 banka birləşdirilmişdir. 2002-ci ilin sentyabr ayı etibarilə EƏSF nəzdində 1 vasitəçi bank,

satılma müddətində olan 3 bank və hüquqi olaraq fəaliyyəti davam edən 1 bank var idi. EƏSF ilə bağladığı borc müqavilələri çərçivəsində xəzinə fondun nəzdinə alınan bankların sərmayə və balans strukturlarını gücləndirmək məqsədilə 2000-ci ilin dekabrından sonra müəyyən müddətdə özəl xassəli istiqraz buraxmışdı. EƏSF-yə verilən istiqrazlar fond nəzdindəki bankların sərmayə strukturlarını gücləndirmək məqsədilə bu banklara ehtiyat kimi verilmişdir. Valyuta və valyuta indeksli olaraq ixrac edilən sənədlər 31.12.2001-ci il kursları ilə türk lirəsinə çevrildiyində, EƏSF-nun xəzinəyə, 03.04.2002-ci ildə 378 trilyon TL; 08.05.2002-ci ildə 357 trilyon TL və 15.05.2002-ci ildə 265 trilyon TL olmaqla cəmi 1 katrilyon TL sərmayə; 1,6 katrilyon TL əmanət olmaqla cəmi 2,6 katrilyon TL dəstək göstərilmişdir.

Özəl banklara yönələn proqramın ilk mərhələsində bu bankların sərmayə strukturlarının gücləndirilməsi, kredit probleminin həll edilməsi, xarici pul açıq mövqələrinin daralması, dövrətmə və birləşmələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı düzəlişlər edilmişdir. Bu baxımdan 2000-ci ildə 8,4 milyard dollar olan özəl bankların balans daxili valyuta kəsirləri, 2001-ci ildə 1,5 milyard dollara və 2002-ci ilin iyun ayında 274 milyon dollara düşmüşdür. Bank sektorunun gücləndirilməsinin məqsədi banklara sərmayə dəstəyi təmin edilərkən nöqsanlı aktivlərin həll edilməsini sürətləndirmək üçün könüllü olaraq yenidən qurulması və vəsaitlərin idarəedilməsi kimi mexanizmlərin həyata keçirilməsidir. Bu məqsədə yönəlmiş olaraq 2002-ci ilin yanvarında qüvvəyə minən 4743 sayılı Maliyyə sektoruna olan borcların yenidən əsaslandırılması və bəzi qanunlarda dəyişiklik edilməsi haqqında qanunla maliyyə sistemi təşkilatlarının alacaqlarının yenidən əsaslandırılması, vəsaitlərin idarəedilməsi şirkətinin təsis edilməsi, bankların sərmayə ehtiyaclarının müəyyənləşə bilməsi üçün tətbiq ediləcək audit standartları, vergi və təşviqlər banklarının yenidən qurulmalarının tamamlanması və bank qurulması və nəzarət edilməsi komitəsinin hesab verilməsilə bağlı düzəlişlər edilmişdir. Buna görə bankların, özəl maliyyə təşkilatlarının və digər maliyyə təşkilatlarının alacaqlarının, maliyyə cəhətdən yenidən təşkilatlandırılması çərçivəsində qurulmasına və ya yeni ödəmə planına bağlanmasına imkan verilərkən, EƏSF bankları maliyyə cəhətdən yenidən qurulma müqavilələrində əlavə mənbə təmin etməmək şərtilə iştirak edə bilərdilər.

Bank qanununa əlavə edilən müvəqqəti 4-cü maddə ilə bankların dövlətin dəstəyi ilə sərmayələrinin gücləndirilməsi üç mərhələdən ibarətdir. 1-ci mərhələ sərmayə artırılmasında dövlətin iştirakının tam və doğru olaraq müəyyənləşməsi məqsədilə mühasibə standartlarındakı dəyişikliklər də nəzərə alınmaqla 3 mərhələli nəzarət mərhələsidir. Sərmayə ehtiyatı müəyyənləşdikdən sonra qarşılanma bilməyəcək zərərin olması halında sərmayə artımının öhdəyə götürülməsi üçün əsas şüraların təşkil ediləcəyi 2-ci mərhələ gəlir. Üçüncü mərhələ isə lazımlı şərtləri təşkil edən və sərmayənin yetərlik nisbəti 8%-dən az olan banklara dövlət dəstəyinin təmin edilməsidir. Maliyyə sektoruna olan

borcların yenidən təşkilatlandırılmasına yönələn düzəlişlər çərçivəsində Türkiyə Banklar Birliyi tərəfindən hazırlanan və 25 bank, 17 bank xaricində maliyyə təşkilatı, təsfiyə vəziyyətində olan Əmlak Bankı və EƏSF tərəfindən imzalanan maliyyə baxımından yenidən təşkilatlandırma müqaviləsi 04.06.2002-ci ildə Bankqurma və nəzarət şurası tərəfindən təsdiqlənmişdir. 2001-ci ilin iyun ayında Banklar qanununda edilən dəyişikliklər 2009-cu ilə qədər keçid müddəti təyin edilərək bankların maliyyə orqanları xaricində ortaqlıqda iştirakları, xüsusi vəsaitlərin ən çox 15%-i, bu iştirakların toplam həcmi isə bankın xüsusi vəsaitlərinin 60%-i ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Maliyyə sektorunda dünya standartlarına uyğun hüquqi, idarə və audit bazisinin yaradılması və yaxşılaşdırılması istiqamətində 2000-ci ilin dekabrında Dünya Bankı ilə 777,8 milyon dollarlıq Maliyyə sektoruna uyğunluq krediti müqaviləsi imzalanmışdır. Bu kredit daxilində 393 milyon dollar həcmindəki hissə istifadə edilmiş, 385 milyon dollar həcmindəki 2-ci hissə isə Proqramın məqsədinə uyğun olaraq Maliyyə və dövlət sektoruna uyğunluq kreditinə daxil edilmişdir. 2001-ci ilin iyulunda Dünya Bankı ilə Maliyyə və dövlət sektorunda həyata keçiriləcək ortamüddətli reforma proqramlarının dəstəklənməsi məqsədilə cəmi 1,1 milyard dollarlıq PFPSAL I kredit müqaviləsi imzalanmışdır.

2000-ci il noyabr və 2001-ci il fevral böhranları və bank sektorunun zəif yönləri.

Türkiyə iqtisadiyyatında ilk böyük böhran 1994-cü ildə baş vermişdir. 1994-cü il böhranında 3 bank təsfiyə müddətinə alınmışdır. 1994-cü il böhranının mənfi nəticələri qısa müddətdə aradan qaldırılmış, sektorda 1995-ci ildən sonra dollar baxımından ortalama 18% artma müşahidə edilmişdir. Bu müddətdə Uzaq Şərq və Rusiya böhranları ilə 1999-cu ildə baş verən zəlzələ səbəbilə, Türkiyə iqtisadiyyatındakı ciddi daralma bank sisteminə də mənfi təsir göstərmişdir.

2000-ci ilin əvvəlində qüvvəyə minən inkişaf proqramı daxilində güclü maliyyə siyasəti tətbiq edilməyə başlanmış və struktur reformaları həyata keçirilmişdir. İnflyasiya ehtimalını azaltmaq üçün valyuta kursları hədəflənən inflyasiyaya görə müəyyən edilərək əvvəlcədən açıqlanması, xarici valyutanı TL-ə nəzərən daha cəlbəedici etmişdir. Bu çərçivədə bankların bir hissəsi mənbələrini qısamüddətli valyuta ilə, məsrəflərini uzunmüddətli TL cinsindən inkişaf etdirməyə başlamışdır. 2000-ci ildə bank sektorunun aktivində də müəyyən bir dəyişiklik müşahidə edilmişdir. Kreditlərin aktivlərə nisbətində əsaslı bir artım olmuş, likvidliyi yüksək olan qiymətli kağızlar portfelinin cəmi aktivlər içində nisbəti azalmışdır. Xüsusilə istehlak kreditlərində əvvəlki ilə görə 4 dəfə artım olmuşdur. Kreditlərdə nəzərə çarpan dəyişiklik xarici valyuta cinsindən kreditlərdəki artımın məhdud olması, TL cinsindən kreditlərin isə əsaslı surətdə artmasıdır. Aktiv və passivin quruluşundakı dəyişikliklərin nəticəsində 2000-ci ildə bank sektoru, likvidlik və faiz risklərinə qarşı daha təsirli bir vəziyyətə gəlmişdir. Bank sektorunun bazar risklərinə qarşı reaksiyasının daha da

artdığı şəraitdə noyabr 2000-ci ildə baş verən böhran nəticəsində faiz nisbətinin çox artması xüsusilə yüksək borclanma ehtiyacında olan dövlət bankları ilə EƏSF nəzdindəki bankların strukturlarını tamamilə pozmuşdur. Noyabr böhranından sonra görülməli tədbirlər və BVF-dən alınan 7,5 milyard dollar həcmindəki əlavə rezerv, bazardakı dalğalanmaları qismən aradan qaldırmışdır.

Mərkəzi Bankın valyuta rezervləri artmış və faiz nisbətləri azalmışdır. Ancaq 2001-ci ilin fevralında xəzinə tenderindən əvvəlki prezident və baş nazirin müavini arasındakı münaqişə, tətbiq edilən proqrama və kurs siyasətinə olan inamın tamamilə itməsinə səbəb olmuş və valyuta tələbi artmışdır. Mərkəzi Bank yüksək səviyyədəki bu valyuta tələbinə qarşı likvidliyə nəzarət etməyə çalışmış, ancaq ortaya çıxan likvidlik problemi xüsusilə dövlət banklarının yüksək ölçüdə günlük likvidlik ehtiyacları səbəbi ilə ödəmələr sisteminin bağlanmasına səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə tətbiq edilən sabit valyuta kurs sistemi 21.02.2001-ci ildə buraxılaraq TL dalğalanmaları sabit buraxılmışdır.

Bu dəyişmələr nəticəsində bank sektorunda mövcud olan problemlər daha da artmışdır. Noyabr böhranında kurs riskindən mənbəyini götürən itkilərlə üzləşən bank sisteminin balans sisteminə bu dəyişmə mənfi təsir göstərir. Böhran müddətində nisbətlərindəki sürətli artım fond məsrəflərini yüksəltmək və qiymətli kağızlar portfelinin bazar dəyərini azaltmaq sürəti ilə bankın balansını pozmuşdur. Faizlərdəki hədsiz artım, qısamüddətli fond tələbi vacib statusda olan dövlət və fond banklarının ciddi zərərlərlə qarşılaşmasına səbəb olmuşdur. Likvid olan özəl və xarici bankların faizlərinin yüksəlməsi ilə qarşılaşdığı fond məsrəfləri isə məhduq qalmışdır. Böhran vəziyyətində dövlət bankları TL-nin dəyər itkisindən təsirlənməmiş, özəl banklar isə kurs riskinə görə problemlərlə üzləşmişdilər. Baş verən böhranlar real sektorda ciddi bir daralmaya səbəb olmuşdur. Böhran vəziyyətində qısamüddətli faizlərlə yanaşı dövlət daxili borclanma sənədlərinin 2-ci bazar faiz nisbətlərinin də artması ilə bankların qiymətli kağızlar portfelinin bazar dəyəri azalmışdır. Sektordakı zəiflik və EƏSF-nin dövr etdikləri dövlət maliyyəsinin üzərinə götürəcəyi zərərlərin artmasına səbəb olmuşdur. Artan fond ehtiyacı, dövlət banklarını və EƏSF nəzdindəki bankları daha çox fond cəlb etməyə vadar etmişdir. Bu vəziyyət bankları likvidlik və faiz risklərinə qarşı müdafiəsiz etmişdir.

Dövlətdaxili borclanma sənədlərinin əmanət banklarının cəmi aktivlərindəki payındakı artım, özəl sektora verilən kreditlərin cəmi aktivlərindəki payındakı azalma, bankların real iqtisadiyyatı yetərli ölçüdə dəstəklənməməsi ilə yaratmışdır. Yüksək inflyasiya və qeri-müəyyənliklər, ehtiyat sahiblərini qısa müddətə yönəlmiş, bankların vəsait və öhdəlikləri arasındakı müddət uyğunsuzluğunu artırmışdır. Yüksək inflyasiya və sürətlə artan borc ehtiyatı nəticəsində TL-ə olan etibarın zəifləməsi, pul dövriyyəsi də sürətləndirilmişdir. Valyuta təvdiat hesablarının (reno daxil) cəmi əmanətlərindəki payı, 1990-cı ildə 27%-dən 1999-cu ildə 44%-ə yüksəlmişdir. Bankların xarici valyuta cinsindən borclanaraq, ya da valyuta ehtiyatı toplayaraq Dövlət daxili borclama

sənədləri olmaqla TL cinsindən aktiv tutmaları, açıq mövqələrini yüksəltmişdir. Bundan başqa bankların yüksək faizli dövlət qiymətlilərinin xarici mənbələrlə təmin etmələri bankları kurs riskinə qarşı dayanıqlı vəziyyətə gətirmişdir. Maliyyə sektorunda ortaya çıxan bu quruluş böhranların dərinləşməsinə səbəb olmuş və tətbiq edilən proqramların müvəffəqiyyətinə mane olmuşdur.

Noyabr və fevral böhranları Türkiyədə bank sektorunun zəif olduğunu bir daha təstiqləmişdir. Sektorda ortaya çıxan böhranda ən vacib faktor, son illərdə baş verən iqtisadi dayanıqsızlıqdır. 1990-cı ildə baş verən yüksək inflyasiya, böyümə sürətindəki dalğalanmalar və sərmayə hərəkətlərinin qırılan strukturu, qeyri-müəyyənlikləri artmış, iqtisadi fəaliyyətləri qısa müddətli vəziyyətə gətirmiş və pul dövriyyəsini artırmışdır. Dövlət büdcəsi kəsirlərinə görə banklar real iqtisadiyyata mənbələr verməkdən uzaqlaşmış və dövlət kəsirlərini maliyyələşdirməyə istiqamətlənmişdir. Yüksək real faizlərin ortaya çıxardığı orbitraj, bank sektorunun ölkə xaricindən borclanaraq dövlət kəsirlərini maliyyələşdirməsinə şərait yaratmışdır. Dövlət daxili borclanma ilində 10% ikən böhrandan qabaq 30%-ə qalxmışdır.

Dövlət daxili borclanma sənədlərinə şamil edən vergi güzəştləri, qarşılıqlar və disponibilitəylə bağlı qanuni tənzimləmələrdə bankların sənəd portfellerindəki artmaya təsir etmişdir.

Dövlət banklarının vəzifə məsrəflərinin ödənməməsi, əsas funksiyalardan əlavə verilən vəzifələr və idarəetmədəki zəiflik nəticəsində dövlət banklarının strukturu əsaslı şəkildə pozulmuşdur. Bu bankların öz ehtiyaclarını yüksək məsrəflə bazardan əldə etmələri, həm məsrəflərin artmasını və həm də sistemdə dayanıqsızlığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Dövlət bankları, bank əməliyyatlarını lazımınca yerinə yetirə bilmirdi. Dövlət banklarında Türkiyədəki əmanətin 40%-i birləşərkən, kreditlər içindəki nisbət 25% enmişdir. Bank sistemi bu dəyişikliklər qarşısında likvidlik, faiz və kurs risklərinə qarşı dayanıqsız vəziyyətə düşmüşdür. 1990-cı illərin 2-ci yarısında dövlət borclarının maliyyələşməsinə asanlaşdırmağı nəzərdə tutan makroiqtisadi siyasətlər, sektorun bu riskli vəziyyətdən çıxmasını və idarə edilməni 2-ci plana salmışdır. Əmanət sığorta sistemindən mənbələnən problemlər ilə nəzarət və audit təşkilatlarının idarə və maliyyə xassəsinə sahib olmaması da, riskin idarə edilməsindəki çətinlikləri artırmışdır. Qısaca onu demək olar ki, Türkiyədə bank sektorunda xüsusi vəsaitlər yetərli deyildir, kiçik ölçülü və hissəli bank strukturu sektorda hakimdir, dövlət banklarının sistemdəki payı yüksəkdir. Aktivin keyfiyyəti aşağıdır. Bazar risklərinə qarşı təsirli reaksiya vardır və qırıq struktur (müddət uyğunsuzluğu, açıq mövqe) sektorda hakimdir. Bundan başqa türk bank sistemində audit yetərli deyil və riskin idarə edilməsi fəaliyyətləri aktiv deyil.

Dövrümüzün iqtisadiyyatının şərhində diqqəti cəlb edən başlıca xüsusiyyət iqtisadiyyatın bütün istiqamətlərində qarşıya çıxan qloballaşma prosesidir. Bu proses iqtisad dünyasında maliyyə bazarları vasitəsilə bir inteqrasiya

hadisəsini ortaya çıxarmaqdadır və bu çərçivədə beynəlxalq sərmayə axını dünya iqtisadiyyatında gözə çarpan ən əhəmiyyətli cəhətlərdəndir.

Maliyyə bazarında, şübhəsiz, mərkəzi banklar və kommersiya bankları ən əhəmiyyətli maliyyə qurumu olaraq diqqəti çəkməkdədir. Xüsusilə, informasiya texnologiyalarının getdikcə yayıldığı və xəbərləşmə imkanlarının inkişafı nəticəsində müasir dövrdə ticarət bankları ənənəvi borc vermə, əmanət və yığım xidmətlərini inkişaf etdirərək, maliyyə sistemində daha da güclənməkdədir. Bir tərəfdən, kredit vermək, digər tərəfdən isə əsrin texniki imkanları ilə daha hazırlıqlı bir hala gələn banklar göstərdikləri xidmətin keyfiyyəti və həcmi ilə dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli yerini saxlamaqdadır.

2002-ci ildən başlayaraq, Türkiyə iqtisadiyyatında milli hasilatda artım müşahidə olundu və üç ildə orta hesabla 7,5%, 2005-ci ildə isə 7,6% artım əldə edildi ki, bu da Türkiyə iqtisadiyyatının məhsuldarlıq göstəricisidir, bu müsbət dəyişikliklər mövcud vəziyyət baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Vergilərin ödənilməsindəki müsbət dəyişikliklər, xərcə ciddi nəzarət, dövlət sektorunun borca olan ehtiyacını ikiədədli rəqəmdən 6%-lik səviyyəyə enməsinə təmin etmiş, dövlət maliyyə tarazlılığında yaranan bu müsbət dəyişiklik dövlət sektorunun borc yığımının ÜDM-ə nisbətən azalmasına səbəb olmuş, yəni 106%-dən 77%-ə enmişdir.

Türkiyə iqtisadiyyatı 2004-2005-ci illərdə tamamilə yeni bir inkişaf mərhələsinə daxil olmuş və bu, maliyyə sektoruna da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Türkiyənin bank sektorundakı müsbət dəyişikliklərlə yanaşı onun cari əməliyyat kəsirinin, dalgalı məzənnə rejiminin tətbiqi, maliyyə quruluşundakı aşağı həcmdə olan xarici valyuta pozisiyaları diqqəti cəlb etməkdədir.

Türkiyə bank sektoruna təsir edən makroiqtisadi amillər, yəni yüksək böyümə hədləri və dezinfilyasiya, azalan faiz həddi və gəlirlər, artan istehlak cari əməliyyatların kəsiri və dalgalı məzənnə rejiminin tətbiqindən ibarətdir. Mərkəzi bankın tətbiq etdiyi pul siyasəti, maliyyə sisteminin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilən tədbirlər və ölkənin Avropa Birliyinə üzvlük yolunda göstərdiyi cəhdlər bu iqtisadi yüksəlişin əsas təməlləridir.

Türkiyə iqtisadiyyatının bu inkişafı və inflyasiya həddinin ikirəqəmli səviyyədən birrəqəmli səviyyəyə enməsi Türkiyənin maliyyə sisteminin, o cümlədən bank sektorunun da məhsuldarlığının artmasına şərait yaratmışdır. Bank sistemi Türkiyə maliyyə sisteminin ən böyük hissəsi olmaqla, maliyyə kapitalının 51,3 faizini özündə cəmləmişdir. Maliyyə sistemində banklarla yanaşı, sığorta və digər maliyyə qurumları da inkişaf etməkdədir. Lakin bu inkişaf digər ölkələrlə müqayisədə olduqca aşağı səviyyədədir və gələcəkdə inkişaf etməsinə ümid edilir.

Aktivlərin böyüklüyü baxımından ilk növbədə 59,7%-lik payı ilə özəl banklar nəzarəti öz əlində saxlamaqdadır. Xarici banklardan 6-sı Türkiyədə qurulan xarici bank, 7-si isə şöbə statusunda fəaliyyət göstərir.

Hər şeydən əvvəl, bank sahəsində aparılan yenidənqurma və iqtisadi sağlamlaşma sayəsində Türkiyənin bank sektoru böyüməkdədir. 2001-ci ildə 120 milyard ABŞ dolları səviyyəsində olan məcmu kapital 2005-ci ildə 295,6 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə qalxmış, kredit portfeli isə müvafiq dövrdə 23 milyard ABŞ dollarından 80 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. 2001-ci ildə 6,4 milyard ABŞ dolları məbləğində ziyanla başa vuran Türkiyə bank sistemi 2004-cü ildə 4,5 milyard ABŞ dolları məbləğində gəlir əldə etmişdir. Sərmayə yetərliyi isə 2000-ci ildə 9,3%-lik səviyyədən 2004-cü ildə 28,8%-ə yüksəlmişdir. Balansdaxili kəsir 2001-ci böhran ilindəki 14,6 milyard ABŞ dolları səviyyəsindən 2004-cü ildə 1,4 milyard ABŞ dolları səviyyəsinə enmişdir.

Bütün bu müsbət nailiyyətlərlə yanaşı, bank sisteminin inkişafına təsir edən bir sıra amillər vardır ki, bundan da bank sistemi rəqabət təzyiqi hiss etməkdədir:

- maliyyə sistemində bank sektorunun ağırlığının qalması;
- xidmət çeşidliliyinin azlığı;
- dövlət maliyyələşdirmələrinin yaratdığı mənfi təsirlər;
- vergi strukturunun səbəb olduğu pozucu təsirlər;
- iqtisadiyyatın bəzi sektorları tərəfindən maliyyə xidmətindən yetərincə istifadə edə bilməməsi;
- məhdud sayda xarici investorların iştirakı.

Bank sektorunun ağırlığı bütövlükdə maliyyə sisteminin ÜDM-dəki payı ilə müəyyən olunur ki, bu da 80-82% təşkil edir.

Xidmət çeşidliliyinin azlığına gəldikdə isə, qiymətli kağızlar bazarının məhdud olması ilə əlaqədar qiymətli kağızlar dövriyyəsinin aşağı olmasını misal göstərmək olar.

Bank sektorunun işində dövlətin yaratdığı mənfi təsirlər dedikdə, bazarda ən böyük kredit müştərisi olan dövlətin kreditə olan böyük ehtiyacıdır.

Bank sektoruna təsir edən amillərdən bəzi sahələr üzrə qeydiyyatdan-kənar fəaliyyəti, kreditlər üzrə yüksək faizi, yoxsulluq və bunun arxasında duran səbəbləri də göstərmək olar. Xırda və orta ixracatla məşğul olan firmalara verilən kreditlərin nisbi azalması onlara beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti baxımından problemlər yaratmaqdadır. Həmçinin gəlir vergisi üzrə faiz həddinin yüksək olması bank sisteminin inkişafına mənfi təsir etməkdədir.

Ölkədə maliyyə sektorunun vergiyə cəlb edilməsinə çox ehtiyatla yanaşılmalı, əks halda, banklar offşor zonalarda və xarici ölkələrdə öz qurumlarını açmaq məcburiyyətində qalacaqlar.

Bank sektorunda 2000-2001-ci illərdə böhranlara səbəb olan struktur zəifliyi onun yenidən qurulması zərurətini doğurmuş və bunun üçün aşağıdakı tədbirlər aparılmışdır.

- dövlət banklarının reabilitasiyası;
- özəl bankların gücləndirilməsi;
- zəif bankların çeşidlənməsi;

- tənzimləyici və nəzarət çərçivəsinin optimallaşdırılması;
- məhdud əmanət sığortasına keçid;
- dövlət borclarının gözdən keçirilməsi və azaldılması.

Bu məqsədlə 31 avqust 2000-ci ildə Bank İşini Tənzimləmə və Nəzarət Agentliyi yaradılmış (BDDK) və onun daha effektiv təşkilatlanmaqla, nəzarət çərçivəsi istiqamətində əhəmiyyətli bir inkişafı olmuşdur.

Bu istiqamətdə dövlət banklarının bazarlar üzərindəki pozucu təsirləri aradan qaldırılmış, özəl bankların sərmayə və aktiv quruluşundakı zəiflik yox edilmişdir. Sərmayə yetərliyiinin hesablanmasına bazar riski daxil edilməklə, daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemləri qurulmuş, beynəlxalq mühasibat standartlarının qəbulu və tətbiqi bu istiqamətdə olan yeniliklərdir.

2004-cü ildə iki yeni siyasət tətbiq olunmağa başlanmış, bank sisteminəki dövlət yükü nəzərdən keçirilməklə azaldılmış, əmanətlər üzərindəki tam zəmanət aradan qaldırılmışdır.

Zəif banklara gəldikdə isə, 21 bankın fəaliyyəti BDDK tərəfindən təhlil edilmiş, onların satış, birləşmə və ləğvetmə yolu ilə fəaliyyəti dayandırılmışdır. Eyni zamanda, 2002-ci ildən başlayan bankların sərmayələndirmə proqramının həyata keçirilməsi məqsədilə 27 özəl sərmayəli bank üç mərhələdə yoxlanılmış və onlardan yalnız ikisinin sərmayə yetərliyiinə malik olması müəyyənləşdirilmişdir. Yenidənqurma cəhdlərindəki sərmayə artırılması proqramı, bir tərəfdən sektordakı şəffaflığı, digər tərəfdən isə Türkiyə bank sektoruna olan etibarlılığı artırmışdır.

Məhdud Əmanət Sığortasına keçid məqsədilə 2004-cü ildə tam zəmanətlik dayandırılmış və bu prosesə keçiddə heç bir neqativ dəyişmə baş verməmişdir. Müştərinin yalnız 29000 YTL məbləğindəki əmanətinə sığorta zəmanəti verilmişdir.

Yeni şəraitdə bankların daha güclü bir maliyyə sektoruna sahib olmaq istəyi güclü rəqabət təzyiqi ilə üzləşmişdir. Xüsusilə, azalan faiz gəlirləri bankları yeni mənfəət sahələrini axtarmağa məcbur etmişdir. Bu səbəbdən aşağıdakı sahələrin təhlili və orada olan boşluqların aradan qaldırılması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir:

- kredit portfelinin təhlili;
- yeni maliyyə xidmətlərinin çeşidini artırmaqla, müştəri şəbəkəsinin artırılması;
- kredit portfelini qiymətləndirməklə, risklərin idarə edilməsi;
- əməliyyatların həcmnin artırılması;
- məsrəflərin normalaşdırılması;
- birləşmə və ya xarici kapitalın iştirakını artırmaqla bankların məhsuldarlığının əhəmiyyətli həddə çatdırılması.

Bankların yeni şəraitdə inkişaf etməsi üçün «Bank fəaliyyəti haqqında» qanunda dəyişikliklər edilməli və həmin qanunda aşağıdakı müddəaların nəzərə alınması məqsədmüvafiqdir:

- yeni bank fəaliyyəti haqqında qanun layihəsi işlənib hazırlanmalı və orada holdinq, lizinq, faktoring şirkətlərinə nəzarət səlahiyyətlərinin BDDK-ya verilməsi əksini tapmalıdır;

- bankların həyata keçirə biləcək əməliyyatlara lisenziya verilməsi üzrə məhdudiyyət aradan qaldırılmalıdır;

- bankların minimum sərmayə həddi yüksəldilməlidir;

- bankların struktur idarəçiliyində dəyişikliklər aparılmalıdır;

- problemli banklar sistematik olaraq yenidən qurulmalıdır;

- bankların işinə nəzarət mexanizmi təkmilləşdirilməli və ixtisaslaşmış özəl nəzarət firmalarının xidmətindən istifadə genişləndirilməlidir.

Bank sektorunun inkişafının gücləndirilməsi məqsədilə Basel II integrasiya prosesi sürətləndirilməlidir. Basel II keçidlə əlaqədar «Risk mərkəzli nəzarət»ə keçid, yeni bank qanunu qəbul edilməklə artan xarici marağı təmin etmək məsələləri həll edilməlidir. Risk mərkəzli nəzarətdə nəzarət prosesi hər bir bankın risk portfelinə uyğun olaraq müəyyən olunur.

Bir çox ölkələr kimi, Türkiyədə də bank sisteminin Basel II keçidi ilə əlaqədar hazırlıq işləri görülməkdədir. Belə ki, 23 bank üzrə sərmayə yetərliliyinin minimum səviyyəsi nəzərdə tutulan 8 faizdən yuxarı olması təmin edilmişdir. Planlaşmaya əsasən 2005-2008-ci illər ərzində bank sektorunun məcmu kapitalının hər il 12% artırılması nəzərdə tutulmuş və 2008-ci ilin sonuna 350 milyard dollara çatması gözlənilir. Əlavə olaraq, daxili və xarici bazarlardakı rəqabət nəticəsində bankların sayının azalması davam edəcəkdir və beynəlxalq arenada lazımi gücə malik Türkiyə banklarının yaradılması üzrə iş aparılacaqdır. Türkiyə iqtisadiyyatına etibarın artması, yeni razılaşmaların gerçəkləşməsi nəticəsində xarici bankların məcmu varlığı 2005-ci ilin əvvəlində 3,6% təşkil etdiyi halda, yaxın qısa müddətdə 20%-ə çatacağı gözlənilir.

X FƏSİL. ÇİN XALQ RESPUBLİKASININ MƏRKƏZİ BANKI

Çin Xalq Respublikasının Mərkəzi Bankı olan Çin Xalq Bankı Çinin monetar siyasətinə nəzarət edir və Çinin kontinental hissəsində fəaliyyət göstərən maliyyə institutlarının fəaliyyətini tənzimləyir. Çin Xalq Bankı Çin Bankı (kommersiya bankı) və ya Çin Mərkəzi Bankı (Tayvanın mərkəzi bankı) ilə səhv salınmamalıdır.

Bank 1 dekabr 1948-ci il tarixində Huabey Bankı, Beyhay Bankı və Xibey Fermer Bankının birləşməsi nəticəsində təsis edilmişdir. İlk əvvəl Şizəçuanda yerləşən Baş ofis 1949-cu ildə Pekinə köçmüşdür. 1949-1978-ci illərdə Çin Xalq Bankı Çin Xalq Respublikasının yeganə bankı idi və o, mərkəzi və kommersiya bankın funksiyasını yerinə yetirirdi.

1980-ci illərdə iqtisadi islahatların tərkib hissəsi olaraq Çin Xalq Bankının kommersiya bankı funksiyaları müstəqil, lakin dövlətə məxsus olan dörd bank arasında bölüşdürüldü və 1983-cü ildə Dövlət Şurası Çin Xalq Bankının Çinin mərkəzi bankı olaraq fəaliyyət göstərəcəyini elan etdi. Onun mərkəzi bank statusu Səkkizinci Milli Xalq Qurultayının 18 mart 1995-ci il tarixində keçirilən 3-cü iclasında təsdiqlənmişdir. 1988-ci ildə Çin Xalq Bankı əsaslı şəkildə yenidən formalaşdırılmışdır. Əyalət və yerli filialların hamısı bağlanmış və əvəzində fəaliyyət həddləri yerli inzibati həddlərə uyğun olmayan 9 regional filial açılmışdır. 2003-cü ilin mart ayında Onuncu Milli Xalq Qurultayının Birinci İclası Çin Xalq Bankının bank təsisatları, aktivlərin idarə olunması şirkətləri, inam və investisiya şirkətləri və digər depozit maliyyə institutları üzrə nəzarət funksiyalarını ayırmaqla Dövlət Şurasının Təşkilatı Struktur İslahatı üzrə Qərarını təsdiqləmişdir. Nəticədə maliyyə sektoruna nəzarət məqsədilə Çin Bank Nəzarət Komissiyası yaradılmışdır. 2003-cü ilin 27 dekabr tarixində Onuncu Milli Xalq Qurultayının Daimi Komitəsi Çin Xalq Bankının ümumi maliyyə sabitliyi və maliyyə xidmətləri təminatının qorunması üçün monetar siyasətin hazırlanması və icrası rolunun gücləndirilməsi məqsədilə qanuna düzəlişi təsdiqləmişdir.

Çin Xalq Bankının fəaliyyəti Dövlət Şurasının təlimatları əsasında monetar siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, maliyyə risklərinin qarşısının alınması və həll olunması və maliyyə sabitliyinin qorunmasından ibarətdir.

Çin Xalq Respublikasının Çin Xalq Bankı haqqında Qanunu Çin Xalq Bankının bu funksiyaları yerinə yetirməsini təmin edir: müvafiq sifariş verilməsi və qaydaların hazırlanması və həyata keçirilməsi; monetar siyasətin formalaşdırılması və icra olunması; valyutanın buraxılması və onun dövriyyəsinin idarə olunması; banklararası kredit və istiqraz bazarlarının tənzimlənməsi;

xarici valyutanın idarə olunması və banklararası xarici valyuta bazarının tənzimlənməsi; qızıl bazarının tənzimlənməsi; rəsmi xarici valyuta və qızıl ehtiyatlarının saxlanması və idarə olunması; dövlət xəzinəsinin idarə olunması; ödəniş və hesablaşma sisteminin normal fəaliyyətinin dəstəklənməsi; maliyyə sektorunda çirkli pulların yuyulmasına qarşı tədbirlərin təlimatlandırılması, təşkil olunması və müvafiq maliyyə vəsaiti axınlarının monitorinqinin həyata keçirilməsi; maliyyə statistikaları, sorğuları, analizləri və proqnozlarının həyata keçirilməsi; mərkəzi bank olaraq beynəlxalq maliyyə tədbirlərində iştirak edilməsi; Dövlət Şurası tərəfindən qeyd olunan digər funksiyaların icra olunması.

Çin Xalq Bankının yüksək rəhbərliyi sədr və sədr müavinlərindən ibarətdir. Sədr Çin Xalq Respublikasının prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunur və vəzifəsindən kənarlaşdırılır. Sədr vəzifəsinə namizədlər Dövlət Şurasının Birinci Katibi tərəfindən irəli sürülür və Milli Xalq Qurultayı tərəfindən təsdiqlənir. Milli Xalq Qurultayının fasilə dövrü ərzində namizədlərlə bağlı qərarları, Qurultayın Daimi Komitəsi qəbul edir. Çin Xalq Bankının sədr müavinləri Dövlət Şurasının Birinci Katibi tərəfindən vəzifəyə təyin olunur və ya vəzifədən kənarlaşdırılır.

Çin Xalq Bankının qəbul etmiş olduğu sistemə əsasən sədr, sədr müavinlərinin yardımı ilə Bankın ümumi fəaliyyətinə nəzarət edir.

Çin Xalq Bankının Pekində yerləşən baş ofisi 18 funksional departamentdən (bürodan) ibarətdir.

Çin Xalq Bankının Beynəlxalq departamentinin cavabdeh olduğu sahələr aşağıdakılardır:

- ◆ Çin Xalq Bankının beynəlxalq maliyyə təşkilatları, xarici mərkəzi banklar və Honq Konq və Makao Xüsusi İnzibati Regionlar və Tayvan əyaləti ilə rəsmi əlaqələri və işgüzar əməkdaşlıq münasibətləri;

- ◆ Yerli maliyyə sənayesinin açılışının Çin hökumətinin ÜTT-yə qoşulduğu zaman üzərinə götürmüş olduğu öhdəliklərə uyğun olaraq koordinasiyası;

- ◆ Çin Xalq Bankının xarici işlərinin həyata keçirilməsi;

- ◆ Çin Xalq Bankının xarici ofislərinin fəaliyyətinə nəzarət.

XI FƏSİL. İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ BANK SİSTEMİ

İran İslam Respublikası Mərkəzi Bankı (İİRMB) İranın mərkəzi bankıdır. İran İslam İnqilabından sonra Bankın fəaliyyəti şəriət qanunları əsasında həyata keçirilir.

İranın ilk dövlət bankı olan Bank Melli İran 1927-ci ildə təsis olunmuşdur. Bankın əsas vəzifələri hökumətin maliyyə əməliyyatlarının dəstəklənməsi və İranın milli valyutasının (rial və tümən) çapı və dövriyyəyə buraxılması olmuşdur. Bank Melli İran 33 ildən artıq müddət ərzində İran rialının dəyərini dəstəkləməklə İranın mərkəzi bankı kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1960-cı ilin avqust ayında İran hökuməti İran Mərkəzi Bankını təsis edərək Bank Melli İranda olan mərkəzi bank öhdəliklərini alaraq İran Mərkəzi Bankına vermişdir.

1979-cu ildə İranda İslam inqilabının baş verməsi ilə İran Mərkəzi Bankının adı dəyişdirilərək “İran İslam Respublikası Mərkəzi Bankı” qoyulmuşdur. Bu tarixdən etibarən İranda monetar və kredit siyasətləri İranın Pul və Bank Qanunu (1979), Bankların Milliləşdirilməsi Qanunu (1979), Banklar Administrasiyası Haqqında Qanun (1979) və Faizsiz Bankçılıq Haqqında Qanun (1983) əsasında tərtib və icra olunur.

Artıq keçən əsrin ortalarından nəzəriyyə kimi ortaya çıxan Faizsiz Bankçılıq 60-cı illərdə maliyyə İnstitutu kimi formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, ilk dəfə olaraq Misir alimi prof. Nəccarın təlimatı əsasında elə həmin ölkədə 1963-1966-cı illərdə Faizsiz Bankçılığın sınaq modeli qurulmuşdur. Bu qurum ilk dövrlərdə öz fəaliyyətini aşağıdakı istiqamətlər üzərində cəmləşdirmişdir:

1. Əmanət hesabları;
2. Sərmayə hesabları (yəni, xeyir və ziyana ortaq olmaq şərti ilə investisiya, birgə işə qoşulma);
3. Zəkat və sosial-ictimai tədbirlərlə bağlı xeyriyyə hesabı.

Lakin yuxarıda qeyd olunan bütün xidmətlərə baxmayaraq bu qurum tam şəkildə müasir Faizsiz Bankçılığın bütün əməliyyatlarını həyata keçirmirdi.

Sonrakı dövrlərdə Faizsiz Bankçılıq modeli artıq bütün dünyaya yayılaraq global maliyyə sisteminin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu təkamülü inkişafı qısaca olaraq belə sıralamaq olar.

Belə ki, 1975-ci ildə İslam İnkişaf Bankı qurulmuşdur. Bu Bank İslam ölkələrinin iqtisadi inkişafında vacib rol oynamaqla yanaşı faizsiz bankçılıq prinsiplərinin tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətində aparıcı instituta çevrilmişdir.

1973-cü ildə isə Pakistan İslam Respublikasının konstitusiyasına düzəliş edilərək faizsiz iqtisadi sistemin qurulması irəli sürülmüşdür. Bundan sonra isə 1979-cu ildə Pakistan ərazisində fəaliyyət göstərən bütün banklar öz

əməliyyatlarını faizsiz maliyyə sisteminə uyğun aparmağa başladılar. Amma xarici ölkə vətəndaşlarına istisna olaraq ənənəvi Bankların xidmətlərindən yararlanmağa da imkan verilir.

1983-cü ildən isə Malayziyada ölkə qanunvericiliyində aparılan təkmilləşdirmələr nəticəsində Faizsiz Bankların yaradılması üçün hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Məhz bundan sonra da bu ölkədə də çoxlu sayda islami banklar qurulmuşdur.

Türkiyə Cümhuriyyətində isə 1984-cü ildə “Özəl Maliyyə Qurumları” ilə bağlı qanunun qəbulu ilə bu ölkədə də faizsiz bank prinsiplərinə əsaslanan maliyyə qurumlarının fəaliyyət göstərilməsinə geniş imkan yaradılmışdır. Bu hadisədən sonra 1985-ci ildən bir-birinin ardınca Faysal Finans və Al-Baraka Türk kimi özəl maliyyə qurumları fəaliyyətə başlamışdır.

İranda 1983-ci ilin sentyabrın əvvəllərində bütün bank sistemini əhatə edən İslam Bank Qanunu qəbul olundu və 21 mart 1984-cü il tarixindən etibarən qüvvəyə mindi. Həmin dövrdən başlayaraq İran İslam Respublikasında bütün bank sistemi bütünlüklə faizsiz əməliyyatlar həyata keçirirlər.

İranda Faizsiz Bankçılıq sisteminin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən amilləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar:

1. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün pul və kreditin sağlam bir şəkildə tədaviülünü təşkil etməklə haqq və ədalət prinsiplərinə uyğun pul-kredit sistemini formalaşdırıb inkişaf etdirməsi;

2. Bu imkanlardan istifadə edərək İran İslam Respublikasının iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üzrə proqramların, strategiyaların və dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi;

3. Konstitusiyanın 43-cü maddəsinin 2-ci və 9-cu bəndlərinin icrası çərçivəsində malların sərbəst dövriyyəsinə, ticarəti təmin edərək investitsiyaları işə cəlb etməklə bir tərəfdən yeni iş imkanları formalaşdırmaq digər tərəfdən dövlətin də dəstəyi ilə faizsiz kreditvermə imkanlarının genişləndirilməsi;

4. Pulun likvidliyini qorumaq, hər cür ödəmələrin tarazlığını gözləmək və ticarətin asanlaşdırılması;

5. Bank tərəfindən göstərilən bütün növ xidmətləri qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yolu ilə asanlaşdırılması və s.

Birləşmiş Ərəb Əmirliyində faizsiz bankçılıq sisteminin tətbiqi hökumətin 12 mart 1975-ci il tarixli qanunu ilə qurulan Dubay İslam Bankının formalaşmasından götürür. Bu bankın fəaliyyəti ilk dövrlərdə aşağıdakı başlıca prinsiplərə əsaslanırdı:

1. Bankın fəaliyyətində ortaq olmaq üçün Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin vətəndaşı olmaq şərt deyil;
2. Bank sərbəst şəkildə ölkə daxilində və xaricdə özünün şöbə və nümayəndəliklərini açə bilər;

3. Bankın xalis mənfəətinin ən azı 10 faizinə qədər qanuni yolla ehtiyat fonduna ayrılır və bu məbləğ şirkətin açıqlanmış kapitalına bərabər olana qədər götürülməyə davam edilir;
4. Bank ölkədə bu növ fəaliyyətin tənzimlənməsini əhatə edən qüvvədə olan qanunvericiliyin riayət olunmasına məsuliyyət daşıyır.

Misirdə 1977-ci ildə qəbul edilən 47 saylı qanun əsasında Misir Feysəl Bankının əsasını formalaşdırmaqla yanaşı onun fəaliyyətinin başlıca prinsiplərini formalaşdırmışdır. Bunlardan bir neçəsini aşağıdakı şəkildə qısaca olaraq sıralamaq olar:

1. Bu tip bank xarici və dövlət sektoruna aid maliyyə bazarını tənzimləyən qanunların tətbiqi dairəsindən azaddır;

2. Bank ənənəvi banklar və kreditləri tənzimləyən qanun maddələrinə tabe deyildir.

3. İstər mərkəzdə və istərsə də şöbələrə bankın əmlakı, qazancı, gəlirin bölüşdürülməsi və bütün digər əməliyyatlar on beş il müddətinə hər cür vergi, rüsum və məcburi ödəmələrdən azaddır;

4. Bankın və onun səhmdarlarının mülkiyyətinin heç bir halda mənimsənilməsinə, dövlətləşdirilməsinə (milliləşdirilməsinə) və məhkəmə qərarı olmadan müsadirə olunmasına yol verilmir və s.

İordaniyada isə hökumətin 1978-ci il 13 saylı qanunu ilə “İordaniya İnvestisiya və Maliyyə İslam Bankı” qurulur və bu bank məhz onun fəaliyyətinin tənzimlənməsini nəzərdə tutan xüsusi qanun çərçivəsində faizsiz prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməyə başlayır. Həmin qanundan götürülmüş bəzi maddələrə görə banka verilən səlahiyyətlər və əməliyyat imkanları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bank faizsiz maliyyə sisteminə zidd olmayan bütün bank əməliyyatlarını həyata keçirir və ölkədə bütün bankların fəaliyyətini tənzimləyən ümumi qanunvericiliyə riayət edir;

2. Bankın idarə heyətinin qərarı və razılığı əsasında müəssisənin mənfəətinin 20 faizi ehtiyat fonduna yönəldilir;

3. Bank və onun səhmdarları ölkə qanunvericiliyinə uyğun müvafiq vergilərin ödənilməsinə cavabdehlik daşıyır. Amma bankın illik gəlirinin 8% vergi tutulmalarından azad edilir;

4. Bu bankın fəaliyyətini tənzimləyən qanununa riayət olunması Bankın idarə heyətinin də iştirak etdiyi Nazirlər Kabinetinin müvafiq qrupu tərəfindən həyata keçirilir və s.

Qeyd edək ki, keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Faizsiz Bank sferasında dünya üzrə bir çox maliyyə qurumlarının ardıcılıqla yaranması ilə yanaşı ümumilikdə bu sfera böyük keyfiyyət dəyişikliyə uğramışdır. Yəni, faizsiz bankçılığın yarandığı ilkin dövrlərdə bu tip maliyyə qurumları yalnız müştərilərdən əmanətlər toplayaraq həmin vəsaiti iş adamlarına təqdim edərək bu birgə iqtisadi fəaliyyətin idarə olunması ilə məşğul olurdular. Sonralar isə

artıq müştərilərə iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələri (bura şəriət prinsiplərinə əks olan sferalar aid edilmir. Məsələn, spirtli içki, tütün istehsalı və s. kimi fəaliyyət növləri) üzrə faizsiz kreditlərin verilməsi, icarə, pul köçürmələri, o cümlədən ayrıca olaraq sığorta xidmətləri və faizlə əlaqəsi olmayan ənənəvi bankların həyata keçirdiyi hər növ maliyyə xidmətini təklif edirlər.

Qeyd edək ki, faizsiz bankçılıq yarım əsrə bərabər qısa bir inkişaf yolunu keçməsinə baxmayaraq bu sistem praktikada özünü yüksək səviyyədə doğruldaraq rəqabətqabiliyyətli və müasir tələblərə cavab verən mütəşəkkil maliyyə institutları kimi formalaşmışdır.

İslam maliyyə hüququnun ərəb ölkələri arasında intensiv tətbiqi təcrübəsi bu gün daha fəal bir sıra ərəb ölkələrində (Səudiyyə Ərəbistanı, MƏR, Küveyt və s.) həyata keçirilir. Lakin XX əsrin 80-90-cı illərində bank işinin məqsədyönlü islamlaşdırılması və şəriət adətlərinə uyğun islam maliyyə hüququnun tətbiqi prosesi daha çox ilk növbədə İranda inkişaf etmişdir.

1984-cü ildə İran məclisi (İslam Məsləhətçi Assambleya) tərəfindən islam maliyyə hüququ qəbul olunub təcrübədə istifadə edilməyə başlandı. Qəbul olunmuş qanunvericilik aktlarına əsasən 1985-ci ilin mart ayına ölkədə tamamilə bütün fəaliyyət göstərən maliyyə institutlarının qəti islamlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Lakin təcrübədə bank tənzimləməsi və nəzarəti üzrə yeni prinsiplərin və tələblərin tam real tətbiqi həqiqətdə beş ildən çox müddət tələb etmiş və yalnız keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində başa çatdırılmışdır. Depozit və borc faizlərinin əlavə hesablanması və tutulması təcrübəsi bank əməliyyat və investisiya fəaliyyətindən tam sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Bu gün ölkə bankları müştəri-əmanətçilərə tələb olunana qədər faizsiz depozitlər (cari hesablar), faizsiz toplama hesablarını (əmanət depozitlərini), həmçinin faizsiz uzunmüddətli investisiya depozitlərini təklif edirlər. Tələb olunana qədər depozitlərin və cari hesabların (current account deposits) sahibləri, çek kitabçalarından istifadə etmək (açılmış hesab məbləğində) və çeklərlə hesablaşmalar aparmaq imkanını əldə edirlər. Toplama hesablarının və əmanət depozitlərinin sahibləri həmçinin bank maliyyə ehtiyatları və borclarının alınması imkanı baxımından müəyyən preferensiyalardan (üstünlüklərdən) istifadə edirlər. Əmanət qoyuluşları və depozitlərini saxlayan şəxslərin stimullarına və imtiyazlarına, həmçinin islam bankları tərəfindən hesab sahiblərinin Məkkəyə dini səfərinin maliyyələşdirilməsi aid edilir.

Uzunmüddətli investisiya depozitlərinin sahibləri hesabdan vəsaitin götürülməsindən bir neçə ay qabaq banka yazılı bildiriş göndərmədən istənilən məbləğdə vəsait götürə bilməzlər. Lakin onlar islam maliyyələşdirmə üsulunun (sxeminin) – müdarabənin (bəzən təcrübədə ehtikar mübadilənin, sərfəli ehtikarın və gəlirli mübadilə əqdlərinin bəzi cəhətlərinə malikdir) prinsiplərinə uyğun məcmu bank gəlirlərinin (mənfəətinin) birgə bölüşdürülməsində şərtsiz iştirak hüququnu əldə edirlər. İstənilən tip borc alan müştərilərin banklarla uzunmüddətli qlobal sazişləri və birbaşa tərəfdaşlıq münasibətləri hər cür təşviq

edilir və stimullaşdırılır. Həmin sazişlərə uyğun olaraq müştərilər birbaşa, həyata keçirilməsi əvvəl bankdan aldıkları maliyyə vəsaiti hesabına maliyyələşdirilmiş onların həyata keçirdiyi istehsalat kapital qoyuluşu və investisiyalarından əldə olunan bütün mümkün gəlirləri (mənfəəti) bölürlər. Banklarla bağlanan tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında sazişlər, adətən borc alan müştəri (operator) tərəfindən yalnız həmin bankın maliyyələşdirdiyi müəyyən bir investisiya layihəsi (kapital qoyuluşu) haqqında bağlana bilirlər. Bununla yanaşı bu gün borc alan müştərinin (operatorun) təsərrüfat və investisiya fəaliyyətinin bütün növlərini əhatə edən bütün gəlirlərinin bölüşdürülməsi haqqında oxşar sazişlərin bağlanmasına yol verilir, hətta təşviq edilir.

Məhdud tərəfdaşlıq haqqında sazişlərlə (ciddi müəyyən olunmuş investisiya layihəsi çərçivəsində) bağlı söyləmək olar ki, bölüşdürmə yalnız borc alan investor (operator) tərəfindən islam bankının maliyyələşdirdiyi konkret, ciddi müəyyən olunmuş layihənin həyata keçirilməsindən əldə edilən gəlirlərə aiddir.

Tam tərəfdaşlıq və müştərinin bütün mənfəətinin bankla bölüşdürülməsi haqqında sazişlə bağlı söyləmək olar ki, borc alan müştərinin əldə etdiyi istənilən növ gəlir (mənfəət) müvafiq olaraq onun tərəfindən bankla birgə əsasla bölüşdürülür. Məsələn, artıq qeyd edildiyi kimi, müştəri tərəfindən maşınların, avadanlığın və digər texnikanın əldə olunması bilavasitə islam bankının özünün (müştərinin tapşırığı ilə) satınalma (yaxud onun maliyyələşdirilməsi) yolu ilə həyata keçirilir. Sonra müştəri edilmiş satınalmaların tam məbləğini hissələrlə, ayrı-ayrı ödəmələr yolu ilə banka ödəyir. Belə hallarda alınmış maşınlar və avadanlığa dair mülkiyyət hüququ bank tərəfindən müştəriyə sonuncu banka olan kumulyativ maliyyə borcunu ödəmək üçün ilk qismən ödənişi etdikdən dərhal sonra keçir. Müştərilərin islam bankları ilə müqaviləməqsədli hesablaşmalarının alternativ forması kimi bankın satın aldığı maşınlar, texnikaya və avadanlığa dair faktiki modifikasiya olunmuş maliyyə lizinqi (lizinq sazişləri) formaları çıxış edir. Bu cür lizinq (icarə) sazişləri zamanı bankın satın aldığı maşınlar və avadanlığa dair mülkiyyət hüququ yalnız, onun tərəfindən lizinq obyektinin dəyəri tam ödənilməklə, müştəri bankla bağlanmış lizinq sazişi üzrə son ödənişi etdikdən və hesablaşmanı apardıqdan sonra müştəriyə keçir.

Bu gün qüvvədə olan islam maliyyə hüququna əsasən islam bankları, həmçinin müştərinin ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirə və müştərinin tapşırığı ilə malın müddətli forvard satınalmalarını (forward purchases) həyata keçirə bilirlər. Malın məqsədli müddətli forvard satın almaları ilə, mahiyyət etibarilə xalis ehtikar müddətli əmtəə mübadiləsi haqqında saziş və müqavilələrdən ibarət olan, xüsusişdirilmiş fyuçers (birja) ticarəti arasında dəqiq əhəmiyyətli fərqlər (dərəcələr) müəyyənəşdirilmişdir. Sonuncular məlum olduğu kimi ərəb ölkələrində tam və qəti surətdə qadağan olunur.

Bankla malın müddətli forvard satınalmaları həyata keçirilərkən həmin bank ona idxal ticarəti ilə məşğul olan şirkət və ya agent, yaxud topdan ticarətlə məşğul olan tacirlə təqdim olunmuş satın alınmış mala görə hesab-fakturaları (invoysları) çox vaxt dərhal ödəyir. Belə olan halda bank öz hesabına idxal ticarət ilə məşğul olan şirkətlərin, yaxud topdan ticarətlə məşğul olan tacirin birbaşa tapşırığı ilə mal alır. İdxal ticarətlə məşğul olan şirkətlər və topdan ticarətlə məşğul olan tacirlər öz növbəsində islam bankına olan borclarını artıq onların aldıkları malın müxtəlif tacirlərə, satış şirkətlərinə, yaxud son istehlakçı-idxalçılara və faktiki alıcılara təkrar satışından sonra ödəyirlər.

Ərəb islam bankları bu gün vahid şəkllə salınmış standart müddətli forvard ticarət kontraktlarından və malların təkrar satışı üzrə müqavilələrdən (əmtəə arbitrajı) istifadə edirlər. Bu cür maliyyələşdirmə sxemləri zamanı bankın öz müştərisinə verdiyi (o cümlədən idxal əməliyyatları üzrə) həyata keçirilmiş mal satın almaları üzrə ödənişin faktiki olaraq hissə-hissə həyata keçirilməsi adətən 90-180 gün təşkil edir.

Kredit-bank sektorunun islamlaşdırılması prosesləri ayrı-ayrı ərəb ölkələrində müxtəlif intensivlikdə inkişaf edirlər. Onların arasında bank işinin islamlaşdırılması mexanizmləri olduqca intensiv şəkildə son on il ərzində İranda, həmçinin Pakistanda tətbiq edilirdi.

1979-cu ildən etibarən İranın bank sistemi onun qlobal islamlaşdırılması əsasında milliləşdirilmiş və tamamilə yenidən təşkil olunmuşdur. İranda birləşmiş islam bank sisteminin qurulması və fəaliyyəti prinsiplərini müəyyənləşdirmiş əsas hüquqi sənədlər 1983-cü ildə qəbul olunmuş istənilən formada sələmçilik fəaliyyətini qadağan edən islam prinsipləri əsasında olan Bank fəaliyyəti haqqında qanun və İranın Konstitusiyası olmuşlar. İranda islam bank işinin əsas xarakteristikalarına, ilk növbədə dövlət tərəfindən bütün bankların fəaliyyətinə ciddi cari nəzarət, xüsusi kommersiya banklarının yaradılmasına qoyulan qadağa və maliyyə vəsaitinin (borc ehtiyatlarının) ödənişliyi prinsipinin istifadəsindən tam imtina aid edilməlidir. Bu gün ölkədə qüvvədə olan vahid islam bank qanunvericiliyinə əsasən İranın milli bank sistemi aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəlib:

1. ölkənin bütün kredit-pul sisteminin qüvvədə olan qanunvericilik əsasında və islam qaydalarına, ilk növbədə şəriət adət və ənənələrinə tam uyğun şəkildə sabit fəaliyyəti, pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi və iqtisadiyyatın, ilk növbədə onun real sektorunun, sabit inkişafına nail olmaq üçün effektiv maliyyələşdirmə sisteminin təşkili;

2. dövlət iqtisadi proqramlarının uğurlu həyata keçirilməsi üçün daxili pul vəsaitinin səfərbər edilməsi;

3. islam bank idarələrinin təcrübəsində tam uyğun əmanət məhsullarının və maliyyə vasitələrinin tətbiqi yolu ilə əhəlinin faizsiz investisiya və depozit əməliyyatlarında real iştirakının genişləndirilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması. Söhbət ilk növbədə əhəlinin vəsaitinin birgə cəlb edilməsindən, onun

faizsiz hesablarda yerləşdirilməsindən və sonra bankların səfərbər etdiyi pul ehtiyatlarının ölkədə hazırlanan effektiv investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədlərinə təkrar bölüşdürülməsindən gedir. Bu məsələlərin həlli üçün, həmçinin xüsusi bank ehtiyat fondlarının təsis edilməsi, banklar tərəfindən faizsiz əmanət qoyuluşları və müddətli depozitlər sistemindən istifadə nəzərdə tutulur. Əmanətlərin yığılması və bank aktivlərinin effektiv yerləşdirilməsi ilk növbədə investisiyaların real təsərrüfat sektoruna maliyyə şəklində sabit qoyuluşunu və ölkə əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasını təmin etməlidirlər;

4. aktiv dövriyyəsində pul kütləsinin həcmnin tənzimlənməsi və ödəniş balansının vəziyyətinə nəzarət;

5. ödənişlərin aparılması və pul haqlarının qəbulu, köçürülmələrin edilməsi, kommersiya (xarici ticarət) sazişlərinin və müqavilələrinin təmin edilməsi, həmçinin qüvvədə olan bank qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi.

İranın bank sisteminin sabit fəaliyyətinin və yenidən qurulmasının təminatında əsas rol, şübhəsiz İranın Mərkəzi Bankına məxsusdur, hansı ki, ölkənin kredit-pul siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirir, pul nişanlarının emissiyasını həyata keçirir, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarını idarə edir, pul dövriyyəsini, bank investisiyalarını və sairəni tənzimləyir. İranın Mərkəzi Bankı tam islamlaşdırılmış milli bank sistemi çərçivəsində ölkənin bütün kredit-bank idarələrinin fəaliyyətinə nəzarət edərək:

1. bankların, həyata keçirdikləri xidmətlərin və əməliyyatların konkret növündən asılı olaraq, gəlir norması üçün minimal və maksimal miqdarı (səviyələri), həmçinin banklar tərəfindən müxtəlif növ əmanətlərin sahiblərinə (saxlayanlarına) verilən preferensiyaların, imtiyazların və s. yol verilən həcmələrini müəyyən edir;

2. dövlətin milli iqtisadi siyasəti çərçivəsində bank kapitalının təsərrüfat sahələri və sektorları üzrə investisiya şəklində qoyuluşu istiqamətlərini, həmçinin müxtəlif sahələrdə investisiya layihələri üçün minimal yol verilən gəlir normalarını və həmin normaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə mümkün diferensiasiyasını (ayrılmasını) müəyyən edir;

3. bank tərəfindən bir müştəriyə (borc alana) sərbəst şəkildə verilə biləcək maliyyə vəsaitinin (borclarının) maksimal həcmi nizamlayır.

2001-2002 illərdə artıq ən yaxın gələcəkdə İranın bütün maliyyə sisteminin kifayət qədər əsaslı müəyyən islahatının mümkünliyünü təsdiqləyən əlamətlər daha aydın görünməyə başlamışdır. Dövlət tərəfindən hər yeri əhatə edən bank inhisarı, yerli kredit bazarında müəyyən bir real rəqabətin olmaması və bunun nəticəsi kimi bir çox islam banklarının investisiya fəaliyyətinin nisbətən aşağı effektivliyi dövlətin strateji maraqlarına obyektiv cavab vermirlər. Təsədüfi deyil ki, bu gün İran hökuməti tam islamlaşdırılmış kredit-bank sektoru daxil olmaqla ölkə təsərrüfatının müəyyən liberallaşmasına istiqamət-

lənmiş addımlar atır. Belə ki, 2000-2005-ci illər üçün İranın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının üçüncü beşillik planı haqqında qanunvericiliklə bir sıra bankların səhmlərinin təxminən 49% özəl sektorun səhmdarlarının və investorlarının sərəncamına verilməsi yolu ilə dövlətin kredit-bank sahəsində inhisarının müəyyən zəiflədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Lakin bütövlükdə inqilabdan sonrakı dövrdə (xüsusilə 90-cı illərdə) İranın iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi, şübhəsiz bütün milli bank idarələrinin məqsədyönlü islamlaşdırılması olmuşdur. Vahid müsəlman cəmiyyətində, ona müvafiq olaraq ölkənin bütün institutlarının bütün növ banklar və yerli maliyyə idarələri daxil olmaqla ölkənin bütün institutlarının islam prinsiplərinə tam uyğun qaydada fəaliyyət göstərməli olduqları tələb, adətən daha asan və effektiv həyata keçirilir. İslam banklarına Qərb yönümlü universal (ənənəvi) kommersiya bankları ilə bərabər fəaliyyət göstərməsi üçün sadə icazənin verilməsi burada açıq surətdə kifayətsiz və qeyri-qənaətbəxş qərar hesab olunur. Yüksək dini islam cəmiyyətində (sosial strukturlarda) əməliyyatları üzrə faiz hesablayan və tutan istənilən maliyyə institutlarının fəaliyyəti qətiyyənlə həyata keçirilmir və qadağan edilir. Eyni zamanda istənilən ənənəvi kommersiya banklarının fəaliyyəti doğru olmayan, “dinsiz”, doğruluq və islam ədaləti prinsiplərinə (an affront to the faithful) zidd hesab olunur. Bütün bank sektorunun fəaliyyətinin Quran prinsiplərinə, ilk növbədə şiə cərəyanının mahiyyətinə və ruhuna şərtsiz uyğunluğunu təmin etmək üçün dövlət İranın bütün milli bank sistemini tam islamlaşdırmışdır. Bu tədbir özünün cari fəaliyyətində Qərb maliyyə və kredit-bank, həmçinin investisiya institutlarının fəaliyyət prinsiplərindən istifadə edən ənənəvi kommersiya banklarının istənilən əməliyyatlarını obyektiv mümkün etməmişdir.

Bu gün İran təcrübəsinə çox yaxın bir istiqamətdə Pakistanda milli kredit-bank sektorunun tam islamlaşdırılması həyata keçirilir. Burada İran modelinə analoji olan son dərəcə sərt islamlaşdırma modeli tətbiq edilir, son dərəcə qısa məhdud müddətdə bütün kredit-bank sisteminin əsaslı yenidən təşkili üzrə eyni vasitələrdən və üsullardan istifadə olunur.

Pakistanda 1999-cu ilin dekabrında Ali Məhkəmə borc faizi - riba üzrə istənilən əlavə hesablamanı və tutulmanı islam əxlaqı normalarına zidd hesab etmiş və hökumətin üzərinə 2001-ci ilin ortalarına qədər ölkədə birləşdirilmiş tam islamlaşdırılmış maliyyə və kredit-bank sisteminin tətbiqi vəzifəsini qoymuşdur. Ölkənin bank təcrübəsinin bu qədər qısa müddətdə yeni prinsiplərə keçməsi ilk növbədə ilkin dövrdə bankların depozit və xüsusilə investisiya fəaliyyətinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin fərdi sahibkarlıq sektoru, xüsusilə kiçik firmalar, fərdi sahibkarlar və tək sahiblər banklarla ehtiyatla münasibət qururdular, çünki onlar üçün bankdan cəlb olunmuş maliyyə ehtiyatlarının faktiki dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başlamışdır. Bununla bərabər rəsmi bank sektorunda faizin ləğvi çox vaxt qeyri-rəsmi (sələmçilik) borc bazarında və parabank sektorunda kreditin dəyərinin artmasına səbəb olurdu.

Hətta yerli kiçik fərdi milli sahibkarlığın borc ehtiyatlarının alınması zəruriliyi daima artdığından paralel “qara maliyyə bazarının” fəaliyyəti genişlənməyə başlamışdır. Maliyyə və kredit-bank strukturlarının tam islamlaşdırılması əsasında ölkədə aparılan bank islahatları çərçivəsində yerli kredit bazarında dövlət sektorunun mövqelərinin əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənməsi ehtimalı iri sənaye sahibləri və biznesmenlərdə müəyyən narahatlıq doğururdu. Digər tərəfdən iri fərdi sahibkarlar və investorlar çox vaxt onlardan bank qarşısında özünün real balansının, ilk növbədə onların həyata keçirilmiş investisiya layihəsi nəticəsində aldıkları faktiki mənfəətin həcmi haqqında məlumatların tam açıqlanmasını tələb edən islam maliyyələşdirmə üsullarından istifadə etməkdən birbaşa boyun qaçırırlar. İslam bankının borc alan müəssisənin faktiki mənfəəti haqqında məlumatı həmin müəssisənin biznesi haqqında bir çox digər məlumatları ilə olduğu kimi real əldə etmək imkanı, adətən olduqca məhdud, zəif unifikasiya edilmiş və çox vaxt islam banklarının rəhbərləri tərəfindən ən münasib investisiya qərarının qəbulu üçün az faydalı olur. Yerli fərdi sahibkarların və investorların idarəetmə bacarıqları olduqca zəif olur, onlar üçün yüksək olmayan rəsmi davranış etikası, götürülmüş öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməməsi səciyyəvidir, bu da islam bankının əməliyyatlarında PLS-prinsipinin tətbiqini obyektiv surətdə çətinləşdirir. Vəziyyət onunla çətinləşirdi ki, ilk növbədə yeni islam maliyyələşdirməsi prinsiplərinə keçən banklar və maliyyə institutları avtomatik olaraq dövlət nəzarəti altına, yaxud bilavasitə olaraq dövlət sektoruna keçirdilər. Lakin ölkədə fərdi milli sahibkarlığın möhkəmləndirilməsi üzrə ümumi strategiya ilə hərəkət edən Pakistan hökuməti bu gün artıq bir sıra islam bankının və digər islamlaşdırılmış maliyyə və kredit idarələrinin xüsusi sahibliyə verilməsi ehtimalını istisna etmir. Milli kredit-bank sektorunun tam islamlaşdırılması əsasında bank islahatlarının olduqca ciddi problemi ondan ibarətdir ki, dövlət (“milliləşdirilmiş”) banklarının yerli xüsusi borc alan müəssisələrin idarəetmə, əməliyyat və investisiya fəaliyyətinə real müdaxiləsi Pakistanda onsuz da olduqca ağır olan korrupsiya problemini gücləndirə bilər. Tam islamlaşdırılmış maliyyə və kredit-bank strukturunun effektiv fəaliyyətinin real perspektivləri əsasən, həmçinin hökumətin ölkədə bütün təsərrüfat və investisiya fəaliyyətini, bu zaman fərdi investorların islam banklarına qarşı etibarını sarsıtmadan, faizsiz əsasən real keçirə bilib-bilməyəcəyindən asılı olacaqlar. Mərkəzi bank özü yerli maliyyə (kredit) bazarında, daima onun daxilində, ilk növbədə büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün, xəzinə istiqraz vərəqələrini yerləşdirən bilavasitə iri borc alan qismində çıxış edir. Bu cür əməliyyatlar dövlət xəzinə istiqraz vərəqələri üzrə faizlərin əlavə hesablanması və ödənilməsi ilə bağlıdır, bu da həm milli kredit-bank sektorunun, həm də Pakistanın bütövlükdə maliyyə təsərrüfatının islamlaşdırılması proseslərini obyektiv surətdə çətinləşdirir.

Kredit-bank sektorunun real tam islamlaşdırılması ilə bağlı çətinliklər bu gün həmin prosesə məqsədyönlü yanaşmanın yayılmasını şərtləndirmişlər,

həmin yanaşmaya əsasən bank sahəsinin islamlaşdırılması istiqamətində ilk addım ölkədə makroiqtisadi idarəetmə sahəsində milli sistemin fəaliyyətinin islam prinsiplərinə keçidi olmalıdır. Yalnız bundan sonra ölkənin kredit-bank sektorunun və bütövlükdə maliyyə sahəsinin islamlaşdırılması üzrə effektiv addımların atılması mümkün olur. Halbuki Pakistanda bu sxemə tam zidd olaraq ölkənin bütün kredit-bank sahəsinin islamlaşdırılması üzrə siyasi qərar qəbul olunduqdan sonra həmin qərarın praktiki həyata keçirilməsi İslam ideologiyası şurasına, İslam işləri üzrə nazirliyə, şəriət məhkəməsinə həvalə olunmuşdur. Ölkənin mərkəzi bankı (Pakistan Ehtiyat Bankı) yalnız texniki funksiyaları yerinə yetirərək ölkənin kredit-bank sektorunun əsaslı transformasiyası prosesindən kənarda qalmışdır. Hətta 1999-cu ilin dekabrında Pakistanın Ali məhkəməsi 30 iyun 2001-ci il üçün hökumətə xarici dövlət borcunun xidməti sahəsindən başqa ölkənin iqtisadi həyatından istənilən faiz əməliyyatlarının tam çıxarılması haqqında xüsusi inzibati göstəriş vermişdir. Söhbət ən qısa müddətdə iqtisadiyyatın və bank sektorunun faizsiz əsasla fəaliyyətə məcburi inzibati keçidi haqqında gedir.

İranın əsas islamistləri bir çox müsəlman ölkələrində, o cümlədən Pakistanda, Sudanda bank sektorunun “islamlaşdırılması” üzrə real təcrübəni daima tənqid edirlər. Onlar islam banklarının ekspansiyasını (onların terminologiyasına əsasən “islam bank hərəkatı”-nı) mahiyyət etibarilə “kapitalizmin kamuflyajı” adlandırırlar. Onlar xüsusi qeyd edirlər ki, “islam bankı” söz birləşməsinin sadə istifadəsi heç də bank işinin təbiətini və bankların özlərinin mahiyyətini dəyişmir. “İslam bank işi” ifadəsinin özü obyektiv olaraq açıq ziddiyyət təşkil edərək, onların fikrincə bir araya sığmayan əsas anlayış və terminlərinin əlaqəsindən ibarətdir. Hətta mahiyyət etibarilə “bank” sözünün özü onlar tərəfindən qəbul edilməz hesab edilir, çünki həmin söz keçən dövrlərdə məhz sələmçilərin – İtaliyanın Lombardiya əyalətinin pul kreditörlərinin üzərinə pul düzüb onun xırdalanması ilə məşğul olduqları italyan “masa”, yaxud “skamya” sözündən əmələ gəlir. Şübhəsiz, bu cür riskli sərraflıq və borc təcrübəsi obyektiv olaraq islam postulatlarına əsasən hər zaman bütün kontragentlərin və iştirakçıların etibarına əsaslanmalı olan əsl islam maliyyə və investisiya tranzaksiyalarında qətiyyənlə qəbul edilməz və yolverilməzdir. İslam tərəfdarının təminatı (öhdəliyi), şübhəsiz xarakter daşıyır, və borc alan onun təsirinin və, o cümlədən girov şəklində, üzərinə götürdüyü öhdəliyinin vaxtında icrasının hansısa əlavə sübutlarını göstərməyə məcbur deyil. Bununla, həmçinin belə bir fakt izah olunur ki, bir çox ərəb islam institutları bu gün heç də bank deyil, ilk növbədə ev (“Kuveyt Faynens Haus”, “Dar al-Maal al-İslami” və s.)^{*} adlandırılmağa başlayıblar.

^{*} “İslam maliyyə evi” (“İslamik Haus of Fonds”) – “Dar al-Maal al-İslami” (“DMI”) ərəb dilindən məhz bu cür tərcümə olunur.

Xüsusilə, onların fikrincə islam kredit-bank və maliyyə institutları özlərinin rəsmi statusuna görə şirkət və məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (limited-liability-company) ola bilməzlər, çünki valyuta sazişlərini, investisiya müqavilələrini, maliyyə tranzaksiyalarını və ödəniş haqqında sazişləri bağlayan həmdin müsəlmanlar arasında etibar, qarşılıqlı öhdəliklər və təminatlar hər zaman şərtsiz və qəti olmalıdır. İnvestisiya əməliyyatının istənilən iştirakçısı şəxsi məsuliyyətdən (“şəxsi öhdəliklərdən”) azad edilə bilməz, onun əvvəl üzərinə götürdüyü öhdəliklərin tam yerinə yetirilməsi şərtsiz olmalıdır. Bank institutları isə öz növbəsində əksinə müştəri və kontragentlərlə bağlanmış depozit və investisiya müqavilələri üzrə, ümumiyyətlə, əmlak məsuliyyətini daşımalı (öz şəxsi aktivləri, fondları və əmlakı hesabına) və həmin münasibətləri ilk növbədə tam və şərtsiz qarşılıqlı etibar və birgə maddi məsuliyyət əsasında (borc alan investorla maliyyələşdirən bank arasında həyata keçirilmiş investisiya layihələri üzrə mənfəətin və zərərin pay bölgüsü əsasında) qurmalıdırlar.

İranın kredit sistemi öz başlanğıcını 1906-1907-ci illərdən götürür, həmin dövrdə konstitusiya ölkənin pul təsərrüfat idarəsində feodal üsullarını ləğv etmiş və şahın ölkənin milli sərvəti üzərində nəzarətsiz sərəncamına son qoymuşdur. Lakin, həqiqətdə 20-ci əsr boyu konstitusiyanın vəziyyəti arabitiv deklarativ (rəsmi) xüsusiyyət daşıyırdı.

Kredit-pul təsərrüfat islahatını keçirmək üçün “neytral” xarici müşavirlərin dəvətedilmə təşəbbüsü uğursuz oldu. 1911-ci ildə İrana Morqan Şusterin başçılığı ilə Amerika ekspertlər dəstəsi gəlmişdir; onun 1916-cı ildə istefasından sonra kredit-maliyyə idarələrində, ölkəyə zorla son dərəcə ağır şərtlərlə saziş qəbul etdirmiş ingilis təlimatçıları rəhbərlik edirdi, həmin sazişə əsasən ingilis məmuru İran hökumətinin baş maliyyə müfəttişinin funksiyalarını yerinə yetirirdi; 1921-ci ildə İngiltərə - İran sazişi ləğv edilmişdir.

Eyni zamanda İranda müstəmləkə əsasları qorunub saxlanılırdı. 1907-ci ildə İngiltərə ilə Rusiya arasında bağlanmış sazişə əsasən İran-Rusiya imperiyası və Böyük Britaniyanın təsir sahələrinə bölünmüşdür. Nəticədə konsessiya sazişləri siyasəti möhkəmlənmişdir (32 belə sazişlərdən 32-si Rusiyanın payına düşürdü): bank, yol, nəqliyyat-sığorta, dağ-mədən. İngilis sahibkarları banknotların emissiyası və xəzinədarlıq funksiyalarının yerinə yetirilməsi hüququ ilə Şahənşah bankının təşkili üçün konsessiya almışdır. Rusiya İranın Hesablama-borc bankının təşkili üçün konsessiyaya nail oldu.

1921-ci ildə sovet hökuməti İranın, ona çar hökuməti tərəfindən verilmiş borcların, ödəməsindən imtina etdi. Eyni zamanda İran dövlətinə rus kredit institutları, o cümlədən İranın Hesablama-əmanət bankı (əvvəllər Hesablama-borc bankı) adlandırılan Rusiya imperiyasının Dövlət bankının kredit müəssisələri də havayı verilmişdir.

Bu bankın əsas kapitalının mənbəyi İran hökumətinin Şahənşah bankındakı hesablarında saxladığı xarici valyutada olan azad yığılmış vəsait, həm-

çinin gümüşü kranlarla (1930-cu ildə rial ilə dəyişilən sikkə pul) pul ehtiyatları olmuşdur.

Milli siyasətin vacib istiqamətlərindən biri 1928-ci ildə İranın Milli bankının təsis edilməsi olmuşdur. Artıq Milli bank mövcudluğunun ilk illərində kreditin ucuzlaşmasına istiqamətlənən diskont siyasəti sayəsində İranın kredit-pul sistemində aparıcı yer tutmuşdur. Uçot dərəcələri 6% kimi azalmışdır, bu yalnız çox saylı sərrafların təcrübəsinə deyil, həm də 12% və daha çox faiz tutan Şahənşah bankının əməliyyatlarına təsir etmişdir. Dünya böhranı zamanı gümüş və qızılın dəyərinin nisbətinin əlverişsizliyi ilə əlaqədar olaraq gümüş kranın faciəli qiymətdən düşməsi baş vermişdir. Kranın və funt-sterlinqin valyuta pariteti 2 dəfədən də çox aşağı düşmüşdür.

1925-ci ildə Ticarət haqqında Qanunla İran hökuməti kredit əməliyyatlarının istehsal nizamının şəriət şərhinə son qoymuş, xüsusi bankir sənəti fəaliyyətinin hüquqi əsasını müasirləşdirmişdir. Lakin, əvvəlcə çox saylı sərrafların və bir sıra ticarət kontorlarının geniş məşğul olduqları sələm krediti hələ xüsusi kommersiya banklarının bələdiyyə mülkiyyəti formasında ifadə edilmirdi.

1930-cu ildə İran bimetallic standartdan qızıla keçdi, hansının ki, əsasında sterlinq dövriyyəsinin ingilis sistemi yerləşirdi. Sikkə vahidi kimi qızıl real oldu. İranın Milli bankı ölkədə pul dövriyyəsinin tənzimçisi oldu.

1931-1932-ci illərdə xüsusi borc kapitalı səhmdar kredit cəmiyyətlərində(bank tipli şirkətlər) yığılmağa başlamışdır. 1939-cu ildə İranda dövlət əmanət kassaları açılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsinin əvvəllərinə İranda növbəti milli kredit institutları fəaliyyət göstərirdi: Milli bank, Kənd təsərrüfatı, Sənaye, İpoteka bankları. Beləliklə, konsessial Şahənşah bankının İran pul-kredit bazarında monopoliya hüququ zəifləyirdi.

Bundan başqa, baxılan dövrdə İranda xarici kapital ilə daha iki bank: “Ruspersbank” (“Rusfarsbank”) və Ottoman bankı var idi. “Ruspersbank” 1923-cü ildə əsasən Sovet-İran ticarəti üzrə hesablamaların aparılması üçün qarışıq Sovet-İran cəmiyyəti kimi təşkil edilmişdir, onun ölkənin müxtəlif şəhərlərində bir neçə filialı var idi, haradakı, sovet ticarətinin nümayəndəlik bölmələri yerləşirdi. Ottoman bankı eyniadlı bankın bölmələrini Türkiyədə Fransa-İngilis kapitalı və Londondakı idarə etmə ilə təmsil edirdi.

Mahiyyətə milli bank sisteminin inkişafı 1948-ci ildən başlamışdır, nə vaxt ki, artıq mövcud olan dövlət banklarının sayına yeni dövlət və xüsusi banklar birləşməyə başlamışdır. Bu vaxta İranın Milli bankı özünün iki - emissiya və kommersiya bölmələri ilə ölkənin kredit-pul sisteminin əsasına çevrilmişdir.

Sonrakı illərdə əvvəlcə Amerika iqtisadi ekspansiyasının genişlənməsi, sonra isə Amerika “qəyyumluğundan” tam imtina və nəticədə iqtisadi təcrid olunma baş vermişdir.

1960-cı ildə Milli bankın yenidən təşkili aparılmışdır. O, İranın Mərkəzi bankına və İranın Milli bankına bölünmüşdür. Birincisi emissiya və valyuta idarə etməsindən ibarət idi, ikinci isə kommersiya bankının funksiyaları ilə təmin olunmuş və ona əvvəlki Milli bankın kommersiya baxımından idarə edilməsi passivləri verilmişdir. Mərkəzi bankın fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün Maliyyə ittifaqı yaradılmışdır.

Sənaye kreditlərinin verilməsi, həmçinin dəyişikliyə məruz qalmışdır. 1946-cı ildə Kənd Təsərrüfatı bankından, Plan bankına (1951), 1956-cı ildə isə Sənaye kreditləri bankına çevrilmiş Sənaye və dağ-mədən bankı ayrılmışdır. 1958-ci ilin sonunda bu bank Milli bankla birlikdə bir sıra ölkələrin maliyyə qruplarının iştirakı ilə yaradılmış qarışıq Sənaye inkişafı və dağ-mədən işi bankının payçıları sırasına daxil olmuşdur (40% xarici investorlara, 60 % - Amerikanın Borcların inkişafı fondunun dəyişməsi yolu ilə İrana məxsus idi).

1956-cı ildə İpoteka bankı 1952-ci ildə yaramış Tikinti bankı ilə birləşdirilmişdir; 1953-cü ildə İxracatın inkişafı bankı (1961-ci ildən Xarici ticarət Bankı) təsis edilmişdir. İran hökuməti, həmçinin dövlət qulluqçuları üçün bank şəbəkəsinin gələcək genişlənməsinə can atırdı. Bu məqsədlə 1958-ci ildə xüsusi bank yaradılmışdır.

İranda xüsusi bankların fəaliyyəti 1655-ci ildə yaradılmış və 1969-cu ildə bank və valyuta nizamnaməsi ilə əvəz olunmuş Banklar haqqında qanunla nizamlanırdı.

Bankların fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi 1963-cü ildən başlayır, həmin vaxt Mərkəzi banka xüsusi şəxslərə kreditin verilməsi şərtlərinə nəzarət etmək icazəsi verilmişdir. Tezliklə faiz dərəcələrinin məcburi sabitləşdirilməsi haqda sual qoyulmuş, kreditlər yalnız istehsal məsələləri ilə məhdudlaşdırılırdı.

Hesab etmək olar ki, İranda faizsiz bank əməliyyatlarına qayıdış 1984-cü ilin mart ayında baş vermişdir. Amma daha öncə, 1979-cu ilin iyun ayında kredit institutları milliləşdirilmişdir.

İran İslam İnqilabından sonra Bankın fəaliyyəti şəriət qanunları əsasında həyata keçirilir. İranda İslam inqilabının baş verməsi ilə əlaqədar ölkədən külli miqdarda (40 milyard dollara yaxın) pulun çıxarılması ilə əlaqədar olaraq 1979-cı ildən 1999-cu ilə qədər rialın dəyərli əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdür. İqtisadi inkişaf və dollar zonasından uzaqlaşma kimi səbəblərdən 1999-cu ildən etibarən rialın məzənnəsi sabitləşmişdir. 2002-ci ilədək İranın məzənnə siyasəti çoxmərhələli sistemə əsaslanırdı ki, burada dövlət və yarımdövlət müəssisələri üstün tutulan məzənnədə (1750 rial = 1 dollar), özəl sektor isə bazar məzənnəsindən (8000 rial = 1 dollar) istifadə etməli olurdu. Bu cür məzənnə siyasəti qeyri-bərabər rəqabət mühiti yaratdığından 2002-ci ilin mart ayından etibarən bu sistemi birləşmiş bazar məzənnəsi siyasəti əvəz etdi.

Müasir pul və kredit sistemi. İİR-in əsas pul sistemi İran rialıdır. Valyuta sistemi mübadilə məzənnəsinin ikitərəfliyi prinsipinə əsaslanmışdır. Belə "neft" məzənnəsi təsbit edilmişdir (2000-ci ildə 17 500 rial 1 ABŞ dol-

larına görə), qeyri-neft əməliyyatları üçün isə üzən valyuta məzənnəsi istifadə olunur.

Neft dollarları xidmətlərin və malların idxalı, borcların ödənməsi və milli iqtisadiyyat çərçivəsinə layihə keçirilmələri üçün istifadə olunur. Adi ixracatçılar başqa üstünlüklərə malikdirlər. Belə ki, onlar ixracat hasilatının bir hissəsini depozit hesablarına yerləşdirə bilər və onları depozit sertifikatları ilə rəsmiləşdirə bilirlər. Depozit sertifikatları dövr edən qiymətli kağızlardır və Tehran valyuta birjasında satış üçün çıxarıla bilirlər.

İranın kredit sistemindəki ciddi dəyişikliklər 2000-ci ildə (1379-cu ildə müsəlmanlarda) müşahidə olunmuşdur: aprel ayında İran hökuməti 1979-cu il İslam inqilabından sonra birinci dəfə xüsusi bankların fəaliyyətinə icazə vermək niyyətini bildirmişdir. Hökumətin banklarla bağlı siyasətinin qəti dəyişikliyi məclisin bank sektorunda dövlət monopoliyasının ləğv edilməsi haqqında qərarından sonra baş vermişdir.

Hökumət orqanlarının yeni qərarı əsas mövqelər (yer) dövlət sektoruna məxsus olan milli iqtisadiyyatın liberallaşmasına istiqamətlənmiş beşillik planın əsas istiqamətlərinə uyğun gəlir. 2000-2005-ci illərə hesablanmış plan qarşıda olduqca iddialı vəzifələr, məsələn, xüsusi investisiyaların orta illik artımını (8,5%), qoyur. Göstərilmiş müddət ərzində hazırda əmək qabiliyyəti olan əhəlinin ümumi sayının 16% təşkil edən işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınmasına nail olmağa icazə verəcək 3,6 mln yeni iş yerlərinin yaradılması planlaşdırılmışdır.

Kommersiya banklarının nümayəndələrinin fikrincə ölkənin iqtisadi inkişafının beşillik planı haqqında qanunun 26 maddəsinin 25-i bu və ya başqa ölçüdə ölkənin bank sisteminin təkmilləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Plan üzrə xüsusi bankların yaradılması, həmçinin banklara 2 500 mlrd rial dövlət borcunu ödəmə, dövlətin banklardan 4 500 mlrd rial məbləğində dövlət borcu üzrə istiqraz vəərəqlərinin alınması nəzərdə tutulmuşdur.

Konstitusiyanın müddəalarını rəhbər tutaraq, hökumət ilk əvvəl özəl sektorun bankların nizamnamə kapitalında iştirakı mümkünliyünü 49% kimi çatdırmaq niyyətində olmuşdur, lakin məclis, mövcud olan bank institutlarının özəlləşdirilməsi üçün yol açan, tamamilə xüsusi bankların yaradılmasını bəyənmişdir. Xüsusi sektorun bank biznesində iştirakı artıq İİR ərazisində yaradılan azad ticarət zonalarında icazə verilmişdir. Ölkənin başqa rayonlarında xüsusi qeyri-bank kredit institutlarının fəaliyyəti inkişaf etdirilir.

Qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsi yolunda İranın valyuta əmanətinin artması və eyni zamanda xarici banklar qarşısında valyuta öhdəliklərinin hesabdən çıxarılması baş verir. 1999-cu ilin sonunda İranın xarici banklara əmanət qoyuluşları ilin əvvəli ilə müqayisədə təxminən üçdə bir hissəyə qalxmış və 8 118 mlrd dollardan ibarət olmuşdur .

2000-ci ildə ticarətin liberallaşdırılması məqsədilə Mərkəzi bank valyuta əməliyyatlarının qismən sadələşdirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Xarici

valyutada xüsusi məzənnənin istifadəsi ilə 5 milyon dollara kimi məbləğdə İran bankları vasitəsilə həyata keçirilən sazişlərə icazə verilmişdir. Valyuta qanun-vericiliyinin yenidən baxılmasından ən çox xarici turistlər udur, çünki bu vaxta kimi onlar valyutanı rəsmi, açıq-aydın sərfəli olmayan məzənnə ilə mübadilə etməyə məcbur idilər.

İqtisadiyyatın orta liberallaşma siyasətinin ilkin nəticələri beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinin ayrı-ayrı faktları ilə təsdiqlənir. “Deutsche Bank”-ın başçılıq etdiyi Avropa banklarının konsorsiumu, 2000-ci ildə 530 mln dollar məbləğində İran neft kimya şirkəti olan “NIDC” üçün kredit xəttini açmışdır. (ixracatın sığortalanması üzrə borc alman, fransız və italyan dövlət agentləri tərəfindən təmin edilir).

2000-ci ilin iyun ayında “Kanadanın ticarətin təşviqi təşkilatı” “Tacarat İran” bankına 8,5 il müddətinə 36 mln dollar məbləğində borc vermişdir. Müqavilənin imzalanması mərasimində rəsmi şəxslər arasında, həmçinin İran ilə əməkdaşlığa hazır olmasını ifadə edən “Ceneral elektrik” şirkətinin nümayəndələri iştirak edirdi.

“İrana investisiyalar - 2000” adlı beynəlxalq konfransda çıxış edərək, İranın Mərkəzi bankının başçısı M.Nurbaxa bildirdi ki, İranın valyuta-maliyyə vəziyyəti sabitləşir, bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin müsbət dəyişmə dinamikası müşahidə edilir. Belə ölkənin xarici borcu davamlı olaraq azalmağa davam edir, o dövrdə onun həcmi 10,4 mlrd dollar təşkil etdi. Bu ÜDM 10%-dən daha azdır və dünya standartlarına görə bu yaxşı göstəricidir.

İranın bank sisteminin təkrar kapitallaşması neftin ixracatından planlaşdırılandan artıq əldə olunan gəlir gətirir. Hökumət neftin ixracatından planlaşdırılandan artıq əldə olunan gəlirdən formalaşan neft ehtiyat fondundan 800 mlrd rialın qeyri-neft ixracatının “sıçrayışının” genişləndirilməsi və təmin edilməsi məqsədilə İxracatın inkişafı bankına verilməsini bəyənmişdir. Bu məbləğin köçürülməsinə qədər İxracatın inkişafı bankının kapitalı cəmi 34 mlrd rial təşkil edirdi.

Kapitalın dəfələrlə artımı nəticəsində Bank indi ixracatçıların daha böyük sayına kredit verə biləcək. Bununla İran sənaye məhsullarının ixracatçıları bu banka kredit üçün müraciət edərkən prioritet (birincilik) əldə edəcəklər. Eyni zamanda İranın Mərkəzi bankında ölkənin banklarına məşin və avadanlıq, həmçinin xammal idxalçılarına valyuta ilə kreditlərin verilməsi icazəsinin verilməsi məsələsi müzakirə edilir.

İranın valyuta-maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması banklararası münasibətlərin inkişafına, dünya maliyyə bazarlarına daha geniş daxilolma imkanına ümid etmək üçün əsas verir. 2002-ci ildə 1000 ən iri bankların siyahısına ilk dəfə bir İran bankı daxil oldu. *Bank Keshavarzi* reytingdə 212-ci yerdə idi.

Daha iri xarici investorlar arasında İran iqtisadiyyatına neft qaz sahəsi ilə məşğul olan “Totalfina- Elf” (Fransa), “Petronas” (Malayziya), “ENİ” və

“Acip” (İtaliya), “Royal Datç Şell” (İngiltərə/Hollandiya) şirkətlərinin adlarını çəkmək olar.

İİR Mərkəzi bankı 2002-ci ildə ilk dəfə gəlirliyi müvafiq olaraq 8,75% və 7,75% təşkil edən iki növ İran DQİV-nin (avrobondlarının) buraxılışını və Avropada satışını həyata keçirmişdir. Bu məsələdə ABŞ müxalif mövqe tutmasına baxmayaraq, Ümumdünya bankı İrana yeni borcun ayrılması haqda öz planlarını elan etdi.

İİRGB bir sıra beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir. İran İslam Respublikası İslam İnkişaf Bankının fəal üzvlərindən biri olduğundan İİRGB-nin onunla çox yaxın əlaqələri var.

İİRGB-nin Sədri İranın Beynəlxalq Valyuta Fondundakı Müdiri olaraq çıxış edir.

İİRGB Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının illik toplantılarında müşahidəçi statusunda iştirak edir.

Bundan əlavə İİRGB Dünya Bankı ilə yaxın əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir.

İran İslam Respublikası 2000-2003-cü illərdə bank işi inkişafının dünya tendensiyaları və onun ölkə iqtisadiyyatında rolunun artırılmasına uyğun olaraq kredit sisteminin dəyişdirilməsinə istiqamətlənən cəhdlər göstərmişdir. İslam prinsiplərinə əsaslanan, o, daima ənənələr və dünya pul-maliyyə bazarına çıxışı təmin edən kredit-maliyyə institutlarının kifayət qədər geniş şəbəkəsini əldə etmək zəruriliyi arasında kompromis axtarışını tələb edir. Bu ölkənin satıla bilən neft aktivlərinə əsaslanan pul sistemi bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Hazırda İranın Mərkəzi bankı bəzi hallarda ilkin kapitalın formalaşması üçün vasitələr təqdim edərək xüsusi bankların yaranmasını təşviq edir.

İran İslam Respublikasında keçirilən yeni pul-kredit siyasəti kifayət qədər səmərəliliyini göstərdi. 2001-ci ildə ki inflyasiya 12,6 % təşkil edirdi. Son illərdə ölkənin borc yükü xeyli azalmışdır. Əgər 1995-1996-cı illərdə dövlət borcu 22 mlrd ABŞ dollarına bərabər idisə, 2000-2001-ci illərdə borcun həcmi 8 mlrd kimi azalmışdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, bu dövrdə yüngül sənayenin (9,6%) artma tempi neft qolunun (9,7%) artması tempinə yaxınlaşmışdır. İxracat yönümlü qeyri-neft sahələrinin inkişafı milli iqtisadiyyatın strateji məsələlərindən biri olur.

ÜDM artımı gözlənilən nəticələri üstələdi və 2000-ci ildə 4,5% təşkil etdiyi halda 2001-ci ildə 5,9% təşkil etmişdir. Nəticədə, banklarda iqtisadiyyatın özəl (31, 3%) və dövlət (31,6 %) sektorları hesabına depozit bazasının artımı baş verdi. Bundan başqa, hökumət banklara öz borcunu ödədi, bu da onların ehtiyat bazasının əlavə artımına səbəb olmuşdur. Yalnız hələ Mərkəzi banka 2000-2001-ci illərdə o, 869 ABŞ dolları qaytarmış, həmçinin başqa bank kapitallarının formalaşmasına kömək göstərdi.

Bəzi islam ölkələri, o cümlədən İran, Pakistan və Sudan, 20-ci əsrin 80-90-cı illərində borc münasibətlərinin orta əsr traktovkasına qayıtmış və kredit sistemində (İFBL-İnterest-Free Banking) faiz rolunu azaltmışdılar.

İranda daha çox İstalmart Sales (möhlətlə satış) müqaviləsi inkişaf etmişdir, hansı ki, 1995-ci ildə 45,0% təşkil etdiyi halda 1998-ci ildə 56,1 % təşkil edirdi. Bank xammal və materiallar, təchizatlar və istehsal üçün başqa vacib əsas və dövriyyə vasitələri almaq və borc alanlara qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli əsaslarda hissə-hissə satmaq səlahiyyətinə malikdir. Satışın və alışı təşəbbüsü istehsalçıya və alıcıya məxsusdur, bank üçün bu əməliyyat maliyyə əməliyyatıdır. Lakin belə əməliyyatda banklar yalnız kreditli deyil, həmçinin biznes-risklərini də daşıyır. Sahibkarlıq risklərinin azaldılması məqsədilə müştərilər öz müəssisələrinə hissə-hissə ödəməklə alınan malların istifadəsini qiymətləndirən bank işçilərini buraxmağa borcludurlar. Qanunvericiliyə görə bu müqavilə növü ticarətdən başqa bütün sahələrdə istifadə oluna bilər.

İranın ilk dövlət bankı olan Bank Melli İran 1927-ci ildə təsis olunmuşdur. Bankın əsas vəzifələri hökumətin maliyyə əməliyyatlarının dəstəklənməsi və İranın milli valyutasının (rial və tümən) çapı və dövriyyəyə buraxılması olmuşdur. Bank Melli İran 33 ildən artıq müddət ərzində İran rialının dəyərini dəstəkləməklə İranın mərkəzi bankı kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1960-cı ilin avqust ayında İran hökuməti İran Mərkəzi Bankını təsis edərək Bank Melli İranda olan mərkəzi bank öhdəliklərini alaraq İran Mərkəzi Bankına vermişdir. 1979-cu ildə İranda İslam İnqilabın baş verməsi ilə İran Mərkəzi Bankının adı dəyişdirilərək “İran İslam Respublikası Mərkəzi Bankı” qoyulmuşdur. Bu tarixdən etibarən İranda monetar və kredit siyasətləri İranın Pul və Bank Qanunu (1979), Bankların Milliləşdirilməsi Qanunu (1979), Banklar Administrasiyası Haqqında Qanun (1979) və Faizsiz Bankçılıq Haqqında Qanun (1983) əsasında tərtib və icra olunur.

İİRMB aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə cavabdehdir:

- ◆ Əskinaz və sikkələrin buraxılması;
- ◆ Bank və kredit təşkilatlarının fəaliyyətlərinə nəzarət;
- ◆ Xarici valyuta siyasəti və əməliyyatlarının tərtibi və tənzimlənməsi;
- ◆ Qızıl əməliyyatlarının tənzimlənməsi;
- ◆ Milli valyuta axınının formalaşdırılması və tənzimlənməsi.

Hökumətin bankı olaraq İİRMB hökumət hesablarını, dövlət müəssisələri və təşkilatlarına verilən qrant və kreditlərin saxlanması üçün səlahiyyətə endirilmişdir.

İİRMB aşağıdakı orqanlardan ibarətdir:

- ◆ Baş Məclis;
- ◆ Monetar və Kredit Şurası;
- ◆ İdarə Heyəti;

◆ Not Ehtiyatlarına Nəzarət Şurası;

◆ Müşahidə Şurası.

İdarə Heyəti Sədr, sədr müavini, baş katib və 3 vitse-sədrdən ibarətdir.

Milli Cəvahirat Xəzinəsi - İİRMB-nin Baş Ofisində yerləşir. Xəzinədə dünyada məşhur olan bir çox daş-qaşların kolleksiyası toplanmaqdadır.

İİRMB bir sıra beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir. İran İslam Respublikası İslam İnkişaf Bankının fəal üzvlərindən biri olduğundan İİRMB-nin onunla çox yaxın əlaqələri var.

İİRMB-nin Sədri İranın Beynəlxalq Valyuta Fondundakı Müdiri olaraq çıxış edir.

İİRMB Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının illik toplantılarında müşahidəçi statusunda iştirak edir.

Bundan əlavə İİRMB Dünya Bankı ilə yaxın əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir.

XII FƏSİL. RUSİYA FEDERASIYASININ BANK SİSTEMİ

1917-ci ilə qədər Rusiyada kredit sistemi kapitalist iqtisadiyyatının şərtləri çərçivəsində inkişaf etmişdir. Bu dövrdə quruluşuna, funksiyalarına və əməliyyatlarına görə Rusiya kredit sistemi inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin modelinə yaxın idi. Rusiya imperiyasının kredit sistemi aşağıdakı qurumlardan ibarət idi:

- Dövlət Bankı;
- Kommersiya bankları;
- İxtisaslaşdırılmış kredit təşkilatları (sığorta şirkətləri, kredit kooperasiyaları).

1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra Rusiyada bütün kredit təşkilatları dövlətləşdirildi. 1925-ci ildə kredit sistemi aşağıdakı qurumlardan ibarət idi:

1. Dövlət Bankı;
2. Kommersiya bankları;
 - 2.1. Səhmdar cəmiyyətli banklar;
 - 2.2. Kooperasiya bankları;
 - 2.3. Kommunal bank;
 - 2.4. Mərkəzi kənd təsərrüfatı bankları və respublika kənd təsərrüfatı bankları;
3. İxtisaslaşdırılmış kredit maliyyə təşkilatları;
 - 3.1. Kənd təsərrüfatı kredit cəmiyyəti;
 - 3.2. Kredit kooperativləri;
 - 3.3. Yardımçı əmanət kredit qurumları;
 - 3.4. Əmanət kassaları.

1930-cu ildə SSRİ kredit sisteminin quruluşu kredit islahatları nəticəsində tamamilə yenidən quruldu. SSRİ-nin kredit sistemi inzibati-komanda idarəetmə sisteminin qanunlarına uyğun olaraq quruldu:

- Dövlət Bankı;
- Tikinti Bankı;
- Xarici Ticarət Bankı.

1980-ci ilin ortalarına qədər faiz mexanizminin çalışmaması, yəni kreditlərin böyük hissəsinin ikinci büdcə vəsaiti rolunu oynaması ölkənin bank sistemini ciddi problemlərlə üz-üzə qoydu. Nəticədə verilən kreditlərin əksəriyyəti hökumət qərarları ilə silinirdi. Buna görə də kredit sisteminin ciddi islahatlara ehtiyacı vardı. 1986-cı ildə ixtisaslaşdırılmış sahə bankları qurulmağa başlandı.

- Dövlət Bankı;
- Sənaye Tikinti Bankı;
- Əmanət Bankı;
- Xarici İqtisadi Əlaqələr Bankı.

1990-ci ildə SSRİ Ali Soveti "Bank və bankların fəaliyyəti haqqında" Qanun qəbul etdi. Qanuna görə, kommersiya banklarına depozit, kredit siyasətini və faiz dərəcələrini sərbəst şəkildə müəyyən etməyə icazə verildi. Bundan başqa, kommersiya banklarına valyuta əməliyyatı aparılmasına da izin verildi. 1997-ci ildə Rusiyanın kredit sisteminin quruluşu aşağıdakı kimi olmuşdur:

- RF Mərkəzi bankı;
- Bank sistemi;
- Kommersiya bankları;
- Əmanət Bankı;
- İxtisaslaşdırılmış kredit qurumları sayılmayan maliyyə institutları;
- sığorta şirkətləri;
- investisiya fondları;
- lizinq və b.

1921-ci ildə RSFSR-in Dövlət Bankı, 1923-cü ildən isə SSRİ Dövlət Bankı kimi fəaliyyət göstərirdi. 13 iyul 1990-cı ildə SSRİ Dövlət Bankının Rusiya Respublika Bankı əsasında RSFSR Ali Şurasına hesabat verən RSFSR Dövlət Bankı yaradılmışdır. Bu Rusiya Mərkəzi Bankının yaradılma tarixi hesab edilir. 20 dekabr 1991-ci ildə SSRİ Dövlət Bankı ləğv olunaraq bütün aktiv və passivləri, həmçinin Rusiya ərazisində olan əmlakı RSFSR Mərkəzi Bankına verilmişdir. 1991-ci ildən adını dəyişərək Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankı adı altında fəaliyyətini davam etdirməkdədir. 1991-1992-ci illərdə Rusiya Mərkəzi Bankın nəzarəti altında xüsusi bankların kommersiya filialları əsasında kommersiya bankları yaradılmışdır. Bank rubla qarşı valyuta mübadiləsini müəyyən edir və valyuta bazarını yaradaraq valyutanın alqı-satqısını aparmağa başlayır. 1992-ci ildə Mərkəzi Bank dövlət büdcəsinin kassa əməliyyatlarının aparılması funksiyasını yeni yaradılan Federal Xəzinədarlığa ötürülmüşdür. 1992-1995-ci illərdə Mərkəzi Bank kommersiya banklarının fəaliyyətinə nəzarət və yoxlama sistemi, valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti sistemləri yaratmışdır.

Rusiyanın valyuta sistemi. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Rusiyanın valyuta sistemi Yamayka valyuta sisteminin struktur prinsipləri nəzərə alınmaqla formalaşır. 1992-ci ilin iyul ayında BVF-yə daxil olarkən Rusiya Yamayka valyuta sisteminin struktur prinsiplərini yerinə yetirmək öhdəliyini götürmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ Bretton-Vud konfransında (1994-cü il), BVF və BYİB haqqında sazişin işlənilib hazırlanmasında iştirak etmiş, lakin nə fonda, nə də banka daxil olmamışdır.

Rusiyada əsas milli valyuta 1993-cü ildə SSRİ rublu əvəzinə dövriyyəyə buraxılmış rus rubludur.

1992-ci ilin iyul ayından başlayaraq Rusiyada rublun ABŞ dollarına münasibətdə rəsmi kursu tətbiq edilmişdir, həmin kurs Moskva banklararası valyuta birjasında müəyyən edilir.

1990-cı illərin əvvəllərində Rusiyada valyuta bazarının strukturu formalaşmağa başladı, həmin struktur valyuta birjaları və RF MB (ölkədə valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti orqanı kimi) başda olmaqla ikisəviyyəli bank sistemi ilə təmsil olunmuşdur.

Xarici valyuta və xarici valyuta ilə ifadə olunmuş, rezidentlərə məxsus qiymətli kağızların icbari köçürülməsi, idxalı və ixracı, göndərilməsi qaydasının müəyyən edilməsi məsələlərinin həlli, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsini, səlahiyyətli bankların açıq valyuta mövqeyi limitini dəyişməklə valyuta tənzimlənməsi üzrə tədbirlərin görülməsi, Rusiyanın əsas valyuta birjalarında (Moskva və Sankt-Peterburqda) valyuta müdaxilələrinin həyata keçirilməsi, ən başlıcası isə Rusiya kommersion banklarının fəaliyyətinin valyuta lisenziyalasdırılması yalnız Rusiya Bankının səlahiyyətinə daxil olan məsələlərdir.

Daxili valyuta lisenziyası almış banklar yalnız MDB iştirakçısı olan dövlətlərin səlahiyyətli bankları, həmçinin SSRİ-nin sabiq xarici bankları ilə birbaşa müxbir münasibətləri qura bilər.

Genişləndirilmiş valyuta lisenziyasına malik olan banklar daxili valyuta lisenziyası almış bankların həyata keçirdiyi əməliyyatları apara bilər. Lakin onlar, bundan əlavə, lisenziyada göstərilmiş miqdar dairəsində xarici banklarla müxbir münasibətləri qura bilər.

Baş valyuta lisenziyası banklara daha geniş səlahiyyətlər verir. Baş valyuta lisenziyasına malik olan banklar lisenziyada göstərilmiş bütün növ valyuta əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququna malikdir. Bundan əlavə, qeyd edilən lisenziya xaricdə bankın filiallarını açmağa və qeyri-rezident kredit təşkilatlarının nizamnamə kapitalının bir hissəsini əldə etməyə imkan verir.

Valyuta birjaları Rusiya valyuta bazarının təşkilində mühüm rol oynayır. İşgüzar silsilənin pisləşməsi və konyunktur dəyişmələri şəraitində valyuta bazarının təşkilində valyuta birjalarının rolu xüsusilə nəzərə çarpdı.

1998-ci ilin avqust böhranı nəticəsində MBVB-nin işi yenidən təşkil edildi. Burada 6 oktyabr 1998-ci ildən etibarən iki hərrac sessiyası rejiminə keçid baş verdi. Arbitraj əməliyyatlarını həyata keçirməyə imkan verməyən yeni hərrac rejimi tənzimləyici rolunda çıxış edərək Rusiya valyuta bazarını əhəmiyyətli dərəcədə sabitləşdirdi.

Rusiya valyuta bazarında pul axımlarının hərəkəti aşağıdakılar vasitəsilə həyata keçirilir:

1. valyuta əməliyyatları;
2. əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısının valyuta-kredit və hesablaşma təminatı;
3. qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar;

4. xarici investisiyalar.

Milli valyuta sisteminin mühüm xüsusiyyəti onun milli pul vahidinin mübadilə kursu rejimidir.

Rusiyanın bazar iqtisadiyyatına keçməsi şəraitində rublun vahid «üzən» valyuta kursu tətbiq edildi. Lakin ölkə iqtisadiyyatının idxaldan ciddi asılılığı rublun kursunun aşağı düşməsinə və Rusiya bazarının idxal edilmiş mallarla doldurulması probleminin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə ixrac azaldı, inflyasiya isə gücləndi.

Valyuta bazarındakı vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədi ilə dövlət öz tənzimləyici rolunu gücləndirdi.

6 iyul 1995-ci ildə Rusiya Bankı və RF Hökuməti valyuta dəhlizi, yəni birja və banklararası valyuta bazarlarında rublun cari mübadilə kursunun dəyişmə hədləri rejimini tətbiq etdi. Dollara münasibətdə rublun valyuta kursunun enib-qalxmasının qəti müəyyən olunmuş hədd qiymətləri Rusiya Bankı tərəfindən valyuta bazarına müdaxilələr vasitəsilə saxlanılırdı.

Bu tədbir nəticəsində valyuta kursu uzun müddət ərzində nəzərdə tutulduğundan əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşmırdı, ayrı-ayrı dövrlərdə isə hətta dolların kursunun rubla münasibətdə aşağı düşməsi müşahidə olunurdu.

1997-ci ilin oktyabrında Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində baş vermiş maliyyə böhranı Rusiyanın daxili valyuta bazarına güclü təsir göstərmiş əsas hadisə oldu. Böhran nəticəsində xeyli məbləğdə kapitalın inkişaf etməkdə olan bazarlara malik ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrin dövlət kağızlarına yerləşməsi baş verdi. Rusiya hökumətinin qısamüddətli dövlət istiqrazlarında yerləşdirilmiş xarici kapitalın geriye axını başladı.

Vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə çıxarılması və xarici valyutaya tələbatın artması nəticəsində valyuta bazarında rublun qiymətdən düşməsi gözlənilməyə başladı. Rusiya Bankı müəyyən tədbirlər görsə də, onlar kifayət etmədi və nəticədə 17 avqust 1998-ci il tarixdə dollara münasibətdə rublun kursunu bir dollar üçün 6-9,5 rubl həddində müəyyənləşdirməklə siyasi valyuta dəhlizindən imtina etdi.

Dövlət istiqrazları bazarının yenidən formalaşması və qeyri-rezidentlərin vəsaitlərinin qaytarılmasına 30-günlük moratori elan edilməsi ilə eyni zamanda həyata keçirilmiş bu tədbir nəticəsində Rusiya valyuta bazarının sabitliyi pozuldu və rublun valyuta kursu əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşdü.

Rusiya valyuta bazarını qismən sabitləşdirmək məqsədi ilə Rusiya Bankı 1999-cu ildə rublun «üzən» valyuta kursu rejiminə keçdi. Həmin rejim bu gün də qüvvədədir.

Sovet İttifaqı 1991-ci ildə süquta uğradıqdan sonra Rusiya Federasiyasının pul sistemi Mərkəzi Bank (Rusiya Bankı) haqqında Federal Qanuna uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Bu qanun pul sisteminin hüquqi əsaslarını müəyyən etmişdir:

1. Rusiya Federasiyasının rəsmi pul vahidi rubldur;

2. Rusiya Federasiyası ərazisində digər pul vahidlərinin tətbiqi qadağandır;
3. Rublun qızıla nisbəti qanunla müəyyən olunmamışdır;
4. Rublun xarici pul vahidlərinə nisbətən rəsmi kursu RF MB tərəfindən müəyyən olunur;
5. Rusiya Bankı Rusiya Federasiyası ərazisində nağd pulun emissiyasını həyata keçirmək, onun dövriyyəsini təşkil etmək və dövriyyədən çıxarmaq müstəsna hüququna malikdir;
6. Rusiya Bankının bütün aktivləri ilə təmin edilən banknotlar və metal sikkələr qanuni ödəmə qüvvəsinə malik olan pul növləridir;
7. Kredit idarələri üçün nağd pulların saxlanma, daşınma və inkassasiya qaydalarının müəyyən edilməsi;
8. Banknot və sikkələrin nümunələri Rusiya Bankı tərəfindən təsdiq edilir;
9. Rusiya ərazisində nağd (banknotlar və sikkələr) və nağdsız (kredit idarələrində olan hesablardakı vəsaitlər şəklində) pullar fəaliyyət göstərir;
10. Nağd pullar emissiya icazəsi əsasında dövriyyəyə buraxılır. Emissiya icazəsi pul banknotları və sikkələrin ehtiyat fondları hesabına RF MB-yə dövriyyə kassasını qüvvətləndirmək hüququ verən sənəddir.

Rusiya Mərkəzi Bankı

Tarix: Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankının tarixi 1860-cı ildə çar Aleksandr II tərəfindən Dövlət Kommersiya Bankının yenidən qurulması əsasında Rusiya Dövlət Bankını yaradılmasından başlayır. 27 dekabr 1917-ci ildə inqilab nəticəsində hakimiyyətə gələn sovet hökuməti “Kommersiya banklarının milliyələşdirilməsi haqqında sərəncam” qəbul etmişdir. Bütün səhmdar kommersiya bankları milliləşdirilməklə Rusiya Dövlət Bankı ilə birləşərək RSFSR-in Milli Bankı yaradılmışdır.

1921-ci ildə RSFSR-in Dövlət Bankı, 1923-cü ildən isə SSRİ Dövlət Bankı kimi fəaliyyət göstərirdi. 13 iyul 1990-cı ildə SSRİ Dövlət Bankının Rusiya Respublika Bankı əsasında RSFSR Ali Şurasına hesabat verən RSFSR Dövlət Bankı yaradılmışdır. Bu Rusiya Mərkəzi Bankının yaradılma tarixi hesab edilir. 20 dekabr 1991-ci ildə SSRİ Dövlət Bankı ləğv olunaraq bütün aktiv və passivləri, həmçinin Rusiya ərazisində olan əmlakı RSFSR Mərkəzi Bankına verilmişdir. 1991-ci ildən adını dəyişərək Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankı adı altında fəaliyyətini davam etdirməkdədir. 1991-1992-ci illərdə Rusiya Mərkəzi Bankın nəzarəti altında xüsusi bankların kommersiya filialları əsasında kommersiya bankları yaradılmışdır. Bank rubla qarşı valyuta mübadiləsini müəyyən edir və valyuta bazarını yaradaraq valyutanın alqı-satqısını aparmağa başlayır. 1992-ci ildə Mərkəzi Bank dövlət büdcəsinin kassa əməliyyatlarının aparılması funksiyasını yeni yaradılan Federal Xəzinədarlığa

ötürülmüşdür. 1992-1995-ci illərdə Mərkəzi Bank kommersiya banklarının fəaliyyətinə nəzarət və yoxlama sistemi, valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti sistemləri yaratmışdır. 1995-ci ildən başlayaraq Mərkəzi Bank birbaşa kreditlərin ayrılması yolu ilə dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsini və iqtisadiyyatın inkişafına mərkəzləşdirilmiş məqsədyönlü kreditlərin ayrılmasını dayandırmışdır.

Müasir dönmə Rusiya Mərkəzi Bankı. 1995-ci ildən başlayaraq Mərkəzi Bank birbaşa kreditlərin ayrılması yolu ilə dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsini və iqtisadiyyatın inkişafına mərkəzləşdirilmiş məqsədyönlü kreditlərin ayrılmasını dayandırmışdır.

Bankın həyata keçirdiyi əsas funksiyalar aşağıdakılardır:

- Milli valyutanın sabitliyinin qorunub saxlanılması;
- Pul nişanlarının buraxılması və tədavüldən çıxarılması;
- Rusiya Federasiyası hökuməti ilə birgə maliyyə-kredit siyasətini hazırlanması və həyata keçirilməsi və s.

Rusiya Mərkəzi Bankı 27 təşkilati strukturdan ibarətdir. Burada 79 ərazi bölməsi və 623 kassa-hesablaşma mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Mərkəzi Bank Direktorlar Şurası tərəfindən idarə olunur. Şura İdarə Heyətinin sədri daxil olmaqla 12 üzvdən ibarətdir. Şuranın üzvləri Dövlət Duması tərəfindən 4 il müddətinə təyin edilir. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin Sədri Dövlət Duması tərəfindən Prezidentin təklifi əsasında təyin edilir. Dövlət Duması Mərkəzi Bankın Sədrini tutduğu vəzifədən azad etmək hüququna malikdir.

Mərkəzi Bankın yanında Milli Bank Şurası fəaliyyət göstərir. Şuranın Federal Assambleya palatalarının, Prezidentin, Rusiya Federasiyası hökumətinin, Rusiya Mərkəzi Bankının nümayəndələri, ekspertlər və digər kredit təşkilatların təmsilçilərindən ibarətdir. Bank Şurası Direktorlar Şurası tərəfindən təqdim olunan Mərkəzi Bankın illik hesabatlarına baxılması; kapital qoyuluşunun ümumi həcmnin təsdiq edilməsi; Bank işçilərinin pensiya təminatının, sosial və tibbi sığortaları üçün ayrılan xərclərin ümumi həcmi təsdiq etmə funksiyasına malikdir.

RF hökuməti RF MB ilə birlikdə iqtisadi siyasətin, o cümlədən pul və kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Mərkəzi Bank tərəfindən iqtisadiyyatın pul-kredit tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatında qəbul edilmiş vasitələr yolu ilə həyata keçirilir: kommersiya banklarının kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin, ehtiyat tələblərinin dəyişdirilməsi və açıq bazarda əməliyyatların aparılması. Mərkəzi Bank pul kütləsinin miqdarını və artım tempini tənzimləyir.

Emissiya-kassa tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi, kredit təşkilatlarına, həmçinin müəssisə və təşkilatlara kassa xidmətinin göstərilməsi üçün Mərkəzi Bankın baş ərazi idarələrində, hesablama-kassa mərkəzlərində nağd pulların

qəbulu və verilməsi üzrə dövriyyə kassaları və pul biletləri və sikkələrin ehtiyat fondları mövcuddur.

Rusiya Bankı haqqında Qanunun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq bu idarə Rusiya Federasiyasının əsas bankıdır və onun mülkiyyətindədir. Rusiya Bankının hüquqi statusunun öz xüsusiyyətləri var. Bu bank, bir tərəfdən hüquqi şəxsdir və kommersiya bankları və dövlətlə (büdcə ilə) müəyyən mülki-hüquqi sövdələşmələr həyata keçirə bilər. Digər tərəfdən, ona Rusiyanın pul-kredit sisteminin idarə edilməsi sahəsində geniş səlahiyyət verilmişdir. Beləliklə, Rusiya Bankı ikili hüquqi mahiyyətə malikdir.

RF Mərkəzi Bankının sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəlmiş səlahiyyətlər Rusiya Bankı haqqında Qanunun 45-47-ci maddələri ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddələrə əsasən, Rusiya Bankının hüquqları aşağıdakılardır:

1. qiymətli kağızlar və digər aktivlərlə təmin etmək şərti ilə ən çoxu bir il müddətinə kredit vermək;
2. qanunla müəyyən olunmuş şərtlərlə çekləri və barat veksellərini, həmçinin dövlət qiymətli kağızları və istiqraz vərəqələrini almaq və satmaq;
3. təminat və zəmanət vermək;
4. qanunla nəzərdə tutulmuş digər kommersiya əməliyyatlarını həyata keçirmək.

Eyni zamanda Rusiya Bankı haqqında Qanunun 3-cü maddəsinə uyğun olaraq bankın fəaliyyətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. rublun qorunması və sabitliyinin təmin edilməsi, o cümlədən xarici valyutalara münasibətdə rublun alıcılıq qabiliyyətinin saxlanılması;
2. RF-nin bank sisteminin inkişafı və möhkəmləndirilməsi;
3. hesablaşmalar sisteminin effektiv və fasiləsiz işləməsinin təmin edilməsi;
4. Rusiya Bankı mənfəət qazanmaq naminə fəaliyyət göstərmir.

Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün Rusiya Bankı Qanunun 4-cü maddəsində əks olunmuş aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. RF Hökuməti ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərərək rublun sabitliyinin qorunması və təmin edilməsinə yönəlmiş vahid dövlət pul-kredit siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirir;
2. nağd pulların təkbaşına emissiyasını həyata keçirir və onların dövriyyəsini təşkil edir;
3. kredit təşkilatları üçün son instansiya kreditörü kimi çıxış edir;
4. RF-də hesablaşmaların həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir;
5. bank əməliyyatları, mühasibat uçotu və bank sistemi üçün hesabat işlərinin aparılması qaydalarını müəyyən edir;
6. kredit təşkilatlarının dövlət qeydiyyatını həyata keçirir;
7. kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edir;
8. kredit təşkilatları tərəfindən qiymətli kağızların emissiyasını qeydə alır;

9. valyuta tənzimləməsini həyata keçirir;
10. xarici dövlətlərlə hesablaşmalar qaydasını müəyyən edir;
11. valyuta nəzarətini təşkil edir və həyata keçirir;
12. RF-nin ödəmə balansı proqnozunun işlənilib hazırlanmasında iştirak edir.

Rusiya Bankının idarəetmə orqanları və strukturu Qanunun 17-18-ci maddələrində əks olunmuşdur.

Rusiya Bankının ali orqanı Direktorlar Şurasıdır. Bu, Rusiya Bankının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edən, banka rəhbərlik və onu idarə edən kollegial orqandır.

Direktorlar Şurasına Rusiya Bankının sədri və Direktorlar Şurasının 12 üzvü daxildir.

Rusiya Bankının sədri vəzifəyə Dövlət Duması tərəfindən RF Prezidentinin təqdimatına əsasən səs çoxluğu ilə dörd il müddətinə təyin edilir.

Direktorlar Şurasının üzvləri vəzifəyə Dövlət Duması tərəfindən Rusiya Bankı sədrinin Rusiya Prezidenti ilə razılaşdırılmış təqdimatına əsasən dörd il müddətinə təyin edilir. Direktorlar Şurası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. RF Hökuməti ilə birlikdə vahid dövlət pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini işləyib hazırlayır və onların yerinə yetirilməsini təmin edir;
2. Rusiya Bankının illik hesabatını təsdiq edir və Dumaya təqdim edir;
3. Rusiya Bankının xərclər smetasını təsdiq edir;
4. Rusiya Bankının strukturunu müəyyən edir;
5. Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasəti məsələlərinə dair qərarlar qəbul edir;
6. Rusiya Bankının baş auditorunu təyin edir.

Rusiya Bankı Dövlət Duması qarşısında hesabat verir, bu, özünü aşağıdakı məqamlarda göstərir:

1. Rusiya Bankı sədrinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi Dövlət Duması tərəfindən RF Prezidentinin təqdimatına əsasən həyata keçirilir;
2. Rusiya Bankı Direktorlar Şurası üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi də, həmçinin Dövlət Duması tərəfindən həyata keçirilir;
3. Hər il Rusiya Bankının Direktorlar Şurası Dövlət Dumasına Rusiya Bankının fəaliyyəti haqqında illik hesabat təqdim edir.

Bundan əlavə, Dövlət Duması Rusiya Bankının fəaliyyəti haqqında parlament dinləmələri keçirir və bank sədrinin məruzələrini dinləyir.

Lakin, digər məsələlərdə Rusiya Bankı öz səlahiyyətlərini müstəqil surətdə həyata keçirir, odur ki, dövlət hakimiyyətinin federal orqanları, RF subyektlərinin hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarə orqanları onun fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququna malik deyil.

Rusiya Bankı bank tənzimləməsi və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət orqanıdır, bu bank bank qanunvericiliyi və Rusiya Bankının normativ aktlarına kredit təşkilatları tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət edir.

Bank tənzimləməsi və nəzarətin başlıca məqsədi ölkənin bank sisteminin sabitliyini qoruyub saxlamaqdan, əmanətçi və kreditorların maraqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir. Rusiya Bankı federal qanunlarla nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə, kredit təşkilatlarının operativ fəaliyyətinə müdaxilə etmir.

Fəaliyyət: Bankın həyata keçirdiyi əsas funksiyalar aşağıdakılardır:

- ◆ Milli valyutanın sabitliyinin qorunub saxlanması;
- ◆ Pul nişanlarının buraxılması və tədavüldən çıxarılması;
- ◆ Rusiya Federasiyası hökuməti ilə birgə maliyyə-kredit siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi və s.

Təşkilati struktur: Rusiya Mərkəzi Bankı 27 təşkilati strukturdan ibarətdir. Burada 79 ərazi bölməsi və 623 kassa-hesablaşma mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Mərkəzi Bank Direktorlar Şurası tərəfindən idarə olunur. Şura İdarə Heyətinin sədri daxil olmaqla 12 üzvdən ibarətdir. Şuranın üzvləri Dövlət Duması tərəfindən 4 il müddətinə təyin edilir. Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin Sədri Dövlət Duması tərəfindən Prezidentin təklifi əsasında təyin edilir. Dövlət Duması Mərkəzi Bankın Sədrini tutduğu vəzifədən azad etmək hüququna malikdir.

Mərkəzi Bankın yanında Milli Bank Şurası fəaliyyət göstərir. Şuranın Federal Assambleya palatalarının, Prezidentin, Rusiya Federasiyası hökumətinin, Rusiya Mərkəzi Bankının nümayəndələri, ekspertlər və digər kredit təşkilatların təmsilçilərindən ibarətdir. Bank Şurası Direktorlar Şurası tərəfindən təqdim olunan Mərkəzi Bankın illik hesabatlarına baxılması; kapital qoyuluşunun ümumi həcmnin təsdiq edilməsi; Bank işçilərinin pensiya təminatının, sosial və tibbi sığortaları üçün ayrılan xərclərin ümumi həcmi təsdiq etmə funksiyasına malikdir.

Rusiya bank sistemi. Hal-hazırda Rusiya kredit sisteminin strukturu aşağıdakı kimidir:

1. Rusiya Mərkəzi Bankı.
2. Bank sistemi:
 - 2.1. Kommersiya bankları;
 - 2.2. Rusiya Əmanət Bankı;
 - 2.3. Digər ixtisaslaşdırılmış banklar;
3. İxtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə institutları;
 - 3.1. Sığorta şirkətləri;
 - 3.2. Qeyri-dövlət pensiya fondları;
 - 3.3. İnvestisiya şirkətləri;
 - 3.4. Maliyyə-tikinti şirkətləri.

Şübhəsiz, kredit sisteminin yeni strukturu daha çox sivil bazar təsərrüfatının ehtiyaclarını əks etdirir.

Eyni zamanda kredit sisteminin təşəkkül prosesi onun bütün struktur haqlarında müəyyən problem və nöqsanları aşkar etdi. Başlıca problemlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Xırda kommersiya bankları öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır, onlar zəif maliyyə bazasına malik olduğunda müştəri tələbatının öhdəsindən gələ bilmir;

2. əmanət Bankı bank bazarında özünün inhisarçı, qeyri-məhdud mövqeyini qoruyub saxlayır;

3. ipoteka banklarının yaradılmasının əsası kimi Torpaq mülkiyyəti haqqında qüvvədə olan Qanunun olmaması;

4. İnvestisiya banklarının fəaliyyət göstərməsinin əsası kimi korporativ qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üçün real şəraitin olmaması;

5. İxtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutları bazarının tənzimlənməsi üçün real qanunvericilik bazasının olmaması.

Bütün bu problemlər sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin kredit sistemlərinə ən qısa zamanda yaxınlaşmaq yolunu tutan Rusiya kredit sisteminin inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə ləngidir.

1998-ci ilin avqust ayı bank böhranının başlanğıcı hesab olunur. O zaman hökumət daxili dövlət borcu üzrə defisit və xarici banklara olan borcların ödənilməsinə moratori elan etdi. Rusiya Federasiyası bank sisteminin yenidən qurulması proqramında qeyd edildiyi kimi, 1997-ci ilin dekabr ayını bank böhranının başlanğıcı hesab etmək olar. Həmin vaxtdan etibarən daxili maliyyə bazarındakı faiz dərəcələri kəskin sürətdə artdı.

Artıq banklar aşağı dərəcələr üzrə ehtiyatlar cəlb etmək və öz borc alan müəssisələrinə ucuz kreditlər vermək iqtidarında deyildi. Ona görə də borc alanlar aldıkları yüksəkfaizli kreditlərə xidmət göstərə və əvvəllər aldıkları kreditləri vaxtında qaytara bilmirdilər.

Dövlət qiymətli kağızları ilə aparılan əməliyyatların dayandırılması nəticəsində bank sisteminin ümumi aktivlərinin 16%-i faktiki olaraq donduruldu. Bununla bərabər, banklar likvidliyin tənzimlənməsinin əsas instrumentlərindən biri kimi dövlət qiymətli kağızlar bazarından (QKO-OFZ) istifadə edirdilər. Çünki kredit təşkilatının müxbir hesabında vəsaitlər kifayət qədər olmadıqda bu bazarın iş mexanizmi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün dövlət istiqrazları paketinin bir hissəsini operativ sürətdə satmağa imkan verirdi.

Bank sisteminin həm mütləq miqdarda, həm də böhranın inkişafı zamanı itkilərə nisbətən kapitallaşma səviyyəsinin aşağı səviyyədə olması böhranın kəskinləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Daxili ehtiyat bazarının zəifliyi və bankların xarici vəsait mənbələrindən asılılığı bank böhranının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdi. 1998-ci ilin 7 ayı ərzində müəssisələrdən, təşkilatlarından və əhalidən cəlb olunmuş vəsaitlərin

həcmi 18,6 milyard rubl azalaraq passivlərin 42%-i təşkil etmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, böhranın güclənməsinə baxmayaraq, əhali kifayət qədər fəallıq nümayiş etdirmirdi. Bankların apardığı fəal reklam kampaniyası və hökumətin devalvasiyanın baş verməyəcəyinə dair təminatları tələbli əmanətləri azaldaraq ortamüddətli əmanətlərin həcmi artırıldı. Bu proseslər inflyasiyanın 11% təşkil etməsi şəraitində 40-50%-li dərəcələr cəlb edilməklə həyata keçirilirdi. Bununla belə, Rusiyada fiziki şəxslərdən cəlb edilmiş resurs ən az stabilliyə malik olan resursdur, vəsaitlərin cəlb edilmə müddətlərinin uzadılması bank sisteminin resurs bazasının stabilliyinin artmasından xəbər vermir. Bu, defoltun elan olunduğu ilk günlərdə təsdiq edildi, o zaman əmanətçilər kütləvi surətdə öz pullarını banklardan çıxarmağa çalışırdı.

Böhran əvvəlcə iri sistem təşkil edən banklara toxundu. Sistem təşkil edən banklara elə banklar aiddir ki, onların ləğvi xeyli sosial və iqtisadi məs-rəflərə gətirib çıxara bilərdi. Bu banklar geniş yayılmış filiallar şəbəkəsinə və beynəlxalq kredit təşkilatları ilə əlaqələrə malikdir. Onların xidmət göstərdiyi müştərilərin sayı daha çoxdur.

1998-ci ilin sentyabr ayında bankların yenidən qurulma dövrü başlandı.

Kommersiya banklarının yenidən qurulması yolunu müəyyən edən Rusiya Bankı onları dörd qrupa bölməyi zəruri hesab etdi. Bununla, bankların böhrandan çıxarılması imkanları və onların böhrandan sonrakı sistemdə yeri müəyyən edildi.

Birinci qrupa maliyyə cəhətdən sabit olan bütün banklar daxil edildi. Bu qrupa maliyyə böhranı ilə şərtləndirilən müəyyən çətinlikləri olan, lakin müstəqil surətdə böhranın nəticələrini aradan qaldırmağa qadir olan banklar da daxil idi. Birinci qrupa daxil olan banklar RF Mərkəzi Bankının müvəqqəti yardımına güvənə bilərdi.

İkinci qrupa yalnız RF-nin subyektləri olan regionlar üçün böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyət kəsb edən banklar daxil idi. Bu banklar xüsusi maliyyə sağlamlaşdırılması planlarını işləyib hazırlamalı idi. Onlar Rusiya Bankının kapitalın artırılmasında iştirakı yolu ilə, habelə bankların səhmlərinin idarə olunması, yeni, o cümlədən xarici investorların cəlb edilməsi, kreditlərin verilməsi yolu ilə yardıma güvənə bilərdilər. İkinci qrupa daxil olan banklar regional banklar sistemində «dayaq» banklarına çevrilməli idi.

Üçüncü qrupa ayrı-ayrı iri (struktur əmələ gətirən), müstəqil surətdə bank əməliyyatlarını aparmaq imkanı olmayan banklar daxil edildi. Olduqca böyük sosial və iqtisadi xərclərlə əlaqədar onları bağlamaq məqsədəuyğun deyildi. Bu qrupa daxil olan hər bir bank üçün fərdi maliyyə sağlamlaşdırılması planının mövcudluğu nəzərdə tutulmuşdu. Onların yenidən qurulması RF Mərkəzi Bankı və Kredit Təşkilatlarının Yenidən Qurulması üzrə Agentliyin (KTYQA) idarəçiliyi ilə həyata keçirilməli idi.

Dördüncü qrupa öz fəaliyyətlərini müstəqil surətdə bərpa etməli olan banklar daxil edildi. Əgər buna müvəffəq olmazlarsa, o zaman onlar öz

fəaliyyətlərini dayandırmalıdılar. Bu bankların əmanətçi və kreditorlarının əmanətlərini digər banklara köçürmək yolu ilə onlara yardım göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

1998-ci ildə Rusiyanın 400-dən artıq bankı problemlə banklar kimi tanındı. Onların bir çoxu üçün müflislik və ya qarışma reallığa çevrildi. Cəmiyyət nöqteyi-nəzərindən qarışma müflislikdən daha məqbuldur. Müəyyən məqamədək bankın başqa bank qarışması və ya ona birləşməsi onu müflisləşdirməkdən daha ucuz başa gəlir. Lakin bu uzun, əzablı və ziddiyyətli prosesdir, çünki mənfəət labüd itkiləri hər zaman ödəmir.

Bankların qarışma və ya birləşmə şəklində yenidən qurulması haqqında metodik göstərişlər bank böhranı ərəfəsində işlənilib hazırlanmış və daha sonra dəqiqləşdirilmişdir.

1998-ci ilin avqust ayında baş vermiş bank böhranından sonrakı yenidənqurma dövrü belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Rusiyanın bank sistemi böhranının nəticələrini müvəffəqiyyətlə aradan qaldıraraq zəruri sabitlik əldə etmişdir.

Rusiyanın dövlətlərarası maliyyə təşkilatlarında iştirakı. Rusiyada bazar iqtisadiyyatının təşəkkülünün mühüm aspektlərindən biri onun beynəlxalq əmək bölgüsündə bərabərhüquqlu iştirak məqədilə dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya olunmasıdır. Şübhəsiz, belə bir inteqrasiya Rusiyanın dövlətlərarası maliyyə təşkilatlarında tam iştirakını nəzərdə tutur.

Dünya əhəmiyyətli belə təşkilatlara ilk növbədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış üç ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutu aiddir, həmin təşkilatlara üzvlük Rusiya üçün xüsusilə aktualdır. Bu təşkilatlar aşağıdakılardır:

1. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF);
2. Dünya Bankı Qrupu (DB);
3. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB).

Beynəlxalq Valyuta Fondu dövlətlərin valyuta-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi və ictimai dünya valyutası ilə qısamüddətli kreditlərin verilməsi yolu ilə onlara maliyyə yardımının göstərilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. BVF-nin yarandığı 1944-cü ildən ABŞ-ın dolların qızıla mübadiləsini ləğv etdiyi 1971-ci ilədək ABŞ dolları dünya valyutası rolunda çıxış edirdi.

Dollar qızılla əlaqəni itirdikdə, ABS və Beynəlxalq Valyuta Fondu isə fəal demonetizasiya siyasətini həyata keçirməyi başladıqda dünya valyuta sisteminin yenidən qurulması obyektiv zərurəti meydana gəldi.

Belə bir şərait dünya valyuta sistemində ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi vəziyyətinə qarşı neytral mövqe tutacaq, BVF-nin bütün üzvləri üçün məqbul olacaq elə qızılı biləcək pul vahidinin istifadə üçün müəyyən edilməsi ilə bağlı fəaliyyətə təkan verəcəkdə.

Uzun sürən müzakirələrdən sonra BVF-nin SDR adlandırılan yeni beynəlxalq pulun emissiyasını başlayacağı ilə bağlı kompromis qərar qəbul edildi.

BVF üzvlərinin Yamayka sazişi nəticəsində qızıl rəsmi surətdə demone-tizasiya edildikdən sonra Beynəlxalq Valyuta Fondu SDR-in emissiyasını həyata keçirir.

BVF səhmdar cəmiyyət modeli əsasında qurulmuşdur. Hər bir ölkə SDR ilə ifadə edilmiş kvotaya malikdir. Ölkələrin BVF ilə münasibətləri (kapitala ödəmələr; BVF ehtiyatlarından istifadə imkanları, müvafiq qərarlar qəbul edilərkən səsərin miqdarı; ölkə tərəfindən alınan SDR-in məbləği və s.) kvota əsasında müəyyən edilir. Kvotanın həcmi ÜDM-in həcminə, ödəniş balansına, rəsmi girov valyuta ehtiyatlarına müvafiq müəyyən edilir.

Kapitalın və müvafiq olaraq kvotaların məbləği vaxtaşırı olaraq yenidən nəzərdən keçirilir və dəqiqləşdirilir. Kapitalın növbəti onbirinci artımı 1999-cu ilin yanvar ayında baş verdi və nəticədə BVF-nin kapitalı 212 milyard SDR-ə qədər (297 milyon dollar) artdı.

Rusiya 1992-ci ilin iyun ayında BVF-nin üzvü oldu. Hal-hazırda onun kvotası 5,9 milyard SDR (8,3 milyard dollar) təşkil edir. Kvotaların ümumi məbləğinin 2,8%-i onun payına düşür və Rusiya doqquzuncu yerdədir (Kanadadan sonra).

BVF-də üzvlük Rusiyaya həyata keçirilən iqtisadi islahata maliyyə dəstəyi vermək və Dövlət büdcəsinin kəsirini ödəmək üçün sərbəst kon-vertasiya edilən valyutada kredit almaq imkanı verir.

1993-1998-ci illər ərzində Dünya Bankı Rusiyaya ümumi məbləği 11,4 milyard dollar təşkil edən 41 istiqraz vərəqəsi təqdim etmişdir.

Rusiya 1990-cı ildə təşkil olunmuş Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) iştirakçısıdır (1994-cü ildə qəbul edilmişdir). Bankın 10 milyon avro həcmində kapitalı hər biri 10 avro dəyərində olan 1 milyon səhmə bölünür. Rusiya aparıcı səhmdarlardan biri hesab olunur: bütün səhmlərin 4%-i onun payına düşür.

AYİB-nin başlıca vəzifəsi Avropa ölkələrinin açıq bazar iqtisadiyyatına keçməsinə yardım etməkdən ibarətdir. Bunun üçün AYİB rəqabətədavamlı özəl sektorun, ilk növbədə kiçik və orta müəssisələrin inkişafına və genişlənməsinə yardım edir, sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək məqsədilə xarici və yerli kapitalın səfərbər edilməsinə yardım göstərir; investisiyaları özəl müəssisələrin inkişafı üçün şərait yaradan infrastruktur obyektlərinə yönəldir.

Avqust böhranındakı Rusiya AYİB-nin maliyyə ehtiyatlarından bəh-rələnən əsas dövlətlərdən biri idi. Bank tərəfindən verilmiş kreditlərin 25%-i Rusiya üçün nəzərdə tutulmuşdu. Avqust böhranından sonra AYİB-nin Ru-siyaya münasibətdə kredit siyasəti hər bir investisiya layihəsinə onun maliyyə bazarında sabitliyin nöqtəyi-nəzərindən yanaşma istiqamətində yenidən nəzər-dən keçirildi.

Tərkibinə 34 ölkənin daxil olduğu Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BHB) beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatları arasında xüsusi yer tutur. Rusiya 1996-cı ildə bu quruma üzv olmuşdur. BHB-ni mərkəzi banklar bankı kimi tərif etmək mümkündür. Ona iki başlıca funksiya həvalə olunmuşdur:

1. mərkəzi bankların əməkdaşlığına yardım etmək və beynəlxalq hesablaşmaları və digər maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün əlverişli şəraiti təmin etmək;

2. üzvlərinin beynəlxalq maliyyə hesablaşmaları aparılarkən bank-agent və ya bank-depozitari qismində yardım göstərmək.

London və Paris kreditor klubları beynəlxalq maliyyə bazarında mühüm rol oynayır. Hal-hazırda Rusiya bu klubların üzvüdür.

Rusiya keçmiş Sovet İttifaqı zamanında yaranmış borcun ödənilməsi prosesini sürətləndirmək ümidi ilə 1997-ci ildə kreditor ölkə qismində Paris kreditorlar klubuna daxil olmuşdur. Lakin Rusiyaya borclu ölkələrdən yalnız 25-i Paris klubu ilə əməkdaşlıq edir (Vyetnam, Efiopiya, Əlcəzair, Yəmən, Mozambik və s.). Onların Rusiyaya 50 milyard dollar borcu var. Rusiyanın əsas verəcəkləri olan Kuba, Monqolustan, Əfqanıstan, Suriya və digər dövlətlər Paris klubunun üzvləri deyil.

Klubun əsasnaməsinə uyğun olaraq borcların xeyli hissəsi silinir, yaxud borclar satıla bilər.

Paris klubunun yardımı ilə Rusiyanın 1999-cu ilin büdcəsində keçmiş SSRİ respublikalarına verilmiş kreditlərin ödənilməsi hesabına təqribən 3,5 milyard dollar gəlir nəzərdə tutulmuşdu.

London kreditorlar klubu 600-dən artıq kommersiya bankını birləşdirir, onlar əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrə kredit verirlər. Hökumət kreditləri problemləri ilə məşğul olan Paris klubundan fərqli olaraq London klubu kreditləri sığorta ilə müdafiə olunmayan özəl kommersiya banklarına olan borclarla məşğuldur.

Keçmiş Sovet İttifaqının borc öhdəliklərini öz üzərinə götürən Rusiyanın London klubunun üzvlərinə təqribən 40 milyard dollar borcu var idi. Bu borcun ödənilməsi sistemli şəkildə təxirə salınırdı. Cəmi 20 dəfə möhlət verilmişdi. Lakin Rusiya iqtisadiyyatının vəziyyəti o qədər qeyri-qənaətbəxş idi ki, xarici borc beynəlxalq maliyyə təşkilatları və ya Paris, yaxud London klubları üzvlərindən yeni kreditlər almaq yolu ilə ödənilirdi (təxirə salınmaları nəzərə almaqla).

Rusiyanın dövlətlərarası təşkilata daxil olması, həmçinin onun Paris və London kreditor klubların üzvü kimi tanınması dünya maliyyə bazarlarında RF-nin mövqelərini xeyli gücləndirdi, onun müasir valyuta-kredit münasibətləri sisteminə uyğunlaşmasına yardım etdi. Bu, Rusiya və xarici bankların daha geniş integrasiyası üçün imkanlar açır, Rusiya kapitalının beynəlxalq maliyyə bazarına çıxarılması, xarici kapitalın iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə cəlb olunması üçün şərait yaradır.

XIII FƏSİL. UKRAYNANIN BANK SİSTEMİ

Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələri içində Rusiyadan sonra iqtisadi gücə malik olan ikinci ölkə Ukraynadır. 1992-ci il yanvar ayında ölkədə qiymət islahatları aparılıb və nəticədə bank sektorunda faiz dərəcələri inflyasiya dərəcələrindən yüksək olmuşdur. 1991-ci il may ayında Ukrayna Milli Bankı Qosbankdan ayrılaraq əvvəllər Qosbanka aid olan bütün səlahiyyətləri öz üzərinə götürüb. Ukrayna bank sistemi ixtisaslaşmış dörd kommersiya bankından ibarətdir: Dövlət Əmanət Bankı, Aqrosənaye Bankı, Tikinti Bankı və Sosial İnvestisiya Bankı. Bank sistemi içində ümumi əmanətin 80 %-i Dövlət Əmanət Bankına aiddir: 17 avqust 1998-ci il Rusiyada başlanan maliyyə böhranı Ukrayna pul-kredit sisteminə mənfi təsir göstərmiş və nəticədə milli pul vahidi olan qrivna xarici valyutalar qarşısında dəyərini itirmişdir.

Ukrayna Milli Bankı Ukraynanın mərkəzi bankıdır. Ukrayna Milli Bankı haqqında Qanuna əsasən Milli Bank dövlətin xüsusi mülkiyyətindədir.

Bank 1839-cu ildə Rusiya Dövlət Kommersiya Bankının Kiyev ofisi kimi yaradılmışdır. Ukrayna Milli Bankının təşkili və fəaliyyətinin hüquqi statusu Ukrayna Konstitusiyası və Ukrayna Milli Bankı haqqında Ukraynanın Qanunu ilə tənzimlənir. 20 mart 1991-ci ildə Ukrayna Radası Banklar və Bank fəaliyyəti haqqında Qanunu qəbul etmişdir. Məhz bu tarixdən etibarən Ukrayna Milli Bankı Ukraynanın mərkəzi bankı kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Ukrayna Milli Bankının əsas funksiyası milli pul vahidi Qrivnanın və ölkənin bank sisteminin sabitliyini təmin etməkdir. Bundan əlavə Ukrayna Milli Bankı aşağıdakı funksiyaları da həyata keçirir:

- Monetar siyasətin həyata keçirilməsi;
- Ukrayna milli pul vahidinin tədaviyə buraxılması;
- Bank köçürmələrinin, ödəniş və hesablama qaydalarının tərtib edilməsi;
- Monetar, kredit və statistik informasiya və tədiyyə balansına metodoloji dəstəyin təmin edilməsi;
- Bank nəzarətinin həyata keçirilməsi;
- Banklar, onların filial və nümayəndəlikləri, valyuta mübadiləsi, maliyyə və kredit təşkilatlarının qeydiyyatı alınması və bank fəaliyyəti üçün lisenziyaların verilməsi;
- Tədiyyə balansının toplanması, təhlili və proqnozlaşdırılması;
- Qızıl və valyuta ehtiyatlarının saxlanılaraq toplanılmasını, həmçinin onlarla köçürmə şərtlərinin təmin edilməsi;
- Monetar, kredit, maliyyə, qiymət və valyuta əməliyyatlarının statusunun təhlil edilməsi;
- Ukrayna bank sistemi üçün kadrların treyninqlərdə iştirak edilməsi.

Ukrayna Milli Bankının ali idarəetmə orqanı İdarə Heyətidir. İdarə Heyətinin tərkibinə Sədr, birinci vitse-sədr, 3 vitse-sədr, 4 icraçı direktor, 6 departament direktoru və bir filial müdiri daxildir.

Ukrayna Milli Bankının beynəlxalq əməkdaşlığı aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilməkdədir:

- Dünya Bankı;
- Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı;
- Beynəlxalq Valyuta Fondu;
- MDB Dövlətlərarası Bankı;
- Alman-Ukrayna Fondu Proqramı;
- Digər beynəlxalq təşkilatlar (Avropa İttifaqı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və s.).

XIV FƏSİL. QAZAXISTANIN BANK SİSTEMİ

Qazaxıstanın Mərkəzi Bankının 1997-ci ildə milli pul vahidi olan tanqe ilə açdığı kreditlərin faiz dərəcəsi 49 %, valyuta üçün tətbiq etdiyi faiz 20 % olmuşdur. Qazaxıstanda fond birjası fəaliyyətinə 1995-ci ildən başlanmışdır. Ümumiyyətlə, Qazaxıstan Orta Asiya ölkələri içində ölkəyə axan xarici sər-mayə miqdarına görə birinci yerdədir. Ölkədə müxtəlif ölkələrin banklarının şöbələri və nümayəndəlikləri mövcuddur. Türkiyənin iki bankı Ziraət Bankı və Əmlak Bankının filialı Alma-Atada fəaliyyət göstərir. Türk Eksimbank Qaza-xıstan iqtisadiyyatına 240 milyon dollarlıq kredit ayırmışdır.

Qazaxıstan Milli Bankı Qazaxıstan Respublikasının mərkəzi bankı olmaqla ölkənin ikipilləli bank sisteminin üst pilləsini təşkil edir.

Sovet İttifaqı dövründə Qazaxıstan Milli Bankı (QMB) SSRİ Dövlət Bankının respublika kontoru olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Bununla belə, Qazaxıstan SSR-də pul dövriyyəsinin idarə olunması mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilmişdir. 16 aprel 1991-ci il tarixində “Qazaxıstan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” qanunun qəbul edilməsindən sonra QMB özünün maliyyə-kredit, pul sistemlərini, qızıl ehtiyatlarını almaz və valyuta ehtiyatlarını saxlamaq hüququ əldə etmişdir. 13 aprel 1993-cü il tarixində qəbul olunan “Qazaxıstan Milli Bankı haqqında” qanun QMB-nin fəaliyyət prinsipləri, hüquqi statusu və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir. Qazaxıstan Prezidentinin 30 mart 1995-ci il tarixli Sərəncamı əsasında QMB özlüyündə mərkəzləşdirilmiş struktura çevrilmişdir. Prezidentin 31 avqust 1995-ci il tarixli Sərəncamı ilə Qazaxıstanda ikipilləli bank sisteminə keçid oldu və QMB bu sistemin üst pilləsini təşkil etməyə başladı.

Fəaliyyət: QMB aşağıda qeyd olunan funksiyaları həyata keçirməkdədir:

- Ölkənin pul-kredit siyasəti;
- Ölkə ərazisində əskinaz və sikkələrin emissiyası;
- Banklar bankı funksiyası;
- Hökumətin bankı, maliyyə məsləhətçisi və agentli funksiyası;
- Ödəniş sistemlərinin fəaliyyət göstərməsinin təşkili;
- Ölkədə valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti;
- Ölkənin qızıl-pul aktivlərinin idarə olunması;
- Maliyyə təşkilatlarına nəzarət funksiyası;
- Ölkənin Milli Fondunun idarə olunması.

Təşkilati struktur: Qazaxıstan Milli Bankının İdarə Heyəti Sədr və üç müavindən ibarətdir. Bundan əlavə Direktorlar Şurası mövcuddur ki, Bura İdarə Heyətinin üzvləri və 9 departament direktoru daxildir.

Qazaxıstan Milli Bankı mərkəzi aparat, 11 departament (1-i Astanada olmaqla), 10 ayrı idarə və 1 şöbədən ibarətdir. Bundan əlavə, 16 ərazi filialı və Alma-Ata şəhərində 2 filial fəaliyyət göstərməkdədir. QMB-nin tək xarici nü-

mayəndəliyi Rusiya Federasiyasındadır. Bunlardan əlavə aşağıda qeyd olunan 4 təşkilat Milli Banka hesabat verməkdədir:

- Banklararası hesablaşmaları mərkəzi;
- Bank xidməti bürosu;
- Qazaxıstan sikkəxanası;
- Əskinaz fabriki.

QMB aşağıdakı səhmdar cəmiyyətlərin təsisçisidir:

- Qazaxıstan əmanətlərinin zəmanəti agentliyi;
- Sığorta ödənişlərinin zəmanəti fondu;
- Qazaxıstan ipoteka kreditlərinin zəmanəti fondu;
- Qazaxıstan Milli Bankının Ehtiyat Mərkəzi.

Yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə, QMB “Milli Prosessinq Mərkəzi”nin təsisçilərindən, “Pensiya Yığım Fondunun” səhmdarlarından biridir.

Beynəlxalq əlaqələr: Qazaxıstan Milli Bankının beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətləri əsas olaraq aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə inkişaf etdirilir:

- Xarici mərkəzi banklar və beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi;
- QMB-nin beynəlxalq maliyyə təşkilatları və xarici mərkəzi banklardan aldığı texniki yardımın əlaqələndirilməsi;
- MDB ölkələrinin dövlətlərarası təşkilati strukturlarda iştirakı;
- Qazaxıstan Respublikasının beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının nizamnamə kapitalında iştirakı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunları

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu
4. Valyuta Tənzimi Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. Kredit İttifaqları Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. Poçt Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
7. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
8. Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları
9. Bankların likvidliyinin idarə olunması haqqında Qaydalar
10. Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə Qaydalar
11. Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanması dayandırılması haqqında Qaydalar
12. Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün ehtiyatların yaradılması Qaydaları
13. Kredit İttifaqına bank əməliyyatı aparmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi Qaydaları
14. Kredit İttifaqının iqtisadi tənzimləmə normativləri (prudensial normativlər) haqqında Qaydalar
15. Ödənilməmiş borclar müqabilində banklar tərəfindən əmlakın balansə götürülməsi və qiymətləndirilməsi Qaydaları
16. Kredit təşkilatları tərəfindən digər hüquqi şəxslərin paylarının (səhmlərinin) əldə edilməsi Qaydaları
17. Bir borcalan və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupu üzrə risklərin tənzimlənməsi haqqında Qaydalar
18. Banklar haqqında normativ-hüquqi aktlar toplusu// Elmi redaktor: Z.F.Məmmədov. Bakı: Qanun, 2009. - 1092 s.
19. Dövlət maliyyəsi normativ- hüquqi aktlar toplusu// Elmi rəhbər: V.Z.Zeynalov. Bakı: Qanun, 2010. - 1180 s.
20. Dünya ölkələrinin Mərkəzi Bankları. AR MB Beynəlxalq əlaqələr departamenti. Bakı, 2009
21. Abbasov Ə.M., Z.F.Məmmədov. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003.
22. Abdullayev Ş.M. Əsgərova K. Bank işi. Bakı, 2009.
23. Bağirov M. Bank işi. Bakı, 2003.

24. Bəşirov R.A. Bank işi. Bakı, 2003.
25. İbrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
26. Məmmədov Z.F. Maliyyə iqtisadiyyatı. –Bakı: Qanun, 2003. - 375 c.
27. Məmmədov Z.F. Pul , kredit və banklar. Dərslik . Bakı, 2010.
28. Məmmədov Z.F., Hacıyev R.S. Xalq kapitalizmin formalaşması və inkişafında qiymətli kağızlar bazarının rolu. – Bakı: Elm, 2006. -320 c.
29. Məmmədov Z.F., Dünya təcrübəsi kontekstində Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azər nəşr, 2008. - 400 c.
30. Məmmədov Z.F. Beynəlxalq valyuta–kredit münasibətləri. Dərslik. - Bakı, 2001, 2002, 2005,2008. IV nəşr.
31. Məmmədov Z.F. Ən yeni iqtisadiyyat. Bakı, 2001. - 320 c.
32. Məmmədov Z.F. Pul, kredit və banklar. – Bakı, 2010. - 530 c.
33. Məmmədov Z.F. Pul, kredit və banklar, qiymətli kağızlar və valyuta. Suallara cavab. Bakı: Nasir, 2005. 200 c.
34. Məmmədov Z.F. Maliyyə və kredit. Dərslik. – Bakı, 2008.
35. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları. Bakı, 2010.
36. Zeynalov V.Z. Beynəlxalq maliyyə. Bakı: Azər nəşr, 2010.
37. Zeynalov V.Z. Maliyyə. Bakı: Azər nəşr, 2009.
38. Аббасов А.М., Мамедов З. Ф. Электронизация финансовой индустрии в условиях сетевой экономики. Баку: Азернешр, 2007.
39. Аббасов А.М., Мамедов З. Ф. Цифровизация финансов. – Баку.: БГУ, 2003. - 200 с.
40. Банковское дело. Учебник. М.: Проспект, 2008.
41. Банковское дело. Управление и технологии под ред. Тавасиева. Учебник. М., 2005. - 671с.
42. Банковское дело. Под ред. Коробовой Г.Г. – Учебник. М., 2006. -766с.
43. Банковское дело: современная система кредитования. под ред. Лаврушин М. - 2007.
44. Банковские риски. М., КноРус, 2008 .
45. Банковский менеджмент. М., КноРус, 2010 .
46. Банковский маркетинг. М., МФПА 2004.
47. Гаджиев Дж.Ф. Денежно-банковская система и МБА.М.: Финансы и статистика, 2008.
48. Герасимова Е.Б., Мельник М.В.. Основы банковского аудита. 2008. - 224 с.
49. Синки Д. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. М., Альпина Бизнес Букс. 2007. - 1024 с .
50. Ермаков С.Л., Юденков Ю.Н. Основы организации деятельности коммерческого банка. Учебник. М., КноРус, 2011
51. Ибрагимов З.Г. Генезис денежно - кредитной системы Азербайджана. Баку, 1997.

52. Кочергин Д.А. Электронные деньги. М., Маркет, 2011. – 424 с.
53. Лаврушин О.И. Банковская система в современной экономике. М: КноРус, 2011. - 360 с.
54. Мамедов З.Ф. Кредитная система Турецкой Республики. - СПб: Изд-во СПбГУЭФ, 1993. – 43 с.
55. Мамедов З. Ф. Деньги, кредит, банки. Учебник. Баку, 2008. - 400 с.
56. Щербакова Г.Н. Анализ и оценка банковской деятельности (на основе отчетности, составленной по российским и международным стандартам)). М., Вершина. – 2007. - 464 с.
57. N.Ekren. Uluslararası bankaçılık. Ankara, 1984.
58. Bank işi və e- Bankılıq. Bakı.:Qanun, 2003. - 450 с.
59. Maliyyə və kredit. Dərslik. – Bakı, 2008.
60. Деньги, кредит, Банки. Учебник. Bakı, 2008. - 400 с.
61. Bankçılıq və monetar siyasət. Bakı, 2012.
62. Bank fəaliyyətinin əsasları. Bakı, 2014
63. Об эффективности долгосрочного кредитования капитальных вложений // Денежно-кредитный механизм в условиях перехода к рынку. – СПб: Изд-во СПбУЭФ, 1992.
64. Особенности кредитной системы Турции // Социально-экономическое становление рыночных отношений. Сборник научных статей. Часть 2. – СПб: Изд-во СПбУЭФ, 1993.
65. Inflasyon, faiz ve doviz kuru arasindaki iliskileri. - Istanbul, 1998. – 400 с.
66. Xalq kapitalizmin formalasmasi və inkisafında qiymətli kagizlar bazarinin rolu. – Baku: Elm, 2006. -320 с.
67. Электронизация финансовой индустрии в условиях сетевой экономики. Баку: Азэрнəшр, 2007.
68. Банковский кризис и реформирование банковского сектора в контексте глобализации. Баку: Азернəшр, 2007.
69. Денежно-банковская система стран СНГ и Балтии: тенденции и перспективы. Bakı, Azərnəşr.- 2008. -264 с.
70. З.Ф.Мамедов. Финансовый кризис и антикризисная политика.- Palmarium Academic Publishing. - Германия, 2013. -141 с.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
 I HİSSƏ. AZƏRBAYCANDA BANKÇILIQ	
I FƏSİL. MALİYYƏ SİSTEMİ.....	8
1.1. Maliyyə institutları.....	12
1.2. Maliyyə bazarı.....	27
1.3. Maliyyə alətləri.....	41
1.4. Kapital bazarı.....	54
1.5. Qiymətli kağız bazarı.....	55
1.6. Fond birjası.....	69
1.7. Alternativ maliyyə insitutları (İslam bankinq).....	77
 II FƏSİL. BANK SİSTEMİ	83
2.1. Azərbaycanın bank sistemi haqqında icmal məlumat.....	83
2.2. Bank infrastrukturu.....	92
2.3. Bank sistemində nəzarət modelləri	94
2.4. Bank sistemində əmanətlərin sığortalanması sistemi.....	104
2.5. Bank sistemində böhran.....	108
2.6. Bank sistemində antiböhran tədbirlər proqramı.....	117
2.7. Bank sektorunda bazar riski kateqoriyalrı.....	121
 III FƏSİL. MƏRKƏZİ BANK	123
3.1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bank fəaliyyətinin ümumi əsasları	123
3.2. Azərbaycan Mərkəzi Bankının məqsəd və funksiyaları.....	128
3.3. Mərkəzi Bankın pul siyasəti.....	136
3.4. Qlobal böhranların şiddətlənməsi mühitində Azərbaycan Mərkəzi Bankının pul siyasətinin istiqamətləri.....	144
3.5. Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin təminatında Mərkəzi Bankın rolu.....	151
3.6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankın bank fəaliyyətinin yoxlanılması qaydaları.....	154
 IV FƏSİL. ÖDƏNİŞ SİSTEMİ VƏ NAĞDSIZ HESABLAŞ- MALAR VƏ BANK HESABLARININ NÖVLƏRİ.....	157
4.1. Ödəniş sistemi	157
4.2. Kart prosessinq təşkilatları və kartlar vasitəsilə ödənişlərin həyata keçirilməsi.....	168

4.3. SWIFT beynəlxalq maliyyə ödənişlərini həyata keçirən təşkilat kimi.....	182
4.4. Nağdsız hesablaşmalar və pul köçürmələri.....	185
4.5. Bank hesablarının növləri və standart bank hesab nömrəsi (IBAN).....	195
V FƏSİL. BANK FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ	198
5.1. Bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair ümumi qaydalar....	198
5.2. Bank fəaliyyətinin özəllikləri, əsas prinsipi və funksiyaları.....	201
5.3. Bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lisenziya.....	205
5.4. Bankların idarəetmə strukturu	211
5.5. Bank iqtisadiyyatı.....	226
5.6. Bank fəaliyyətində risklərin növləri.....	232
VI FƏSİL. BANKLARIN ÖHDƏLİKLƏRİ VƏ KAPİTALI.....	239
6.1. Bankların öhdəlikləri.....	239
6.2. Bank kapitalı.....	248
VII FƏSİL. BANKLARDA AKTİV ƏMƏLİYYATI	257
7.1. Kreditin mahiyyəti, prinsipləri, forma və növləri.....	257
7.2. Kreditləşmənin iqtisadi əhəmiyyəti və kredit tələblərinin dəyərləndirilməsi.....	274
7.3. Azərbaycan banklarında kreditlərin verilməsi qaydaları.....	280
VIII FƏSİL. BANKLARIN İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİ.....	293
8.1. İnvestisiya prosesinin maliyyə təminatı.....	293
8.2. İnvestisiya potensialı və qiymətli kağızların təsnifləşdirilməsi.....	298
8.3. Bankın investisiya fəaliyyəti və siyasəti.....	301
IX FƏSİL. BEYNƏLXALQ BANK İŞİ.....	318
9.1. Bankçılığın beynəlmilləşməsi.....	318
9.2. Beynəlxalq bankların institusional xidmət vahidləri.....	322
9.3. Azərbaycan Respublikası müvəkkil banklarının açıq valyuta mövqeyi limitlərinin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi.....	324
9.4. Banklarda valyuta mübadilə əməliyyatlarının aparılması qaydaları.....	327
9.5. Fiziki şəxslər tərəfindən valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və Azərbaycan Respublikasından çıxarılması qaydaları.....	329

X FƏSİL. BANKLARDA MARKETİNG PLANI VƏ MALİYYƏ-İTERNET XİDMƏTLƏRİ.....	344
10.1. Bankın marketing planı.....	344
10.2. Şəbəkə iqtisadiyyatı, elektron biznes və internet banking.....	348
XI FƏSİL. BANK SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ TƏRKİBİ, PUL VƏSAİTLƏRİNİN HƏRƏKƏTİ VƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ.....	362
11.1. Banklarda mühasibat uçotunun əsas vəzifələri.....	362
11.2. Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan elementlər və uçot siyasəti.....	364
11.3. Maliyyə fəaliyyətinin nəticələri.....	367
11.4. Maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyası və mənfəətin müəyyən olunması.....	374
11.5. Maliyyə hesabatlarının tərkibi.....	374
11.6. Maliyyə hesabatlarının istifadəçilərə təqdim edilməsi.....	378
11.7. Pul vəsaitlərinin hərəkəti.....	381
XII FƏSİL. BANKLARDA DAXİLİ NƏZARƏT SİSTEMİ VƏ DAXİLİ AUDİT.....	390
 II HİSSƏ. XARİCİ ÖLKƏLƏRİN BANK SİSTEMLƏRİ	
I fəsil. Amerika Birləşmiş Ştatlarının bank sistemi.....	400
II fəsil. Kanadanın bank sistemi.....	403
III fəsil. Avropa Mərkəzi Bankı	407
IV fəsil. Almaniyanın bank sistemi.....	415
V fəsil. Fransanın bank sistemi.....	419
VI fəsil. Böyük Britaniyanın bank sistemi.....	423
VII fəsil. İsveçrə Milli Bankı	426
VIII fəsil. Yaponiyanın bank sistemi.....	429
IX fəsil. Türkiyənin bank sistemi.....	436
X fəsil. Çin Xalq Respublikasının Mərkəzi Bankı.....	455
XI fəsil. İran İslam Respublikasının bank sistemi.....	457
XII fəsil. Rusiya Federasiyasının bank sistemi.....	475
XIII fəsil. Ukraynanın bank sistemi.....	489
XIV fəsil. Qazaxıstanın bank sistemi.....	491
ƏDƏBİYYAT	493

Nəşriyyatın müdiri	<i>Kamil Hüseynov</i>
Baş redaktor	<i>İsmət Səfərov</i>
Redaktor	<i>Rahilə Cəbraylova</i>
Korrektor	<i>Südəbə Manafova</i>
Kompyuter dizayneri	<i>Təranə Baxşəliyeva</i>
Dizayner	<i>Mehdi Quliyev</i>

Zahid Fərrux Məmməd
i.e.d., professor

Bank fəaliyyətinin əsasları

Dərs vəsaiti

*Çapa imzalanıb 08. 10. 2015. Kağız formatı 70x100/16.
Həcmi 31.3 ç.v., 40,5 ş.ç.v. Sifariş 141 . Sayı 300.*

*" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*

Kitabın arxasına

«Bank işi» fənninin tədrisində əsas məqsəd - Azərbaycanda bank sisteminin hüquqi bazasının, bank sisteminin sabit və təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə Mərkəzi Bankın rolunu və əhəmiyyətini, iqtisadiyyatda bank məhsul və xidmətlərinin rolunu, bankların təşkili, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi prinsip, qayda və normalarını öyrətmək və izah etməkdir.

«Bank işi» fənninin tədrisində əsas vəzifələr:

1. Bank sisteminin fəaliyyətini tənzimlənməsini əks etdirən normativ- hüquqi sənədlərlə yaxından tanış etmək;
2. Bank fəaliyyəti haqqında kompleks nəzəri-praktiki bilikləri vermək;
3. Bank xidmət və məhsulları, bank marketinqi və menedcmenti, bank fəaliyyətində maliyyə nəticələrinin təhlili qaydalarını praktik olaraq istifadəsini öyrətməkdir.

«Bank fəaliyyətinin əsasları» (dərs vəsaiti) tədris kitabında beynəlxalq standartlara uyğun müasir və rəqabətə dözümlü Azərbaycan maliyyə-bank industriyasının müasir vəziyyəti və perspektivləri haqqında nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış bilik və məlumatlar yer alır. «Bank fəaliyyətinin əsasları» kitabı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 07.02. 2014 il № 127 əmri ilə dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.